تاریخ حسن

جلد دوم

در بیان تاریخ سیاسی کشمیر

از ازمنهٔ قدیمه تا سنه ۱۸۸۵ میلادی

مؤلفهٔ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرست مطالب

بسم اللہ الرحمن الرحیم

قُلِ اللّٰھُمَّ مٰلِکَ الْمُلْکِ تُؤْتِی الْمُلْکَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْکَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ

تمہید در بیان ابداع عمران عالم و اختراع دلائل اہل ملل و نحل

بدانکہ مذاہب مختارہ در امر زمان و عالم در حدوث و قدم آں سہ مذہب ست۔ اول حدوث مطلق و ایں مذہب اکثر اہل ملل و مجوس و غیرہ است۔ دوم قدم مطلق یعنی قدم اصول عالم از افلاک و مواد و عناصر و انواع صدور آنہا علی الاتصال بلا انقطاع دلیل مذہب فلاسفہ و آبادین است۔ سوم قدم بالنوع و حدوث بالشخص و ایں مذہب یہود است فقط۔ امّا از مبدأ تکوین مرکز زمین و دائرۂ آسمان و از تدوین عمران دنیا و لفیۂ عمران ہیچ کسے را از افراد نوع انسان آگاہی نیست۔ بالجملہ علمائے ملل از جوشش خیالات طبیعی خود عرصۂ دنیا را بمیزان قیاس سنجیدہ بہ نہجی معتقد می سازند۔ امّا اقوال مختلفۂ آنہا با ہمدیگر مطابقت و موافقت نیست۔ بنا برآں بعلت کثرت اختلاف اخبار آنہا مفید اعتماد اخبار نمی شود۔ بیت

پیرہ زال دہر را محرم نگشتہ ہیچکس　　　چوں عروس احتلامی ہر کسے دیدش بخواب

حکمائے فارس قایل اند کہ دنیا قدیم است و قدیم را بدایت و نہایت

تیست ۔ وایشان در اصطلاح خود صد ہزار را سلام وصد سلام را شمار و صد
شمار را اسپار نامند ۔ وایضاً یک دورۂ زحل را کہ عبارت از سی سال باشد
یک روز تصور کنند وہمیں سی روز را یک ماہ محسوب دارند وہمچنیں دوازدہ
ماہ را یک سال قیاس کنند ۔ وہزار بار ہزار سال چنیں را فرد گویند وہزار
فرد را ورد وہزار ورد را مرد وہزار مرد را جاد وہزار جاد را داد وسہ ہزار
داد را تاد خوانند ۔ میگویند از دور اعظم اول کسیکہ باقی ماندہ آباد
بود کہ تا مدت صد تاد سال در خاندان آنہا دولت ورونق بخشیدہ ۔ و
بعد ازاں یک اسپار سال ریاست الادبان بود ۔ آں گاہ سروری شائیان
یک شمار سال فرماندہی کردند ۔ پس پاسانیاں نود سلام سال و درائی
وکل شائیاں شش ہزار وسی ودو سال طبل حکومت نواختند وبعد ازدشت
ہمگی باجیائے دین ہی پرداختند ۔ وحکمائے خطا والیغر عرصۂ دنیا را سہ
ون مقرر کردہ اند چنانچہ شانکون وجانکون وخاون ۔ وعرصۂ ہر یک ون
دہ ہزار سال است ۔ مطابق آں عمر دنیا سہ لک وشصت ہزار ون مقرر می
دارند ۔ از انجملہ تا آخر سنہ ۱۲۸۰ھ ہشتاد ہزار وہشتصد وشصت وچہار ون
ودو صد وسیزدہ سال باختتام رسید ۔ ودو لک ونوزدہ ہزار ویکصد
نود وپنج ون ونہ ہزار وہفتصد وہشتاد وہفت سال ہنوز باقی است ۔

موبدان ہند قایلند کہ خالق قضا وقدر اولاً بقدرت کاملۂ خود
سہ کس از کارگذاران عالم خیر وشر یعنی برہما وبشن ومہیشر مخلوق کردہ
ہر سہ کس را خاصیتے وطاقتے خاص بخشیدہ مظہر قدرت وارادت خود

گردانیده است۔ چنانچہ برہما را پیدا ساختن و بشن را نگہ داشتن و مہیشر را فنا کردن۔ در ینصورت تنسیق امور قضا و قدر و تنظیم مہام خیر و شر متعلق این سہ والا گوہر است۔ از انجملہ پیدائش نوع انسان منسوب بہ برہما است کہ اورا آدم حقیقی مبدا انند۔ و از ابتدائے ظہور او پیدائش نوع انسان در عالم موجود پندارند۔ گویند ایّام دنیا یکصد سال است از عمر برہما و یک روز از عمرِ او ہزار دورہ است۔ و ہر یک دورہ بر چہار جوگ قسمت کردہ اند۔ اوّل ستیا یوگ و تعداد آں ہفدہ لک و بیست و ہشت ہزار سال است۔ دوم ترتیا یوگ و عرصۂ آں دوازدہ لک و نود و شش ہزار سال است۔ سوم دواپر یوگ و عمرِ آں ہشت لک و شصت و چہار ہزار سال است۔ چہارم کل جوگ و شمار آں چہار لک و بیست و دو ہزار سال است۔ مجموع این چہار جوگ چہل و سہ لک و بیست ہزار سال است کہ عبارت از یک دورہ باشد۔ و در حالتیکہ یکہزار دورہ کہ بمنزلۂ یک روز است از عمر برہما می گذرد آنرا بزبانِ ہندی کلپ گویند۔ و در ہر کلپ چہاردہ منّو یعنی چہاردہ آدم بوجود می آیند۔ و مدّت بقائے اولادِ ہر آدم ہفتاد دورہ و کسرے باشد۔ مدّعا کہ تا حال نوبت شش آدم بسر رسید۔ و از آدم ہفتم بیست و ہفت دورہ منقضی شد۔ و از دورۂ بیست ہشتم سی و ہشت لک و ہشتاد و ہشت ہزار سال تا مبدأ کلجوگ باختتام رسید۔ اکنوں کلجوگ می گذرد۔ و حکمائے ہند قائلند کہ تا آخر سنہ ۱۳۰۱ھ از عمرِ دنیا یک ارب و نود و پنج کرور و پنجاہ و ہشت لک و چہار ہزار و نہصد و نود و یک سال در گذشت۔ و اصحاب ہا رزدان از قدمائے ہندی گویند

که بعد سپری شدن مدّت سه لک و شصت هزار سال شمسی عالم هلاک گردد
و همانقدر مدّت هلاک مانده باز همچنان عود می کند - باز عرصهٔ معلوم
در گذشته نابود گردد و باز عود می کند بدینسان همیشه تا لا نهایت می شود
گویند تا مبدأ سنهٔ هجری از ایام عالم موجوده که بی گذرد یک لک و یازده
هزار و هفتصد و بیست سال سپری شده تا خاتمهٔ آن هنوز دو لک و چهل و
هشت هزار سال باقی است - و منجمان فارس قایل اند که عمر دنیا یک لک و
هشتاد هزار و نهصد و شصت و یکسال تا آخر ۱۲۹۳ه منقضی گشت - و
حکمائے بابل مثل بوزاسپ وغیره اعتقادی دارند که ایام دنیا همگی سه صد
هزار و هشتاد هزار سال است - و حکمائے مصری گویند که ابتدائے آفرینش
کون منطقة البروج با معدل النهار بر زاویهٔ قایمه متقاطع بود و در عرصهٔ
یک صد سال یک دقیقه مایل می شود - چون بر یکدیگر باز منطبق شوند دنیا
نابود گردد - موجب آن طوفان نوح چهار لک و پانزده هزار و دو صد و چهل و
پنج سال گذشته در عالم واقع شده باشد - و حکمائے برهمه قایل اند که قبل از
طوفان نوح معدل بر منطقه منطبق شده بود پس بدو آفرینش بزعم ایشان
پیشتر باشد از زعم مصریان به چهار کرور و هشتاد و شش لک سال -

ابو معشر گفت منجمان فارس اعتقادی دارند که عمر دنیا دوازده هزار
سالست مطابق دوازده برج که مبدأ الف اوّل آن به حمل منسوبست
گویند در آخر هر الف از الوف زمانه سخت می آید - و وارد می شوند بلاها
بسیار در دنیا چه آخر هر برج در حدود منحوس است - و جمعی از منجمان بر آنند

کہ عمرِ دنیا نوزدہ ہزار سال است مطابق دوازدہ بروج و ہفت سیارہ - و قومی از منجماں گفتہ اند کہ عمرِ دنیا نہ ہزار سال است مطابق نہ کوکب با راس و ذنب چنانچہ در تدبیر کواکب ثلثۂ علویہ عمرِ مردم دراز باشد - و در آخر کواکب سفلیہ اعمار کوتاہ گردد - و قومی از فلاسفہ می گویند کہ عمرِ دنیا ہفتاد و ہشت ہزار سال است ازانجملہ دوازدہ ہزار در تدبیر حمل و یازدہ ہزار در تدبیر برج ثور و دہ ہزار سال در تدبیر برج جوزا - و عمر مردم دریں ربع طویل و زمانہ جمیل است - و بعد ازاں تدبیر ربع دوم در عرصۂ بیست و چہار سال باشد - و اعمار مردم دراں از گردۂ ربع اول قصیر باشند - و تدبیر ربع سوم پانزدہ ہزار سال است و تدبیر ربع چہارم شش ہزار سال فقط -

و حکمائے روم و فرنگ و شام دانشمند و عرب اتفاق دارند کہ از مبدأ عالم و ہبوط آدم تا وقوع سنۂ ہجری شش ہزار و یکصد و سی و یک سال بانقضا پیوست - علمائے یہود و بعضے مورخان بروایت توراۃ یونانیہ کہ منظور مورخاں و محققان قدیم است و بطلیموس آنرا در مجسطی توثیق می نماید عمرِ دنیا از ہبوط آدم تا مبدأ سنۂ ہجری شش ہزار و دوصد و شانزدہ سال شمسی ثابت می سازند - و فرقۂ از یہود بتلفیق قول موسیٰ اعتقاد میدارند کہ عمرِ دنیا ہفتاد ہزار سال است منحصر در ہزار جیل کہ تعداد ہر یک جیل ہفتاد سال باشد - و ہم مطابق قول موسیٰ علیہ السلام در توریت کہ عہد کرد حقتعالیٰ با ابراہیم کہ تا عرصۂ ہزار جیل بقائے نوع بشر در دنیا می باشد - و ازیں جا یہود اعتقاد کردہ اند کہ عمر دنیا ہفتاد ہزار سال است -

وعلمائے اسلامیہ را دریں مسئلہ اختلافست۔ سعید بن جبیر از عبداللہ بن عباس روایت می کند کہ دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت کہ بعد آں ہفت ہزار سال باشد از سالہائے آخرت۔ وسفیان ثوری از کعب احبار روایت کردہ کہ عمر دنیا ششہزار سال ست۔ وہب بن منبہ گفت گذشت از دنیا پنجہزار و شش صد سال۔ ما نمیدانیم حقیقت آنزمان و کیفیت پیغمبراں کہ دراں بودہ اند۔ گفتیم ما چہ قدر ست عمر ... فرمود ششہزار سال۔ ابوہریرہؓ گفت حقب ہشتاد سال ست از سالہائے آخرت کہ یک روز آں حصۂ ششم دنیا است۔ وابو محمد بن حسن الہمدانی درکتاب الاکلیل حقب را تشریح می کند۔ می گوید دنیا ہمگی یک جزو است از چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ جزو و ثلث جزو از اجزائے حقب چنانچہ سنۂ قمری سہ صد و پنجاہ و چہار روز و خمس و سدس یوم است درحالیکہ دنیا شش ہزار سالست کہ یک روز آں ہزار سال باشد موجب آں سنین قمریہ ششہزار ہزار مقرر می شود۔ دریں صورت ہرگاہ ایں را جزو گردانیم و در اجزائے حقب کہ چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ ثلث است آنرا ضرب نمائیم آنگاہ ہشت ہزار ہزار و سہ صد ہزار و چہل ہزار ہزار از سنیان بیروں می آیند۔ چوں دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت بنابراں عمل مثل سدس براں زیادہ کنیم انقدر عمر دنیاست۔

وابوالحسن علی بن حسین مسعود درکتاب اخبار الزمان می آرد کہ بر روئے زمین مطابق منازل قمر بیست و ہشت امت بصورت مختلفہ بودہ اند و منسوب بود ہر منزل را امتی مخصوص کہ دانستہ می شد آں امت بداں

منزل و کواکب ثابتہ را مدبّر امورات جزو و کل دانستہ پرستش می کردند و اخبار آسمانہا می آموختند۔ پس قومی از ایشان تمرّد کردہ خونریزیہا کردند و فساد ہا نمودند۔ و جمعے بر طاعت خدا باقی ماندند، ابلیس ہم از قوم ایشان است۔ گویند آنہا سی و پنج قبیلہ بودہ اند و ہر قبیلہ را پادشاہے می بود۔ بعضے مؤرخان اسلامیہ می آرند کہ در دنیا قبایل و اُمّتہائے بسیار بودہ اند از آنجملہ است الطم والرم والجن والبن والحس والبس۔ حق سبحانہ و تعالیٰ آسمانرا بملائکہ رونق داد و زمین را بہ جنّیان آباد ساخت تا آنکہ بگناہ خونریزی ایشانرا بر دست ملائکہ مقتول و محبوس نمود و آدم را آفریدہ امتحانِ ملائکہ و ابلیس بسجدۂ وے کرد۔ پس شد آنچہ شد۔ آنگاہ زمین از بنی آدم معمور گشت۔

صاحب حجج الکرامۃ می نگارد کہ جمہور محدّثین و مؤرخانِ اہل اسلام و محققین ملّتِ محمدیہ برآنند کہ امر بدء خلق خارج از علم خلق است۔ جز خالقِ کُل احدے بران مطّلع نیست و نخواہد شد۔ و حدیث صحیح ما المسئول عنہا باعلم من السّائل و آیاتِ قرآنیہ حجّتِ قاطع و برہانِ ساطع در نفی علم وقت و بدء دنیا و فنائے آں ثابت است۔ آیۂ کریمہ۔ اَلَمْ یَاْتِکُمْ نَبَؤُا الَّذِیْنَ کَفَرُوْا مِنْ قَبْلِکُمْ قَوْمِ نُوْحٍ وَّعَادٍ وَّ ثَمُوْدَ وَالَّذِیْنَ مِنْ بَعْدِھِمْ لَا یَعْلَمُھُمْ اِلَّا اللہُ۔ بیت

در بہار آں نازو مرگش در دوے است
پشّہ کے داند کہ ایں باغ از کے است

خلاصۂ مرام آنکہ در اثبات عمر دنیا و علما و حکمائے ملل و نحل را اختلافے بعید است

موجب آن قول هیچ کسی مطمئن خاطر نمی شود۔ اہل اسلام از علم این مسئله
خود را عاجز و قاصر همی پندارند چرا که وثوق و اعتبار آنها همگی به قول قرآن و
حدیث است و از متن آن سندے نیافته اند۔ بلکه نفی علم آن بحدیث نبوی
ثابت می شود۔ و بر قول مورخان مطلقاً اعتماد نمی کنند۔ اینکه بعضے مورخان
تا هجرت سید الکونین شش هزار و دو صد و شانزده سال ثابت می دارند
این قول یهود است که اصل آن از توراة یونانیه اخذ کرده اند۔ محققان ہند
تحقیقی را بر قول یهود اعتبار نیست۔ از آنجا که بعضے اہل خلاف اند و بسبب
بے علمی خود درین باب علمائے اسلامیه را تردید می کنند محض فضول و قصور فهم آنها
اصل حقیقت این ست که احوال زمانه باستان هیچ کس را واضح نشده۔ آنچه
که اہل ملل تحریر می سازند فرعی است۔ همگی از عرصهٔ پنج یا شش هزار سال که الیف
زمانه کم و بیش بر جادهٔ روزگار یادگار است۔ صاحب ناسخ التواریخ می گوید که
پیدایش نوع انسان از آغاز تکوین کون موجب تواریخ قدیم مطلقاً ثابت
نمی شود سوائے آن از اختراع و احداث اسباب و اوزار و صنائع حکمائے
قرون ماضی درین حدود زمان چیزے بنظر نمی آید۔ چه تمامی حرفت و صنائع همگی
از دور کلجگ در دنیا معمول است چنانچه تا زمان حکومت کیومرث مردمان از پوست
درخت و برگ آن پوشش می داشتند۔ اہل یوروپ تا عهد از دور اوّل
پوست حیوانات از صمغ یلو منقش ساخته می پوشیدند۔ لامحاله وزیر راجه
کرشن برهمن نام حکیمے که معاصر طهمورث بود حرفهٔ درودگری و آهنگری
و نوشتن و خواندن احداث نمود۔ و از عهد طهمورث و جمشید وغیره تا حال

وقت بوقت ابداع بدائع حرفۂ نساجی و حلاجی و کسوت و قماش و سواری اسپاں و فیلاں و تربیت حیوانات اہلی و تیاری سقاین و اختراع اسباب حرب و ضرب و حکمتہائے عملی بعمل می آید۔ ہرگاہ در قرون ماضی خلقت نوع انسان می بود البتہ از صنائع و حرفت کاری آنہا زمانہ خالی نمی بود۔

شک نیست کہ از ابتدائے پیدائش عالم چندیں ہزار آدم بر منصۂ ظہور آمدہ باز بپردۂ اختفا خرامیدہ اند لیکن آنہا خاکی نہاد نبودہ اند۔ اصل بعضے از ہوا و اصل بعضے از نار بود۔ و قتیکہ خلقت یک آدم باتمام می رسید خلقت آدم دیگر کہ از عنصر دیگر می بود پیدا می شد۔ ظاہرا مورخان ہنود آنہا را آدم خاکی نہاد تصور کردہ اند چہ سخنانیکہ در باب عظم جثہ و طول عمر ایشاں می گویند و کارہائے عجیب کہ بآنہا منسوب میدارند موافق حال بشر نیست ہمہ حرف و صوت است۔ بر تقدیر اگر باشند از قوم راجہ ہائے قریب العہد خواہند بود۔ چنانچہ مورخان ہنود از عہد راجہ اکچھواک عرصۂ چہل لک سال تا حال می نگارند تحقیق نیست بلکہ مصنوعی است۔ چنانچہ حکمائے فرنگ بکمال تدقیق و تحقیق از عہد اکچھواک تا حال عرصۂ چہار ہزار سال تصدیق نمودہ اند۔ و اقوال مورخان ملل دیگر ہم چنداں مطمئن خاطر نیست کہ از عہد ہبوط آدم تا ایندم ہمگی ہفت ہزار و سہ صد سال گذشتہ باشند۔ روزنامچۂ قدرتی در دنیا موجود نیست کہ بر آں اعتماد کلی کردہ شود۔ وَاللهُ اَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْاُمُوْرِ۔

بیت

حالِ ماضی ہیچکس را غیر حق تحقیق نیست　　خواب اگر الہام باشد لائقِ تصدیق نیست

تمت کلامہ

اَوَرنگِ اوّل

درحالتیکه مؤرخان و محققانِ قدیم در تشریح و توضیح احوالِ زمانہ باستان قاصر اند بنابران وقائع نگارانِ کشمیر ہم بعدم وثوق اخبار از تحریر بر احوالِ زمانۂ پیشینہ قلم باز داشتہ ہمگی از ابتدائے دورِ کلجوگ تا حال برخی از احوالِ راجہ ہا و سلاطین می نگارند۔

صاحبِ ناسخ التواریخ رقم طراز است کہ در مُلکِ کشمیر پیش از دورِ کلجوگ راجہ ہائے نامی و گرامی بسیارے می بودہ اند۔ چنانچہ پرسرام نواسۂ راجۂ کشمیر است۔ و بعضے مؤرخان ثابت کردہ اند کہ سری رامچندر[1] مُلکِ کشمیر فتح کردہ بود و در عہدِ حکومت خود بارہا بسیر کشمیر آمدہ تیرت[2] ہائے اینجا را نیایش می فرمود۔ چنانچہ در پرگنۂ ونتر بالائے کوہ چہار چشمۂ عجیب مسمّی رام کنڈ و سیتا کنڈ و لچمن کنڈ و ہنومان کنڈ بنام آنہا معروف است۔ و در سابقہ زمان تبخانۂ رامچندر در آنجا معمور بود۔ و نیز راجۂ للتادت در موضع شیر ورون یک تبخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کردہ و بر سنگِ دروازۂ آن نوشتہ بود کہ این تبخانہ را سری رامچندر و لچمن بنا فرمودہ۔

---

۱ راجہ رامچندر پسرِ راجہ جسرتھ در ہندوستان راجۂ عظیم الشان بود امّا در ریعانِ جوانی باقتضائے مادر خود از مُلکِ خود اخراج شدہ در موضع ڈنڈک ون پرگنۂ جمل جنگل نشین گشتہ دوازدہ سال در آنجا کاسہ گدائی می کرد۔ عاقبت در ہندوستان رفتہ مُلکِ پدر را متصرف گشت با راجہ راون شہریارِ لنکا محاربۂ عظیم ساخت۔ بسیار گرامی و نامی بودہ است۔ قصۂ او در راماین مذکور۔

۲ تیرت۔ بزبان سنسکرت نام مقامات پرستش اہلِ ہنود است مثل سرچشمہ ہا و معابد و منادر وغیرہ

صاحب معیار الاخبار ثابت می دارد کہ سلطان سکندر ذوالقرنین از راہِ کشمیر بچین وخطا رفتہ است۔ امّا موّرخانِ کشمیر بر زبانِ قلم نمی آرند۔ لیکن صاحب وقائع کشمیری می نگارد کہ سکندر فیلقوس ہنگامِ یورشِ ہندوستان بعضے برشگال در کشمیر گذرانید۔ امّا موّرخانِ ہند آنرا تصدیق نمی کنند واللہ اعلم بحقائق الامور۔ مترجم رتناگر می نگارد کہ در زمانۂ قدیم میانِ گلستانِ کشمیر دیوال و راکھشساں[1] بود و باش می داشتند۔ چنانچہ تطاول و تاراج جلدیو و محاربۂ او باسہ کارن[2] مشہور است۔ و بعد انعدام جلدیو خلقت نوع انسان در ینجا فراہم شدہ نادیر گاہ از دستِ دیواں آزار میدیدند و مردمان ہمگی در موسم تابستان در ینجا آمدہ زراعت و کشاورزی میکردند۔ و در موقع زمستان بخوف کثرتِ برف و باران و ہولِ دیواں و راکھشساں باز بہندوستاں میرفتند۔ و تا عرصۂ بعید ہمچنیں رسم و آئین مقرر داشتند۔

قفے۔ وقتی از اوقات چندردیو نام برہمنی فرتوت کہ بعلم و عمل ممتاز بود بعلتِ ضعفِ پیری و ناتوانی در میانِ غاری در ینجا پنہاں ماندہ آذوقہ و اسباب[3] زمستاں بہم رسانیدہ بیادِ خدا مشغول شد۔ چوں در حالتِ بارش و برف دیواں جوق جوق آمدہ آں برہمن فرتوت را از کمینگاہ برآوردند و دو دیو ہولناک بر دو کنارۂ سرچشمۂ نیلہ ناگ کہ زیر دامنِ کوہستانِ ناگام واقع است ایستادہ ماندہ آں برہمن را ایں دیو بکنار آں دیو و آں دیو بکنار ایں دیو بلعبۂ بازی می انداختند ناگاہ آں برہمن در میانِ سرچشمہ غلطیدہ فرو رفت و عالمی دید فسیح و وسیع کہ بالای

[1] راکھشس یعنی اشنا از دیواں۔ [2] سہ کارن یعنی برہما و بشن و مہیشر۔ [3] خوراک۔

عالیشان بارگاہی بادشاہی بر تخت نشستہ حکومت می کرد۔ و برہمن پیش او دست بستہ رفتہ احوالِ خود از تطاولِ دیواں و کثرتِ برف و باراں و از حیرانی و پریشانی نوعِ انسان در پیشِ او بیان ساخت۔ و بادشاہ کہ فی الحقیقت خود نیلہ ناگ بود آں برہمن را بنا بر رحم و انصاف در پیشِ خود تقرب دادہ و کتابِ نیلہ مت پوراں از خود تصنیف کردہ باو بخشید و وصیت نمود کہ دیواں و راکھشساں را مطابق عملِ کتاب بر مکاناتِ متبرکہ کہ مفصلاً مرقوم است نذر و خیرات دادہ باشند۔ و بر وظائف و رقیہ ہا مداومت و مواظبت نمایند۔ و در پوزش و پرستشِ آفریدگار اوقات بسر رسانند تا کہ از فساد دیواں و راکھشساں و کثرتِ برف و باراں محفوظ خواہند ماند۔

انگاہ در موسمِ بہار آں برہمنِ خجستہ اطوار بر کنار چشمہ سار رسانید۔ و اوّلِ بہار مردماں از ہندوستان آمدہ بر زندگانی آں برہمن ناتوان حیراں ماندند و از زبانِ او حقیقتِ حال شنیدہ و کتابِ نیکفال دیدہ آنرا در پیشِ افسرِ خود دیا دیو گذرانیدند و شادمانیہا کردند۔ پس ازاں بفرمانِ دیا دیو براں کتاب عمل می نمودند تا کہ از شرورِ دیواں و راکھشساں و از کثرتِ برف و باراں در اماں یزداں محفوظ ماندند و در زمستان و تابستاں میانِ ایں بوستاں بود و باشِ خود اختیار نمودند۔

پس بکثرتِ توالد و تناسل دماتِ موفور آبادشدہ اکابرانِ دہ جا بجا حکمرانی می کردند تا وقتیکہ مردمانرا استعداد سرکشی و تغلّب بہم رسید و از افسراں

لہ ظلم و تعدی۔

دہات ہر کسے چند چند قریہ در تصرف خود گرفتہ بر سر بلندیہا و تنگناہا سر موقع قلعہ ہا تیار کردہ کوٹ نام نہادند۔ انگاہ در تمامی مُلک کوٹھہ راج معمول شد۔ از آنجملہ نامہای بعضے کوٹ ہا تاحال مشہور است۔ چنانچہ اندرکوٹ و زینہ کوٹ و شیرہ کوٹ و سودرہ کوٹ و سیالکوٹ و ددرکوٹ و پٹہ کوٹ وغیرہ۔ در آنزمان افسران کوٹ راسنز می گفتند۔ و در مُلک کشمیر مدتے مدید کوٹھہ راج معمول بود۔ انگاہ بعضے کوٹھہ راج بر بعضیہا غلبہ کردند و بتطاول تاراج و جدال و قتال باہمدیگر خونریزی ہا نمودند۔ فرد

گر نباشد بقوم حاکم دین بکدگر را خورند ہم از کین

چونکہ مردمان از فتنہ و فساد و بغی و عناد عاجز آمدند بعضی کوٹھہ راجہ ہائے مغلوب و منکوب رجوع براجۂ جموں داشتند و برای انتظام مہام سلطنت حصۂ ششم خراج شاہی باو مقرر کردند و پسرش مسمّی بہ دیاکرن با فوج گراں ہمراہ آوردند۔ وی قلع و قمع سرکشاں نمودہ دریں دیار سلطنت و حکومت قائم کرد۔ گویند تا عرصۂ ششصد و پنجاہ و سہ سال، پنجاہ و پنج کس از اولاد راجۂ جموں بطناً بعد بطن در خطۂ کشمیر بکمال استقلال حکومت می کردند۔

امّا تشریح حکومت ایں قوم و توضیح اسامی آنہا از مؤرخان زمانہ ہیچکسے ضبط تحریر نمود۔ گویند آخریں راجہ ہائے ایں طبقہ مسمّی راجہ سو مدت بود کہ در معرکۂ کوروان و پانڈوان در جنگ مہابارت با شصت ہزار سوار جرّار زیر تیغ آمدہ لوای حکومت ایں دیار بر زمین افتاد۔ انگاہ باتفاق اعیان سلطنت آدگونند بر مسندِ راجگی جلوس نمود۔ فقط۔

(۱) راجه آدگونند - باستصواب اعیان ملک پیش از کلجوگ بیست سال بر حکومت کشمیر سرفرازی یافت - و بقول بعضے مؤرخان از قوم راجهای جموں بود - و بعضی او را از احفاد راجه متهرا میدانند - وی چراغ سلطنت را بحسن انتظام فروغ داده ایّام حکومت بخوشنودی گذرانید -

درآنزمان میان قلمرو هندوستان جراسند راجه متهرا بود وی بمقابله سری کرشن جی لوای مخالفت و محاربت افراشته خونریزی ها کردند - و آدگونند که رشته دار جراسند بود با فوج گران برای معاونت او برلب دریای جمنا رفته با لشکر سری کشن بجنگ پیوست و بعد محاربه و مقاتلهٔ بسیار دلاوران فوج آدگونند بال همّت فرو گذاشته مفرور شدند - و آدگونند خود داد شجاعت و مردانگی داده عاقبت از دست بلبهدر جی برادر سری کشن کشته شد - و مدّت هفده سال بحکومت گذرانید -

(۲) راجه دمودر - بعد انتقال پدر باتّفاق اعیان کشمیر پیش از کلجوگ سه سال تاج راجگی برسر داده بعدل و احسان و رعیّت پروری عامل شد و از تسلّط و تغلّب خود اکثر راجه ها در چاه مذلّت انداخت -

در آن ایّام اشتهار[۱] عروسی دختر راجه قندهار در بلاد و امصار مشتهر گشته راجهای اطراف بخواهش سویمبر در آنجا حاضر شدند - سری کشن هم با بلبهدر و هفت فرمود

---

[۱] در زمان سابق راجهای هندوستان راجپوت دختر بحدّ بلوغ میرسید در ملک هند اشتهار داده تمامی راجه زادها در آنجا جمع میشدند و کسے را دختر پسند خاطر میکرد همراه او عقد و وصلت او منعقد می ساختند و این فعل را جشن سویمبر می گفتند - [۲] روانگی -

دامودر کہ ہمیشہ در انتقام قاتلان پدر منتر دد می بود باستماع خبر بجواہش قصاص پدر بجانب قندہار رہ سپر شدہ با سری کشن بمحاربہ و مقاتلہ پیوست۔ عاقبت از دست سری کشن کشتہ شد رانی او جشومتی کہ حاملہ بود با مر سری کشن بحکومت رسید۔ سلطنت دامودر سیزدہ سال بود۔

(۳) جشومتی رانی۔ در سنہ ۱۰ برسریر کامگاری جلوس کردہ در سرانجام مہام شہریاری کارہای مردانہ نمود۔ چونکہ از راجہ دامودر حاملہ بود بعد انقضای ایام معہود بال گونند از و متولد شد۔ حکومت او پانزدہ سال بود۔

(۴) بال گونند۔ بمشورۂ اعیان سلطنت در سنہ ۲۵ بعد بلوغ بحکومت مسلط گشتہ چندی در رتق و فتق سلطنت بہ نیکنامی گذرانید۔ عاقبت از دست ہرن دیو کشتہ شد۔ حکومت او چہل سال بود۔

اورنگ دوم در ذکر پانڈوال

ملا احمد در دیباچۂ وقائع کشمیر رقمطراز است کہ این قلیل البضاعت بعد فراغت ترجمۂ مہابارت از حضور لامع النور ظل آلہ کج کلاہ دارای دادگر رعیت پرور حامی دین متین سلطان زین العابدین انار اللہ برہانہٗ مامور شد بخصوص ترجمۂ تواریخ راجہ ہای کشمیر حرسہ اللہ تعالی عن الآفات۔ اللہ مید بنفاذ فرمان لازم الاذعان سعی بلیغ کردہ در تفحص و تجسس پوراںہا

---

۱ کشادولیت۔ ۲ پوران نام کتابہای مذہبی و علمی اہل ہنود است کہ بزبان سنسکرت تصنیف شدہ باشد و کتب تواریخ ہم باین اسم مشہور است۔

۳ ترنگینی بمعنی بحر ژرف و رازہ ترنگینی بمعنی دریائے حالات راجہ ہا۔

و ترنگینی های مؤرخان عہد دیرین کہ زیادہ از پانزدہ جلد مسموع بود ولا محالہ بجلادتۂ استیلای ذو الجو و بباعث تغلب دارای بُت شکن کتابہای دیرینۂ اہل ہنود بالکلیۃ نابود و مفقود شدہ بود و بکمال تفتیش وصول شد ہمگی راج ترنگینی کلہن پنڈت و کھیمہ اندر و چھولا کر و پدمہ مہر۔ از انجملہ بعلت اغراق[1] مفید نگشت نسخۂ کھیمہ اندر۔ امّا ترجمۂ راج ترنگینی وغیرہ ہمتہ و کرمہ فی الفور باختتام انجامید۔ انگاہ بعد انقضای عرصۂ چند سال دستیاب گشت۔ بتوجہ پرچا پنڈت چند اجزای تاریخ دیرینہ مصنفۂ پنڈت رتناگر کہ بر اوراق توز مرقوم بود عند المطالعہ یافتہ شد۔ از متن آں احوال سی و پنج کس از راجہای اوایل کلجوگ وغیرہ کہ پنڈت کلہن بعدم وثوق اخبار ونا یابی ایں نسخہ در مجبرۂ تعویق و تعطیل انداختہ بود۔ و بفرمان گیہان زمان افزایش نسخۂ رتناگر در متن ترجمۂ خود ملحق کردہ تکمیل و ترتیب آں باعث مسرت اخبار روزگار گردید فقط۔ نامہ نگار[2] مطابق ترجمۂ صاحب وقائع کشمیر درایراد احوال راجہای منزوکہ کلہن پنڈت شروع نمود۔ کہ تا زمان گونند ثانی وثوق آں ہمگی تحریر یافت۔

(۱) راجہ ہرن دیو۔ پسر دوم راجہ پرچہنت کہ از نسل پانڈواں بود با برادر خود جنمیجی علم مخالفت برداشت۔ چوں در مقابلۂ او تاب مقاومت نیاورد با جمعی از معاونان خود در کوہستان جمبنہ متواری شد و از مغارۂ کوہی فقیری یافت کہ از تلذذات لفانی دست باز داشتہ بیاد خالق جاودانی بے خور و خواب شاغل ہمی بود۔ راجۂ مغرور کہ از جور زمانہ مقہور شدہ بود بقدمبوسی آں عابد مرتاض ممتاز گشت و در انجا اوقات منحوس خود در قلق و اضطراب بسر می برد۔

روزی فقیر کامل از حسن خدمات او خوشدل شدہ از مژدۂ کامرانی دلنوید

---

[1] مبالغۂ از حد۔ [2] مصنّف۔

جهانبانی کشمیر خاطر او مسرور ساخت و هرن دیو برگفتار او اعتبار کرده از راهِ کوهستان شرقی با جمعی از معاونانِ خود بجانبِ کشمیر نهضت کرد و در عسکر بال گونند رتبهٔ ملازمت حاصل نمود و بسعادتِ ازلی و لیاقت جبلّی بر عهدهٔ وزارت و وکالت راجه مدار الملک شد۔ و امراء و افسرانِ عسکر بداد و دهش مطیع و منقاد خود نمود۔ و بوقت فرصت بال گونند از دستِ متعلقانِ خود بقتل آورد۔

انگاه بیاوری بخت و معاودت ارکانِ مملکت دارای دولت و مالک سلطنت شد۔ و از جود و سخا و بذل و عطا خاطر همگنان بدست آورده در رعیّت پروری و مرحمت گستری لوای سروری افراخت۔ و اطراف را ضبط و ربط نموده از آبادی مُلک و رعیّت جمعیت حاصل کرد و خزاینه و عساکر موفور بهم رسانید۔ عرصهٔ سی سال حکمرانی کرده جهانِ فانی را پدرود نمود۔

(۲) راجه رام دیو۔ در ۹۵ لکه بجای پدر علم حکومت افراخته در رتق و فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت ساعی شد۔ و بوفور احسان باز عای خود حصّهٔ دهم خراج شاهی معیّن کرد و بر کریوهٔ متن بابل نام شهری در غایت وسعت و فسحت که تعداد عماراتِ آن یازده لک خانه می نگارند آباد ساخت۔ و بتخانهٔ مارتانڈی شود که هنوز یادگار است از سنگهای ثقیل و شفاف و رونما منقش و منبّت کار در غایت متانت و استواری زیاده از پنجاه درعه بلند افراخت که بجای توصّل سنگها و درزهای معمولی بنظر تامّل کسی نمیدید گویا از یک قطعهٔ سنگ مخلوق بود۔ و بعضی سنگها زیاده از سه چهار درعه طویل و عریض است۔ این وقت اگر هزار کس جمع شود آن سنگ متحرّک نتوانند شد۔ و بیرونِ آن احاطهٔ وسیع

آں دیوار رفیع با حجار گراں بار ایواں دار کہ در پیش طاق رواق آں قطار ستونہای احجار از چار سو یکصد و بیست جفت پہلو دار بغایت ثقاف و منقش و ملمع بطلا آراستہ بود بر جادۂ روزگار یادگار گذاشت۔ الحق اینچنیں تعمیر متین و دلنشین در روی زمین کمتر خواہد بود و از کوہستان دچھن پارہ نہر آب آوردہ طراوت و نضارت شہر جدیدی ساخت کہ نظیر آں در ربع مسکون امکان نبود۔

چوں برای تسخیر ممالک لوای عزمیت افراشت بعد تسخیر پنجاب و کابل و ملتان بطرف مارواڑ نہضت کرد و آں ولایت از تصرف کچھواہہ برآوردہ دختران سرداران آں قوم در حرم خویش داخل ساخت۔ بعد ازاں بولایت لکھنو رفتہ متصرف شد حکومت انجا بہ برادرزادۂ خود بخشید۔ ازانجا مال غنیمت بسیار آوردہ۔ پس از سہ سال بملک قنوج رفت و در انجا دو سال توقف کردہ بجانب مالوہ لشکر کشید و بجوزۂ تصرف در آورد و قصبہ جات بسیار آباد ساخت و قلعۂ نرور را مرمت کرد دختران راجۂ بیجانگر و دختر شیوہ رای بعقد در آورد دو سال در گوندہ وارہ بسر برد اکثر زمینداران عمدہ نابود ساخت۔ بعد ازاں بکوہستان سوالک برآمدہ جمیع راجایان آنجا دو بار جنگ کردہ مغلوب ساخت۔ عاقبت دختر ش گرفتہ ملک لوی سلم شد۔ ازانجا عنان عزمیت بجانب نگرکوٹ معطوف داشت و آں ولایت را غارت کردہ در ہنکوٹ رسید۔ ازانجا بطواف بتخانۂ درگا رفت راجۂ انجا تحائف گذرانید و دختر راجۂ نگرکوٹ بہ پسر خود نامزد ساخت ازانجا بجانب قلعۂ جموں رفت راجۂ انجا فروتنی نکردہ بجنگ پیش آمد عاقبت مہزوم

شدہ قلعہ مفتوح گشت وخلق کثیر اسیر آورد و اموال و اسباب وافر دریافت
از انجا بجانب کشمیر رجعت کردہ بعد دو سال باز بجانب ہند نہضت ساخت۔
و از ملتان در میانِ سفاین تا حدود بنگالہ و کنار دریای شور سیر فرمودہ
قریب پانصد راجہ باجگذار گردانید۔ و عالم عالم دُر و جواہر مال و افیال
بدست آورد و براہ قنوج رجعت کردہ بکشمیر رسید جشنی عظیم ترتیب داد۔
مردانِ شجاع را نواختہ ثلث غنیمت بخلق قسمت فرمود۔

باتفاق اہلِ ہند مثل رام دیو راجۂ عظیم الشان کسی نبود مدّت
العُمر خود سہ صد ہزار مادہ گاو اِل خیرات بخشید۔ و خدمت فقرا و سادہوان
بسیار میکرد۔ و در بذل و ایثار آنہا دادِ جوانمردی میداد۔

قف۔ مارو سوامی و مارو سوامی دو فقیر کامل از بلادِ سلہٹ[۱]
با و مُلاقی شدہ بود کہ در تسخیر ممالک ہموارہ برای معاونت و امداد ہمراہ او
میرفتند۔ و بکمالاتِ باطنی در میانِ مجلس ناگاہ غایب می شدند و باز خود را
ظاہر میکردند، مدّتہا بجو ردن و خوابیدن و ریدن رغبت نمی کردند۔ و
مردمان ایشا نرا دیوتا یعنی ملک سیرت میدانستند۔

راجہ عرصۂ شصت و نہ سال طبلِ حکومت نواختہ فرزند خود جانشین ساخت
و خود را پوست آہو پوشیدہ در مندر پارتی شور کہ بر چشمۂ بہون آباد کردہ بود
با مرشدانِ خود دہ سال مصاحبت و موانست نمود۔ انگاہ از مندر ند کورہر سہ
کس غایب شدند و با کالبد عنصری از دارِ دنیا در گذشتند۔

---

۱ سلہٹ (بنگال)

(۴۳) راجه بیاسدیو - در ۱۶۲۴ لکه تخت و تاج را از شوکت و سطوت رواج
داده مثل پدر عادل و باذل و عاقل خبیر بود - و از اطراف هند بیدخوانان طلبانیده
علوم عربیه را رواج داد و جابجا مدرسه‌ها بنا نمود - و در پرداخت سپاه و رعیت
همیشه مشغول می‌بود و از عدل و احسان و بذل و امتنان ملک را خضارت و نضارت
بخشید - نهر آبیکه پدرش درمیان شهر بابل جاری کرده بود و در موسم زمستان
بباعث یخ بندی مسدود میگشت راجه برای رفاه مردم درمیان شهر حوضی وسیع و
عمیق که از چهار سو نردبان سنگین افراخته بود آباد نمود - که از فیض جاری آن
اهل شهر بهره ور میشدند - انگاه برای دیدن معابد هند تنها بلباس فقیری بر آمده
لکهپا صرف نمود - و دران ایام راجه جیونت شهریار مارواراشتهار سویمبر دختر خود
موسوم به کالاوتی داده بود - بیاسدیو تنها برموقع جشن حاضر شده عروس او را
از دور دیده پسند خاطر نمود و عقد مواصلت بسته با ساز و سامان فراوان در
کشمیر رسید - و یکهزار پیکه جهادیوا از طلا و نقره و نود و نه هزار عدد سالگرام از هندوستان
همراه آورده در بتخانهٔ مارتانڈ و نندی شور وغیره بتخانه‌ها برای پرستش موجود داشت - و
پنجاه و شش سال حکومت کرده درگذشت -

(۴۴) راجه درتا - بعد وفات پدر در ۱۲۳۰ لکه اورنگ سلطنت را رونق
بخشیده رتق و فتق سلطنت بکام دل نمود و بلباس حقیر سر دروازهٔ بتخانهٔ پدر خود
می نشسته از صبح تا شام دادرسی مظلومان میساخت - و بر موقع عدالت دو فلوس
ملزم را جرمانه میکرد و سر موئی کسی آزار نمیداد - و برای سیاست ظالمان
در پیشگاه خود شکنجه استاده کرده بود که در عمر خود همگی یککس را در شکنجه کشید

و راجہ گوشت جانداران گاہی نمی خورد و پرستش اصنام نمیکرد۔ می گفت کہ
از کردۂ پرستش دادرسی افضل است۔ و دوکانداران دوکانات بغیر قفل واگذاشتہ
بخانہ میرفتند۔ و در زمان او مردمان مانند شیر در کنار مادر آسودہ ماندند و رانی او
مارگی دیوی بتخانۂ مارگی شوری در موضع کوٹھیر آباد ساخت۔ پنجاہ و ہشت سال
حکمرانی کردہ انتقال نمود۔

(۵) راجہ سہم دیو۔ بجای پدر در سنہ ۲۷۲ خلعت حکومت در بر کردہ
بجود و احسان فراوان عالمیانرا دلخوش ساخت۔ و عمر عزیز خود در ریاضات شاقہ
و پرستش اصنام بسر برد۔ و مدت العمر گوشت جانداران بر خود حرام کرد و آبادی
دہات و عمارات منادر از حد شود۔ موضع سہم پورہ آباد کردۂ اوست۔ و در سطح
اندرون کشمیر مردمانرا گنجایش آبادی نماندہ بر قلال جبال بود و باش اختیار نمودند۔
و ناگاہ عموزادۂ او بر دختر زمینداری گرفتار گشتہ جبراً دست بدامن او
انداخت و راجہ داد گران یکسیر را از جہان گذرانید و مادر او ازین غصہ جانگاہ
بر شمشان[1] او رفتہ خود را در آتش بسوزانید۔ راجہ بعد و رایں واقعہ تا چہار
روز بدرد جانسوز مبتلا بودہ انتقال نمود۔ حکومت او پنجاہ و چہار سال می نگارند۔
(۶) راجہ گوپال چند۔ بر مسند حکومت پدر در سنہ ۳۳۲ جلوس نمود
و بصعوبت امراض بدنی و ضعف قوای انتظام مہام مملکت بکاہم دل تنوالست کرد۔
و ششوپال کہ وزیر باتدبیر او بود پرداخت ملک و رعایا می ساخت۔ در آنزمان
راجہ ختن بر قلمرو کاشغر لشکر کشیدہ قبضہ نمود و حاکم انجا خسر پورۂ گوپال دیو بود

[1] جائے کہ در انجا ہنود مردگان خود را می سوزانند۔

بقتل رسانید۔ پس شنشو پال با فوج گران بمقابلهٔ او سبقت کرده بر کوه ٹونگ محاربه و مقاتلهٔ فریقین روی داد و فوج شنشو پال را درمیانِ حضیض درهٔ کوه معسکر بود و از تیغ کوه گوله های سنگ بید رنگ می غلطید و لشکر شنشو پال بغیر جنگ در چنگِ نهنگِ اجل افتاده ضائع شد و بوقوع این واقعه گوپال دیو را دست و پا شکسته بآزارِ جگر انتقال نمود۔ حکومتِ او سیزده سال و سه ماه بود۔

(۷) راجه وزیانند۔ برادر گوپال چند در ۳۴۵ لئ تاج شاهی بر سر نهاد و بعد رتق و فتق سلطنت بهمراهی پنجاه هزار سوار جرّار و یک لک پیاده بجانب کاشغر یلغار نمود۔ و با راجهٔ ختن جنگهای عظیم بکار برد و بیاوری بخت کاشغر و ختن را قبضه کرد۔ و در حالتِ صلح دختر راجهٔ ختن سمرن رانی در عقد آورد و حکومت ختن بوی باز داشته رجعت نمود۔

و در ضبط و ربط اطراف و عدل و انصاف مثل پدر رنگ و رونق یافت۔ و بمقام بیجباره بتخانهٔ وزیه اشیری بکمالِ متانت و سنگینی و رنگینی سه صد درعه مرتفع ساخت۔ و درمیانِ آن گاو ی بزرگ از مقناطیس با طلسم دیگر معلق استاده بود که کالبد او از فلزات صنعت کرده بودند و ده لک اشرفی در تلمیع آن بتخانه صرف شده بود۔ حکومتِ او بیست و پنج سال۔

(۸) راجه سوکهه دیو۔ فرزند گوپال چند در ۳۷۰ لئ عروس سلطنت در بر گرفته همواره در عیش و عشرت و سیر و شکار مصروف ماند و زمام اختیار ملک داری در دستِ رامانند سپرد یانند نهاده در تمشیت انتظام ملک سستی پذیرفت چنانچه حدود پنجاب را راجه چیترا تهه والی دهلی متصرف شد۔ و ممالک ترکستان از دست

رفت و ذخایر و عا کر تخفیف یافت۔

پس راماننداز روی بغاوت و خیره سری سوکھ دیو را در کوہستان امرناتھ بر موقع شکار گرفتار نمود و در آب لمبو دری غرق کرده از جاں گذرانید و خود بکمال استقلال بر مسند شاہی جلوس نمود۔ حکومت سوکھ دیو چہل و چہار سال بود۔

۹ راجہ رامانند۔ در ۲۱۴ لہ بر تخت شوکت نشستہ مضافات کشمیر را ضبط و ربط فرمود و راجۂ جموں را تدارک واقعی کرده نگرکوٹ فتح نمود۔ و رعایا را خراج شاہی حصّۂ پنجم مقرر ساخت و اکثر خیره سراں از تیغ گذرانید۔ و در بسط و کشاد ملک ہمّت گماشتہ بندگان خدا را دلخوش ساخت۔ حکومتش پنجاه و ہفت سال بود۔

۱۰ راجہ سندیمان۔ جانشین پدر شده در ۲۷۱ لہ عروس مملکت بعدل و رافت آراست۔ و زیر دامن کوہستان شمالی سندمت نگر نام شہری وسیع آباد نمود که دریای بہت[1] میان آں جاری بود و بر لب دریا عمارات رفیع و کوشکهای منیع معمور ساخت۔ و لبست و یک بتخانہ سنگیں احداث نمود۔ از انجملہ بتخانۂ مہا دیو در غایت متانت و رفعت افراشت و در ضمن آں سہ صد ہیکل مہا دیو از طلا و نقره موجود داشت۔ از انجملہ دو ہیکل مرصّع کار اعجوبۂ روزگار بود۔ و بتخانۂ زنیشٹی شور که بر کوه سلیمان واقع است از اعمال حسنہ یادگار نہاد۔

پس با فوج گراں عزمیت ہندوستاں کرده تا قنوج فتح نمود۔ بعد دیدن مقامات و معابد ہندوستاں بجانب کابل و قندہار یلغار ساخت۔ و راجۂ قندہار در پناه آمده دختر خود پارتی دیوی پیش کش نمود۔ از انجا مراجعت کرده در میان دریای اٹک[2] کشتی

---

[1] دریای جہلم۔ [2] اٹک۔

غرق شده پا دنی طعمۂ نہنگ اجل گشت و راجہ نہایت منغّص و مغموم ماند۔ پس راجۂ فرزندار دختر دوم خود کہ از اولی اجمیل بود فرستادہ خاطر او خورسند نمود۔ حکومت او شصت و پنج سال بود۔

(۱۱) راجہ مرہن دیو و کامن دیو۔ بعد وفات پدر مرہن دیو در ۵۳۶ لئ افسر حکومت بر سر نہادہ برادر خورد کامن دیو را رتبۂ وزارت بخشید۔ و بعد چندی از روی فساد و عناد ہر دو مخالف یکدیگر شدہ در معرکۂ جنگ و جدل پیوستند۔ اعیان ملک درمیان آمدہ قلمرو کشمیر را دو حصّہ کردند۔ حصّۂ شرقی را مرہن دیو قابض گشت۔ و حصّۂ شمالی را کامن دیو متصرف شد۔ مرہن موضع مرہامہ آباد ساخت و در آنجا بتخانۂ رفیع ترصیص نمود۔ و خلق خدا را بعدل و احسان و بذل فروان دلخوش کرد۔ کامن پای تخت خود در سندمت نگر انداختہ در جور و تعدی رعایا مستعد گشت و بندگان خدا را بسیار رنجانید چنانچہ اکثر مردم جلای وطن کردہ در حکومت مرہن راجہ آسودند۔

ہمدران زمان ستارۂ دُم دار طلوع کردہ شبانہ مانند بدر کامل تابش میداد۔ ہمدران سال بارش باران بکثرت باریدہ بمقام چکدر ماری عظیم الجثہ از آسمان غلطیدہ دو روز متحرک بود و تا یک سال لاشۂ او ضایع نہ گشت۔ اندران وقت حصّۂ بالا را مرہن راج و حصّۂ پائین را کامن راج می گفتند۔ رفتہ رفتہ مراج و کامراج شہرت یافت۔ مرہن پنجاہ و پنج سال حکومت۔

(۱۲) راجہ چندر دیو۔ در ۵۹۱ لئ بعد وفات پدر کامن دیو بطلسم گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و درگہہ دیو فرزند او محبوس داشت۔ پس باستقلال تمام شب و روز مخمور عیش و سرور ماندہ در عمور شہر داخت رعایا قصور نمود۔ سہ صد و شصت

زن در عقد داشت و ایام سال تمام بملاعبت هر یک بسر می برد ۔ حکومتش پنجاه و دو
سال بود ۔

(۱۳)، راجه آننت ۔ برادر چندر دیو در ۱۶۴۳ ؁ خلعت راجگی در بر کرده علم
تجبر افراشت ۔ نهایت سفاک و بیباک بود و بر خلاف برادر سیاست کرده هزارها مردم
بدار کشید ۔ و بیست و هشت سال حکمرانی کرده در گذشت ۔

(۱۴)، راجه درپناد دیو بعد وفات پدر در ۱۶۷۱ ؁ تاج راجگی بر سر نهاده رعیت
پروری و دادگستری شیوهٔ خود نمود ۔ و در موضع شاد تبخانه جوالامکهی معمور ساخت ۔
فقط ۔ گویند راجه بسیار دلاور و جرار بود ۔ روزی بر سر راه سنگی دید که
زیاده از یک صد من ثقیل بود و از دست چپ بر داشته یکسو گذاشت ۔

عاقبت برادرش هرنام دیو باغی شده فریقین در جنگ و جدل خونها ریختند
ناگاه تیری در چشم درپناد دیو رسیده از جهان در گذشت ۔ حکومت او پنجاه و یک
سال بود ۔

(۱۵)، راجه هرنام دیو در ۱۷۲۲ ؁ کوس حکومت نواخته همیشه در شغل نای و نوش
عشرت و عیش مشغول همی بود ۔ و باغات انگور جا بجا غرس کرده خانه بخانه خمخانه ها
احداث نموده اعلی و ادنی بنوشیدن خمر مایل ساخت ۔ و در صحن دولتخانهٔ او از شراب
حوضی مملو بود که عموماً از آن شراب همی نوشیدند و در حالت نشاء شراب سخت سیاست
میکرد و زنهای مردمان بزور میگرفت ۔

عاقبت درگا نام سپه سالار او از روی شوربختی خود رایت مخالفت بر داشته
با همدیگر بحرب و ضرب پیوستند و انهار خون جاری کردند ۔ آخر درگا غلبه کرده دولتخانه

شاہی را آتش کشید و شہر بابل را یک حصہ بسوزانید۔ پس از اہل شہر لک ہا مردم جمع گشتہ بر فوج دُرگا ریختند و کالبد او را بزخم تیر و شمشیر ریزریز کردہ عسکرش تباہ نمودند۔ موجب آں ہر نام نسبت رعایا خراج دو سال معاف ساخت۔ و بعد چند ماہ زنگو بچۂ دُرگا با جمعی از اوباش کنگاش نمودہ راجۂ نامور بقصاص پدر در شکارگاہ جنگل شکار اجل کرد۔ و حکومت راجہ سی و نہ سال بود۔

(۱۶) راجہ سُلکن دیو بخلافت پدر در ۷۶۱ لہ افسر اِیالت بر سر دادہ شب و روز در عیش و طرب و لہو و لعب مصروف ہمی بود لیکن عدل و داد منصفانہ میکرد۔ و درمیان ہفتہ روز شنبہ انتظام امور ملکی و نصفت و سیاست میکرد و شش روز در عیش و کامرانی بسر می برد۔ بیست و ہشت سال حکومت کردہ درگذشت۔

(۱۷) راجہ سیناد ت در ۷۸۹ لہ افسر پدر بر سر نہادہ در حمق و رعونت نادرۂ روزگار بود۔ روزی آئینہ در دست گرفتہ مشاہدۂ جمال خود میساخت و زنش بالای دوش سر نہادہ عکس او درمیان آئینہ ظاہر گشت۔ بنابراں راجہ بر وی عتاب کردہ کہ ترا باشخص آئینہ الفت خواہد بود فی الحال بینی او قطع نمود میگویند کہ وزیر خود را فرمان داد کہ برای من حورِ بہشت باید بود وزیر مجبور شدہ دختری خوب روی و پاکیزہ بر بود و لباس آراستہ حاضر ساخت کہ ایں دختر داروغۂ بہشت است کہ ورد بنار کابین میخواہد راجہ فی الحال کرور دینار با و بخشید و انتظام امور مملکت وزیر بکام دل می ساخت و راجہ نقشۂ دیوار بود۔ ہفدہ سال حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۸) راجہ منگلادت در ۸۰۶ لہ برادر خود را در شبستان قتل کردہ

باعانتِ اعیانِ مُلک تاج حکومت بر سر داد۔ و در ترقی باغات انگور کوشش بسیار نمود که در ہر خانہ خمخانہ ہا احداث کردہ ترقی شراب بحدّی رسانید که از آمدنی شراب لکہا جمع خزینہ می شد۔ و شغل ساز و سرود گاہی از دست نمیداد۔ قمار بازی بحدّی رواج یافت که اعلیٰ و ادنیٰ بداں اشتغال میداشتند۔ و در زمان حکومتش دودی در ہوا پیدا شدہ از انجرہ آں بسیار مردم از جہاں در گذشتند و مدّتِ حکومتش سی و نہ سال بود۔

(۱۹) راجہ کہیمہ اندر در ۸۴۵ئہ بر مسند حکومتِ پدر جلوس کردہ بعد ضبط و ربط اطراف بعیش و عشرت مایل گشت و در سیر و شکار شوق بسیار میداشت۔ قف۔ گویند افسونی آموختہ بود که بزور افسوں در خانہ ہای مردم در آمدہ کسی او را نمیدید و با زنہای بیگانہ فعلِ فاحشہ را فاعل گشتہ روی خود سیاہ می ساخت۔ روزی در خانۂ دُرنا وزیر در آمدہ با عورت او مباشرت نمود و در انجا انگشترینِ زریں از دستِ او فتادہ نزد وزیر رسید و وزیر انگشترینِ او بشناختہ آتش کینہ در کانونِ سینۂ او مشتعل گشت و شبانگاہ راجۂ مذکور را از دستِ ملازمانِ خود بقتل رسانید۔ و شصت و شش سال در عدل و داد و نصفت گذرانید۔

(۲۰) راجہ بہیمہ سین در ۹۱۱ئہ باعانت اعیانِ مملکت بر مسند حکومتِ پدر جلوس نمود۔ نہایت شجاع و دلاور بود و در سفاکی و بیباکی عدیل نداشت و از فسق و فجور و شراب خوری دقیقۂ نگذاشت۔ و رعایا را در باج و خراج افزایش کردہ بدعاتِ موفور ایجاد نمود۔ و مندر کوٹی شور بر کنارہ بہت آباد ساخت۔

آں در بحث تالاب اولر گفتہ شد۔ حکومت سندر سین چہل و یک سال بود۔

انتباہ۔ مخفی نماند کہ راجہ ہای فرقۂ پانڈواں بیست و دو پشت عرصۂ یکہزار سال دریں ملک حکومت کردند۔ و بشامت کفران نعمت و ارتکاب معصیت کہ چند پشت براں اصرار نمودند بغضب الٰہی یکبار زنباہ شدند۔ و بعد انقطاع حکومتِ آنہا در خطۂ کشمیر یکدو ماہ بی استقلالی بود۔ کسانیکہ فراز رفعت و دامنۂ کوہسارہا موجود ماندہ بودند اتفاق کردہ راجۂ لو کہ از قوم راجہ ہای مالوہ در حدود لولاب جاگیردار بود بہ راجگی برداشتہ طوق انقیاد او بگردن انداختند۔

اورنگ سیوم

(۱)، راجہ لو باجتماع اعیان ملک در ۱۰۵۹ لہ بر سریر حکمرانی نشستہ در عدل و رفاہ رعایا و خشنودی عموم برایا گوی نیکنامی ربود۔ و اطراف کشمیر را ضبط و ربط ساختہ در ترہیب و تخویف مخالفاں بخوبی پرداخت و سرمایۂ زندگانی خود در کامرانی و شادمانی بسر برد۔

و در میان درۂ لولاب شہر لوکو بعمارات کثیر و اسواق و دکاکین دلپذیر معمور ساخت کہ تعداد عمارات آں بقول کلہن پنڈت ہشتاد لک خانہ و بروایت رتناکر ہشتاد ہزار خانہ مشہور است۔ حکومت او شصت سال بود۔

(۲)، راجہ کوشی شی پسر راجہ لو در ۱۱۱۹ لہ تاج حکومت بر سر نہادہ موضع کولہ[1] در جاگیر برہمناں بخشید۔ حکومت او ہفدہ سال بود۔

(۳)، راجہ خگندر پسرش در ۱۱۳۶ لہ سریر آراشدہ شہر کاکاپور و کہونموہ

---

[1] واقع در دچھن پارہ۔

کہ الحال دو موضع ہستند برای پای تخت خود آباد ساخت - و عرصۂ سی سال حکومت کردہ دنیا را پدرود نمود -

(۴) راجہ سوِرانند در ۱۱۶۶ئہ بجای پدر افسر حکومت بر سر نہادہ موضع سوند[1] و شورت[2] آباد ساختہ بہ برہمناں بخشید -

گویند نرینہ فرزندی نداشت الّا یک دختر ماہ پیکر کتابوں نام کہ بحُسن سیرت صُورت آراستہ واز جمیع علوم و فنون پیراستہ بود - روزی ایرانی سوداگری با جواہرات نفیسہ پیش راجہ رسید و راجہ بعدم وقوف جوہر شناسی با او چنداں التفات ننمود - چوں سوداگر (محرومی) افزود خود را در پیش دختر راجہ رسانید - وی تمامی جواہرات از تاجر خرید کردہ بقیمت شایان و انعام فراواں او را بدلخوشی رخصت داد -

پس سوداگر توصیف و تعریف آن دختر در پیش بہمن اسفندیار کہ شہریار ایراں دیار بود اظہار نمود - بہمن بر حُسن و جمال و اطوار و کردار او شیفتہ شدہ حکیم طاسپ را بخواہش خواستگاری دختر پیش راجہ فرستاد - و راجہ عہد مواصلت کتابوں موجب رضای او با بہمن منعقد کردہ با تحایف و نفائس بسیار بہمراہی شیر برادرش کہ نام او لُؤلُو بود در پیش بہمن روانہ ساخت و بہمن بکمال شادمانی با انیس جانی داد عیش و کامرانی دادہ زندگانی بسر میبرد - و بعد چند سال از غدّاری لُؤلُو کہ شیر برادر زنش بود دنیای فانی را پدرود کردہ مملکت خود در باخت، عاقبت لُؤلُو ہم پاداش کردار خود دریافت - حکومت راجہ چہل و ہفت سال بود -

(۵) راجہ گودر کہ از خاندانِ دیگر بود در ۱۲۱۳ئہ افسر فرماندہی بر سر دادہ

---

[1] در پرگنۂ اسلام آباد - [2] در پرگنۂ دیوہ سر -

موضع ہست چہل[1] و قریۂ گود بر[2] آباد کردہ نعت برہمناں نمود۔ حکومت او سی و دو سال بود۔

(۶)، راجہ سورن پسر گود در ۱۲۴۵ق بجای پدر نشستہ پرگنۂ آڈون آباد ساخت۔ و برای طراوت و خضارت آں جوی سونہ من حفر نمود و آثار نیکنامی در رعیت پروری او تا مدت بسیار یادگار بود۔ سی و پنج سال حکومت کردہ در گذشت۔

(۷)، راجہ جنک در ۱۲۸۰ق بجای پدر بر حکومت متقرر شدہ ایام بہ نیکنامی بسر برد۔ و در حدود کامراج دو قریہ آباد ساخت یکی را نالوں۔ و دوم را باغ زالور نام نہاد۔ و در بذل و عطا وجود و سخا سی و دو سال حکومت کردہ در گذشت۔

(۸)، راجہ سچی نر در ۱۳۱۲ق خلعت حکومت پدر در بر کردہ در رتق و فتق و ضبط و ربط بخوبی پرداخت۔ و موضع شانگس در کوہار و قریۂ ننار در پرگنۂ وہو آباد ساخت۔ و مدت چہل سال حکومت نمود۔

(۹)، راجہ کلگندر برادر زادہ سچی نر در ۱۳۵۲ق چار بالش حکومت را رونق بخشید و بعدل و احسان فراواں ہمگنان را آسودگی رسانید و در ضبط و ربط مضافات و آئین معاملات قانون دلخواہ بعمل آورد۔ و در حدود کامراج بر کریوۂ بلند لونگر نام شہری آباد ساخت کہ تعداد عمارات آں مورخاں سیزدہ لک خانہ تحریر کردہ اند۔ و از جوی نبی آرہ سد بندی نمودہ میان شہر نہری جاری ساخت و در ضمن شہر بتخانہ ہای بسیار یادگار گذاشت۔ چہل و پنج سال حکومت کردہ وداع نمود۔

(۱۰)، راجہ بلدیو در ۱۳۹۷ق جانشین پدر شدہ در عدل و رافت و سخاوت

---

[1] در سائر المواضع پائین۔ [2] در پرگنۂ دیوہسر۔

گوی سعادت برد و موضع بلہ پور آباد ساخت۔

گویند راجہ بہیکھم شہر بار اُجین بود وی برای تسخیر کشمیر فوجی کثیر تعیّن نمود۔ و بلدیو بمقابلۂ او بر آمدہ غنیم را در محاربت و مبارزت مغلوب ساخت۔ و دختر راجہ موسوم بہ ہیہ مال دیوی بود کہ بر حسن و جمال او یکی از قوم اُجنہ موسوم بہ ناگی ارجن عاشق شد عاقبت بصد مشقّت باہمدیگر عقد مواصلت بستہ باز بمفارقت انجامیدند۔ قصّۂ آن پنڈت رتناکر طویل می نگارد ہر کرا خواہش دیدن باشد از متن آن بجوید پنجاہ وسہ سال حکومت راندہ انتقال نمود۔

(۱۱) راجہ نل سین در ۱۴۵۰؁ مملکت پدر را منتظم گشتہ بسیار ظالم و سفاک بود و خلق خدا را بمشقّت و اذیّت رنجانید۔

قف۔ گویند در حکومت خود از نوع انسان یک لک نفر بقتل رسانید۔ نام او برزبانِ خاص و عام بموجب سفاکی تا حال مشہور است۔ چہ مردم سفیہ را تل سین میگویند۔ عاقبۃ الامر دو لتخانۂ او را آتش واقع شدہ مع سہ فرزند و عیال خود طعمۂ نہنگ آتش گشت۔ ع

آہ مظلوماں کند فرزند ظالم را کباب

در سفاکی و بیباکی بیست و پنجسال بسر رسانیدہ دنیا فرو گذاشت۔ لَعنَۃُ اللّٰہِ عَلَی الظّٰالِمِین۔

(۱۲) راجہ گوکرن کہ از قوم راجہ ہای جمّوں بود باتّفاق رؤسا در ۱۴۷۵؁ لوای حکومت افراخت و بندگان خدا را بعدل و انصاف دجود و اعطاف نواختہ اقاصی و ادانی را دلخوش ساخت۔

چون بخواہش دیدنِ معابد و منادر در ہند رفت راجۂ قنوج بمقابلۂ او لشکر کشیدہ عاقبت صلح نمود۔ پس راجہ در ہر جا طواف تیرتہا کردہ و لکہا روپیہ خیرات بخشیدہ بعد سہ سال رجعت فرمود۔ و زیر دامن کوہ پَرِدُمن[1] پیٹ بتخانۂ شارکا دیوی بکمال رفعت آباد ساخت۔ و موضع برنڈ برای مصرف آن جاگیر گذاشت۔ حکومت او سی و شش سال بود۔

(۱۳) راجہ پرہلاد فرزند او در ۱۵۱۱ھ بر تختِ شوکت جلوس نمود و بر کوہ شیرہ کوٹ[2] بتخانۂ پرتی شور معمور ساخت۔ دُرنا نام فقیری یافت کہ بتربیت او از دنیا منسلّی شد۔ و ممبو نام وزیرِ خود بر حکومت دنیا مقرر گذاشتہ خود را لباس سنیاسی[3] پوشیدہ حکومت او یازدہ سال۔

(۱۴) راجہ ممبور در ۱۵۲۲ھ تاج راجگی برسر دادہ در رعیّت پروری و دادگستری ممتاز بود و بحسن انتظام خاص و عام را دلخوش ساخت۔ ناگاہ بر زوجۂ عمزادۂ خود کہ او را لولری نام بود مفتون گشت و چندی بسوز درون دلخون بود عاقبت بنالۂ و آہ و اویلا بر داشت۔

ع

کہ عشق و مشک را نتوان نہفتن

مجنون وار سر بصحرا دادہ بیخور و خواب در قلق و اضطراب مانند سیماب بیتاب ہمی بود و غزلہای عاشقانہ میخواند و ترانہای دردمندانہ میگفت۔ و شب و روز لولو لولو وردِ زبان او می بود۔ چنانچہ سرود لولو و لولری و ممبور مشہور است۔ آخر الامر

---

[1] کوہ ماران۔ [2] شیرہ کوٹ نام سنگریست بابا شکور الدین ریشی در کوہ ماراں است۔ در زمان سابق آنرا پوسنگری می گفتند۔ [3] درویش تارک الدنیا۔

لولری ہم آشفتۂ وی گشتہ محبوس داشتنند تا کہ بمبور از جان در گذشت و ہمان لحظہ لولری ہم جان داد و در یک شمشان ہر دو را بسوزانیدند۔

قف۔ از شمشان او ہمان زمان شاخ نی جوشید۔ مدت حکومتش ہشت سال بود۔

(۱۵) راجہ پرتاب شیل کہ از خیل راجہ گلگندر بود بعد جنون بمبور باتفاق رای رؤسای شہر در ۵۳۰ھ دیہیم جہانبانی برسر نہادہ عروس مملکت را بعدل و احسان زیب و زینت افزود۔ و پرتاب نگر نام شہری زیر دامنۂ کوہ اُلر آباد نمود۔ و بتخانۂ پرتاب شور در چھپہ بون معمور ساختند۔

قف۔ گوبند جادوگر زنی بر راجۂ مذکور عاشق شدہ بود او را مثل سنگ سالگرام[1] متصور کردہ در بغلش انداختہ از نظر غایب شد۔ حکومت او سی و شش سال بود۔

(۱۶) راجہ سنگرام چند پسر پرتاب شیل در ۵۶۶ھ تاجدار کشمیر شدہ موضع سنگرام پور آباد ساخت خلق خدا را بعدل و احسان بنواخت۔ ہمگی یک سال و چہار ماہ حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۷) راجہ لارک چند برادر سنگرام در ۵۶۸ھ افسر راجگی برسر دادہ در تنسیق و تنظیم امور مملکت بی بدل بود۔ و زیر دامنۂ کوہ و ترگنگ در پرگنۂ لار واقع است شہری وسیع لارک نگر نام آباد نمود۔ و در میان آن از دامنۂ کوہ نہری جاری ساخت

---

[1] سالگرام سنگی باشد بیضوی شکل صاف و شفاف و مخطط کہ از رود خانہ گندکا ندی می آرند و اہل ہنود آنرا پرستش میسازند و بعضی کارشناس سنگ سالگرام از سنگ کلان شکستہ ہمی کشد مانند لعل بدخشان کہ درمیان سنگ متکون باشد

گویند انضمام و تراکم عمارات چنداں بود کہ از سمت شرقی آں بر غالہ بربام عروج کردہ تا نہایت غربی آں عبور نمود و از ہیچ جا انفصال نبود ہنوز بنیاد خانہ ہا از اینجا بنظر می آید و آنجوی لاری کہ الحال در قصبہ لار میگذرد از اعمال اوست سی و یک سال بحکومت گذرانید۔

(۱۸) راجہ بیرم چند فرزند او در ۵۹۹ء بر وسادۂ جہانبانی جلوس نمود شب و روز در عبادات و ریاضات بسر می برد۔

قف۔ گویند ہر صبح از یک صد تیرت غسل کردہ یکصد بتخانہ را پوزش می ساخت۔ ہر چہ در روز از باج و خراج جمع می شد شام بمساکین و غربا قسمت کردہ میداد و ذخیرۂ شب نمیگذاشت۔ یک روز از نذر و خیرات معمولی خود فارغ شدہ بود برہمنی دست سوال دراز نمود راجہ گفت اینوقت ہر امعذور دار فردا ترا دلخوش سازم گفت بلکہ ترا تا فردا زندگانی نخواہد بود من از کہ میخواہم راجہ خود را بوی حوالہ کردہ گفت مرا در بازار بفروش برہمن او را در بازار میبرد ناگاہ تاجری او را شناخت و ہزار اشرفی دادہ خرید نمود راجہ شب در خانۂ تاجر ماندہ فردا ہزار اشرفی بوی ارزانی داشت تاجر قبول نکرد و گفت مثل تو راجہ خرید کردہ ام رایگاں از دست نخواہم داد راجہ دہ ہزار اشرفی بوی بخشید تاجر گفت اگر دہ ہزار لک خواہی داد منظور ندارم راجہ مجبور شدہ گفت پس چہ میخواہی تاجر گفت میخواہم کہ مدت العمر خود از خانۂ من نانِ شب تناول خواہی کرد پس حقوق خود بتو خواہم بخشید راجہ ازجاں قبول نمود و تا سہ سال از خانۂ او نانِ شب تناول میکرد۔ و در عہد او آبادی ملک بدرجۂ زمانِ اول رسید۔ چہل و پنجسال بحکومت پرداختہ

انتقال نمود۔

(۱۹) راجہ بیکھن پسرش در ۶۴۴ء عروس سلطنت را بزیور معدلت و مرحمت رونق بخشید واز عقل و تدبّر بہرۂ وافر نداشت لیکن زوجۂ او چکرہ رانی بغایت دانا بود کہ انتظام مہام سلطنت را بہ رای صایب خود آرائش میداد۔

قف۔ میگویند کہ چکرہ رانی تغیر لباس کردہ شبانہ درمیان شہر دورہ می ساخت شبی از شبہای دید کہ رکھیشری مرتاض درمیان کرتچی[1] با زوجۂ خود سخناں میکرد زوجہ اش گفت کہ چکرہ رانی بسیار دلاور و داناست تعجب کہ شبانہ تغیّر لباس کردہ مانند مرداں شبگردی می سازد۔ ہرگاہ ایں زن مرد و شوہرش زن بودی چہ خوش بودی۔ رکھیشر گفت ہمچناں خواہد شد۔ ہماں وقت چکرہ رانی درخود آثار رجلیت یافتہ درحیرت افتاد و رکھیشر را پابوسی کردہ عجز و ابتہال نمود رکھیشر گفت کہ ایں سخن شدنی بود بر و شوہر ترا علامت نسواں پیداست۔ چوں چکرہ رانی بخانہ رسید و شوہر خود بصورت زن دید کیفیت رکھیشر بیاں ساخت راجہ درچاہ غم و اندوہ افتادہ یکماہ مخفی بود عاقبت زہر خوردہ ازجاں درگذشت۔ چکرہ رانی لباس سنیاسی پوشیدہ درپیش رکھیشر عمر خود بسر رسانید۔ حکومت راجہ ہفدہ سال بود۔

(۲۰) راجہ بھگونت برادر بیکھن باعانت چکرہ رانی در ۶۶۱ء لباس فاخرۂ شہریاری پوشیدہ دررتق و فتق سلطنت بخوبی پرداخت۔ سہ نخانہ آباد ساخت۔ چہاردہ سال بحکومت گذرانید۔

---

[1] کرتچ۔ نے خانہ۔

(۲۱) راجہ اشوک کہ از احفاد راجہ سچی نر پسر شکنی بود در ۱۶۷۵ قم سریر آرای سلطنت کشمیر شدہ در پرگنۂ کہاہور پارہ شہر سیر بعمارات بلند و کوشکہای دلپسند کہ تعداد آں مؤرخاں شش لک خانہ می نگارند آباد ساخت۔ و حوالی آں قلعۂ شہر پناہ بکمال متانت و استواری افراخت۔ و موضع ہنگلنہ و ہنوت آباد کردہ بہ برہمناں بخشید۔ و مذہب جین یعنی بودہ مذہب کہ تذکرۂ آں در حصۂ اول گذشت برای خود پسندید و در ترویج آں بدل وجاں کوشیدہ احکام آں دریں ملک شائع کرد۔ و در قصبۂ بیجبارہ مندرہای سابقہ ویراں نمود و بجای آں بتخانہ ہای مذہب خود بکمال رفعت و سنگینی معمور ساخت۔ و متصل آں مندری دیگر اشوکی شور نام بنیاد نہاد۔ و در موضع ہوکہ لتری[1] و ترہ ہیل[2] منادر جین بسیار آباد نمود۔ عاقبت بمخالفت ملیچاں[3] و عدم متابعت آنہا ترک دنیا کردہ زیر دامن کوہ بدشیر بر چشمۂ نراین ناگ بتخانہ بوتی تشری آباد ساخت کہ تا حال موجود است۔ و در انجا عمر عزیز خود بسر رسانید۔ و پنجاہ یک سال حکومت کردہ درگذشت۔

(۲۲) راجہ جلوک پسر دوم راجہ اشوک در ۱۷۲۶ قم لوای حکومت افراختہ مخالفان را قلع و قمع نمودہ و در بذل و عطا و سخاوت و دادگستری نیکنامی حاصل کرد و در بسیاری آبادی ملک ہمیشہ ساعی بود۔ و موضع بارہ ولہ در لار از تعمیرات اوست۔ کلہن پنڈت اورا ملک سیرت پنداشتہ بصفات پسندیدہ موصوف

---

[1] در پرگنۂ دینو ۱۲ [2] در پرگنۂ دینو ۱۲ [3] ملیچ۔ دچو رد چمار و چنڈال ہر چہار طائفہ بتانرا پرستش می سازند۔ و گوشت جانوران خود مردہ میخورند و پس خوردۂ ہر طائفہ حلال میدانند و گوشت سگ و گربہ و شغال وغیرہ می خورند ۱۲

میدارد - و پنڈت اَوَدہ بہٹ کہ موحّد عصر و یگانۂ دہر بود مُربّی او شد و تعلیم و تلقین او مذہب بہود یکبار ترک دادہ بر خلاف پدر مذہب شیوہ اختیار کرد و پوزش مندر روز بہ ایشری و نندہ کیشور بر خود التزام نمود - و بزور ریاضات شاقہ و صفای باطن در خرق عادات مشہور روزگار بود -

قف - گویند ہر روز برای پوزش اصنام لار و بیجبارہ و بارہ مولہ بر اسپان سوار شدہ میرفت - گویند ماری مسخّر کردہ بود کہ ہر روز بر و سوار شدہ بہر جا میرسید و حفاظت ماراں بخوبی می ساخت - اکثر بتخانہ ہای شیوہ بکمال زینت و تکلف بیارا ست موجب آں بہودہ مذہب را رونقی نگذاشت -

قف - مشہور است کہ عورتی از و سوال نمود کہ مرا چیزی خیرات بدہ راجہ گفت ہر چہ بخواہی میدہم پس عورت مذکور بصورت دیوی متمثّل گشتہ از راجہ گوشت انسان طلب ساخت و راجہ بر قتل کسے راضی نشدہ خود را باو تسلیم نمود و آں عورت بکمال خشنودی او را دعای توفیق عبادت فرمود فقط -

انگاہ راجہ برای تسخیر ممالک عزم جزم کردہ از قلمرو ہندوستان تا قنوج و بہار دیار بسیار در قبضۂ اقتدار در آورد - و بقول ترناشک تا قندہار و باختر تسخیر امصار نمودہ اقتداری و اعتباری بہم رسانید - و بعد تسخیر بلاد و اطراف و ضبط و ربط مملکت چوں رجعت کرد جمعی از اہل حرفہ و سوداگر ہمراہ آوردہ در کشمیر آباد ساخت - و ثروت و شوکت و جمعیت ملک بحدّی رسانید کہ خواطر اقاصی و ادانی بسان گلدستہ شگفتہ شد - و تا زمان او در کشمیر انتظام عہدہ داران ملکی نبود راجہ برای انتظام مہام مملکت عہدہ داراں مقرر کردہ ہر کسے بر عہدۂ خود متعہّد ساخت

اوّل عہدۂ دیوانی برای انتظام داد وستد ملکی۔ دوم عہدۂ خانسامانی محافظ مداخل و مخازن۔ سوم داروغۂ تورخانہ یعنی محافظ اسلحہ و اقمشہ و امتعہ۔ چہارم بخشی برای انتظام افواج۔ پنجم وزارت برای استصواب و طلب مشورت۔ ششم داروغۂ صدر برای تقسیم خیرات و مبرات۔ ہفتم نقیب برای سزاولی و خبرگیری سپاہیان و زمینداران۔ مدعا کہ در رسوخ انتظام ملک داری و عدل و احسان و درستی و راستی بی مثل بود۔

گویند گوٹی پند نام دوائی یافتہ بود کہ ازان کیمیا میکرد و علم سیمیا بخوبی میدانست۔ عاقبت بمقام کپال موچن بر منبع نہر سیون گل در قصبۂ شوپیان جان بحق تسلیم نمود و زوجۂ او ایشان دیوی بیار مرتاض و صاحب ہمت بود و ماترچکر و ہشت مال بنا کردہ بمجتا جان بخشید و از شاگرد بیاسدیو نندی پور را تعلیم کردہ بالتزام عقیدۂ نندی شور مذہب بہود را انکار نمود۔ حکومت راجہ شصت سال بود۔

(۲۳) راجہ دمودر برادر راجہ جلوک کہ در جمیع صفات پسندیدہ ہمتای او بود در ۲۸۶۷ کلی[1] بر تخت شاہی جلوس کردہ خلق خدا را بعدل و احسان آسودگی بخشید و موضع گوڈہ ستھو بنا کردۂ اوست۔ و بر کریوۂ دامودر برای پای تخت خود شہری بعمارات کثیرہ آباد ساخت۔

قف۔ روزی بتقریب شراد[2] بر لب دریای بہت برای تغسل میرفت و

[1] در پرگنۂ اچھہ ۱۲ [2] شراد۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است معیّن کہ بروز وفات مردگان خود ادا می سازند ۱۲

سرراہ دو برہمن از وطعام خواستند راجہ گفت بعد غسل و شراد شمارا سیر خواہم کرد و آں دو برہمن او را دُعای بد کردہ صورت شکل مار متمثل شدہ در صحرا پریشاں گشت۔ کیفیت آں در ذکر کریوہ داموودر مشروحاً گفتہ شد۔ حکومت راجہ سی و دو سال بود۔

قدوم میمنت لزوم حضرت سُلیمان علیہ السلام در کشمیر

مُلّا احمد در ترجمہ رتناکر قمطراز است کہ بعد مسخ شدن داموودر پسرش نرندر در ۸۱۸ ق م بر وسادۂ حکمرانی جلوس نمود و بعد عرصۂ چند روز سندیمان نام شخصی کہ از بزرگ کہیشران ملک عرب بود در کشمیر ورود نمود کہ بزور ریاضات شاقہ از جناب کبریا رتبۂ یافتہ بود۔ کہ دیمال یعنی جنیان او را ہوا میرفت۔ و قوم جنیان و پرندگان مطیع فرمان او شدہ بودند و با او ہمراہ میرفتند۔

چوں اریکۂ او مانند شہباز در تمامی حدود کشمیر سیر کرد پس بر قلعۂ کوہ جیٹہ لدرک یعنی کوہ سُلیمان قرار یافت۔ و بمشاہدۂ ایں حال عام و خاص در انجا جمع گشتہ سطوت و شوکت او دیدہ متحیر شدند۔ و راجہ نرندر باستماع خبر حاضر آمدہ از حضور او فوق شفقت و عنایت مسرور شد و ہر کسی باشندۂ حاجات و مطالب خود از و بمراد رسید۔

چونکہ از ہنگام غرق شدن شہر سندمت نگر سطح اندرون کشمیر تا بیجبارہ ہمیشہ سیلابی میبشد مردمان بسبب تنگی غلہ مدام عاجز می بودند۔ بخدمت او از برای کشیدن آب التماس نمودند۔ و از پیشگاہ سندیمان حکمی از جنیان برای برداشتن سنگہا کہ بسبب زلزلہ میان دریا بمقام کھادہ نبار غلطیدہ بودند مامور شدند۔ مطابق فرمان سندیمان جنود جنیان سنگہا از قعر آب ۔ ۔ دا شتہ

آب را بدر داده تا که زمین سطح اندرون ظاهر گشت۔ و راجه نرند بمصاحبت و مجالست آنجناب برای خود پسندیده از حکومت این دیار دست بردار شد۔ و سندیمان را خواهش او منظور شده بمصاحبت و مجالست خاص سرفراز نمود۔

گویند از شاهزاده های ترکستان او را سه کس برادر که عالی همراه بودند۔ هشنک، کنشک، زشک، درینجا بنابر رعایت جبلی ایشانرا ملک کشمیر جاگیر بخشید۔ و نیز بسیاری از مردمان این دیار گرویدهٔ خود گردانید و تا یک هفته سیر و سیاحت کشمیر نموده رجعت فرمود۔

مترجم یعنی ملا احمد میگوید که ازینجا صاف معلوم می شود که سندیمان حضرت سلیمانؑ خواهد بود چه اهل مشرق او را سندیمان یعنی مرد مرتاض میگفتند و در روی زمین هر کس را معلوم است که تخت حضرت سلیمانؑ به هوا می پرید و طیور و جنیان او را مسخر شده بودند۔ و نیز بنابر تجنیس لفظی مردمان کشمیر سلیمان را سندیمان گفته اند۔ از آن بعد کوه جیٹ لدرک را کوه سلیمان و کوه سندیمان می گویند۔ ایضاً خطهٔ کشمیر را باغ سلیمان نام نهاده اند۔

(۲) هشنک، کنشک، زشک در ۱۸۱۸ ک باعانت حضرت سلیمانؑ بر حکومت کشمیر مستقل شدند و خلق الله را بعدل و احسان دلخوش نمودند و هر سه کس سه قریه آباد کردند۔ چنانچه هشنک موضع اشکوره در پرگنهٔ کمراهن۔ و کنشک کانسپور در ویهو و زشک موضع ذکرو در پهاک غیر ازین زشک برای آبادی موضع ذکرو نهر آبی از سندلار جاری ساخت۔ بعد آن هر سه کس تا مدت چهل و یک سال باتفاق حکومت میکردند و مردم بسیار را بمذهب خود گرویدند۔

قبل ازین شخصی شاکہ سہم نام از عرصۂ یکصد و پنجاہ سال تا اینوقت در خطۂ کشمیر ترویج بہودہ[1] مذہب می ساخت و لبیاری از مخلوقات داخل این ملّت کردہ بود۔ و از متابعان او ناگ سین نام شخصی در موضع ہاروَن برای اشاعت مذہب بہود بدل و جان میکوشید و دران ایّام برہمنان را با مردم جبین[2] برای امورات مذہبی تنازع برخاستہ جانبین در محاربہ و مقاتلہ خونہا ریختند چون ہشک و کنشک را چندان استعداد فوج ہنود در تنبیت این امر عاجز آمدند پس باتّفاق برہمنان ابہی مینو کہ از اولاد راجہ بیرم چند در دچھن پارہ جاگیردار بود بر سریر سلطنت نشست۔ و ہشک و کنشک از حکومت معزول شدند۔

(۴۳) راجہ ابہی مینو در ۱۸۳۹ گ باتّفاق عوام تاج حکومت بر سر دادہ مردم بہودہ مذہب را قلع و قمع نمود۔ ہمدران زمان چندراچارج نام برہمنی فاضل و کامل بود وی کتاب مہابھاش از ہند آوردہ برہمنان اینجا را تعلیم داد و کتاب چندرہ بیاکرن از خود تصنیف کردہ مروّج ساخت۔ چون بتعلیم و تلقین ناگسہم و ناگہہ سین مردمان از مذہب خود منحرف شدہ بودند و بالزام مذہب بہود و رد و وظائف و عبادات معمولی خود ترک دادہ افعال شنیعہ میکردند و نحوست آن درین ملک برف بکثرت بارید تا کہ راجہ و باشندگان اینجا در موسم زمستان بجدود پنجاب و بمبر وغیرہ ہر سال جلای وطن میکردند۔ و چندراچارج مخلوق را بتہذیب و تالیف قلب بر استقامت ملّت قدیمی خود تحریص و ترغیب می ساخت موجب آن مردمان اینیاد مذہب بہودہ ترک کردہ ملّت قدیمی

[1] بدھ ۱۲ [2] جبین۔ فرقۂ الیست از مذہب ہنود۔

خود باز پسند نمودند۔ و برکتاب نیلہ مت پوران عمل کردہ نذر و خیرات بدستور برخود گرفتند۔ پس ببرکت آں از آفت برف محفوظ ماندند۔ راجہ ابھی مینو موضع ابھہ پور در پرگنۂ بانگل آباد ساختہ بہ برہمنان بخشید۔ و چندراچارج را جاگیر دادہ بتعظیم و تکریم پرورش می ساخت و مجلس مباحثۂ مردم بودہ ماہمیشہ منعقد می بود و اہل مذہب بودرا بسیار خرابی می نمود۔ بیست و سہ سال بحکومت گذرانیدہ دنیا فرو گذاشت۔

صاحب گلزار کشمیر می نگارد کہ ہمیں چندراچارج کتاب نیلہ مت پوران از نیلہ ناگ برآوردہ است یا از خود تصنیف کردہ است فقط۔ واللّٰہ اعلم۔

اورنگ چہارم

(۱) راجہ گونند سوم کہ از قبیلۂ راجہ کو بود در ۱۸۶۲ تاج حکومت برسر نہادہ در عدل و احسان و رفاہ انام بکام دل کوشیدہ خلق خدا باسائش و آسانی رسانید۔ و از حسن عقیدہ و نیکی اعمال او غلبۂ مذہب جین و کثرت برف از ینجا دفع شد۔ سی و پنجسال حکمرانی کردہ از جہان فانی درگذشت۔ و ہمین حسن نیت او بسیاری از احفاد و ذریات او درین ملک حاکم شدند۔ و عرصۂ دو ہزار و ششصد سال لوای حکومت افراشتند۔

(۲) راجہ وبیشن در ۱۸۹۷ بخلافت پدر افسر برسر دادہ در آسودگی رعایا پنجاہ و سہ نیم سال بسر رسانید۔

(۳) راجہ اندرجیت در ۱۹۵۱ بجای پدر نشستہ ولایت کشمیر و اطراف ہند را متصرف شد و مملکت خود بنصفت و عدالت آباد ساخت۔ سی و پنجسال

وشش ماه نر دحکومت باختہ لباط حیات در نوشت۔

(۴)، راجہ راوَن بعد وفات پدر در سنہ ۱۹۸۶ک افسر ایالت بر سر داده از قلمرو ہندا مصائب بسیار تسخیر نمود۔ عرصۂ سی سال حکمران بود و برای پوزش اصنام وڈی شور نام بتخانہ آباد ساخت۔ صاحب گلدستۂ کشمیر آنرا مندر بڈشاه پندارد غلط است۔ مترجم رتنا گر مندر بڈشاه را لوکی شری نام کرده است۔

(۵)، راجہ وبیشن[1] دوم پسر راوَن در سنہ ۲۰۱۶ک بر تخت جلوس نمود۔ چون علم موسیقی خوب ورزیده بود ہمیشہ بسمع ساز وسرود مشغول ہمی بود طبعی موزون داشت اورا شاعر بزرگ میدانستند سی وشش سال بحکومت گذرانید۔

(۶)، راجہ نر در سنہ ۲۰۵۲ک بجای پدر تاج وافسر را رواج داد اگرچہ عادل وباذل بود امّا بارانی خود کمال دلبستگی داشت کہ شب وروز در مصاحبت ومجالست او صرف اوقات میکرد و در غور و پرداخت رعایا چندان فرصت نمی یافت۔

قف۔ یکی از زہاد مذہب جین در موضع کاتر سکونت میداشت۔ و نیرو جوگ مایا طلسمی می ساخت کہ وی ہر کسی را میدید وہیچکسی اورا نمیدید باین طلسم در خانہ ہای مردم در آمده با زنانِ بیگانہ فساد میکرد تا آنکہ بارانی راجہ ہم مداخلت نمود۔ راجہ ازین معنی خبر یافتہ بآتش قہر وغضب مشتعل گشت۔ وتمامی منادر ومعابد وخانہ ہای بوداں را آتش کشید و دہات جاگیر ومال و دولت آنہا بہ برہمنان بخشید۔ و برلب دریای بہت بمقام چیکدر متصل بیجباره شہری آباد ساخت و در انجا دولتخانہ خود بکمال رفعت وآراستگی تخصیص نمود۔

---

[1] رکنر ہم نام داشت۔

قف۔ مؤرخاں می نگارند کہ در حکومت او لشاگ نام برہمنی بود وے دختر شیشرم ناگ بعقد خویش درآوردہ و راجہ نر بروی عاشق شدہ برای مواصلت و مباشرت خود او را جبر کرد و شیشرم ناگ بقہر آمدہ بر شہر مذکور باران آتش افشاند و شہر و شہر یان را در یک آن ویران ساخت۔ پس رمنی خواہر شیشرم ناگ از روی غضبناکی تا بیست میل سنگباراں کردہ شہر مذکور معدوم شد۔ قصّۂ آں در ذکر شیشرم ناگ پیشتر مشروحست۔ حکومت راجہ نر سی و نُہ سال و نُہ ماہ بود۔

(۷) راجہ سدہ در ۲۰۹۱ک پسر راجہ نر کہ بوقت حادثۂ پدر از بیچبارہ ہمراہ شیر مادر بیروں رفتہ بود بعد فوت پدر مسند نشین اورنگ حکومت گشتہ در عدل و انصاف و سخاوت و شجاعت بی ہمتا بود و در آسودگی رعایا و بہبودی برایا ہمیشہ کوشش می نمود۔ و مدّت شصت سال حکومت کردہ در شہر عدم آسود۔

(۸) راجہ اُوت پلاک در ۲۱۵۱ک بجای پدر نشستہ پیوستہ در رفاہ رعایا ساعی بود۔ سی سال در حکومت بسر برد۔

(۹) راجہ ہر بنا کہہ در ۲۱۸۲ک اورنگ پدر را رونق تازہ بخشیدہ موضع زَنِل[1] آباد ساخت۔ سی و ہفت سال و ہفت ماہ بحکومت گذرانید۔

(۱۰) راجہ ہرنیہ کُل فرزند او شصت سال بعدل و داد سلطنت کردہ در ۲۲۷۹ک درگذشت۔

(۱۱) راجہ وسہ کُل پسر او شصت سال بحکومت گذرانیدہ در ۲۳۳۹ک از دنیا درگذشت۔

---

[1] زَنِل۔ در پرگنۂ پہاک ۱۲

(۱۲) راجہ مہرہ کل پسر وسہ کل در ۲۳۳۹ لوای حکومت افراشتہ از سفاکی وبیباکی وخشمناکی یکتای زمانہ بود کہ باندک گناہی مردمانرا قتل میکرد۔ وہیچ روزی بغیر خونریزی نمی آسود وبر ہیچکسی رحم نمی کرد۔ سباع وطیور بامید خوردن گوشت مقتولاں ہمراہ وی میرفتند۔ ودر عہد اویکی از والیانِ ترکستان برکشمیر حملہ آور شدہ راجہ بکمال جودت ومردانگی بعد محاربہ ومقاتلۂ بسیار اورا شکست داد۔ وچندر کل نام نہری در پرگنۂ کہاہور پارہ حفر نمود۔ واز کرکوہ آمروآگر[1] سنگی عظیم آنرا سدّ راہ گشتہ بحیلہ وتدبیر اصلا متحرک نشد راجہ نہایت متفکر شدہ بعد یوزش شخصی را در خواب دید وی گفت ہر زنیکہ از فسق وفجور عفیفہ وپاک دامن میباشد چوں بر سنگِ مذکور دست نہد فی الحال نابود گردد۔ راجہ مطابق الہامِ غیبی فرقۂ زنانرا از ہر سو فوج فوج جمع آوردہ از دست مالیدن ہیچ زنی آں سنگِ گراں اصلا متحرک نشد تا آنکہ راجہ بقہر آمدہ زنانرا بعلت زناکاری وطفلانرا ببہانۂ حرامزادگی ومردانرا بتہمت دیوثی قتلِ عام نمود۔

قف۔ مؤرخاں تعداد مقتولاں از عورات وطفلاں ومرداں تاسہ کرور وبعضی تاسہ لک روایت میدارند۔ عاقبت چندروتی نام دختر کوزہ گری حاضر کردند وی بکمال عتاب بجانب راجہ خطاب کرد گفت ای راجہ چرا در روز اول خاتوناں خود را ایں امر دشوار نفرمودی کہ بزور عفت سنگ را بیکدم نابود میکرد شاید کہ ایں قدر خونِ بیگناہاں بار گردنت نمیشد وہرگاہ از دست سودن آنہا سنگ تحرک نمیکرد باز ہم میدیدیم کہ ایں سیاستی کہ بر مردم کردی بر خود ہم

[1] آمروآگر۔ نام قریہ در کہاہور پارہ ۱۲

میتو اسنی کرد این بگفت و دست حق پرست بر آن سنگ نهاد بجنبش آورده
یکسو انداخت - یکروز در محلسرا در آمده رانی خود را با پارچهٔ زرکار در بر دید که
بران صورت راجه سنگالدیپ[1] مطبوع بود و بمعاینهٔ آن دیگ قهرش بجوش
آمده سوگند خورد تا که راجه سنگالدیپ را سزا ندهم هیچ کاری دست نمی کنم و بهمهٔ نبرد
یراق و سامان درست ساخته با لشکر عظیم سنگالدیپ نهضت کرد و در اثنای
راه راجهٔ لات و چول و کرناٹ مطیع ساخت از آنجا سفاین و کشتی ها بهم رسانیده
در سنگالدیپ عبور نمود و بعد محاربه و مقاتلهٔ بسیار راجهٔ آنجا با فوج بیشمار
بقتل آورد و دیگری بجای او نصب کرده فرمان داد که بعد ازین بر پارچه ها شکل
آفتاب تصویر سازند -

و وقت معاودت در هر جا تطاول و تاراج کرده اسباب و دولت
بسیار بهم رسانید - وقتیکه بکوه پیر پنچال رسید ناگاه فیلی از کتل غلطیده
و هنگام غلطیدن بسیار فریاد و غوغا نمود راجه را صیحهٔ او خوش آمده یکصد
فیل در آنجا بزیر غلطانیده خنده و خوشحالی نمود از آنباز آن مکان را هستی ونج می
گویند - و در کشمیر رسیده بمقام هول لاڈ شهر مهر پور آباد ساخت - و برهمنان
قندها را جاگیرات عطا نمود - بهر حال اقسام ظلم و تعدی آن سفاک نه بمرتبهٔ ایست
که در تحریر آید - هفتاد سال حکمرانی کرده مرضی صعب و دردناک بروی طاری شد -
روزی برای هون[2] آتشی افروخته بود و خود را بجای اهوت در آتش سوزان

---

[1] سراندیب - [2] هون - نوعی از خیرات است که اهل هنود آتشی افروخته برهمنان بگرد آن
نشسته ماکولات در آتش بسوزانند باعتقاد ایشان آتش فرشته است و او را خوردنیها خوراندن
میدهند و آن خوردنی را اهوت می گویند -

انداختہ سوختہ شد۔

قف۔ حاضراں از غیب آوازی بشنیدند کہ نہرہ گل سہ کرور خون کردہ نجات یافت۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

(۱۳) راجہ نک بعد انتقال پدر در ۲۴۰۹؁ عروس مملکت را بزیور عدل و احسان آراستہ مندر نک سوامی بمقام نکہ شور معمور ساخت و نہری نک نام باصرافِ زرِ کثیر حفر نمود۔ و شہر پنوچھہ درمیان درّۂ کوہ آباد کرد۔ و در عہد او جوگی[1] زنی بتّھا نام در اینجا پیدا شدہ بر حُسن و جمالِ او خاطر راجہ شیفتہ گشت۔ روزی آں ساحرہ بتقریب قربانی راجۂ نامدار را مع اعوان و انصار و خویشانِ خود در مجلس جگ[2] برای خوردنِ ضیافت بردہ بود و ساحرۂ مذکورہ در اینجا بزورِ جادو ہمہ ہا را بیجاں ساخت ہمگی یک فرزند راجہ کہ کہتی نند نام داشت زندہ ماند۔ و حکومت راجہ شصت و دو سال و نُہ ماہ بود۔

(۱۴) راجہ کہتی نند در ۲۴۷۲؁ باتفاق ارکانِ مملکت بر سریر سلطنت نشستہ سی سال بحکومت گذرانید۔

(۱۵) راجہ وسہ نند در ۲۵۰۲؁ بجای پدر رونق افروز مسند حکمرانی شدہ بسیار رشید و دانا بود و دانشمنداں را اعزاز و حرمت افزود و تصنیفات عشقیہ بسیار فرمود۔ مدّت پنجاہ و دو سال کامرانی کردہ عالم فانی را پدرود نمود۔

(۱۶) راجہ نر بعد رحلت پدر در ۲۵۵۴؁ افسر بسر دادہ شصت سال بحکومت بسر بردہ از سر در گذشت۔

---

[1] جوگی۔ فرقۂ الیست از فقرای ہنود۔ [2] جگ۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است۔

(۱۷) راجه اچهه پسر راجه تره در سنه ۲۶۱۴ک عروس مملکت تا شصت سال
دربر گرفته دنیا را وداع نمود- اچهه بل از تعمیرات اوست -

(۱۸) راجه گوپادت بعد وفات پدر در سنه ۲۶۷۴ک فرمانروای کشور شده
تمامی سرحدات کشمیر در قبضهٔ اقتدار در آورد- و در رعیت پروری و دادگستری
بی همتا بود- و موضع کهلی در ناره واو و قریه کهاگ در بیروه و هابه گام در کروهن
واسکندرپوره در بانگل و شانگس از تعمیرات اوست- و دهات موفور به برهمنان
فقیرال راجاگیر بخشید و مندرها آباد نمود- و نیز بتخانهٔ زشتی شور[1] را که برکوه سلیمان
واقع است تجدید و ترمیم فرمود- و موضع گوپه کار و بچهواره برای لنگر آں
بتخانه وقف نمود- و در قلمرو خود جانورکشتی هیچکسی را کردن نداد- مدّت شصت سال
وشش ماه سلطنت کرده درگذشت -

(۱۹) راجه گوکرن پسرش در سنه ۲۷۳۴ک دیهیم اقبال برسر نهاده پنجاه وهشت
سال سلطنت رانده انتقال نمود-

(۲۰) راجه نرندرآدت بعد انتقال پدر در سنه ۲۷۹۲ک سریرآرای سلطنت شده
سی وشش سال و سه ماه بحکومت گذرانید-

(۲۱) راجه انده جدشتر در سنه ۲۸۲۸ک جانشین پدر شده ازبسکه چشمان او
حقیر بودند یا بینائی کلّی نداشت بنابراں اورا انده یعنی کور لقب کرده بودند-
اوایل در عدل و انصاف و رعیّت پروری مشغول همی بود- عاقبت بصحبت مردم
اراذل مزاج او منحرف شده شیوهٔ ظلم وجور و جفا و شراب نوشی و حرام کاری و فسق

[1] زشتی شور- از تعمیرات راجه سندیمان اول بود گوپادت مرمّت نمود-

و فجور و فساد و عناد برای خود اختیار کرده زن های مردمان بزور میبرد - و از هوشمندان
و بزرگان نفرت گرفته با مردم ظالم و فاسق و اهل رذالت الفت نمود و از سفاکی و
بیباکی دقیقهٔ باقی نگذاشت - تا آنکه سپاه و رعیت از حرکات او متنفر گشته حاکمان
اطراف که از قدیم متابعت راجه های اینجا میکردند روگردان شدند - و ارکان
دولت و اعیان رعیت اتفاق کرده در موقوفی او کنگاش نمودند - جلدستر از بیوفائی
ابنای روزگار حذر کرده با دو سه کس بجانب هند مفرور شد و در اینجا یکی از راجها
او را قابو کرده از جان گذرانید - حکومت او پنجاه و هشت سال بود -

مترجم رتناکر قمطراز است که آخر حکومت اَندهٔ جلدستر سکندر فیلقوس که اولا
مردمان مشرق مهایون می گفتند بالشکر انبوه بتسخیر هند یورش آورده چون از آب
نیلاب[1] عبور نمود راجهای قلمرو هند را تزلزل افتاد - و برادر راجه اَندهٔ جلدستر
موسوم به ابهی نر که حاکم اطراف کوهستان بیرونی کشمیر بود بعزّ بساط بوسی سکندر
با نفایس ارمغان فایز گشت و برای مقهوری برادر خود اَندهٔ جلدستر استمداد نمود
و سکندر لشکری بمعاونت او مامور ساخت - و اَندهٔ جلدستر از روی مخالفت
اخوان تاب تقابل در خود ندیده بجانب هند مفرور گشت و ابهی نر بملک کشمیر مستقر
شد و اَندهٔ جلدستر از راجه پوران[2] طلب اعانت نموده در مقابلهٔ سکندر جنگ
میکرد و در اثنای جنگ اَندهٔ جلدستر در معاونت معاون خود کشته شد - بعد از
انتقال سکندر بسبیل کوهستان جنوبی در ملک کشمیر سایهٔ نزول انداخت و چندگاه
در سیر و شکار بسر برد -

[1] دریای اتک - [2] پورس -

روزی بقضای کردگار بر موقع شکار تیری بر بازوی سکندر رسیدہ چون تیرانداز را ماخوذ کردند وی از طرف راجہ ابیسٹر موکل قتل سکندر بود۔ سکندر بغضب آمدہ ابیسٹر با متعلقان خود بقتل آورد و حکومت کشمیر بہ راجہ پرتاب کہ از راجہای مالوہ جد بکرماجیت بود ارزانی داشت۔ و خود را بدار الملک خود رجعت فرمود واللہ اعلم

سکندر فیلقوس[1]

مؤرخان ہندی نگارند کہ سکندر فیلقوس پیش از ظہور عیسیٰؑ سہ صد و پنجاہ سال از دار الملک روم ظہور یافت و در اندک فرصتی ممالک عراق و روم و عرب و فرنگستان وغیرہ مفتوح ساخت قبل از عیسیٰؑ ۳۳۱ سال بر تسخیر فارس یورش آورد۔ و حملۂ سیوم پادشاہ آنجا دارا بن داراب بن بہمن بقتل رسانید و مملکت ایران و خراسان در حوزۂ تصرف خود در آورد۔

از آنجا کہ راجگان اقلیم ہند در عہد حکومت داراب بطرف ایران باجگذار و فرمانبردار شدہ بودند بخیال آن سکندر بعد ضبط و ربط مملکت ایران و خراسان عزیمت تسخیر ہند بخاطر آورد و قبل از سنۂ عیسوی ۳۲۷ سال با جمعیت لشکر بیشمار از آب نیلاب[2] عبور ساخت و راجگان ہند را الصولت و شجاعت خود متزلزل انداخت۔ چونکہ از عرصۂ سہ چہار سال افواج شاہی در میان برفانی کوہستانہا شداید و مصائب سفر از حد کشیدہ بودند و در محاربات و مقاتلات تنگ مایہ و افسردہ شدہ بودند و در موسم گرما میان پنجاب رسیدہ بعارضۂ بخار اکثر ہا معلول شدند۔ بنا بران بر یورش ہندوستان مبادرت نمودند۔

---

[1] این سکندر غیر از سکندر ذوالقرنین است کہ پیش ازین بمدت دو ہزار سال بودہ است۔ [2] دریای سندھ

درآنزمان در قلمرو ہندوستان سہ راجہ نامی بودند۔ یکی ابیسٹر فرمانروای کشمیر واطراف کوہستان آں۔ دوم ٹیکا ٹیلز راجہ دوابہ دستد ساگر کہ درمیان سند وجہلم واقع است۔ سیوم راجہ پورس شہر پارہستناپور۔

ابیسٹر باتحائف ونفائس کثیر سکندر را استقبال نمود وٹیکا ٹیلز بخدمت مشرف شدہ سکندر را بخانہ خود دعوت نمود وبکمال شان شایان لوازم ضیافت بجا آورد۔ سلطان سپاہان ثمردہ را درانجا گذاشتہ خود برلب دریای جہلم قیام ساخت۔ وازآنطرف راجہ پورن باجمعیت افواج پورش آوردہ برکنارہ آں روی دریا صفوف محاربہ آراست۔ ودریای جہلم بسبب برسات طغیانی بود سکندر را عبور دریا بہ نہایت مشکل شد عاقبت دہ میل بالا رفتہ شبانہ از دریا عبور نمود۔ وراجہ پورن بعد محاربہ ومجادلہ بسیار اسیر کردہ بود مرحمت بر ملک خود باز قائم ساخت۔ ازانجا بروایت وقائع کشمیر[1] سکندر بسیر کشمیر نہضت کرد۔ لیکن مؤرخان ہند رفتن سکندر بہ کشمیر بر زبان قلم می آرند۔ امّا تحریر صاحب وقائع کشمیر ہم خالی از احتمال نبود۔

مختصر کہ سکندر ملک دوابہ وپنجم[2] بہ راجہ پورن عطا کردہ خود از چناب وراوی عبور نمود۔ ودر مقام سنگلا شانزدہ ہزار مردم شاید از قوم تاتاری بقتل آورد۔ ازانجا قصد تسخیر ملک بہار مرکوز خاطر سکندر بود لیکن لشکریان پورش ہندوستان اصلا ذمہ نگرفتند لاچار تسخیر ہندوستان بر عزیمت دوم معطل داشتہ عزم معاودت مصمم فرمود۔ دو ہزار کشتی فی الفور درست ساختہ یک

---

[1] ملک الشعرا ملا احمد۔ [2] ٹھٹھہ ہم میگویند۔

لک و بیست هزار سپاه و دو صد زنجیر فیل بسواری سفاین بسبیل رودخانه سند
روانه ساخت - و باقی افواج بهر دو لب رودخانه در خشکی کوچ کردند - سکندر باشتیاق
آن موجهای دریا خود از راه تری نهضت کرد - و بعد مسافت پانصد کروه سفاین
بدهانهٔ دریا رسیدند - از انجا سکندر خود براه خشکی راهی شده نیارکس که افسر
عسکر بحری بود سفر دریا بهفت ماه باتمام رسانید - سکندر قبل از سنه عیسوی
۳۲۳ سال وفات یافت -

(۲۳) راجه پرتاپادت در ۲۸۶۰ گ بایفرمان سکندر یا باتفاق اعیان
کشمیر تاج حکومت کشمیر بر سر داده در تمشیت امور مملکت و آسودگی سپاه و رعیت
بدل و جان کوشید - سی و دو سال حکومت گذرانید -

(۲۴) راجه جلوک ثانی خلعت حکمرانی در ۲۹۱۸ ک در بر کرده سی و دو سال
در جهانبانی گذرانید -

(۲۵) راجه توبجابن در ۲۹۵۰ ک بر مسند پدر جلوس نمود - و رانی او واک وتی
نام عورتی دانا بود و برهنمونی او گلزار خاطر سپاه و رعیت سرسبز نمود همیشه در عدل
و عطا مشغول می بود - و مندر تنگیشور و بتخانه هرداس متصل بیجبیاره آباد ساخت
و شهر کنگ بعمارات قیمه آباد نمود - و در مضافات شهر مندر اگاشری احداث
فرمود که گنبد آن باسراف یک لک اشرفی زر اندود کرده بود -

قف - گویند در عهد او مراج درختان بیشمار نهال کرده بحسن نیت او
خوشه شکوفه آورده اثمار گوارا شدند فقط - و در ماه بهادون آنقدر
برف بکثرت بارید که مزروعات تلف شده قحط عظیم روی داد و راجه خزاین خود

خالی کرده از لعل وجواهر ونقد وجنس هرچه سرمایه داشت بمحتاجان بخشید باوجود
آن قحط رفع نشد۔

قف۔ راجه نیکنام از چارهٔ کار لاچار شده بر کشتن خود اقدام نمود و زوجهٔ
او ازین مرام آگاه گشته شوهر خود را از کشتن خود منع ساخت۔ شبانگاه هردو
بدعا وزاری بدرگاه باری ملتجی شدند پس باجابت دعای آنها هر صبحگاه دو کبوتر
بریان از آسمان هر کس را یکنا میرسیدند تا مدامیکه قحط رفع نشد۔ و داگ پشتا
موضع رامو وکیموه آباد کرده جاگیر به برهمنان بخشید۔ و از بطن خودش فرزندی
نداشت بوقت انتقال راجه پرتمشان او ستی شد۔ حکومت راجه سی و شش سال بود۔

(۲۶) راجه بجی در ۹۸۶ک باتفاق اعیان ملک بحکومت رسید وی از اکابر
زادهای شهر بود شهر بجبیاره آباد کرده پای تخت خود نمود۔ و مندر بجیشور بکمال
رفعت وسنگینی افراخت۔ و مدت هشت سال بحکومت گذرانید۔

(۲۷) راجه جی اندر در ۹۹۴ک باعانت سنمت وزیر بر مسند خلافت پدر
نشسته چندی بعدل واحسان گذرانید عاقبت از وزیر خود بیدل شده تا ده سال
محبوس داشت ومال ومنال او تمام بغارت برد تمام مردم خاص وعام از نیک
نیتی وزیر خشنود بودند و بجای خود می گفتند که وزیر عنقریب راجهٔ اینجا خواهد شد۔
این سخن بسمع راجه رسیده حکم داد که وزیر را بردار کشند حسب الحکم وزیر بردار رسانیده
از جان گذرانیدند۔ پس راجه را حمتی ورجعتی مستولی شده بعد چند روز بهمان
آفت دنیا را رخصت نمود۔ و حکومت او سی و هفت سال بود۔

چونکه جی اندر را فرزندی نبود تاج سلطنت کشمیر چند روزی بی سر مانده ایشان دلیو

نام شخصی مرتاض وصاف ضمیر مربّی سندمت وزیر در موضع الیشر براری منزوی شده بود وی باستماع حادثۂ سندمت وزیر برای سوختن لاشۂ او زیر دار آمده کالبد او از دار فرود آورده بر تغسیل او مستعد گشت۔

قف۔ ایشان دیو بر پیشانی او نظر کرده این سہ فقره نوشته دید۔ (۱) "تا که این شخص زنده ماند مفلس باشد۔ (۲) تا ده سال قید مانده بر دار بمیرد۔ (۳) بعد آں راج خواہد کرد۔" ایشان دیو بخاطر خود سنجید که ازیں سہ فقره مضمون دو فقره بعمل آمد البتہ مضمونِ فقرۂ سوم ہم معطّل نخواہد ماند پس لاشۂ او ہمچناں بر دار نہاده کمینی مہیا ساخت وہمواره باو نگاه داشته منتظر قدرت خدا می بود۔ یکشب دید که میدان نورانی شد وچند عورت جوگنی آمده لاشۂ او از دار فرود آوردند واو را زنده ساختہ باخود مشغول مکالمہ ومعاشرت کردند۔ ایشان دیو تمام شب در خوف مانده نہایت متعجّب شد وبوقتِ صبح جوگنیاں خواستند که لاشۂ او بدستور بر دار کشند۔ مقارن آنحال ایشان دیو تیغ بدست گرفتہ جوگنیاں را ترسانیده غوغا بر داشت موجب آں آں عورتاں غائب گشتند ویکی از آں میاں آواز داد که ای ایشان دیو این شخص را بباعث ما خدا زنده ساخت تو چرا بر سر ما خنجر کشیدی این راجہ سندیمان است راجۂ بزرگ خواہد شد۔

چوں وزیر زنده گشت ومرشد خود را در پای افتاد در آنحال مردم از ہر سو جمع آمده بدیدن وزیر متعجّب شدند وکسانیکه او را پیشتر میدانستند بمجرد دیدن بشناختند اعیانِ شہر بنظر حسنِ اخلاق ونیک سیرتی او را تکلیف حکومت نمودند وی قبول نکرد۔ آخر الامر بامر مرشد خود بہ حکومت کشمیر اقدام نمود۔

(۴۸) راجه سندیمان معروف به آری راج در سنه ۳۱۰۳ باتفاق اعیان شهر تاج حکومت بسر نهاد و در تمشیت امور مملکت و پرداخت سپاه و رعیت ساعی گشت و بندگان خدا را راحت و آسودگی بخشید چنانکه بسر دار کشیده بود و ند منار سند بشور معمور ساخت - و در موضع الیشر براری برای تعظیم مرشد خود بتخانه بهیما دیوی یادگار نهاد - و اندرون خانه سندلار برای آبادی پرگنهٔ پهاک نهر آتکال جاری ساخت - و در پرگنهٔ لار موضع آری احداث کرده برای مصارف جوگی وقف نهاد -

ما فوق الامور دنیای غدار را اعتبار ندید و اکثر اوقات در عبادات ریاضات و پرستش بتخانه ها اشتغال میداشت - و هر صبح هزار شولنگ[1] درست کرده پرستش میساخت - و مصالح ملکی و امور جهانبانی چندان نمی پرداخت - و مردم از وضع او بتنگ آمده پریشان خاطر شدند او نیز این معنی دانست که مردمان از من دلگیرند و اعیان ملک را در پیش خود طلبیده گفت که تا حال بالتماس شما مهمات حکومت بسر بردم اکنون بصلاح من دیگر کسی را بر حکومت بردارید و مرا معذور دارید - آنگاه پوست آهو پوشیده از مسند سلطنت برخاست و در غار لیمه نده چند گاه منزوی شده از نظر غایب گشت - بنابران آن غار را غار آری رای میگویند - چهل و هفت سال بحکومت گذرانید -

و از حکومت او سیزده سال گذشته سنه بکرمی شروع یافت - و از سنهٔ کلجوگ سه هزار و هفتاد و هشت سال گذشته بخوف طوالت اجمالا حکم کرده شد

[1] شولنگ - اهل هنود شکل آلت انسان مدور یا از سنگ یا از گل درست می سازند برای پرستش می کنند

و در آخر حکومت راجه سندیمان از افواه مشهور شد که گوپادت نام شخصی نبیرهٔ راجه آننده جید شتر در زیر سایهٔ راجه قندهار اوقات گذاری میکند و او را میگواهن نام فرزند لایق و قابل. چنانچه دریں ایام راجهٔ پرباگ جوتش برای دختر خود امرته پربا نام اشتهار سوئمبر مشتهر کرده بود موجب آں میگواهن بامر پدر خود بر جشن سوئمبر حاضر جلسه شد و امرته پربا سائبان سحاب را بر او دیده بنظر قبول پسندید و طوق گلها بگردن او انداخت.

پس میگواهن با مال و منال کثیر و عروس دلپذیر باز آمده در قندهار اوقات بسر مینمود. بستماریخ این خبر اعیان کشمیر که بسبب ناتوانی سندیمان دلگیر شده بودند بجانب میگواهن پیغام فرستاده برای حکومت طلبیدند که بوقت استعفای راجه سندیمان در کشمیر رسید. حکومت این شش راجه یکصد و نود و دو سال محسوبست.

اورنگ پنجم

(۱) راجه میگواهن در ۳۴ سنه بعد استعفای آریراج بر سریر سلطنت نشسته گلستان کشمیر را بعدل و انصاف نضارت بخشید و ممالک اطراف را ضبط و ربط نمود و از کشتن طیور و حیوانات و اکل لحم و سفک دما منع کلی ساخت و صیادان و قصابان را برای وجه کفاف اقطاع بخشید. و در حکومت او هیچ جاندار را آزار نرسید بلکه بحسن نیت او حشرات و درندها نیز آزار کسی فرو گذاشتند و شیوهٔ او تغیر لباس کرده در شهر سیر میکرد. و فقیران و بینوایان را بنهایت مال و نعمت بهره مند ساخت. و دهکان میگهوان و میگهام و میگه مٹ معمور ساخت.

درآں اثنا خبر شنید که در قلمرو هندوستان جانداران را آزار میرسانند
بخواهش ممانعت آں فوج ظفر موج و یراق و ساماں مهیا کرده بجانب هندوستان
رایت جهانگیری افراشت و اکثری از راجهای هندوستان مطیع فرمان او شده از آزار
جانداران درگذشتند هرکسه فرمان او منظور نکرد شوکت و مملکت او تباه شد رفته
رفته بر کناره دریای شور رسید۔

قف۔ روزی با اعیان مملکت برای عبور دریای شور مصلحت میکرد ناگاه
از دور آوازی شنید که در حکومت راجه میگواهن مرا میکشند راجه باستماع این
فریاد در غضب آمده خود برای تفحص این فریاد تا دور دویده رفت شخصی دید که
پنج شش کس او را بسته کرده میبرند راجه حقیقت حال پرسید یکی از آں میان
گفت که ما را فرزند عزیز خود اکنون بعلت بیماری قریب الموت رسیده است و در جوار ما
بتخانه ایست که مردمان از آں خبر غیب می‌شنوند از آنجا نسبت بیمار خود آواز شنیدیم
که او را انسان قربان باید کرد حالا این اجل رسیده پیش ما رسید بالفعل جان او
فدای فرزند خود خواهیم ساخت۔ راجه گفت که در عهد من قتل جاندار ممنوع است
شما را طاقت نیست که آدمی زاده بیگناه را سر راه گرفته بقتل رسانید آنها در جواب
گفتند که از موت آں فرزند بسیار کساں از ما بیجان خواهند شد در حالیکه کشتن
یک کس شما را منظور نیست در فنای این قدر کساں خالق خلق راجه جواب
خواهند داد۔ راجه گفت این مسافر بیگناه را بگذارید و در بدل او جان من فدای
فرزند خود نمائید آنها استهزا دانسته خنده کردند و راجه خنجر کشیده برکشتن خود
اقدام نمود دران حین گلها از آسمان بر راجه افشاندن گرفتند۔ ناگاه از غیب

شخصی روحانی پیداشد بہ دست راجہ بگرفت واز کشتن خودش باز داشت دراں آں ہمہ کساں از نظر راجہ غایب شدند۔ و راجہ در ورطۂ حیرت افتادہ آں شخص روحانی گفت کہ جماعہ از عالم غیب برای امتحان تو آمدہ بودند۔ ومنم موکّل بحار و انہار شفقت و رحمت تو بر خلق خدا دیدہ مطیع و منقاد تو گشتم اکنوں مدعای خود از من بخواہ۔

راجہ گفت برای تسخیر جزیرہ سنگلدیپ و جزیرۂ لنکا[1] از تو اعانت می خواہم آں شخص گفت کہ من برای معاونت تو از درگاہ ماموردم۔ انگاہ راجہ نیک نہاد با جیش پر طیش و خیول و اقبال باعانت موکّل غیبی از دریا عبور کردہ در جزیرہ سنگلدیپ رسید و بیش راجہ آنجا طوق انقیاد در گردن انداختہ امتناع کشتن جانوراں بر خود منظور ساخت و باتحاف و تحائف و نفائس بے شمار رایت اعتبار افراخت۔ پس راجہ بکمال نصرت و شوکت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔

قف۔ روزی برہمنی ضعیف کہ ورکنا نام و پسری نحیف بود پیش راجہ استغاثہ نمود کہ این جگر گوشہ من از مدت بیمار است منجماں میگویند کہ بغیر قربانی جیوانی بہ نشود اما انجا کہ کشتن حیوانات ممنوع است اکنوں در بدل حیوان مطلق این جیوان ناطق ضایع خواہد شد۔ راجہ شنیدن این سخن متحیر گشت و آں برہمن را تسلی دادہ وعدۂ جواب بر فردا نہاد۔ راجہ تمام شب در فکر آں برہمن پریشان بود و بجای خود سنجید کہ جان من عاقبت فنا شدنی است اگر اینوقت قربان این برہمن زادہ بشود و بطیں سعادتست۔

---

[1] لنکا۔ جزیرہ ایست در بحر شور الحال بجزیرۂ سیلون مشہور است۔

علی الصباح برہمن اگفت کہ عوضِ حیوان جانِ من فدای فرزندِ خود کن برہمن گفت کہ این امرِ خطیر خاطرپذیر ہیچکسی نتواند شد۔ پس راجہ نیک محضر خنجر بر داشتہ بر کشتن خود اقدام نمود ناگاہ آن شخص روحانی پیدا شدہ راجہ را از قتل خود باز داشت و بر علو ہمتِ او آفرین و مرحبا نمود۔ برہمن زادہ را فی الحال شفای کامل حاصل شد۔

نقل۔ شبی راجہ نیکنام در حرمسرای خود بخواب آسودہ بود و آوازی از دزد شنید "دزد دزد"۔ در آنوقت از زبانِ راجہ بر آمد کہ دزدانرا بگیرید بعد دوسہ روز چند عورت پیش راجہ آمدہ التماس نمودند کہ بر بودِ شوہرانِ ما کہ موکلانِ چشمہ ساران بشکل ماران ہستند شبانہ برای سیر بر آمدہ بودند مردمان آنہارا دزد پنداشتہ غوغا کردند و از زبانِ حضور حکم شد کہ دزدانرا بہ بندند موجب آن موکلان بطلبی شوہرانِ ما بستہ کردہ محبوس داشتہ اند۔ راجہ تبسم کردہ گفت کہ دزدان خلاص نمائید ہمانوقت آنہارا از بند رہائی دادند۔ بعد ازاں موکلانِ چشمہ سار مطیع او شدہ باشکال گوناگون پیش راجہ حاضر می بودند۔

روزی راجہ در سیر تالاب اولر بود و باد صرصر ہیجان شد نزدیک بود کہ سفینہ غرق می شد دران حالت لکہا ماران در آب پیدا شدند و کشتی راجہ بر دوش گرفتہ بساحل نجات رسانیدند۔ و بعد چندگاہ راجۂ ماروار از اطاعت راجہ منحرف شدہ عاملانِ او بیدخل ساخت و بر قتل جالندران اقدام نمود راجۂ نامدار باستماع اخبار بالشکر بیشمار در ماہ ہاڑ بجانب ماروار نہضت کرد و در اثنای راہ لشکریان از بی آبی عاجز شدند۔ ناگاہ موکلانِ چشمہ ساران بشکل ماران در انجا رسیدہ بسیار چشمہ ہا جوشیدن گرفت۔ و بکثرتِ آب سیلاب شد و افواج شاہی سیراب گشت

پس بجدال وقتال پیوستند وراجهٔ ماروار در دست دلاوران جرّار گرفتار شده
میگهواهن او را حبس کرده ملک ماروار در قبضهٔ اقتدار خود در آورد. از انجا بجانب
سورت متوجه شده بلاد سورت وقنوج مفتوح ساخت.

وبعد انتظام آن سواد براه تهته وبهکر سمت کشمیر معاودت نمود چون برلب
دریای سنده جائیکه آبهای پنجاب لاحق به اتک می شوند رسید. دریا بسبب
بارش برشکال طغیانی شده بود راجهٔ نامدار از روی عدم امکان رسائی در لشکر
عبور دریا متردد گشت. ناگاه جمعی از ماران پیدا شده بروی دریا بهیئات
جسری نمودار گشت وبذریعهٔ آن تمامی افواج وافیال وخیول واسباب از دریا
عبور کرده بجانب کشمیر راجع شد. وتا اینجا تمامی راجگان هندوستان همرکاب
عسکر بودند ودر پنجاب هرکس را بخلاع فاخره نواخته رخصت نمودند. اهل هنود در حق
او بسیار حکایات عجیبه می نگارند بنابر تطویل ترک شد.

قف. میگویند که سایهٔ ابر همیشه بر سر او می بود وبوقت بارش کالای او
تر نمی شد. موجب آن او را میگهواهن می گفتند. میگه بمعنی ابر واهن بمعنی سواری
والله اعلم. سی و چهار سال حکومت کرده درگذشت.

(۴) راجه سرشته سین بعد انتقال پدر در سنه [illegible] افسر حکومت بر سر نهاده
در ضبط وربط ملک مقبوضهٔ پدر تا مقدار کوشش بسیار بکار برد و عمر عزیز خود در عدل
وانصاف صرف کرده بتخانهٔ ماتریچکر وپرورلیشور وغیره یادگار نهاد. وبرای اوقاف
آن محاصلات علاقهٔ بسی نگره معمول داشت. سی سال حکومت کرده فروگذاشت
دو پسر ماند یکی هرن دوم تورمان.

(۴۳) راجه هرن در سنه ۹۸ وارث ملک پدر شده تورمان رایت وزارت
افراشت۔ عاقبت مزاج تورمان از متابعت برادر منحرف شده سکۀ خود جاری
ساخت و هرن از حرکت او آشفته شده تورمان را محبوس داشت۔ و زوجۀ او
انژنا که دختر راجۀ وزندا از ثمرة الفواد راجه های سورج بنسی[1] بود بوقت حادثۀ
شوهر فرار اختیار کرده بمقام انددکوٹ[2] در خانۀ کلالی قرار یافت۔ چون از شوهر
خود آبستن بود بوقت وضع پسری از و متولد گشته پروسین نام نهاد و زوجۀ
کلال مثل فرزند او را پرورش میکرد تا که بسن بلوغ رسید و مردم او را پسر کلال
میدانستند۔ و در حالت خوردی آثار بزرگی از چهرۀ او باهر میبود و هنگام ملاعبت
با جماعت طفلان بر سر رفعتی نشسته خود را خطاب راجگی میداد۔ و طفلان دیگر را
بر منصب وزارت و امارت و ملازمت مقرر داشته حکمرانی میکرد و پیوسته
به تیراندازی و نشانه بازی مشغول می بود۔ اتفاقاً برادر انژنا جی اند نام بجستجوی
خواهر خود در هر جا میگردید۔ عاقبت در اندکوٹ جائیکه پروسین با طفلان
ملاعبت میکرد رسید و پسری دید با فر و شکوه دارائی که بر سر بر رفعتی نشسته
بر کودکان حکمرانی میکرد جی اند را شفقت و محبت طبیعی در دل هیجان کرده چیزی
نتوانست گفت۔ شبانگاه دنبال او در خانۀ کلال در آمده خواهر خود شناخت
و از ایام مفارقت و مهجوری خود با او گریه میکرد۔ پروسین باعث گریه و کیفیت
آمد و اندنا خود پرسید و مادرش گفت که این شخص برادر من است و پدرت با

[1] سورج بنسی۔ نام قبیله چنانچه دو فرقۀ راجهای هندوستان بیشتر عالی تبار و نامدار بوده اند
یکی سورج بنسی دوم چندر بنسی فقط۔ [2] در نسخۀ دیگر «نگرکوٹ» دیده شد۔

تورمان ظلم برادر خود محبوس است و تعزّق او کہ بی‌بیگم دم ـ بہ و بیاس شنیدن احوال
پدر شعلہ ور گشتہ روز و شب در دروازہ کشتی و پہلوانی در خانہ کی اند بسر میبرد ـ
و ہمدراں ایام ہرن شجاعت بعضی ارباب نام تورمان را حکم اطلاق بخشید ـ وی
چند روز در موافقت بسر برده بقضای ناگہانی ازجہان فانی درگذشت ـ
انگاه پروسین[له] بموافقت خالوی خود برای دیدن معابد و تیرتہا بہندوستان
رفت ـ بعد آں راجہ ہرن را ایام کامرانی بسر آمده سی سال و دو ماه حکمرانی کرده
درگذشت ـ چونکہ فرزندی نداشت چراغ سلطنت بی نور مانده و اعیان مملکت
بجانب راجہ بکرماجیت کہ دراں ایام تاجدار ہندوستان بود عرضداشت خود برای
تسلط کشمیر و فرستادن حاکم فرمانروا فرستادند ـ پیشتر ازاں یکی از برہمنان
اینجا ماترگپت نام کہ عالم و عاقل و ہنرمند بود برای تحصیل وجہ معاش در پیش راجہ
بکرماجیت رفتہ بود و از مدت شش ماه دربان دوری خاص ایام افلاس بسر میبرد ـ
روزی در موسم سرما راجہ بکرماجیت از خواب بیدار گشت و شمعہا بہمہ
ہوا گل شده بودند و شاقان درگاه را آواز داد تا موجب استیلای خواب
کسی بیدار نشد ماترگپت بیرون دولتسرا در صحن باغ آشفتہ حال نشستہ
بود وی آواز راجہ شنیده حضور رفت و شمعہا افروختہ باریاب خدمت گشت ـ
راجہ از وی پرسید کہ از شب چہ قدر باقی باشد؟ برہمن گفت یک پہر ـ راجہ گفت
چگونہ دانستی کہ یک پہر باقیست؟ ماترگپت یک اشلوک کہ بیان قصۂ حقیقت باشد
منظوم کرده پیش راجہ ادا نمود کہ مضمون آں این بود ـ

له تیرتہ ـ پرستشگاه اہل ہنود ـ

ترجمهٔ شلوک۔ "بواسطۂ شدّت سرما بدنِ من آماسیده گشت که مانند دانۂ لوبیا پوست از بدنِ من کفیده گردد۔ و آتش من چناں ضعیف گشت که از بسیاری دم کردن بآں لبهای من ترقیده شد و از شدّت گرسنگی کام و گلوی من خشک گشت۔ و در دریای غم و حسرت مستغرق مانده خواب از دماغ من همچناں دور رفته است که کسے زنے را بے عزّت کرده رانده شده باشد۔ نوعیکه کسی بزرگ شخصی زمینی جاگیر یافته باشد و آں زمین مطلقاً کم نمی شود۔ همچناں ایں شب دیجور برمن کم نمی شود۔ فقط" ۔

راجه مضمون اشلوک و فصاحت و بلاغت آں فهمیده نهایت محظوظ و ممنون شد۔ و بر پریشان حالی آں برهمن ناتوان حیراں مانده بعوض صله و انعام حکومت کشمیر بوی بخشیدن مصلحت دانست۔ و همانوقت بنام اعیان کشمیر جواب خط ترسیل نمود که ماترگپت بر حکومت آنجا مقرر شده شما متابعت او نمایید۔ فردا ماترگپت را سر دربار حاضر آورده فرمان حکومت کشمیر در لفافه پیچیده بوی تفویض نمود۔ و گفت که ایں فرمان فوراً نزد اعیانِ کشمیر باید رسانید۔ پس ازاں انعام شایاں بتو عطا خواهد شد۔

برهمن بنومیدی تمام فرمانِ راجه در دست گرفته روانۂ کشمیر شد۔ وقتیکه در هیره پور رسید فرمانِ عالیشان با میراں تفویض نمود و بمطالعۂ آں امرا طبل شادی نواخته ماترگپت را لباس شاهی پیراسته بر مسند حکومت جلوس دادند۔

اِنتباه۔ درینجا برخی از احوالِ راجه بکرماجیت بنابر تقریب سخن و ربط تاریخ ایراد کرده شود۔

تسلط یافتن راجہ بکرماجیت بر ممالک ہندوستان و کشمیر

مؤرخان ہند می نگارند کہ راجہ بکرماجیت از قوم پوارہ بود و در اوصاف حمیدہ و اطوار پسندیدۂ او قصص و حکایات بسیار در تواریخ ہنود بطور افسانہ مذکور و مشہور است دریں مختصر گنجائش آں ندارد۔

مختصر آنکہ راجۂ موصوف در عنفوان شباب اوقات خود بلباس فقرا در سیاحت اکثر بلاد ہندوستان باسادہواں بسر می برد۔ چنانچہ ریاضات شاقہ در صحبت ایشاں کشیدہ فقیر کامل شدہ بود چوں بعمر پنجاہ سال رسید بنوید آسمانی قدم در بادیۂ سپاہگری نہادہ بتسخیر ممالک پرداخت۔ و حکمت ازلی ہمچناں بود کہ او بدولت عظمی اعتلا یافتہ خلق خدا را از پنجۂ جور و جفای رایان ظلم پیشہ نجات بخشید۔ روز بروز کارش ترقی پذیرفت و در اندک زمانی ولایت نہروالہ و مالوہ بحیطۂ تصرف در آورد۔ و در جود و رافت و لطفت ہمچناں سعی بلیغ نمود کہ در اندک فرصتی مشہور آفاق شد۔ و اعتقاد اہل ہنود آنست کہ آنچہ در خاطرش میگذشت بی قصور و فتور بظہور می پیوست۔ و ہر چہ کہ در شب و روز از خیر و شر و نفع و ضرر در ممالک محروسۂ او واقع می شد بی خلل و نقصان چوں روز روشن برو واضح میگشت با وجود ادّعای سلطنت با خلق خدا برادرانہ سلوک میکرد۔ و در منزل خود بغیر کوزۂ گلی و حصیری نداشت۔

و بلدۂ اوجین احداث کردہ در انجا پای تخت خود قرار داد۔ و قلعۂ دہار بنا نہادہ جہت سکونت خود اختیار نمود۔ و بتخانۂ مہاکال در اوجین معمور ساخت۔ و برای برہمناں و جوگیاں اقطاع ہا مقرر کردہ در انجا ساکن گردانید و اکثر اوقات

خود صرف پرستش خدا و خدمت خلق می نمود ۔ و از افعال و اقوال او قصہ ہای عجیب و غریب در تواریخ ہند مبسوط است ۔ و تاریخ سال و ماہ از عہد تولّد او در دفاتر ثبت می نمایند ۔ و بکرماجیت معاصر اردشیر بودہ است بعضی او را ہم عہد شاپور پندارند آخر عمر خود ملک کشمیر را منصرف شدہ بیکی از شاعراں بعوض صلہ و انعام بخشید ۔

عاقبۃ الامر شالباہن نام زمینداری از دکہن بر و خروج نمود و بر ساحل دریای نربدہ طرفین معسکر ساختہ آتش محاربہ افروختند پیانہ شالباہن غالب آمدہ بکرماجیت را بقتل رسانید ۔ و مدّت حکومتش نود و سہ سال بود ۔

(۱) ماترگپت بفرمان راجہ بکرماجیت در سنہ ۱۳۰ب تاج حکومت کشمیر بر سر نہادہ بکار سلطنت پرداخت و اعیان و ارکان دولت را حسب مدارج زرہای بے شمار و خلعتہای زرکار عطا نمود ۔ و خویشاں و متعلقان خود را نعمت فراواں و مناصب مناسب و شایان بخشیدہ ارجمند گردانید ۔ و از نفائس کشمیر تحایف بسیار و لطائف بیشمار مہیّا کردہ راجہ بکرماجیت را نزل خدمت فرستاد ۔ و در عدل و احسان رعایا متوجہ گشتہ قتل جانوراں در ملک خود ممنوع ساخت ۔ و از آمدنی ملک ہر چہ در روز جمع می شد شب بمساکین و فقرا بخشیدہ خزینہ خالی میداشت ۔ و عرصۂ چہار سال و نُہ ماہ جام حکومت نوشیدہ از انتقال راجہ بکرماجیت خبر شنید ہمانوقت ترک سلطنت کردہ بنیّت قبول ریاضت بملک کاشی رفت ۔ فقط ۔

پیشتر گفتہ شد کہ پروَرسین بمرافقت خالوی خود بخواہش طواف معابد و تیرتہا در ہند رفتہ بود چوں از پوزش اصنام و تقبیل معابد و منادر فارغ شد بہ جستجوی عابدان ارشاد الٰہی جا بسر میکرد ۔ و عاقبت در حدود کوہستان

دکھن اشوپاد نام فقیری کامل دید و بعد اکتساب فیوض باطنی از زبان او مژدهٔ جهانبانی شنید۔ امّا بنظر افلاس و ناتوانی خود اطمینانِ خاطر او نشده تا یکسال باز در انجا العبادتِ معبود خود اشتغال ورزید۔ بار دوم از زبان اشوپاد نوید حکمرانی شنیده عازم مُلک خود گردید۔ در اثنای راه جمعی کثیر از اُمرا و رفقای پدر خود با او مُلاقی شده چوں از وفات راجه هرن و تسلّط ماترگپت خبر شنید برای تسخیر کشمیر منطقهٔ همّت بر بسته در حدود نگرکوٹ که الحال آنرا کانگره گویند رسید و در انجا افواج بسیار از دیار پهار و اطراف کشمیر جمع کرده اکثر بلاد پنجاب مفتوح ساخت۔

و برای تسخیر کشمیر با خود تدبیر دلپذیر سنجیده که ماترگپت را بکرماجیت مُلک کشمیر خیرات بخشیده است۔ بهتر آنست که اوّل با معاون او که راجه بکرماجیت است بجنگ و محاربه پردازم انگاه تصرّف بلاد کشمیر چنداں دشوار نیست بنا براں با لشکر و سامانِ فراوان بآهنگ جنگ راجه بکرماجیت عزمیت هندوستان نمود۔ و در اثنای راه خبر شنید که بکرماجیت کسوتِ حیات دریده از دنیا درگذشت باستماع ایں خبر پرورسین با فرزندانِ او جنگ کردن شرط مُروّت ندانسته بازگشت آمد۔ و بعد چند روز خبر شنید که ماترگپت ترک سلطنت کرده بارادهٔ رفتن کاشی در لاهور رسید۔ و پرورسین بمرافقت چندکس از اُمرای خود نزد ماترگپت رفته باعث ترک سلطنت از و پرسید و ماترگپت گفت که بسبب انتقال راجه بکرماجیت مرا چنداں عبرت افزود که از سلطنت مستعاره نفرت کردم و کسوت گدائی خلعت پنداشته رایت مسافرت افراشتم اکنوں قبای

سلطنت بر قامت زیبای تو راست آمده از من مبارک باد۔ پرورسین بجای خود سنجید کہ بکرما جیت ایں برہمن را ملک کشمیر خیرات بخشیدہ است ہرگاہ من ازو واپس بستانم شرط مروّت نباشد۔

پس نظر و الاہمتی ماترگپت راگفت کہ تاحال ملک کشمیر بکرماجیت تو بخشیدہ بود اکنوں من ترا عطا کردم برہمن تبسّم کردہ گفت بکرماجیت من حقیر را اینقدر عطیۂ کثیر بخشیدہ بود اکنوں حقوق عطیۂ او چگونہ فراموش کنم کہ عطیۂ تو قبول سازم و ہرگاہ انعام تو بپذیرم انعام او را با انعام تو مساوات گردد پس فضیلت او چہ خواہد ماند۔ ازانجا برہمن روانہ کاشی شدہ دہ سال عبادت کردہ درگذشت۔ و پرورسین تاحین حیات او ہر سال خراج کشمیر بعد وضع اخراجات بجانب او میفرستاد۔ و ماترگپت بمساکین و غربای بخشید و خود کاسہ گدائی میکرد۔

(۲) راجہ پرورسین در ۱۳۵ بکرمی بعد ترخیص ماترگپت بکشمیر آمدہ در ضبط و ربط مملکت و آسودگی سپاہ و رعیّت پرداخت و در عدل و انصاف و بذل و الطاف مصروف ماندہ از اقران زمان مافوق شدہ دو سہ سال بکمال استقلال انتظام ایں محال بدرجۂ کمال رسانیدہ با فوج فراواں عزیمت ہندوستان نمود۔ ممالک بسیار از اطراف ہندوستان تا ساحل دریای شور در قبضۂ خود آورد۔ و شیلادت پسر بکرماجیت کہ از دست مخالفان ہراساں و در دشت پریشانی حیراں بود۔ پرورسین تمامی مخالفان او از جنگ و محاربہ مغلوب و منہزم ساختہ شیلادت را بر ممالک محروسۂ پدر خود تسلّط بخشید۔ و تخت سنگاسن کہ

از بزرگانِ میگواہن در دست بکرماجیت افتادہ بود از شیلادت گرفتہ بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ بعد چندگاہ شیلادت از متابعت راجہ سرکشی کردہ رایت بغاوت افراشت راجہ پرورسین بالشکر خود بر سراو تاختن آوردہ در معرکہ اسیر نمود و بعلو ہمت خود خطای او بعطا بخشیدہ بر ملک موروثی خود بدستور قایم ساخت۔ و بعد چندگاہ وی از دوی تیرہ بختی باز سرکشی نمود راجہ اورا بار دوم قہر کردہ باز عفو فرمود۔

گویند شیلادت شش مرتبہ بغی ورزیدہ پرورسین ہر دفعہ اورا سرکوبی ساختہ باز بوفور عطا خطا بخشید۔ و مرتبۂ ہفتم راجہ بکمال قہر مملکت او ضبط کردہ آں باغی محبوس داشت۔ و بعد چندگاہ باز بکمال ہمت و دریادلی از تقصیرات او درگذشتہ بدستور بر حکومت ملک خود مختار ساخت۔ گویند بنا بر علو ہمت خود ہر بلادی کہ بزور جدال و قتال مسخر میکرد حکومت انجا وارثانِ ملک را بدستور میداشت۔ و از مملکت موروثی خود ہیچکسی را معزول نمیکرد۔

و بعد ضبط و ربط بلاد و امصار خواست کہ در خطۂ کشمیر شہری دلپذیر آباد کردہ نام خود بر جادۂ روزگار یادگار گذارد بنابراں برہموتی یکی از دو حانیانِ شہر سرینگر کہ فی الحال معمور و مشہور است حوالی کوہ ماراں بعمارات فراوان کہ تعداد آں مؤرخاں سی و شش لک خانہ می نگارند آباد ساخت۔ حقیقت آں در حصۂ اول گذشت۔ و مدّت شصت سال حکومت کردہ بساط حیات در نوشت۔

(۳) راجہ جدشتر پسر راجہ پرورسین کہ از بطن رتنہ پربا رانی متولد شدہ بود در ۱۹۰۵ بکرمی سریر آرا گشتہ خود را بعدل و احسان و رعیت پروری نیکنام ساخت۔ سی و نہ سال و سہ ماہ حکومت کرد۔

(۴) راجہ نرندر آدت در ۲۴۳ کلہ بجای پدر افسر بسر دادہ محکمۂ اسناد از خود ایجاد نمود۔ و سیزدہ سال بحکومت پرداخت۔

(۵) راجہ تونجین پسر دوم جدشتر در ۲۴۸ کلہ تاج راجگی برسر دادہ شردول پسر نرندر وزیر ساخت۔ و لعد چندگاہ فیمابین آنہا آتش نفاق مشتعل گشتہ شردول کُشتہ شد و پسرش سرب سین ہفت سالہ بودوی بخوف راجہ ہمراہ مادر خود در نگرکوٹ گریخت۔ و راجہ نگرکوٹ اورا بامادی پذیرفتہ نگہداشت۔ چوں بسن تمیز رسید لشکری انبوہ جمع کردہ از راجۂ جموں امداد گرفتہ بکشمیر یورش آورد و تونجین بمقابلۂ او برآمدہ در کوہستان بانہال آتش جدال و قتال افروختند و تونجین کُشتہ شد۔ حکومت او چہل و سہ سال بود۔

(۶) راجہ سرب سین لعد کشتن تونجین در ۲۹۲ کلہ بر حکومت کشمیر مسلّط گشت و مخالفان را قلع و قمع کردہ ابواب نصفت و معدلت مفتوح داشت و ممالک محروسۂ پدر ورسین تمام قبضہ کردہ دو مرتبہ بہندوستان رفت و بلاد بسیار مفتوح ساخت و دختر راجۂ قنوج بعقد آورد و برچشمۂ وچارناگ مندر بوٹی شور ترصیص نمود۔ چہل و ہشت سال حکومت کردہ شنقار شد۔

(۷) راجہ گمندہرب سین در ۳۴۰ کلہ تاج شاہی برسر دادہ بحکومت پرداخت بسیار ظالم و سفّاک بود شب و روز در عیش و سرور مسرور می بود و از روی غفلت و غرور ممالک پنجاب و اطراف دُور از تصرّف او بدر رفت۔

گویند قوالی از ہند آوردہ بود کہ بنوای ساز و سرود و لحن درود جانوران را بیہوش میکرد۔ راجہ از مجالست او گاہی فراغت نمیدید تا کہ انتظام مُلک برہم

خود۔ و لچھمن نبیرۂ تونجین در دچھن پارہ جاگیردار بود وی با جمعیت قلاش و اوباش بشہر آمدہ دولتخانۂ راجہ در محاصرہ گرفت و فوج شاہی از معاونت راجہ باز ماندہ بغنیم پیوست تا ہفت روز جنگ قائم بود۔ عاقبت گندہرب عاجز آمدہ امان خواست۔ و لچھمن مال و مملکت را متصرف گشتہ گندہرب سین را محبوس داشت۔ ایام حکومتش سی و ہفت سال بود۔

(۸) راجہ لچھمن در ۳۷۷۰ء برحکومت کشمیر تسلط یافتہ بداد گری و رعیت پروری پرداخت و اطراف و مضافات کشمیر کہ در عہد گندہرب سین سرکش شدہ بودند بضرب و حرب مطیع ساخت۔ و راجۂ ملتان سوکرم پال بغی ورزیدہ راجہ لچھمن با فوج گراں عزیمت ملتان کرد چوں در حدود پنجاب رسید زیر درختی رومال سرخ بر روی نہادہ بخواب رفت و عقاب آسمانی رومال سرخ گوشت پارہ پنداشتہ پرواز آورد و بقصد برداشتن رومال بر روی راجہ مخلب زدہ دیدۂ از حدقہ بدر کشید راجہ بوقوع ایں حادثہ نہایت متالم گشتہ بعد سہ روز از جان در گذشت۔ و مدت حکومت او سی و دو سال و شش ماہ بود۔

(۹) راجہ شورک برادر راجہ در ۳۸۱۰ء جانشین شدہ با جیش و لشکر بہ ملتان رفت و سوکرم پال در قلعہ متحصن گشتہ شورک تا عرصۂ یکماہ بلوازمات قلعہ کشائی پرداخت۔ و سوکرم پال عند العجز خراج معمولی برخود الزام کردہ مقدمہ بمصالحہ انجامید۔ پس راجہ مظفر و منصور بجانب کشمیر رجعت نمود و در رتق و فتق سلطنت پرداخت۔ پس راجۂ داردو باغی شدہ حدود کامراج را غارت نمود۔ راجہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ بجنگ پیوستند و راجۂ داردو از حربگاہ مہزوم

شده بکوہستان گریخت و راجہ بتعاقب او ایلغار نمود۔ مردمان داره و لشکر راجہ درمیانِ درّۂ کوہستان گرفته راه رسد رسانی از ہیچ سو نگذاشتند و از بالا سنگہا ریخته ہمہ را تلف کردند و راجہ اسیر ساخته در قلعۂ پٹن محبوس داشتند۔ و بجرادت پسر لچھمن از کشمیر جمعیت بہم رسانیده بر ملک دارد و یلغار نمود و ملک داردو را غارت کرده و قتل عام نموده در پٹن رسید۔ قلعگیان سر راجۂ شورک بریده از قلعه بیرون انداختند و بجرادت قبول کرده قلعه مفتوح ساخت۔ از انجا مظفر و منصور باز آمده بر سریر سلطنت نشست۔ مدت حکومت شورک پنجاه و یک سال بود۔

(۱۰) راجہ بجرادت در ۴۲۶۰ک بر مسند ایالت کشمیر جلوس نمود و جی اندر فرزند شورک شورش بر داشته در حدود مراج تا یکسال جنگہای عظیم کردند و ہیچکس غالب و مغلوب نشد۔ عاقبت مصلحان درمیان آمده صلح کردند و ہنگام ملاقات جی اندر را درمیانِ خیمه بقتل رسانیدند و لشکریانِ او بجوش آمده بمجادبه آویختند۔ و از جانبین دو ہزار کس کشته شدند۔ بجرادت ظفریاب گشته بشہر آمد و در عدل و داد و رعیت پروری بے ہمتا بود و مناد ربسیار تعمیر ساخت۔ و تبخانۂ وزیه البشری را مرمت نمود و در عہد او غلّه ارزان بود۔ بقیمت چہار تنگه[1] یک خروار شالی میفروختند۔ مدت ده سال و ہشت ماه حکومت کرده شتقار شد۔

اِنتباه۔ پنڈت کلہن احوال شش راجہ از راجۂ تونجین تا راجۂ بجرادت درکتاب خود ننوشته است۔ راقم موجب نقل رتنه پوران درج نمود۔

(۱۱) راجۂ رنادت در ۴۲۷۱ک بجای پدر جلوس نمود و عموم رعایا و برایا

---

[1] نام سکه که در زمان سابق رواج داشت۔ معلوم می‌شود که لفظ "ٹکه" ہمین تنگه است۔

بعدالت ولصفت دلخوش ساخت - وبر فرق سرش مثل ناقوس علامتی مسعود و
مرتفع بود - ودر شجاعت وسخاوت وریاضت وعبادت او دایگانہ عصر میدانستند
ودر ذیل کوه ماران بتخانہ رفیع وشفاخانہ وسیع معمور ساخت - گویند درین
ملک دارالشفای مریضاں از مخترعات اوست - وبرہمہ منڈو یعنی مسافرخانہ برای
آسایش ابن السبیل مقرر نمود -

ورت سین والی دکھن روزی برلب دریا تماشا میکرد واز آب دریا دختری
ماہ پیکر برداشت وبمہر فرزندی پرورده باسم نارمہہ موسوم ساخت. چوں
بسن بلوغ رسید ہنگام عروسی او جگ سو مبر مشتہر ساخت وراجہ رنادت
بنظر عروس دلبر جلوہ گر شده بایجاب وقبولیت بر مسند مواصلت او جلوس نمود۔
وآں عورت نہایت نیک نیت وخوش خصلت بود - رعایا را بعدل واحسان
خوش میداشت - وبنادت از بطن او متولد گشت -

چوں عمر راجہ بآخر رسید باتفاق رانی نیک نہاد در غار بومہ زوه درآمده
از نظر مردم غایب شد - وبعد ازاں کسی روی ایشاں ندید تمامی افواج و
اعیان تا سہ روز بر درآں غار منتظر بودند - روز چہارم در ماه ساون بقدر
یکدست برف حوالی آں غار بارید ولشکر یاں بسیار ضایع شدند - مدت
حکومت راجہ شصت سال وسہ ماه بود -

(۲۱) راجہ وبنادت پسر رنادت در ۱۳۱۵ب استقلال یافت - مترجم
ترنگنی نگارد کہ وبنادت بعمر یازده سالگی مرافقت عموی خود منگلادت بسیر
ہندوستاں رفت وبعد دیدن معابد ومنادر ہنود در کوہستان سوالک

ورود نمود۔ درانجا گنپت نام عابدی مرتاض دید کہ مدّت یکصد سال در غار منزوی شدہ بود وبنادت بتعلیم وتربیت او ریاضات شاقہ کشیدہ تا عرصۂ دوازدہ سال بغیر یک پیالۂ شیر از نوع غذا ہیچ نمی خورد۔ وبتوفیق ازلی صفای دل حاصل کردہ بذات وحدت واصل شد۔ وبعد انقضای عرصۂ بیست سال باشارۂ مرشد خود بکشمیر آمدہ در تخبانۂ زیشٹی شور فراز کوہ سلیمان یکسال منزوی گشت۔

چوں راجہ رنادت در غار عدم دخول یافت اعیان ملک وبنادت را بابت تخت نشینی ملتجی شدند وبنادت اصلا منظور نکرد۔ عاقبۃ الامر عموم رعایا وبرایا الکہا جمع شدہ بابرام والحاح آنہا وینادت امر سلطنت قبول نمود۔ واز جمیع رعایا وبرایا عہد گرفت کہ در حکومت من اصلا دروغ نگویند وخلاف وعدہ ننمایند وحق النّاس نخورند وبرکشتن جانوراں اقدام ننمایند۔ بعد وثوق میثاق از تخبانہ فرود آمدہ بمقام گلگہ بل برای خود معبدی از نی افراخت۔ ومتّصل آں دو گنجینہ متباین برای مدخل خراج مراج وکامراج تخصیص نمود۔ واذن عام داد کہ ہر کسی از رعایا منجملۂ فصل پیداوار حصّۂ دہم خراج شاہی بعد ختم تمام سال بدست خود از راہ روزن در گنجینہ اندازد۔ واہل عملہ کہ برای سرانجام مہام جہانبانی واخذ معاملات ونفاذ احکامات در ملک مقرر بودند سر بسر تخفیف نمود وبر سر رعایا بوجہی مداخلت کسی نگذاشت۔

وبرادر خود بکرمادت افسر عسکر فرمودہ کلید خزینۂ کامراج در قبضۂ او نہاد کہ بعد انقضای یکماہ دروازۂ گنجینہ برکشادہ تنخواہ سپاہاں وملازماں فہمیدہ میداد۔ ومفتاح خزینۂ مراج در قبضۂ خود گرفتہ آنچہ کہ درمیان روز جمع میشد

بوقت شام بمساکین وغربا قسمت میکرد برای فردا چیزی نمیگذاشت - وبرای آذوقهٔ خود قدری زمین از دست خود آباد میکرد وعشر آن داخل بیت المال نموده لقیهٔ آن بمصرف تغذیهٔ خود بقناعت میکرد - وتا انقضای ایام حکومت او هر کسی از رعایا منجملهٔ فصل پیداوار حصّهٔ دهم نقد کرده بدست خود درمیان خزینه می انداخت

قف - هرگاه کسی در دادن حصّهٔ دهم ذرّهٔ قصور میکرد فی الحال ببلای سخت مبتلا می شد وهرگاه کسی حق النّاس میخورد در یکساعت از غیب سزا میدید -

قف - واگر کسی بدزدی اقدام میکرد دستش خشک می شد -

قف - ودر عهد او هیچ فردی را آزار ومضرّت نمیرسید وحسن نیّت او درندگان وحیوان ووحوش وطیور بکسی مزاحمت نمیکردند -

قف - گویند بزور ریاضت بر آب میرفت هرچه که بزبان خود میگفت فی الحال میشد واز دعای نیک وبد هرچه که بر زبان می راند اصلا ردّ نمی گشت - وهرگاه کسی از رجال بافعال شنیعه ارتکاب میکرد فی الحال بدعای بد او سزا می یافت ومدّت العمر خود یک خرقه پوشید وگوشت ونمک گاهی نخورد - ومدّت چهل وهفت سال بدین منوال گذرانیده از حجره غائب شد -

انتباه - ذکر دیناوت بغیر رتناگر هیچکسی ایراد نکرده است -

(۱۳) راجه بکرماوت - در ۵۷۸ه لوای حکومت افراشت وخلق خدا برأفت ومعدلت واحسان دلخوش داشت -

قف - واز درگاه کبریا بدعا درخواست نمود - که در عهد حکومتش هیچکسی نمیرد همچنان بوقوع آمد که در عهد او کسی نمرد روزی سیّاحی را در راه مرده دید همانوقت

جان بحق تسلیم نمود چون کالبد عنصری او بآتش دادند لنوختن پس جسد او به هرموکٹه
گنگا فرستادند و دریای گنگا لاشهٔ او بهوا انداخت۔ گویند در هوا ناپدید شد
والعهدة علی الراوی۔ ایّام حکومتش چهل و دو سال بود۔

(۱۴) راجه بالادت پسر بکرمادت در سنه ۶۲۰ء برسریر سلطنت نشسته خود را جیانند
نام نهاد و کتک و شترگن را رتبهٔ وزارت بخشید۔ بعد ضبط و ربط اطراف کشمیر
بالشکر فراوان بهندوستان رفت و تا کنارهٔ بحر محیط بلاد و امصار بسیار فتح نمود و
در حدود بنگاله برای بود و باش مردم کشمیر شهر کالپی آباد ساخت۔ و در شهر مالوه
منادر بسیار ترصیص نمود۔ و اطراف هند را در جمیع بلاد و بقاع سیاحت کرده چند
سال در شهر قنوج طرح اقامت انداخت و آخر عمر بجانب کشمیر رجعت نمود۔

گویند جیانند را دختری ماه پیکر بود که انت لیکها نام داشت روزی
منجمی در پیش راجه رسید وی بموجب کمالاتِ علمی از مقدّرات غیبی خبری بیان نمود
که این دختر سلسلهٔ حکومت خاندان شما را خاتمه خواهد شد و بعد انتقال تو شوهرش
تاج حکومت کشمیر برسر خواهد نهاد۔ جیانند بجای خود سنجید که آدمی پس فطرت
گاهی صاحب سلطنت نتواند شد و بقصد آل عقد مواصلت آن دختر همراه فرزند
داروغهٔ اصطبل که او را دُرلب در دول میگفتند منعقد ساخت و آن شخص نیک
محضر بموجب خوشخوئی خود محبوب و مطلوب عام و خاص گردید۔ و راجه هم چند
قریه با و جاگیر بخشید۔ و انت لیکها را عنفوان جوانی بجوش آمده پنهانی بجانب
جوانان خوشرو نگاه میداشت۔ و وزیر کهنگ که به نسیم بهارِ جوانی مثلِ گلنار
شگفته شده بود با او بساط نشاط و کامرانی گسترده هم آغوش عشرت و شادمانی

گردید۔

روزی دُرلب درون در حرم سرا در آمده دید که آن هر دو بلبل جوانی در گلزار کامرانی گلچین گشته و از بادۂ وصال مخمور و مدہوش مانده بکمال اہتزاز در خواب ناز آسوده بودند۔ دُرلب درون را بدیدن آن چراغ بصارت بی نور گشت و دُود غضب از ایوان دماغش در گذشت خواست که آن تیرہ درون را از صرصر قہر و غضب شمع حیات در یکدم گُل کند لیکن بموجب عقل دور اندیش و بنظر پاس ناموس خویش بر دامن خہنگ وزیر نوشته گذاشت از روی معاینه فعل شنیع تو خواسته بودم که ترا نابود گردانم امّا از روی نیک بینی و فراخ حوصلگی خود دیده و دانسته ترا بگذاشتم۔

خہنگ وزیر از خواب استراحت بیدار شده مضمون دامن مطالعه نمود و زہرہ اش آب شده از افعال شنیع تائب گشت۔ و در خیر اندیشی دُرلب درون بدل و جان مشغول ماند۔ بالادت سی و پنج سال جام حکومت نوشیده طعمۂ شاہین اجل گشت۔ تا اینجا ترنگ سیوم ختم شد۔

اورنگ ششم در ذکر راجهای کارکوٹ بنسی

(۱) راجه درلب درون داماد بالادت در ۶۵۵ھ بیاوری خہنگ وزیر تاج حکومت بر سر نهاده خلق الله را بعدل و احسان و بذل و امتنان آباد ساخت۔ و از بطن انت لیکها ملہن نام پسری داشت که راجه بالادت در حین حیات خود متبنّی کرده بود وی بعمر سی سالگی ارتحال نمود۔ دران زمان بکثرت باران دریای بہت طغیانی شده سدّ ناوه پور که راجه میگواہن مستحکم کرده دریا

بہت را زیر دامن کوہ ماران عبور دادہ بود از جا بر داشتہ ڈل مجرای اصلی خود مفتوح کندہ بسبیل سابقہ جریان یافت ہمانروز میدان زنالن مرگ را طوفان ساختہ تالاب ڈل متموج گشت و راجہ درالسداد آن خود را استعداد ندیدہ در ترمیم آن کوشش نمود۔ سی و شش سال حکومت کردہ شتقار شد۔ و از حکومت او بیست و چہار سال گذشتہ سنہ ہجری شروع یافت۔

(۲) راجہ پرتاب پیڈ پسر مہن کہ او را نام اوّل درلیک بود بعد وفات پدر کلان خود در ۶۹۱ سنہ ب بر تخت جلوس نمود۔ و ہنومان را رتبۂ وزارت بخشید۔ و در حدود کامراج تاپر نام شہری آباد کردہ تختگاہ خود قرار داد۔ و قرین قصر نگارین بتخانۂ سنگین و متین بلند افراشت۔ و از اطراف و اکناف تاجران و حرفتگران طلب داشتہ در حصن حصین حصانت خود نگہداشت۔

و دران زمان نون نام شخصی ملک التجار ملک مالوہ درین بلدہ رسید۔ و از نفائس بدیعہ و لطائف عجیبہ تحائف بینظیر بنظر راجہ گذرانید۔ و متصل دولتخانۂ راجہ برای اقامت خود کاشانۂ رفیع و بتخانۂ منیع معمور ساخت۔

شبی راجۂ کامگار برای نشاط و انبساط تاجر نامدار باجتماع اعاظم روزگار عالیشان محفلی بنمائش شمعہای کافوری و آرائش سامان مسروری بنازواداے یکہزار و دو صد رقاصۂ طناز و باہنگ سرود خنیاگران نغمہ ساز بکمال نزہت و امتیاز آراستہ فرمود تاجر مجموز تا طلوع مشعل نور در اقتباس شعاع فرحت و سرور مسرور بود۔ امّا بصعود دود شمعہای کافور دماغ او بصداع رنجور گشتہ مزاج او نہایت آشفتہ شد۔

روز دوم سوداگر نامور در آرائش بزم مهمانداری راجہ دادگر پرداختہ طاق و رواق و ثاق خود بہ لوا بر لعلهای شب افروز روشن ساخت۔ راجہ ستودہ خصال بشنیدن صدای خلخال و نوای ارغنون و نال و بدیدن ضیای لعلهای بیضا مثال ولقای ماہرویان زہرہ خیال و بنوشیدن ایارغ مالامال سرمست بادۂ عشرت و مسرت گشت۔ و تا سہ روز علی التوالی عیش و عشرت و خوشحالی بود۔

بقضای کردگار راجہ کا مجوی راز مشکوی سوداگر خوشخوی ماہ روئی بنظر آمدہ بر آہوی خال رخسارش لیان موی گیسوی او آشفتہ شد۔ و سوداگر ہنگام وداع تمامی ساز و سامان بزم عشرت و فراغ و لعلهای شب چراغ نذر خدمت راجہ فرمود۔ و والی دست قبول براں گذاشتہ ہمہ چیز ہای ارزانی داشت ہمگی بر روی آن نگار مفتون گشتہ لیل و نہار مجنون وار در کلبۂ غم و اضطرار محزون و بیمار و خونبار ہمی بود و از افشای راز احتراز میکرد۔ ع

عشق دو دو است کسی دود لش از دم سد ود

عاقبت خبر مشتہر گشت و سوداگر از دلبر خود دل بر داشتہ راجہ دادگر را برای دفع علالت و اندوہ پیشکش ساخت و راجہ بخوف بدنامی و لحاظ ناموس خود او را نپسندید۔ سوداگر برعایت ناموس راجہ آں ماہ رو بہ کیشیاں دیر مہادیو نذر کردہ راجۂ نیک نہاد را بپنہانی پیغام فرستاد کہ آں پری زاد از عقد من بدر افتاد اکنوں بمراد دل از موبدانِ دیر خریدہ کشت زار آمال را بوصال او طراوت بخشند۔

راجہ بشنیدنِ این خبر دلبر خود را از کیشیانِ بتخانہ خریدہ در شبستانِ وصال

رسانید۔ و مجالست و موانست او عمر عزیز خود در عیش و سرور گذرانید۔ و از بطن او سه پسر متولد گشت۔ یکے چندراپیڑ۔ دوم تاراپیڑ۔ سوم للتادت پیڑ۔ راجه پرتاب بعدل و رافت و احسان پنجاه سال حکومت گذرانید۔ و چندراپیڑ جانشین کرده از دنیا درگذشت۔

(۴۳) راجه چندراپیڑ که نام اصلی او بجرادت بود در ۲۴۱ سنه بر مسند پدر جلوس نمود۔ و بعدل و داد و نصفت و سداد خلق خدا را بمراد رسانید۔ روزی برهمنی بر سر راه مقتول شده بود زوجهٔ او در پیش راجه استغاثه نمود با وجود تفحص و تجسس بسیار قاتل او دستیاب نشد۔ راجه روز دگر سه شبانروز بیخواب و خور بسر برد۔

قف۔ روز چهارم در خواب دید شخصی را از روحانیان وی فرمود که بر صفهٔ سنگین بتخانهٔ خود آرد طحون بذریعهٔ پرویزن مانند برف بیفشانند و کافهٔ انام از خواص و عوام بر صفهٔ سنگین گذرانیده هر کس را نقش پا باید دید بر فتن هر شخصیکه دو نقش پا بر بساط آرد ثابت گردد او را قاتل برهمن پندارند۔ وجه آن این است که روح مقتول همیشه دست بدامان قاتل آویخته دنبال میباشد۔

چون راجه مستبشر این بشارت گشته فردا بر صفهٔ سنگین بتخانه آرد غربال افشاند و تمامی اهل شهر زن و مرد جمع کرده فرادی فرادی بر آن معروض گذرانید۔ وقتیکه آن شخص قاتل گذر کرد دو نقش پا بر سطح آرد ثابت گشت و او را ماخوذ کرده برای قصاص بدار کشیدند۔ عاقبت از قتل برهمن اقرار نمود۔

و نیز آورده اند که راجه مزبور برای تعظیم تریبهون سوامی طرح بتخانه افکنده در تهیج اساس آن قوس واقع شد۔ و متصل آن بتخانه کاشانهٔ کناسی بود۔

راجہ نیک نہاد او را برای رفع قوس بنیاد آں بتخانہ بر سطح زمین اشرفیہا گستردہ
درخواست قطعۂ زمین فرمود پارہ دوز بہا بر دوں ہمتی خود منظور نکرد ہر چند راجہ
بعجز و مدارا مدام ابرام میکرد ہرگز نشنید چوں ابرام از حد گذشت۔ پارہ دوز گفت
اگر میخواہی ایں قطعۂ زمین از من بزور یا بزر اصلا نتوانم داد و ہرگاہ می آئی درخانۂ من
برہنہ پا میخواہی از من قطعۂ زمین بطور خیرات البتہ میتوانم بخشید۔ راجہ فی الفور از
تخت فرود آمدہ در بنگاہ کفشگر پا برہنہ تشریف برد و پارہ دوز قطعۂ زمین بطور
خیرات بلا عوض چیزی بوی بخشید۔ پس راجہ عمارت بتخانہ بسر رسانید۔ و ہشت
سال و ہشت ماہ سلطنت گذرانیدہ بملک جاودانی بگذشت۔

(۴) راجہ تارا پیڈ کہ نام اصلی او اودیادت بود در سنہ ۵۰ ب بعد وفات برادر افسر
حکومت بر سر داد۔ و برخلاف برادر دادگر شیوۂ ستمگری و سفاکی و خونریزی شعار خود
ساختہ از جور و جفا و ظلم و دغا خلق خدا را آسیب و آزار سخت رسانید و لشدائد آزار
و مکائد اطوار او مردم ایندیار در جنگلہا و کوہسارہا فرار اختیار کردند و خانہ ہای بسیار
خراب شدند۔ راجۂ جبار خود در شعاب کوہسارہا رفتہ مفروریاں بزجر و قہر بشہر
آوردہ اکثرہا از تیغ گذرانید۔

موجب آں بعضی اطراف مملکت از قبضۂ او بدر رفت کافۂ انام از خواص و
عوام تباہی او از خدا بدعا میخواستند۔ عاقبت بسزای کردار خود گرفتار آمدہ امراض
شدیدہ برو غالب گشت۔ و عرصۂ چہار سال و بیست و چہار روز در سفاہت گذرانیدہ
در گذشت۔

(۵) راجہ للتادت پیڈ کہ لقب او مکتا پیڈ بود در سنہ ۵۴ ب بعد ارتحال برادر

ستمگر عروس مملکت بزیور عدالت و نصفت آراستہ اطراف ملک کہ در عہد برادرش از دست رفتہ بود در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و بعد ضبط و ربط سلطنت و رتق و فتق مملکت لوای عزیمت افراشتہ با فوج گراں و سامان فراواں پنجاب و دہلی فتح کرد۔ پس با راجۂ قنوج بشودام نام محاربہ و مقاتلہ نمودہ مغلوب و منکوب ساخت و وزیر او مینتر شرما گرفتار کردہ محبوس داشت۔

عاقبت الامر راجۂ مغلوب حلقۂ مطاوعت در گردن انداختہ خراج شاہی بر خود الزام نمود و ملک محروسۂ خود را باز قابض شد۔ للتادت از انجا نہضت کردہ گوہ دیش تا دریای کالکا مفتوح ساخت۔ و شہر کلنگ را قابض گشتہ جانب بہار ایلغار نمود و راجۂ بہار بعجز و انکسار پیش آمدہ بر حکومت خود باز منتقل شد۔ از انجا براہ دریای گنگ با فوج ظفر موج بر ملک بنگالہ یورش آورد و بعد جدل و قتال بسیار راجۂ بنگالہ عزق لچۂ ہزیمت ساختہ مال و اسباب و فیل و دواب غنیمت یافتہ تا کنار دریای شور امصار و دیار بسیار فتح نمود۔ بعد ازاں بطواف جگناتھ جی بہرہ یاب شدہ برہمنان انجا را فراوان نذر و خیرات بخشید۔ پس بطرف دکہن نہضت کردہ راجہای آں سواد را حلقۂ انقیاد دگوش انداختہ بر ممالک محروسۂ خود باز قایم ساخت۔ اما رٹا نام زنی کہ بحکمرانی بعضے ممالک دکہن سرفراز بود با لشکر انبوہ و فیلان کوہ شکوہ بمحاربہ و مجادلہ پیش آمدہ کوششہای مردانہ بکار برد۔ عاقبت بر آستانۂ اطاعت سر نہادہ بر حکومت خود باز فایز گشت۔ پس مضافات بنگالہ را تا کنارۂ دریای کاویری قبضہ کرد۔ و از انجا خمخانۂ شراب نارجیل کہ گاہی بدیدہ ندیدہ بودند دستیاب شد۔

بنوتیبان آن افواج را ماندگی راه و مضرت سرما دفع گشت۔

و بعد تسخیر جزائر سراندیب و بنگالہ و گجرات و مالوه در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و دوبار کا و چین فتح کرده براه پنجاب عنان عزیمت سمت کابل و خراسان معطوف داشت۔ و بعد تسخیر ممالک کابل و ہرات و خراسان جانب بخارا یورش ساخت۔ بومن خان حاکم بخارا بمقابلہ و مقاتلہ پیش آمده چہار بار در جنگ و پیکار داد شجاعت داده عاقبت مہزوم شد۔ بعد تعاقب بعید دست بدامان امان آویختہ باج و خراج قبول نمود۔ از آنجا رایات عالیات افراشتہ ممالک سمرقند و تاشقند و خوقند و کاشغر و ترکان و ختن بمحاربہ و مصالحہ در قبضۂ اقتدار در آورد و جمیع بلاد و بقاع ترکستان مفتوح ساخت و مال و متاع و دولت بیشمار و اذواش و افیال بسیار بہم رسانید۔ و از راه تبت رجعت کرده بعد دوازده سال در خطۂ دلپذیر ورود یافت۔ و یازده کرور دینار نذر بتخانۂ بوتیشور بہا و عالندھر و لاہور در تصرف و شاقان خود گذاشت۔

و ہنگام تسخیر ہندوستان و ترکستان از ہر شہر و ہر مکان دانشوران عاقل و عالمان فاضل و استادان کامل کہ در علوم غریبہ و فنون عجیبہ ممتاز شده بودند انتخاب کرده ہمرکاب خود بکشمیر آورد۔ از آنجملہ جنکن نام ہوشمندی عجیب و ارجمندی نجیب کہ در فن کیمیا دانا و در علوم غریبہ بیہمتا بود برای وزارت و مصاحبت خود پسندید و انتظام مہام مملکت را برای رزین او ناظم و ناسق گردید۔

قف۔ گویند عسکر شاہی ہنگام تسخیر ملک بہکر بموجب غلبۂ غنیم بسوی برتافتہ مفرور شدند۔ و در عرض راہ دریای قہار پیش آمدہ کہ عبور آں مشکل بود وزیر باتدبیر جوہری از بغل کشیدہ در مقعر دریا انداخت و آب را در وسط شقی پیدا شدہ راہ عبور ظاہر گشت و لشکر و اسباب و خیول و دواب بآسانی گذر کردہ ہر کس از مہلکہ نجات یافت۔ و وزیر جوہری دیگر بگوہر اول نمودہ بجذبۂ آں جوہر زدریا بر دست وزیر رسید و آب دریا بدستور جاری شد۔

قف۔ و برموقع تسخیر ہندوستان شخصی مضروب و مجروح و مقطوع الانف در پیشگاہ راجہ حاضر شد و بطریق دادخواہاں عرض نمود کہ مالوکا سمندر و لانبی است بعید۔ و در حوالی آں ریگستان مزید و کوہستان شدید واقع است۔ و در عرض راہ آبادی نیست فرمانروای اینجا از بادۂ غرور مخمور است کہ بسبب صعوبت و کربت راہ ہیچکس از مخالفان در ملک او نمیرسد بالفعل از روی خیر اندیشی او را فہمایش کردہ بودم کہ دریں زمان راجہ للتادت بیاوری بخت سرکشان را زیر و زبر میسازد متابعت او بر ما واجب است کہ ملک و مال محفوظ ماند و رعایا را زحمت و زوال نرسد بعد ور این قصور مرا در شکنجۂ تعذیب در آوردہ باین حال رسانید۔ للتادت او را معالجہ کنانید تا کہ جراحتہای او بالتیام رسید۔

پس آں بدکیش ہمیشہ للتادت را برای تنبیہ و تادیب راجۂ ملک خویش ترغیب و تحریص می ساخت۔ و للتادت کوائف راہ و گذرگاہ

آنحدود دانذو استفسار نمود و آن شخص بیان کرد که تا ملک ما همگی دو راه است۔ از انجمله یک راہ آسان است و آب و علف هر جا امکان۔ امّا تا عرصۂ سه ماه برابر رفتن است۔ و راه دوم تا عرصۂ پانزده روز طی کرده شود لیکن بسیار دشوار و صعب گذار است و آب و علف نایاب۔ راجه بر طبق اظهار او ضروریات دو هفته را از همه چیز سر انجام داده با لشکر جرّار از راه دشوار ایلغار نمود و تا عرصۂ دو هفته میان ریگستان و کوهستان رفته نهایت راه پدیدار نشد۔

پس قُلاوزِ[1] بد کردار را بدربار عالی حاضر کردند و حقیقت راه پرسیدند اظهار ساخت که این طریق دشوار را پایانی نیست مُدّعای من این بود که مثل تو کجکلاهی با شوکت و سطوت شاهی از دست این شهٔ هلاک گردد و راجهٔ ملک ما را از دست تو آزاری نرسد۔ راجه نامور و تمامی عسکر لسنوح این خبر در ورطۂ خوف و خطر افتاد۔ و راجه داد گر لشکر خود را بدلاسا تسلّی فرمود و خود در حالت سوگواری بکمال عجز و زاری بدرگاه باری التجای رستگاری نمود۔

و چنکن وزیر از روی تدبیر عروق زمین را تشخیص کرده بر موقع مناسب چاهی عمیق حفر نمود تا که آب ظاهر شده لشکر و دواب سیراب گشت۔ از انجا بقدر امکان ظروف آب همراه بر داشته بعد قطع مسافت بعید وارد آن ملک شدند۔ و راجه انجا را قلع و قمع کرده براه دیگر رجعت نمودند۔ همچنین حالات عجیبه و واقعات غریبه از کارنامه های وزیر بسیار یادگار است۔

وقتیکه راجه للتادت در خطۂ دلپذیر قیام ساخت و در آبادی

[1] در نسخهٔ دیگر "بدرقه" یافته شد۔ و قلاوز لفظ ترکیست بمعنی راهبر و مقدمهٔ لشکر و سواران که محافظت لشکر کنند۔

ملک و رعایا و تجدید دہات و قصبہ جات و تعمیر عمارات و تبخانہ ہا و مہمان سرا و شفاخانہ جات بسیار کوشید۔ از انجملہ للتاپور و تیجت پور و رپت پور و بہلہ پور و قصبہ پنوچہہ و پرسپور و لوکہ بہون از عمارات اوست۔ و در موضع للتاپور تبخانہ سوریج مکھی آباد کردہ خراج قنوج برای اخراجات آں وقف نمود و در موضع ہا کورہ مندر مکتا سوامی و بر کوہ مہا دیو مندر مہا دیو سوامی معمور ساخت۔ و در تلمیع قبۂ ہر یک تبخانہ یک لک ہزار تولہ طلا صرف نمود۔ و در موضع پرسپور بر بلندی کریوہ مندر پری ہاسہ کیشو بکمال رفعت و متانت ترصیص نمود و قبۂ آنرا با سراف سی و دو لک و شانزدہ ہزار تولہ نقرہ تلمیع ساخت و در صحن آں یک ستون حجری بطوالت پنجاہ دستہ و بروایت بعضی پنجاہ درعہ از یک لختۂ سنگ نصب کرد۔ و متصل آں در موضع دیور مندر مکتا کیشو در غایت بلندی و سنگینی آباد ساخت کہ ہشتاد و چہار ہزار تولہ طلای احمر بر فرق قبۂ آں تلمیع کردہ بود و ہشتاد و چہار ہزار پیکر بہودہ اوتار از طلا و نقرہ و روی درست نمودہ درمیان تبخانہ ہای پرسپور نصب کرد۔

و در ترمیم تبخانۂ مارتانڈی شور کہ بر کریوۂ مٹن واقع است مبلغی کثیر صرف نمود۔ و مندر ژیشٹی شور کہ بر بلندی کوہ سلیمان نمایاں است بترمیم و تجدید درست فرمود۔ و بر بلندی چکدر کہ در بیجبارہ واقع است بذریعۂ دولاب آب جاری ساخت۔ و بترمیم و تجدید انہار و سد بندی ہا ترقی مزروعات بدرجۂ اعلی رسانید۔ و در قلمرو ترکستان تبخانۂ ترسنگہ اوتار بنا نمود۔ و در موضع شیر ددون یک تبخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کرد و بر سنگ دروازہ

آن نوشته بود که این بتخانه سری رامچندر و لچهمن بنا فرمود۔

قف۔ و دیگچه ساخته بود که برابر هزار کس طعام دران پخته می شد و صد هزار کس را روزمره از مطبخ خود نان میداد۔ و زوجهٔ او چکره رانی چکری پور در کوهامه آبادی هفت هزار خانه معمور ساخت۔

وللتادت راجهٔ عادل و باذل و نیک محضر و رعیت پرور بود امّا دو خصلت مذموم در ذات او مخلوق بود۔ یکی آنکه در حالت مستی حکم بیجا می کرد۔ دوم آنکه بر عهد و پیمان و ایمان مستقیم نبود۔ چنانچه راجهٔ گور را از بنگاله بعهد و سوگند همراه آورده در بیجا بقتل رسانید۔ باستماع این کلام نافرجام متوسلان و منسوبان او با جمعیت انام بعزم انتقام درین مقام رسیده صمصام خون آشام از نیام برکشیدند و بسیاری از امرای عظام بقتل آوردند و مندر پری هاسکیشو و مکتاکیشو را درهم و برهم ساخته عمارات را آتش کشیدند و غارت کرده مردانگی رجعت نمودند۔ للتادت در آخر عمر خود متنبه بنظم و سیاست هندوستان کرده در حدود ترکستان باز نهضت ساخت و از وسط ایشیا امصار و دیار بسیار در قبضهٔ اقتدار در آورد۔

عاقبت در اقامت آنسوا استقامت کرده خیال آمدن کشمیر بخاطر نگذاشت امرا و ارکان و اعیان ملک کشمیر عرضداشت نوشتند که اوقات عمر عزیز جهانبانی در کشورکشائی و حکمرانی در گذشت اکنون مهجوران حسرت و حرمان را بدیدار خود مسرور سازند و در بیجا کشتی حیات لب ساحل مقصود برسانند۔ و راجهٔ نامدار در جواب نوشت که به نیروی بازوی اقبال ممالک کثیر که در تربیت و تحت تصرف در آمده اند

و در وسعت آباد شمالی تا حال فتح کردم هنوز خاطرم از جهانگیری و سیاحت مطمئن نگردد و بجانب کشمیر رجعت کردن و در اینجا آرمیدن اقتضای طبیعت نیست۔ و دو فرزند دلبند من کولیا پیڈ و وزرادت در اینجاست ازین دو هر کرا قابلیت پندارند سلطنت بر دارند۔ و از قانون مجوزۂ اینجانب قدم بیرون نگذارند۔

دفعۂ اوّل:۔ آنکه ملک کشمیر محصور و مامون است بقلاع جبال رفیعه اگر رؤسا و ارکین شهر منحرف نباشند دشمن دیار دیگر اصلاً قابض و متصرف این بلاد نتوانند شد نگذارند که در ملک غبار فساد و عناد مرتفع گردد۔

دفعۂ دوم:۔ آنکه از مردم کوهستان بغیر ثبوت خطا عمداً مصادره بگیرند و همواره در شکنجۂ رعب و هیبت مبتلا دارند چرا که در حالت فراخی و بیغمی در شعاب جبال بخیال خیره سری روا دار فتنه و آزار میتوانند شد۔

دفعۂ سیوم:۔ آنکه کشاورزان را قوت لایموت زاید از یک سال نگذارند که بسبب فراغت و فراخی معیشت در کار کشاورزی و زراعت کشتی کهالت نکنند و غله و سامان کشت و کار وافر نگذارند که بر زمین دیگران حریص نشوند۔

دفعۂ چهارم:۔ برزگران ولایت کشمیر در محنت زراعت کشتی و تکلیف بار برداری بر پشت همیشه مشغول دارند تا که برای لباس و خوراک همیشه محتاج باشند موجب آن ساکنان شهر را همیشه و زگال و اسباب لابدیه رسانیده دهند و بابت کمتر نفعی با اهل شهر محتاج باشند۔ نباید که روستائی را مواش و اسپان و خورش و پوشش و دار و عقار و وضع زناشوئی با اهل شهر متشابه میباشد که از تونگری تن آسانی بجوید و رنج زرع و موئنت خدمت را کما ینبغی تن ندهد

دارد بی نیازی تاجر شود و اشیای کار آمدنی را گران فروشی کند ہر آینہ سررشتہ ارزانی چیزہا و ضابطۂ خدمت منقطع گردد و انتظام شہر برہم خورد۔

دفعۂ پنجم:۔ آنکہ سلاحداراں را پیوستہ دریکجا قرار ندہند ورنہ مرتکب فساد شوند۔

دفعۂ ششم:۔ آنکہ در تمتین قلعہ ہا و محافظت طرق و شوارع کوشش نمایند و بوقت فراغت از معانداں غافل نباشند و اسباب حرب و ضرب و سرمایۂ غلات در قلعہ ہا موجود دارند۔

دفعۂ ہفتم:۔ آنکہ اہل عملہ و محاسبان دفتر را باہمدیگر رابطۂ خویشاوندی کردن ندہند۔ ع یکے دزد باشد یکے پردہ دار۔

دفعۂ ہشتم:۔ آنکہ شہریار را ممکن نیست کہ بذات خود در امورات جزوی و کلی قبضہ کردن میتواند۔ پس لازم است کہ در حق محاسباں و مستوفیاں و اہل کار و عمّال خوردہ جوئی و کاوش نکند کہ بسبب آں اہل کار را تنگی معاش عائد گردد۔ پس بکمال بی اعتباری و بی اعتمادی خلل اندر امور مملکت خواہند شد۔ فقط۔

پس راجہ بیکنام بقیۂ عمر عزیز خود در حدود ترکستان بسر بردہ در آنجا انتقال نمود۔ بعضے میگویند کہ در وقت مراجعت از راہ گلگت نہضت کردہ چوں بہ دریاے آدیاتک کہ فی الحال آنرا دیوہ سوئی میگویند رسید باخیل و حشم و فوج و [illegible] زیر برف غرق شدہ فردی زندہ نماند۔ مدت جہانداری او سی و شش سال [illegible]ت ماہ بود۔

(۶) راجہ کولیا پیڈ در ۹۱ سنہ ب بر مسند خلافت پدر جلوس نمود و برادران دیگر در مطاوعت او موافقت نمودند۔ و امرا و ارکان دولت خزائن و دفائن بخیانت بردند۔ راجہ در انتظام آن بخوبی تفحص و اہتمام نمود۔ و متیر شرماکہ یکی از وزرای نامی بود بعلت نافرمانی ماخوذ کردہ بر قتل او مستعد گشت لیکن بجای خود سنجید کہ بغیر قتل معاونان وزیر انتظام مملکت مستحکم نگردد و بابت گناہ یک شخص ہزاران بیگناہ کشتن در بارگاہ وحدت گناہ کبیرہ است از اینجا حکومت مستعارۂ دنیا را ہیچ اعتباری نیست پس برای رضای آفرینندۂ خود بقیۂ ایام را بریاضت پردازم و دنیای جیفہ بسگان بگذارم۔

علی الصباح لباس فقیری پیراستہ بر کوہ استروان منزوی گشت و از ابنای زمانہ وحشت نمود۔ وزیر باستماع اخبار از اطوار خود بیزار گشتہ بمقام بریاگ یعنی شاردا پور خود را بموافقت رانی غرق دریا کرد۔ حکومت راجہ ہمگی یک سال و پانزدہ روز بود۔

(۷) راجہ وزرادت برادرش در ۹۲ سنہ ب لوای حکومت افراشتہ نہایت ظالم و شہوت پرست بود و در مشکوی خود سہ صد و شصت رانی برای عشرت داخل نمودہ شب و روز در مصاحبت لعبتان طناز اوقات صرف میکرد۔ و سازو سامان منادر پیر پور کہ پدرش سرانجام کردہ بود صرف نغمہ و عشرت نمود۔ و برای اندک قصور ملازم را قتل میکرد۔ عرصۂ ہفت سال خونہای بیدریغ ریختہ جرایم کثیر بگردن آورد بختہ در ملک جہنم بگریخت۔

(۸) راجہ پرتھوا پیڈ پسر وزرادت در ۹۹ سنہ ب بر تخت جلوس نمود از جور و جفا

وظلم وایذا خلق خدا را بسیار آزار رسانید۔ چہار سال ویکماہ در سفاکی گذرانیدہ باغوای برادر معزول شد۔

(۹) راجہ سنگرامابپیڈ برادرش طبل حکومت نواختہ ہفت روز در فتنہ و فساد بسر برد۔ عاقبت از دست برادر خود جیاپیڈ کشتہ شد۔

(۱۰) راجہ جیاپیڈ فرزند صغیر وزادت در ۸۰۳ برار یکہ جہانبانی بحکمرانی نشستہ عدالت و نصفت شعار خود ساخت۔ و در انتظام مہام مملکت بخوبی پرداخت۔ بعد ضبط و ربط اطراف و مضافات کشمیر بتسخیر ہند و پنجاب و خراسان بالشکر فراوان کہ شمار آن سہ لک سوار و پنج لک پیادہ بیست و پنجہزار اسپان کوتل بازین و لجام مرصّع و زرکار و دہ ہزار پالکی با قبّہ ہای زرّین و آونیرہ ہای زمرّدین وغیرہ اسباب و آلات شاہی بناحیت ہند راہی شد۔ چون بمقام پرپاگ کہنر رسید نود ہزار و نہ صد و نود و نہ اسپ در نیجا تصدق نمود و بر لوح سیمین کندہ گذاشت کہ ہرگاہ کسی یک لک اسپ درینجا صدقہ کند نام من از لوح سیمین محو سازد۔

از انجا رایت جہانگیری افراشتہ بارادہ تسخیر خطا و ختن عزم جزم نمود عاقبت بنا بر سببی عزیمت مزبور موقوف شدہ بجانب ہندوستان نہضت کرد و تا لب دریای شور تمامی ممالک ہندوستان مفتوح ساخت۔

پس تمامی خیل و خدم در قنوج گذاشتہ بلباس سنیاسی[1] سیر کنان در شہر پوندروردن واقع گور دیس رسید و والی انجا راجہ جی انتت

---

[1] سنیاسی - فرقہ الست از فقرای ہنود۔

بود وی در مندر کومار جی جشن شاہی میکرد و کملا نام رقاصۂ بی نظیر کہ دلپذیر راجہ بود بخوش طرازی رقص و بازی میکرد۔ و جیا پیڈ در حالت سیر و تفرج در انجا رسیده بالای سنگی تماشا بنشست و کملا را بر جمال خورشید مثالش نظر افتاده از خیال نغمہ سازی و طنازی باز مانده او را بکمال دلنوازی و عشوه طرازی بخانۂ خود مہمان ساخت۔ چون در شبستان عشرت در آورد ہر لحظہ با او دمساز و عشوه بازی میکرد امّا راجہ از کنار او ہر دم کناره میساخت۔ و بعد چند روز کملا بگرم جوشی اشتیاق باعث عدم انبساط و اختلاط از راجہ پرسید و راجہ بمضمون اشلوک او را جواب داد۔ (بہادر شخص تا کہ مقصود خود حاصل نکند با عورت اصلا نہ پیوندد تا کہ آفتاب دورۂ خود ختم نکند در شبستان شام نرود) کملا از وصال او مایوس مانده برای توقف کردن چند روز التجا نمود و راجہ بہ پذیرائی التماس او چند روز در انجا توقف فرمود۔

شبی غوغائی شنید کہ شیر مردم در شخصی را دماغ از سر بر آورده بر آزار مخلوق کینہ ور شده بود راجہ از روی ہمّت و جلادت خود در کمینگاه شیر تاخت آورده برابر او علم تقابل افراخت و بی تحاشا بازوی چپ در دہان او در آورد و از دست راست خنجر برداشتہ شکمش پاره پاره ساخت۔ فردا خبر کشتہ شدن شیر در شہر مشہور شده تماشائیان انگشترین راجہ از دہان شیر کشیده پیش راجۂ خود رسانیدند و راجہ از نقش نگین نام جیا پیڈ شناختہ بہ تجسّس و تفحّص از خانۂ کملا سراغ او دریافت۔ پس بکمال اعزاز و اہتزاز او را لوازم مہمانداری بجا آورده دختر خود کلیان دیوی بعقد مواصلت او نامزد

ساخت وجی انت را بعضی راجہای اطراف غالب آمدہ متصرف ممالک محروسۂ او شدہ بودند جیاپیڈ آنہا را مغلوب ومہزوم ساختہ ممالک بسیار ومال و منال بے شمار در قبضۂ اقتدار جی انت در آورد۔ از آنجا بکمال شوکت وعظمت رجعت کردہ در قنوج رسید۔ وبعد تشیّد مبانی سلطنت ہند باجاہ وجلال بجانب کشمیر معاودت نمود۔ وخسر بلوۂ آں زنکہ بروقت عزیمت ہندوستان در کشمیر منتظم خلافت شدہ بود بجیال خیرہ سری در ینجا از عرصۂ سہ سال بسر خود حکومت میکرد چوں از مراجعت راجۂ نامدار خبر شنید باجیش ولشکر بجنگ راجۂ نامور جسارت نمود بمقابلہ ومحاربہ پیوست عاقبت از دست چنڈالی[1] کشتہ شد۔

جیاپیڈ بر مسند حکومت باستقلال تمام کوس شہامت نواختہ خود را وبنا دت ثانی نام نہاد۔ وشہر اندرکوٹ احداث کردہ در انجا پای تخت خود قرار داد۔ ومتصل دولتخانۂ خاص دو تیخانۂ متین از احجار تراشیدہ ترصیص نمود۔ واز اندرکوٹ سمت مغرب محلات عجیب ومنادر غریب تعمیر کردہ بہ دوارکا موسوم ساخت فی الحال آن را نبر کوٹ میگویند۔ (چنانچہ ڈاکٹر بولر صاحب در ۱۸۷۵ء من مقام دوارکا بکدو درعۂ زمین حفر کردہ علامات چند آنجا کیفیت دریافت نمود) وجیاپیڈ چند کس از اکھشال بذریعۂ سفیر از وبھیشن راجۂ لنکا طلبانیدہ واز دست آنہا تالابی وسیع وعمیق پر کردہ برسر آں جیپور نام شہری آباد ساخت۔ وملہان پور ہم از تعمیرات اوست۔ وکلیان دیوی کلیان پور وکملا دیوی کملا پور بنام خود ہا یادگار گذاشت۔

---

[1] چنڈال۔ فرقۂ الیست ارذل الناس ومردار خوار بمذہب پرستاں۔

روزی جیا پیڈ بطرف مشرق رفتہ در خانۂ راجہ بھیم سین برای تحقیق حالات تنہا داخل شد و در آنجا سدہ نام شخصی کہ خسر پورۂ زن بود جیا پیڈ را بقیافہ شناختہ محبوس داشت۔ عاقبت جیا پیڈ بہانۂ فرضی از آنجا رہائی یافت۔ و بعد چندگاہ باز بسیر ہند بر آمدہ بکنار دریای شور رسید وارمڈی راجۂ نیپال باستقبالش آمدہ غاشیۂ مطاوعت بر دوش نہاد لیکن بموجب یا وہ گوئی منافقان درمیان ایشان تاثیر ناموافق افتادہ ارمڈی بجزایر گریختہ رفت و جیا پیڈ بطفیل او تعاقب نمود۔ ناگاہ بباعث ناواقفی راہ تمامی لشکریانش در غرقاب فنا نابود شدہ خود را بر شاخ درختی آویختہ سلامت ماند۔

چوں راجہ ارمڈی از حقیقت تباہی او آگاہی یافت جیا پیڈ گرفتار کردہ در جزیرۂ کال گنڈ محبوس داشت۔ و دیوشرما وزیر جیا پیڈ لشکر خود برلب دریا گذاشتہ در جزیرۂ کال گنڈ بتغیر لباس پیش راجہ ارمڈی رفتہ التماس نمود کہ من ہرگونہ فرمان بردار و خیر خواہ ایشان ہستم و در محبوسی جیا پیڈ نہایت خرسند شدم اکنوں میخواہم کہ تمامی مال و ملک و دولت جیا پیڈ در قبضۂ بندگان سامی درآید مگر وزرای کشمیر اصلا متابعت حضور منظور نخواہند کرد۔ بنا براں میخواہم کہ نزد جیا پیڈ رفتہ بہانہ و فریب بابت متابعت حضور بنام وزرا ازو نوشتہ میگیرم تا کہ تمامی ملک و دولت بی مزاحمت و مشقّت در تصرّف اولیای دولت درآید۔ وارمڈی در دام طمع پابند شدہ وزیر را ملاقات جیا پیڈ رخصت داد وزیر با تدبیر جیا پیڈ را آموزش کرد کہ لشکر کشمیر برلب دریا موجود است ایشاں از فصیل قلعہ خود را بزیر اندازند و در آنجا مشکے پر باد خواہند دید۔

براں سوار شدہ خود را بالشکر برسانند۔

قف۔ پس وزیر باندبیر پوست از بدن خود برداشت و ناچہ پرباد درست کردہ برسر موقع مہیا داشت و راجہ از انتقال وزیر نہایت افسوس کردہ برسناچہ مذکور سوار شدہ از دریا عبور نمود۔ انگاہ با جیش و جنود خود بمقابلہ راجہ ارمڈی بجنگ پیوست و بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار ارمڈی گرفتار کردہ محبوس داشت و شہر او خراب ساختہ سپاہان او را قتل عام نمود امّا بابت وزیر ہمیشہ مغموم می بود۔ پس انتظام ممالک ہند بحسن سرانجام منتظم ساختہ با غنیمت بسیار بجانب کشمیر رجعت کرد۔

قف۔ گویند شبی مہا پدم ناگ کہ باعتقاد اہل ہنود بہر صورت کہ خواہد خود را ظاہر نماید پیش راجہ آمدہ گفت کہ من در ملک کشمیر آسودہ بودم فی الحال افسونگری آمدہ است میخواہد کہ مرا گرفتار کردہ در ملک ماروار کہ در انجا آب نیست ببرد اگر مرا نگہداری کان طلا از کشمیر بنوشان خواہم داد۔ و روز دیگر راجہ تفحّص کردہ آں برہمن افسونگر بدست آورد و مرافقت او در پرگنہ اولر بر منبع مہا پدم ناگ نہضت کرد و آں برہمن بفرمان راجہ افسون خواندہ فی الحال چشمہ خشک شدہ مارہای مہیب پیدا گشت۔

آخر الامر راجہ مہا پدم ناگ رہا کنانیدہ افسونگر را زرہای بسیار دادہ از شہر بدر کرد و شب دیگر مہا پدم ناگ راجہ نامدار را در واقعہ گفت اگر سر ما فاش نمیکردی کان طلا بتو می نمودم اکنوں کان مس کہ در کوہ کامراج است بتو بخشیدم فردا راجہ بر مقام موعود رفتہ کان مس برآورد و از آمدنی مس یک ارب دینار

مسکوک ساخت۔

صاحب جامع التواریخ می آرد کہ درحالت عزیمت ہندوستان رانی راجہ جیاپیڈ بزیارت بتخانہ می رفت ناگاہ برہمن زادۂ برحسن وجمال او مفتون گشت ومجنون وار درکوہ وصحرا بدرد وسوز شب وروز بسر می برد۔ عاقبت بحالت مرگ رسید ومادرش از سوز دردن واقف شدہ وبمکر وحیلہ درخانۂ جانانۂ او درآمدہ با رانی راجہ موالفت ومحرمیّت بہمرسانید۔ روزی بعجز وانکسار درپیش رانی اظہار کرد کہ ایں شکستہ بال را قادر لایزال فرزندی عطا کردہ بود اکنوں بربستر مرگ افتادہ است معالجہ او درقبضۂ اختیار شماست ہرگاہ از جان امال یابم بشرح آں پردازم۔ رانی بعجز وزاری او نظر کردہ بگوش گذاری مقصود او مایل گشت۔ چوں برحقیقت حال واقف شد از برہمن خود تعمیہ پرسید کہ ہرگاہ شخصی بحالت نزع رسیدہ باشد کسی او را معالجہ کند بہ شود وآں علاج فی الحقیقت گناہ کبیرہ باشد کفارت آں از روی حکم مذہب چگونہ ادا تواند شد۔ برہمن گفت کفارت آں نذر دادن وخیرات کردن است۔

رانی بفحوای ایں کلام آں عجوزہ را تجویز داد کہ فرزند خود را مخفی طور بمشکوی عالی برساند وہیچکسی را واقف ایں راز نگرداند آں عجوزہ مجنون خود فی الحال درحرم سرای لیلےٰ رسانید رانی بکمال دلستانی ومہربانی خود را بلباس فاخرہ وزیورہای متکاثرہ آراستہ کردہ وآں دلدادۂ خود بکمال دلبری دربر کشیدہ شبی درعیش نشاط وکامرانی گذرانید ومفتون خود را بنوشدار وی وصال حیات جاودانی بخشید۔ وبعد ترخیص او درفکر رفع عصیان افتادہ درپیش ہماں برہمن خود

حقیقت حال بیان نمود برہمن گفت کہ کفارت این گناہ کبیر بغیر از سوختن وجود خاکی ادا نخواہند شد کہ برای ہمچنین افعال شنیعہ نذر و خیرات کافی نیست۔

پس آن زن مردانہ صفت در صحن خانۂ خود از چوب صندل انبار ہیزم اندوختہ بروقت فرصت افروختہ خود را درمیان آتش سوختہ حیات ابدی حاصل نمود و این حرف در شہر مشتہر گشتہ ہر کی برہمت والای او تحسین میکرد۔

و بعد چندگاہ راجہ جمجاہ از تسخیر ممالک فارغ شدہ بوطنگاہ خود رجعت کرد۔ و اعیان و ارکان دولت بنا بر مصلحت وقت باعث انتقال رانی ہمگی قضای الٰہی و موت ناگہانی ظاہر کردند تا سخن مشہور اصلاً مستور نتواند شد۔

شبی از شبہای دیجور راجہ مبرور برای شبگردی در شہر برآمدہ بردوکان اندگری رسید و جمعی دید کہ قصّۂ عشق برہمن زادہ و حسب حال رانی کہ بزبان کشمیری منظوم شدہ بود بجوش آوازی و طنّازی سرود میکردند۔ و راجہ پنہانی حقیقت وفات رانی خود ناگہانی شنیدہ آتش کینہ در کانون سینہ او مشتعل گشت۔ و فردا بر مسند حکومت نشستہ سرود سرایان شب از دوکان ندگر طلبانیدہ افسانہ کہ شبانہ ترانہ میکردند درمیان جلسۂ عالی سرود کنانیدہ ہمنشینان [illegible] خود را فہمانید۔

پس برہمن زادۂ عاشق و برہمن مجتہد در پیشگاہ خود از تیغ گذرانید۔ و امرای دربار و اعیان روزگار و محرمان شبستان خود یکبار بقتل آورد۔ و بسیاری از جوتشیان و پنڈتان و بیدخوان و برہمنان را نیز داں بیجاں کرد و

لہ جوتشی و پنڈت عالمان علم سنسکرت۔

از جور وجفا وظلم وبلا خلق خدارا محنت وایذا رسانید۔ واز کتب شاستر ہای ہنود ابنارہا جمع ساختہ در سدّ راہ انداختہ بالای آں خاک افراختہ سدی استوار نمود کہ سدّ مذکور فی الحال موستہو میگویند کہ درعرض راہ تولہ مولہ واقع است۔ بہرحال تا عرصۂ چہار سال قیل وقال برداشت۔ وبرہمنانرا جاگیرات ضبط کردہ ہرگونہ تباہی وخرابی افزود۔ بنابراں از فرقۂ برہمناں اکثرہا فرار اختیار کردہ باطراف دیگر درگذشتند۔ ازانجملہ نود ونہ کس درمیان دریای چندرہ باگا غرق آب شدند۔

یک روز جمعی از برہمناں در دیوان او آمدہ گفتند کہ راجہای سابقہ برہمنانرا اعزاز میکردند واز جور وجفای تو اینفرقۂ برگزیدہ پریشاں گشت البتہ از دلشکنی ایں طایفہ آفتی برجان تو خواہد رسید۔ راجہ بتعصب آمدہ فرقۂ برہمناں از پیشگاہ خود بدرکشید ویکی از برہمناں دست برداشتہ بر و نفرین کرد فی الحال استون خیمہ غلطیدہ پای او مجروح ساخت وقرحۂ مذکور منجر بناسور شدہ کرمان اذیّت میرسانیدند عاقبت بہماں آزار از جہاں درگذشت۔ سی وچہار سال حکومت گذرانید۔

(۱۱) راجہ للتا پیڈ فرزند جیا پیڈ در ۳۸۰۳ افسر حکومت برسر نہادہ در عیش وعشرت وکامرانی وامور شہوانی مشغول گشت۔ وزیادیوی دختر میفروشی ہمبستری خود پسندیدہ برحسن وجمال او شیدا بود۔ وبا مردم ارذل وکمینہ موانست وموافقت میداشت۔ موجب آں در انتظام سلطنت اخلل پذیرفت وموضع سونہ پارہ وفہلہ پورہ احداث کردہ جاگیر برہمناں بخشید۔ یازدہ

سال و نہ ماہ حکومت کردہ شتقار شد۔

(۱۲) راجہ سنگراما پیڈ برادرش در ۸۵۰ئہ تاج راجگی بر سر دادہ ہفت سال عروس مملکت را ہر ہفت کردہ درگذشت۔

(۱۳) راجہ چہپٹ جیا پیڈ فرزند للتا پیڈ کہ از بطن جیا دیوی بوجود آمدہ بود در ۸۵۷ئہ بر تخت جلوس نمود۔ و خالوی او پنج تا برادر بودند۔ پدم۔ آوت پل۔ کلیان۔ مم۔ دم۔ و ہر پنج برادر در امور مملکت دخیل شدہ ذخائر و دفائن راجہای پیشین خالی کردند و سپاہ و رعیّت را تباہی نمودند۔ و در انتظام مملکت خلل انداختہ فتنہ ہا افراختند۔ چہپٹ جیا پیڈ بعد حکومت دوازدہ سال معزول کردہ برادرش سلطنت برداشتند۔

(۱۴) راجہ اجتّا پیڈ در ۸۶۹ئہ باعانت آوت پل بجای برادر خود جلوس نمود و نام اختیار مملکت بدست ہماں بدکیشاں بود کہ مردم رعیّت را از جور و جفا محنتہا میرسانیدند و آمدنی ملک را پنج حصّہ کردہ اجتّا پیڈ را یک حصّہ میدادند۔ این فرقہ اگرچہ از قوم رذیل بود لیکن از جود و سخا و بذل و عطا بر ہمگناں گوی سبقت بردند۔ و آوت پل موضع آوت کل آباد ساخت۔ و از دست پدم پدمان پور کہ فی الحال آنرا پانپور میگویند تعمیر یافت۔ و از تعمیرات دم مندر دم سوامی۔ و از عمارات کلیان مندر کلیان سوامی مشہور بود۔ مم در زندگانی خود پنجاہ ہزار مادہ گاو خیرات بخشید۔ عاقبۃ الامر مم و آوت پل باہمدیگر مخالفت شدہ بحرب و ضرب پیوستند پسر مم مسمّی یشودرم در حربگاہ برآمدہ از دلاوران جنگی جمعی مقتول ساخت و مم غالب شدہ

اجتا پیڈ را بعد حکومت سی و ہفت سال معزول کردہ فرزند سنگرام پیڈ برتخت نشانید۔

(۱۵) راجہ اننگا پیڈ بباوری کھمّر در ۹۰۶ سنہ ب برتخت نشستہ سوکھہ ورم پسر اُدت پل او را مخالفت میکرد۔ بعد عرصۂ سہ سال از حکومت معزول شد۔

(۱۶) راجہ اُدت پلا پیڈ در ۹۱۰ سنہ ب برحکومت ایند یا مسلّط گشتہ وزیر او تبخانۂ رتنہ سوامی آباد ساخت۔ دو سال بحکومت گذرانیدہ از دست ششش کشتہ شد۔ و سلطنت راجہای کارکوٹ بنسی باختتام رسید۔ سلطنت ہفدہ راجہ دو صد و پنجاہ و چہار سال و شش ماہ بود۔ تمام شد ترنگ چہارم۔

اُورنگِ ہفتم در ذکر راجہای خمّار

(۱) راجہ اونتی ورما کہ از قبیلۂ راجہای خمّار بود باعانت شیرورم وزیر کہ برادر علاتی او بود راجہای کارکوٹی را بحرب و ضرب مغلوب کردہ در ۹۱۲ سنہ ب برسریر سلطنت جلوس نمود۔ و دفاین و خزاین ہر چہ ذخیرۂ راجہای پیشین بود در یکروز وقف محتاجان ساخت۔ و بغیر از چتر و تاج از اسباب راج چیزی موجود نگذاشت۔ و در عدالت و شجاعت و نصفت بے ہمتا بود کافۂ انام را بانعام و اکرام دلخوش ساخت۔ و از امصار و بلاد عالمان فاضل و کامل طلبانیدہ علوم غریبہ را رواج داد۔ و در عہد او مکتا کیڈ و شیوہ سوامی و آنند دردن و پنڈت رتناگر وغیرہ دانای اکمل صاحب تصانیف بودہ اند۔ چنانچہ رتناگر تاریخ کشمیر از عہد کلجوگ تا زمان خود برابر تصنیف کردہ است۔ و پنڈت کلٹ وغیرہ در علم شیوہ پورانہا تصنیف کردہ مذہب شیوہ را رواج دادند۔ و شور ورما

دانای بی ہمتا بر منصب وزارت ممتاز بود و شورہ پور از تعمیرات اوست۔ و در عہد او زلزلۂ شدید واقع شدہ از کہادہ بیار کوہ پارۂ غلطید و دریای بہت راسد آب گشتہ تا حدود بیجبارہ سیلاب نمود و بسبب طغیان آب و نقصان فصل در ملک کشمیر غلہ نایاب شد و خروار شالی بقیمت یکہزار و پنجاہ تنگہ ارزش یافت۔ راجہ برای کشیدن آب و تخفیر منفذ آن سو، دانا کہ از وزرای او بود فرستاد و بحسن تدبیر او مردمان سنگہا از مخرج آب برداشتند تا کہ سیلاب فرو رفتہ زمین ظاہر شدہ بہر جا سد بندہا و مرمت آبجوہا نمودند و آبادی مزروعات بحدی رسید کہ خروار شالی بقیمت سی و شش تنگہ ارزش یافت قصۂ آن مشروحاً در ذکر قصبۂ سوپور درمیان حصۂ اول مفصل گفتہ شد۔

و راجۂ مذکور در عہد خود شہر اونتی پورہ بترتیب اسواق و دکاکین معمور ساخت و در انجا بتخانۂ سولج لکھی تخصیص نمود۔ و بمقام بجبارہ مندر تر پری شوری و مکنا شری یادگار گذاشت۔ و مندر وزیہ اشیری را ترمیم فرمود

گو بند علاقۂ بیجبارہ در تصرف شورورما بود و معتبران او کشیشان دیرہ را آسیب ہا میرسانیدند کہ بعدم امکان غلہ برای اکل ساگ قناعت میکردند روزی راجۂ نامدار بتقریب پرستش در مندر وزیہ اشیری در آمدہ مو بدان دیر را دید کہ برلنگ جہادیو[1] کہ در انجا نصبیہ شدہ بود ساگ جنگلی نذر می نہادند راجہ بمعاینۂ این حال از حقیقت محال آگاہ گشتہ و ہمان وقت شورورما حاضر کردہ

---

[1] لنگ جہادیو۔ نام بتی کہ بصورت آلت میباشد۔

بظہور این قصور بہ فوراز تیغ گذرانید۔ در حکومت راجہ قتل جانوران بری و بحری ممنوع بود شخصی را از قوم بگت تجویز داده بود کہ ہمیشہ مرا این پشت استادہ ماندہ ہر لحظہ بآواز خوش این شلوک[1] خواندہ باشد کہ مضمون آن این است۔

"جاہ و حشم ناپایدار است بہتر آنست کہ مردمان بی دست و پا را دستگیری کردہ باشی چہ خبر است کہ سر رشتۂ فردا در دست کدام کس می باشد۔ پس آنوقت پشیمان و پریشان چہ بیکی خواہی کرد۔"

ہمانکہ از زبان او این اشلوک می شنید و بران عمل میساخت۔ سی و ہفت سال و سہ ماہ طبل حکومت نواختہ بمرض شدید مبتلا گشتہ در مندر تری پری شوری انتقال نمود۔

(۲) راجہ شنکر ورما در سنہ ۹۴۹ بمعانت رتنہ درون لیبر شور ورما خلعت راجگی پیراستہ سوکہہ ورما وزیر و نایب خود فرمود۔ و بعد چندگاہ میان راجہ و وزیر نزاع افتادہ باہمدیگر بجرب و ضرب پیوستند۔ عاقبت سوکہہ ورما منہزم شد کہ شنکر ورما اقتدار کلی یافت۔ انگاہ بارادۂ جہانگیری رایت عزیمت افراختہ با جمعیت یک لک سوار و نہ لک پیادہ و سی صد زنجیر فیل بجانب اطراف نہضت ساخت۔ و دمتور و بہکلی و پنجاب مسخر کردہ راجہ پرتھبر محبوس داشت۔ و راجہ نگرکوٹ پرتھوی چندر را حلقۂ متابعت بگوش انداخت۔ و علیخان والی گجرات بعد جدال و قتال بعجز پیش آمدہ ملک محروسۂ خود را باز متصرف شد۔ پس از راہ سند بجانب خراسان ایلغار نمود و از کابل و غزنین و ہرات تا کوہ ہندوکش

[1] شلوک۔ لفظ سنسکرت بمعنی فقرۂ عبارت مقفا۔

بلاد و امصار بسیار فتح نمود و از راہ بدخشان و گلگت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ و بر زمین پنج ستہر شنکر پٹن نام شہری آباد ساخت کہ الحال آنرا پٹن میگویند۔ و دو بتخانہ سنگین و متین کہ تاحال موجود است در انجا بنا نہاد۔ و اسباب بتخانہ ہای پرسپور بر داشتہ در منادر معمورۂ خود نصب فرمود۔ و در قمار بازی و شہوت پرستی یکتا بود و مال و دولت و خزینہ رایگان تلف نمود۔ و در اندک زمان خزینہ ہا خالی کردہ لوای ظلم و بدعت افراشت۔ و برہمنان مستحقان را وجہ معیشت نگذاشت و اسباب و سامان بتخانہ ہای دیرین از میان بر داشتہ و تخم جور و جفا کاشتہ اعالی و ادانی در چاہ مذلت و پریشانی انداخت۔ و کار و بار امور سلطنت از دست رعایا بغیر اجرت سر انجام میداد۔ چنانچہ در تعمیرات شہر پٹن مردمان بغیر اجرت کار میکردند۔ و در اوزان و پیمانہ و درعہ از کردۂ معمولی نقصان کردہ قیمت اجناس خود دنی بیفزود۔ و سرِ لبِ دانِ زمانہ پست کردہ و قوم رذیل را رتبۂ اعلی دادہ ہیچکس را حیثیت اصلی نگذاشت۔ و برای امر قصبہ منتظمان کثیر مستقل نمودہ انتفاع خود و مفاد دیگران نصب منتظمان فرمود۔

عاقبت بکمال جاہ و حشم بجانب شمال نہضت کردہ تا دریای سند رسید و بوقت معاودت میان دّرۂ کوہ باشارۂ برادران از دست مخالفان تیری بگلوی او خلیدہ در انجا از جہان درگذشت۔ و اعیان مملکت بخیال فتنہ و فساد لاشۂ او پنہان داشتہ ہیچکس را واقف این امر نکردند۔ و تا شش روز مبارعت تمام وارد کشمیر شدہ لاشۂ او بآتش دادند۔ حکومت او ہژدہ سال و ہشت ماہ و چہار روز بود۔

(۳) راجہ گوپال ورما فرزند او در ۹۶۸ ھ علم شوکت افراختہ برخلاف پدر
در بذل و عدل و رعیّت پروری و دادگستری پرداخت امّا مادر او سوگندا رانی جام
عفت و ناموس شکستہ با وزیر خزانچی پنہانی نرد معاشرت و کامرانی می باخت۔ و
گوپال ورما از اصغای ایں ماجرا آتش غیرت در کانون سینہ افروختہ شدہ رطوبت
اصلیش سوختہ گشت و ہمگی دو سال جام حکومت نوشیدہ قالب عنصری انداخت و
اعیان و ارکان مملکت را باہمدیگر خلاف و نزاع افتادہ ہر کسی از بغض و عناد و فتنہ
و فساد علم بغاوت افراخت۔ مدّت حکومت گوپال ورما ہمگی دو سال و یکماہ بود۔

(۴) راجہ سنکٹ ورما برادر گوپال ورما ہمگی دہ روز بر مسند حکومت جلوس
کردہ برخاست نمود۔

(۵) سوگندا رانی در ۹۷۰ ھ لوای حکمرانی افراختہ گوپال پور و گوپال مٹ
و سوگندا پور آباد ساخت۔ در آنوقت قوم انگی و بنایک و تانتری ارکان دولت
بودند و باہمدیگر فتنہ و فساد ورزیدہ رخنہ انداز سلطنت شدند۔ سوگندرانی از
تمشیت احکام عاجز آمدہ پرزتہ ورما معروف بہ پنگو کہ از پسران وزیر شور ورما
بود قائم مقام خود فرمود۔ و فرقۂ تانتریان دریں باب مخالفت نمودہ بعد دو سال
سوگندرانی را معزول کردند و پارتھ پسر پرزتہ ورما کہ ہنوز خورد سال بود بحکومت
برداشتند۔

(۶) راجہ پارتھ در ۹۷۲ ھ بر تخت جلوس نمود و بباعث خورد سالی او
زمام اختیار در قبضۂ امرا بود دراں ایّام سوگندا رانی در حبس خانہ انتقال نمود۔
و میر درون پسر شنکر درون و سوگند آدت کہ ارکان سلطنت بودند باتفاق

یکدیگر ذخایر و دفاین را خاین شده خزاین بسیار بجهد اندوختند۔ و همدران ایام بکثرت باران رود بارها طغیانی شده بوقوع سیلاب مزروعات خراب و غله نایاب گشت و نایرهٔ قحط افروختند هزاران جان لعدم نان سوخته شد و لاشه های مردگان در میان آب مثل حباب گم دیده طعمهٔ ماهیان می بودند۔ و بعدم انتظام حکومت و فساد سلطنت تاراج و غارت بعمل آمده در ملک تباهی و خرابی افزود۔ نرزته ورما با پسر خود پارتهه همیشه جنگ و جدل میکرد گاهی پدر غالب گشته تاج حکومت بر سر مینهاد و گاهی پسر نصرت یافته بحکومت می پرداخت بی شرمی و ناکاری بجائی رسید که رانی نرزته ورما با وزیر سوگند آدت کامرانی می ساخت۔ دران حال پیر دروان همشیرهٔ خود بعقد نرزته ورما بخشید و آن دوشیزه هم فی الفور بعشق سوگند ادزیر گرفتار گردید۔ مدعا که پارتهه باعانت فرقهٔ تانتریان پانزده سال و نه ماه حکومت کرده معزول شد۔

(۷) راجه نرزته ورما در ۸۸۰۹ ب بر حکومت کشمیر استقلال یافت عرصهٔ یکسال در هرج و مرج گذرانیده شتقاد شد۔

(۸) راجه چکره ورما در زندگانی پدر خود نرزته ورما در ۸۹۰۹ ب قایم مقام سلطنت شده بود اما بموجب سرکشی امرا در انتظام حکومت او استحکام نشده قوم نیایک و انگی فسادها میکردند عاقبت فرقهٔ تانتریان شیر ورما پسر دوم نرزته ورما بحکومت بر داشتند۔ و چکره ورما بعد حکومت ده سال و سه ماه معزول کردند۔

(۹) راجه شیر ورما برادر چکره ورما باعانت تانتریان در ۹۹۹ ب بر تخت

نشستہ در امور جہانبانی خوب ماہر بود اما اعیان مملکت را رشوت کمتر داد کہ بعد یکسال از حکومت معزول کردند۔

(۱۰) راجہ پارتھہ در ۸۰۳ء بر مسند حکمرانی جلوس یافتہ یکسال در ہرج و مرج گذرانید و بعلیۂ تانتریان معزول شد۔

(۱۱) راجہ چکرورما بار دوم در ۸۰۴ء بر مسند حکومت استقلال یافت و کارہای ملکی بمردم اوباش و قلاش تفویض نمود و ذخایر و دفاین در صرف اعمال ناستودہ نہاد و بدر نمود عاقبت بمخالفت تانتریان در حدود مراج در خانۂ سنگرام ڈانگر گریختہ رفت۔ مدت حکومتش شش ماہ بود۔

(۱۲) اشنبوردن پسر مبردرون بعد مفروری چکرورما بیامردی تانتریان سہ ماہ و بیست روز بحکومت پرداخت۔ و چکری ورما با سنگرام ڈانگر عہد کردہ باتفاق اعوان و انصار او بشہر آمد و از جماعت تانتریان پنج شش ہزار کس بقتل آورد و شنبوردرون از ملک گریزانیدہ خود بر تخت جلوس نمود۔

(۱۳) چکرورما مرتبۂ سیوم در ۸۰۶ء بیاوری سنگرام ڈانگر دیہیم راجگی بر سر نہادہ بود خود چاہ و چشم مغرور گشتہ خلق خدا را بجور و جفا مقہور و مجبور ساخت۔ و دو دختر قوال کہ در حسن و جمال بی مثال بودند بر موقع رقص پسند کردہ در حرم سرا داخل نمود۔ از انجملہ ہنسی بر مسند ازدواج ممتاز ساخت و متعلقان او کہ از قوم ڈوم بودند در امور ملکی و مالی دخیل فرمود و مردم چمار نو از جیف را مدارج اعلیٰ دادہ اعیان و ارکان ملک پامال و خستہ حال نمود و زنہای برہمنان بزور میبرد۔ و سنگرام ڈانگر را کہ معاون و مددگار او بود بفریب دغا

مقتول ساخت۔ پس متعلقانِ او موقع یافتہ راجہ ورانی در شبستانِ کامرانی بقتل آوردند۔ مدّت حکومت او یکسال و یک ماہ بود۔

(۱۴) راجہ اونمتا ورما پسر پارتھہ بمرضی وزیران در ۴۰۰ ۳لہ بر مسند حکومت نشستہ از کردۂ چکرہ ورما در ستمگاری و خونخواری چالاک بود۔ ارزل النّاس را بر وزارت و امارت اختصاص داد و اہل بلاغت و فصاحت را در چاہ نکبت انداخت و بیگناہاں را برای امتحان شمشیر ناحق میکشت۔ و زنان حاملہ را برای دیدن قرارگاہ نطفہ شکم چاک میکرد۔ و بر سہمونی پرده گفت خویشان و برادران خود بقتل رسانید۔ و پدرش پارتھہ کہ در زندانہا بفقر و ادبار روزگار میکرد بصد خواری از تیغ گذرانید۔ و فرقۂ ڈانگراں در ملک تاخت و تاراج کردہ تباہی نمودند راجہ دو سال و یکماہ حکومت کردہ بعلّت دق گرفتار شد چوں از خویشانِ خود نشاں نگذاشتہ بود رانی او طفلکے موسوم بہ شیر ورما در حالت نوزادگی پنہانی متبنّی آوردہ بود راجہ از روی بیخبری او را زادۂ خود میدانست وے در ایّام رنجوری جانشین خود ساختہ از جہاں درگذشت۔ حکومت او دو سال و یکماہ بود۔

(۱۵) راجہ شیر ورما در ۴۰۲ ۳لہ خلعت شاہی پوشیدہ بعد چند روز برای درشن مندر جی سوامی عزیمت کرد۔ و کمل درون کہ بکثرت افواج در حدود مراج رواج یافتہ بود بمقابلۂ او آمدہ بجنگ پیوستند و شیر ورما بسبب قلّتِ لشکر بشہر آمدہ در شبستانِ خود مخفی نشست۔ و کمل درون تعاقب کردہ در قصر شاہی داخل شد فردا برہمنان و اعیانِ ملک جمع کردہ برای تخت نشینی خود

التجا نمود۔ و اعیان ملک حکومت او ناپسند کردہ راجہ شیسکر کہ از احفاد پرورسین بود بحکومت بر داشتند حکومت شیرورما یک ماہ بود۔ تا اینجا تعداد حکومت راجہ ہای خمار نود و چہار سال بود۔ ترنگ پنجم ختم شد۔

اَوِ رَنگِ ہشتم

(۱) راجہ شیسکر باتفاق برہمناں و اعیان ملک در ۱۰۱۶ ب بانی مبانی حکمرانی شدہ برہمنانرا روز اوّل در محفل شاہی بار نداد و بیرون در برآمدہ بجانب برہمناں التماس نمود کہ انتظام سلطنت بغیر از حکم محکم مستحکم نگردد۔ ہر کرا حکم سُست باشد حکومت او درست نیست۔ اکنون با مداد شما رتبۂ حکومت دریافتم و تعظیم و تکریم معاونان خود در ہر حال فرض است اما تعظیم غیر سطوت شاہی را فروغ نگذارد ایشاں خیال مصاحبت یکسو گذاشتہ مجالست من کمتر جویند و بغیر مطالبہ گاہی پیش من نیایند بایں اطوار وقار و اعتبار خود حاصل نمودہ در حل و عقد امور جہانبانی فرد لاثانی شد۔

و رہزنانرا از مہابت او زہرہ آب میگشت۔ و اہل حرفہ و سوداگر شبانہ دوکانہا را تختہ بند نمیکردند و اہل شہر درہا مفتوح میداشتند۔ و تاجرانرا در دریا و بار دشوار بود۔ و سرکشان و فتنہ گراں بہ کارکشاورزی مشغول داشت۔ و شراب نوشی و قمار بازی مطلقاً ممنوع ساخت و برہمنانرا بغیر آموختن علم شغلی دیگر نگذاشت۔ و حق پرستاں بتعین وجہ کفاف از فکر اہل و عیال مستغنی ساخت۔ و فقیران حیلہ گر از مردم فریبی باز داشت۔ و نسوانرا در متابعت شوہراں مجبور کرد۔ و مصاحب و وزیر و منجم و طبیب و مشرف و عدالتی را

بابت سہو وخطا و اغلاط سخت ترسانید۔ و برہمنان را از جود و عطا فارغبال کردہ
در تعلیم و تدریس مشغول داشت۔ و مدرسہا و مسافرخانہا و شفاخانہا در ہرجا
آباد ساخت۔ و در مصارف آں لکہا مصروف میداشت۔ و بر عہد و پیماں
ہمیشہ استقامت میکرد و گاہی دروغ نمی گفت۔ و در ملک بجدی امن و امان
بود کہ کسی را مداخلت و مزاحمت کسی نمیرسید۔

عاقبت بدرد شکم مبتلا گشتہ برادر عم خود دربنت ولیعہد نمود آن کینہ توز
ہمگی مدت شش روز بحکمرانی گذرانیدہ از روی غرور جوانی و بطالت و جہوانی در
حکومت او پریشانی ہر دم افزود۔ و راجہ از اطوار او بیزار شدہ از حکومت
معزول ساخت و فرزند خود سنگرام کہ بسیار خورد سال بود ولیعہد خود فرمود۔
و مدت نہ سال و نہ ماہ بحکومت گذرانیدہ از دست پروہ گپت مسموم شد۔

(۲) راجہ سنگرام دیو در ۱۰۱۵ھ بحکومت رسید و پروہ گپت زمیندار
پرگنہ آڈون خلل انداز حکومت او گشتہ وزارت او تباہ نمود۔ و سنگرام دیو در
خلوت گرفتہ سنگے بر شکم او بستہ غرق دریا ساخت و خود بر مسند ایالت جلوس
نمود۔ حکومت سنگرام دیو شش ماہ بود۔

(۳) راجہ پروہ گپت در ۱۰۱۵ھ بعد کشتن سنگرام دیو تاج راجگی برسر نہادہ
جور و جفا بر رعایا و برایا دراز کردہ اقاصی و ادانی بسر پنجہ بیداد رنجہ ساخت۔ و
رانی گوری زوجہ راجہ پوشکر کہ در حسن و جمال بے مثال بود ورا برای ازدواج
خود پیغام فرستاد رانی در جواب گفت کہ بتخانہ شوہرم در فلان موضع ناتمام است
وقتیکہ تعمیر آں باتمام رساند در بزم وصال من بلا مضایقہ کامرانی نماید۔ پروہ گپت

دراندک زمانی تعمیر تیجنا نہ بانصرام رسانید۔ وروزی ذکور خود را بلباس فاخرہ آراستہ درانبار ہیزم آتش دادہ خود را بسوزانید۔ پروہ گپت را باصغای این ماجرا زیروزبرگشتہ از تیمار فراق آن دلدار بیمار افتاد۔ ودر تیجنا نۂ سری شور روح راجہ سنگرام معاینہ کردہ فی الفور جان داد۔ حکومت او ہمگی یک سال وشش ماہ وسہ روز بود۔

(۴) راجہ بھیمہ گپت بعد وفات پدر در سنہ ۱۰۱۶ بر تخت جلوس نمود روز وشب درلہو ولعب وجور وتعب وشرب شراب وچنگ ورباب پرداخت۔ وخزائن ودفائن در قمار بازی ونغمہ سازی درباخت وخود را وہمنشینان خود را کسوت وزیور بآئین نسوان پوشیدہ لبان وحشیان بدمستی میباخت۔ وبگتان ولولیان را لکہا روپیہ انعام بخشیدہ قدر ومنزلت آنہا افراخت۔ وخوش آمد گویان اوراکنگن وڑش یعنی ابر زرپاش می گفتند۔ ودختر بھیمہ شاہ والی لہرکوٹ بدستی دیدا رانی در عقد مواصلت در آوردہ دردام الفت ومحبت او ہمیشہ گرفتار میبود۔ وپہلگن وزیر ہم دختر خود چند لکہا باو پیشکش نمود وخلق خدا از جور وجفا بسیار رنجانید واہل فضل وفطانت را ذلت ومحنت رسانید۔

قضا۔ روزی درحدود بارہمولہ برای شکار بر کوہسار عروج کرد در آنجا شغالی دید کہ از دہان او زبانہ ہای آتش شعلہ میداد بدیدن آن ترسیدہ فی الحال بعلت سرخچہ جان داد۔ ہفت سال وشش ماہ ویازدہ روز بجکومت گذرانید۔

(۵) راجہ ابھی منیو در ۲۴ لہ بجانشین پدر شدہ مادرش دیدا رانی کفالت امور مملکت برخود گرفت۔ و درعہدا و میان شہر آتش قہر آلہ افروختہ عمارات شہر اکثر سوختہ شد۔ و امرای سلطنت را باہمدیگر نزاع و فسا د افتادہ در انتظام سلطنت رخنۂ کلی رو داد۔ پھلگن وزیر کہ از مخالفان شریر بود بجانب پنوچھہ مفرور گشت۔ و دیدا رانی بالشکر کثیر دنبال او تعاقب کردہ در بارہ مولہ بین الفریقین جنگی عظیم واقع شد۔ و دیدا رانی پھلگن وزیر را گفت کہ اگر شوہرم از سر نمیگذشت ترا طاقت بغاوت و مقاومت نمیبود شنیدن این سخن پھلگن وزیر سلاح از دست دادہ در کوہستان پنوچھہ انزوا نمود۔ بعدہ مھمن شور و شر بر داشتہ برکر یوہ پا پنور لوای بغاوت افراشت۔ و نرواہن وزیر بمقابلۂ او داد شجاعت دادہ زمرۂ باغیان از تیغ گذرانید۔ و مھمن بصدمۂ جا دو از جان در گذ و بعد ازان راجہ تھنگن با فوج کثیر برای تسخیر کشمیر یورش آوردہ بشورسپہ سالار مقابلۂ او کارہای رستمانہ کردہ مھزوم گردانید و یراق و سامان فراوان بدست آوردہ در خزینۂ رانی رسانید۔

عاقبت بسبب نفاق بشور سپہ سالار رایت بغاوت افراشت۔ و نرواہن وزیر بعد قتال و جدال کثیر فرقۂ شریر را از قلمرو کشمیر اخراج نمود۔ بعد ازان رانی بنسبت ہنگ وزیر سحر منی کردہ آنقدر رنجانید کہ وزیر مذکور بر خود کشی اقدام نمود۔ پس دیدا رانی وزیر پھلگن را از پنوچھہ طلبا نیدہ لشکریان او ملک راجوری غارت کردہ ہرج و مرج بر داشتند۔ و ابھی منیو سیزدہ سال و دو ماہ حکومت کردہ بمرض دق در گذشت۔ و شصت و چہار تنجا نہ آباد

ساخت۔ ابھی مین پور یادگار گذاشت و مکانات سوختۂ سرینگر را تعمیر ساخت۔

(۶) راجہ نندہ گپت پسرش بر تخت نشستہ پوئی وزیر ناظم ملک شد۔ دیدارانی مُصلح اعمال ہر دو میبود بعد چندگاہ دیدارانی از در سنجیدہ خاطر گشتہ مسمُوم ساخت۔ حکومت او یک سال و یکماہ و نُہ روز بود۔

(۷) راجہ تربھون گُپت برادر نندی گُپت بفرمان مادر خود در ۱۰۳۸ء تاج حکومت بر سر نہادہ بعد دو سال از دست مادر نامہربان بیجان شد۔

(۸) راجہ بھیمہ گُپت پسر تربھون گپت باہتمام دیدارانی در ۱۰۴۰ء بر مسند حکمرانی جلوس نمود۔ رانی باہتمام خود انتظام امور جہانبانی میفرمود۔ پوئی وزیر را خیال مخالفت دیدہ مسموم ساخت و بجای او دیوکلش کہ محرم راز اندرونی بود بوزارت برداشت و ننگ و ناموس شاہی بالای طاق نہادہ ہمراہ تُنگ گوجر کہ از پونچھ آمدہ بود بعقد مواصلت بستہ بر مسند موافقت او آرام یافت۔ وقتیکہ بھیمہ گُپت بسن تمیز رسید از مناہیت پدر جدید سر پیچید و رانی از افعال او رنجیدہ از جان گذرانید۔ پنجسال و چہار ماہ حکمران بود۔

(۹) دیدارانی در ۱۰۴۵ء بر مسند جہانبانی لوای حکمرانی افراشتہ وزرای جادودانی کہ از اقربا و امرای سر جنبانی میکردند بحبس و قتل رفع و دفع کردہ تُنگ گوجر را استقلال وزارت بخشید۔ و دران ایام پرتھی پال راجہ راجور از جیب بغاوت سر کشیدہ برای سرکوبی او بالشکر و سامان کثیر تُونگ وزیر مامور شد کہ بعد جدال و قتال بسیار راجہ مغلوب گشت۔ و تُونگ وزیر خانمان راجہ ویران کردہ در شہر آتش

کشید و راجہ اسیر کردہ محبوس داشت۔ دیدا رانی از جہان فانی دل بر داشتہ برادرزادۂ خود سنگرام راج ولیعہد ساخت۔ و بعد حکومت ہژدہ سال و چہار ماہ و ہشت روز انتقال نمود۔ تا اینجا ترنگ ہشتم ختم شد۔

اورنگ نہم

(۱) راجہ سنگرام راج پسر اودی راج در سنہ ۱۰۶۴ب تاریخ راجگی بر سر نہادہ وزیر تونگ را اختیارات ملکی بخشید و از بذل و عدل و انصاف خلق خدا خشنود ساخت و برہمنان پرسپور شور بر داشتہ رایت بغاوت افراشتند و بعد قتال و جدال کثیر اسیر گشتہ مال و جان خود بباد دادند۔

ہمدران زمان مطابق سنہ ۳۹۸ھ سلطان محمود غزنوی بقصد تادیب آنندپال کہ در حین تسخیر ملتان خیرہ سری کردہ بود لشکری جمع کردہ بجانب لاہور یورش آورد و آنندپال از راجہ ہای ہندوستان و از راجہ کشمیر استمداد نمود موجب آن راجہ سنگرام افواج جرّار با فسری وزیر تونگ بمعاضدت آنندپال مامور ساخت۔ چون تمامی راجگان در میدان پشاور جمع آمدند با لشکر سلطان بجدال و قتال آمیختہ شور محشر برانگیختند۔

عاقبة الامر آنندپال وکیل فرستادہ با سلطان مصالحہ نمود۔ و بعد از وفات آنندپال سلطان محمود باز برای تسخیر پنجاب از آب نیلاب عبور کردہ قلعہ نندونہ را محاصرہ نمود و ترہ لوچن پال پسر آنندپال طاقت مقاومت در خود ندیدہ مردان کاری در قلعہ نندونہ گذاشتہ خود بجانب کشمیر رفت۔ و سلطان بعد فتح قلعہ نندونہ بتعاقب ترہ لوچن پال سمت کشمیر رایت اجلال افراشت و

تره لوچن پال از اتفاق سلطان خبر یافته بجانب کشتوار و جموں مفرور گشت
و سلطان با جیش و جنود فراوان داخل کشمیر شد۔ ملا احمد نگارد که سنگرام راج
تاب تقابل در خود ندیده با تحایف و نفایس بسیار خود را بملازمت رسانید۔
سلطان فرمود چرا تو دانیوان کردی راجه در جواب گفت که اهل اکرام خدمت و
تواضع مهمان موجب افتخار و ترقی اعتبار خود پندارند۔ سلطان محمود از حسن تقریر او
محظوظ شده بخلاع فاخره سرفراز نمود و خراج شاهی مقرر کرده حکومت کشمیر بوی
ارزانی داشت۔ و سلطان مدت سی و یک روز در سیر و سیاحت اینجا بسر برده
تمامی اسباب زر و طلا که در بتخانه های بجباره و پیپچهاره وغیره موجود بود ضبط نمود
و جمعی کثیر باسلام آورده در بتخانه کوه سلیمان بوقت پیشین داخل شده مؤذن
سر دیوانه اذان گفت سلطان در میان بتخانه نماز پیشین ادا کرد۔ پس پسر راجه
سنگرام هری راج همراه گرفته از راه راجور رجعت فرمود و قلعه لهرکوٹ را یکماه
سنه ۷۰۹ھ
محاصره کرد و بسبب کثرت برف و باران ترک محاصره کرده بغزنین رفت و در
سلطان بعزم تسخیر بلاد قنوج اشهب عزیمت را جولان داده چون از آب سنده
عبور نمود از اینجا برای سیر و سفر و تفریح خاطر بجانب کشمیر نهضت ساخت سنگرام
راج تحف و هدایای لایق در نذرانه معمولی بخدمت گذرانیده مرهون الطاف و اعطاف
جهانبانی گردید سلطان مدت یکماه و شش روز بسیر و تماشای کشمیر بسر برده براه بیره بلود
رایت مراجعت افراشت۔ و در جنگل بارولن بملاقات رامه ریشی فایز گشته
التماس نمود که برای فتح قنوج مرا مدد دعا فرمایید ریشی گفت بعد فتح قنوج کلید
سومنات هم بتو بخشیده شد و راجه سنگرام حسب الحکم تا قنوج شامل عسکر بود۔

انتباه - ازانجاکه گفتگوی آل سلطانِ عالیشان درمیان آمد شایان تاریخ نویسی آنست که برخی از احوال آن شاه والاجاه برای تفریح خاطر بینندگان ایراد کرده شود - واللّٰه الموفّق والمعین -

تسلط یافتن سلطان محمود غزنوی بر ممالک هندوستان و آمدن او بکشمیر

مؤرّخانِ هند رقمطرازند که سلطان محمود بن امیر ناصرالدین سبکتگین از اولاد نوشیروان بود که صیتِ کشورستانی و جهانبانی او قاف تا قاف مشهور است که بمیامن اجتهاد او امر غزا اعلام اسلام مرتفع ساخت هنگام واقعهٔ پدر در نیشاپور بود و برادر خردش میرزا اسماعیل موجب وصیّت پدر در قبّة الاسلام بلخ بر تخت نشست بزرگ برادر خود سلطان محمود را از متروکات پدر محروم ساخت و باندرز و نصایح اصلاً مؤثر نگشت -

عاقبت سلطان محمود با لشکر جرّار بمقابلهٔ او تاخته بعد حرب و ضرب شدید برادر خود را در بند انداخته در قبّة الاسلام بلخ بر تخت سلطنت پدر جلوس نمود و بکتوزن که در خراسان امیرالامرا بود از متابعت او سر پیچید و سلطان او را بحرب و ضرب از خراسان بر کشید و خود بحکومت بلخ و خراسان متوجّه گردید - چون طنطنهٔ دولتش باطراف رسید خلیفهٔ بغداد القادر باللّٰه عبّاسی خلعتی گرانمایه و خطاب یمین الملّه و امین الدّوله مرسول داشت - و در سنه ۳۹۰ھ متوجّه هندوستان شده چند قلعه قبضه کرده رجعت نمود - و در سنه ۳۹۱ھ سه صد و نود و یک سلطان بار دوم عزیمت هندوستان نموده با جمعیت ده هزار سوار به پشاور در آمد - و جیپال شهریار لاهور با دوازده هزار سوار و سی هزار پیاده و سی صد زنجیر فیل بمقابلهٔ

سلطان صفوف محاربہ ترتیب داد و بعد حرب و ضرب شدید جیپال با شانزده کس از پسران و خویشان خود اسیر گشت و پنجہزار ہندو بقتل آمدند سلطان غنائم بسیار بدست آورد۔ از انجملہ شانزده رشتۂ مروارید کہ در گردن اسیران بود بدست سلطان افتاد کہ قیمت ہر یک رشتۂ مروارید یکصد و ہشتاد ہزار دینار بود۔ و سلطان محمود از پشاور بقلعۂ کلندہ رفتہ مفتوح ساخت۔ جیپال باج و خراج بر خود گرفتہ با جماعت اسیران از بند نجات یافت۔ و سلطان قلع و قمع افغانان کردہ بغزنین رفت۔

و بار سیوم در ۳۹۵ھ ہوای ہندوستان در سرش افتادہ بجانب بھاطنہ کہ در حدود ملتانست نہضت فرمود و راجہ بجراو با جمعیت رجال و افیال بمحاربہ پیش آمدہ سہ روز جنگ عظیم بود۔ و سلطان محمود در لشکر خود سستی یافتہ روی نیاز بر زمین نہاد و از معبود لایزال بعجز و ابتہال استمداد نمود۔ روز چہارم خود بجنگ برآمدہ بجراو از جناح مفرور شد چون تعاقب غنیم دید خود را از دست خود بکشت سلطان آن ولایت قبضہ کردہ بغزنین رجعت نمود۔

و در ۳۹۶ھ عزیمت تسخیر ملتان نمود ابو الفتح والی ملتان باتفاق آنندپال بچۂ جیپال بجنگ سلطان سبقت کرد۔ و آنندپال خود در پشاور آمدہ در جنگ سلطان مغلوب گشتہ در سیالکوٹ رسید سلطان بتعاقب او مسارعت کردہ در موضع سودرہ بکنار آب چناب قیام ساخت۔ و آنندپال بجانب کشمیر گریختہ رفت سلطان تعاقب او نکردہ بجانب ملتان یورش آوردہ ابو الفتح ہفت روز در محاصرہ گرفت۔ عاقبت ابو الفتح ابواب صلح مفتوح داشتہ بیست ہزار دینار طلای احمر خراج

شاهی بر خود الزام نمود۔ پس سلطان بغزنین رفت۔ و در ایام محاصرهٔ ملتان
ایلک خان والی بخارا که پیشتر از دوستان سلطان بود الحال باب مخالفت افراشته
بتسخیر خراسان متوجه گشت چون سلطان محمود بغزنین رسید لشکری با شکوه و
حشری انبوه بهم رسانیده بجانب بلخ متوجه شد۔ از انطرف ایلک خان از آب جیحون
عبور کرده هر دو لشکر مانند دو بحر زخار رو بیکدیگر آورده حمله ها نمودند۔ سلطان
محمود جبین نیاز بر زمین سوده از خالق کائنات استعانت نمود آنگاه بر فیل ژیان
سوار شد و فیلبانان شیر غران در لشکر دشمنان در آمده بیک حمله همه را متفرق گردانید
بطفیل او غازیان یکبار حمله آور شده دمار از دودمان ترکان بر آوردند۔ ایلک خان
و قدر خان بهزار حیله از معرکه جان بدر برده تا ممالک خود هیچ جا عنان نکشیدند
سلطان مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود۔

و در همین شب خبر رسید که الیا مرتد شده بدین خود باز گردیده عاملان
سلطان از ملک بدر کشید۔ پس سلطان علی الصباح عنان عزیمت بجانب هندوستان
معطوف داشت و امرائیکه اقطاع هندوستان داشتند پیشتر بعجالت تمام رفته
الیا را گرفتار کرده بدرگاه گذرانیدند۔ و سلطان چهار صد هزار درم از و گرفته
محبوس داشت۔ پس سلطان عطف عنان کرده بغزنین آمد۔ و در سنه ۳۹۸ھ بقصد
تادیب آنندپال که در حین تسخیر ملتان خیره سری کرده بود لشکری جمع کرده بجانب
لاهور ایلغار نمود۔ آنندپال بحال گشته از راجهٔ اوجین و گوالیار و کالنجر و قنوج
و دهلی و اجمیر کشمیر امداد گرفته در صحرای پشاور حشری عظیم برانگیخته در حرب سلطان
بنوعی ساعی شدند که زنان زیورات خود فروخته بشوهران خود مدد فرستادند

و در حملهٔ اوّل سی هزار کس از قوم کهکران در لشکر سلطان آمده در یک ساعت
چهار هزار غازی از تیغ گذرانیدند نزدیک بود که سلطان مغلوب میشد ناگاه
فیل آنندپال بصدای تفنگ خدنگ و تیر تفنگ جنگ سراسیمه گشته رو بگریز نهاد - و
لشکر اطراف این معنی را حمل بر گریز مقدّم ملوک هند نموده همگی راه هزیمت پیش
گرفتند - و عبدالله طائی و ارسلان جاذب با قشون هشت هزار سوار دنبال
گریختگان تاخته هشت هزار سپاه بقتل آوردند - و سی زنجیر فیل و مال و منال
کثیر غنیمت یافتند -

آنندپال عاقبت وکیل فرستاده خراج شاهی قبول کرده با سلطان صلح
نمود پس سلطان مظفر و منصور برای فتح قلعهٔ نگرکوت که از اعجوبهٔ قلاع هندوستان
بود عزیمت فرمود - و قلعهٔ مذکور را از عهد راجه بهیم بر قلعهٔ کوهی معمور بود اهل هند
آن را مخزن الاصنام میدانستند - و راجهای اطراف نقود و جواهر و انواع نفائس
بدانجا میفرستادند - و این معنی سبب تقرّب درگاه باری تصوّر می نمودند از این
جهت در میان آن قلعه از طلا و نقره و جواهر و دُر و مرجان خزائن قارونی جمع شده
بودند - چون سلطان بمحاصرهٔ آن پرداخت ساکنان قلعه همگی برهمنان و خادمان
بتان بودند طاقت حرب و ضرب در خود ندیده روز سیوم دروازهٔ قلعه کشاده
مفتاح خزائن و دفائن زیر پای سلطان انداختند - و سلطان با تنی چند از خاصان
بقلعه در آمده هفت لک دینار سرخ و هفت صد من آلات زرّین و سیمین و دویست من
طلای خالص و دو هزار من نقرهٔ خام و بیست من انواع جواهر که از زمان بهیم تا
اندوخته شده بود بتصرف دیوانیان در آمد - و بعد از آن سلطان بغزنین معاودت

نمود۔

ودر ۴۰۱ھ سلطان لشکر بغور کشید حاکم آنجا محمد بن سوری رایت محاربت افراخته لشکرش تباهی پذیرفت وخود بدست غازیان اسیر گشت عاقبت نگین زہر آلودہ مکیدہ از جان درگذشت وآں دیار در تصرف سلطان در آمد۔ ہمدریں سال سلطان از غزنین بملتان آمدہ قلعہ ملتان بجبر وقہر مفتوح ساخت وبسیاری از قرامطہ وملاحدہ بقتل رسانید۔ داؤد بن نصیر زندہ اسیر کردہ در قلعہ غور محبوس داشت۔ ودر ۴۰۲ھ باز ہوس سیر ہندوستان بخاطر آوردہ بالشکر انبوہ بطرف تہانیسر توجہ نمود از آنجا کہ تہانیسر بزرگ پرستشگاہ ہنود بلا تشبیہ ہمچو مکۃ اللہ معظمہ است ودر آنجا بتخانہ بود کہ اہل ہنود از قدیم بتہای بسیار درمیان آں تعبیہ کردہ بودند اعظم اصنام را جگ سوم می گفتند وبزعم ہنود پیدائش آں از مبدأ پیدائش دنیا بود۔ چوں سلطان محمود از آب نیلاب عبور کرد آنند پال بنا بر رعایت عہد کہ درمیان بود خدمات شائستہ بجا آوردہ افواج شاہی از قلمرو خود بتواضع وتکریم گذرانید۔ ورای دہلی از تمامی راجگان ہندوستان استعانت نمود کہ ہمہ با لشکرہای خود بامداد او در دہلی رسیدند۔ وسلطان محمود پیش از اجتماع آنہا بہ تہانیسر رسید شہر خالی دید وبتخانہ ہا را غارت کردہ اصنام ہا بشکست۔ وجگ سوم در غزنین فرستادہ بر سر راہ بدل زینہ نہادند۔ وچنداں خزائن از بتخانہ ہا کشیدند کہ شمار آں از حصر بیروں بود۔ واز یک بتخانہ قطعۂ یاقوت احمر یافتند کہ وزن آں چہار صد وپنجاہ مثقال بود۔ سلطان بعد تاراج بتخانہ ہای تہانیسر بدار الملک غزنین رجعت کرد۔

ودر سال چہار صد وسہ ارسلان حاذب فتح غرجستان کرد شاہ سار ابو نصر

حاکم آن دیار گرفتار کرده بغزنین آورد۔ و بعد ازان سال بعضی از بلاد خراسان
که در تصرف خلیفهٔ بغداد بود انتزاع نمود۔ و در ۴۰۴ه چهار صد و چهار سلطان بجانب
پنجاب نهضت ساخت و قلعهٔ نندونه را محاصره نمود۔ دران وقت تره لوچن پال
پسر آنندپال حاکم لاهور بود چون طاقت تقابل نداشت مردان کاری در قلعهٔ
نندونه گذاشته خود برای استمداد نزد راجهٔ کشمیر رفت و سلطان قلعه را محاصره
کرده به نقب زنی و ادوات قلعه کشائی پرداخته اهل قلعه عاجز نمود۔ عاقبت قلعه
مفتوح کرده مال موجوده انجا برداشته قلعه بیکی از معتمدان تفویض ساخت۔ و
خود بتعاقب تره لوچن پال بولایت کشمیر رایت شوکت افراخت چون موکب منصور
از راه راجور سایه انداز خطهٔ کشمیر گشت، راجهٔ انجا بر در اقبال استقبال کرده تحائف
و هدایای غریب و عجیب نذر خدمت گذرانید سلطان بحال او ابواب احسان
مفتوح داشته خراج شاهی معمول کرده بر مملکت خود بدستور قائم ساخت و تره لوچن
پال بجانب دیگر مفرور گشت سلطان از درهٔ کشمیر غنیمت بیشمار گرفته جمعی کثیر بدین
اسلام آشنا کرده یکماه در کشمیر گذرانیده بغزنین آمد۔

و دران ایام آب دریای نیلاب بسبب غلطیدن پارهٔ کوه چند گاه مسدود
شده بود روزیکه موکب سلطان برلب دریای سنده رسید دریای نیلاب یکبار
طغیانی گشت و شهرها ویران ساخت و در فوج شاهی هم تباهی رسید تا بخیر
گذشت۔ و در سال چهار صد و هفت جمعی از اوباش بر سر خوارزم شاه که یزنهٔ سلطان
بود هجوم آورده او را قتل کردند سلطان با صغای این ماجرا بجانب خوارزم رایت
افراشته قاتلان خوارزم شاه را از تیغ گذرانید و مملکت خوارزم بامیر التونتاش ارزانی

داشت - از انجا بلخ آمده زمستان در شهر بست گذرانید - و در سنه ۴۰۹ چهارصد و نه اوّل بهار با جمعیّت یکصد هزار سوار خاصه و بیست هزار نفر غازیان ترکستان وغیره برای تسخیر دار الملک قنوج متوجه گشت و از آب نیلاب عبور کرده بخواهش سیر و سیاحت جانب کشمیر نهضت ساخت و راجه انجا تحف و هدایای گرانمایه گذرانیده بعطوفت جهانبانی مفتخر گشت و مدّت سی و نه روز در سیر و تماشای کشمیر گذرانیده براه راجوری رایت نهضت افراخت - و راجه سنگرام دیو حسب الحکم در مقدمهٔ لشکر ظفر اثر روان شد - چون فوج دریا موج در قنوج رسید و راجه کوره بدیدن کثرت سپاه و تجمل و جاه متحیر گشته بال همّت فرو ریخت و طوق انقیاد بگردن انداخته بعنایات سلطانی مرهون عطوفت و مهربانی شده ولایت قنوج بوی تفویض یافت - و بعد سه روز سلطان متوجّه میرٹه شده راجه هردت والی انجا از قلعه گریخته رفت و قلعه گیان دو لک و پنجاه هزار روپیه و سی زنجیر فیل پیشکش داده امان یافتند -

پس بر قلعهٔ مهاون که برلب دریای جون واقع است یورش آورد راجه گلچند مرزبان انجا زوجه و فرزندان خود را قتل کرده بسینهٔ پرکینهٔ خود خنجر غیرت انداخت و دیوانیان سلطان هشتاد فیل کوه شکوه و مال و منال انبوه در دست افتاد - و از انجا جانب متهرا ایلغار کرده بی مزاحمت غیری آن بلده را غارت نمود و بتخانه های موفور شکسته و سوخته اموال بی نهایت بدست آورد - از انجمله پنج پیکر اصنام از طلای خالص یافته اند که در حدقهٔ آنها بجای چشم یواقیت نصب کرده بود مجموع پنجاه هزار دینار می ارزید - و در حدقهٔ یکی یاقوت ازرق نصب کرده بودند که چهارصد مثقال وزن داشت چون آن صنم شکستند سی صد مثقال طلا حاصل شد - و بتان سیمین

از خورد و بزرگ زیادہ بر صد عدد بودند چوں آنہا را درہم شکستند صد شتر بار شد۔ انگاہ عمارات را آتش زدہ بعد بیست روز از انجا کوچ کردند۔ بعد ازاں قلعۂ متین برلب دریا دیدند کہ در تصرف راجہ دہلی بود و راجۂ انجا بصولت سلطان گریختہ رفت وسلطان درونِ قلعہ درآمدہ چند بتخانۂ دیرینہ دید کہ عمارت آں از چہار ہزار سال ترصیص یافتہ بود۔ وسلطان اموال ازاں بتکدہ ہا کشید بر قلعۂ منج رایت افراشت و پانزدہ روز بلوازمات محاصرہ پرداختہ قلعگیاں عاجز شدند و بعضے ہا خود را از قلعہ فرو انداختند۔ وبعضی ہا خود را مع زن و فرزند در آتش سوختند۔ و بعضے ہا دروازۂ قلعہ کشادہ چنداں جنگ کردند کہ ہمہ ہا بقتل آمدند۔ سلطان غنائم قلعہ قبضہ کردہ چند پال رفت و ساکنانِ قلعہ مال و متاع گرفتہ بکوہسار ہا مخفی شدند سلطان بقیہ اموال بحوزۂ تصرف درآوردہ غلۂ بسیاری از ذخیرۂ قلعہ بسپاہ ہا خود قسمت کرد از انجا بر سر چندرای کہ راجۂ مغرور و خودرای بود یورش آوردہ نیز شیوۂ چند پال مسلوک داشتہ بکوہستان گریخت۔

گویند چندرای را فیلی عجیب بی ہمتا بود سلطان بارہا قیمت گراں دادہ خواہش آں فیل کردہ بود و ہنگام صبح آں فیل کوہ پیکر بغیر فیلبان داخل عسکر شدہ قریب سراپردۂ سلطان آمد او را بدست آوردہ خوشحالیہا کردہ خداداد نام نہادند وسلطان بعد تسخیر بقاع و بلاد بسیار مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود۔ چوں غنائم ایں عزیمت را شمار کردند بیست ہزار ہزار دینار و ہزار ہزار درم بشمار آمد و پنجاہ ہزار بردہ و سی صد و پنجاہ فیل و دیگر نفائس خارج از ایں بود۔ و از جملۂ چیزہای نفیس جانوری بود بشکل قمری کہ ہرگاہ طعام زہر آلودہ در مجلس حاضر میشد

آن مرغ اضطراب میکرد واشک میریخت - دیگر سنگی یافته بودند که از دود آن زخم
عظیم فوراً التیام میگرفت -

وهمین سال در غزنین مسجد جامع ترصیص یافت - واصل عمارت مسجد از
سنگ مرمر و رخام مربع و مسدس و مثمن و مدور برآوردند بطرزی که بینندگان متحیر
میشدند - و در سنه ۴۱۲ھ اثنا عشر و اربعمائة سلطان اصغا کرد که راجه های هندوستان
راجهٔ قنوج را بابت متابعت سلطان ملامتها کردند - چنانچه راجه نندا مرزبان کالنجر
برسر راجه کور لشکر کشیده از تیغ گذرانید - سلطان را باستماع این خبر آتش قهر بجوش آمده
باجیش و سامان فراوان عزیمت هندوستان نمود - چون بکنارهٔ دریای جون رسید
راجهٔ پنجاب تره لوچن پال که چند کرت از پیش سلطان گریخته رفته بود بالفعل
برای اعانت و امداد راجه نندا بالشکر فراوان برسر راه سلطان آمد چون دریای
قهار مانع بود هیچکسی از دلاوران عسکر عبور دریا نتوانست کرد - سلطان با هشت نفر
غلامان خاصهٔ خود از دریا عبور فرمود و بطفیل او متابعان هفت غلام از آب گذر کرده
لشکر تره لوچن پال را درهم آورده شکستند - تره لوچن با تنی چند مهزوم شد و غلامان میان
شهر یکه در آن نزدیکی بود درآمده غارت کردند - سلطان از آنجا روی بملک نندا
آورد - و راجه نندا با جمعیت سی و شش هزار سوار و چهل و پنجهزار پیاده و سی صد و چهل
فیل برابر سلطان آمده معسکر ساخت - و سلطان جمعیت او معاینه کرده بعالم پناه
عجز و زاری نمود - و از ین بورش نهایت غمگین گشت چون شب درآمد خوفی عظیم
در خاطر نندا افتاده تمامی اسباب بجای خود گذاشته فرار اختیار نمود - و سلطان
بتعاقب او دویده دست بغارت دراز نمود و کوه در کوه مال غنیمت در دست

غازیاں افتاد۔ از آنجملہ از یک بیشہ پانصد و ہشتاد فیل یافتند چوں از ملک پنجاب
لجمعی نبود بر ہمیں اکتفا کردہ بغزنین رجعت فرمود۔

و در ہمیں سال ولایت قیرات و ناردین کہ از ممالک سرحد ہندوستان است
مفتوح ساخت و متوطنان آں دیار را باسلام در آورد۔ گویند از ناردین سنگے منقور و
منقوش یافتند کہ باعتقاد ہنود از بنای آں چہل ہزار سال رفتہ بود۔

و در ۴۱۳ھ سلطان قصد سیر کشمیر فرمود در اثنای راہ قلعہ لوہر کوٹ را محاصرہ
فرمود و در تردّدات محاصرۂ آں مدّت یکماہ اوقات صرف نمود چوں استحکام آں
بیش از بیش بود دست تسخیر آں نرسید۔ از انجا رایت معاودت افراشتہ
دار السرور لاہور مضرب خیام ساخت۔ ترہ لوچن پال تاب تقابل نیاوردہ براجہ
اجمیر پناہ برد سلطان بلدۂ لاہور را تصرّف کردہ بہ معتمدان خود سپرد ممالک اطراف
پنجاب را غارت کردہ سکّہ و خطبہ جاری ساخت و اوّل بہار بغزنین رفت۔

و در ۴۱۴ھ از راہ لاہور باز قصد ولایت راجہ نندا کرد چوں بقلعہ گوالیار
رسید تا چہار روز در محاصرۂ قلعہ قیل کردند و قلعہ گیاں سی و پنج زنجیر فیل پیشکش
آوردہ صلح نمودند۔ از انجا سلطان بہ کالنجر رفتہ در میان گرفت و راجہ نندا
سی صد فیل ذمہ گرفتہ طالب صلح شد و سلطان منظور فرمود۔ راجہ نندا بقصد
امتحان سی صد فیل بغیر فیلبان در صحرا سر داد و ترکاں ہمہ را گرفتار کردہ سوار شدند
و اہل قلعہ حیراں ماندند۔ پس راجہ نندا بزبان ہندی در مدح سلطان شعری گفتہ
نزد او فرستاد و سلطان نہایت خوشدل شدہ منشور حکومت پانزدہ قلعہ در
صلۂ او بخشید۔ و نندا جواہرات و اشیای نفیسہ در بدل آں بخدمت سلطان ارسال

نمود تا دست از دیار او باز داشته بغزنین رفت۔
ودر سنہ خمس عشر و اربعمائۃ مردم ماوراء النہر از علی تگین تظلم نمودند سلطان بمدافعت او از آب جیحون عبور کردہ سرفرازان ماوراء النہر پیشکشہا گذرانیدند و یوسف قدر خان بادشاہ ترکستان باتحایف و ہدایا پیشوائی کرد و علی تگین خبر شنیدہ بگریخت عاقبت گرفتار گشتہ محبوس شد۔ و در ہماں سال سلطان عزیمت سومنات بخاطر آوردہ دہم ماہ شعبان بالشکر خاصہ پنجاہ و پنجہزار و از سپاہان مطوعہ کہ بغیر مواجب ہمرکاب میرفتند سی ہزار سوار عازم سومنات گردید چوں ببلدۂ ملتان رسید بیابان بی آب و علف درپیش بود حکم فرمود کہ ہرکسی برای چند روزہ آب و علف ہمراہ بردارد و بابت مصرف خاصہ سلطان از آب و علف ہشت ہزار شتر بار ہمراہ بود۔ چوں ازاں بیاباں خونخوار درگذشت قلعۂ اجمیر را غارت کردہ بطی مسافت مشغول گشت۔ و در اثنای راہ چند قلعہ بغیر جنگ بچنگ آمدہ تسلیم دیوانیان سلطان شد۔ و از شہر پٹن گجرات آب و علف ہمراہ برداشتہ در سومنات رسید و بر ساحل دریا قلعۂ دید سر بفلک کشیدہ و آب دریا بفصیل آں رسید و برہمنان بتہا بر سر دیوار بر آمدہ افواج را تماشا میکردند و می گفتند کہ سومنات شما را درینجا آوردہ ہمہ ہا را ہلاک گرداند۔ و روز دیگر لشکر جلادت آئین بپای قلعۂ متین آمدہ نردبانہا نہادہ بالای بارۂ قلعہ صعود کردند۔ و ہندواں بمدافعت آنہا کوشیدہ تا ہنگام شام اعلام حرب قایم بود۔ روز سیوم رایان اطراف ہندوستان جمع گشتہ صفہا کشیدند و آتش ہیجا چناں ہیجان یافت کہ آسماں را بدیں احوال ہمارزاں جگر میسوخت۔ و در نصف روز بموجب غلبۂ لشکر ہم دیو و دابشلیم و نہی در لشکر

اسلام پدید آمد۔ و سلطان محمود مضطرب گشته بگوشهٔ فرو رفت۔ و خرقهٔ مبارک
جناب شیخ ابو الحسن خرقانی[1] قدس سرہ بدست گرفته روی نیاز بدرگاه داور کارساز
بر زمین نهاده گریه میکرد و فتح قلعه بوسالت خرقهٔ آں بزرگوار از درگاه میخواست
و دراں حالت غازیاں حمله آورده در یکدم پنجهزار کس از هنود بقتل آوردند ناگاه
رعب و هراس بر مردم قلعه غالب گشته از جنگ باز ماندند۔ و برهمنان و مجاوران
سومنات قریب چهار هزار کس در کشتیها سوار شده فرار اختیار کردند و فوج سلطان
آنهارا سد راه گشته اکثری غریق لجهٔ فنا شدند پس سلطان با عماید درگاه بقلعه در
آمده عمارات آنرا تفرج فرمود آنگاه از درون قلعه به بتخانه در آمده جائی دید
طویل و عریض که پنجاه و شش ستون حجری و قایهٔ سقف آں شده بود۔ و سومنات
صنمی دید از سنگ تراشیده طول آں پنج درعه و سلطان بضرب گرزه روی آں
بشکست۔ پس کالبد اورا چهار قطعه کردند دو قطعه در غزنین برده در آستانهٔ
مسجد جامع و دیوانگاه سلطنت بدل زینه نهادند و دو قطعهٔ دیگر بمکهٔ معظمه و مدینهٔ
منوره فرستادند۔

بیت

گه او دیر بگرفت و شد سجده گاه　　گه او کعبه پذرفت و شد قبله گاه
گهی مسجد افگند و بتخانه بست　　گهی کعبه آراست بت بر شکست
تماشای او که چناں گه چنیں　　منه تهمت فعل بر آن و ایں

و قتیکه سلطان محمود قصد شکستن سومنات نمود جمعی از براهمه بعرض مقربان
سلطان رسانیدند که اگر سلطان از شکستن سومنات بیادرت نفرماید بعوض آں سلطان را

[1] مرویست که جناب مولی الاعالی والادانی شیخ ابو الحسن خرقانی همدراں مجلس بطور خرق عادت بر سلطان
جلوه گر شده فرمودند ایسلطان مرا پیش خدا منت فرودی اگر تسخیر و اسلام تمام دنیا یعنی بوسالت این خرقه ام از حق
جل و علا میجواستی میسر بود۔

اینقدر مبلغات خواہیم داد و ارکان دولت این سخن بسمع اعلیٰ رسانیدند سلطان فرمود اگر من این کار کنیم پس مرا محمود بت فروش میگویند بہتر آنست کہ مرا محمود بت شکن خواہند گفت پس سومنات بشکستند و از بطن او کہ مجوّف بود آنقدر جواہر تابدار و لآلی شاہوار بر آمدند کہ از کردۂ آنچہ برہمناں میدادند صد چنداں بود۔ و در بتخانۂ سومنات بوقت خسوف و کسوف مردماں زیادہ از سی صد ہزار کس جمع میشدند و از اقصیٰ ممالک نذورات بدانجا می آوردند۔ و راجہای ہند دو ہزار قریہ وقف سومنات کردہ بودند۔ و علی الدوام دو ہزار برہمن سومنات را پوزش میکردند و ہر روز بآب گنگ او را غسل میدادند و زنجیر گربال بوزن دو بست من از طلای احمر بود و پانصد مغنیّہ و رقّاصہ و سی صد مرد سازندہ ملازم او شب و روز میبودند۔ و ہمچنیں سی صد کس از برای ریش تراشی و سر تراشی زائراں در انجا موجود بودند۔ و اکثر راجہا دختران خود در انجا نذر میکردند۔ و شبانہ روز تنائی از لعل شبچراغ میبود۔ و از خزانۂ سومنات بتہای طلا و نقرہ چنداں بر آوردند کہ از حساب متجاوز بود و آں قدر جواہر نفیسہ و نقود وافرہ داخل خزانۂ سلطان شد کہ عشر عشیر آں در خزانۂ ہیچ بادشاہی نتواند بود۔

القصہ سلطان محمود از مہم سومنات پرداختہ برای سرکوبی راجہ پرم دیو والی نہروالہ گجرات رفت و پرم دیو در قلعۂ کہندہ متحصّن گشت و حوالی آں آبی عمیق حاوی بود و سلطان از آب عبور کردہ پرم دیو از قلعہ گریختہ رفت۔ سلطان داخل قلعہ شدہ مردم حصار از تیغ کین گذرانید و زناں و اطفال اسیر کردہ اموال و جواہر بر آوردہ بخزانۂ عامرہ داخل ساخت۔ از انجا سلطان بنہروالہ رفت خیال داشت کہ

در انجا پای تخت خود مقرر سازد ارکان دولت نپسندیدند. پس دابشلیم مرتاض را
حکومت نهرواله و سومنات وغیره تفویض نمود. وی خراج شاهی بر خود گرفته بحکومت
نشست. سلطان بعد از دو سال و شش ماه رایت مراجعت افراشته در ۴۱۷ھ بغزنین
رسید. و همدرین سال بر ملک جتان لشکر کشید. چون در ملتان رسید یکهزار و چهار
صد کشتی درست کرده از راه سنده سا که بملک جتان ایلغار نمود. و بعد جدال و قتال
بسیار سلطان فتحیاب شده همه را اسیر کرده بغزنین رسانید.

و در ۴۱۸ھ برای تدارک ترکمانان سلجوقی توجه فرموده هزارها از تیغ گذرانید.
و خزائن و دفائن که حکام دیالمیه بسالهای دراز اندوخته بودند بی مشقت بدست آورد
و فرقهٔ قرامطه را قتل عام نمود. و ولایت ری و اصفهان با میر مسعود داد. چون بغزنین
رسید بمرض سوء القنیه مبتلا گشت و بهمان مرض سیوم ربیع الاول ۴۲۱ھ بعمر
شصت سالگی درگذشت. سلطنت او سی و پنج سال بود. و از عدالت او نقلها
می آرند.

ازانجمله روزی شخصی بدادخواهی آمد و گفت خواهرزادهٔ پادشاه هر روز بخانهٔ
من می آید و مرا بضرب تازیانه میکشد و با زن من تا صبح می باشد. سلطان گفت این
سخن با کسی مگوی وقتیکه آن ظالم بخانهٔ تو می آید آن وقت در فلان مکان من خبر کن تا که
مقصود خود برسی. آن مرد بخانه رفت و تا سه روز کس نیامد و در شب سیوم خواهرزادهٔ سلطان
آمده او را از خانه بدر ساخت و آن شخص بر موقع موعود رفته سلطان را خبر کرد. و سلطان
محمود بخانهٔ دادخواه آمده خواهرزادهٔ خود را در آغوش آن عورت خوابیده دید. فی الحال
شمع را گل کرده سرش از تن جدا ساخت. پس جرعهٔ آب طلبید. نوشیده آن مرد دست بدامن

سلطان آمیختہ التماس نمود بآں خدائیکہ ترا ایں شوکت داد با من بگوی کہ فرو نشانیدن شمع وطلبیدن آب چہ بود سلطان فرمود شمع نشانیدن برای آں بود کہ مبادا از دیدنش صاعقہ رحم مانع ایں امر می آید وطلب آب نمودن ایں بود کہ دریں سہ شبانروز خواب وخور بر خود حرام کردہ بودم اکنوں مطلب تو برآوردم تشنگی بر من غالب بود جرعۂ آب طلبیدہ نوشیدم فقط۔

راجہ سنگرام راج بعد فتح ولایت قنوج از سلطان محمود رخصت انصراف گرفتہ بدار الملک خود رجعت نمودہ۔ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت۔ واعد چندگاہ وزیر ٹونگ از دست مخالفان خود بلا اجازت راجہ کشتہ شد۔ وبدر نیشور بمنصب وزارت مستقل گشت وی اکثر بتخانہ ہا غارت نمودہ مردم ارازل وا وباش را پیش آوردہ انتظام سلطنت شکست۔ واجہ سنگرام سی سال ونہ ماہ حکومت کردہ درگذشت۔

(۲) راجہ ہری راج پسرش بر سریر سلطنت نشستہ ہمگی بیست و دو روز حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۳) راجہ اننت راج برادر ہری راج در ۱۰۹۵ھ بہیاوری قوم بنایک وانگی بعمر دہ سالگی بر تخت نشست۔ وشری لیکھا ام راجہ سنگرام برای مسندنشینی خود مستعد شدہ بود اما اعیان ملک حکومت او پسند نکردند ونانی بہوای بہانبانی راجہ اننت دیو اپچہانی زہر رسانیدا اما با و موثر نگشت۔ اگرہ راج برادر سنگرام راج بعزم تسخیر ملک از لوہر کوٹ آمدہ بجنگ پیوست و دلاوران اننت دیو غلبہ نمودہ بدن او را ریزہ ریزہ کردند۔ و دراہر کوٹ رفتہ قلعہ را آتش کشیدند وقتیکہ راجہ بجدیاو رغ زیب سلطنت از دربار ای الا اتبہ وزارت بخشید ویکیہ نیم لک سکہ درماہ تنخواہ ساخت۔ و بدہ بال برادر

او را هشتاد هزار سکه مقرر نمود۔ پس راجه بهیم دیو رودرپال دست جور و جفا بر خلق خدا دراز کرده جور پیشه گان را رواج داد۔ چنانکه داروغه اصطبل باختیار خود مردم را غارت میکرد و ڈلک نام شخصی مسخره وضع بود که در میان مجلس راجه را خنده می کنانید و بکمال خود سری تطاول میکرد گویا شریک راجه بود۔ و وزیر از قبه های بتخانه ها طلا بر داشته برده راجه توجهی باز پرس آن نکرد۔ و آدت پل وزیر دوم مدرسه برای تعلیم مردم انجی قایم ساخت۔ و راجه جلندر دو دختر ماه پیکر نذر فرستاد راجه دختر خورد شری لتا بخود منسوب کرده دختر کلان به آدت پل عطا نمود۔ و شری لتا نهایت عاقل و نیک طبیعت سنسکرت خوان بود بر هست کتها که بزبان بهاشا بود بذریعه سوم بهٹ بزبان ترجمه آن سنسکرت کنانید۔

وزیر ترهون و فرقه ڈانگران چهره بغاوت افروخته بر قتل راجه مستعد شدند راجه با قوم نیایک دانگی متحد گشته بعد کارزار بسیار وزیر را مغلوب کردند و از باره موله بدر کشیدند و معاونان خود را انعام وافر بخشیدند۔ برهمه راج خزانچی با رودرپال مخالف شده با تفاق راجه های حدود شمالی لوای بغاوت افراشتند۔ و هنگام تقابل راجه دار و از دست رودره پال کشته شد و مخالفان هزیمت خورده مفرور شدند و رودرپال مال غنیمت و سر راجه دارد در پیش راجه گذرانید۔ و راجه چینه از دایره اطاعت قدم بیرون نهاده است راج آن بدمنش را بسر زنش آورده محبوس داشت۔ و شری متی رانی بتخانه گوری شور و سوپه مٹ آباد ساخت۔ و برهمنان بیجبهاره یکصد و هشت قریه جاگیر بخشید از بسکه راجه گرویده او بود باستصواب وی بهیم دیو ترک جور و اعتساف نموده بر انصاف و رعیت پروری مستعد شد و خزاین و دفاین و

سامان و اسپان مستحقان زمانہ صدقہ و خیرات بخشید۔ و پنجاہ و سہ سال و چہار ماہ راج کردہ بالحاح و ابرام سری بھتی کلاش دیو فرزند خود را ولیعہد ساختہ ترک سلطنت نمود۔

(۴۲) راجہ کلش دیو در ۱۰۴۸ھ یکہزار و یکصد و چہل و ہشت باجازت پدر افسر بر سر نہاد و از روی بدخصلتی با مردم قلاش و اوباش صحبت داشتہ مرتکب افعال شنیعہ و اعمال قبیحہ گشت و بر دختر عموی خود چسپیدہ شد لیل و نہار در کوچہ و بازار سگ وار نیگر دید پردہ نشینان را پردۂ عصمت دریدہ خرابی و تباہی می ساخت۔

شبی در خانۂ امیری تنہا داخل شد و حارسان او را دزد پنداشتہ گرفتار کردند چوں شناختند بگذاشتند۔ اننت دیو چوں این واقعہ شنید پسر خود را اندرز پدرانہ و نصیحت مشفقانہ فرمود چشمان او سرخ شد و راجہ بضرب طپانچہ رخسارۂ او رنجہ کرد و آں بدگہر بہانہ درد سر بر بستر علالت غلطید و راجہ بنابر شفقت فردا بعیادت او نہضت نمود و دربانان ہمراہیان او را از در درآمدن نداوند۔ راجہ بعد ورایں حرکت حزین و غمگین گشتہ از حکومت دنیا بیزار شد و با مال و دولت و عورت در بیجبارہ رفتہ در تیرتھ خانہ بجیشور بعبادت پرداخت۔ و کلش دیو ہمیدست ماندہ با جیش و لشکر خود بر جنگ پدر مستعد شد۔ و مادرش بوساطت برہمنان پند و اصلاح کردہ از یں خواہش مذموم باز داشت لیکن بسوزش اندرون خانہای مصاحبان و متعلقان پدر آتش کشیدہ خاکستر نمود۔ پس اننت دیو را دیگ قہر بجوش آمدہ فرزند او ہرش دیو برای جہانداری در بیجبارہ طلبید۔ و کلش دیو باستماع ایں خبر در پای پدر افتادہ و بعجز و نیازمندی او را از قہر باز آوردہ ہمراہ خود بشہر رسانید۔ و بعد دو ماہ باصلاح او باشان در قید کردن پدر فلاح و بہبودی خود

دانست۔ و راجه اننت از کنگاش پسر ارجمند واقف گشته در بیجباره رجعت نمود و
گلش دیو ملازمان و متعلقان پدر را ماخوذ کرده بعضیها در کاه پیچیده بسوزانید و
بعضیها را به آب شمشیر سیر گردانید۔ ازین هرج و مرج مخلوق در زحمت و بلا مبتلا شدند
اننت دیو در دست شری متی مجبور بود وی در گرفتاری گلش دیو گاهی مصلحت نداد
تا آنکه آں بدگهر زیاده تر خیره سر شده در فکر تخریب پدر افتاد۔

شبی در بیجباره رفته دولتخانه راجه و مکانات شهر را آتش کشیده بسوزانید و دولت و سرمایهٔ راجه تمام بباد داد۔ لیکن راجه و رانی بمشقت تمام از دریا
عبور کرده نجات یافتند۔ و بر بازوی شری متی یک لعل بدخشی بود بقیمت هفت لک
روپیه فروخته ملازمان و متعلقان خود را خوراک و پوشاک بخشیده مکانات
سوخته را مرمت نمود۔ بوقوع اینواقعه راجه از دنیا نهایت دلگیر شده و لباس گیاه
بر خود پوشیده در کتنچی[سله] تاریک بریاضت پرداخت۔

با وجود این حال پسر ناخلف باغوای مفسداں پدر خود را پیغام فرستاد
که اگر ایشاں را هنوز آرزوی زندگانی باقی است در کوهستان پونچهه رفته بعبادت
بپردازند ورنه امید حیات نگذارند۔ اننت دیو باستماع این خبر غمناک شده
با دل صد چاک با رانی خود را گفت که بموجب عقل ناقص تو از وقار و اعتبار و نام و
آرام و مال و جان دست شستم هر فرزندیکه در قصد پدر باشد در اصل نسل او البته
فرق باید بود۔ رانی در جواب او چند الفاظ سخت بیان نمود و راجه بغضب آمده کارد
در سینهٔ خود انداخته سرمایهٔ حیات درباخت و شری متی آه و واویلا پرداخت
و اعوان خود را هرش دیو تفویض کرده تجویز داد که او را بر سر جهانبانی بنشانند و

[سله] کنج خانه شمس اللغات

از آسیب پدر خود یعنی کلشدیو برہانند۔ بعد آں ہرشدیو را مفتاح مخازن تفویض
کردہ کلشدیو را پیغام فرستاد کہ بہ نعش پدر حاضر باشد یکروز در آمدن او انتظار
کشید و کلشدیو بہ نعش پدر حاضر نشد۔ روز دوم شری متی خود را با زیور و حلیہ آراستہ
بہ نعش شوہر مع سہ خدمتگار و چہار کنیزک ستی[۱] شد۔ و ہرشدیو در بذل و عطا
وجود و سخا گنجینہ ہا صرف کردہ رفاہ خلق و نیکنامی خود حاصل نمود۔ و کلشدیو اورا
دشمن بعلی پنداشتہ در بیجبارہ آمد و ہرشدیو را دلاسا و مدارا کردہ ہمراہ خود شہر
برد۔ بعد ازاں کلشدیو از افعال خود منفعل شدہ در پرورش خلق خدا و آبادی
رعایا مایل گشت و خرج موافق دخل خود کردن گرفت۔ و مخبراں جابجا تعیین کردہ
از احوال ملک و رعایا واقف گشتہ تدارک آں بخوبی میساخت۔ و در پرہیزگاری
و ثابت قدمی دخل دادہ و دبدبۂ شجاعت و دلاوری بہر سو انداخت۔

لیکن تند شہوت رانی قایم ماندہ ہفتاد و دو دختر دوشیزہ و پاکیزہ از اطراف
ولایت طلبیدہ شبستان خود پرستان ساخت۔ و از شرب شراب و رقص و سرود
تا ہمیشہ مخمور میبود۔ متصل بیجبارہ مندر کلشی شور آباد ساخت۔ قریب موضع
ترہبون شہر کلش احداث نمود۔ دراں حال سہج پال راجۂ راجور انتقال فرمود و
کلشدیو پسر او سنگرام پال را جانشین پدر نمود اما مدن پال برادر سہج پال دعوی
داشت شور برداشت۔ کلشدیو لشکر جرار با فرچیانند تعیین کردہ مدن پال را
در کشمیر محبوس داشت۔

پیش ازیں دبدبۂ شجاعت راجہای کشمیر چنداں نماندہ بود بافعل کلشدیو

۱؎ ستی۔ باصطلاح ہنود زنانرا گویند کہ بہ نعش شوہر خود را زندہ بسوزانند۔

ولوله شجاعت و سیاست خود مشهور ساخت. یکروز دربار بادشاهی بکمال تجمل ترتیب
داده تمامی راجهای اطراف کشمیر و اعیان و ارکان ملک بر موقع جلسه حاضر کرد. هشت کس از راجهای
ریاست بیرونی برای نذر گذرانی آمده شامل دربار شدند. یکی راجه کرتی والی ابهی پور. دوم
راجه استهوبه والی چنبه. سوم راجه کلشن والی بلاس پور. چهارم راجه سنگرام والی راجور.
پنجم راجه آدت کرشن والی لوهرکوت. ششم راجه لونرگج والی عوری. هفتم راجه کاپرسی
والی خاندیس. هشتم راجه گوتم والی کشتوار. و بر خدمت و مدارای راجها پرامن وزیر
مقرر شده بود. چون جلسه شاهی بکمال تزک و شان شایان باختتام رسید. از راجها و
اعیان ملک هر کس را خلاع فاخره و نفایس عجیبه بخشید. در آن ایام دریاها بسبب سرما
یخ بست شده بودند بنابرآن هر کسی مبارخصت تمام معاودت نمود. بعد آن مفسدان
درمیان راجه و هرش بطرح نفاق انداختند. و هرش بفرمان راجه در حبس خانه
اسیر شد و مادرش تاب مفارقت نیاورده بر خودکشی ارتکاب نمود پس کلش بامراض
معلول گشت موجب آن وت کرش پسر دوم از لوهرکوت طلبید و ولیعهد گردانید. و بمقام
تانرگهتر قالب عنصری فرو گذاشت. ایام حکومتش هشت سال بود.

(۵) راجه ونکرش در ۵۶ له بکهزار و یکصد و پنجاه و شش تخت و تاج را رواج داد
و برادر خود وجی مل را وزیر ساخت. و هرش بحکم پدر محبوس بود وجی مل در باب خلاصی
او التماس نمود راجه استدعای او منظور نکرده از این رو درمیان آنها خصومت افتاد
و وجی مل بطرف لار گریخته سامان حرب و ضرب بهم رسانید و بر برادر خود خروج نموده
در محله تاشون محاربه فریقین روی داد. وت کرش بجای خود سنجید که اگر فتح نصیب من
گردد و هرش بود را رهائی بخشم و اگر مخالف غلبه کند بیش او را مقتول سازم. بنابران هرش کلاش

زندانرا دو انگشترین خود نشان داد و گفت ہرگاہ انگشترین سبز نگین در پیش شما خواہد رسید ہرشدیو را خلاصی بخشند و اگر انگشترین سرخ نگین خواہد آمد پس اورا قتل کردہ نابود سازند فرا با برادر خود بمحاربہ و مجادلہ پیوستہ دُت کرش در جنگ مغلوب گشت واز روی اضطراب و انقلاب بغلط انگشترین سبز نگین بدست فرزند خود در زندان فرستاد و سپاہان انگشترین سبز نگین دیدہ ہرشدیو را از بند خلاص کردند۔ چون ہرشدیو در معرکہ در آمد بجی مل را تقویت پیدا شدہ لشکر برادر را قتل عام نمود۔ و تنکرش مغلوب و منکوب گشتہ بسینۂ خود خنجر انداختہ از جان درگذشت۔ مدت حکومتش بلبیست و دو روز بود۔

(۶) راجہ ہرشدیو باتفاق اعیان ملک و اعانت بجی مل در ۱۱۵۶ء بر تخت نشستہ در دوست نوازی و دشمن گدازی ساعی شد۔ و در بذل عدل و رافت و احسان توفیق یافت۔ دروازہای نشیمن شاہی را از چہار سو زنجیرہای عدل آویخت کہ دادخواہان بی مزاحمت دربانان بحضور میرسیدند۔ و اعیان و ارکان سلطنت را بر مناصب مناسب اختصاص دادہ۔ و بجی مل وزیر الملک گردانید۔ بعد چندی از روی نفاق بداندیشان میان ایشان فساد و عناد افتاد موجب آن بجی مل رایت تقابل برداشتہ باہمدیگر بحرب و ضرب پیوستند۔ و بجی مل در خود تاب مقاومت ندیدہ بجانب کشمیر التجا ساخت۔ چون در میان درۂ کوہسار رسید قضا را لختۂ برفی از فرق کوہ لخشیدہ بجی مل را با معاونان خود در شہرستان عدم رسانید۔ و ہرشدیو را بعد چندگاہ صحبت فلاش و اوباش مؤثر گشتہ از طور و طرز اول برگشت و در ارتکاب افعال ذمیمہ اشتغال داشت۔ و در محفل شاہی ہر روز ہزار شمع می افروخت۔ و سی صد و شصت

لعبت خوشروی ولطناز باندازهٔ ناز وطراز انتخاب کرده برای مباشرت ایام سال تمام
درحرمخانه داخل ساخت. باوجود آن از حرام کاری ها اجتناب نمیکرد. چنانکه
از همشیرهٔ خود هم احتراز ننمود. وذخائر راجهای پیشینه واسباب وسامان منادر
دیرینه جمع کرده نصیب قوالان ولولیان وخوش آمدگویان فرمود. چنانچه روزی
یک ازدیبی را صد هزار دوستی انعام بخشید. ووزیران نامدار رابی اعتبار کرده
مردم تلاش واوباش را رتبهٔ مصاحبت ومجالست افزود وبصلاح ومشورهٔ آنها
انتظام مملکت می ساخت. بصدور این فتور اعیان وارکان سلطنت بیدل
گشته درجمعیت انتظام خلل افتاد.

روزی مت وچترام برقتل راجه اقدام نمودند وراجه بر کنگاش آنها
واقف گشته وازقوم وقبیلهٔ خود بیزار شده همه ها از تیغ گذرانید وفردی موجود
نگذاشت. پس بترغیب مشیران خود برای تسخیر دارد و بیوقت ایلغار نمود. چون
درمیان کوهستان بمقابلهٔ دشمنان صفوف محاربه ترتیب داد شبانه برف و
باران بشدت باریده لشکر شاهی را تباهی گشت. راجه از میدان کارزار فرار
اختیار کرده بطفیل اقبال موفور در دریای کرشنه گنگا غرق شد وغنیم تعاقب نموده
نزدیک بود که راجه را گرفتار میکردند لیکن اچل وسوسل پسران عموی راجه دلیرانه
نبرد مردانه ساخته مخالفان پس پاکردند وبزدلی راجه وشجاعت برادران او درملک
شهرت یافت. آنگاه راجه بهون پورش آورده علاقهٔ لوهرکوت را غارت نمود.
ازین سوگند هرب سپه سالار بفرمان راجه برسر او تاخته از پا درانداخت. پس راجه
سنگرام پال راجهٔ راجور باغی گشت وگند هرب با سه هزار سپاه برای گوشمالی او مامور

شد۔ وسنگرام پال با جمعیت ہشت ہزار سپاہ تقابل کردہ دو صد سپاہ از کشمیر
و چہار صد از آنسو بقتل آمد۔ عاقبت سنگرام پال مغلوب گشتہ خط متابعت نوشتہ
داد۔ و در سنہ ۱۱۵۶ب اول ماہ بہادروں بارش باران شدت کردہ دریا ہا طغیانی
گشت۔ و فصلہا خام شدہ قحط غلہ بحدی رسید کہ قیمت خروار شالی تا پانصد دینار
رسید۔ جو ہم وزن مس میفروختند۔ و یک تولہ پشم شش دینار ارزش یافت
و نمک و مصالح حکم طلا گرفت خلق خدا بسیار تلف شد۔ فقط

و پنڈت کلہن از بی و قوفی و سادہ لوحی راجہ قصہ ہای بسیار نقل میکند
نمونہ ازاں ایراد کردہ شود۔ یکی از مصاحبان خاص عورتی موقّر بزیورات و
ملبوسات آراستہ در پیشگاہ راجہ استادہ کردہ گفت کہ این والدۂ ماجدۂ
ایشاں از بہشت آمدہ چیزی میخواہد راجہ بزیر پای او افتادہ مبلغی کثیر دادہ
مرخّص نمود۔ و دیگری چند عورت حاضر کردہ گفت اینہا دیویاں ہستند و از
عالم بالا برای دیدار شما آمدہ اند۔ راجہ نذر خدمت آنہا گذرانیدہ نہایت
دلخوش ساخت۔

و شخصی تصویر زوجۂ راجۂ دکہن کہ بحسن و جمال معروف بود بنظر او
گذرانیدہ و راجہ بدیدن آں والہ و شیدا گشتہ روزگار با اضطرار بسری برد
و برای حصول وصال آں بدیع الجمال خیال تسخیر دکہن بخاطر آورد۔ و اعیان
دولت اینکار باعث تباہی سلطنت دانستہ نہایت مجبور شدند۔ و مدن
نام مسخرۂ بود کہ بہزل و تمسخر در مصاحبت راجہ تقرب داشت اورا التجا کردند
کہ راجہ را بنوعی ازیں ارادہ باز دارد۔ و مدن ذمہ دار ایں امر شدہ روزی

در خدمت راجه عرض کرد که امشب در واقعه نامه بدست من افتاد چون مطالعه
کردم زن راجۂ دکھن نوشته بود که من حوری بودم از بهشت بعزم دیدن شما
از انجا بیرون برآمدم و در راه بدست راجۂ دکھن افتادم لاچار بعقد مواصلت او
گرفتار شدم اکنون متوجه اهم که بنوعی خلاص کرده خود را بخدمت راجه رسانم۔
بالفعل از خواص خود چند کنیزک فرستادم که تا رسیدن من در خدمت او حاضر
باشند البته بر فلان تاریخ در انجا خواهند رسید راجه بشنیدن آن شادمان گشته
در انتظار پرستاران حشم در راه منتظر می بود۔ و بر وقت موعود مدّن چند کنیزک
گلبدن پریرو در زینت آراسته در پیش راجه حاضر کرد و راجۂ بی شعور بدیدن
آنها مسرور گشته بعیش و سرور پرداخت۔

وقتی راجۂ مذکور در علاقۂ راجور رفته بود و با فوج و حشم یکماه در انجا
قیام کرده قیامت قایم ساخت۔ مردمان عاجز شدند مدّن مسخره را مبلغی رشوه
داده برای انعطاف عنان عزیمت راجه التماس نمودند و آن مکار در حضور راجه
عرض کرد که در ذیل کوهسار لشکر ترکان وارد شده است۔ درینجا توقف
کردن خود را بدهان اژدها دادن است۔ راجه بشنیدن این خبر بغیر تامل و تحقیقات
بکمال اضطراب بکشمیر آمد۔ و اشجار مثمر و غیر مثمر در صحن خانۂ او مرتفع شده بود گفت
شاخهای درختان از دیوارها سر برداشته در حرمخانه نگاه میکنند۔ و بهمین
وسوسه همه ها از بیخ قطع کنانید۔ و پدمارانی حرم محترمۂ او بود شبانه از آغوش
راجه جدا شده با فیلبان پیوست راجه بتعاقب او رفته از بغل فیلبان کشید باو
بخشید قصۂ او در افواه عوام مشهور است۔ و از ردی بیوقوفی و بی پروائی

او در انتظام مملکت خرابی بعمل آمده اعیان ملک و ارکان دولت از روی بزدلی او خیره سر شدند۔ و قوم لون و ڈانگر در مراج و کامراج شورش برداشتند۔ راجہ برای تدارک آنہا افسران لشکر تعین کرده اکثر ها بقتل آوردند۔ و بسیاری از برہمنان بعلت خودسری از تیغ گذرانیدند و سر ہای آنہا بر شوارع عام آویزان کردند۔ و از روی سفاکی و خونریزی او ڈانگر و لون جمعیت کرده در لولاب شور برداشتند۔ و راجہ بمدافعت آن ہا لشکر کشیده جنگ و فساد تا دیر گاه جانکاه بود۔

و دران اثنا از عمزاده ہای خود راجہ بیدل شده در قصد تجسس آنہا افتاد آن ہر دو از خطور خاطر راجہ واقف گشته بطرف راجہ درگ بجنه رفتند۔ و از انجا اوچل بکصد سپاہ جمعیت کرده بعزم تسخیر کشمیر از راه باره مولہ در کامراج رسید۔ و قوم ڈانگر و لون با او اتفاق کرده در پرسپور صفوف محاربه آراستند و ہرشد بمقابلۂ آنہا بر آمده فریقین بحرب و ضرب پیوستند۔ اوچل تاب مقاومت نیاورده منہزم شد۔ راجہ از بتخانہ ہای پرسپور و پٹن اسباب و آلات و بتہای طلا و نقره بغارت برده بشہر رجعت کرد۔ اوچل در باره مولہ پای استقامت افشرده برادرش سوسل با فوج بسیار از پنجاب آمده با او پیوست و راجہ بمدافعت آنہا فوج جرار تعین کرده فریقین بجنگ پیوستند۔ و در میدان رزم سوسل را پای بیکار نشده لاچار در پہار فرار اختیار نمود۔ اوچل بعد دو سه روز از راه کوہپامہ در لار رسید و ہرشد بمدافعۂ او فوج فرستاد و در معرکہ کارزار سردار فوج راجہ بی سر شده ہیص بیص افتاد۔

وخالوی اوپچل ایچل آنند نام از کامراج باعتضاد قوم ڈانگر واون شورش برداشت
وهرشدیو چند دراج را برای سرکوبی او مامور ساخت. وآنند در معرکه کشته شده
لشکر او پریشان گشت. وسوسل از راه شوپیان بازآمده در بجبیاره شور
برداشت. وچندراج از باره موله بمقابلهٔ او ایلغار کرده از دست سوسل
در جنگ کشته شد. وسوسل با جیش خود بشهر آمده با فوج اوپچل لاحق گشت
پس هر دو دلاور در شهر درآمده شور محشر برداشتند. هرشدیو فیلی را بانزا
شراب داده بمقابلهٔ دشمنان انداخت واز دست اوپچل تیری بگوش فیل
رسیده بازگشت برگشت ولشکر هرشدیو را پامال کرده درهم وبرهم ساخت
پس هرشدیو مغلوب شده رو بهزیمت نهاد. واوپچل دولتخانهٔ راجه را
آتش کشیده خاکستر گردانید وهشتاد کس از خیل وخدم وحرمهای راجه بسوزانید.
وقوم لون وڈانگر دست تطاول دراز کرده شهر را غارت نموده خزانهٔ راجه
بتاراج بردند. هرشدیو بهمراهی دو کس در خانهٔ زمینداری پنهان شده
سه شبانروز گرسنه بود. اوپچل سراغ یافته در کمینگاه او درآمده از تیغ
گذرانید. یازده سال وهشت ماه وبیست ودو روز حکومت کرد.

(۷) راجه اوپچل در ۱۱۶۸ یکهزار ویکصد وشصت وهشت بکرمی
برادریکه کامرانی بحکمرانی نشست وعروس مملکت را بزیور عدل ونصفت آراست
وبذات خود هرکس را دادرسی میکرد. وبرای تحقیق حالات خلق بتغیر لباس
شبانه سیر نموده تدارک هر امر فوراً میساخت. ومخبران صادق جابجا تعین کرده
از هرجا اخبار طلبید ودر ظلم گدازی وچاره سازی پرداخت. وغلات موفور

در ذخیرہ ہا سرمایہ کردہ بوقت حاجت ارزاں فروختہ خلق خدا از صدمۂ قحط ہر شدہ نگہداشت۔ و دزداں را منصب و جاگیر مقرر کردہ از دزدی و قزاقی باز داشت و بندگان و فاضلان و ہنر پروراں را قدر و منزلت افراخت۔ و فرقۂ ظالمان و مرتشیان و غمازاں را در چاہ مذلت انداخت۔ کلہن پنڈت میگوید کہ اوصاف ہر قدر کہ در دنیا پیداست ہمہ ہا در ذاتِ او مخلوق بود۔ امّا دو خصلت مذموم از وصادر می شد یکی آنکہ نسبت ہر وضیع و شریف بدزبانی و دشنام کاری می ساخت۔ دوم اینکہ خصومت پیشہ گانرا باہمدیگر متنازع کردہ خونہا بر زمین می انداخت۔

و بعد چند سال از اوصاف پسندیدۂ خود یکبار برگشتہ خیال عزو رد استکبار بخاطر آوردہ با ہر کس خصومت برخاست۔ چنانچہ فرقۂ ڈانگرانرا بنظر حقوق معاونت سالقہ چند سال بعہدہ ہای جلیلہ معزز داشتہ بود عاقبت در میان قبیلۂ آنہا بحکمت عملی نفاق و خصومت انداختہ و باہمدیگر خونریزیہا کنانیدہ از پا در انداخت۔ و سوسل را برعایت اخوّت و استحقاق معاونت ایام فساد قدر و منزلت افزودہ اوّلاً بر حکومت لوہر کوٹ وغیرہ مامور ساخت پسانہ با او نیز دمخالفت باختہ رنجیدہ فرمود۔ وی علم بغاوت افراشتہ با فوج بسیار بمقابلۂ برادر خونخوار مبادرت نمود۔ از نیو اوبچل بالشکر جرّار حملہ آور شدہ فریقین بحرب و ضرب پیوستند و سوسل مغلوب گشتہ مفرور شدہ بار دیگر جمعیتی بہم رسانیدہ بمقابلۂ راجہ باز آمد و گگنہ چند برای مدافعت او در بارہ مولہ معسکر ساخت بعد جدال و قتال سوسل بطرف دارد و گریختہ

رفت از انجا براہ کرناو در لوہر کوٹ رسید۔

اِفتباہ۔ لوہر کوٹ درمیان راجور واکنور سابقہ شہری معمور بود فے الحال نام ونشان آں معدوم۔ دراں زمان راجہ دامنو خروج کردہ در کامرج شور برداشت۔ عاقبت در معرکہ تاب تقابل نیاوردہ بازگشت رفت۔ و از پشت ہرشد پسری صغیر موجود بود بکھاچر نام داشت راجہ اورا دشمن خود پنداشتہ حوالۂ جلّاد نمود وجلّاد اورا ریسماں درگردن انداختہ بالای پل بدار آویخت ہما نوقت ہوا تیرہ و تار گشتہ بادصرصر طوفان برانگیخت ناگاہ ریسماں از گردن آں بیگناہ گسیختہ بدریا افتاد ویک عورت اورا از دریا برداشتہ نزد راجہ نروم والی مالوہ رسانید۔ وراجہ اورا بان فرزند پرورش کردہ درفن سپاہگری وجوانمردی یگانہ عصر شد۔

ہمدراں زمان درخانہ سوسل از بطن دختر راجہ نگرکوٹ فرزندی بلند پایہ وارجمند تولّد یافتہ نام اوچی سنگہ گذاشت۔ ہمدراں ایام سنگرام پال راجہ راجوراز دنیا نقل کردہ راجہ اوچل فرزند او سوم پال بجای پدر نشانیدہ ہمراہ سوسل صلح وصفا نمود۔ وہمدراں عہد بمقام سویم جی کہ در حدود کامراج است آتش غیبی جلوہ گرشدہ اوچل برای زیارت آں قصد نمود ودر عرض راہ فرقۂ ڈانگراں با جنود او با شاں بسر راجہ تنجوتی دیلہ آوردہ بجنگ پیوستند۔ وراجہ باوجود قلت لشکر غالب آمدہ مخالفاں را مغلوب ساخت۔ امّا خود از معاوناں جدا گشتہ دور افتاد مخالفاں برگشتہ شدن اوگماں بردہ خوشحالی کردند۔ چہوڈو رڈ دو برادر کہ از احفاد راجہ جسٹکر بودند لسلطنت برداشتند

چونکہ فرد ا راجہ بر تخت نشستہ دیدند در کوہستان کامراج گریختہ رفتند و در انجا جمعیتی بہم رسانیدہ منتظر وقت میبودند۔

روزی راجہ اوچل در صحن حرم سرا تنہا میرفت شخصی ببہانہ استغاثہ در پیش او آمدہ موی سرش بگرفتہ بر زمین انداخت۔ دراں حالت دو شمشیر بر سرش انداختہ یکدم بعدم رسانید۔ پس معاونان و مددگاران راجہ تمام از تیغ گذرانیدہ با جامہای خون آلودہ بر تخت جلوس نمود۔ و گگنہ چندر پسر پتہوی چندر سپہ سالار راجہ در لار رفتہ بود وی با صفای این ماجرا بمسارعت تمام در شہر رسیدہ و تیغ خون آشام از نیام برکشیدہ مخالفانرا قتل عام کردہ رڈ کا و برادرش بر تختہٴ عدم نشانید۔ ولاشہٴ اوچل از خاک و خون بر داشتہ بشمشان رسانید۔ بعد ادای مراسم سوگواری سلہن برادر اوچل را تاج راجگی بر سر نہاد۔ و مدت جہانداری اوچل دہ سال و چہار ماہ و یک روز بود۔

(۸) راجہ سلہن در ۱۱۷۹ء سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و نہ باعانت گگنہ چندر بر تخت جلوس نمود۔ سوسل با تنازع اخبار با لشکر بسیار از کشتواڑ ایلغار کردہ آیت خصومت افراشت۔ عاقبت در جنگ تہنگ آمدہ مہزوم شد گگنہ چندر مشیر مملکت شدہ فرقہٴ ڈانگرانرا از تیغ و تبر زیر و زبر گردانید و سلہن بنا بر شور بختی خود با گگنہ چندر رشتہٴ موافقت گسستہ بمخالفت بر خاست گگنہ چندر از وی برگشتہ سوسل را برای آمدن کشمیر ترغیب داد۔ پیش از ورود او اعیان ملک سلہن را از حکومت عزل کردہ گگنہ چندر را امور سلطنت تفویض

کردند۔ وسوسل موجب پیغام گگنہ چندر بالشکر فراواں در بادہ مولہ رسید۔
فازین طرف گگنہ چندر با فوج گراں برآمدہ بانار جنگ گرم کردند و سرہای
سروران و پردلاں بباد دادند۔ عاقبت در لشکر سوسل شکست عظیم افتادہ
سوسل دردست گگنہ چندر اسیر گشت و گگنہ چندر او را مراتب حرمت و عزت
نگہداشتہ بشہر آمدند۔ و سلہن دروازہ ہای قلعہ مسدود کردہ بود چوں
دانست کہ کار از دست رفت درہای مفتوح ساخت و سوسل در قلعہ درآمدہ
بحکومت پرداخت۔ سلہن و لوٹن ہر دو برادر در قلعہ لوہر کوٹ محبوس
داشت۔ حکومت سلہن ہمگی سہ ماہ و بیست و ہفت روز بود۔

(۹) راجہ سوسل در ہماں سنہ رایت ملکداری افراشتہ بخوف
غداراں ہمیشہ مسلح می بود و غیر از مردم معتمد ہیچکسے را بمجلس خود آمدن نمیداد
و باغیان و طاغیان را جلای وطن نمود و گگنہ چندر ہم از ملک اخراج کرد۔ وی
با پیراوچل سازش نمودہ در بہجیا رہ شورش برداشت۔ سوسل بمدافعہ
آنہا یورش آوردہ از معرکہ ہر دو منہزم ساخت۔ و گگنہ چندر در قلعہ
آہنیان پرسپور پناہ گرفت و سوسل بتعاقب او دویدہ قلعہ را درہم و برہم
کرد و پیراوچل مفرور گشت۔ گگنہ چندر بخواہش صلح خود بخود در پیش راجہ
حاضر آمدہ باہمدیگر متحد و متعہد شدند۔ و گگنہ چندر بر حکومت تبت اقتدار
یافت و موضع گگنہ گیر جدا لار احداث نمود۔ بعد چندگاہ جماعۂ از قوم ڈانگراں
کسوت مخالفت پوشیدہ سوسل در تنگنا ناگاہ گرفتہ مجروح ساختند۔ وی
از روی جرأت و جلادت خود از مہلکہ جان بسلامت بردہ فرود با لشکر خود

برسر مخالفان یورش آورده مقتول و منکوب ساخت۔

همدران ایام راجه دلپوک والی پرباک کهنر بخواهش زیارت تیرتهای
کشمیر عزیمت کرد۔ و بکهاچر پسر هرش که درپیش راجۂ مالوه ایام بسر میبرد
همراه او بکشمیر آمده جماعتی از قوم کهسان و اکثری از کشمیریان که راجه سوسل جلای
وطن کرده بود با او ملحق گشت۔ و از سوم پال راجۂ راجوری و دیگر پال راجۂ بهلول
پور مدد گرفته برای تسخیر کشمیر رایت همت افراشت۔ و دران ایام سوسل گگهه چندر
را ببهانۂ ضیافت نزد خود آورده مع سه پسر گلو افشرده و خفه کرده بعدم رسانید
ازین کردار ناهنجار سرداران لشکر و افسران دیگر ازو بیدل گشته فتنه ها بردا(شتند)
پس سوسل لشکر خود آراسته بمدافعۂ بکهاچر لشکر تعین ساخت۔ و بکهاچر طبل وغا
نواخته باعتضاد سوم پال بجنگ پرداخت۔ و تا هفت ماه بازار گیرودار جنگ
و پیکار گرم بود۔ بکهاچر در جمیع محاربه غالب آمد و لشکر راجه مغلوب گشته در شهر
آرمید۔ پس سوسل اهل و عیال در لوهرکوت فرستاده خود بمقابلۂ بکهاچر
استقامت کرد۔ و هر وقت در معرکه عاجز می شد و از عسکر او هزاران سپاه
تلف گشت۔ و قوم ڈانگر دست تطاول دراز کرده در میان شهر غارت
انداختند۔ و محلات راجه سوخته خاکستر گردانیدند۔ تا دو سال در ملک هرج
مرج و هیبس دیبس بود۔ بکهاچر گاهی غالب و گاهی مغلوب میشد۔ چون راجه
زبونی یافت هر دو مال از وی کناره گرفتند۔ بمگی نجهر اکس همراه گرفته در موضع
تاپر در خانۂ ملک سهه بٹ که یکی از امرای معزولی او بود و سپهدری در تعظیم و
مهمانداری او پرداخته بکهاچر را پیغام فرستاد که سوسل در دست من مغلوب است

کلیان پال سپہ سالار بکہاجر بمبارعت تمام ایلغار کردہ شبانہ بر سر راجہ ریختند
فریقین بمحاربہ آمیختہ خونہا ریختند۔ عاقبت سوسل گریختہ درمیان کوہستان
بدست رہزناں افتاد معاونان او بقتل رسیدہ سوسل تن تنہا در لوہر کوٹ
متحصن گشت۔ و جاہ و حشم و خیل و خدم تمام بباد داد۔ ایام حکومت او ہمگی
ہشت سال و شش ماہ و ہژدہ روز بود۔

(۱۰۱) راجہ بکہاجر در سنہ ۱۱۸ بعد مدافعۂ سوسل خلعت راجگی پیراستہ
در اندک فرصت دشمنان خود مغلوب ساخت کہ مردمان از ہیبت او بلرزیدند
و خزینہ ہا کہ از راجہ سوسل باقی ماندہ بود بر سپاہیاں قسمت کرد۔ و گیہیا نام شخصی را
باستحقاق خدمات سابقہ مدار المہام ملک گردانید۔ و چندگاہ بعدل و نصفت
و احسان گذرانید۔ عاقبت بصحبت منافقان و قلاقشان بہرزہ کاری شاغل
گشت۔ و حرکات خود را و افعال و حرکات ناشائستہ صرف نمود و اہل فطرت
و والا منزلت از صحبت او اجتناب کردہ بعزلت نشستند۔ و امرای روزگار
از کردار او بیزار گشتہ بخیال سرکشی مخالفت ورزیدند بانائرہ فساد اشتعال
یافت۔ دراں اثنا مسیٹ نام سرداری بہبہانہ گرفتار کردن راجہ سوسل در
لوہرکوٹ فرستاد پسانہ با زوجۂ او کہ بیار دلربا و خوشنما بود آمیختہ در حرم
خود داخل کرد و در دام محبت و الفت او اسیر گشتہ بوجہی پرداخت مہمات مملکت
نمود۔ مسیٹ را باستماع خبر زیر و زبر شدہ با راجہ سوسل اتفاق کردہ ہر دو بہ
تسخیر کشمیر مستعد شدند۔ و جمعی از امرای نامدار کہ از کردار راجہ بیزار شدہ بودند سوسل
را برای تسخیر کشمیر نامہ و پیغام فرستادہ تحریص نمودند۔ و سوسل با جیش و جنود [illegible]

از لوہرکوٹ خروج کردہ دوبیبارہ علم محاربہ افراشت۔ وسوم پال راجۂ راجود که طرفدار وسپهدار بکهاچر بود جماعۂ کثیر از فوج ترکان وطوایفِ مختلفۂ ہندوان همراه گرفته بمقابلۂ راجه سوسل بجدال و قتال پیوست۔ وسوسل با وجود قلتِ سپاه برقلبِ دشمن تاخته از ہم متفرق ساخت۔ وخالوی سوم پال که سردار بزرگ بود از دست سوسل کشته شد۔ وترکانیکه در ترکتازی مشهور بودند در کمندِ بازی سوسل گرفتار گشتند۔

عاقبت سوسل غلبه کرده بجانب سرینگر ایلغار نمود وبکهاچر بمقابلۂ او افسران نامی فرستاده بهمه ها با راجه سوسل پیوستند۔ انگاه سوسل با قتدار و اعتبار تمام داخل شهر شد۔ ومردمان شهر که از ظلم بکهاچر تبنگ آمده بودند بمعاونت وامداد سوسل قدم افشردند۔ وبکهاچر را از شهر بیدکرده در قلعۂ اجودری رسانیدند۔ مدت حکومت بکهاچر همگی شش ماه و دوازده روز بود۔

(۱۱) راجه سوسل مرتبۂ ثانی در ۱۱۸۸ یکهزار و یکصد و هشتاد و هشت تاج جهانبانی برسرداده برتخت حکمرانی جلوس نمود۔ وبکهاچر از راجهای کوهستان امداد حاصل کرده دوبیباره رایت عناد افراشت۔ ازین طرف سوسل لشکرکشیده بحرب وضرب پیوستند وبسیاری از پاهالن سوسل پی سر شدند۔ بکهاچر در عمارات چکدر آتش کشید فراوان مال واسباب وانسان ودواب ضایع کرد۔ سوسل خود در میدان مبارزت جولان داده بجنگ پلنگانه وحرب مردانه روز محشر انگیخت۔ وبکهاچر را چه گان جلادت در میدان افتاده بکوهستان بگریخت۔ وقوم لون وفرقۂ ڈانگر گاهی راست وگاهی چپ هردو کس را کرشمه داده ملکت تباه کردند وسالهای

بسیار میان این دو راجہ منازعت و خصومت بطوالت انجامید و جنگہای عظیم واقع شد۔ گاہی بکھاجر ظفریاب میشد و گاہی سوسل فتحیاب میگردید۔ ازین جہت باشندگان این دیار از زحمت و آسیب بسیار عاید گشت۔ و قحط شدید برخاست۔ راجہ سوسل متعلقان خود را ناحق و بیجہت رنجانیدہ عمداً بیدل ساخت۔ مردمان حسب ضرورت نزد بکھاجر رفتہ باو سازش میکردند چون از انجا ہم رہی نمی‌دیدند باز نزد راجہ می آمدند کار ایشان از ہر جا لاحاصل بود۔ سوسل از نفاق و دغای اعیان و ارکان دولت دلگیر شدہ در نفاذ امور سلطنت عاجز آمدہ فرزند خود جی سنگہ از لوہر کوٹ براہ بانہولہ طلب داشتہ ولیعہد خود گردانید۔ جی سنگہ در عنفوان جوانی صاحب شجاعت و جلادت بود و در امور حکمرانی و انتظام جہانبانی ثانی نداشت۔ مردمان از حکومت او شادمانیہا کردند۔ حکومت سوسل این مرتبہ ہمگی یک سال و سہ ماہ و بیست و چہار روز بود۔ فقط۔

(۱۲) راجہ جی سنگہ کہ او را ذیہہم دیو نام اصلی بود در ۸۹ ۱۱ بستصواب پدر خود رایت جہانداری افراشت۔ و پدرش سوسل بطور وکالت و نیابت او مہمات مملکت میراند۔ و ملچندر لوازمات مدار المہامی و سپہ سالاری بجا می آورد۔

اِنتباہ۔ میگویند کہ ملچندر بن سوسرم چندر از فرقۂ راجہای چندربنسی بود۔ کہ قوم آنہا را چندران می گفتند ہمیشہ بکمال ابہت و احتشام در علاقۂ نگرکوٹ یعنی کانگرہ حکومت میکردند۔ و ملچندر از روی غلبۂ معاندان

ترک وطن کردہ بوساطت محبت و مودت سابقہ در نزد راجہ جی سنگہ پناہ یافت - راجہ
برعایت حقوق مودت سابقہ وجہ کفاف او از جاگیر پرگنۂ لار مقرر کردہ عہدۂ وزارت
و سپہ سالاری بوی ارزانی داشت چنانچہ اولاد و ذریت او پشت در پشت تا زمان
حکومت شاہان چغت بر مناصب امارت و وزارت شرفیاب گشتند کارہای پسندیدہ
کردہ اند کہ تذکرۂ آں در اوراق آیندہ کردہ شود - جی سنگہ در استمالت مردم پرداختہ
اعالی و ادانی بخود مائل ساخت - اما بعضے فتنہ گردر زیر خاکستر مثل شرر پنہان ماندہ
بکہ مجوشی عناد اخگر فساد را ہوا میدادند - راجہ بمقتضای عہد و پیمان و وثوق ایمان در شہر
اشتہار داد کہ سررشتۂ قضا و قدر در دست کارگذاران کارگاہ تقدیر است کام و ناکام
ہر مطلب کہ از انسان صادر میشود سررشتہ قدرت او ست - بنابراں ہر کسیکہ از افراد عموم
رعایا در عہد راجگی زمانۂ ماضی بنسبت این خاندان نوعی قصور کردہ باشد برای عفو جرایم خود
بی تحاشا در درگاہ ما حاضر آید تا کہ بعنایات مربیانہ از تقصیرات او درگذشتہ بعفو و عطا
سرفراز شود - و باستماع این مژدۂ جانبخش بعضی متمردان در پیشگاہ شہریار بار یافتہ
بعفو جرایم خود مورد الطاف و عنایات شدند - و عموم رعایا و برایا بوفور مرحمت و لطف
و معدلت او در آرام نشستند -

بعد چندگاہ راجہ بکپال شورش پذیر جمعے از مردمان کوہستان با خود موافق ساختہ
با راجہ سکول جنگہای عظیم و آویزشہای قویم بکار میبرد کہ گاہی غالب و گاہی مغلوب می شد -
این دو راجہ معزول ہمیشہ باہمدیگر بکارزار مشغول می بودند - و جی سنگہ در انتظام مہام
سلطنت و استمالت رعایا بجمعیت خود می ساخت - چوں استعداد او دید راجہ بکپال بسبب
بعضے اہل نفاق درمیان پیدا [illegible] راجہ [illegible] گشتند و جی سنگہ

از پدر خود متوحش شده با راجه راجه چند سازش کرده بکهاجه را پیغام آشتی فرستاد و
مقارن آن حال شخصی که از معتمدان سوسل بود باغوای وزیر بکهاجه راجه سوسل را
غافلانه بقتل رسانید و سر او همراه گرفته نزد بکهاجه میرفت و در اثنای راه یکی از امرای جی سنگه
او را گرفتار کرده نزد راجه رسانید۔

و بعد چندگاه بکهاجه در عرصهٔ یا نهال باعانت کهسان شورش برداشت و
جی سنگه خود در بیجبهاره رفته استقامت کرد۔ و اودی چند سپه سالار خود با لشکر
جرار بر سر بکهاجه تعیین ساخت۔ و در حدود یا نهال میان فریقین آتش کارزار و شعله
گیر و دار سر بفلک کشید۔ بکهاجه روز بروز قوت می یافت۔ عاقبت اودی چند سپه سالار
با قوم کهسان که معاون و مددگار بکهاجه بودند سازش کرده بخود مایل ساخت ازین
رو بکهاجه را کمر طاقت و همت بشکست و در اثنای جنگ تیری بچشم آن نهنگ رسیده
رخت حیات از دنیا بربست۔ بعد اختتام معرکه بکهاجه لوتهن برادر سلهن که در قلعهٔ
لوهرکوت محبوس بود دگر بخته چند بار شورش نمود۔ و دلاوران جی سنگه هر دفعه او را
سرکوبی کرده در کوشش آخر بکشتند۔

پس از آن جی سنگه باستقلال و اجلال تمام بی منازعت و اختلال اهل ضلال
در رتق و فتق سلطنت و عدل و داد و نصفت مصروف ماند و صاحبان فطرت و فطنت را
عزت و حرمت بخشید و از مصاحبت و مجالست اهل بطالت و رذالت دامن کشید۔
و در عهد او پنڈت کلهن عالم بی بدل بود و در پیشگاه راجه به عهدهٔ مصاحبت و رتبهٔ
امارت اعتبار داشت۔ تاریخ راج ترنگینی بطلاقت و رنگینی مشتمل بر احوال راجهای
کشمیر ابتدای عهد کلجگ تا حکومت جی سنگه بزبان سنسکرت مسلسل و منظوم از طبع او

اوست۔

همدران زمان در سنه ۶۲۵ھ چنگیز خان والی ترکستان یورش کرده ملک افغانستان را در قبضهٔ اقتدار خود در آورد۔ و یکی از افسران عسکر با لشکر فراوان برای تسخیر پنجاب و کشمیر تعیین ساخت۔ جی سنگه با جنود راجه های پنجاب بر آب نیلاب بمقابلهٔ او بحرب و ضرب پیوسته بر سواحل دریا انهار خون جاری کردند۔ بمقارنت آن حال جی سنگه وزیر خود ملچند را فرمان داد که کسی از اهل فراست در عسکر ترکان بجاسوسی باید فرستاد تا که تجسس احوال و تفحص طاقت و لشکر آنها بخوبی تحقیق کرده بیاید۔ ملچند بجای خود سنجیده هیچکسی از متعلقان خود سزاوار این امر خطیر نیافت۔ لاچار خود را تغیر لباس کرده شبانه در عسکر ترکان تنها بشتافت و خطی نوشته در میان پاپوش همراه برد خرامان خرامان در جیش ترکان در آمده از هر سو تجسس و تفحص نمود چون در میان خیمه بربالش افسر عسکر رسید خط و پاپوش بر سر او گذاشت و خود تفتیش احوال بخوبی کرده رجعت نمود۔

فردا سردار غفلت شعار از خواب استراحت بیدار شده خطی از میان پاپوش برداشته مطالعه نمود نوشته بود منم ملچند افسر لشکر جی سنگه رسیدم اینجا وقتیکه در خواب غفلت سرمست شده بودی خواستم که سرت از تن برداشته خلق خدا را از شداید و مکاید تو برهانم لیکن مخالف را در حالت غفلت کشتن شرط مروت و مردانگی ندیدم۔ بنابران از سر خون تو درگذشتم۔ اینچنین رجال غفلت سگال را لازم نیست که بهرزه درائی و خود رائی با دلاوران شجاعت پیشه رایت منازعت افرازند و خود را بدهان اژدها بسپارند۔ چون افسر

عسکر ترکان بمضمون نامہ اطلاع یافت با راجہ کشمیر طرح مصالحہ انداختہ رجعت نمود۔ وجی سنگہ بمساعدت سعادت بپای تخت کشمیر معاودت فرمود و ملچندر را بہر دو نیابت جاگیر بخشیدہ قدر و منزلت افزود۔ بعد آن ملچندر در موضع گگنہ گیر قلعۂ سنگین مستحکم کردہ در انجا بعیش و عشرت پرداخت۔ وجی سنگہ بیست و ہفت سال بحکومت گذرانیدہ عاقبت از دست ترکان کشتہ شد۔

کلہن پنڈت احوال راجہ سوسل و جی سنگہ و مل چند بشرح و بسط تمام قریب دو ہزار شلوک در کتاب خود می نگارد۔ بسبب طوالت و فضولی آنرا ترک دادہ انموذجی نوشتہ شد۔ و بعد وفات جی سنگہ مل چندر را از روی لیاقت و فطانت استحقاق حکمرانی در خود بود اما بنابر رعایت جوانمردی و حقوق نمک خوارگی پرمانو پسر جی سنگہ بجای پدر نشانید۔

(۱۳) راجہ پرمانو بیاوری مل چندر در ۱۲۱۶ ء رتبۂ خلافت یافتہ در حمق و رعونت ممتاز بود۔ چنانچہ بمقتضای سفاہت و بطالت مل چندر را قدر و منزلت نگذاشت۔ و دو کس از اشرار قبیح اطوار بر عہدۂ وزارت سردار نمود۔ و ہمیشہ کیش ظلم و جفا پیشۂ خود ساختہ رواداد آزار مردم گردید۔ دران اثنا آفتاب حیات ملچندر بغروب رسید و یک لک و ہفتاد ہزار اشرفی نقدی و چہار صد من طلا گذاشتہ ازین دار ناپایدار درگذشت۔ باستماع اختلال احوال پرمانو و وفات مل چندر راجہای اطراف بہکلی و راجوری و جموں و کشتوار دست تعدی از ربقۂ اطاعت راجہ سر بدر کشیدہ خودسری اختیار کردند۔ و پرمانو را دو کس از شعبدہ بازان ملحق گشتہ اشکال شعبدہ باو نمودند و گفتند کہ این صور تہا از عالم بالا فرشتہ

یعنی دیوتا برای امداد و اعانت تو می آیند البتہ بیمن و برکت قدوم آنہا جہانبانی جاودانی یافتہ ہموارہ حکمرانی و کشورستانی خواہی ساخت۔ ہمچنیں از روی مکاری وطراری بیہانہ وفریب وعیاری زرہای بیشمار ازو گرفتہ مفلس و بینوا کردند۔ مدت نہ سال وشش ماہ و دہ روز حکمرانی کردہ درگذشت۔

(۱۴) راجہ ورتی دیو پسرش در ۲۲۵ لہ بر تخت ایالت جلوس کرد ہمگی ہفت سال در حکمرانی بسر بردہ بملک جاودانی بشتافت۔ چونکہ در جہان فانی تو بادۂ زندگانی نداشت از وارثان سلطنت ہیچکس را لیاقت حکومت نبود پس اعیان ملک بنابر معاونت و ترغیب فرقۂ لون راجہ اوپیہ دیو کہ سزاوار حکومت نبود بموجب قحط رجال السلطنت بر داشتند۔

(۱۵) راجہ اُوپیہ دیو در ۲۳۲ لہ بر مسند حکومت جلوس نمود واز دست او بغیر تباہی وخرابی چیزی بعمل نیامدہ از حماقت او قصہ ہا مشہور است۔

آوردہ اند کہ روزی در تالاب ڈل سیر کشتی میکرد ناگاہ بر روی آب نظر افگند چون عکس چہرۂ خود در آب دید خندید از آن سو عکس خود نیز ہمچنان خندان دید پس بغضب آمدہ بر عکس روی خود طپانچہ کشید و انگشترین خودش در آب فرو رفت از انجا بر سطح آب خطی کشیدہ گذاشت۔ وقتیکہ بدولتخانہ رسید یکی از مصاحبان خود او را پرسید کہ انگشترین شما کجا ضایع شد گفت در سیر تالاب میان آب افتاد و در انجا خطی کشیدہ ام تا کہ علامتی باشد فردا در انجا جستجو باید ساخت

گوبند سنگہای خود را پسران سنگہای کلان دانستہ تجویز ساخت کہ سنگریزہ ہا را شیر بدہند تا کہ پرورش یافتہ بالیدہ خواہند شد۔ مدت نہ سال

و چهار ماه بحکومت گذرانیده انتقال نمود.

(۱۶) راجه رسه دیو برادر او بیبه دیو در سنه ۱۲۴۱ بر تخت جلوس نمود هرچند بسلطنت راضی نبود اما باستصواب فرقهٔ لون که صاحب قبایل و اهل جودت بودند متحمل این امر گردید. دو برهمن طرار که از یک نژاد بودند بملازمت راجه اعتبار تمام حاصل کرده داعیهٔ سلطنت بخاطر آوردند. و اعلام فساد و عناد برپا داشتند. چون جماعهٔ لون از نیکخواهان راجه بودند بنابران کار برهمنان رونق پذیر شده و راجه باستقلال تمام هژده سال و سیزده روز بحکومت گذرانید.

(۱۷) راجه جگدیو در سنه ۱۲۵۹ بکنگاش امرا بر سریر امارت قدم نهاده رسوم جفا که سابقه معمول بود برطرف کرده عموم رعایا از اقاصی و ادانی خوشحال ساخت. گروه مفسدان را تادیب بلیغ نمود. بعد از چندگاه امرا و وزرا بواسطهٔ طمع فاسد او را از سلطنت برداشته بجانب هند اخراج کردند. که اپل نام یکی از وزرا که صاحب عقل و کیاست بود با راجه موافقت کرده هر دو از ملک بدر رفتند. چون مسافتی بعید قطع کردند راجه بتدبیر وزیر روشن ضمیر بجانب کشمیر باز رجعت کرده و در اینجا با جمعیت قلیل مخالفان خود را مهزوم کرده دوباره بر تخت جلوس نمود. و برهنمونی وزیر در رفاه خلق و آسودگی رعایا پرداخته گوی نیکنامی ربود.

گویند در جود و سخا و بذل و عطا از کرده حاتم اجود بود. اهل کشمیر او را جگدیودا تا می گفتند. عاقبت پدم نام شخصی که از خویشان راجه صاحب اقتدار و اعتبار بود بطمع سلطنت راجه را مسموم کرده بر تخت عدم بنشانید. حکومت او چهارده سال و سه ماه و سه یوم بود.

(۱۸) راجہ رازہ دیو از بنی اعمام جگدیو بود پیشتر بخوف شر اسمت کشتواڑ
قرار داشت۔ ودر انجا خبر وفات راجہ شنیدہ رجعت نمود۔ ودر کھاہور پارہ
جمعیتی بھمرسانیدہ در قلعہ سیر علیم استقامت افراشت۔ ازین سو پدم بعد کشتن
جگدیو ہنگامہ آراستہ مستعد سلطنت شدہ بود چون از یورش رازہ دیو خبر یافت
باجمعیت خود بمقابلہ او برآمدہ رازہ دیو را درمیان قلعہ متحصن ساختہ محاصرہ نمود۔
واز جانبین در جنگ وجدال وردّ وبدل داد شجاعت دادہ خونہای بسیار ریختند
روزی شخصی کفش پاکیزہ کہ از نقش ونگار آراستہ بود بطور تحفہ نزد پدم
آورد۔ وپدم بتماشای آن مشغول شد۔ ناگاہ پیادۂ از عقب آمدہ اورا مقتول
ساخت قلعہ گیان طبل شادی نواختہ از قلعہ بیرون آمدند۔ وباجتماع اعیان
ملک وارکان سلطنت راجہ رازہ دیو بر تخت جلوس نمودہ منافق ومخالف
او موافق گشت واز اکابران ہرکس را بدلاسا ومدارا استمالت ساختہ بالطاف
خسروانہ نوازش کرد۔ طائفۂ لون کہ با نواع فساد وعناد خیرہ سر شدہ بودند
ہمچنان مطیع ومنقاد خود گردانید کہ بارہای علف بر سر خود برداشتہ در شہر
میرسانیدند کھکہ چندر پسر ملچندر کہ ہمیشہ بخطاب سپہسالاری کامگاری یافتہ
بود۔ راجہ رازہ دیو اورا بعہدۂ قدیمی خود نامداری دادہ اقتدار واعتبار
کلّی بھمرسانید۔ امّا بموجب تقدیر قدیر در ۶۴۳ھ جہان فانی را پدرود نمود
بس پسر وی بلادچندر بر عہدۂ پدر خود ارجمندی یافت۔ وبموجب فتنہ انگیزی
مردم اجلاف رازہ دیو بہ نسبت او خلاف ورزید۔ بنابران بلادچندر از ابتدا
بغاوت وخیرہ سری افراشتہ نیمۂ شہر را متصرف گشت۔ ودر محلۂ بلادیمر جایگاہ

خود قرار داد و محلۂ مذکور بنام خود مشہور ساخت۔

برہمناں بموجب کم توجہی و بی التفاتی راجہ آثار بیحرمتی در خود دیدہ با خود کنگاش کردند کہ راجہ را از مسند حکومت بر دارند و بجای او دیگر را نصب کنانند۔ راجہ بر کنگاش آنہا نوعی مطلع شدہ حکم فرمود کہ طایفہ بہٹ را تاراج نمایند۔ چوں سپاہاں بغارت ہنڈتاں مشغول گشتند در آن وقت اکثر ہنڈتاں از نسب خود منکر شدند۔ چنانچہ تا حال مشہور است ("بٹہ نہ بٹہ") یعنی بہٹ ہستی جانشا من بہٹ نیستم۔ دراں زمان حملا چارج نام شخصی فاضل بود کتاب از ناس بحساب در حساب کبیسہ تصنیف نمود۔ و راجہ موضع جمال نگر از پرگنہ آڈون در جاگیر او بخشید۔ و راجہ در حکومت خود دو قریہ آباد ساخت۔ یکی لاچور دوم ززلو حکومت او بیست و سہ سال و سہ ماہ و بیست و ہفت روز بود۔

(۱۹) راجہ سنگرام دیو پسرزادہ دیو در ۲۹۷ھ بجای پدر بر وسادۂ فرماندہی قدم نہاد و در نگہداشت افواج کوشش بلیغ بکار بردہ بلاد چند را رتبۂ سپہ سالاری بخشید۔ وی در محلۂ بلدہ بر تعمیرات شاہی افراخت۔ و در موضع سلہ پرگنہ دچہن پارہ قلعۂ سنگین و متین آباد ساخت۔ و سنگرام دیو از کردۂ راجہای سابقہ تسلط و استیلای تمام حاصل نمود و خیل و خدم و لشکر و حشم بغایت افزود۔ و مخالفان و سرکشاں بہ ترہیب او جانب جوانب گریختہ رفت۔ و برادر خود سورج دیو را رتبۂ مدار المہامی بخشید۔ قدر و منزلت او با خود مساوی میداشت وی از روی شوربختی دغدغۂ ہمچشمی بخاطر آوردہ علم بغاوت افرا راجہ بر کنگاش او آگاہ گشتہ از حکومت برداشت۔ سورج بخوف جان در

قلعۂ گلنہ گیر زیر دامن بلادچند رپناہ گرفت۔ و راجہ برای تدارک محافظ محفوظ لشکر کشید۔ چوں متمرداں در خود تاب مقاومت ندیدند در اسکرد و مہزوم شدند و لونگ حاکم اسکرد و فوجی کثیر از اطراف کوہستان جمع کردہ برای اعانت سولج باراجۂ کشمیر رایت تقابل افراشت۔ و راجہ بشنیدن اخبار لشکر جرار بر راجۂ اسکرد و تعئین کردہ خانمان لونگ را قلع و قمع نمود و ملک او تباہ ساخت۔ سوبج پریشان حال و شکستہ بال در تنگنای جبال در آمدہ و در حالت آوارہ گردی از معاونان خود مہجور ماندہ در دست معاندان خود گرفتار گشت۔ راجہ اعضای او از ہم پاش پاش کردہ مرزبان شہر عدم ساخت۔ عاقبت از کشتن برادر بعلت مرض شدید گرفتار شد۔ و در ۱۱۵۶ھ بلادچند راز دار فانی بملک جاودانی بشتافت۔ و پسر او سنگرام چند قائم مقام پدر شدہ در قصبۂ بیجبارہ محلۂ سنگرام و چندرہ باد آباد ساخت۔

بعد ازاں پسران کلہن کہ عموزادۂ او بودند شورش برداشتہ ملک را غارت کردند۔ راجہ در مقابلۂ آنہا عاجز آمدہ در نزد راجۂ راجور بامید اعانت نہضت ساخت۔ متعاقب او طائفۂ ڈانگراں خروج کردہ در ملک کشمیر ہیص و بیص انداختہ ملک را غارت کردند۔ و بعد چند روز سنگرام دیو باشکر انبوہ از راجور معاودت کردہ با پسران کلہن محاربہ و مقاتلہ نمودہ دستگیر ساخت۔ با وجود کمال قدرت بقتل ایشاں راضی نشدہ مرہون عنایت و مہربانی فرمود۔ و شاعران و عالمان را در حکومت خود بسیار قدر و منزلت افزود۔ ہمگی شانزدہ سال و دہ یوم حکومت کردہ پدرود نمود۔

(۲۰) راجہ رام دیو پسر سنگرام دیو در ۱۱۲۳ھ خلعت حکومت در بر کردہ

مخالفان پدر بسر بر دار کشید۔ و در پرگنۂ دچھن پارہ برکنارۂ جنوبی دریای لدر قلعۂ متین استوار ساخت۔ و در عہد او پرتھی راج وزیر و مدار المہام شدہ بود کہ بحسن تدبیر او انتظام مملکت میشد۔ گویند راجہ بی اولاد بود لچھمن نام برہمن پسری متبنی کردہ ولیعہد خود قرار داد۔ بیست و یک سال و دوازدہ روز حکومت کردہ ارتحال نمود۔

(۲۱) راجہ لچھمن دیو در ۱۳۳۴ب تاج ولیعہدی بر سر دادہ بموجب پست فطرتی و دون ہمتی خود بار سلطنت نتوانست برداشت۔ دراں زمان کچل نام ساحری کہ در علم طلسمات و نیرنجات ماہر بود و بزور شعبدہ و افسون مردم را بگریہ می آورد برسم سیر و سیاحت وارد کشمیر شدہ زیر دامن کوہ سلیمان قیام نمود۔ چونکہ مردمان کشمیر بسیار سست اعتقاد ہستند جوق جوق در پیش او میرفتند و در دام مکر و فریب او ہزاراں مردم گرفتار آمدہ مطیع و منقاد او شدند تا آنکہ ساحر داعیۂ سلطنت بخاطر آوردہ انواع فساد در عرصۂ روزگار بنیاد نہاد و بغیر عسکر و لشکر تسخیر شہر نمودہ ارکان دولت در مدافعۂ او عاجز آمدند۔ عاقبت باتفاق سنگرام چندر لشکر فراہم کردہ کچل ساحر را مغلوب کردند۔ راجہ عرصۂ سیزدہ سال و سہ ماہ حکومت گذرانید۔

(۲۲) راجہ سہم دیو پسر لچھمن در ۱۳۴۸ب بر تخت نشست۔ و سنگرام چندر از لار خروج کردہ با راجۂ جدید بجدال و قتال پیش آمد عاقبت در معرکۂ جنگ کشتہ شد۔ پسر او رامچندر طوق متابعت بگردن انداختہ بر منصب آبای خود سرفراز گشت۔

ہمدراں ایام شنکر اچارج کہ سر آمد دانایان زمانہ بود در شہر رسیدہ با کچل ساحر در مباحثہ و مناظرہ مبالغہ نمودہ افسون و نیرنگ او را یکبار زوال دادہ بہجوم عوام بروز منڈہ دہم از ملک اخراج کنانید۔ انگاہ با علمای بہودہ بحث و مناظرہ

کردہ ہمہ را مغلوب و ملزم ساخت۔ و اکثر را از تیغ گذرانیدہ مذہب شیوہ را درین ملک رونق و رواج داد راجہ بنسبت شنکراچارج آداب و تعظیم و انواع خدمات بجا آوردہ او را مرشد و مربی خود میدانست و فرمان او را اصلاً تخلف نمیکرد۔

شنکراچارج عمر عزیز خود زیر دامن کوہ سلیمان گذرانیدہ انتقال فرمود۔ و زوجۂ او آلات زیور و اسباب خود فروختہ در موضع مرن حوضی سنگین درست کردہ وقف عام نمود۔ گویند در ملک کشمیر از عہد سابقہ رسمی معمول بود کہ ہرگاہ زنی مرتکب افعال شنیعہ میشد پدر او را محبوس کردہ مصادرہ می گرفتند۔

روزی راجہ سہم دیو از مطربۂ رعنا کہ عطا گلی نام داشت سرودی شنیدہ نہایت محظوظ گشت و مغنیہ را اجازت داد کہ انعام خاطر خواہ از من بخواہد مطربہ التماس نمود کہ درین دیار بگناہ دختر پدر را تعزیر میسازند معافی آں میخواہم۔ راجہ بموجب التماس او آں بدعت رفع نمود۔

گویند سہم دیو چندگاہ در استمالت رعایا و افعال خیر و صلاح اشتغال میداشت عاقبت باغوای اہل فساد منحرف بعناد گشتہ مرتکب افعال شنیعہ و اعمال قبیحہ گشت تاکہ امراء و وزرا از کردار او بیزار شدہ در صدد خرابی او افتادند۔ و درنام شخصے کہ از مقربان راجہ بود وی باغوای بعضے امرا بقتل راجہ اقدام کردہ بقتل رسانید۔ چہاردہ سال و پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۳) راجہ سہہ دیو در ۳۱۶۲ بیاوری بخت بر تخت پدر جلوس کردہ زمام حیدر را زنیہ سپہسالاری بخشید و در رتق و فتق سلطنت و انتظام مملکت نوزدہ سال و چہار ماہ گذرانیدہ و بمقتضای إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ شَيْئًا هَيَّأَ أَسْبَابَهُ در عہد او سہ کس

از اطراف آمده دینجا اقامت کردند۔

یکی شاہ میرزا ولد شاہ طاہر بن قورشاہ کہ از سواد کنر آمده در باره مولد قیام نمود۔ وجہ آمدنش این بود کہ جد او قورشاہ از اہل مکاشفہ صاحب کرامات و خوارق عادات بود وی شاہ میرزا را در صغر سن بکنار گرفتہ فرمود کہ مرا از عالم غیب الہام کردند کہ این فرزند دلبند پادشاہی کشمیر خواہد ساخت۔ بلکہ فرزندان او تا چند پشت نسلاً بعد نسل در انجا طبل ایالت و سلطنت خواہند نواخت۔

از انجا کہ مردمان کنر سواد را بر خرق عادات و کشف و کرامات قورشاہ اعتقاد کامل بود۔ وقتیکہ شاہ میرزا بسن بلوغ رسید او را از بشارت جد بزرگوار خود آگاہی داده برای رفتن کشمیر تحریک نمودند۔ موجب آن شاہ میرزا با عیال و اطفال خود در سنہ ۷۲۰ بکشمیر آمد۔ و راجہ سہہ دیو موجب رعایت علو نسب او را موضع داده دیره از پرگنہ کروہین جاگیر بخشید۔ و مصاحبت و مجالست خود معزز گردانید۔ و در تاریخ فرشتہ مرقوم است کہ شاہ میرزا از نسل پانڈوان بود۔ چنانچہ شاہ میرزا بن شاہ طاہر بن قورشاہ بن آل بن کرشت بن نبگودر و نسبت نبگودر بارجن دیو کہ یکی از پانڈوان بود می رسد۔ و احوال پانڈوان در مہابارت مذکور است۔ و این شاہ میرزا جد سلاطین کشمیر است۔

دوم رینچن شاہ پسر تعین کہ والی تبت بود بمخالفت عموی خود مغلوب و پریشان حال بکشمیر آمده برای حصول امداد و اعانت بہ رامچندر التجا نمود۔ و چند سال بامید استعانت و امداد در موضع گگنہ گیر آسوده وظیفہ او از خزینہ راجہ معمول بود۔

سیوم لنکر چک کہ جد فرقۂ چکان است از ولایت دارد و بخوف مخالفان

در کشمیر آمده در پناه راجہ قرار یافت۔ ۔ رخان در نسب او تقلبات عجیبہ می نگارند بجای خود گفتہ شود۔

ہمدراں زمان بلکہ پیش ازاں مردمانِ کشمیر از جادۂ ہُدا باز مانده در ارتکاب افعال شنیعہ و اطوار قبیحہ اصرار نموده در فسق و فجور و جرم و قصور مغرور گشتہ از خیرات و مبرات و امور حسنات باز مانده در لہو و لعب و جود و تعب و خمار و قمار کوشیده از افعال خیر و صلاح بالکل محروم شده بودند۔ منتقم حقیقی آنقوم را بپاداش کردار گرفتار کرده در ورطۂ ابتلا انداختہ بعدم رسانید۔ تشریح آں ایں است۔ کہ:۔

در ۷۲۴ھ ذوالقدر خان کہ از نبایر ہولاکو خان بن چنگیز خان بود مردم کشمیر او را ذُو الجو میگویند با جمعیت ہفتاد ہزار سوار جرّار از ترکستان براہ کابل آمده امصار بسیار را قتل عام نمود۔ پس اشہب عزم را بجانب کشمیر جولاں داده اول بہار در ملک رسید۔ و راجہ سہہ دیو باستماع خبر دہشت و عسکر خود طاقت مقاومت و تاب مصادمت ندیده لاچار با قوم و تبار خود بجانب کشتوار فرار اختیار نمود۔ و ذوالقدر خان صمصام خون آشام از نیام برکشیده ساکنان اینجا را از خواص و عوام قتل عام نمود۔ و نسوان و طفلاں در دست تاجران ترکستان کہ ہمراه خود آورده بود بیع کرده خزینہ ما اندود۔ و مال و متاع و دواب و خیول از ہر کس بغارت برده عمارات شہر را آتش کشیده با خاک یکساں ساخت۔ و از مزروعات بہاری یکدانہ تخم ریزی نشده فصل سعبہ در آخر زمستان انداخت۔ و راجہ چند سپہ سالار سہہ دیو در حدود پرگنہ لار میانِ قلعہ گگنہ گیر استوار مانده بسیاری از ابرار در پناه خود نگہداشت۔ و بعضی ستم رسیدگان در مغارہای کوہسار متواری گشتہ از قہر شرار محفوظ ماندند۔ و بعضی ما در اطراف

تبت و گلگت و کشتوار گریختہ از مال و عیال فارغبال شدند۔ ذوالقدر خان مدت
ہشت ماہ از روی عناد بنیاد ملک برکشیدہ تخریب و ترہیب و قہی نمودہ در موسم
زمستان بشدت برودت ہوا و صولت سرما و نایابی غلہ مجبور شد۔ در فکر مراجعت افتاد
و از مردم اسیر تفحص تجسس سبیل ہندوستان نمودہ آنہا براہ کہوری کہ از فرق کوہ بیرہ
(دیوہ سر) میگذرد رہنمونی کردند۔ و از اساری کشمیر پنجاہ ہزار کس زن و بچہ ہمراہ بردا شتہ
بارادۂ ہندوستان از کشمیر بدر رفتند۔ وقتیکہ بر فرق کوہ دیوہ سر رسیدند باد سموم
و تفیلن گرفت ۔ و از آسمان برف و ژالہ باریدن آغاز نہادہ تندر تند
آہنگ بصدای لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ از بالا غرّیدہ بصولت
قہر قہار لشکر اشرار را زہرہ دریدہ طوفان برف طغیان کردہ فرقۂ اشرار و محبوسان
این دیار زیر برف غرق شدہ فردی برای اخبار زندہ نماند۔ فرد

بیک لمحہ از حکم عالم پناہ ہزاران ہزار سروران شد تباہ

چون بعد ہلاکت قوم اشرار پس ماندگان اینجا را از کمینگاہ کوہسار برآمدند و از خویش
و تبار خود احدی بر صفحۂ روزگار یادگار ندیدند از زندگانی خود ہا بیزار گشتہ خونبار
شدند۔ مدعا کہ از جملۂ صد کس فردی زندہ ماندہ در میان دہات یک یک خانہ قرار
گرفتند۔ و در میان شہر ہمگی یازدہ کس بنیاد عمارت نو انداختند۔

رنچند رسپہ سالار کہ در نواحی لار میان حصار گگنہ گیر قرار کردہ بود با قوم و تبار خود
در قلعۂ اندر کوٹ آمدہ در انجا سکونت خود اختیار نمود۔ و رینچن و شاہمیرزا کہ بوقت حادثہ
در ذیل حمایت او آسودہ ماندہ بودند بمصاحبت و ملازمت او سرفراز شدند۔ سہہ دیو از
حکومت کشمیر دلگیر ماندہ در دیار کشتوار بواسطۂ رشتۂ مصاہرت راجہ قرار اختیار نمود۔

و در ۱۲۵۰ھ پس ماندگانِ کشمیر فراخور وسعت و طاقت خود در آبادی کوشیدہ خرمنہا جمع کردند۔ چوں در خطۂ کشمیر ہیچکسے منتظم و فرمانروا نبود فرقۂ کہسان از کوہستان سر بشورش بر داشتہ در حدود مرلج غارت کردہ از غلات و حیوانات و مال و متاع ہرچہ دریافتند بغارت بردند۔ و مصیبت زدگان کشمیر از تطاول فرقۂ کہسان خائف گشتہ بجانب رامچندر رجوع کردند۔ و رامچندر رنبیچن و شاہ میرزا را با جمعی معدود بمدافعۂ قوم کہسان مامور ساخت۔ و رنبیچن بکمال ہمت و جلادت در کمینگاہ کہسان مستعد ماندہ و شبانہ آں قوم شریر را بحسن تدبیر اسیر کردہ دست و پای آنہا بریدہ بدار کشید۔ چوں مردماں از خوف کہسان فارغ شدند رنبیچن را بطور سلامانہ و شکرانہ چیزی نقد و جنس پیشکش نمودند۔ رنبیچن منجملہ آں چیزی بہ رامچندر دادہ چیزی بخود ہضم نمود۔ مقارن آں حال بخاطر او خیال امارت ملکداری افتادہ شاہ میرزا را با خود موافق کردہ ہر دو در مدافعۂ رامچندر مستعد شدند۔

و ہمدراں ایام رنبیچو در پرگنۂ لار رفتہ بود رامچندر را پیغام فرستاد کہ چند بار زگال از ساکنان آں محال گرفتہ روانہ سازد۔ ہماں روز جمعی از مردمان تبت غلات بر اسپاں بار کردہ بشہر می رفتند۔ رنبیچن آنہا را با خود موافق کردہ جوالہا از زگال پُر بار نمودہ و درمیان زگال آلات حرب پوشیدہ داشتہ ہمراہ خود در اندرکوٹ رسانیدہ و زگالہا در حجرۂ انداختہ دروازۂ آں مقفل گردانید۔ شبانگاہ دروازۂ حجرہ کشادہ آلات حرب بدست مردمان تبت و معاونان خود دادہ در شبستان رامچندر در آمدہ رامچندر را از تیغ گذرانید۔ و متابعان و پیروان او بیرخاش و پیکار مستعد شدہ ہمہ ہا بعدم رسانید۔ راون چند پسر رامچندر گرفتار کردہ محبوس ساخت۔ و بعد اختتام

مقدمۂ اندر کوٹ رینچن بر حسب اصلاح تعجیل روانۂ شہر شدہ در انجا باستقلال تمام بر مسند امارت جلوس نمود۔

اورنگ دہم در ذکر سلاطین کشمیر

(۱) رینچن شاہ در ۷۲۵ھ مطابق ۱۳۸۱ء بر سریر مرزبانی استقلال حکمرانی یافتہ بانی مبانی جہانبانی گشت۔ تا کہ ہمہ ہا مطیع و منقاد او شدند۔ و کوٹہ رین دختر رامچندر در عقد ازدواج خود در آوردہ برادرش راون چندر را اقسام رعایت و مرحمت فرمودہ بخطاب رینہ گی یعنی مدار المہامی سربلندی داد۔ و ہر دو تبت و لار در جاگیر او بخشیدہ از خیال قصاص پدر برانداخت۔ و شاہ میرزا را عہدۂ وکالت دادہ مدار کارخانۂ حکمرانی بر و گذاشت۔ و اتالیقی پسر خود کہ حیدر خان نام داشت باو تفویض نمود۔ و راجہ سہہ دیو کہ در واقعۂ ذوالچو بجانب کشتوار فرار شدہ بود با مید سلطنت موروثی خود در کشمیر آورد۔ چوں رنگ تقدیر بر خلاف مدعا دید باطاعت رینچن کہ ادنای او بود سر فرو در آوردن نتوانست و طاقت مقاومت در خود ندیدہ لاچار فرار اختیار کردہ در کشتوار قرار نمود۔ و رینچن در رتق و فتق سلطنت و آبادی ملک و رعایا مشغول شد۔

اشاعتِ مذہبِ اسلامیہ در کشمیر

مؤرخان مدت فرمانروائی راجہا تا عہد رینچن چہار ہزار و چہار صد و چہل و پنجسال شمسی می نویسند۔ و تا ایں زمان دریں مکان طریقۂ مذہب ہنود رواج داشت۔ امّا ہیچکسے بر صرافت خود نبود تعدد و اختلاف مشارب و تنوع و تکثر مذاہب بسیار داشت۔ از انجملہ بمقتضای اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ در مذہب بہود

تکثر و رواج بیشتر بود۔ وغیر ازیں مذاہب مختلفہ مثل کھتری و ویش و کایت و پارسی و ناگ پرست وغیرہ بسیار فرقہ درینجا سکونت میداشتند۔ چون در واقعۂ ذوالچو خلقت بسیاری بقتل رسید و جمعی قلیل بمذاہب مختلفہ موجود ماند۔ وقتیکہ رینچن کہ بمذہب بھود بود بر سریر جہانبانی استقلال یافت و بکثرت اختلاف مذاہب و ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در ملک ماتحت خود یک ملت مروج سازد چونکہ دخول مذہب شیوہ متعذر بود و در مذاہب دیگر متردد ماند۔ پس با دل خود سنجید کہ فردا کسیکہ اول صبح می بینیم بمذہب او گرائیم۔

بامداداں جناب سید شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ رحمۃ اللہ دید کہ بر ساحل آب زوی دریای بہت نماز میخواند۔ ونماز و نیاز او پسندیدہ با اہل وعیال خود بمذہب او گروید۔ وطوق اسلام بگردن انداختہ خود را بملک صدر الدین ملقب ساخت۔ فردا بمتابعت او راون چند پسر رامچند رو سران سلطنت و عامۂ خلایق جوق جوق بر دست سید بزرگوار بشرف اسلام مشرف گشت۔ "طلوع آفتاب دین احمدی" ۷۲۶ھ تاریخ این واقعہ گفتہ اند۔

بیت

یاد من بہر محفل آرائی	شد تماشای ہر تماشائی
روی او کرد دعوی اسلام	موی او کرد کفر آرائی
کفر و اسلام ایجنگ ورد	خود در آں جنگ با تماشائی

رینچن شاہ بعد یافتن دولت اسلام برای مرشد بزرگوار خود خانقاہی رفیع بر کنارۂ دریای بہت ترصیص نمود۔ واین اول خانقاہیست کہ در کشمیر تعمیر یافت۔ و در آنجا برای آمد و رفت مسافران و محتاجاں لنگر جاری ساخت

وجہت مصارف مطبخ واخراجات خانقاہ چند قریہ از پرگنہ ناگام تعین فرمود
کہ تا زمان شاہان چغت بدستور معمول بود وفقرا و مساکین از انجا راتبہ میخوردند
ازین جہت آن محلہ را بل لنگر میگفتند۔ و رنیچن شاہ برای سکونت خود دولتخانہ
شاہی آباد ساخت کہ فی الحال مرقد حضرت سید محمد ابن ویسیؒ در انجاست متصل
آن مسجد جامع در غایت وسعت معمور ساخت وخود در انجا نماز جمعہ ادا میکرد۔
وبعد چندگاہ مسجد جامع سوختہ شدہ بجای آن مسجدی قصیر از احجار تراشیدہ
ترصیص نمود کہ تاحال موجود داشت۔ وآنرا رینٹن مسجد میگویند۔ ورنیچن شاہ
ہمگی دو سال وہفت ماہ بحکومت گذرانیدہ انتقال نمود متصل خانقاہ بل شاہ
سمت جنوب آسود۔

(۲) اودن دیو برادر سہہ دیو کہ در واقعہ ذوالجو بطرف پکھلی مفرور شدہ بود
بصوابدید ارکان ملک کشمیر آمدہ بمناکحت کوٹہ رانی ممتاز گشت۔ ودر ۷۲۸ھ ہجری
مطابق ۱۳۸۲ بکرمی برمسند ایالت کشمیر جلوس نمود۔ وشاہمیرزا وبیچہ بٹ کاکپوڑہ
را نیابت وزارت وسپہ سالاری بخشید۔ ودر ۷۳۲ھ اوردن نام ترکی از راہ
ہیرپور با فوج کثیر داخل کشمیر شدہ در انتظام حکام اینجا خلل انداز گردید۔ واودن دیو
باستماع خبر از روی حمق وبزدلی بجانب تبت گریختہ رفت۔ لیکن شاہمیرزا بفرمان
کوٹہ رین بر اندفاع دشمن خونخوار کمر ہمت استوار کردہ بجانب اکابران وسرکشان
دمات کہ خود سر بودند خطہا نوشت کہ قبل ازین در واقعہ ذوالجو بر سر ما چگونہ واردات
شدید رسید واکنون مخالف دیگر بر سر ما یورش کردہ درینوقت ہرگاہ تغافل
وتکاسل جایز دارید البتہ خرابی ملک وبدنامی ما و دشمن کامی حاصل خواہد شد۔

بعد اصغای پیغام سرفرازان وسروران اطراف از او باش و اشراف کنگاش اتفاق نموده بمقابلۂ لشکر ترک علم تقابل فراشتند۔ و جانبین بجدال وقتال داد شجاعت داده از کشته ها پشته ها افراختند۔ وسردار ترک پس پاگشته بصلح وصفا رجعت اختیار نمود۔ و شاہ میرزا بکمال استقلال طبل فیروزی نواخته بمرتبۂ اعلیٰ اقتدار یافت۔ واُدون دیو از تبت معاودت کرده از روی بزدلی وپست فطرتی خود در رتق وفتق امور مملکت اعتباری ندید۔ وتمامی انتظام ملکداری باہتمام شاہ میرزا سرانجام میشد وپسران او در پرگنات حکومت میکردند۔ واُدون دیو پانزده سال ودو ماه سلطنت مستعاره بسر برده انتقال نمود۔

بعد وفات او کوٹہ رین در قلعۂ اندرکوٹ رفته بمعاضدت برادران خود لوای شوکت افراشته عرصۂ پنجاه روز بہ بی استقلالی گذرانید۔ شاہ میرزا عرصۂ زمانه خالی دیده بتقویت کرامت جدّ خود داعیۂ سلطنت بخاطر آورد۔ واز اندرکوٹ بشہر آمده با اعیان ملک سازش کرد۔ پس بموجب رعایت سابقه ولاحقه ہمه ها ترددو نفاق مطیع ومنقاد او شدند۔ وبوثوق ایمان عہد وپیمان کرده ادرا سلطنت برداشتند۔ وپیچه بٹ از متابعت او سرپیچیده از تیغ گذرانیدند۔ انگاه شاہ میرزا کسوت شاہی آراسته خود را بسلطان شمس الدین ملقب ساخت۔

(۳) سلطان شمس الدین در ۷۴۳ھ مطابق ۱۳۹۹ بکرمی باتفاق اعیان ملک بر سریر سروری جلوس نمود ودر آبادی ملک ورعایا پرداخته باز میندارن حصۂ پنجم خراج شاہی معمول ساخت۔ ودر اندرکوٹ بجانب کوٹہ رین پیغام تزویج خود فرستاده وی نظر بر کوکه گی او نموده منظور نکرد۔ وسلطان بالشکر خود

بمجادلهٔ او برخاسته قلعهٔ اندرکوٹ را محاصره نمود. کوٹه رین در حالت مجبوری بنکاح
او اقرار داد و عقد نکاح منعقد کرده همراه او بشهر آمد. شبانگاه در شبستان عالی خود را
بلباس فاخره و زیور متکاثره آراسته بر موقع وصال کارد بر سینهٔ خود زده روده‌ها
بدر کشیده گفت که قبولیت من همین است. و فرقهٔ لون‌ها باهمدیگر متفق گشته شورش
برداشتند. سلطان بمدافعت آنها استقامت کرده همه را از تیغ گذرانید. و ماگریان
و چکان را اعتبار کلی بخشید و فرمان‌ران حکم و منتظمان مملکت گردانید.

و سنهٔ هفت رکهیشران که تا حال در دفاتر و معاملات اینجا معمول بود منسوخ
کرده سنهٔ کشمیری از خود اختراع نمود و مبدأ آن از جلوس رینچن شاه که سرکردهٔ سلاطین
کشمیر است از سال ۷۲۵ه مقرر ساخت که تا حکومت شاهان چغت معمول و مروج بود.
کیفیت آن در جلد اول مشروح است. سلطان مدت سه سال و پنجماه جام حکومت
نوشیده شربت اجل گوارا ساخت. و در موضع سنبل مدفون است مشهور بمقبرهٔ
سلطان پادشاه.

تاریخ

آمده شمس باز زیر سحاب

بروایت تاریخ فرشته چهار پسر ازو یادگار ماند میرزا جمشید و میرزا علی
شیر المخاطب به علاءالدین و میرزا شاملک معروف به شهاب‌الدین و میرزا هندال
مشهور به قطب‌الدین. و بقول بعضی مورخان شهاب‌الدین و قطب‌الدین فرزندان
علاءالدین اند.

(۲) سلطان جمشید در ۷۴۷ه مطابق ۱۴۰۳ بکرمی بر سریر ایالت نشسته
در عدل و احسان و رعیت پروری کمر همت بربست. بعد چندگاه علاءالدین

لوای بغاوت افراشته در حدود زینه پور با برادر خود بحرب و ضرب پیوست.
و در تیجیری شیخونی داده جمشید را شکست داد. انگاه جمشید پای استقامت استوار
کرده بر تخریب زینه پور ایلغار نمود. و سپاهان علاء الدین که در زینه پور بودند بقتل
رسانید. پس علاء الدین یورش آورده جمشید بطرف کامراج منهزم شد. و سراج
الدین وزیر جمشید شاه که محافظ تختگاه سرینگر بود علاء الدین را پیغام کرده تخت
تاج باو تفویض ساخت. جمشید بعد ازین واقعه کمر بسته سلطنت را وداع نمود.
و در همان ایام بقضا پیوست. حکومت او چهار ده ماه بود.

(۵) سلطان علاء الدین در سنه ۷۴۸ھ مطابق سنه ۱۴۰۴ بکرمی بر مسند حکمرانی جلوس
نمود. و محلهٔ علاء الدین پوره آباد ساخت. و برادر خود شهاب الدین را رتبه
وزارت بخشید. در آخر حکومتش بسبب بارش بی وقت قحط عظیم واقع شده
خلقتی انبوه ضایع گشت. و طایفه لون و ننا یک مخالفت ورزیده در کشتواڑ گریخته
رفتند. و سلطان بلطائف الحیل همه را بدست آورده محبوس داشت. و در قلمرو
خود فرمان داد که زن بدکاره از شوهر خود میراث نبرد و نصیب. و از این حکم بسیاری
از نسوان فاحشه لباس پرهیزگاری پوشیدند.

صاحب وقایع کشمیری نگارد که در زمان سلطان علاء الدین جناب سید
جلال الدین مخدوم جهانیان جهانگرد قدس سره خطهٔ کشمیر را بقدوم میمنت لزوم
خود طراوت و نضارت بخشیدند. بهمگی دو سه هفته سیاحت اطراف فرموده
رحلت نمودند. سلطان قدری آبادی شهر کرده بقضا پیوست دوازده سال و
هشت ماه و سیزده روز بحکومت گذرانید. تاریخ وفاتش این است. فرد

بهر تاریخ وفات سلطان هاتفی گفت "مکانش فردوس"
۷۶۱ھ

در محلهٔ ملک آنگن از شهر کدل بالا تر مدفون است۔

(۶) سلطان شهاب الدین موسوم به شیراشامک در ۷۶۱ھ مطابق ۱۴۱۶ بکرمی

بر مسند شاهی جلوس نمود۔ تاریخ

هاتف غیب بهر سال جلوس گفت بر گو "شهنشه نامی"
۷۶۱ھ

نقل است که در ایام شاهزادگی روزی بخواهش شکار میان درهٔ کوهسار

از آبادی دور افتاده تشنه لب شده بود۔ از ملازمان خود کسی همراه داشت

یکی رای شردل دوم چندا سیوم آخته جی ناگاه الله عارف از درهٔ کوه بر آمده

یک پیالهٔ شیر شهاب الدین بخشید و شهاب الدین قدری نوش کرده به چندا داد۔

وی اندکی نوشیده به رای شردل بخشید وی تمام نوشیده آخته جی را چیزی نگذاشت

و عارف بشارت داد که شهاب الدین بادشاهی عظیم خواهد شد۔ چندا و رای شردل

وزیر و سپه سالار او خواهند بود۔ آخته جی را زندگانی کوتاه است۔ چون بجانب

شهر معاودت کردند آخته جی در اثنای راه تباه شد۔

وقتیکه شهاب الدین بر تخت جلوس نمود چندا را رتبهٔ سپهسالاری داد۔ و

رای شردل به وزارت و انتظام مملکت ممتاز ساخت۔ تخمین تدبیر او باج و خراج

ملک و پرگنه بندی مقرر شده که تا عهد چک باقی بود۔ مورخان می نگارند که بعد

خرابی ذوالجو آبادی کشمیر در ایام آهسته آهسته ترقی پذیرفت لیکن بعدم

استقلال حکومت ضبط و ربط اطراف نبود چه سرکشان و سرداران اطراف

و پرگنات چند چند قریه در تصرف خود گرفته حکمرانی میکردند۔ و بجانب حاکم

شهر چیزی بطور تحفه و ارمغان میفرستادند و حاکم شهر را طاقت مقاومت آنها نبود.
وقتیکه شهاب الدین رایت حکومت افراشت سرکشان و خیره سران را قلع و قمع کرده
در چاه ذلّت انداخت. روزیکه فتحنامه از جائی میرسید آنرا از داخل عمر خود میدانست

بعد انتظام خطۂ دلپذیر در تنسیق و تنظیم مضافات کشمیر پرداخت. اوّلاً از راه
باره موله عزیمت کرده ولایت پکهلی و گبر سواد و ملک کهکران مسخّر ساخت. بعد ازاں با لشکر
گران در تبّت رفته با والی کاشغر محاربۂ عظیم ساخت. و ملک تبّت و اسکردو از تصرّف
او نزع کرده در قبضۂ اقتدار خود در آورد و از آن راه به گلگت آمده ملک داردو و
اطراف آن ضبط نمود. تبنگرا با لشکر انبوه پشته وار تعیین کرده کشتوار و جموں فتح کرد.
بعد ضبط و ربط اطراف و انتظام مملکت در سنه ۷۷۳ھ به تهیۂ اسباب حرب و ضرب
پرداخته ساز و سامان جیش و لشکر مهیّا ساخته با جمعیت پنجاه هزار سوار و پنج لک
پیاده از راه باره موله لوای عزیمت افراخت. و سیّد حسن بهادر فرزند سیّد تاج الدین
بیهقی که از بنی اعمام حضرت امیر کبیرؒ بود میر لشکر ساخت. وی با جمعیت بیست هزار
سوار و یک لک پیاده بر سم منقلائی پیش پیش میرفت هر جاکه میرسید فتح میکرد
گویا مقالید فتوحات در دست او بود.

بجملۂ نخستین ملک یوسف زئی و سواد بجور و پشاور فتح نمود. از آنجا
بجانب کابل نهضت ساخت. و سلطان احمد خان مرزبان کابل بجنگ پیش آمده
منهزم شد. و سیّد حسن تعاقب او دویده گرفتار کرد. مدّت هشت ماه محبوس بود.
عاقبت بشفاعت سیّد تاج الدین از حبس فارغ گشته به ملک موروثی خود باز تسلّط
یافت. و سلطان شهاب الدین خواهر او در عقد نکاح خود در آورد. و خواهر خود

بمواصلت او نامزد ساخت۔ وصبیۂ او را بعقد ازدواج سلطان قطب الدین سرفرازی بخشید۔ از انجا رایت جہانگیری افراشتہ بدخشان و لمغان و غزنین و غور و قندہار و ہرات فتح نمود۔ پس ازان تسخیر خراسان ایلغار کردہ ممالک بسیار در قبضۂ اقتدار درآورد۔ در کوہ ہندوکش رسیدہ افواج را مضرت و آسیب بسیار رسید۔ بنا بران کوس مراجعت نواختہ ممالک سندھ و ملتان را مفتوح ساخت۔ از انجا رایت منصور افراشتہ قلعۂ لاہور را محاصرہ نمود۔ و بعد آویزش بسیار ممالک پنجاب را متصرف گشت۔ و سیالکوٹ و لوہرکوٹ و جموں با جمیع اطراف مفتوح ساخت۔ و بعد تسخیر پنجاب بر دریای ستلج خیام دولت افراخت۔ و فیروز شاہ شہریار دہلی باستماع آن لشکر کثیر بمقابلۂ بادشاہ کشمیر تعئین ساخت۔ و بین الفریقین جنگہای عظیم واقع شد۔ عاقبت بفرمان حضرت امیر کبیر قدس سرہ کار بصلح انجامیدہ ملک پنجاب را تا حدود سرہند شہاب الدین متصرف گشت۔ و فیروز شاہ راسہ تا دختر بود حضرت امیر ہر سہ بمناکحت اقربای سلطان نامزد ساخت۔ چنانچہ اول در عقد حسن خان فرزند شہاب الدین صبیۂ دوم در عقد ازدواج سلطان قطب الدین۔ دختر سیوم بعقد مواصلت سید حسن بہادر افتخار یافت۔

صاحب وقائع کشمیر می نگارد کہ در ایام محاربۂ سلطان شہاب الدین با فیروز شاہ جناب حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ بقدوم میمنت لزوم خود خطۂ کشمیر را رونق بخشیدند۔ و سلطان قطب الدین کہ نائب سلطنت بود خدمات ایشان کما ینبغی بجا آورد۔ و آنجناب بعد چہار ماہ مراجعت فرمودہ بمقام فیروز پور با سلطان شہاب الدین ملاقات کردند۔ و بین المتخاصمین تجویز مصالحہ نمودند

۱۷۴

مقدم شریف تاریخ است - فقط

بادشاه بعد مصالحه کوس نصرت نواخته انتظام ممالک دور و نزدیک بخوبی ساخته بجانب کشمیر لوای معاودت افراخت - و در ضبط و ربط امور جهانبانی و تسخیر بقاع و فتح قلاع لاثانی بود و بواسطۂ صدور امور بدیعه و حالات عجیبه عهد او از عجایب روزگار می شمرند - هر جا که اشهب تسخیر را جولان میداد آن سواد را قبضه کرده باز بمالکان ملک عطا می ساخت - بعد تسخیر ممالک در آبادی ملک و رعایا سعی موفور بکار برده محلۂ شهاب الدین پوره که الحال به شہامپوره مشهور است آبادی شصت هزار خانه آراسته پای تخت خود گردانید - و در آنجا مسجد جامع آباد فرمود که هنوز بنیاد آن موجود است - و نیز از چهاونی بابت سکونت افواج معمور ساخت آخر عمر در فکر تخریب بتخانها افتاده بتخانۂ بجبشور که در بجبهاره بسیار مرتفع بود بشکست و در نفس شهر هر جا که بتخانهای بود موجود بود ویران ساخت -

و در ۷۷۷ھ بباعث سیلاب ده هزار خانه ویران شد - و در همان سال بادشاه حسن خان و علی خان پسران خود را بگفتۂ زن دیگر که با مادر ایشان نزاع میداشت بجانب دهلی اخراج نمود - و بعد چندگاه بمرض شدید بر بستر افتاده حسن خان را از دهلی طلبانید و وی در جموں رسیده بود که شهاب الدین محتضر شد - و برادر خود هندال معروف بقطب الدین را جانشین کرده انتقال نمود

تاریخ

ز دربار کشمیر چون رخت بست
شهاب و دگر قطب جایش نشست

نوزده سال و سه ماه بحکومت گذرانید - و در محلۂ بلدیمر برلب دریا مقبرۂ اوست ز مقبرۂ سلاطین زین العابدین بجانب شمال بمسافت سی قدم بر سر آن گنبدی سنگین

مرتفع بود پرتاب سنگه که از اهل کاران شهیر سنگه بود مقبرهٔ مذکور زیر عمارت آورد۔

(۷) سلطان قطب الدین در سنه ۷۸۰ھ مطابق سنه ۱۴۳۵ بکرمی بر سریر جهانبانی لوای حکمرانی افراشت۔ و محلهٔ قطب الدین پوره آباد کرده در انجا عمارتی وسیع و رفیع باساتین متبین ترصیص نمود۔ و در قلع و قمع بنیاد اهل فساد و در ترویج عدل و احسان و سداد بر اقران خود گوی سبقت ربود۔ با وجود اشتغال جهانبانی رغبت کمالات علمی بسیار میداشت۔ و حاکم لوهرکوت رایت تعاون افراشته با عسکر محاربه و مجادله نمود عاقبت کشته شد۔

و سلطان برادرزادهٔ خود حسن خان را از دهلی طلبیده با مورات ملکی دخیل ساخت۔ بعد چندگاه بنابر یاوه گوئی مخالفان سلطان از وی بدل گشته بگرفتن او فرمان داد۔ و حسن خان باستصواب رای شهردل که وزیر پیشکش بود بجانب لوهرکوت با مخالفان سلطان که در انجا بودند پیوست۔ سلطان از رای شهردل بدگمان شده محبوس داشت وی از بند گریخته خود را به حسن خان رسانید۔ و در انجا هر دو اتفاق کرده رایت مخالفت برداشتند۔ و بعضی زمینداران آن سواد هر دو کس گرفتار کرده پیش سلطان فرستادند۔ سلطان رای شهردل را قتل کرده حسن خان را محبوس داشت۔

و در زمان سعادت نشان او مطابق سنه ۷۸۱ھ هفصد و هشتاد و یک جناب امیر کبیر میر سید علی همدانی قدس سرهٔ بقدوم میمنت لزوم خود خطهٔ کشمیر را مرتبهٔ ثانی جنت نظیر فرمودند۔ و از رفقا و سادات هفتصد کس همراه داشتند۔ و در محلهٔ علاء الدین پوره فروکش فرمودند۔ و برلب دریا صفهٔ سنگین افراشته پنجوقت نماز بران ادا میکردند۔ سلطان باخلاص تمام آداب محبت و ارادت بجا آورده اندرز و نصایح

ازاں جناب شنیدہ بکار می برد۔ چنانچہ بموجب بیخبری دو خواہر معاً بعقد آوردہ بود
بفرمودۂ آنجناب یکی مطلقہ ساخت۔ و حضرت سید کلاہ مبارک خود تیمناً بسلطان
بخشید و سلطان تعظیماً آنرا در تاج خود نہاد۔ پس فرزندان او تا عہد فتح شاہ آں کلاہ
را درتاجہای خود می نہادند۔ و فتحشاہ کلاہ مذکورہ درکفن خود پیچیدہ برد۔

ملا احمد می نگارد کہ حضرت امیر شش ماہ در کشمیر گذرانیدہ اوایل ۷۸۲ھ
بجانب تبت عزیمت فرمودہ در بلاد کاشغر و ختن وغیرہ دین متین را رواج داد۔ و
در شہر افسوس بزیارت غار اصحاب کہف فائز گشتہ در ۷۸۵ھ بجانب کشمیر باز رجعت
فرمود۔ و در ۷۸۶ھ براہ پکھلی تشریف بردہ در حدود کنر سواد جان بحق تسلیم
نمود قصۂ آں در حصۂ سیوم گفتہ شود۔

سلطان قطب الدین شانزدہ سال و پنجماہ و دو روز طبل حکومت نواختہ
انتقال نمود۔ تاریخ

قطب برخاست از روی کشمیر — از سر جاہ سکندر بنشست

در محلۂ لنگرہٹہ در مقبرۂ سنگین متصل روضۂ پیر حاجی محمد مدفون است۔ و دو پسر
از وی یادگار ماندند۔ یکی میرزا اتکا ملقب بسلطان سکندر۔ دوم میرزا ہیبت۔
بعد وفات پدر سلطان سکندر بر تخت جلوس نمود۔

(۸) سلطان سکندر بت شکن باستصواب مادر خود کہ نورہ نام داشت
در ۷۹۶ھ مطابق ۱۴۵۱ بکرمی بہ اریکۂ حکمرانی جلوس نمود۔ تاریخ

شاہ عادل سکندر ثانی — کہ ازو یافت سرفرازی تاج
ملک روشن بنور شرع ازو — گرچہ بودہ ز ظلم چوں شب داج

بهر تاریخ سال سلطنتش عقل گفتا شریع واده ۷۶۹ھ

امرا و ارکان دولت را مطیع و منقاد خود گردانید۔ و او از جمیع سلاطین کشمیر بشوکت و عظمت و کثرت لشکر ممتاز بود۔ مهابت بسیار داشت۔ باج تمغا از اهل هنود و مسلمین معاف نمود۔ و در اوایل مادر سلطان دخل در مهمات ملکی نموده بوجه نیک سرانجام میداد۔ شاه محمد که پسر سلطان بود در پرده نرد مخالفت میباخت۔ باستماع این خبر مادر سلطان دختر و داماد خود از میان برداشته محبوس داشت۔ و رای مادری که وزیر اعظم بود هیبت خان برادر سلطان را زهر داده هلاک گردانید۔ و سلطان از کردار و اطوار وزیر بیدل گشته در فکر مدافعه او افتاد۔ امّا بخوف نقصان انتظام مملکت فرصت نگاه میداشت۔ وزیر بر حقیقت حال واقف شده برای دفع کدورت خاطر بخدمت سلطان التماس نمود که زمینداران تبّت کوچک باغی شده اند۔ اگر حکم باشد بنده در آنجا رفته گوشمالی متمردان نماید۔ سلطان این امر پسند آمده او را رخصت داد۔ وزیر با لشکر بجانب اسکردو نهضت کرده آن ولایت قبضه نمود و تمامی تبّت ها از شرق و شمال مسخر فرمود۔ و در آن حدود جمعیتی بهم رسانیده بغی ورزید۔ سلطان با لشکر فراوان بمدافعت او مسارعت کرده در سرحد تبّت جنگ واقع شد۔ و رای مادری هزیمت خورده بلمند ذلت گرفتار گشت۔ بعد چندگاه در زندان زهر خورده از جهان درگذشت۔ سلطان اطراف تبّت وغیره در قبضهٔ اقتدار خود در آورده۔ و در شجاعت و سخاوت و مروّت مشهور شد۔ و از شنیدن آوازهٔ جود و احسان و بذل و امتنان او دانشمندان عراق و خراسان و ماوراء النهر وغیره بلاد بملازمتش آمدند۔ و علما

فصل دین اسلام در ممالک کشمیر رواج تمام پیدا شده نمونهٔ عراق و خراسان گردید

و در سنه ۷۹۶ هجری حضرت میر محمد همدانی خلف الصدق جناب امیر کبیر میر سید علی همدانی قدس سرهما درین دیار فرحت آثار بعمر بیست و دو سالگی براتفقت سیصد رفقا تشریف شریف ارزانی داشت. و مدت بیست و دو سال درین بلاد اقامت فرمود وسلطان در بجا آوری خدمات آنجناب بجان و دل کوشیده بحسن ارادت و عقیدت در حلقهٔ مریدان ایشان در آمد. و در محلهٔ نوهٹه برای اقامت آنجناب عالیشان قصری رفیع و وسیع معمور ساخت. و نیز حسب الامر ایشان خانقاه معلی در نفس شهر و خانقاه والا در موضع وچی. و خانقاه اعلی در موضع ترال. و خانقاه کبرویه در موضع تصبیص نمود. و برای خرج مطبخ و مصرف خانقاه معلی سه قریه جاگیر بخشید. که تا دور حکومت سنگان بدستور معمول بود. و ملک سهه بٹ که مشیر و وزیر سلطان بود حضرت سید اورا با جمیع توابع و لواحق مسلمان ساخته دختر او بی بی بارعه در حبالهٔ نکاح خویش در آورد. و سهه بٹ را ملک سیف الدین نام نهاد. و رساله در علم تصوف تصنیف کرده بسلطان بخشید. و بطفیل حضرت میر سید اکثری از سادات عظام و علمای فخام وارد این مقام گشته سلطان هر کس را بحسن ارادت اقطاع و مناصب بخشید. و در بجا آوری خدمات ایشان بجان و دل کوشید.

و از ابتدای سکونت راجه ها درین دیار بتخانه های بسیار عجوبهٔ صنعت روزگار یادگار مانده بود. که بعجایبهٔ صنعت ابداع و اختراع تعمیر آن عقل عقلا پریشان میشد سلطان سکندر لوای تصلب افراخته بتخانه های مذکوره از بیخ بر انداخته با خاک یکسان ساخت. و از احجار بعضی بتکده ها مساجد و مقابر بر افراخت. اولاً برای انهدام

بتخانهٔ مارتاندی شود که بر کرپورهٔ مٹن از تعمیرات راجه رام دیو یادگار بود تا یکسال کارخانه جاری ساخت و خرابی آن انهدام نتوانست کرد. عاقبت بنیاد آن چند سنگ کشیده در جوف بتخانه هیزم بسیار جمع کرده آتش افروختند. و اشکال و تصاویر الوان آن که از طلا ملمع شده بود تباه کردند. و حصار احاطهٔ آن از بیخ برکنده فرو ریختند که آثار آن هنوز حیرت افزا است. و همچنان بتخانه‌های بیجباره که زیاده از سه صد بودند با خاک تیره یکسان ساخت حتی که بتخانهٔ وزیه اشیری که از همنامی و گرامی بود از بیخ برکند. گویند هنگام شکستن آن شعله‌های عظیم از آتش پیدا شده که سلطان و ارکان دولت مبهوت شدند و همه آنرا حمل بر کرامات معبودان خود میکردند و چیزها میگفتند و سلطان آنرا از طلسمات دانسته از تخریب آن باز نماند تا که از بنیاد آن سنگی ظاهر شد بر روی آن سنگ بخط سنسکرت منقوش بود "بسم الله منفتر به شکست وزیه اشیری" یعنی بسم الله یک افسونی است که ویران میکند بتخانهٔ وزیه اشیری را. سلطان از سنگهای آن بتکده مسجد جامع بیجباره معمور ساخت و بتخانهٔ ککیشو را نیز سلطان شهاب الدین اندک خراب کرده بود و سلطان سکندر بنیاد آن برکنده خانقاهی برای اخوان سید محمد قریشی تخصیص نمود. و عوام آنرا و باغ خانقاه میگفتند. راجه گلاب سنگه خانقاه مذکوره را ویران کرده بتخانهٔ جدید آباد ساخت. و همچنان بتخانهٔ پرتی هاسه کیشو و مندر کمالیشو از تعمیرات للتادت در پرسپور معمور بود و سلطان آن هر دو بنیاد را مسمار کرده سنگهای آن در سد بندها صرف نمود. و ستون حجری که در آنجا بطول پنجاه دست و بقول بعضی پنجاه گز موجود بود بشکست. و از بنیاد آن بتکده صندوقی بر آمده بر ورقی از مس نوشته یافتند که بعد از این قدر مدت هادم این بتکده سکندر نام پادشاهی خواهد بود.

وصورت بده افتاد که در دست خواهد شکست. دوم در محلهٔ اسکندرپوره متصل دولتخانهٔ
شاهی دو بتخانهٔ عالی بود یکی مهاشری از تعمیرات پرورسین. دوم تاراپیت بنا کردهٔ راجه
تاراپیڈ سلطان آن هر دو بتخانه را دیرینه مسمار کرده از مصالح آن مسجد جامع درمیان
شهر آباد ساخت. و بتخانهٔ کالی شوری سابقاً سلطان قطب الدین مسمار کرده بود بجای
آن سلطان سکندر خانقاه معلّی معمور فرمود. و برای ترویج مذهب محمدی اهل هنود را
تکلیف کلی رسانیده درمیان شهر منشور ساخت هر کسیکه دین محمدی قبول نکند ازین ملک بگریزد
ورنه دست از جان بشوید. موجب آن بعضی هنود فرار اختیار کرده بجانب اطراف
نقل کردند و بعضیها حلقهٔ اسلام بگردن انداخته آسوده ماندند. و بعضے برهمنان بر قتل
خود راضی شده از جان درگذشتند. گویند سلطان سکندر سه خروار زنار در آتش
بسوزانید.

عاقبت بتجویز میر محمد همدانی قدس سره از قتل برهمنان باز مانده بنسبت
آنها جزیه قرار داد. و تمامی کتب اهل هنود جمع آورده درمیان تالاب ڈل غرق کرده
بر سر آن سنگ و خاک انباشته سد و تالن مرگ احداث نمود. الحال آنرا سد الیشبری
میگویند. و بتخانهٔ ایشپشور که در ایشبراری معمور بود مسمار کرده سنگهای آن در تسدید
سد مذکور صرف نمود. و در عهد سلطان منهیات و بدعیات نامشروع مثل شرب شراب
و قمار وغیره سر بسر ممنوع بود. و نوای آلات سرود مثل بربط و چنگ و عود و مزمار و ساز
[illegible] از ترویج جانها برخاست. و آواز کوس و کرنا بغیر معارک و مقدمات محاربه و پیکار
ممنوع گشت. همگی همت و تمامی نهمت در ترویج دین متین مصروف میداشت
[illegible] و ربط [illegible] و رتق و فتق امور سلطنت برادران دوران گوی سبقت

لہ بود ہر جا کہ لوای عزیمت افراخت طبل فتح و فیروزی نواخت۔

ہمدراں زمان سعادت اقتران صاحبقران ثانی امیر تیمور گورکانی بعد تسخیر ترکستان و خراسان عنان عزیمت بجانب ہند معطوف داشتہ آں سواد میمنت مواد را در قبضۂ اقتدار در آورد۔ چوں ذکر امیر تیمور درمیان آمد بنا بر ربط تاریخ نویسی برخی از احوال آں بادشاہ دیں پناہ درینجا گفتہ شود۔

تسلط یافتن امیر تیمور گورکانی بر ممالک ایران و خراسان و ترکستان و ہندوستان و کشمیر

مولانا شرف الدین یزدی رقمطراز است کہ امیر طرکل نام شخصے از رؤسای شہر سبز کہ آنرا شہر کش ہم میگویند صدر نشین مسند امارت بود۔ و در خدمت شیخ شمس الدین کہ از اولیای عظام آں مقام بود آمد و رفت میداشت۔ روزی از زبان آں شیخ بزرگوار بشارت شادمانی دریافت کہ از صلب فرزند تو عنقریب فرزندی بوجود خواہد آمد کہ ولایت ایران و توران و خراسان و ہندوستان را مفتوح خواہد ساخت۔

وہمدراں زمان از حرم محترمۂ امیر طرغانی کہ فرزند ارشد امیر طرکل بود در ۷۳۶ھ تیمور شاہ متولد گشت۔ چوں بسن شباب رسید روزی با چندکس از متعلقان خود در خدمت شیخ شمس الدین شرف اندوز صحبت شد و حضرت شیخ فرمودند کہ امروز صحبت ما با کسے است کہ بادشاہی نصف دنیا خواہد کرد۔ و امرای عظام کہ در خدمت آں عالی مقام حاضر بودند ہر یکی امید ایں نوید بخود منسوب داشت۔ و امیر تیمور از روی فروتنی خطور ایں امر خطیر بخاطر خود ہمی آورد ولیکن موجب تقدیر قادر بیچون نیر اقبال آں ہمای ہمایوں فال در ربع مسکون پرتو جلالات انداخت۔ و اوایل ۷۷۱ھ در شہر بلخ افسر جہانبانی بر سر دادہ در تزاید جاہ و حشمت و ترقی جیش و مملکت پرداخت

وبمددگاری حضرت باری طبل جهانداری نواخته برای تسخیر ممالک و امصار لوای عزیمت
افراخت. و سرهای سروران و سرکشان در خاک و خون انداخت. و همای نصرت و فیروزی
همیشه همعنان او می بود و بر موقع عزیمت گاهی روی هزیمت ننمود هر جا که تاخت شاهان
عالی شان را مغلوب ساخت. اولاً بلاد امصار خراسان و افغانستان بیورش سهل و آسان
زیر فرمان در آورد. آنگاه یکران عزیمت را بتسخیر عراق و فارس و آذربایجان جولان داده
مظفر و منصور بجانب توران نهضت فرمود و تا مدت مدید در حدود ترکستان محاربات
شدید با سرفرازان نزدیک و بعید پدید آورده رایات عالیات را بعزم تسخیر هندوستان
اهتزاز داد. و در سنه ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ع بر ساحل دریای نیلاب که الحال به اٹک معروف
است خیام دولت افراشت. و در آنجا عرضداشت سلطان سکندر شهریار کشمیر متضمن
اقبال و امتثال حکم اشرف و انقیاد امر و ایجاب سکه و خطبه اقدس بنظر اشرف حضور صاحبقران
مشرف گشت چنانچه از افعال شایسته و اطوار بایسته سلطان سکندر خوش شده یک
زنجیر فیل و تمغای شاهی مصحوب توقبا و فولاد برای سلطان ارمغان فرستاده اظهار تودد
و خوشنودی ساخت. و سلطان سکندر بادای شکریه آن تحایف و نفایس فراوان
مصحوب مولانا نور الدین بجناب صاحبقران ارسال کرده التماس حصول شرف پابوس خدمت
نمود. صاحبقران سفیران خود را راهی ساخت و گفت وقتیکه رایت عزیمت از هندوستان
بجانب پنجاب مراجعت فرماید سکندر شاه در آنجا بملازمت مشرف گردد. آنگاه
صاحبقران از نیلاب بجانب پنجاب نهضت کرده بتسخیر بلاد و اطراف کامیاب گشته در
دهلی رسید. و سلطان محمود تغلق با جمعیت سپاه و لشکر خود بمقابلت او رایت محاربت
افراشت. لیکن بحرب و ضرب شدید مغلوب و منهزم گردید. و تیمور شاه بر تخت دهلی

جلوس کردہ سکہ و خطبہ جاری ساخت۔ بعد انقضای ہشت روز چند ہزار سوار برای تحصیل
غلہ و خراج باطراف پرگنات مامور ساخت۔ ہزبران پرخاش خو دست تطاول در مال
رعیت انداختہ آتش فساد افروختند۔ و مردم عوام بازدحام تمام الویۂ بغاوت
افراشتہ بمقابلہ پیوستند و عسکر شاہی بجوش آمدہ متمرّدان از قتل عام کردہ تا سہ روز انہار
خون در دہلی جاری کردند۔ و دست تطاول دراز کردہ ہرچہ یافتند بردند۔ و نصف شہر
بآتش کینہ افروختند۔ و از لاشہای مردگان انبارہا اندوختند۔ مختصر کہ تیمور شاہ
تا عرصۂ پانزدہ روز در دہلی قیام کردہ تا ساحل دریای گنگ امصار و قصبہ جات
را تاخت و تاراج و قتل عام نمود۔ انگاہ بجانب دکہن ایلغار فرمودہ چون در ذیل کوہ سوالک
رسید رایان خودرای آن نواحی بصف آرائی و جنگ آزمائی جسارت کردہ تا مدّت
شانزدہ روز فیمابین آتش مقابلہ و مقاتلہ افروختند۔ عاقبت ہزبران شاہی اقوام
مرہٹیان را نہب و غارت کردہ قتل عام نمودند۔

پس تیمور شاہ بجانب سمرقند عنان عزیمت معطوف داشتہ چون در وزیرآباد
خیام دولت افراشت حاکم آنجا دو طوطی سفید رنگ کہ در شیرین کلامی معروف بودند تحفۂ
خدمت گذرانیدہ بوفور عطاف جہانبانی مورد الطاف و مہربانی گردید۔ از آنجا
بجانب جموں عسکر ظفر پیکر تعیین ساختہ جان نثاران درگاہ راجہ آنجا اسیر کردہ بحضور
گذرانیدند۔ و بادشاہ بوفور رحمت ملک موروثش بازدادہ باج گذار نمود۔ و در آنجا
نوقیا و فولاد و زین الدین کہ برسم رسالت جانب کشمیر رفتہ بودند و احکام واجب
الاذعان بنام شاہ سکندر والی آنجا بردہ بودند با ایلچیان او باردوی اعلی رسیدند و
عرضداشتند کہ سلطان سکندر احرام بندگی بستہ روی نیاز بقبلۂ اقبال آوردہ بود

بموضع جہلمیان رسیدہ ازاں مرحلہ مولانا نور الدین کہ از جانب او برسالت آمدہ بود
باو پیوست و تقریر کرد کہ امرای دیوان اعلی مقرر فرمودند کہ سی ہزار اسپ و صد ہزار
درست کہ ہر یک بوزن دو نیم مثقال باشد والی کشمیر از ولایت خود سرانجام نماید
وجہت امتثال آں امر سلطان بازگشت رفت۔ تا کہ بعد از اتمام آں مہم دیگر بارہ متوجہ
شود و از پابوس حضور فایز گردد۔ چوں این معنی بسمع اعلی رسید بادشاہ آنرا نپسندید۔
فرمود کہ شاہ سکندر را تکلیف مالایطاق کردند و زیادہ از اندازہ وسعت ولایت او
طلب داشتند بنور عقل کہ چراغیست رخشان روشن و ہویداست کہ از ہر مملکتی مبلغی مطالبہ
باید نمود کہ در حوزہ وسعت و فسحت آں باشد تا شرائط نصفت و عدالت مرعی ماند۔ و
رسولان صدق خدمت گذاری شاہ سکندر بعرض رسانیدند۔ پادشاہ زین الدین را
حکم داد کہ سلطان سکندر را بگویند کہ بوجہی تردد ننماید و تا تاریخ سیزدہم ماہ رجب ۸۰۱ھ
خود را برلب آب سندھ برساند۔

بعد ازاں بادشاہ بر ساحل چناب اکثر مرزبانان ہندوستان کہ ہمعنان موکب
نصرت بودند رخصت کردہ بمساکن و ماوای خودہا در گذشتند۔ پس ازاں از دریای
چناب عبور کردہ بسیاری از افواج شاہی غرق لجہ تباہی گشتند۔ از انجا بجانب اٹک
لوای عزیمت افراشت۔ و شاہ سکندر بمجرد ورود فرمان احرام ملازمت بستہ
در بارہ مولہ رسید۔ از انجا خبر شنید کہ صاحبقران بر جناح تعجیل از آب سندھ عبور کردہ
بجانب سمرقند متوجہ گشت۔ پس ایلچیان کاردان بہمراہی فرزند خود شاہی خان
با تحائف و ہدایای شایان بخدمت اشرف فرستاد و خود با خیر و سعادت معاودت
فرمود۔ شاہی خان در سمرقند بملازمت رسیدہ از پیشگاہ والا تا ہفت سال

رخصت معاودت نیافت۔ و در سنہ ۸۰۹ھ در موسم سرما برودت ہوا شاہ والا بجانب چین و خطا رایت جہانگیری افراشت و درعرض راہ حرم محترم را رخصت انصراف بسمرقند بخشید و چند روز متواتر شربت شراب از تکاب کہ دفعہ تشنہای آتش باطل شد و مزاج متغیر گشت و تب محرقہ اشتداد یافت و مخالف اجلش تاخت آورده تا ساختہ ناساختہ ماند۔ ساختہ ہم ناساختہ ساخت۔ چتر اقبال از سرش انداختہ سلطنت و مملکتش باختہ شد۔

تاریخ

سلطان تمر آنکہ چرخ را دلخون کرد ‌‌ ‌ ‌ وز خون عدو روی زمین گلگون کرد

در ہفدہ شعبان بجنت آمد ‌ ‌ ‌ ‌ فی الحال ز رضوان سر و پا بیرون کرد

بعد انتقال صاحبقران شاہی خان در سنہ ۸۰۹ھ از سمرقند مراجعت کرده بقدمبوس پدر بزرگوار فایز گشت۔ مدعا کہ سلطان در عدل و رافت و احسان وجود و سخاوت و امتنان و کسر اصنام و دفع بدعات و ترقی اسلام مدت بیست و چہار سال و نہ ماہ و شش روز بسر برده آزار تپ محرقہ علیل گشت۔ و پسران خود میرخان و شاہی خان و محمد خان حضور طلبیده باتفاق و اتحاد وصیت نمود۔ پسر بزرگ خود میرخان را علی شاہ خطاب داده سلطنت برداشت بتاریخ ۲۲ ماہ محرم سنہ ۸۲۰ھ از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت و درا حاطۂ مندر گوکی شہری سمت شمالی مدفون شد۔ فوت سکندر تاریخ است ۸۲۰ھ شعرا و فصحا مرثیات و تواریخ داد سخنوری داده اند۔ صاحب بہارستان شاہی وفات سلطان در سنہ ۸۱۶ھ می نویسد واللہ اعلم۔

(۹) سلطان علی شاہ در سنہ ۸۲۰ھ مطابق سنہ ۱۴۱۷ء با برادر نگ جہانبانی بحکمرانی

لہ الحال بہ دمٹہ بادشاہ مشہور است۔

بنشست۔ ملک سیف الدین را ثانیۂ وزارت بخشید و باستصواب او در تخریب و تعذیب فرقۂ ہنود علم تعصب افراختہ جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت و جمعی ازیں ملک مفرور شدہ و جمعی جزیہ اختیار کردہ بر جور و جفا اصطبار ورزیدند۔ و بعضیہا بر خودکشی اقدام نمودند۔ ہم دراں زمان والی کاشغر با فوج گراں یورش کردہ ہر دو تبت را قبضہ نمود وسلطان از روی عدم استقامت خود تغافل گذرانید۔ و بعد مدت سیفدین بعالم جاودانی بگذشت مردی عاقل و فاضل و دانا بود۔ از اصابت رای و حدت ذہن او نقلہا می آرند۔ میگویند کہ شفتے دو مادیان از دو مالک بہ ییلاق رفتہ بودند در آنجا ہر دو زائیدند کرہ یک مادی سقط شدہ و بچۂ دوم از ہر دو مادیان شیر مینوشید۔ عاقبت بہ نسبت آں کرہ ہر دو مالک متنازع شدہ مرافعہ بطول انجامید۔ و کسی فیصلہ آں نتوانست کرد۔ عاقبت نقل مقدمہ بہ سیفدین گذرانیدند و ملک آں ہر دو مادیان بر ساحل دریای بہت استادہ کردہ کرہ بر ساحل دیگر فرستاد۔ چونکہ مادر اصلی بجانب بچۂ خود نگاہ کرد بموجب شفقت ذاتیہ خود را بدریا انداختہ از دریا عبور کرد و مادی دیگر بوجہی اضطراب ننمود پس کرہ بمالک آں مادی بخشید۔

آوردہ اند کہ کاتبی بود فرتوت زوجۂ داشت جوان آن عورت با جوانی پیوستہ با او عقد نکاح بربست و مقدمہ بہ سیفدین افتاد در پیش او ہر دو شوہر ش ثبوت کامل گذرانیدند ملک متردد ماند۔ انگاہ آبگیر از قلمدان خود کشیدہ برای آوردن آب بدست آں عورت داد و آں عورت بفراست تمام آب در قلمدان انداخت ملک دانست کہ آں عورت از کاتب است بوی ارزانی داشت۔

نقل است کہ گاذری بود مفلس از روی افلاس خود خیالی بخاطر آورد کہ

درخانۂ خود شبانہ نقبے دادہ فردا غوغا می کنم کہ دزداں کالای مردماں بردند آنگاہ
پوشاک مردماں فروختہ بضاعتی حاصل کنم. شبانہ درخانۂ خود نقب کندن گرفت
و پاسبان او را دزد پنداشتہ اسیر کرد و گاذر دست بگریبان پاسبان انداختہ
غوغا بر داشت و پاسبان را زدو کوب نمود. فردا مقدمہ بسیف دین افتاد ملک
مدتی در تحقیقات آں تامل نمودہ فرق حق و باطل نتوانست کرد. یکے از خدمتگار خود را
تعلیم فرمودہ وی خود را مردہ ساخت و زوجۂ او مویہ کناں پیش ملک آمدہ از
مردن شوہر خود خبر داد و ملک او را کفن پوشانیدہ در تابوت نہاد و گاذر و پاسبان را
از حبس کشیدہ فرمان داد کہ ایں میت در پانپور رسانیدہ بوطنگاہ خود مدفون سازند
ہر دو کس درمیان برف و گل ولای آں میت را بدوش گرفتہ افتاں و خیزاں براہ
می رفتند. پاسبان بہ گاذر گفت ناحق مرا خود را گرفتار کردی نمیدانم کہ ترا در نقب
دادن چہ غرض بود. گاذر گفت کہ من پوشاک مردماں بہہانۂ دزدان میخوردم تو مرا
ناحق گرفتار کردی. میت از تابوت برخاست کہ من ببرکت راست گفتاری شما
زندہ شدم پس بازگشتہ بشہر آمدند. و گاذر را سزا دادند.

بہر حال سیف دین مردی عاقل و منصف مزاج بود. چہل سال در وزارت
گذرانید. بعد انتقال او شاہی خان رتبۂ وزارت یافت و بمعدلت و لطف
خلق خدا را دلخوش ساخت. و علی شاہ مدت شش سال و نہ ماہ حکومت بسر بردہ
عزیمت طواف حرمین الشریفین بخاطر آورد. و برادر خود شاہی خان ملقب
بہ زین العابدین کہ از عنفوان جوانی آثار بلاغت و شجاعت و سعادت و فطانت
از ناصیہ اش لائح بود بر مسند ایالت مستقل داشت. و خود از راہ جموں با جیل و

خدم بجاه و حشم بصوب حجاز متوجه گشت ـ و محمد خانرا بابت اطاعت و فرمانبرداری
او اندرز نمود ـ چون در جمون رسید راجه آنجا که پدرش منکوحه او بود اورا از ترک
سلطنت شنعت کرده از خواهش حج باز داشت و لشکری از خودش همراه داده براه
پهکلی بازگشت روانه ساخت ـ زین العابدین باستماع این خبر کینه ور شده سامان
جیش و عسکر از تیغ و خنجر آراسته بمدافعهٔ او بشتافت ـ و بمقام اودی دو جیش
پرطیش باهمدیگر صفوف محاربه و مقاتله آراسته بجدال و قتال با افسران سرکش
پی سر کردند ـ عاقبت زین العابدین هزیمت خورده در سیالکوت رفت ـ و علیشاه
بار دیگر بر تخت جلوس نمود ـ

چون در آن ایام جسرت خان گهکر که در سمرقند از بند صاحبقران گریخته آمده
در پنجاب تسلطی تمام حاصل کرده بود زین العابدین باو پناه برده بمساعدت او لشکری
انبوه فراهم کرده بکشمیر آمد ـ علیشاه با لشکر بیکران از کشمیر استقبال کرده با همدیگر
بجنگ پیوستند و علی شاه مغلوب گشته در دست جسرت خان اسیر افتاد و زین العابدین
مظفر و منصور بجانب کشمیر نهضت فرمود و مردم شهر که هواخواه او بودند خوشحال شدند ـ

(۱۰) سلطان زین العابدین در سنه ۸۲۷ھ مطابق سنه ۱۴۸۰ بکرمی بر سریر
جهانداری جلوس نمود ـ

ع

سایهٔ الطاف خدای واهب

تاریخ جلوس اوست ـ و بحسن استعداد خود در ضبط و ربط اطراف مملکت ساعی
گشته سرکشانرا طاقت مخالفت نگذاشت ـ و در تمشیت پروری علم نیکنامی فراشت
و برادر صغیر خود محمد خانرا بعهدهٔ وکالت و نیابت بخشیده خزانات جزوی و کلی

باو رجوع نمود. و خود تشخیص قضایا میکرد. و ملک رینه و احمد رینه که از قوم چیذرا
بودند بعهدهٔ سپه سالاری مقرر ساخت. و ملک مسعود ٹھاکور را خطاب مدار
المهامی داد و رسومات بد که از سالقه مانده بود کلاً برانداخت و نرخ تولیچی دُول
کرد. و قواعد و ضوابط خود بر تختهای مس کنده در شهر و ده مروّج ساخت تا که
رسوم ظلم از ملک برافتاد. و جرمانه و مصادرات که شقداران از رعایا میگرفتند
برطرف نمود. و حکم عام کرد که سوداگران مال تجارت باندک نفعی فروخت سازند.
و غبن فاحش در سودا ننمایند. و محبوسان عهد سلاطین سالقه آزاد ساخت. و هر
ولایت که فتح میکرد مال غنیمت آنجا بر عساکر قسمت کرده میداد. و بدستور ملک
محروسهٔ خود بر رعایای آنجا خراج شش یکی مقرر می ساخت. و سرکشان و فتنه گران
را گوشمالی داده از مرتبهٔ اعلیٰ بدرجهٔ ادنیٰ میرسانید و مساکین و فقرا را نوازش کرده
بدرجهٔ اوسط نگاه میداشت تا که باغی نشوند. و عورات بیگانه را بنظر خواهر و مادر
دختر میدید. و بروی نامحرمان نگاه نمیکرد و در مال غیر بنظر خیانت نمیدید.
گز و جریب و پیمانه و اوزان افزون ساخت. گویند کان مس یافته بود و وجه
خرج خود از آمدنی کان مذکوره صرف میکرد.

و در عهد سلطان سکندر بتهای نقره و طلا شکسته مسکوک کرده بودند
و دران ذکر بادی پیدا شده بود سلطان حکم فرمود تا بر مس خالص که از کان حاصل
میشود سکه بزنند و رائج سازند. چنانچه فلوسهای عهد او تا حال موجود است.
و ده فلوس یک پاو سنجه است که درآن وقت مروّج. و اگر بیست فلوس فرش
کنند یک وجب یعنی چهار گره برابر است.

و هنگام غضب مجرم را سیاست نمیکرد و هرچه در حق او بزبان خود دعای بد
میکرد او را معلوم نمیشد که سلطان بر وی خشمناک است بلکه رضامند میرفت و همه سازی
او در ضمن می شد. باوجود کثرت شوکت بوضع حقیر میرفت و در گنج خزاین و دفاین
راغب نبود و فراست و حدت ذهن بمنزله داشت که مقدمات مشکل را بدیهه فیصله
میساخت. چنانچه در عهد او زنی از روی عناد که با انباغ[1] خویش میداشت بهیچ
حیله او را ضایع نمی توانست کرد شبی پسر صغیر خود را بکشت و صباح تهمت خون
پسر بر انباغ خود کرده بدادخواهی نزد سلطان رفت. سلطان آن قضیه را
بدانایان درگاه سپرد چون آنها از تشخیص معامله عاجز آمدند سلطان آن عورت
ملزمه را در خلوت طلبیده پرسید که اگر این پسر از دست تو کشته شده است
بمن راست بگو تا بر تو عفو کنم والا ترا بسیاست رسانم. وی جواب داد که من
از کشتن این کودک بیخبر هستم هرچه خواهند حکم فرمایند. سلطان گفت اگر از تو
این فعل صادر نشده است بیا برهنه شو و بحضور مردم در خانهٔ خود بیا. آن عورت
گفت که مرا هزار بار کشتن بهتر است لیکن این امر دشوار اصلا تسلیم نخواهم کرد. آنگاه
سلطان آن زن مدعی طلبید در خلوت از وی پرسید که راست بگو این طفل که
کشته است آن زن گفت اگر انباغ من کشندهٔ این پسر نباشد مرا بجای او باید
کشت. سلطان گفت اگر تو راست میگوئی بحضور مردم برهنه شو آن زن فی الحال
این سخن منظور کرده خواست که برهنه شود. سلطان مانع این امر گشته فرمود
که جرم این کار از دست [illegible] فی الحال او را زیر تازیانه گرفتند تا که بفعل خود اقرار

[1] انباغ - هرگاه دو زن در عقد نکاح یکمرد باشند نسبت آنها با همدیگر انباغ گویند و بعربی آنرا ضره می نامند و بکشمیری سُن

نموده بسیاست رسید۔

وسلطان در ملک خود مشتهر ساخت که مال مسروقهٔ دزدانرا رئیسان قریات تاوان دهند باین تقریب رسم دزدی از قلمرو او برافتاد۔ وطایفهٔ گورچیان که از قدیم کوکه‌های سلطان بودند تسلّط و تغلّب خلل انداز امور سلطنت شدند۔ وسلطان از مخالفت آنها ستوه آمده بلطایف الحیل آنگروه بدنهاد را در نوشهره بقتل رسانید۔

بیت

سرکشی با بادشاهان عاقبت محمود نیست ... سنگ برافلاک دادن وی خود شکستن است

ومحلهٔ نوشهره بکثرت عمارات واسواق ودکاکین از خود احداث نمود۔ ودر آنجا طرح دولتخانه انداخته پای تخت خود مقرر ساخت۔ وبرای نشستگاه خود دارالمنظری دوازده طبقه بلند افراشت که درضمن هر طبقه پنجاه حجره بود۔ ودرمیان هر یک حجره پانصد مردم جلوس میکردند واز طاق ورواق وایوان وغرفه‌ها اعجوبهٔ صنعت روزگار بود نام آن زینه‌ڈیب می گفتند وبرالسنهٔ عوام رازدان یعنی خانهٔ بادشاه مشهور بود۔ واز سندلار نهرآبی بصرف زر کثیر آورده درصحن آن قصر جاری ساخت۔ پس درفساد وبغاوت چکان بعضی متمردان آنرا آتش کشیدند وتا یکسال بنیاد آن میسوخت۔

وبعد تشیید مبانی سلطنت تسخیر ممالک تبّت که در عهد علیشاه والی کاشغر آنرا قبضه کرده بود لوای عزمیت افراشت وباجمعیت یکصد هزار پیاده وپنجاه هزار سوار از راه لار یلغار کرده بمقام شی زی درمضافات تبّت اتفاق محاربت افتاد ووالی کاشغر بالشکر انبوه از کوه قراقرم عبور کرده بجنگ پیوستند وبسیاری از

سرداران سرکش بی سر شدند۔ و فوج سلطان اگرچہ از گروہ مخالف کمتر بود لیکن باعانت غیبی غنیم مغلوب و مهزوم گشت۔ و سلطان این نصرت افراختہ هردو تبت در قبضۂ اقتدار خود درآورد۔

و در سال دوم باتفاق جسرتخان گهکر نواحی پنجاب را مضرب خیام ساختہ ممالک محروسۂ خود را از پیشاور تا دریای ستلج ضبط و ربط نمود و بعبور دریای ستلج با بادشاه دهلی صفوف محاربہ آراستہ بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید معرکہ بصلح انجامیده موجب قرار داد سلطان شهاب الدین تا حدود سرهند سلطان زین العابدین متصرف گشت۔ و بعد بند و بست ممالک پنجاب بجانب کشمیر معاودت کرده بجمعیت خاطر و فراغت دل در ربط و معدلت و آبادی مملکت پرداخت۔ و امرا و سرداران لشکر را باقطاع و نوازشها بنواخت۔ و سایر مبارزان و دلاوران عسکر را با نعام و اکرام دلخوش ساخت۔

و در عهد وی کافۂ انام از خواص و عوام اهل هنود و اسلام اوقات خود بامنیت و رفاهیت میگذرانیدند۔ و فراخی معیشت و جمعیت خاطر و وسعت مأکولات و ارزانی غلات در عهد وی چندان بود کہ تشریح آن بتطویل انجامد۔ و در معماری ملک و آبادی رعایا مساعی جمیلہ بکار برده اکثر قریات معطلہ و اراضی غیر مزروعہ کہ باستیلای ذوالجو خراب و ویران شده بود بعی تمام آباد ساخت۔ و در عهد او جابجا سد بندیها و مرمت آبجوها و تعمیر پلها بعمل آمده هیچ زمینی بی آب و زراعت نماند مگر جائیکہ علم سلطان بآن نرسید و بسیار زمینها آباد کرده وقف محتاجان ساخت۔ ازانجملہ هفت مقام بنام

بنام او موسوم کرده. و زینه گیر در کامراج. و زینه پور در مصراج. و زینه کوٹ پرگنه
سایر المواضع پائین. و زینه ڈب در بلوشہره هشتم ... از والیان. و زینه کدل معروف
و زینه باوار از زینه کدل تا بابه کھٹر. و زینه ڈیب در دتال او ...

و اوقات عزیز خود اکثر در سیر و سیاحت اطراف و نواحی و برگذرات و سیر و شکار در حدود کوهسارها و تالابها بسر میبرد. هر جا که موضعی خوش و هوای دلکش می یافت در آنجا طرح باغات و عمارات انداخته بعیش و عشرت باشتغال میداشت. خصوصاً در زینه گیر باغی بسیج که فسحت آن دو میل مربع بود باشجار و ازهار دلکش و ... آراسته بر چهار گوشه آن عمارات عالیه افراشته از عجوبه روزگار نمود و حوالی آن عمارات امرا و اراکین بترتیب گلزار و دوازده معمور بود. و نالهء بکمال مشقت از نجری آکثی حدود کرده آنها آن در تمامی میدان زینه گیر نهر سوهباری ساخت. و مزروعات و محصولات آن بعلما و فضلا در اقطاع بخشید. و در تعمیر آن جو و لت بد نالهء نهر لکهار و پیه صرف نمود. تاریخ

چو شد تعمیر آن جوی گرامی　　　خرد تاریخ گفتا جوی خرم ۸۵۹

همدران زمان پانڈو چک که رئیس و سرغنهء قوم چکان تره گام بود با قوم و تبار خود در آنجا سکونت میداشت. چون زینه شاه باغات و زینه گیر معمور ساخت و اکثر اوقات در آنجا میگذرانید پانڈو چک از روی بدبختی و کوته اندیشی خیال کج بخاطر آورد که بسبب آمد و رفت بادشاه نسبت طایفه ما تصدیع خواهد رسید. بنا بران بمعاونان خود اتفاق کرده شبانه عمارات شاهی را آتش کشید و خاکستر نمود. و زینه شاه باستماع این واقعه لشکر کشیده موضع تره گام را با آتش پاداش مشتعل ساخته ویران گردانید

له ڈیب. لفظ کشمیری بمعنی جزیره

وپانڈو چک با قوم و تبار خود بطرف دارد و گریختہ رفت۔ و سلطان عمارات منہدمہ را
باز تعمیر ساخت۔ پانڈو چک فرصت یافتہ آن عمارت ہا را باز آتش کشیدہ فرار اختیار
نمود۔ بعد ازاں سلطان مردمان دارد و را استمالت و مدارا نمودہ مطیع ساخت آنہا
پانڈو چک را با قوم و تبار خود گرفتار کردہ در پیشگاہ سلطان رسانیدند و پانڈو چک را
بضرب تازیانہ ہلاک کردند و اعوان و انصار او از تیغ گذرانیدند۔ و زنان و طفلان آنہا
در موضع ہرل پرگنہ ونتر فرستادند۔ چوں طفلان آنہا خورد سال بودند بعنفوان
جوانی رسیدہ با طایفۂ نیاییکاں کہ سرخیل مردمان آنطرف صاحب ثروت و جودت
بودند سلسلۂ قرابت و خویشاوندی مستحکم کردہ در موضع ترہہ گام باز سکونت اختیار
کردند۔ از انجملہ حسین چک بن پانڈو چک کہ بعد وفات پدر متولد شدہ بود از پیشگاہ سلطان
بعفو وقت و کرمت ممتاز گشت۔ فقط۔

و سلطان اکثر اوقات در سیر تالاب اولر بسر میبرد۔ و درمیان تالاب تجا نہ
راجہ سندمت کہ ذکر او در اوترنگ دوم گذشت موجود بود۔ و بروقت نقصان آب
بعمق نظر معاینہ میشد سلطان بر فرق آں سفینۂ فراخ نصب کردہ بالای آں سنگ و
خاک انباشتہ جزیرۂ وسیع و بلند افراخت و بہ زینہ ڈینب موسوم ساخت۔ و
بالای آں عالی منظری سہ آشیانہ بلند افراخت طبقۂ اوّل از سنگہای تراشیدہ طبقۂ دوم
از خشتہا۔ طبقۂ سیوم از چوب احداث نمود و متصل آں مسجدی قصیر قبہ دار انگبین ترصیص
فرمود کہ تاحال موجود است۔ کیفیت آں در ذکر تالاب اولر مفصل گفتہ شد

و در زینہ لور عمارات رفیع و باغات وسیع معمور ساخت۔ و از قصبۂ ترپیان
نہر آبی سدبندی کردہ در زینہ پور جاری کرد۔ و آب تالاب ڈل منمقام چھہ کدل

شامل بہشت میشد۔ وسلطان مجرای اصلی آں سد و دکرده درمیان شہر نالۂ مار حفر نموده آب تالاب میان نالۂ مار برای آبادی مزروعات در پرگنۂ اچھن جاری ساخت۔ و برنالۂ مار هفت جسر سنگین برای عبور و مرور مردم بلند افراخت۔ و بتخانۂ تاپرو تبخانۂ اندکوٹ کہ از دست دارای بت شکن مسمار شده بود سلطان سنگهای آں بتکده ها فراهم کرده از اندرکوٹ تا سوپور برای آمد و رفت مردم سدی متین ابداع فرمود۔ و موضع راد وگام برای مرمت آں وقف نمود۔ و بعضی اشجار و اثمار و حبوبات کہ دریں ملک نبود از امصار و بلاد طلبیده مزروع ساخت۔ و درمیان اسواق شهر سر کهای سنگین و ناودانها بترتیب عجیب آراسته در صفای شهر و آراستگی دکاکین و اسواق دقیقۂ فرو نگذاشت۔ و از بلاد هندوستان و خراسان علما و فضلای بسیار طلبانیده بمناصب و جاگیر خدمات آنها بجا آورده همواره از فیوض صحبت آنها فایز میشد۔

از انجملہ مولوی کبیر و ملا احمد کشمیری و ملا پارسا و ملا محمد و قاضی حمید الدین و مولانا نادری و ملا ضیائی و ملا مدیحی همیشه مصاحب و ندیم او می بودند۔ و کتب احادیث از حرمین الشریفین بکمال هوس طلبیداشته در مطالعۂ آں همیشه مشغول می بود۔ سوای آں کتب علوم غریبه و فنون عجیبه از هر ملک طلبیده مروّج ساخت۔ و مدرسه های بسیار ابداع فرمود۔

مولوی کبیر استاد سلطان بود در صغر سن بہرات رفتہ تحصیل علوم نمود و سلطان بتکلیف تمام اورا طلبیده منصب شیخ الاسلامی یعنی صدارت بوی بخشید۔ و در نوشهره متصل دولتخانہ برای او مدرسه بنا کرده و برای وظایف طالبان علم جاگیر مقرر فرمود و عالمی از تعلیم و تدریس او مستفیض گشت۔

و ملا احمد کشمیری در عهد او ملک الشعرا بود و ارباب عقد و حل بعضی سخنان نا ملائم
از ملا احمد بعرض سلطان رسانیدند و خاطر سلطان از و منحرف گشته مولانا را از ملک اخراج
نمود مولانا از بیکسی این رباعی معروض داشت ۔ بیت

نی نجوم زمین ستد اختری — نی منطق زجزو و کل اثری
برمن این کسره چرا رانند — احمد از غیر منصرف خوانند

سلطان از جرایم او درگذشته طلب نمود ۔ روزی ملا احمد در مجلس سلطان درآمد
شملهٔ دستارش بر تارک سر بالا مانده بود سلطان بظرافت بدیهه فرمود ۔ بیت

شاخ پیشانی ملا احمد کشمیر ببین — گر ندیدستی تو در آفاق انسان شاخدار

ملا احمد بدیهه جواب گفت ۔ بیت

شاخ پیشانی خدایا اگر گاهی داشتم
تا نیایم در میان باده گاوان در شمار

سلطان با و انعام بخشید فقط ۔

و بکمال حسن نیت خود بلا تعصب و تغلب با هر ملت صلح کل منظور است ۔ و فرقهٔ
هنود که در وقت دارای بت شکن پامال و خسته حال شده بود باستمالت سلطان الی الغایة
کوشیده مذهب هنود را رواج کلی داد و بمناصب و جاگیرات مفتخر ساخت ۔ و از فرقهٔ
هنود نوشته گرفت که اصلا [illegible] از احکام مذهب خود انحراف نورزند ۔
و بعضی هنود که در عهد سلطان سکندر مسلمان شده بودند در عهد سلطان بالیقین مجدد
رجوع کردند و کسی را از علمای اسلام طاقت مواخذهٔ آنها نبود ۔ و اکثر مسلمانان که از بیم

کمرنگ ۔ بعضی گویند که بجای شاخ پیشانی ادمی باشد ۔

ملک متفرق شده بودند باستماع خبر احسانات سلطان درین ملک باز آمده آباد شدند و
سوای آن بسیاری از برهمنان هندوستان بود و باش اینجا اختیار کردند و رسومات
مذهب اهل هنود که بیشتر مفقود شده بود باز تجدید یافت و بمقام تیرتها وسیله های
اهل هنود سلطان خود حاضر میشد. و شیری بٹ که طبیب سلطان بود بشفاعت او اهل
هنود را از جزیهٔ معمولی سابقه معاف نمود. و اطفال پنڈتان را علم فارسی تعلیم داده
بکار و خدمت ملکی و مالی مشغول داشت. و بعضی معابد و بتخانه ها که از دست دارای
بت شکن مجروح و شکسته شده بود در ترمیم و تجدید آنها جهد بلیغ نمود. و بتخانه
زیشتی شور که بر فرق کوه سلیمان موجود است خستگی آنرا ترمیم کرده چهار ستون
حجری برای وقایهٔ سقف گنبد آن استوار نمود. و اکثر برهمنان عالم از جگناتهه و جوگیان
کامل از کوروکهتر طلبیده از صحبت آنها استفاده میکرد و کتب وید[1] و شاستر از هند
طلبیده ترجمهٔ آن در فارسی نویسانید. و اکثر کتب عربی و فارسی را بزبان سنسکرت
ترجمه کنانید. و بخصوص ترجمهٔ مهابارت[2] و نسخه راج ترنگینی کشمیر که هر دو بزبان سنسکرت
بودند ملا احمد مترجم ساختند. و از عهد جی سنگه تا زمان حکومت خود ضمیمهٔ راج ترنگینی
بتوسط پنڈت جوناراج بعبارت سنسکرت مرتب کنانید.

و اطبای کامل و کتابهای علم طب از ولایتها طلبیده جا بجا شفاخانه ها احداث
نمود و برای آمد و رفت مسافران سراها مقرر ساخت. و در تحقیق علوم هر ملت و آثار
آن سعی بلیغ داشت. و صنعتگران هر فن را از ولایتهای دور طلبیده درینجا آباد کرد.

---

[1] وید — مذهبی کتب اهل هنود چهار کتب منزلهٔ آسمانیست اتهرون وید. یجر وید. سام وید. رگ وید.
[2] مهابارت — تاریخ هند مصنفهٔ دیاس منی بزبان سنسکرت۔

وهرکس را جاگیر و منصب بخشید۔ چنانچه صحاف و کاغذگر و قالین باف و جلدگر وقلمدان ساز وحکاک ومهرکن و قابله ها از سمرقند آورده درینجا آباد ساخت۔ وجمعی از زیرکطبعان نازک خیال انتخاب کرده باطراف وامصار فرستاد تاکه هر احدی صنعتی آموخته باز آمدند ودر ینجا موجب تربیت وتعلیم آنها فنون عجیبه در ملک خود شایع گردانید۔ وعلم موسیقی را بسیار شایق بود۔ خنیاگران واهل نغمه را انعامات شایسته میداد۔

وملا عودی نام شخصی از خراسان آمده سلطان را بنواختن عود بسیار محظوظ کرده نوازش موفور یافت۔ وملا جمیل نام حافظی در سخندانی وخوشخوانی لاثانی بود۔ خواندگیهای خوب در مجلس سلطان میکرد وسلطان را رقتی تمام دست میداد۔ ودر صله آن چندان زر به ملا جمیل می بخشید که شرح آن متعذر و نسبت ونقشهای ملا جمیل در کشمیر مشهور است۔

جیبو نام آتشباز پیدا شد که چشم روزگار پیش ازاں ندیده بود ودر فن آتشبازی اختراعات بدیعه ظاهر نمود و درین ملک تفنگ از مخترعات اوست۔ ودر حضور سلطان داروها ساخت وهنرها نمود ومردم را تعلیم داده در جمیع علوم فایق بود۔ ومجلس سلطان از اهل نغمه وارباب طرب که در حسن صوت و قوالی وادای خوش یگانه زمانه بودند در حرکات وسکنات نظیر نداشتند رشک بهشت می بود۔ ورقاصان وطناب بازاں در زمان او پیدا شدند۔ وبعضی خوانندها ازاں قبیل بودند که یک راگ در دوازده مقام ادا می نمود۔ واکثر سازهای اهل طرب از عود ورباب وطنبور وغیره بزر گرفته بجواهر مرصع کرده بود۔

وسوم نام شخصی بزبان کشمیری شعرها می گفت۔ ودر علوم هندی مثلی نداشت۔

وزین چوت نام کتابی در بیان حالات سلطان تصنیف نمود۔

دیبودی بهٹ راشاه نامۂ فردوسی تمام یاد بود۔ و در مجلس سلطان همیشه یاد میخواند۔ وزین نام کتابی در علم موسیقی بنام شاه پرداخته نوازشها یافت۔ و سلطان بزبان فارسی و هندی و تبتی خوب تکلّم میکرد۔

و در خدمت مشائخ کبار و اولیای روزگار مثل شیخ بهاءالدین گنج بخش و جناب شیخ نورالدین ریشیؒ و سیّد حسین منطقیؒ و سیّد ناصرالدین بیهقیؒ وغیره اهل حال واصحاب کمال بهره اندوز صحبت میگشت۔ و در خدمت سیّد حسین منطقی اخذ بیعت کرده تربیت و تعلیم ایشان صفای باطن حاصل کرده بود۔

روزی از خدمت آنجناب درخواست تبرک نمود ایشان وعده بر فردا نهادند۔ صباح چیزی بدرستین گرفته پیش او آمدند و فرمودند که برای شما تبرک آورده‌ام فی الحال فرزندی که همان وقت زائیده بود در کنار او نهادند و گفتند که این فرزند خود بتو تبرک بخشیدم۔ محمّد امین نام باید ساخت۔ پس حرم محترمۂ سلطان که از قوم سادات بیهقی بی اولاد بود آن دُرِ گرانمایه را پرورش نمود و از صفای باطن و خلوص سلطان مؤرخان قصه‌ها می نگارند۔

نقلست که روزی سلطان در قصر زینه لنک تنها نشسته بود۔ حاجی خان فرزند سلطان باغوای شیطان خیال قتل بادشاه بخاطر آورد۔ و سلطان بروی او نظر کرده فرمود که تسبیح من در مسجد افتاده است بزودی رفته بیارند حاجی خان در مسجد رفته دید که سلطان در آنجا تسبیح در دست گرفته وظیفه میخواند و از روی حیرت باز آمده سلطان از و درخواست تسبیح نمود۔ و حاجی خان پشیمان شده بپای او افتاد

بعضی مورخان قایلند که در علم سیمیا و ریمیا بخوبی ماهر بود۔

میگویند که سلطان کان مس دکان جواهر یافته بود چنانچه درین ملک تانبه
رتن از عهد او مشهور است ۔ و بروز مولود خود جشن شاهانه میکرد و بر دو جانب
دریای بهت چراغها می افروخت و لکها روپیه صرف میکرد۔ و درمیان سرچشمه
کوثرناگ سفینه از چوب صندل درست کرده انداخته بود و میان آن نشسته سیر و
تماشا میکرد۔ و در چشمهٔ بیرو که گنگا هم میان کشتی بسر میبرد۔ و در شکار کردن
مرغان منع میکرد ۔ و در ماه صیام گاهی گوشت نمی خورد۔

و شاهانیکه معاصر سلطان بودند از شنیدن آوازهٔ خوبیهای او اظهار
اشتیاق ملاقات می نمودند خصوصاً خاقان سعید ابوسعید شاه از خراسان اسپان
تازی بادپا و استران راهوار و اعلی و شتران قوی هیکل و بادیه پیما برای او
هدیه فرستاد۔ و سلطان ازین ارمغان خوشحال شده برابر آن تحفه‌های زعفران
و قرطاس و مشک و عطر و گلاب و سرکه و شالهای خوب و کاسه‌های بلورین دیگر
غرایب کشمیر بملازمت ابوسعید شاه مرسول داشت۔

و همچنین با سلاطین ترکستان و هندوستان سلسلهٔ مودّت و اخلاص
بترسیل تحایف و نفایس مستحکم کرده هر کس را اسیر دام محبّت می ساخت ۔ و در حرمین
شریفین روابطها قایم کرده با شریف مکّه نرد محبت می باخت۔ و همچنین سلطان محمود
گجراتی و سلطان بهلول لودی و حاکم مصر و شام تحایف و هدایای بلادهای خویش
فرستاده رابطهٔ اخلاص و شیوهٔ دوستی مربوط میداشتند۔ و در بدل آن سلطان
تحایف و نفایس بپادشاهان مصر فرستاد۔ و والی الاسمر دو جانور عجیب [illegible]

بہ نیج ہنس از کوہستان مان تالاب بدست آوردہ نزول خدمت ساخت۔
قف۔ میگویند کہ دیشین آں ہر دو جانور شیر و آب با ہم مخلوط کردہ میگذاشتند اجزای شیر منقار از آب جدا کردہ می نوشیدند و آب خالص باقی میداشتند۔
قف۔ مورخان ہنود بعضی قصص و حکایات غریبہ کہ بعید از عقل می نماید بحسن اعتقاد خود محقق دانستہ در تصانیف خود نقل می آرند۔ ازانجملہ قصۂ عجیب درعہد سلطان می نگارند کہ بعد حکومت بیست سالگی سلطان زین العابدین بمرض موت علیل افتادہ بر موقع ارتحال رسید۔ و شیری بٹ و دوری بٹ کہ ہمیشہ در مصاحبت و خدمت سلطان ممتاز بودند شخصی از جوگیان کامل کہ در علم سیمیا ماہر بود بحسن التفات و نیکوئی خدمات او را در خانۂ خود نگاہ میداشتند۔ چوں بوقوع احتضار شاہ حیران و پریشان شدہ بودند در پیش آں جوگی بکمال عجز و ابتہال در خصوص حصول صحت سلطان التجا نمودند۔ و جوگی مذکور کہ از حسن خدمات آنہا ممنون و شاکر شدہ بود بیان نمود کہ مرگ سلطان امر ناگزیر است اصلا علاج پذیر نتواند شد۔ اکنوں بنا بر رعایت حقوق شما من روح خود در قالب پادشاہ حلول کردہ او را زندہ گردانم و کالبد عنصری خود تفویض بشما میدارم باید کہ آنرا بحفاظت تمام در جای خلوت نگہدارند نشود کہ ضایع گردد و آں ہر دو کس بچاپلوسی و فریب او را تسلی دادہ بر بالین سلطان زیر پردہ مخفی داشتند ہمیں کہ روح پادشاہ از بدن نقل کرد روح جوگی از قالب خود برآمدہ بہ بدن پادشاہ حلول شد۔ و مصاحبان سلطان فوراً کالبد جوگی برداشتہ بآتشکدہ شمشان سپردند۔ و سلطان صحیح و سالم از بستر علالت برخاستہ بانتظام امور مملکت پرداخت۔ درحالیکہ جوگی کالبد خود معدوم یافت و از جام حکومت و سلطنت متلذذ گشت

بعد از ان عرصهٔ سی و دو سال بحکومت گذرانید میگویند که موجب رعایت مذهب خود
اہل ہنود را ہر نوع حمایت و رعایت مرعی میداشت فقط العهدة علی الراوی۔

فرد۔ بدینگونہ گفتار مردم بسی است
مرا گوش بر گفتۂ ہر کسی است

مدعا که مثل سلطان حاکم عادل و فاضل و باذل و کامل و شجاع و عیاش و مرتاض
و محتاط و حلیم و کریم و رسا و دانا دیگری در دنیا مخلوق نگشت ہمیشه از تعصب و ریا
و جور و جفا و ظلم و دغا فارغ می بود۔ می آرند که سلطان در اوایل حکومت محمد خان
برادر خورد وکیل و ولیعهد خود مستقل ساخته بود۔ بعد انتقال او حیدر نام پسرش
جانشین پدر ساخته مهمات ملکی باو گذاشت۔ و مسعود بٹ و شیرو بٹ کوکه ہای
سلطان بودند و در امور مملکت اعتباری داشتند آنها با ہمدیگر ہمچنان خصومت نمودند
که شیرو مسعود بٹ را قتل نمود و سلطان بقصاص مسعود بٹ شیرو را بکشت۔
گویند سلطان بعد قتل شیرو کوکه یک لک روپیه زر کشمیری برای ترویح
روح او خیرات فرمود۔ و ثمرهٔ نخل زندگانی سلطان سه پسر بود یکی آدم خان۔
که در نظر سلطان ہمیشه خوار می بود۔ دوم حاجی خان که او را بسیار عزیز میداشت۔
سیوم بهرام خان۔ عاقبة الامر سلطان زاده ہا باہمدیگر متنازع شدند و بنظر رفع
نزاع آنها سلطان آدم خان را جمعیت لشکر ہمراه داده برای سرکوبی باغیان تبت
رخصت داد۔ و آدم خان در تبت رسیده باغیان قرغز را مهزوم و مغلوب
ساخته و غنایم بیشمار آورده بنظر سلطان گذرانید و بنوازش خسروی سربلندی
حاصل کرد۔ پس از ان حاجی خان از پیشگاه سلطان بر حکومت لوہر کوٹ سنوری

یافت۔ بعد چندی حاجی خان از برادر خود آدم خان متردد شدہ بدون اجازت سلطان با فوج گران بجانب کشمیر ایلغار کردہ لوای مخاصمت برافراشت و از ممانعت سلطان اصلا باز نماند۔

بعد ازاں سلطان بالشکر فراواں در میدان بیل بعزم جنگ قیام ساخت و حاجی خان از کردار خود بیزار شدہ بود امّا موقع انابت نیافت لاچار بجدال و قتال مستعد گشتہ از جانبین سرداران نامی کشتہ شدند۔ و آدم خان داد شجاعت و مردانگی دادہ از صبح تا شام در حرب و ضرب قائم بود۔ عاقبت حاجی خان تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب ہیرہ پور منہزم شد۔ و آدم خان بدنبال و تعاقب کردہ جمعی کثیر از گریختگاں بقتل رسانید۔ و حاجی با معدودی چند در ہیرہ رفتہ بعلاج مجروحان مشغول شد و سلطان مظفر و منصور معاودت کردہ از سرہای مخالفان منارہ بلند افراخت و اسیران لشکر حاجی خان از تیغ گذرانید و منو بان خان را تاخت و تاراج کردہ مصادرہ ہای سخت رسانید۔ و اکثری از فوج حاجی خان در نزد آدم خان پناہ گرفتند۔ و سلطان بعد ازین واقعہ آدم خان را ولیعہد ساختہ در انتظام سلطنت و آبادی ملک بخوبی پرداخت۔

ہم دراں زمان در ۸۷۵ھ بباعث کثرت بارش بہاران فصل شالی خام ماندہ تمام ماندہ قحط عظیم واقع شد و بسیاری از بندگان خدا ضایع گشت۔ ازین واقعہ سلطان ہمیشہ ملول و اندوہگین می بود و غلات موفور از اطراف دور طلبانیدہ برعایا تقسیم نمود تا آنکہ قحط رفع شد۔

بعد چندگاہ آدم خان خیرہ سر شدہ در حدود کامراج دست تاراج

دراز کرده انواع ظلم و فساد بنیاد نهاد و هرچه از مردم میدید میبرد- و دادخواهان
پیش سلطان مستغیث شده هر حکمی که سلطان باو میفرستاد قبول نمیکرد- عاقبت در
قطب الدین پوره استقامت کرده علم بغاوت برداشته فوج بسیاری جمع کرد و سلطان
از و متوحش شده باستمالت و مدارا بانب بجانب کامراج مامور ساخت و پنهانی بجانب
حاجی خان فرمان فرستاد که بمبارعت تمام با جمعیت خود معاودت نماید و حاجی خان
باستماع پیغام ایلغار کرده در قصبهٔ سوپور قیام ساخت- و آدم خان او را در جنگ
شکست داده قصبهٔ سوپور را غارت نمود- سلطان باستماع این آشوب افواج قاهره
برسر آدم خان تعیین کرده بمقاتله پیوستند- و بسیاری از بهادران آدم خان زیر تیغ
آمده لشکر او مهزوم شده در حالت هزیمت از کدل سوپور عبور کرده بباعث
شکستن پل سه صد کس از نامداران عسکر او غرق لجهٔ فنا شدند- روز دوم سلطان
با فوج گران بجانب سوپور نهضت فرمود- و بر ساحل جنوبی دریای بهت قیام ساخت
و آدم خان بر لب شمالی دریا رایت تقابل افراخت- فرد

همین است آخر زمان را نشان پسر با پدر جنگ جوید عیان

حاجی خان در حدود باره موله هزیمت خورده منتظر اعانت پدر بود و برادرش
بهرام خان بفرمان سلطان تا باره موله استقبال نموده هر دو برادر با همدیگر خصوصیت
بسیار اظهار کردند- پس با جمعیت فراوان بمحاربهٔ آدم خان یورش آورده در آبگاه
رسیدند- و آدم خان در مخاصمت پدر و برادر عاجز آمده بجانب پنجاب مفرور شد
و سلطان باتفاق حاجی خان سریر خلافت را رونق بخشید و بوفور مرحمت حاجی خان را
ولیعهد خود ساخته زمام اختیار مملکت بوی تفویض ساخت- حاجی خان برای تلافی

تقصیراتِ سابقہ در بجا آوری خدمات پدر کمر بستہ میبود چندانکہ سلطان از کردۂ ہمہ
فرزندان اورا عزیز میداشت۔ چنانچہ کمر شمشیری کہ مکلّل بجواہر و زواہر بود بوی عطا
نمود و مناصب و جاگیرہا مقرر فرمود۔

بعد چندی سلطان بواسطۂ حرکات شنیعہ و اطوار قبیحہ از حاجی خان رنجیدہ
گشت۔ دراں اثنا مزاج سلطان بعلّت اسہال دموی متغیّر شدہ مہمات شاہی
معطل ماند۔ و بعضے اُمرا آدم خانرا پیغام کردہ طلبیدند۔ سلطان با والتفاتی نمود و
آدم خان با برادر خود حاجی خان چند روز بصلح پیوست۔ و بہرام خان سخنان
پریشاں درمیان آوردہ باز بواسطۂ خود را مخالفت انداخت۔ و بعضے نیکخواہاں بعرض
سلطان رسانیدند کہ کسی را از فرزندان خود ولیعہد گرداند۔ سلطان از دوی
بدکرداری آنہا بتقدیر حوالہ نمود و آدم خان از پدر خود رخصت گرفتہ از برادران
مفارقت نمودہ در قطب الدین پور نشست۔

و بعد چندی حاجی خان و بہرام خان مسلّح شدہ بمدافعت آدم خان کمر بستند
و ہر روز بجنگ او میرفتند و بیماری سلطان ازیں فتنہ روز بروز افزوں میشد
و دریہماں ایام مزاج بادشاہ متغیر گشتہ اطبا از معالجہ عاجز شدند۔ چوں یکشب و
روز بیہوش بود آدم خان لشکر را در نوشہرہ گذاشتہ خود بعیادت پدر رفت۔
و حسن خان کچھی کہ یکی از اُمرای نامدار بود ہماں شب با چندکس از اُمرا با حاجی خان
بیعت نمود۔ و روز دیگر آدم خانرا از خانہ بفریب بدر کردند و حاجی خان در دیوانخانہ[1]
در آمدہ دفائن و خزائن و اسپان طویلۂ سلطان را متصرف گشت۔ و لشکر بسیاری

[1] محلات شاہی۔

جمع کردہ بیرون قلعہ مستعد ماند۔ آدم خان در خود تاب مقاومت نادیدہ از راہ بارہ مولہ قصد ہندوستان نمود۔ ونوکراں ازو بیدل گشتہ مفارقت کردند۔ زین الاک سپہ سالار حاجی خان با جمعی از سپاہاں بتعاقب او مسارعت کردہ از دست آدم خان مع خویشاں وبرادران خود کشتہ شد۔ وحسن خان بن حاجی خان از پونچھہ آمدہ با پدر خود ملحق گشت۔ وحاجی خان از آمدن او قوت یافتہ کارش بمرتبۂ اعلیٰ رسید۔ و سلطان بعمر شصت ونہ سالگی پنجاہ ویک سال و دو ماہ وسہ روز حکمرانی کردہ بعالم جاودانی بشتافت۔ فرد

فغاں زین چرخ دولابی کہ ہر روز ۔۔۔ بچاہی افگند ماہ شب افروز

در مزار سلاطین پیش روی مرقد پدر بزرگوار خود آسود۔ تاریخ

سلطان زین العابدین ذخیرہ رحلد بریں ۔۔۔ بی نور شد تاج ونگین بی بہرہ شد ارض وسما

از بہر تاریخش عیاں بی سر شدہ اندر جہاں ۔۔۔ عدل وکرم علم وعلم جاہ وحشم صلح وصفا

تاریخ

دریغا پادشاہ مسلمین رفت ۔۔۔ امام وقت زین العابدین رفت

جہاں تاریک شد از ماتم او ۔۔۔ کہ خورشید زماں بر زیر زمین رفت

کشید از آسمان سرہا تف غیب ۔۔۔ ندا دردا د ماہ ملک دین رفت

در ملک کشمیر برابر سلطان زین العابدین ہیچ پادشاہی صاحب شوکت عظمت ونصفت وسخاوت نبود بنا براں اورا بڈشاہ یعنی پادشاہ کلان میگویند۔ طبع موزون داشت قطب تخلص میکرد ابن اشعار از نتائج طبع وقاد او مشہور است۔ غزل

ای نگہہ در شمع رویت عالمی پروانۂ ۔۔۔ در لب شیرین تو شور لیست در ہر خانۂ

ماہ من گر میتوانی رحم کن بر بیدلان | کز تو ماند این حکایت در جہان افسانہ
من بجز دیں آشنائی میخورم خون جگر | آشنا را حال این است ای بری بیگانہ
گشتہ ام دیوانہ و جائی ندارد خانہ ام | شب بکوی یار باشم روز در ویرانہ
قطب مسکین گر گناہی میکند عیبش مکن | عیب نبود گر گناہی می کند دیوانہ

بعد انتقال سلطان حاجی خان ولیعہد شدہ خود را سلطان حیدر لقب نہاد۔

(۱۱) سلطان حیدر شاہ اوایل ۸۷۹ھ مطابق ۱۵۳۱ بکرمی در نشیمن سکندر پورہ جلسۂ مسند نشینی بکمال تجمل آراستہ افسر جہانبانی بر سر نہاد۔ و راجگان ریاستہای اطراف برای تعزیت و تہنیت آمدہ بخلاع فاخرہ نواختہ مرخص نمود۔ و بہرام خانرا رتبۂ وزارت بخشیدہ پرگنۂ ناگام در جاگیر او مقرر فرمود۔ و حسن خانرا ملک کامراج جاگیر دادہ ولیعہد خود گردانید۔ ازین رو درمیان ارکان دولت تذبذب افتاد۔ و حسن خان در ممالک محروسۂ پنجاب رفتہ بعد شش ماہ با مال و منال بسیار رجعت نمود۔ و سلطان شب و روز در لہو و لعب مخمور و مسرور ماندہ اوضاع اجداد خود درہم و برہم ساخت۔ و فرقۂ ہنود را بتعصب و تغلب بسیار رنجانیدہ آنہا بغیرت آمدہ بعضی مساجد و مقابر جدیدہ را کہ سلطان سکندر از مصالح مندرہا معمور کردہ بود آتش کشیدہ فرو ریختند۔ و سلطان زیادہ تر بغضب آمدہ بعضے صنادید ہنود از تیغ گذرانید و بعضیہا غرق دریا کردہ بعضیہا را مثلہ[۱] کنانید و امرا دست تعدی دراز کردہ رعایا را تباہی کردند۔ و لولی حجام نام شخصی از مقربان سلطان بود ہرچہ او میگفت سلطان بدان عمل میکرد۔ و او از مردمان رشوتہا میگرفت و ہر کہ بدمیشد سلطانرا با و منحرف میساخت۔ و حسن خان کچھی کہ پیشتر در بعیت او

[۱] مثلہ۔ لفظ عربی است کنایہ از بینی و گوش و آلت بریدن۔

سبقت کردہ بود برعایت لولی حجام بقتل رسید۔

وآدم خان لشکر بسیاری جمع کردہ بقصد انتزاع ملک جموں رسیدہ بود چوں خبر قتل حسن خان اصغا کرد فسخ عزیمت کردہ برفاقت ملک دیو راجہ جموں بجنگ مغولاں کہ دراں نواحی آمدہ بودند رفتہ درانجا تیری بہ دہان او رسیدہ از جان درگذشت۔ وجسدش را کالبداً بکشمیر طلب نیدہ در محلہ سہیار متصل نو کدل مدفون ساخت۔

وہمدراں ایام بواسطۂ شرب مُدام امراض صعب بحال بادشاہ عارض گشت۔ وامرا درخفیہ با بہرام خان اتفاق کردہ خواستند کہ اورا بشاہی بردارند۔ وازآنکہ این خبر بہ فتح خان ولد آدم خان کہ بفرمان سلطان بجانب سرہند رفتہ قلاع بسیار فتح کردہ بود رسید با لشکر جرار بطریق ایلغار خود را بکشمیر رسانید و غنایم بسیار بخدمت آورد۔ امّا چوں بی رخصت آمدہ بود اہل غرض سخنان مشوش گفتہ مزاج سلطان از و متغیر کردند واز خدمات او چیزی محسوب نشد۔

الغرض روزی بادشاہ برایوان گچ دار برآمدہ بشرب شراب مشغول بود در حالت مستی پایش لغزیدہ بر زمین افتاد و جان داد۔ مدت حکومتش ہمگی یکسال و دو ماہ بود۔

(۱۲) سلطان حسن شاہ بعد انتقال پدر بسعی ملک احمد یتو برخلاف مرضی بہرام خان در دولتخانۂ نوشہرہ در ۸۸۰ھ مطابق ۱۵۳۲ بکرمی جلوس نمود۔ و ملک احمد یتو را کہ در چھچہ پل مدفون است بر مسند وزارت نشانید۔ جہانگیر رینہ و احمد ماگری را سپہ سالار ورئیس ملک گردانید۔ روز دوم بعضی کسانی کہ از فساد و عناد آنہا متوہم میبود مقید ساخت۔ و خزائن اندوختہ بر مردم ایثار کرد و بہرام خان بخوف جان با پسر خود بہندوستان رفت و در اثنای راہ سپاہاں از و جدا شدند۔

آنگاه حسن شاه ضوابط و قواعد زین العابدین که در زمان شاه حیدر مختل شده بود مجدداً درست نمود۔ و بعضی مفسدان نزد بهرام خان رفته او را بجنگ تحریض کردند۔ و بعضی با امرا نوشته فرستاده او را طلبیدند چون در حدود کامراج رسید امیر تازی بت افواج سلطانی به سپه دیناگر رفته بود۔ شنیدن اخبار فی اختیار بمقابله عم خود در سوپور رسید و تازی بت با لشکر گران بمبارزت بهرام خان مبادرت نموده در موضع دوله پور محاربه شدید واقع شد۔ اتفاقاً بهرام خان را تیری بر دهن رسید شکست یافت افواج شاهی تعاقب او و پسر او نموده مع امیر گرفتار کردند۔ و مال و متاع و اسباب بغارت برده بحال تباه نزد شاه رسانیدند و میل در چشمان او کشیدند بعد سه روز وفات یافت۔ و زین بدر که وزیر سلطان زین العابدین بود باثبات تدفین بهرام خان با ملک احمد یتو متنازع گشته بجهد بلیغ دفن کنانید۔ و حسن شاه او را گرفتار کرده بهمان میل بهرام خان چشمان او هم مکحول ساخت۔ و بعد سه سال در حبس خانه وفات یافت۔

ملک احمد یتو در انتظام مهام مملکت مسلط گشته تا تازی بت میر لشکر بود۔ در آن ایام حاکم بهلول پور و غیره از جیب بغاوت سر کشیده مرتکب فساد شدند۔ و تازی بت با لشکر آراسته برای سرکوبی خیره سران ایلغار نمود۔ و نجیب دیو راجه جموں تازی بت را لشکر خود برای اعانت همراه داده بجانب پنجاب یورش ساخت۔ و تاتار خان که از جانب بادشاه دهلی حاکم پنجاب شده بود بمقابله تازی بت در حدود سیالکوت بجنگ پیوست و از طرفین خونهای بیدریغ ریخته تاتار خان شکست خورد۔ و تازی بت ولایت را تاراج نموده شهر سیالکوت خراب ساخت۔

و حسن شاه را از بطن حیات خاتون که صبیه سید حسن بن سید ناصر بیهقی بود دو پسر

متولد شد یکی محمد خان دوم حسین خان. محمد خان بر رضاعت زوجهٔ ملک تازی بٹ پرورش
یافت. و حسین خان بکنار ملک احمد یتو پرورده شد.

و دران زمان میان ملک احمد و تازی بٹ رنجش خاطر واقع شده بمخالفت یکدیگر
کمر بستند. موجب آن میان امرای سلطنت خلاف و نزاع برخاسته جنگهای عظیم واقع شد
تا آنکه شبی جمعیت نموده در دیوانخانهٔ شاهی محاربه پیوسته نشیمن شاهی را آتش کشیدند
بدین سبب سلطان ملک احمد یتو را با جمعی از خویشان مقید ساخته اموال و تاراج داد.
و او در زندان از جهان گذشت. و سید ناصر بیهقی که نزد سلطان زین العابدین بسیار
مقرب بود از ملک اخراج نمود. و هم دران ایام سید محمد امین ویسی که نبیرهٔ خواندهٔ زین العابدین
بود بدرجهٔ شهادت رسید. شهید کشمیر تاریخ است. ۸۸۹ھ

بعد چندگاه سلطان حسن شاه سید ناصر بیهقی از هند طلبیده [illegible]
انتقال نمود. بعد آن سلطان حسین پسر سلطان سید ناصر را که پدر حیات خاتون بود از
دهلی طلبیده زمام اختیار ملک بدست او داد. و سید حسن مزاج سلطان از امرای کشمیر
منحرف ساخته جمعی کثیر از اعیان مملکت بقتل رسانید. و ملک تازی بٹ محبوس ساخته باقی
از رعب و هراس گریخته بهند رفتند. و جهانگیر ریبه از امرای بزرگ بود بقلعهٔ لهرکوٹ
پناه گرفت.

و سلطان بمتابعت پدر خود در نای و نوش و نغمه و ساز با عنان طنّاز انباز
گشته یکهزار و دو صد قوال هندی ملازم داشته روز و شب در استماع راگ و رنگ شنوده
و جنگ اشتغال میساخت. و بحال فوج و رعیت و انتظام مملکت نپرداخت. موجب آن
هر ضلع دلپسند بر در تصرف سلطان چیزی نمانده تمامی سرحدات خودسر شدند. باز هم سلطان

دوازده لک روپیه نقدی و هزار اسپ از ممالک بیرونی نذر و تحائف می‌رسیدند۔

و در ۸۸۵ھ آتش قهر آله افروخته در محله اسکندرپوره و علاء الدین پوره سی و یک محله تخمیناً ده هزار خانه سوخته مسجد جامع و خانقاه معلی هر دو مشعل نور گردانید۔ و سلطان در تجدید تعمیر هر دو مقام محمود دست همت افشانده از کرده سابقه نقش و نگار و خطوط کتابه دیوار زینت و رونق بسیار بکار برده درست نمود مسجد اُسّس علی التقوی تاریخ است قصه آن شرحاً در حصه اول گفته شد۔

و در ۸۹۲ھ میر شمس عراقی از جانب سلطان حسین میرزا والی خراسان بطور سفارت بکشمیر آمده مراسله شاهی مع یک چوبین کشتی از پوشش خاص سلطان حسن ارمغان آورده پیغام فرستادن بعضی تحائف و نفائس کشمیر که خواهش خاطر سلطان خراسان بود ظاهر ساخت همدران ایام حسن شاه را بکثرت جماع و تشریب شراب مرض اسهال طاری شده ضعف کلی بحال او راه یافت و وصیت نمود که پسران من صغیر اند یوسف خان ابن بهرام خان یا فتح خان بن آدم خان که در ولایت بسر می‌برد بسلطنت بردارند۔ محمد خان عهد ساختند۔ سید حسن بظاهر قبول کرد و سلطان بهمان بیماری درگذشت۔　　تاریخ

افسوس آن سلطان حسن خاقان عالم قیصر حشم
بگذشت از بزم زمن سوی شبستان عدم
از بهر سالش یک قلم بیدل شد ازانده و غم
شد صرف نوا تا زوادا نوش دوا باده صنم

و بعد انتقال بادشاه میر شمس عراقی عرصه هشت سال درینجا توقف کرده ظاهرا در سلک مریدان بابا اسمعیل درآمده و در باطن با باعلی نجار را بمذهب شیعه مرغوب ساخته

خود بجانب خراسان رجعت نمود۔ و در عہد فتحشاہ باز بکشمیر آمدہ مذہب شیعہ را رواج کلی داد قصۂ آں در حصۂ اول گفتہ شد۔ و سلطان عرصۂ دوازدہ سال بحکومت گذرانید

انتباہ۔ تا اختتام حکومت سلطان حسن شاہ انتظام سلطنت اندک باستقلال بود اگرچہ اعیان و ارکان از بدخوئی این دو بادشاہ متردد بودند ظاہراً در نفاذ امور مملکت انحراف نمیکردند۔ و بعد انتفای حسن شاہ تمامی امرا و وزرا در میدان مخالفت و معاندت[1] قدم نہادند و بعضیہا در موافقت محمد شاہ بن حسن شاہ استقامت ورزیدند و بعضیہا در معاونت و مددگاری فتحشاہ گرمجوشی کردند فیمابین ہر دو شاہزادہ تفرقہ و فساد انگیختہ عاقبت بجدال و قتال آویختہ خونہای بیشمار ریختند۔ خصوصاً بعضی امرای چکان کہ دراں زمان بر عہدۂ حاضر باشی و کوکلتاشی ممتاز بودند بجانب شمس عراقی رہنما الرحمت آمدہ مذہب شیعہ قبول کردند موجب آں در میان اعیان بیشتر فساد و عناد مذہبی واقع شدہ در صدد تخریب و ترہیب[2] یکدیگر افتادند۔ تا کہ تباہی و خرابی سلطنت نمودند۔

(۱۳) سلطان محمد شاہ در سنہ ۸۹۲ھ مطابق سنہ ۴۴ بکرمی با عانت سید حسن بیہقی رایت ایالت افراختہ آمد و بعمر ہفت سالہ بود سادات بیہقی متکفل مہمات سلطنت شدہ ہیچکس را در امور مملکت دخل سخن نگذاشتند۔ بلکہ ملاقات سلطان ہم بکسی میسر نبود۔ امرای کشمیر ازین معنی تنگ آمدہ شیعیان باتفاق راجہ جموں کہ از خوف تاتارخان لودی بکشمیر آمدہ بود سید حسن را باسی کس از اعیان سادات در باغ نوشہرہ بقید کشتند دیگہای بہت بریدہ دراں طرف جمعیت کردہ بمخالفت نشستند۔ و سید محمد پسر سید حسن بیہقی کہ خالی

---

[1] معاندت۔ بایکدیگر بیوفائی کردن۔ [2] ترہیب۔ یعنی ترسانیدن۔

سلطان بود با جمعیت خود بمحافظت سلطان مستعد ماند. و در چنین شبی که این فتنهٔ عظیم
واقع شد هر کسی بخود در مانده بود یوسف خان بن بهرام خان آنروز در بند بود عبدی رینه
تلاش کرد که او را بسلطنت بردارد. و سید علی خان بیهقی برین کنگاش اطلاع یافته یوسف خان را
در زندان بیجان ساخت. و بعضی برآنند که در قتل یوسف خان و اولیا ئیمرد فی الفور از تیغ درشت
بکشت. و مادر یوسف خان ستان دلبوی که از مدت بیوه شده بود از سر لقمهٔ نان
جوین بوقت افطار نمیخورد و شمشیر پسر سه روز در پیش خود نگهداشت بعد از آنکه دفن کردند
نزدیک مقبرهٔ او حجرهٔ افراخته بجاور نشست و در آنجا از دنیا درگذشت.

سید علی خان و سید محمد و غیره بجنگ مخالفان استقامت کرده از طرفین مردم بسیاری
بقتل رسیدند. و دزدان علانیه در شهر در آمده غارت میکردند. و سادات حوالی خانهٔ
خود خندق حفر کرده از شر دزدان محفوظ ماندند. و خانه های مخالفان که در شهر و دهات بود
آتش کشیده بخاک آمیختند.

درین اثنا جهانگیر ماگری که در قلعهٔ لوهرکوت اوقات گذاری میکرد بمطالبهٔ امرا
کشمیر آمده موافقت سادات اختیار نکرد. روزی داود ماگری بن جهانگیر ماگری
و رفیق ماگری از پل گذشته بجنگ سادات قدم افشردند. داود ماگری در جنگ کشته شد
و سادات طبل فیروزی نواخته سرهای مقتولان مناره افراختند. روز دیگر خواستند که غلبه
کرده از پل عبور کنند و مخالفان پیش آمده در میان پل جنگ عظیم واقع شد. ناگاه پل شکسته
جمعی کثیر از جانبین غرق دریا شدند.

بعد از آن سادات بجانب تاتارخان رجوع کرده استمداد نمودند تاتارخان باعانت
سادات لشکر با استعداد تعیین ساخت. چون بمقام ممبر رسیدند راجهٔ آنجا با ایشان جنگ

کہ مردم بسیاری بقتل رسانید مخالفان باستماع اینواقعہ شادمان شدند۔ ومیبان و امرای کشمیری تا دو نیم ماہ جنگ قایم بود۔ عاقبت امرای کشمیر سہ فوج شدہ از آب بہت عبور کردند و با فرقۂ سادات بجنگ پیوستہ اکثری از سادات بقتل رسانیدند۔ و بقیہ روی فرار بشہر آوردند۔ امرا بتعاقب آنہا دویدہ قتل و غارت کردہ در شہر آتش زدند و آن آتش نزد خانقاہ معلی رسیدہ منطفی گشت و آسیبی بخانقاہ نرسید و عدد کشتگان دران روز بدہ ہزار رسید۔ این واقعہ در سنہ ۸۹۲ھ روی داد۔

سید محمد بن سید حسن بعمر ہفدہ سالگی بود در خانۂ گدائی متواری گشت مخالفان بر سر دیوان آمدہ بخدمت سلطان سلام کردہ او را از خود ساختند۔ و سید علی خان را با دیگر سادات از ملک اخراج کردند۔ چون ہر کدام از امرای عظام دعوی سرداری میکرد در چند روز میان ایشان آتش کینہ و فساد ملتہب گشت چراغ سلطنت بی نور شد۔

و فتح شاہ بن آدم شاہ بعد وفات تاتار خان لودی از جالندر بقصد انتزاع مملکت موروثی خود عزم کردہ در علاقۂ راجوری قیام ساخت۔ و امرای کشمیر جوق جوق نزد او میرفتند۔ فتح شاہ ہر کس را انعام دادہ از خود می ساخت۔ خیال داشت کہ بجہانگیر ماگری نیز متوجہ خواہد شد لیکن جہانگیر ماگری نیز بوہم آنکہ مخالفان او اول رفتہ با فتح شاہ ملحق شدہ بودند جرأت ملاقات او ننمود۔ فتح شاہ جمعیت خود درست کردہ بجانب کشمیر متوجہ گشت۔ و محمد شاہ باستماع خبر میدان کارزار گرم ساخت و فتح شاہ از راہ ہیرہ پور آمدہ در پرگنہ آدون رسیدہ چشمۂ آبی در میان گرفتہ مقابل یکدیگر نشستند و از طرفین صفوف محاربہ ترتیب یافتہ نائرۂ محاربہ مشتعل گشت۔ و فتح شاہ غلبہ آوردہ لشکر محمد شاہ را بکار ہزیمت رسید لیکن

جہانگیر ماگری پای ثبات فشردہ قریب پنجاہ کس از سران عسکر فتحشاہ بقتل آوردہ منہزم ساخت نزدیک بود کہ فتحشاہ در جنگ جہانگیر ماگری اسیر شود یکی از منافقان بشہرت طبل مشہور ساخت کہ محمد شاہ بدست مخالفان گرفتار گشت و جہانگیر ماگری را تشویش خاطر افزودہ از تعاقب فتحشاہ باز ماند۔ و محمد شاہ طبل فیروزی نواختہ خانمان تازی بٹ را بتہمت سازش فتحشاہ غارت کنانید۔ و فتحشاہ در بہرام کلہ استقامت کردہ مرتبۂ دوم جمعیت بہم رسانیدہ بتسخیر کشمیر کوشش نمود۔ و جہانگیر ماگری بمقابلہ او برآمدہ بکرّ بودہ ناکام بجنگ پیوستند۔ و زیربٹ از نوکران فتحشاہ بود سوداخی یافتہ با جمعی قلیل بیجانب شہر ایلغار نمود۔ و ملک سیف ڈار با جمعی از امرا کہ در بند بودند بر آوردہ با خود ملحق ساخت۔ و جہانگیر از رنائش سیف ڈار متوحش گشتہ پنہانی با راجۂ راجوری کہ فتحشاہ را امداد آمدہ بود پیغام نمود کہ از معاونت فتحشاہ باز مانده با ما باشد۔ موجب آں راجۂ راجوری با جہانگیر ماگری متفق شدہ فتحشاہ را ہزیمت دادہ از ہیرہ پور گذرانیدند۔ و فتحشاہ بملک جموّں رفتہ آں بلا را متصرف گشت و لشکر بسیاری بہم رسانیدہ بار دیگر بتسخیر کشمیر رایت افراشت۔ و جہانگیر ماگری با سادات بیہقی کہ سابقہ از ملک اخراج کردہ بودند دام مواسات گستردہ با ہم متفق شدند و سادات بیہقی کہ در جلادت مردانہ بودند در محاربہ و مقاتلہ داد شجاعت دادہ جمعی کثیر بدرجۂ شہادت رسیدند و ملک سیف ڈار وغیرہ از جانب فتحشاہ آویزشہای نمایاں بکار بردند۔ عاقبت منہزم گشتہ در جبال ہا متواری شدند۔

و بعد چندی باز جمعیت بہم رسانیدہ بجنگ پیوستند و بعد مقاتلہ بسیار

کار بجائی رسید که هیچکس با محمد شاه نماند و خزائن او بتمام رفت و جهانگیر ماگری زخمی شده بگوشهٔ فرار نمود. و سید محمد با فتحشاه ملحق گشت. و محمد شاه مدت نه سال و هفت ماه در پریشان حالی و فتنه سگالی بسر برده باتفاق بعضی معاونان باطراف کوهستان راه فرار اختیار نمود. فتحشاه بن آدم خان بن سلطان زین العابدین مظفر و منصور داخل شهر شده بر تخت شوکت جلوس نمود.

۱۴ سلطان فتحشاه در سنه ۸۹۵ھ مطابق سنه ۴۵۲۶ کلیمی باتفاق و اعانت ملک سیف ڈار افسر شوکت بسر نهاده بحکومت پرداخت. چندگاه زمام اختیار مملکت در قبضهٔ اقتدار ملک سیف ڈار بود و در متابعت فتحشاه نهایت گرمجوشی میکرد. لیکن فتحشاه موجب نفاق معاندان از وی برگشته در معاودت تنافر او افتاد. چنانچه ملک شمس چک و سرهنگ رینه و موسی رینه با همدیگر موافقت کرده بمخالفت ملک سیف ڈار و سید محمد اینت معاونت برافراشتند. و بمبارعت تمام ملکهای شهر بریده بمقام راطنه بجدال و قتال آویختند. و در عرصهٔ کارزار خونهای بیشمار ریختند. و ملک سرهنگ رینه اسپ سواری سیف ڈار را پی بریده بر زمین انداخت و ملک بپای پیاده در میدان هیجا پای استقامت افشرده حمله ها میکرد اما از دم عوام از پا در افتاده مرزبان ملک عدم شد. و همدران گیرودار بیاداش کردار تیری بچشم سرهنگ رینه از جان درگذشت. چون سرفرازان جانبین بعدم پیوستند آتش محاربه منطفی گشت و ملک شمس چک بمسند وزارت سرفرازی یافت اما راه عدل و انصاف مثل سیف ڈار نشتافت.

قف. بدانکه در طایفهٔ چکان دو قبیله اند. اول قوم لنگر چک که موطن

اصلی او برشال دارد و است ـ مؤرّخان در نسب او اغراق و مبالغه می نویسند ـ می گویند که عورتی برائی آوردن آب هر روز برلب دریا می رفت ـ روزی یکی از قوم دیوان بصورتِ نوع انسان که بسیار قوی هیکل و تنا ور بود میل مباشرتِ آن زن نمود ـ رفته رفته صحبتِ آنها برار شده، عورتِ مذکور از نطفهٔ او حامله گشت ـ

بعد انصرامِ ایّامِ معهود آن زنِ باردور هنگامِ وضع از جان درگذشت متعلقانِ او مانند مادرِ رستم پهلوی‌اش دریده فرزندی قوی هیکل و جسیم از شکمِ او برکشیدند و باسم لشکره چک موسوم کرده بنازونعم پروردند ـ چون بعنفوانِ جوانی در رسید از روئی شجاعت و جلادت ذاتی برهمگنان تفوق یافته، سرغنهٔ آن قوم شد ـ ولنگره چک نبیرهٔ اوست که بموجب تغلبِ مخالفان برائی استعانت و استمداد در کشمیر نزد راجه سهدیو آمده در موضع ترهه گام پرگنهٔ ونتر بود و باش اختیار نمود ـ و پانڈو چک و حسین چک و کاجی چک از احفاد اوست که بمتابعتِ شمس عراقی مذهبِ تشیّع اختیار نمودند و قریب سی و دو سال بسر خود بادشاهی کردند ـ

فرقهٔ دوم قومِ شمس چک بن هلمت چک که جدّ آنها از گلگت آمده در موضع کپواره سکونت ورزید ـ و قرابتِ آنها با چکانِ ترهه گام بسیار بعید شده بود ـ و باهمدگر همیشه مخالفت و منازعت می داشتند ـ

ملک شمس چک اوّل در حلقهٔ ملازمانِ سیّد محمد بیهقی ممتاز بود ـ در ثانی پیشِ ملک نوروز بتو بن ملک احمد بتو شرف اختصاص یافته بواسطهٔ شجاعت

و جلادتِ خود شہرتے و اعتبارے بہم رسانید۔ بعد ازاں پیش ملک سیف ڈار رتبۂ ملازمت و ہم نشینی حاصل کردہ دختر حسین چک بن پانڈو چک در عقد آورد و اعتقاد او ہمیشہ بر مذہب حنفی راسخ ماندند۔

بہر حال قوت و شجاعت و دلاوری و شوکت و سپاہگری و مبارزت در ذاتِ چکانِ اصلی و جبلی بود۔ والد این نامہ نگار می فرمود کہ یکے از نسل چکانِ تر ہہ گام پیش خدمت سردار عظیم خان شدہ بود کلاہ تتری بر سر و کفش اوزبکی در پای مسلح و مکمل ہمرکاب سردار می رفت۔ و بالائے او با ہودج فیل برابر بالا بود و سردار را از ہودج فیل بر داشتہ بزیر می آورد۔

مختصر کہ ملک شمس چک چندی در ضبط و ربط امور مملکت پرداختن با سید محمد بیہقی نرد مخالفت درباخت و باتفاق کاجی چک و بعضے امرا در میدان مخالفت علم محاربت افراخت۔ و سید محمد با محمد شاہ پیوستہ ابراہیم ماگری و حاجی پڈر و ملک عیدی رینہ را با خود موافق کردند و در مدافعہ و محاربۂ شمس چک ایستادند و در نفس شہر متصل خانقاہ بلبل شاہ فریقین بمحاربۂ مقاتلہ پیوستند و جانبین در جنگ جدل و ردّ و بدل داد شجاعت و دلاوری دادند۔

عاقبت شمس چک از معرکہ روئے ہزیمت برتافت و از پل عالی کدل عبور کردہ در زال ڈگر علم استقامت افراخت۔ بہ طفیل او کاجی چک بر سر پل رسیدہ دید کہ فرش پل از یک فرجہ بر داشتہ بردہ اند و بکمال اضطراب

اسپِ خود را بتازیانہ مہمیز دادہ از یک پایۂ پُل بر پایۂ دیگر شلنگ انداخت۔ و در عقب او چند سواران دیگر از معاونان شمس چک بر سر پُل رسیدہ بمتابعت کاجی چک اسپان خود جہانیدہ ہمہ در آب غلطیدند۔
چوں کاجی چک بالشکر شمس چک لاحق شد ہر دو از روئے قلّتِ طاقت صورتِ مقاومت و استقامت در خود ندیدہ ہزیمت زدہ بجانب کامراج عزیمت کردند۔ و سیّد محمد و ابراہیم ماگری و موسیٰ رینہ تعاقب آنہا دویدہ، موضع ترہہ گام را آتش کشیدند۔ و شمس چک و کاجی چک بجانب داردو فرار اختیار نمودند۔ و فتح شاہ در نوشہرہ بنجاب گریختہ رفت و سیّد محمد و ابراہیم ماگری بعد تخریب بیوت مفسداں بجانب سوپور معاودت کردہ بر ساحل دریا باخیل و حشم رخت اقامت انداختند۔
چوں ملک شمس چک از کرناہ خبر مراجعت اعدا اصغا نمود برجعتہ قہقری مسارعت کردہ با ملک بہرام ڈار و ملک عثمان و دیگر ملک و سایر جماعت ڈانگراں اتفاق کردہ برائے شبخونی مخالفاں مستعد شدند۔ و افواہ خبر شبخونی آنہا بہ محمد شاہ و سیّد محمد رسید۔ فی الفور موسیٰ رینہ را با جمعے معدود برلب دریا گذاشتہ خود بجانب دیگر در کمینگاہ نشستند۔ آخر شمس چک بامعاونان خود بر فوج موسیٰ رینہ تاختہ آوردہ بحربہ و ضرب پیوستند۔ و دراں اثنا سیّد محمد با متابعان خود بر سر مخالفاں یورش کردہ مردم بسیاری از جانبین بقتل آمدند۔ و بربدن کاجی چک پنجاہ زخم شدید رسید بلکہ گوش او مقطوع شد۔ عاقبت شمس چک خایب و خاسر گشتہ در ترہہ گام محل استقامت ندیدہ در نوشہرہ

با فتح شاه ملحق گشت۔ حکومت فتح شاه همگی سه سال بود۔

(۱۵) سلطان محمد شاه بار دوم در سنه ۸۹۸ هه مطابق سنه ۴۲۹ اب باعانت سید محمد بیهقی بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود۔ دران زمان سلطان حسین میرزا والی خراسان از خلل باطنی شمس عراقی وقوف یافته از ملک خود اخراج نمود و وی از روی انبساط و التفات سابقه بعد عرصۂ دوازده سال باز بجانب کشمیر رجعت نمود و درینجا در اشاعت مذهب امامیه کوشید۔ ملک موسی رینه و کاجی چک و غازی چک را مرید و شیعۂ خود گردانید۔ میر سید محمد از حرکات ناپسندیدۂ او رنجیده فی الفور بجبر و اکراه او را جانب اسکردو اخراج نمود۔ بوقوع اینواقعه موسی رینه از ملازمت سید محمد دلگیر و متغیر گشته با ابراهیم ماگری و حاجی پدر عهد و پیمان موثق کرد۔ و با فتحشاه و شمس چک که در نوشهرۂ پنجاب خراب بودند بتر سیل مراسلات موافقت نموده ایشانرا برای آمدن کشمیر ترغیب داد و آنها بر عهد و پیمان ایشان اعتماد کرده بجانب کشمیر متوجه شدند در هیره پوره رسیدند ملک موسی رینه و حاجی پدر و ابراهیم ماگری وغیره با جمعیت بسیار استقبال کرده باتفاق تمام لوای خصومت افراشتند۔ ازین سو محمد شاه و سید محمد با جمعیت خود بمقابلۂ آنها یورش کرده بر پشتۂ خامپوره بمقابله و محاربه پیوستند۔ اگرچه جمعیت عسکر محمد شاه کمتر بود لیکن از روی شجاعت و جلادت سید محمد مخالفانرا روز اول تاب مقاومت نمانده پس پا شدند۔

و روز دوم باز در میدان جنگ ترکتاز کرده از جانبین خونهای بیدریغ ریختند۔ قریب بود که لشکر فتحشاه مغلوب میشد لیکن بموجب مشیتِ ایزدی سید محمد در عرصۂ کارزار میان خس و خار اشهب سبکرفتار را لنگ پوساخت۔ ناگاه وقعر چاهی

عمیق که از آبادی کهنه در انجا موجود بود غلطیده معاونان و رشیدان او کوششها میکردند و دران حالت گروه باشکوه مخالفان سر موقع رسیده گرد اگرد آنها محاصره کرده از تیغ و سنان همه را در چاه عدم انداختند. و محمد شاه بی دست و پا آوارهٔ دشت کربت و ابتلا گشته بجانب نوشهره عنان عزیمت معطوف داشت. و اندران معرکهٔ گیرودار یکهزار و هفتصد سوار جرار از فوج محمد شاه بقتل رسیدند. از انجمله یکهزار و دو صد کس را در پا موزه های زعفرانی داشت. گویند دران زمان رسم چنان بود که بغیر گردان دلاور و شجاعت پیشه موزهٔ زعفرانی بدیگری جایز نمیداشتند.

واقربای سید محمد نعش او برداشته در مزار سلاطین نهم ماه آشت ۸۱ سنهٔ کشمیری هشتاد و یکم دفن کردند. و سه فرزند او در موضع سویه بوگ در خانهٔ بهرام ڈار باقی ماندند. یکی سید مرتضی که در علاقهٔ تبت آمد از کوه غلطانیده بقتل رسانیدند. دوم سید ابراهیم دو و نیم سال در تبت محبوس شده بود عاقبت رهائی یافته در نوشهره با محمد شاه ملحق شد. سیوم سید یعقوب که در حالت طفولیت در خانهٔ شیرمادر پنهان بود از شر مخالفان محفوظ ماند. این مرتبه حکومت محمد شاه در کشمیر نه سال بود.

(۱۶) سلطان فتحشاه مرتبهٔ دوم در سنه ۹۰۷ھ مطابق سنه ۱۵۵۸ بکرمی بر سریر جهانبانی جلوس کرده شمس چک را رتبهٔ وزارت بخشید. و دولتخانهٔ سید محمد بیهقی که بعد چندین سال با تمام رسیده بود بتزئین نقش و نگار و ترتیب طاق و رواق و منظر و ایوان بر عمارات بدیعه امتیاز داشت در یکروز از بیخ برانداخته با خاک یکسان ساخت. و در تحسر و تاسف آن مردان بزبان کشمیری شعرهای افسوسناک گفته اند.

و بعد وفات سید محمد سه روز گذشته ۱۲ ماه آشت سنهٔ کشمیری هشتاد

ویکم پاسی از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شد۔ وخانہ ہای کثیر با خاک تیرہ آمیخت وجاہای بسیار تلف شدہ تا عرصۂ سہ ماہ زمین متحرک بود۔ وابعد آں بہر و قرار یافت۔

میر شمس عراقی کہ در علاقۂ اسکردو اشاعت ملت خود میساخت۔ چوں خبر شہادت سید محمد بیہقی بشنید برجناح تعجیل رجعت کردہ در محلۂ جڈی بل لوای استقامت افراخت۔ ودر ترویج مذہب خود علانیہ مبادرت نمودہ ہزاراں مردم بخود مایل ساخت۔ ودر محلۂ جڈی بل خانقاہی رفیع دو طبقی ترصیص نمودہ خانقاہ معلی را بفریب تجدید تعمیر از بیخ برانداخت کیفیت آں در حصۂ اول گفتہ شد۔ ملک شمس چک تا عرصۂ چہار ماہ حقوق وزارت بکام دل سرانجام دادہ امرای دیگر را در امور مملکت دخلی نگذاشت۔ موجب آں موسی رینہ چاڈورہ وابراہیم ماگری نیز مخالفت باختہ با فتح شاہ موافقت و ہمرنگی ساختہ شمس چک را سر دیوان گرفتہ محبوس داشتند۔ چوں در کشتن ملک سیف ڈار و تخریب دولت ڈانگراں باعث حکومت ملک شمس چک بود۔ لاجرم موسی رینہ برای کشتن او بہرام ڈار و دنی ملک تعئین ساخت۔ وآنہا با تبعہ ولحقۂ خود جم غفیری بعد نماز خفتن در محبس شمس چک در آمدہ بر قتل او اقدام نمودند۔ چوں ملک شمس چک دانست کہ اینہا بر قتل من مستعد شدہ اند و یکپای او را زنجیر بزرگ مغلول بود و پای دیگرش فارغ داشت واز قسم سلاح بغیر کارد بغلی چیزی نیافت یکبار مانند شیر خونخوار از جای خود برجستہ انہماں کارد صغیر تا دروازہ سی کس را مقتول ساخت وبعضی را مجروح گردانید۔ چندمرتبہ بدینساں بر سر مخالفان حملہ ہا آوردہ دست ہیچکس بر و نرسید۔ بلیت

بچوب و سنگ و بخشت و بہشت
ملک شمس چک شصت کس را بکشت

عاقبت مخالفاں بر سراو تیرباراں کردہ با پسر نازپروردۂ خود دہم ماہ ماگ سنۂ کشمیری ہشتاد و یکم بقتل رسید۔ و بعد قتل سید محمد بیہقی کہ مربی و آقای او بود ہمگی چہار ماہ بحکومت بسر بردہ بپاداش کردار خود رسید۔ فرد

دلا ایمن مباش از کار ایام
کہ پاداش عمل بینی سرانجام

بعد قتل شمس چک و پسرش منصب وزارت کشمیر بملک موسی رینہ تفویض یافت وی بمساہمت و اشتراک ابراہیم ماگری در انتظام و اہتمام مملکت پرداخت۔ و جماعت ڈانگراں مخالف خود پنداشتہ از ملک اخراج نمودہ در ہندوستان آوارہ و پریشاں ساخت۔ و در متابعت و مطاوعت میر شمس عراقی بجان و دل کوشیدہ مذہب شیعہ را رواج داد و اعیان اہل سنت را زجر و قہر نمودہ بعضیہا بقتل رسانید۔ و بعضی ہا از ملک اخراج کنانید تاکہ عموم خلایق از قہر او ترسیدہ بمذہب شیعہ گرویدند۔ ہمچنین در تخریب و ترہیب فرقۂ ہنود و ہدم بتخانہ ہا و اخذ جزیہ جہد بلیغ نمود۔ گویند بیست و چہار ہزار خانہ از فرقۂ ہنود جبراً و قہراً داخل مذہب شیعہ گردانید۔ و فرقۂ چکاں در تنزل و زبونی بمرتبۂ رسانید کہ کاجی چک و سرہنگ چک و سہہ چک در جلیں علی رینہ پسر موسی رینہ چندگاہ بطریق پیادہ گی ملازمت میکردند۔ و مدت وزارت موسی رینہ نہ سال بود۔

بعد آں در سنہ ۹۱۶ھ فرزندان ابراہیم ماگری قوت و ثروت پیدا کردہ با فتح شاہ

اتفاق نمودہ بمخالفت موسیٰ رینہ پرداختند۔ و پُلہای دریای بہت بریدہ بطرف دارُالامارۂ اسکندرپورہ بجنگ و محاربت ایستادند۔ موسیٰ رینہ بمقام زالڈگر با جمعیت خود پای استقامت افشردہ بمجادلہ و مقابلہ پیوست۔ چونکہ مردمان شہر و اعیان دہر را با او شرارت مذہبی بود بنا براں خواص و عوام بمخالفت او مستعد شدند۔ و موسیٰ رینہ با جمعی معدودی دست و پا فرو ماندہ راہ فرار بجانب پنجاب اختیار نمود۔ و در موضع راولپورہ شاخ انگوری بگردنش پیچیدہ از اسپ فرو افتاد۔ چوں قصد جَستن کرد اسپ لگدی برسرش دادہ مغزش بر زمین انداخت و در مزار آبای خود کہ پیش لودی مسجد جامع است اندفان پذیرفت۔

و ملک عثمان و دَتی ملک کہ در کوہستان پنجاب خراب و آوارہ شدہ بودند۔ بنجو اشنگاری ابراہیم ماگری بجانب کشمیر معاودت نمودہ با او پیوستند و ابراہیم ماگری ہمگی مدّت چہل روز بر مسند صدارت متمکن بود۔ بعد ازاں جماعت ڈانگرال کہ برای نصرت و معاونت خود از ہند آوردہ بود بر وی استیلا یافتہ در ارتفاع قدر و منزلت خود ساعی گشتند۔ و اکثر سرداراں با خود متفق ساختہ بمخالفت و منازعت او پرداختند۔ و بہ کشش و کوشش بسیار او را مغلوب و منکوب نمودہ بدست ملک عثمان رایت وزارت افراختند۔ و برای نفاذ حکومت و ازدیاد دولت و ثروت با سرداران دیگر نرد مُداہنت[1] در باختند۔ و بعد از دو سہ ماہ ملک کاجی چک و جہانگیر ماگرے و گدا ملک با فتحشاہ اتفاق نمودہ دتی ملک و غازی چک کہ بر سر دیوان عدالت مستغیثاں نشستہ بودند از تیغ گذرانیدند۔ و ملک عثمان از پیش فتحشاہ بر دا

[1] مُداہنت۔ ظاہر کردن بخلاف آنچہ در دل باشد۔ و بمعنی دروغ گفتن و بمعنی چرب زبانی و خوشامد و بمعنی سستی کردن

بزندان فرستادند و ہرج و مرج و ہیص و بیص واقع شد۔ نقارن آنحال ابراہیم ماگری با جمعیت خود راہیت محاربت افراخت۔ و فتحشاہ و جہانگیر پڈر و کاجی چک در مبارزت او مغلوب گشتہ بہند گریختہ رفتند۔ و ابراہیم ماگری و تفرد فتحشاہ باعثِ تخریب سلطنت دانستہ درپیِ اوفی الفور وکیل خود فرستادہ بہ مساعت تمام از ہیرہ پور بازآوردہ بسریر سلطنت نشانید۔ و برای خود منصبِ وزارت بہ پسندید۔ و ملک عثمان از بند رہا کردہ با ماگریاں عہد موافقت بستہ در بسط وکشاد امور سلطنت پرداخت و ملک جہانگیر و کاجی چک وغیرہ بجانب پنجاب مفرور شدند۔

بعد چندگاہ خبر رسید کہ سلطان محمد شاہ با جمعیت سپاہ و لشکر خود بہ ایمائے الضرام مہام کدخدائی خویش در کوہ ملہ بال رفتہ است و در خانۂ او بغیر سید ابراہیم خان فرزند سید محمد بیہقی کسے دیگر نیست۔ و فتحشاہ با ستماع این خبر با شوکت و شکوہ و لشکر انبوہ بہ جانب نوشہرہ عنان عزیمت معطوف داشت۔

چون خبر یورش فتحشاہ متعلقان محمد شاہ اصغا کردند بہ تحسّر و افسوس جامہ ہا دریدند و سید ابراہیم خان از روئے جلادت جبلّی تیغ انتقام از نیام برکشید چہرۂ نصرت در آئینۂ ہمّت ندیدہ عنان عزیمت بجانب مفرِ خلافت معطوف داشت۔ و سید ابراہیم خان دنبال آں ہا تعاقب کردہ از عسکر مخالف ہر کہ دید بہ قتل رسانید۔ عاقبت مظفر و منصور بجانب نوشہرہ رجعت

ل فتنہ و آشوب۔ ل جنگ و غوغا۔

نمود۔ و سلطان محمد شاہ بشجاعت و شہامت او تحسین فرمودہ بہ خطاب خانی سرفراز نمود۔

بعد ازیں واقعہ مدت یک سال ملک عثمان و شنکر رینہ با ہم یک اتفاق نمودہ با جماعت ابراہیم ماگرے ابواب مخالفت و منازعت مفتوح داشتند و بمعاضدت فتح شاہ ملک ابدال و ملک فیروز پسران ابراہیم ماگرے گرفتار کردہ محبوس ساختند۔ و ملک ابراہیم در پنوچ رفتہ رخت اقامت بکشود۔ و ملک عثمان بار دوم در پیشگاہ خلافت بر مسند وزارت جلوس نمود۔ و ملک شنکر رینہ را رتبہ سپاہ سالاری افزود۔

بعد از پنج ماہ ابراہیم ماگرے با جماعت چکان و پڈران کہ در حدود پنجاب خراب و آوارہ شدہ بودند اتفاق کردہ، سلطان محمد شاہ مظاہر خود ساختہ، با جمعیت فراوان متوجہ کشمیر شدند و در قصبۂ سوپور بر لب آن رخے دریا پائے استقامت افشردند۔ فتح شاہ و ملک عثمان و شنکر رینہ با جمعیت تمام بمقابلہ آنہا رفتہ بر لب دریائے بہت ایں سو رخت اقامت گستردند۔ درآں ایام لفنگ و توپ در کشمیر نبود۔ جانبین مبہوت و ساکت در تفکر و تدبر فرو ماندند۔ عاقبت ملک عثمان فتح شاہ و شنکر رینہ را بمقابلۂ مخالفان در سوپور گذاشتہ خود از راہ کوہپایہ باتفاق لوہر ماگرے و دیگی چک وغیرہ پس پشت آوردند و با لشکر محمد شاہ کہ بیکر لوہ لوسنگری پیشتر نقیب بود بہ جدال آمیختند و جنود شاہ منہزم گشتہ در سوپور با عسکر خود پیوستند۔ کاجی چک و علی رینہ

چاڈورہ کہ سرِ خیلِ فتنہ و فساد بودند بجای خود سنجیدند کہ فردا ملک عثمان بہر ما غلبہ خواہد ساخت۔ بنا بر آں علی رینہ بوقتِ نمازِ شام برلبِ دریا آمدہ آواز داد کہ "منم ملک علی رینہ پسرِ ملا حسین بابک دو کس از خاصانِ معتبران فتح شاہ بیایند کہ با ایشاں سخنی گفتنی دارم"۔

چوں ایں خبر بہ فتح شاہ رسید دو سہ کس از خاصانِ خود برلب دریا فرستاد و ملک علی با ایشاں آہستہ گفت "من پروردۂ نعمت شما خاک بر داشتۂ آں جنابم ہرگونہ نیک خواہی مرکوزِ خاطر دارم و از جانبِ من بہ پادشاہ رسانند کہ ملک عثمان امروز بقتل رسانیدند و لشکر او تمام خراب و پریشان شوند۔ فردا از دریا عبور کردہ فوج ایشاں را قلع و قمع خواہند ساخت۔ زنہار ہزار زنہار بہ عجالت تمام از راہِ توسہ میدان بہ پونچ نہضت فرمایند ورنہ گرفتار خواہند شد"۔ چوں فتح شاہ ایں خبرِ وحشت اثر استماع نمود از روئے شقاوت و بزدلی قلیلے از متاع و اسباب ہمراہ گرفتہ شباشب از راہِ توسہ میدان بجانب پنجاب مفرور شد۔ و ملک علی بہ ایں خدیعت و روبہ بازی لشکر آنہا را درہم و برہم ساختہ منہزم گردانید۔ بیت:۔

ز صد شمشیر کیباراستے نوی آید		ز صد جوشن کلاہ خسروی بہ

چوں ملک عثمان خبرِ ہزیمتِ فتح شاہ شنید بے دست سپاہی شب شہر رحلت نمود و شب برلبِ دریائے سندھ آسودہ فردا در موضع اکھال در مغارۂ کوہ در آمدہ پنہان گشت و ملک ابراہیم او را گرفتار

کردہ در حبس خانہ بکشت۔ "تاریخ وفاتش "ترکش"[1] گفتہ اند۔ این مرتبہ حکومت فتح شاہ سیزدہ سال بود[2]۔

(۱۷) سلطان محمد شاہ مرتبۂ سیوم در سنۂ ۹۲۰ھ بر سریر جہانبانی جلوس کردہ ملک ابراہیم را خلعت وزارت پیراست۔ چون کہ امرای کشمیر مصدر فتنہ و فساد، معدن دغا و عنا دبودند و بر عہد و پیمان و سوگند و ایمان آنہا وثوقے نداشت فتح شاہ و محمد شاہ را شاہان شطرنج پنداشتہ باختیار خود ہر نوع آنہا را کشت و مات می کردند۔ بیت:-

جہان را چہ شد کاندرین روزگار　　ز صد یار نبود یکے یار یار

زیاران عیار را عیار بہ　　ازین بیوفا یار ہا مار بہ

---

[1] ۹۲۰ھ - [2] ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم حکومتش باین مرتبہ یکسال و یکماہ قرار دادہ و از تاریخہائے ملک حیدر چاڈورہ و پنڈت نارائن کول باین مرتبہ ہمگی حکومتش دو سال مفہوم مے شود۔ و آنکہ حسن ذکر نمودہ بظاہر مبنی بر آن است کہ او درین مدت حکومت ملک موسیٰ رینہ را کہ وزیر اعظم فتح شاہ بود و از غلبۂ طاقت خود مؤخر الذکر را معزول نمودہ بر تخت نشست در سلطنت فتح شاہ نیز شمار کردہ است۔ حکومت موسیٰ رینہ با استقلال یازدہ سال بود۔ درین صورت مابین حسن و ملک حیدر چاڈورہ در مدت حکومت فتح شاہ ہیچ اختلاف نیست۔

بعد چندگاه فتح شاه از پنجاب بجانب کشمیر متوجه شده در شوپیان قیام ساخت و جهانگیر پڈر از محمد شاه برگشته باو پیوست و کاجی چک هم با جماعت خود او را استقبال نمود و فتح شاه بکمال طمطراق داخل شهر گشته محمد شاه و سید ابراهیم تنها بجانب نوشهره مفرور شدند. این مرتبه حکومت محمد شاه همگی پنج ماه[1] بود۔

(۱۸) سلطان فتح شاه کرّت ثالث در سنه ۹۲۱ به حکومت کشمیر پرداخت۔ جهانگیر پڈر علم وزارت افراخت۔ و ملک کشمیر را چهار حصّه کردند[2]۔ از آن جمله یک حصّه به فتح شاه و یک حصّه به جهانگیر پڈر و یک حصّه پشنکر رینه و یک حصّه به ملک کاجی چک۔ و هر یکے در انتظام حصّه خود پرداخت۔ فتح شاه را مثل شاه شطرنج پنداشته کارخود می کردند۔

بعد یک سال محمد شاه و ملک ابراهیم ماگرے با جمعیت کثیر بجانب کشمیر یلغار کرده رایت جنگ افراشتند و فتح شاه با امرائے نامدار صفوف پیکار آراسته در پرگنه بانگل محاربهٔ فریقین روئے داد بعد جدال و قتال بسیار ابراهیم ماگرے با دو فرزند دلبند خود[3] بقتل آمد محمد شاه به جانب پنوچ گریخته رفته دو سال در آواره گردی گذرانیده در شیبان

---

[1] ملک حیدر و نارائن کول عاجز ایں مدت را نه ماه بیان می کنند۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مخالف ایں هر دو مدت حکومتش را ایں مرتبه یازده سال و یازده ماه و یازده روز قرار می دهد۔ [2] بروایت ملک حیدر و نارائن کول عاجز سه حصّه کردند۔ [3] ملک فیروز و ملک ابدال۔

سکندر شاہ لودی والی ہند برائے استعانت و استمداد رفت و قریب سی ہزار سوار و پیادہ کومک یافتہ بجانب کشمیر رایت عزیمت افراشت و در میدان وانورہ علاقۂ راجور نزول فرمود و ملک جہانگیر و شنکر رینہ باستماع خبر مکاتیب و مواثیق بجانب محمد شاہ مرسل داشتہ عہد و پیمان مستحکم کردند و کاجی چک و نصرت رینہ نیز از فتح شاہ جدا گشتہ در قلعۂ ہرشن علم بغاوت افراختند بنا بران فتح شاہ باتفاق جہانگیر پڈر بہ جنگ مخالفان برآمدہ قلعہ ہرشن را در محاصرہ گرفتند و کاجی چک و نصرت رینہ تاب تقابل در خود ندیدہ از قلعہ برآمدہ بہ کوہستان گریختند و محمد شاہ را باستماع این خبر ہمتے بہم رسیدہ فوج شاہی در آن جا گذاشتہ ہمگی دو ہزار سوار جرار ہمراہ گرفتہ بجانب خطہ توجہ نمود و ملک کاجی چک و نصرت رینہ در اثنا راہ باو لاحق گشتہ بہ کمال ولولہ داخل شہر شدند و فتح شاہ تاب مقاومت در خود ندیدہ فرار اختیار نمود۔ این مرتبہ ہمگی سہ و شش ماہ بہ حکومت گذرانید۔

ہمدران زمان از فرقۂ پنڈتان قریب دہ ہزار کس با استخوانہای مردگان خود بجانب ہرموکٹہ گنگا می رفتند۔ چون بالای کوہ مہالشمر مرگ مقام نمودند وقت نصف شب موجب آواز غول کہ پیچ کردہ بلاد غیب بیک بیقبل آواز عجلت کردند۔ و حسب تقدیر از کوہ بہیب زدن کہ نہایت مرتفع بود فرادا فرادا بزیر افتادند۔ تا ہنگام طلوع صبح قریب نہ ہزار مردم زن و مرد پیادہ بہیائے ملک عدم شدند۔ انگاہ

یکے از تباہی مردم آگاہ شدہ جمیعے قلیل از جبیل ہلاکت باز آورد۔ کان ذٰلِكَ فِی سنة ثلث و عشرین و تسع مائة ۔ تاریخ :-

از بیابان کشیدہ سر تاریخ غول گفتا "تباہیٔ پنڈتان"

(۱۹) سلطان محمد شاہ مرتبۂ چہارم در ۹۲۴ھ متصرف این دیار گشتہ کاجی چک را تتمۂ وزارت بخشید۔ چند روز در رتق و فتق این مقام پرداختہ ہمرکاب عسکر سلطان سکندر برفتن خود در نوشہرہ النسب دانست۔ بنابران شنکر ریبہ را بہ خیال خیرہ سری در جلین خانہ اسیر کردہ کاجی چک قائمقام سلطنت ساختہ خود بجانب نوشہرہ متوجہ گشت۔ عسکر شاہی را بمراعات و مدارات رخصت معاودت فرمود۔

اندران ایام بر کوہستان کشمیر بہ شدت برف باریدہ راہ ہا مسدود شدند و محمد شاہ موسم سرما در نوشہرہ بسر برد۔ درین جا ملک نصرت ریبہ و لوہر ماگرے جمعیتے بہم رسانیدہ در موسم شتا و شدت سرما لوائے بغاوت افراشتند و با کاجی چک مستعد مخالفت و منازعت شدند۔ یک روز باتفاق ملک جہانگیر از قلعۂ ناگام بقصد شبخون برآمدہ تاخت آوردند و کاجی چک پیشتر وقوف یافتہ مسلح و مکمل منتظر ورود ایشان بود۔ چون غوغای آنہا اصغا نمود از خانہ برآمدہ بہ مقام زال ڈگر بہ جنگ و قتال پیوست و جمّ غفیرے از جانبین بزخم تیر و سنان بیجان گشت۔ و بسیارے بزخم تیغ و تیر مجروح و ابتر شدند۔ از انجملہ زخمہائے کثیر بر بدن

---

[1] ۹۲۵ھ۔ و آنکہ در متن ذکر شدہ غالباً از سہو کاتب تعلق دارد۔

کاجی چک وار دگشته انگشت سبابهٔ او مقطوع شد۔ عاقبت ملک نصرت مقتول و معاونان او مغلوب و کاجی چک مظفر و منصور گشت۔

اوایل بہار محمد شاه بمرافقت سید ابراہیم خان با تو زک و شان فراوان وارد خطهٔ دلپذیر گشته بر مسند ایالت جلوس نمود و کاجی چک بدستور رایت وزارت افراشت۔

همدران سال ۹۲۵ھ سلطان فتح شاه در کوہستان نوشہره از دنیا رحلت نمود و کلاه مبارک حضرت امیر[1] که بسلطان قطب الدین عطا شده بود درکفن پیچیده همراه برد "فتح شاه فنا"[2] تاریخ است و محمد شاه لاشهٔ او طلبانیده در سهه یار بجوار پدر خودش آدم شاه[3] مدفون ساخت۔

در ۹۲۶ھ کاجی چک پسر خود مسعود چک برای استیصال جہانگیر پڈر بقصبهٔ پانپور فرستاد و جہانگیر طاقت مقاومت در خود ندیده بموافقت گدائی ملک بجانب گورنج[4] و داد و آوارگی اختیار نمود۔

و در ۹۲۷ھ سکندر شاه بن فتح شاه باتفاق ملک ابدال دلو ہر ماگرے و عیدی رینه رایت محاربت افراشته در قلعهٔ ناگام پای استقامت فشردند و جہانگیر پڈر و گدائی ملک از گورنج آمده در پرگنهٔ لار کوس مخالفت نواخته شورش برداشتند و کاجی چک فرزند خود مسعود چک و دولت چک را بمدافعهٔ جہانگیر پڈر تعیین کرده خود بمقابلهٔ سکندر شاه قدم کشاد هر سو فساد و عناد

---

[1] علی ثانی میر سید علی ہمدانی رحمة الله علیه۔ [2] ۹۲۵ھ۔ [3] آدم شاه پسر سلطان زین العابدین متوفی ۸۸۳ھ۔ [4] گریز۔

رُو داد۔ و مسعود چک را بمقام شہاب الدین پورہ با جہانگیر و گدائی ملک اتفاق مبارزت افتاد۔ و گدائی ملک از دست دولت چک بقتل رسید و ملک مسعود را از دست جہانگیر پڈر نیرے بہ چشم رسیدہ بہ ملک آخرت بشتافت۔ و سکندر شاہ بعد محاربہ از کاجی چک امان طلبیدہ بجانب پنجاب فرار اختیار نمود۔ و جہانگیر پڈر در پنجارو ئے رفاہ ندیدہ بطرف ہند گریختہ رفت۔ و کاجی چک رایت نصرت بر اوج عزت افراختہ دولت چک را بانواع عنایت بنواخت و منصب جاگیر مسعود چک بہ او تفویض ساخت۔

چون استیلای ملک کاجی چک از حد منتہا و زگشت آنگاہ محمد شاہ را مطلقاً بہ خیال نمی آورد۔ موجب آن محمد شاہ در سنہ ۹۳۰ھ امراء سلطنت مثل ملک علی ولوہر ماگرے و ابدال ملک و ریگی چک با خود متفق و متعہد ساختہ در صدد انہدام بنیاد استقلال کاجی چک افتاد۔

چون کاجی چک دانست کہ تمامی امرا از جادۂ موافقت و مساعدت انحراف ورزیدند لاچار بہ اقتضای تقدیر و رائے مصلحت سنج خود راہ ہند پیش گرفتہ در نوشہرہ رخت اقامت بکشاد مقارن آنحال ظہیر الدین بابر شاہ[1] بہ تسخیر ہند و پنجاب کامیاب گشتہ فوچک بیگ و شیخ علی بیگ ترک با لشکر جرار برائے تسخیر کشمیر از راہ نوشہرہ مامور ساخت۔

چون قریب نوشہرہ رسیدند کاجی چک از نوشہرہ با مردم اطراف و جوانب کوہستان اتفاق کردہ بر کوہ کاجی ڈاری پائے استقامت فشردہ

---

[1] سنہ ۱۵۳۰ء ــ سنہ ۱۴۸۳ء
۹۳۹ھ ــ ۸۸۸ھ

راہ در آمدِ مخالفاں مسدود ساخت و فرزندانِ خود غازی خان و حُسین خان
کہ زیادہ از عمرِ بیست سالہ نبودند بمقابلہ و مدافعۂ غنیم فرستاد۔ چوں ہر دو
برادر با اندک جماعتے آخر شب بر سپاہ ترک ریختند حُسین خان در خیمۂ شیخ
علی بیگ در آمدہ بہ ضربِ شمشیر بر وا انداخت۔ وے بارِ اوّل بالین خود را
سپر ساخت کہ بضربِ صارم دو پارہ گشت و بارِ دوم خوان مس بر سر گرفت
آں ہم مقطوع شد۔ و بارِ سیوم زیر چار پای در آمدہ از جان امان یافت۔
دراں معرکہ پیکان نُہ تیر در بدنِ حُسین خان خلیدہ بُود۔ و غازی خان ہم
با یکے از مبارزان ایشاں دوچار شدہ بیک ضربِ نیزہ از پا در انداخت
و در وقت اُفتادن او زخمِ نیزہ بہ مغل دیگر کہ از و نشیب تر بود در رسید۔
ہر دو از جان در گذشتند۔

بوقوعِ ایں واقعہ ترکاں در خود تابِ مقاومت ندیدہ فی الفور
مہزوم شدند و در حالت ہزیمت بپای لئے قتیل و اسیر گشتند۔ کاجی چک
بعد عرصۂ ہشت ماہ عنان معاودت بجانب کشمیر معطوف داشتہ باستعفائے
جرائم و قصور پیشینہ با محمد شاہ اساس محبّت قدیم را استحکام جدید نمود
و از سینہ کینہ و عداوت پاک کردہ بشرفِ ملازمت مشرّف گشت۔
سکندر شاہ کہ ہمراہ کاجی چک بنجیال ایالت بکشمیر آمدہ بُود گرفتار
کردہ چشمان او از حدقہ بدر کشیدند۔ و بعد چند روز وفات یافتہ در
دالگری محلہ دفن کردند۔ و علی رینہ و فرقۂ ماگریاں بمقتضائے کینۂ دیرینہ
علمِ مخالفت و منازعت افراختہ در موضع کچھامہ بمقابلہ و محاربہ ایستادند۔

سلطان محمد شاہ و کاجی چک سید ابراہیم خان را بمدافعت آنہا بالشکر جرار تعیین نمود کہ بعد قتال و جدال بسیار علی رینہ گرفتار گشتہ زمرۂ ماگریان لہ رو بہ ہزیمت نہادند۔ و علی رینہ چند ماہ در خانۂ تازی چک مغلول بود۔ عاقبت بمدد آسمانی از قید رہائی یافتہ بجانب ہند فرار نمود۔

ودرخلال ایں احوال کاجی چک محمد شاہ را از سلطنت معزول ساختہ باچندکس از خاصاں درموضع لُدر کہ مکانیست مُضیق درمیان درۂ کوہ محبوس ساخت و بہ تربیت پسرش ابراہیم شاہ کہ خواہر زادہ او بود ہمت مصروف داشت۔ ایں مرتبہ حکومت محمد شاہ دہ سال[1] بود۔

(۲۸) **سلطان ابراہیم پسر محمد شاہ** در ۹۳۷ھ[2] بہ اعانت کاجی چک افسر شاہی برسر داد و رتق و فتق مملکت در قبضۂ اقتدار کاجی چک افتاد۔ علی رینہ از بند رہائیش یافتہ بمقام نوشہرہ باریگی چک و فرقۂ ماگریان ملحق گشت۔ و ابراہیم ماگرے برائی استدعائے کومک و امداد در پیش بابر شاہ رفتہ بنوازش خسروانہ شیخ علی بیگ را بابست ہزار[3] سوار جرار برائے معاضدت مظاہرت ہمراہ آوردہ در ۹۳۸ھ وارد کشمیر شدند۔

ازیں سو کاجی چک با جمعیت دلاوران کوہ شکوہ علم تقابل افراشت

---

[1] بروایت ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم ۳۴ سال، ۸ ماہ، دہ روز۔

[2] صاحب تاریخ فرشتہ تمام مدت حکومت محمد شاہ را پنجاہ سال بیان کردہ است۔ و بعداً تاریخ جلوس پسرش شمس الدین ابراہیم ذکر کردہ کہ نزدش در ۹۴۲ھ (۱۵۴۲) واقعشد۔

[3] بروایت نارائن کول عاجز باہشت ہزار سوار مدد فرمود۔

در پرگنۂ بانگل نلاقی فریقین دست داد ملک تازی چک که اعتضاد و استظہار لشکر بود، در محاربہ پیش قدمی ساختہ، ناگاہ در پنجۂ شاہین اجل گرفتار گشت۔ آنگاہ یکے از بہادران نامی اتراک کہ رستم و اسفندیار را گرد پائے خود نمیدانست با کاجی چک مقابل شد۔ جانبین چالشہا و آویزشہا بکار بردند عاقبت از دست کاجی چک بر خاک ہلاکت افتاد۔ در آں معرکۂ جان فرسائے ہرچند مبارزان عسکر کاجی چک داد شجاعت و مردانگی دادہ دقیقۂ از دقایق جلادت و دلاوری فرو نگذاشتند۔ از انجا کہ قلم تقدیر بہ انہزام شان رفتہ بود۔ ناگاہ ہزیمت خوردہ آوارۂ دشت کربت شدند۔ و بسیارے از بہادران نامی مثل مسیحی چک و سرہنگ چک و تازی چک و سہہ چک وغیرہ با توابع و لواحق خود بعدم پیوستند۔

و سید ابراہیم خان و دولت چک و غازی چک کہ مردان کاری بودند بدست ترکاں گرفتار گشتہ در بند افتادند و ملک کاجی چک مجروح و مخذول نیم جان از اں معرکہ رہائی یافتہ در ملک گکھراں مفرور شد و سید ابراہیم خان و دولت خان بستہ کردہ بجانب شہر فرستادہ بودند۔

در اثنای راہ دولت چک بوقت شام از کشتی شلنگ[1] بر داشتہ بر ساحل بگریخت و در میان آب تالابے کہ متصل آں بود پنہان شد و نگہبانان از جوانب و اطراف قریب چہل و پنجاہ کشتی جمع کردہ تا نیم شب دراں کول[2] جستجو نمودند۔ و دولت چک در میان آب یک برگ نیلوفر بر سر گرفتہ

[1] معربِ "چھلانگ" ہندی۔ [2] حوض صغیر۔

مخفی شدہ بود۔ و دہن بیرون داشتہ نفس ہمی کشید چون کشتیہا بجائے خود رفتند، دولت چک از آب برآمدہ گریخت۔ و سپاہ ابراہیم خان و غازی چک در قید ایشان گرفتار ماندند و ماگریان طبل فیروزی نواختہ بشہر درآمدند۔ مدت حکومت ابراہیم شاہ ہمگی دو سال[1] بود۔

(۲۱) **سلطان محمد شاہ مرتبۂ پنجم**[2] در سنہ ۹۳۶ھ باعانت و استقامت ماگریان برسر بر سلطنت نشستہ ملک ابدال را منصب وزارت مسلم گشت و ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات شاہی چہار حصہ کردند۔

ازان جملہ ملک ابدال یک حصہ۔ لوہر ماگرے یک حصہ۔ ریگی چک یک حصہ۔ علی رینہ یک حصہ۔ و ہر کسے حصص مفوضۂ خود را قابض و متصرف گشت شیخ علی بیگ را تحایف و نفایس پیشکش نمودند و علی رینہ تا نوشہرہ ہمراہ دادہ رخصت انصرام ارزانی داشتند۔

چون خطۂ کشمیر از وجود فرمان فرمائے ناسق و ناظم خالی ماند شاہان اطراف و اکناف دندان طمع بر تسخیر آن تیز کردہ آغاز لشکرکشی نمودند چنانچہ

---

[1] آئین اکبری جلد دوم "دو ماہ بود"۔

[2] اکثر مؤرخان کشمیر مثل حیدر ملک چاڈورہ، ابوالفضل، نارائن کول عاجز و ہندو شاہ مصنف تاریخ فرشتہ از ذکر دفعۂ پنجم خاموشی اختیار کردہ اند۔

[3] بروایت ملک حیدر در سال نہصد و سی و ہفت ۹۳۷ مرزا کامران با جازت برادر خود ہمایون وارد کشمیر گشت۔ کامران مرزا برادر خورد ہمایون بود۔ ہمایون در سنہ ۹۳۷ھ مطابق ۱۵۳۶ء تخت نشین شدہ کابل قندہار و غزنین و پنجاب حوالہ او کرد لیکن مرزا کامران باین قانع نشدہ برائی توسیع سلطنت ہموارہ با ہمایون جنگ می نمود۔ بالآخر ہمایون تنگ آمدہ او را نابینا کرد۔ بعد ازین کامران مرزا بمکۂ معظمہ رفت و در انجا در سنہ ۹۶۴ھ فوت شد ۱۵۵۶ء

درسال نہصد و سی و ہشت مرزا کامران[1] پسر بابر شاہ از برادر خود ہمایوں شاہ گونہ اجازت حاصل کردہ باعسکر سی ہزار سوار جرار متوجہ تسخیر کشمیر شدہ خود در نوشہرہ رخت اقامت افگند و موکب منصور بہ سرفرازی محرم بیگ[2] تاشلیقی و شیخ علی بیگ اوزبک روانۂ کشمیر ساخت۔ و سرداران بر جناح استعجال و یلغار بغتۃً وارد کشمیر شدہ رایت محاربت افراختند۔ و اُمرائے کشمیر براین حال اطلاع یافتہ در قلعۂ "چیرو ڈر" جمع گشتہ مستعد مقاتلہ شدند و کاجی چک ہم از کوہستان ککھران برآمدہ فرزندان و معاونان خود ہمراہ گرفتہ با فوج کشمیر ملحق گشت۔ و دران وقت محرم بیگ این تاریخ گفتہ، در پیش مرزا کامران مرسل داشت۔

تاریخ :-

بحکم پادشاہے کہ حرمتش	بفہم آسان شود تفہیم فردوس
سفر کردم بسوئے ملک کشمیر	کہ از خوبی دہد تعلیم فردوس
چو کردم فتح نیم او بتاریخ	خرد گفتا کہ "فتح نیم فردوس"[2]

چون فتح نامہ پیش مرزا کامران[3] رسید بدل جمعی تمام بجانب لاہور نہضت فرمود و اُمرائے کشمیر جمعیت تمام بہم رسانیدہ در موضع اکھ واچن بر سر رفعتے مقام کردہ طبل تقابل نواختند و محرم بیگ با جیش خود اندر با عبور کردہ با ہمدیگر بہ محاربہ و مقاتلہ پیوستند۔ و از جانبین کشا کشی بسیار و مجادلہ بہ شمار بوقوع آمد۔ عاقبت لشکر ترکان مغلوب

[2] ملک حیدر و نارائن کول عاجز این نام را محرم بیگ نوشتہ اند و ہمین قرین قیاس معلوم می شود۔

[3] ۹۳۸ھ [3] پسر دوم بابر شاہ و برادر ہمایوں بود۔ متوفی $\frac{1556}{964}$ ع/ھ

[1] ملک حیدر چادورہ تاریخ مذبور را نہصد و سی و ہفت نوشتہ۔

گشتہ از دریائے بہت عبور کردہ بجائے خود رجوع نمودند ولشکر امرا از کوہ سلیمان برآمدہ در کوپہ کار اقامت کردند و چندگاہ لشکریان مغلاں بہ جدال وقتال حملہ ہا بکار بردند۔ عاقبت محرم بیگ را آتش شجاعت سرد شد بامرائے کشمیر طرح مصالحہ انداخت۔

و بعد توثیق عہد و پیمان بمشرب خانقاہ معلّی امراء درمیان سفائن جمع گشتہ با محرم بیگ و علی بیگ ملاقات نمودند و کاجی چک از کشتئ خود برخاستہ در سفینۂ محرم بیگ درآمدہ مکالمہ مصالحہ تا دیرگاہ بہ اختتام رسانیدہ وداع نمودند۔ و فردا برائے مرزا کامران تحف و ہدایا از اشیای نفایس و غرایب درست کردہ لشکر ترکاں را از راہ بارہ مولہ رخصت انصراف نمودند۔ و دولت چک و جہانگیر ماگرے تا حد و دپکھلی ہمراہ دادند۔

انگاہ ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات محمد شاہ و جاگیرات سیّد ابراہیم خان پنج سہم کردند۔ ازانجملہ یک سہم بہ کاجی چک و جائے اقامتش در زینہ پور۔ سہم دوم بہ ابدال ماگرے و جائے ماندنش گاہے در شہر گاہے در کاچہامہ۔ و سہم سیوم بہ لوہر ماگرے محل سکونتش در بانگل۔ سہم چہارم بہ ریگی چک و قرارگاہ او در کامراج۔ سہم پنجم بہ علی رینہ و جائے مسکنش در اولر یا در موضع ترش مقرر شد۔ و مدت یک سال بے مخالفت بیکدیگر بدیں منوال گذرانیدند۔

و در سنہ ۹۳۹ھ سلطان سعید خان والی کاشغر بالشکر گران بقصد تسخیر کشمیر یورش آورد۔ و خود در تبت کلاں رخت اقامت کشودہ

پسر خود سکندر خان بہ افسری مرزا حیدر برادر زادۂ خود با جنود چہار دہ ہزار سوار جرار و ہفت ہزار اسپ[1] دیگر کہ سواری اسپان سواری ہمراہ داشتند بہ جانب کشمیر تعئین نمود۔

چون جیش پرطیش اول میزان از راہ لار داخل بلدہ گردید و اہل شہر از سطوت و ہیبت کاشغریان جلائے وطن اختیار کردہ در شعاب جبال و مغارہ و زوا یا پنہان گردیدند و در قلمرو کشمیر حیص و بیص و ہرج و مرج افتاد و علما و فضلا و اکابران شہر در جزیرۂ لنک میان تالاب اولر منزوی گشتند و امرائے کشمیر در قلعۂ ناگ محصون نشستند۔ و مرزا حیدر[2] چند روز در نوشہرہ اقامت کردہ بجانب کامراج یورش نمود ہر جا کہ می رسید، دست نہب غارت دراز کردہ مردمان را قتل عام می ساخت و زنان و طفلان بہ اسیری و غلامی می برد۔ مدعا کہ در شش ماہ زمستان از قتل و سفاکی و بے باکی دقیقۂ نگذاشت و امرائے کشمیر بطفیل ایشان منزل بمنزل می رفتند۔ بدیں عنوان موسم زمستان بسر رسید و باشندگان شہر ایام زمستان بہ صعوبت و خواری و تعب و بیقراری بسر بردند۔

اوائل بہار لشکر امرائے کشمیر در صحرائے بابل جمع شد مرزا حیدر از چاڈورہ برخاستہ بہ مقابلہ امرا صفوف محاربہ آراست۔ بیت :-

دو دریائے آتش علم بر کشید　　زمانہ بصحت قلم در کشید

[1] و بقول حیدر ملک بیست و ہفت ہزار اسپ ہمراہ داشتند۔ [2] مرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی کہ بر واقعات عینیۂ کشمیر مشتمل است۔

دو لشکر ہمہ اژدہا و پلنگ   بہم برکشیدند بازوئے جنگ

چند روز با همدیگر به حرب و ضرب پیوسته خونہائے بیدریغ ریختند و امرائے کشمیر داد دلاوری و مردانگی داده از ضرب صارم و سنان بسا پُردلان وگُندآوران بے سر کردند خصوصاً علی رینه و حسین رینه چاڈوره و علی بٹ در صفوف کارزار قوم اشرار را خون بار کرده انہار خون جاری نمودند۔ و علی رینه با جمعیت پانصد سوار از برادران خود به محاربت اشرف میرزا مقابل شده او را مغلوب ساخت۔ کاشغریاں چوں غلبه از کشمیریاں دیدند علی بیگ از جانب میمنه و میرزا حیدر از طرف میسره با دو ہزار سوار جرار خود را بمدد اشرف میرزا رسانیده به جدل پیوستند۔ علی رینه را از طرف امرائے خود امداد و اعانت چیزے نرسید به تغلّب غنیم یکبار از عرصۂ کارزار رُو به ہزیمت نہاد۔ و مخالفان شرار چندکس از امرائے نامدار مع یک ہزار و شش صد پیاده و سوار به قتل رسانیدند و بقیۃ السیف راه گریز پیش نہاده اکثرہا در دریائے لیدر غرق شدند۔

به صدور ایں حادثه امرائے کشمیر پریشان و دلگیر گشته در شعاب جبال متروی شدند و میرزا حیدر بے تحاشا بجانب سلطان سعید فتحنامه نوشته فرستاد که روز چہارم ماه شعبان درمیان صحرائے بابل مقاتلۂ شدید بوقوع آمد۔ فتح و نصرت نصیب او لیائے دولت گردید۔

و در مجلس سلطان سعید قاضی کاشغر روز چہارم ماہ شعبان تاریخ یافتہ این ابیات بخدمت پادشاہ گذرانید۔ تاریخ :۔

الحمد للہ کاں شاہِ عادل	سلطان سکندر خاقان دوران
کز مقدمش شد سر سبز و خرّم	صحرائے بابل باغ سلیمان
بر کسرِ اعدا در روز ہیجا	قادر شدہ آں دم از فضل یزدان
از لطف ایزد در فتح و ظفر یافت	بر شہر کشمیر تا ملک ایران
تاریخ فتحش الحق ہمین است	روز چہارم از ماہ شعبان

میرزا تاسف نمود کہ این فقرہ من نوشتہ فرستادم بہ حساب آں نہ پرداختم

بعد ازاں کاجی چک و اُمرائے مملکت با وجود ہزیمت باز جمعیت کردہ در پئے انتقام ترکاں مستعد شدند و بہ محاربات لیل و نہار شب خونہائے بیشمار دمار از ترکاں برآوردند۔ ہر جا کہ مغلاں نزول می کردند امرائے کشمیر دنبال آنہا می بودند۔ ہیچ روزے از حرب و ضرب و شبخون خالی نمی گذاشتند۔ عاقبت مغلاں از جدال و قتال بہ تنگ آمدہ خواہانِ صلح شدند میرزا حیدر دختر سلطان محمد شاہ در عقد ازدواج سکندر خان درآوردہ و برائے سلطان سعید خان تحائف و ارمغان بے پایاں اخذ نمودہ دہم ماہ مذکور سنہ کشمیری چہار دہم از راہِ لار بمراجعت و معاودت پرداخت۔

چوں مردمانِ کشمیر دہ ماہ از جنگ و پیکار مغلاں رہائش یافتند مردم زمیندار بکار کشت و کار اشتغال ورزیدند۔ ازانجا

کہ موسم حرارت وکشاورزی از دست رفتہ بود تخم ریزی غیر وقت مفید نشد و ہنگام خریف محصولات خام و ناتمام ماندہ سر بسر فاسد گشت۔

و در سنہ ۹۴۱ھ قحط عظیم واقع شد کہ بزور فاقہ پدراں گوشت پسران خود می خوردند۔ و یک خروار غلہ بدہ ہزار تنگہ ارزش یافت۔ و از نوع بشر دو حصّہ تلف شدہ ہمگی یک حصّہ باقی ماند۔

و بعد رفتن لشکر مغلاں امرائے کشمیر با ہمدیگر اتّفاق و اتحاد نمودہ بر قسمت سابقہ راضی ماندند۔ سہام خود را ہر کسے متصرّف شد۔ سہ سال بدیں منوال گذرانیدند۔

و در سنہ ۹۴۲ھ سلطان محمد شاہ از جہانِ فانی بہ ملکِ جاودانی بشتافت۔

تاریخ

ز آسماں سرکشید ہاتف گفت رفت سلطان محمد از دنیا

ایں مرتبہ ہمگی ہشت سال بحکومت گذرانید[1]۔

(۲۲) سلطان شمس الدین ثانی پسر محمد شاہ در سنہ ۹۴۲ھ بر اریکۂ جہانبانی جلوس یافت و ملک کاجی چک رایت وزارت افراشت و امرا بر علاقہ جات خود متصرّف بودند۔ سلطان اسم بے مسمّیٰ بود ہمگی یک سال بہ حکومت بسر بردہ شنقار[2] شد۔

[1] ابو الفضل مرتبۂ پنجم را کلیتہً حذف کردہ است۔

[2] قیاس میگوید کہ شنقار معرّب "سنکار" است کہ لفظ سنسکرت بمعنی مُردن دارد۔

(۲۳) سلطان اسماعیل شاہ فرزند دوم محمد شاہ داماد کاجی چک در سنہ ۹۴۵ھ بر مسند ایالت چار بالش حکومت آراست۔ کاجی چک باختیار خود انتظام سلطنت می کرد۔ و اسماعیل شاہ را بغیر حکومت شاہی اعتبارے نبود۔ دراں سال کاجی چک چندکس از امرائے نامدار با خود موافق ساختہ بر مخالفت ماگریاں علم استقامت افراخت و فرقۂ ماگریاں و ریگی چک در بارہ مولہ هنوز جمعیت می کردند کہ کاجی چک در شہر یورش کردہ بہ مقابلۂ آنہا پرداخت۔ بعد چند روز دولت چک و زینو چک از ابدال ماگرے مفارقت کردہ با کاجی چک ملحق شدند و گونہ صلح بعمل آمدہ بشہر رجعت نمودند۔ و بعد چندگاہ باز تمامی امرا با ابدال ماگرے اتفاق کردہ بہ مخالفت کاجی چک صفوف محاربہ آراستند و کاجی چک را معاضدت اعوان نماندہ با جمعیت خود بجانب پنجاب مفرور شد۔ و زمستان در کوہستان گکھڑاں گذرانیدہ اول بہار از والی گکھڑاں[1] کومک گرفتہ بہ جانب کشمیر رجعت نمود۔

[1] مراد از آدم خان گکھر است۔ بنا بر روایت "طبقات اکبری" وارث اصلی ایں ملک برادرزادۂ او کمال خان بود کہ از خرابی قسمت گرفتار گردید۔ جلال الدین اکبر بروئے رحم آوردہ بایں پیغام نزد آدم خان فرستاد کہ نصف ملک کمال خان را بدہد و بر نصف خود قابض ماند۔ آدم خان ابا نمود و نتیجتہً مابین افواج اکبری و آدم خان محاربہ در سنہ ۹ھ درجنوب جہلم نالہ رو نمود و فتح نصیب اولیائے اکبری شد۔ آدم خان محبوس گردید و دریں حالت راہی ملک بقا گردید۔ (مشاہیر عالم جلد اول صفحہ ۲ والیٹس ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم صفحہ ۳۷۸) صاحب طبقات اکبری ملک گکھڑاں را از ابتدائے کوہستان سوالک تا حدود کشمیر نشان دادہ است۔ (ایضاً)

ودراں ایام ریگی چک برائے تزویج خود با دختر راجۂ جموں (گلاب نامہ) براہِ بانہال در جموں رفتہ بود کاجی چک فرصت غنیمت دانستہ فرقۂ ماگریاں را در قلعۂ سوپور متحصن ساخت وخود در موضع گیو بمقابلۂ ایشاں پرداخت۔

بعد یک ماہ ریگی چک از جموں معاودت کردہ در نوشہرہ بمخالفت کاجی چک علم محاربت افراشت۔ وکاجی چک دولت خان وسید ابراہیم بہ مقابلۂ ماگریاں گذاشتہ خود بجانب ریگی چک یلغار نمود۔ وریگی چک پیشتر خبر شنیدہ در محلۂ علاء الدین پورہ میان قلعہ پائے استقامت افشردہ وکاجی چک از راہِ نوشہرہ بشہر آمدہ در محلۂ قلاشپورہ باریگی چک بہ جنگ پیوست۔ بعد محاربہ ومقاتلۂ بسیار ریگی چک از راہ پھاک بطرف لار فرار شد کاجی چک مظفر ومنصور بجانب سوپور معاودت نمود۔

چوں فرقۂ ماگریاں خبر یافتند کہ کاجی چک بطرف شہر رفتہ است کمل سوپور کہ پیشتر مقطوع کردہ بودند پائین قصبۂ سوپور باز درست کردہ بمقابلۂ دولت چک وسید ابراہیم سبقت نمودند اگرچہ جماعت چکاں از گروہ ماگریاں کمتر بود۔ لیکن از روئے جودت وجلادت سادات بیہقی در محاربہ فتحیاب شدند ومسعود چک برادر ریگی چک از دست سید یعقوب خان بیہقی کشتہ شد وجنود ماگریاں ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب گریختہ رفتند وکاجی چک طبل فیروزی نواختہ

بجانب شہر رجعت نمود۔

و ملک کشمیر را بعد ازیں سہ حصّہ کردند۔ اسماعیل شاہ یک حصّہ۔ کاجی چک یک حصّہ، سیّد ابراہیم خان یک حصّہ۔ و کاجی چک بعد استیصال ماگریاں عرصۂ دو نیم سال باستقلال تمام امور مملکت را سرانجام دادہ در ترویج مذہب تشیع و تخریب و ترہیب[1] جنود ہنود و در توہین و تعذیب اہل سنّت بیجان و دل کوشید ہمیشہ در متابعت و مطاوعت شمس عراقی[2] مشغول ہمی بود۔ چنانچہ بمتابعت و معاضدت او

[1] خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" "تخریب و ترہیب جنود ہنود" را مطلقاً ذکر نہ کردہ است۔ عبارتش ایں است:-

"اسماعیل شاہ بن محمد شاہ بعد واقعہ برادر بہ پادشاہی رسید۔ و در زمان او باہتمام کاجی چک کہ مرید شمس عراقی بود مذہب تشیع بیشتر رواج گرفت"۔

[2] مرزا حیدر دوغلات مصنّف تاریخ رشیدی شمس الدین عراقی متوفی ۱۵۲۶ء را متبع مذہب نوربخشی قرار دادہ است۔ نزدش پیروان مذہب مذکور نہ شیعہ تمامی روند نہ سنی۔ پیروان این فرقہ مع سب و شتم خلفائے ثلاثہ و عائشہؓ امیر سید محمد نوربخش را مہدی وقت خیال می کنند۔ شمس الدین عراقی در سنہ ۸۹۲ھ در عہد سلطان حسن شاہ کشمیری از جانب سلطان حسین مرزا والی خراسان بطور سفارت وارد کشمیر شد۔ و در سنہ ۱۵۲۶ء در سرینگر فوت شد۔ قبرش در محلۂ زڈی بل مرجع خواص و عوام شیعیان کشمیر است۔ مرزا حیدر می نگارد کہ باشندگان کشمیر اولاً تمام تر حامل مذہب حنفی بودند لیکن از ورود شمس الدین مذکور قدرے از آنان از دین آبائی خود برگشتہ مذہب نوربخشی قبول کردند۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۵۲)۔

شمس عراقی در خانقاہ جڈی بل اغلاد و استیلائے کلی یافتہ بسیارے از مردم ہنود و مسلمان جبراً داخل مذہب خود ساختہ مذہب امامیہ را رواج بخشید۔ کتاب احوط در احکام مذہب اہل تشیع از خود تصنیف کردہ شائع نمود۔ و ہر فتنہ فساد کہ درمیان امرائے کشمیر درین چہل پنجاہ سال رو داد۔ ہمگی بسبب نفاق انگیزی و فتنہ سگالی ذات اوشاں بود۔ مختصر کہ اسماعیل شاہ ہمگی یک نیم سال عاریۃً نام سلطانی برخود نہادہ انتقال نمود۔

(۲۴) سلطان ابراہیم شاہ[1] پسر اسماعیل شاہ در ۹۴۶ھ دیہیم حکمرانی بر سر نہادہ زمام انتظام و مہام ملک داری بدستور در قبضۂ اقتدار کاجی چک دادہ خود در امور مملکت اختیارے نداشت ملک کشمیر بدستور سابقہ میان امرا بر سہ سہم منقسم بود و ہر احدے انتظام علاقۂ خود می ساخت حکومت ابراہیم شاہ چہار ماہ بود۔[2]

تسلط یافتن میرزا حیدر کاشغری بر کشمیر[3]

چوں ابدال ماگرے و ریگی چک از جنود اہل سنت و جماعت بودند و بسبب تغلب کاجی چک در جنگ سوپور ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب

---

[1] سلطان ابراہیم شاہ ثانی۔

[2] معلوم نتواں شد کہ چگونہ ایں بادشاہ بدقسمت سلطنت را گذاشت۔ بعض گفتہ کہ در سال تخت نشینی خود معزول کردہ شد و بعض گفتہ کہ فرار شد۔

[3] مرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی ۹۵۷ ــــ ۹۰۵ھ۔ تاریخ وفاتش "قضائے الٰہی" گفتہ اند۔

خراب و آوارہ اوقات گذاری می کردند، دراں حال فرزندانِ خود در پیش گاہ ھمایوں پادشاہ باُمید معاونت و معاضدت فرستادند۔ و در انجا بوساطت میرزا حیدر و خواجہ حاجی باندے بہ خدمت ھمایوں بادشاہ حقیقت استیلائے متابعان شمس عراقی و شیوع مذہب تشیّع مفصّل عرضداشتہ کتابِ احوط تصنیف میر شمس عراقی بہ جنس گذرانیدند وبرائے اصلاح مذہب و فرستادن افواج بکشمیر التماس نمودند۔

و دراں ایام ھمایوں شاہ از دستِ شیر خان[1] افغان ہزیمت خوردہ وارد لاہور شدہ بود و بموجب خواستگاری اُمرائے کشمیر عزم عزیمت ایں حدود بخاطر خود جزم نمود۔ امّا میرزا ہندال اورا ازیں خیال باز داشت از راہ سند و بھکر بطرف جودھ پور فی الفور نہضت فرمود والتماس اُمرائے کشمیر را التفات نہ نمود۔

لیکن میرزا حیدر بموجب ترغیب اُمرا و رغبت خاطر خود از پیش ھمایوں شاہ رخصت حاصل کردہ باجمعے[2] از متابعانِ خود

---

[1] شکست مذبور در قنوج بروز عاشورہ ۹۴۷ھ مطابق ۱۷ ارمئی ۱۵۴۰ء از بیوفائی محمد سلطان میرزا بر افواج ہمایوں اُفتاد۔ ہمایوں دریں معرکہ یک لک فوج مقابل شیر شاہ سود آوردہ بود دراں حالیکہ عدۂ افواج آخر الذکر از عدۂ پنجاہ ہزار متجاوز نبود۔ (تاریخ فرشتہ جلد دوم مترجمہ محمد فدا علی طالب صفحہ ۲۲۵)

[2] بقول صاحب تاریخ رشیدی صفحہ ۴۷۹ و تاریخ شاہی مصنفہ ۱۵۸ھ یادگار معصر ۱۵۸ جمعیتے کہ مرزا حیدر از ھمایوں حاصل نمود چہار صد نفر آزاد و غلام بودہ است۔

برای معاونت فرقۂ ماگریاں عنان عزیمت بجانب کشمیر معطوف داشتہ ازراہ چیرہ ہاڑ[1] بتاریخ ۲۰ ماہ رجب ۹۴۷ھ وارد خطہ گردید وبہ استماع آوازۂ او کاجی چک وسیّد ابراہیم خان تاب مقاومت درخود ندیدہ بغیر مقابلہ ومحاربہ باجمعیت وثروت خود ازراہ ہیرہ پور در شعاب نوشہرہ منزوی شدند۔

ومیرزا حیدر بہ کمال کرّ و فر وارد شہر شدہ ملک کشمیر را متصرف گشت وباامرائے کشمیر اختلاط وارتباط باحسن وجوہ ورزیدہ اعیان ملک را بہ احسان واستمالت مطیع خود گردانید وبہ اتّفاق امرا ملک کشمیر را برسہ حصّہ قسمت کردند۔ ازاں جملہ یک حصّہ بہ میرزا حیدر۔ یک حصّہ بہ ملک ابدال۔ یک حصہ بہ ملک ریگی چک مسلّم داشتند وناز ک شاہ پسر فتح شاہ را خلعت خسروی دربر کردند۔

بعدچند گاہ ملک ابدال ماگرے ازدنیا انتقال نمود ومیرزا حیدر پسر او حسین ماگرے را بر جاگیر ومنصب پدر مستقل فرمود۔

(۲۵) سلطان نازک شاہ[2] پسر فتحشاہ در ۹۴۷ھ بہ معاونت و

---

[1] بقول تاریخ رشیدی ص۴۸۵ واکبرنامہ جلد اوّل مترجمہ بیوریج صفحہ ۲۰۲ بہارستان شاہی قلمی الف ۱۰۷ تاریخ ورود میرزا حیدر در کشمیر بست ویکم ماہ رجب ۹۴۷ھ است۔

[2] میرزا حیدر در تاریخ رشیدی نازک شاہ را نادر شاہ نوشتہ است۔ از سکہ ہای کہ بزمانۂ او تعلق دارند تصدیق این امر می گردد۔ اما مورخان کشمیر بالاتفاق این را نازک شاہ نوشتہ اند۔

معاضدت میرزا حیدر برسریر جہانبانی جلوس نمود و میرزا حیدر در رتق وفتق امور سلطنت وانتظام مہام وزارت تسلّط یافتہ در معاضدت ومعاونت اہل سنّت واحسان والتفات رعیّت بخُوبی پرداخت واہل ہنود را بَرِفق ورفاہ وآسودگی بہ نواخت وخیام مسکن وماوای اہل وعیال خود در قلعہ اندرکوٹ[1] افراخت۔

وملک کاجی چک برائے استعانت واستمداد درپیش شیر خان افغان بہ ہند رفت ودختر خواہر خودش کہ صبیۂ صُلبیہ سلطان محمد شاہ[2] بود نزل خدمت ساختہ فتنہ سگالی معاندان وپریشان حالی خود بیان نمود وجراحت ہائے بدنِ خود برہنہ کردہ باو نشان داد وشیر خان را برحال تباہ او رحم آمد بعاطفت خُسروانہ بنواخت بلکہ بہ خطاب خانانی رتبۂ او افراخت واز اُمرائے خود حُسین خان شیروانی وعادل خان وباجمعیّت پنج ہزار سپاہ دافیال برائے امداد واعانت او ہمراہ داد رخصت انصراف بخشید وکاجی چک بہ مسارعت تمام داخل کشمیر شدہ در ملک ولولہ انداخت۔

---

[1] در تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ واکبرنامہ جلد اول مترجمہ بیوریج صفحہ ۴۰۳ ایں مقام ہمچنیں درج است۔ وآنکہ بعض مؤرخین "اندرکول" نوشتہ اند غلط وفاسد است۔ اندرکوٹ یا اندرکوٹ قلعۂ بود در زمان ہندواں واقع نزد تالاب مانسبل ۱۲ میل بجانب شمال مغرب سرینگر عرض بلد ۱۵ ۳۴ ، طول بلد ۴۴ ۷۴ ۔ (سٹائن اینشنٹ جیوگرافی پارا ۱۲۲) [2] مصنّف تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ از ذکر نمودن ایں پیشکش برائے شیر شاہ خودداری نمودہ است۔

ومیرزا حیدر عیال و اطفال خود در اندرکوٹ گذاشتہ باتفاق ملک ریگی چک وعیدی رینہ وحسین ماگرے بہ حرکت آمدہ بمقام دُنتہ نار تلاقی فریقین رُوے داد وتا مدّت یکماہ باھمدیگر از جدال وقتال دقیقۂ نگذاشتند۔

وبعد یک ماہ بہ سبب طغیان آب وکثرت سیلاب از آنجا برخاستہ رفتند وملک کاجی چک بمقام گیرڈار پائے استقامت استوار نمود ومیرزا حیدر با جمعیّت خود در موضع کوہ نر قیام ساختہ فردا در موضع وھنورہ محاربۂ فریقین واقع شد۔ ہرچند دلاوران عسکر کاجی چک دقیقۂ از دقایق محاربت ومبارزت فرونگذاشتند امّا فتح ونصرت فتوح آسمانی است ناگاہ کاجی چک بہمراہی دولت خان وسید ابراہیم خان از راہ چیرہ ہار بجانب پنوچ مہزوم شد۔ وغازی چک با لشکر شیرشاہ از راہ ہیرہ پورہ گریختہ رفت ومیرزا حیدر مظفر ومنصور داخل شہر شدہ طبل فیروزی نواخت۔ ملا یوسف خطیب تاریخ این جنگ ”فتح مکرّر“ دریافت یعنی فتح اوّل پار سال وفتح مکرّر امسال۔

وملک ریگی چک بعد نصرت از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بجانب کامراج در علاقۂ خود معاودت نمود وچندے رابطۂ تودّد ووفاق با ہمدیگر مستحکم داشتہ در متابعت یکدیگر گرمجوشی میکردند۔ عاقبت ملک ریگی چک با میرزا حیدر سرگرانی کردہ در نفاذ امورات او عدولی

سنہ ۹۴۸ھ۔

می ساخت۔ لاجرم میرزا حیدر با حاجی باندے وحسین ماگرے وجبدر رینہ گنگاش کردہ برائے گرفتن ریگی چک باجمعیّت افواج در کامراج رفتند و ریگی چک تاب مقاومت ندیدہ ازراہِ کرنا در کوہستانِ نوشہرہ نزد کاجی چک گریختہ رفت۔ و میرزا حیدر خانہ ہائے ریگی چک در آتش کشیدہ مال و منال او را تاخت و تاراج کنانید۔

و در سال دیگر ۹۵۱ھ کاجی چک و ریگی چک باہمدیگر اتفاق[1] کردہ در کوہستان گلمرگ[2] شورش برداشتند۔ میرزا حیدر باجمعیّت لشکر مغلان و باتفاق اُمرائے کشمیر در مقابلۂ آنہا دادِ محاربت و مبارزت دادہ از طرفین جمعے کثیر بہ قتل آمدند۔ عاقبت لشکر مغلان بر سر آنہا

---

[1] نزد صاحب بہارستان شاہی سبب موافقت ریگی چک باکاجی چک ایں بود کہ میرزا حیدر بنابر مصلحت سیاسی باپیروان شمس الدین عراقی بحسن خلق پیش می آمد۔ ایں چیز باعث منافرت ریگی چک از میرزا حیدر گشت متوہم شدہ از کشمیر بدر رفت و باتفاق کاجی چک باعث فتنہ و فساد گردید۔

[2] فارسی مؤرخانِ کشمیر "گلمرگ" را "گوری مرگ" نیز گفتہ اند۔ طول بلدش ۵ ۔ ۳۴ و عرض ۲۵ ۔ ۷۴،۱ است۔ مقام مزبور در وسط کوہ پیر پنچال بطرف جنوب مغرب کشمیر واقع است۔ فاصلہ اش از بارہ مولہ و سرینگر بالترتیب ۱۳ میل ۔ ۲۷ میل بطرف جنوب و مغرب است۔ دہ گلمرگ آب و ہوایش لطیف دارد و در موسم گرما محل اجتماع سیاحان عالم گردد۔ بایں مقام از راہ ہائے مختلفہ میتوان رسید۔ ارتفاعش از سطح بحر محیط ۸،۰۰۰ فٹ است۔

شب خون دادہ منہزم کردند و کاجی چک بمقام تھنہ رسیدہ بمرض تپ لرزہ از جان درگذشت "فوت سرور" تاریخ است۔

میرزا حیدر از گلمرگ بہ فتح و فیروزی رجعت کرد و با عیدی رینہ و حسین ماگرے اتفاق و اتحاد کلی نمودہ اطراف کشمیر را از تبت و پکھلی و دانگلی و کشتوار مع مضافات دیگر بہ حیطۂ تصرف درآورد۔ و سکہ و خطبہ بدستور بنام نازک شاہ جایز داشت۔ ملک عیدی رینہ را رتبۂ سپہ سالاری بخشید و در انتظام مملکت مساعی جمیلہ بکار

ؔ ۹۵۲ھ۔ صاحب بہارستان شاہی نیز این تاریخ ذکر نمودہ است۔ ملاحظہ کنید عبارت ذیل:-

"در تاریخ ۹۵۲ھ روز بیست و سوم جمادی الآخر ملک کاجی چک در ہندوفات یافت۔ "فوت سرور" تاریخ وفات اوست۔"

تاریخ مزبور مطابق ۱۱ ستمبر ۱۵۴۵ء می شود۔ (بہارستان شاہی قلمی الف ۲۲۶ھ۔ طبقات (تک) صفحہ ۶۱۶۔ فرشتہ (تک) صفحہ ۳۵۵ جلد دوم)

ؔ طبقات (تک*) صفحہ ۶۱۷۔ فرشتہ (تک) جلد دوم صفحہ ۳۵۶۔ پکھلی بر تمام علاقۂ کوہستان ہزارہ (قدیم اُراسہ) اطلاق می شود۔ ہمچنان آن میدان نشیبی کہ مابین دریائے کشن گنگا سلسلۂ کوہ کاجرگ کہ بطرف شمال مشرق کشمیر است نیز شامل پکھلی شمار می رود۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۹۰۔ سٹائنس انشئنٹ جیوگرافی پیرا، ۸۳)

ؔ مصنفین طبقات و فرشتہ جلد دوم (مترجمہ تک صفحہ ۶۱۶ و صفحہ ۳۵۵) برخلاف حسن رائے دارند۔ نزد ایشان مرزا حیدر در کشتوار بہ تباہی و بربادی دوچار شدہ۔

کشتوار خطہ ایست کہ در کشمیر بطرف مشرق برلب دریائے چناب واقع است۔ در ازمنۂ قدیم اورا "کشٹہ وتا" گفتندے (بیٹس گزیٹر صفحہ ۲۳۷ انشئنٹ جیوگرافی پارا، ۸۱)

* این لفظ مخفف تکھنو است

آوردہ اوستادان ہر حرفت وصنعت از ہر جا طلبیدہ رونق ورواج این ملک بخشید[1]۔ وتعمیر حمام وطاقہائے دریچۂ تکیہ دار وکاغذگیری پنجرہ ہا و بدررَوہائے اسواق وخشک کردن شالی بظروف آتش کہ آں نارہ بِلّو می گویند[3] از مخترعات اوست۔ واہل فضل وکمال را دوست می داشت ورعایت دانشمنداں فراواں می کرد۔

ودر ۹۵۵ھ علَم تعصّب افراشتہ باتفاق اعیان شہر مردم عوام را اشتعال دادہ بتاراج شیعہ ہا دلیر نمود[4]۔ چنانچہ باشارۂ او عوام ہرسو تاختہ شیعہ ہا را تاخت وتاراج نمودند۔ وبیوت آنہا را درداؤ خاکستر کردند وخانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بُود بہ آتش افروختند ولاشۂ شمس عراقی را از گور کشیدہ[5] در سرگین سگاں طعمۂ آتش نمودہ مرقد او را مزبلِ اہل شہر کردند وشنگلی ریشی کہ از مریدان بابا علی نجار بُود ودر نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ لاشۂ او در سرگین افروختند وقاضی میر علی اخراج کردہ خانۂ او را غارت

[1] اکبرنامہ جلد اوّل مترجمہ بیورج ص۴۰۲ و توزک (R&B) جلد دوم ص۱۴۸۔

[2] تاریخ اعظمی قلمی ص۶۹

[3] نارہ بِلّو کلام کشمیری است مرکب از دو لفظ۔ نارہ بمعنی آتش و بِلّو بمعنی ظرف بزرگ۔

[4] بہارستان شاہی قلمی الف الف 111B و نیز تاریخ اعظمی قلمی ص۶۸۔

[5] ایضاً ایضاً۔

[6] بہارستان شاہی۔

نمودند و مُلّا حاجی خطیب از تیغ گذرانیدند۔

مختصر که مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بقتل رسیدند و میرزا بنال گرامی فرزند شمس عراقی کہ در اسکردو[1] ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را لبرزنش آوردہ تا یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سبّ صحابہ کبارؓ بر و ثابت کردہ بہ فتوائی قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور[2] از تیغ گذرانید لاشۂ او را در شہر دفن کردن نداد۔ تاریخ قتل او "دشتِ کربلا" گفتہ اند۔

بوقوع ایں واقعہ تردّد و توحّش در دلہائے مردم از میرزا پیدا گشت۔ خصوصًا اہل تشیّع بیشتر در مقام خصومت و نزاع او مستعد شدند و ملک عیدی رینہ را از روی خودرای و سرکشی او غبار کدورت دامنگیر

---

[1] در بہارستان شاہی۔ بجائے اسکردو "تبّت" مذکور است۔

[2] مصنّف بہارستان در ضمن قضاۃ نام قاضی حبیب را نیز ذکر کردہ است۔ ملاحظہ کنید:

"در ہشتم ذی الحج ۹۵۶ھ بہ تبّت رفتہ شیخ دانیال را گرفتہ آوردہ قریب یکسال در قید و زنجیر محبوس داشت و آخر از جہت دفع مطاعن در منع مطاعن عبدالرشید خان در قصد کشتن آنحضرت افتاد۔ و شیخ فتح اللہ پیش خود آوردہ گواہان دروغ از وے طلب نمود۔ و آں مرد ناخداترس رشوتہا دادہ جماعتے فساق آورد۔ ایشاں بر سبّ رفض آنحضرت گواہ شدند۔ و آنحضرت را در بیست و چہارم ماہ صفر ۹۵۷ھ بحکم قضاۃ وقت قاضی حبیب، قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور شہید ساختند۔ و تاریخ آں "دشت کربلا" یافتند ۹۵۷ھ

خاطر گشت۔

مدعا کہ ہر کسے در صدد مخالفت و معاندت او افتاد دراں اثنا میرزا حیدر را خیال تسخیر محمد کوٹ[1] بہ خاطر افتاد و از امرا استصواب ایں امر کرد و ہر کسے در اہتمام و انصرام ایں مقدمہ او را ترغیب و تحریص نمود۔ موجب آں میرزا قرا بہادر برادر زادۂ خود با جمعیت یکہزار سپاہ از قوم مغل و یک نیم ہزار از فوج کشمیری اول ماہ رمضان ۹۵۷ھ براہ بارہمولہ مامور ساخت۔ و عیدی رینہ و حاجی بانڈے و نازک شاہ باہمدیگر اتفاق کردہ در تخریب میرزا حیدر کنگاش نمودہ باہمدیگر بہ عہود و مواثیق متعہد و متعمد شدند و ملک عیدی رینہ بہ فریب سازی و روبہ بازی از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بالشکر مغلاں بطرف محمد کوٹ نہضت نمود۔

چوں سپاہاں در بارہ مولہ اقامت کردند از فساد امرائے کشمیر متنبہ گشتہ بعرض میرزا حیدر رسانیدند و میرزا حیدر ایں سخن را باور نکردہ گفت کہ مغلاں در فساد و فتنہ کم از کشمیریاں نیستند۔ حسین ماگرے برادر خود علی ماگرے را نزد میرزا حیدر فرستاد تا کہ از غدر کشمیریاں او را آگاہ گرداند و لشکر را حکم رجعت بدہد۔ میرزا حیدر گفت کہ کشمیریاں را چہ طاقت است کہ با ما غدر اندیشند۔

---

[1] صاحب بہارستان شاہی ایں مقام را "مان کوٹ" ذکر کردہ است۔ مقام مذبور در صوبۂ پنوچھ درمیان کوٹلی و پنوچھ واقعست۔ (بیٹس گزیٹیر ص ۲۶۸)

دران اثنا ۲۷ ماه رمضان دراندرکوٹ آتشے عظیم واقع شد اکثر خانه ها
سوختند - ومرزا قرا بهادر وسائر مردم پیغام کردند که خانه هائے ما سوخته شد - اگر
حکم باشد بیائیم وخانه ها راست کنیم ودرسال آئینده متوجه به پل گردیم - مرزا حیدر
اصلاً منظور نه کرده پس مرزا قرا بهادر با لشکر خود بکمال جبر واکراه متوجه به پل گشت.
چون در محمد کوٹ رسید سیزدهم [۱۳] ماه شوال تمامی امرائے کشمیر بر قلعه هائے کوه و
بلندی ها عروج کرده گروه زمینداران کوهستان را تجویز دادند که راهِ معاودت
مغلاں به جانب کشمیر مسدود سازند - علی الصّباح مردم کاری ودلاوران
کارزاری از قلال جبال فرود آمده درمیان تنگنائے درهٔ کوهستان با لشکر
مغلاں به جدال وقتال پیوستند وسنگهائے گراں از بالا غلطیده کالبد هائے
مغولاں بخاک آمیختند تا وقت زوال از حرب وضرب وسنگ وچوب خونهائے
مغولاں بر زمین ریختند ودراں معرکهٔ جانکاه مغلاں داد شجاعت ومردانگی داده
حمله هائے رستمانه نمودند - عاقبت راهِ هزیمت پیش گرفته بجانب به پل بگریختند
وتا یک فرسخ دلاوران کشمیر دنبال آنها تعاقب کرده بسیارے مقتول ومجروح
نمودند - وبیچم خان کهکه مردمانِ کوهستان همراه گرفته تا موضع بهرپل دنبال
آنها دویده از اسپ ویراق وسامان هرچه دیدند بغارت بردند - وعبدی رینه
پانصد سوار بافسری شمس چک ونجی ملک برائے محاصرهٔ قلعهٔ بهرپل مامور ساختند -
وخود بجانب بهنوچ حرکت نموده وامرائے کشمیر در بهرپل رسیده قلعه را
محاصره کردند -

صبح روز دیگر قرا بهادر جماعتے از مغلاں همراه گرفته برائے مصالحه وتملق

به جانب اُمرائے کشمیر پیش قدمی ساخت ۔ چون نزدیک رسید مردمانِ کوہی و پیادگان کشمیر بر سرِ ایشان ریختہ بمقاتلہ و غارت مشغول شدند ۔ و سید مرزا با جماعت مغلاں شمشیر ناکام زدہ از قلعہ برآمدہ بجانب ولایت گکھراں منہزم شدند و دنبالِ آنہا دلاورانِ کشمیر تا یک میل تعاقب کردہ از براق و سامان ہرچہ دریافتند بُردند و قرابہادر با جمعے از مُغلاں در دست کشمیریاں گرفتار آمدہ دست و پابستہ در اُردوئے عیدی رینہ رسانیدند و عیدی رینہ قرابہادر و قطب علی کوکہ و محمد نظیر را کہ سرانِ عسکر بُودند محبوس داشت و قریب شصت کس را دستہا بُریدہ یلہ کردند ۔ از انجملہ بعضیہا در انجا فوت شدہ بعضیہا بہ جوانب و اطراف متفرق گشت و عیدی رینہ میر سید ابراہیم و غازی چک و دولت چک از کوہستانِ نوشہرہ طلبیدہ از راہ ہیرہ پُور ہمراہ خود بہ کشمیر آوردہ ۔

و میرزا حیدر بہ سنوح ایں سانحۂ جانکاہ موجب مصلحت مشیران و مدبّران خود جمعے از مغلاں در اندرکوٹ نگہبان خانمانِ خود گذاشتہ مع یکہزار سوار مُغل بہ تقابلِ اُمرائے کشمیر متوجہ شد چون بمقام زالڈگر نزول فرمود فتح چک با سہ ہزار کس در اندرکوٹ رفتہ خانۂ میرزا حیدر را آتش کشید ۔ و جہ علی عمارات سلطان زین العابدین را کہ در سوپور بُودند بہ عوض عمارات میرزا حیدر بسوخت ۔ امّا میرزا ایں عمل خوش نیامد ۔ لشکریان عمارات عیدی رینہ و نوروز چک را کہ در شہر بُودند سوختند ۔

لہ ترک کردند ۔

چوں ایّام بخت واقبال از میرزا برگشته بود معتبران و معتمدان وے هرجا که در اطرافِ کشمیر پیشتر تعیین شده بودند از هرجا تباه شدند - از انجمله مُلّا قاسم و مُلّا باقی که از اُمرائے عظام او در تبّت حکومت میکردند در موسم زمستان مردم تبت اتفاق نموده مُلّا قاسم را با جمعے کثیر قتل کردند و مُلّا باقی گریخته بوقتِ مصیبت پیش میرزا حیدر در اندرکوٹ رسید - و مولانا عبداللّٰه سمرقندی که از اُمرائے معتمد علیه بود بضبط و ربط ولایت پکھلی اعتبار داشت از انجا باستماع خروج کشمیریان متوجه ملازمت بود چوں در بارہ مولہ رسید از دست کشمیریان مقتول گردید - و یوسف میرزا کو که در کشتوار به حکومت مستقل بود - از انجا هزیمت خورده در اثنائے راه با یک هزار و پانصد نفر مغل کُشته شد - و محمد نظیر در راجوری گرفتار گشت -

میرزا حیدر این همه اخبارات جانکاه در یک روز شنیده از جان خود متسلّی گشت - قطعه

فریاد ز جور و ستم چرخ کبود	هرگز گرهِ بستهٔ کس را نه کشود
هرجا که دلے یافت که داغے دارد	صد داغ دگر بر سرِ آں افزود

میرزا حیدر باوجود تلاطم امواج ابتلا علم همّت افراشته در واہ نُوره رسید و لشکرِ اُمرائے کشمیر در قلعۂ خامپور[1] اقامت گزین شده بود - میرزا حیدر

---

[1] نزد محمد اعظم و ابوالفضل این مقام خانپور است - مقام مزبور را ابوالفضل در اثنائے راه هیرہ پور و سرینگر نشان داده است - بدین وجه میتوان گفت که خانپور همان دِہے است که در پرگنۂ بیروہ بمسافت یک میل بجانب شمال مشرق دونگ بر راہے که به سرینگر می رود واقع است -
(بیٹس گزیٹیر ص ۲۳۲)

باجمعیت ہشت صد سوار بر فوج مخالفاں شب خونی آورد چوں پایانِ قلعہ رسید تمامی دلاوراں مغل در انجا ایستادند و ہمراہ میرزا حیدر ہمگی سی سوار بالا برآمدند آنہا ہم در اثنائے راہ بازماندند و میرزا حیدر ہمگی ہشت سوار ہمراہ گرفتہ در معرکہ محاربہ دست مقاتلہ بکشاد و چہل و چہار کس از تیغ گذرانیدہ بزخم تیر مخالفاں در شب ہشتم ماہ ذی قعدہ ۹۵۷ھ جام شہادت نوشید۔[1]

بعضے مؤرخاں می نگارند کہ دراں شب ابرے سیاہ پیدا شد چوں میرزا حیدر نیز وخیمۂ خواجہ حاجی باندے[2] کہ مادۂ فساد و وکیل میرزا بود رسید از تاریکی ہیچ نمی نمود۔ شاہ نظیر کہ قورچی میرزا حیدر بود مے گوید کہ دریں وقت چوں تیر می انداختم آواز میرزا حیدر بہ گوش من رسید کہ گفت "قباحت کردی" دانستم[3] کہ دراں تاریکی ناگہانی تیرے بہ میرزا حیدر رسید۔ و نیز منقولست کہ قصابے

---

[1] صاحب بہارستان شاہی صحیح تاریخ قتلش بایں الفاظ دادہ است۔
"بقضائے الٰہی در شب ہشتم ذی القعدہ ۹۵۷ھ میرزا حیدر بزخم کمال دوبی بقتل رسید۔"
و صاحب تاریخ اعظمی نیز تاریخ قتلش ۹۵۷ھ ہجری بیان کردہ است۔ و آنکہ ملک حیدر چاڈورہ و نرائن کول عاجز تاریخ فوتش ۹۵۹ھ ہجری بیان کردہ اند مبنی بر خطا و سہو است۔

[2] طبقات چاپ لکھنؤ ص ۶۱۸ و فرشتہ جلد دوم چاپ لکھنؤ ص ۳۵۷۔

[3] پنڈت نارائن کول عاجز نام ایں قصاب "کمال دوبی" بیان کردہ است۔

بر رانِ اُو تیر زد۔[1] بعضے گویند کہ کمال کوکہ او را بزخمِ شمشیر کُشت امّا بر قالبِ اُو غیر از زخمِ تیر چیزے دیگر ظاہر نبود۔

قرداچوں مخالفاں از قتلِ میرزا حیدر خبر یافتند دولت چک و غازی چک پسران کاجی چک خواستند کہ بر نعشِ میرزا بے ادبی کردہ جسد او را طعمۂ سگاں سازند و سیّد محمد بیہقی کہ نبیرۂ نازک شاہ بود باتفاقِ حسین ماگرے واجتماعِ اہلسُنّت استقامت کردہ نعشِ او برداشتہ در مزارِ سلاطین متصلِ مرقد زین العابدین بسمت مغرب بعد پنج روز دفن کردہ مقبرۂ او سنگین افراختند۔

[1] وہمیں روایت را بقدرے اختلاف ملک حیدر رچاڈورہ، خواجہ محمد اعظم، نارائن کول عاجز، بیربل کاچرو اختیار نمودہ اند۔ عبارتِ اوّلین این است:-

"پس بعزم انصرام این مرام میرزا حیدر خود متوجہ تفتیش احوال اہل قلعہ گردیدہ شبے سوار شد و از دروازۂ قلعہ باندروں رفت قضارا قصابے گاؤے پاک میبکرد چوں دید کہ سوارے از بیروں درآمد دانست کہ جاسوس لشکر است۔ میرزا را پرسید کہ کیستی و بکجا آمدی؟ میرزا چوں زبان کشمیر خوب یاد نگرفتہ بود جوابے داد کہ نہ فارسی بود و نہ کشمیری۔ قصاب نیز یکہ گاو را بآن پاک میبکرد برسر میرزا کوفت و او را بسر منزلِ فنا بوادی خموشاں رواں کرد۔"

عبارت ثانی این طور است:-

"میرزا اہل و عیال در اندرکوٹ گذاشتہ قصد شبخونِ اُمرائے کشمیر کرد۔ بخاطر میرزا رسید کہ در شارع بندی عنیمت تنہا درآمد قصابے پرسید کہ نام تو چیست چوں زبانِ کشمیر فصیح نمیدانست قصاب رایقین شد کہ مُغل است تبر برداشتہ و برسرش کوفت و بہماں زخم درجۂ شہادت یافت۔"

وبرلوح قبر او این سجع نقش برسنگ موجود است ۔ تاریخ :-

شہ گورگاں میرزا حیدر آخر — بملکِ شہادت زدہ کوس شاہی

قضائے الٰہی چنیں بود تاریخ — شدہ بہر وصلش "قضائے الٰہی"

سید محمد تا یک ماہ بر مقبرۂ او محافظاں مقرر داشتہ وسنِ چکاں کوتاہ ساخت۔

چوں دولت چک بہ سبب حمایت نازک شاہ و سید محمد بر نعش میرزا حیدر دست نیافتند در اندر کوٹ برائے ترت[2] و تاراج خانمان میرزا حیدر تاخت آوردند وزنِ میرزا ہم بہ جنگ مردانہ مستعد ماندہ بود[3]۔ فرزندانِ ابدال ماگرے کہ از اقارب سید محمد بودند درمیان آمدہ صلح کنانیدند[4]۔ چکاں را دفع کردہ قبیلۂ میرزا را در سرینگر میان حویلی "حسن متو" جائے دادند۔ و میرزا قرا بہادر و میرزا عبدالرحمٰن و میرزا جان میرک و میرزا پکلہ و میرشاہ و شاہزادہ بیگ و محمد نظر و حیدر علی نظر بند شدند و بعد چندگاہ رہائش یافتہ روانہ کاشغر نمودند[5]۔

میرزا حیدر برادر زادۂ سلطان سعید کاشغری و خالہ زادۂ بابر بادشاہ بود در علوم عقلی و نقلی و شعر و سخن طبعے موزون داشت۔ تاریخ رشیدی از تصنیفات

---

[1] ۹۵۷ھ (ایضاً ص ۸۱) امّا ملک حیدر و نارائن کول عاجز و بیربل کاچرو بہ خلاف این ہر دو سال قتلش ۹۵۹ھ نوشتہ اند۔ ملک حیدر گوید کہ :-

"در تاریخ نہصد و پنجاہ و نہ[۹۵۹] از اوجِ تخت بحضیض قدم نہاد"

[2] ترت، غارت و انہدام۔ [3] ایضاً ص ۸۱۔ [4] ایضاً ص ۸۱۔

[5] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) ص ۵۸ و تاریخ کشمیر اعظمی مطبوعہ ص ۸۱۔ امّا در ہر دو این قدر تفصیل نیست کہ حسن ذکر کردہ است۔

اوست[1] دہ سال بہ حکومت کشمیر گذرانید[2] و سکّہ و خطبہ بنام نازک شاہ معمول داشت۔

بعد واقعہ میرزا حیدر عیدی رینہ بر منصب وزارت استقلال یافت۔

نازک شاہ را اسم سلطانی و خطبہ بدستور گذاشت و انتظام مہام مملکت بطور خود

می ساخت دولت چک و غازی چک و علی چک و حسین چک فرزندان کاجی چک

کہ در آوارہ گردی و پریشان حالی میان کوہستان ہا اوقات بسر می بردند بتوجہات

بے غایات طلبانیدہ در سایۂ حمایت و عنایت خود نگہداشت[3] چون قوت و ثروت

دریافتند براہ بغض و عناد و کینہ و فساد اوشتافتند و ہمیشہ در تدبیر و تخریب او

شطرنج تدبیر می باختند۔ دران زمان ہیبت خان نیازی[4] از پیش گاہ سلیم شاہ

بالشکر دلاوران جرّار براہ کوہستان جموں بعزم تسخیر کشمیر عزیمت کردہ در

پانہال رسید۔

ازینسو دولت چک و حاجی بانڈے با جیش پُر طیش بہ مقاتلہ بر آمدہ بر

فرق کوہ پانہال پائے استقامت افشردند و ملک عیدی رینہ و حسین ماگرے

متعاقب بآہستگی می رفتند[5]۔ دولت چک لشکر خود بہ دو راہ بر مقابلۂ مخالفان

مامور ساختہ فردا بہ جنگ پیوستند و از صبح تا شام داد مردانگی دادہ محاربۂ

---

[1] "واقعات کشمیر" ص۸۲ ۔ [2] مجموع التواریخ مصنّفہ بیربل کاچرو قلمی ص۲۱۴ ۔

[3] "واقعات کشمیر" خواجہ اعظمی ص۸۰ ۔ مجموع التواریخ قلمی ص۲۱۴ و تاریخ کشمیر ملک حیدر چادڈورہ ص۵۸ ۔

[4] "واقعات کشمیر" ص۸۷ ۔ [5] وسبب آہستگی رفتن عیدی رینہ و حسین ماگرے این بود کہ ہردو بشہرت

دولت چک در واقعہ ہیبت خان نیازی حسد می بردند و از خدا می خواستند کہ این کس از میان برود

و صاحب تاریخ فرشتہ ص۳۵۸ و طبقات اکبری ص۶۲۰ چاپ لکھنؤ در مقتولین زوجۂ ہیبت خان

(اعظم ہمایون) را نیز شمردہ اند۔

عظیم نمودند۔[1]

ہر چند دلاوران ہندی نژاد را در شجاعت و مبارزت نظیر نبود لیکن موجب دستبرد قضا و قدر در دست کشمیریاں ہمہ مقتول شدند و بغیر دو کس از جنود ایشاں کسے زندہ نماندند پس بوقت شام دلاوران کشمیر سرہائے ہیبت خان نیازی و سعید خان و شاہباز خان[2] در پیش دولت چک گذرانیدند۔ و ملک دولت آں سرہا در پیش سلیم شاہ[3] بجانب ہند فرستاد و قاصد را عرضداشت خود بنام نازک شاہ بدیں مضمون نوشتہ داد کہ شمس ملک و نجی ملک از طرف عیدی رینہ ہمراہ من بودند۔ آنہا ہیچ گونہ رفاقت سختی بہ من نکردند نائرہ بغض و عداوت دیرینہ شاں افروختہ شدہ بود۔ ایں بے اتفاقی علاوہ اشتغال فساد وعناد نمود۔ فقط۔

دولت چک بوقوع فتح و فیروزی کلاہ تکبر بہ فلک سودہ بہ جانب کشمیر معاودت نمود و در پرگنۂ ویرناگ با عیدی رینہ ملاقی شد و حسین ماگرے بداں جاہم نرسیدہ بود ملک عیدی رینہ بہ قیاس و قیافہ استکبار و استغنائے قوم دولت چک دیدہ در فکر تخریب و ترہیب آنہا افتاد و دولت چک در شہر رسیدہ با ملک محمد ناجی کہ از عیدی رینہ بہ سبب مقدمات میرزا حیدر رنجیدہ بود، موافقت و موانست حاصل نمودہ برائے مقہوری عیدی رینہ

---

[1] مطابق روایت صاحب طبقات جنگ مزبور در پرگنۂ باہنال نزد کوہ ہیجہ بن کوٹ واقع شد۔

[2] سعید خان و شاہباز خان ہر دو مانند ہیبت خان از افغانانِ نیازی بودند۔

[3] نزد صاحب طبقات اکبری اُو را نام اسلام شاہ است کہ دراں ایام در دہ بن نزد دریائے چناب قیام داشت۔

درمیانِ خانقاہ معلّیٰ اجلاس کردند

دراں اثنا ملک نیکہ وزیر برادر محمد ناجی سنگے کلان از سقف خانقاہ بر اں جماعہ انداخت و آں سنگ خطا شدہ[1] ستون خانقاہ مضروب و مجروح ساخت کہ اثر آں در خانقاہ قدیم پیش از سوختن موجود بود۔ و بہ پاداشں ایں امر ناہنجار بندوقے از غیب بزانوئے نیکہ وزیر رسیدہ[2] فی الفور جاں داد۔

و ملک عیدی رینہ جمعے از چکان کوپہ وارہ[3] کہ اہل سنّت بودند و طائفۂ ماگریاں و سیدان بیہقی با خود متفق ساختہ در ماہ رمضان ۹۵۸ھ بہ محاربت چکاں علم منازعت افراختہ در قلعۂ علاء الدّین پورہ متحصن نشستہ بہ مبارزت و مخالفت آنہا پرداخت تا آنکہ شبے شمس چک کوپہ وارہ و نجی ملک و حاجی پاندرے و بہرام

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حید چاڈورہ ص۵۸، واقعات کشمیر ص۸۷، جوامع التواریخ ص۲۱۴۔
اما حیدر ملک بجائے "انداختن سنگ از سقف خانقاہ" ذکر انداختن گولۂ توپ از کنارۂ آں طرف رودخانہ بہت (جہلم) نمودہ است۔

[2] ایضاً۔

[3] بقول خواجہ نظام الدین و مؤرخ فرشتہ کشمیریاں بایں وقت بہ چہار گروہ منقسم بودند۔ و رہنمائے ہر یک جدا بود۔ چنانچہ صاحب طبقات می گوید :-

"دریں ایّام چہار طائفہ در کشمیر اعتبار داشتند اول عیدی رینہ با طائفۂ خود، دوم حسن ماگرے ولد ابدال ماگرے با طائفۂ خود سیوم کشتواریاں کہ بیرم چک و دیگر باشند۔ چہارم کامیاں کہ کاجی چک و دولت چک و غازی خان چک باشند"

و آنکہ اینجا ذکر شد غالباً از غلطیِ نویسندگان قدیم است کہ حسن از ایشاں نقل نمود۔

کیہ اڑہ قصبہ البتہ [illegible]

ناگاہ یک دیوسف خان باتفاقِ جماعتے از خیل و خدم پلہائے شہر بریدہ بمحاربہ ومقاتلہ ایستادند و دولت چک و غازی چک بہ مبارزت ومقابلت آں ہا مبادرت نمودند۔ وسید ابراہیم خان وحسین خان ماگرے را گرفتار کردہ محبوس داشتند باقی جماعت آنہا در قلعہ علاء الدین پورہ پیش عبدی رینہ گریختہ رفتند۔

و دولت چک از روئے خدیعت و دو بہ بازی معاونان عیدی رینہ را استمالت نمودہ لوہر ماگرے ونسی ملک و فتح چک و یوسف چک بخود مایل ساخت وبتقویت وجمعیت آنہا از دریائے بہت عبور کردہ بر جنود مخالفان بغتۃً ریختہ گرد ہیجا تا بفلک بر انگیختہ خون ہزاراں مردم بر زمین ریختہ رایت نصرت بہ اوج عزت[1] افراخت۔

و عیدی رینہ بعدم طاقت مقاومت منہزم شدہ در جنگل شمہ ناگ پرگنہ وُتر بہ محل اختفا انزوا پذیرفت و دراں جا بمرض موت بیمار[2] افتادہ بشہر درآوردند وچند روز کشیدہ رحلت نمود۔ بر منصب وزارت ہمگی دہ ماہ بہ حکومت گذرانید۔ فرد

---

[1] بروایت صاحب طبقات جلد دوم ص ۱۷۵ ترجمہ برجند رناتھ جنگ مزبور مابین عیدی رینہ و دولت چک در میدانِ عیدگاہ واقع شد۔

[2] وصاحب طبقات در سبب وفات عیدی رینہ ذکر میکند:۔ "وقتے کہ عیدی رینہ خواست کہ بر اسپ سوار شود ناگہاں اسپ لگدے بر سینہ اش زد کہ بصدمہ اش جاں بجاں بخش داد" نیز بقولش در سرینگر در مزار موسیٰ رینہ مدفون شد۔

در جزائے فعل بے تاب ست تیغ انتقام
ہر کہ بد کردہ است بد بیند بجائے خویشتن

بعد اند فاج عیدی رینہ دولت چک سید ابراہیم خان و حسین ماگرے را از حبس کشیدہ بہ استمالت و مدارا با خود متفق ساخت و سلطان نازک شاہ از مسند سلطنت بر داشتہ بہ جانب ہند اخراج نمود۔ ایام سلطنت ثانی اُو یازدہ سال و چند ماہ بود۔[۱]

(۲۶) سلطان اسمٰعیل ثانی پسر ابراہیم شاہ در سنہ ۹۵۸ھ[۲] باعانت و امداد دولت چک عادیۃ[۳] لوای شاہی افراخت و ہمگی سکہ و خطبہ بنام او مشہور بود۔ سوائے آں دولت چک بہ اختیار خود انتظام مہام مملکت را فروغ دادہ در اشاعت مذہب شیعہ و ترویج لوازمات آں بخوبی پرداخت و خانقاہ شمس عراقی کہ در عہد مرزا حید ر منہدم شدہ بود از کردہ سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت و لاشہ میر دانیال کہ ہنگام قتل در موضع شونشر مدفون کردہ بودند از اینجا بر آوردہ در مقبرہ میر شمس عراقی در گور انداخت۔ در محلہ حسن آباد برائے بابا حسن نجار بن بابا علی نجار خانقاہے وسیع بلند افراخت۔ و لاشۂ بابا علی از جائے خود کشیدہ در اینجا مدفون

---

[۱] بروایت صاحب طبقات مدت سلطنت نازک شاہ بعد وفات میرزا حیدر رنگی دو ماہ بود۔

[۲] مؤلف جوامع التواریخ سال سریر آرائی سنہ ۹۶۰ھ قرار دادہ است۔

[۳] خواجہ نظام الدین در طبقات جلد سوم مدت سلطنت ابراہیم شاہ پنج ماہ نوشتہ و ابوالفضل خلافش دہ ماہ بود۔

کردہ عمارت مقبرۂ او احداث نمود و اراضی معمورہ و غیر معمورۂ آں طرف از مالکاں جبراً گرفتہ بہ حسن بابا بخشید و حسن بابا عمارات رفیع و مکانات منیع و باغات و اسواق وسیع دراں جا آباد کردہ بہ حسن آباد موسوم ساخت - و فرقہ ہنود و اہل سنت را طوعاً و کرہاً تکلیف ترک مذہب نمود و خطیبان مساجد را علانیہ تجویز داد کہ نامہائے دوازدہ امام شامل خطبہ بخوانند -[1]

و در سنہ ۹۶۰ھ مطابق سنہ کشمیری سی و سیوم ناگہان پاسے از شب گذشتہ زلزلہ شدید واقع شد کہ تا ہفت روز یک جنبش بود و در چند جا تبدیل زمین و خسف آں وقوع یافت چنانچہ تبدیل زمین حسن پورہ و حسین پورہ از ال وقت

[1] صاحب بہارستان شاہی احوال تغیرات متذکرۂ متن چنیں قلمبند نمودہ است :-

"میرزا حیدر از غایت انکار طریق مستقیمہ نوربخشیہ بلکہ سلسلۂ ہمدانیہ را ازیں ممالک بالکلیہ معدوم ساختہ بود - چنانچہ در تمام ایں ممالک از آں سلسلۂ شریفہ اثرے باقی نماندہ بود - و قریب ہشت سال ہیچ کس از اہالی و موالی ایں ممالک دم ازاں سلسلہ نتوانست زد بلکہ از کمال تعصب خود اظہار مذہب نتوانند کرد - مردم ایں ممالک را منع میکرد کہ ہیچ کس تشیع المذہب نباشد سوائے مذہب حنفیہ تمام مذاہب را منسوخ ساختہ - ملک دولت چک باز سلسلۂ ہمدانیہ را برپا ساختہ بہ تقویت بابا حسن پرداختہ در ترویج سلسلۂ ہمدانیہ اہتمام تمام فرمود و جمیع درویشان و صوفیان آں سلسلہ در رسوم و قواعد ہمدانیہ و شرائط آداب طریقۂ نوربخشیہ باز زندہ ساختند"

مشهور است۔ در پرگنهٔ کامراج[1] میان ضلع ناور کوه پاره غلطیده شش صد[2] کس ہلاک شدند۔ قصهٔ آں در حصهٔ اوّل گفته شد۔ بالجمله حکومت دولت خان در کشمیر همگی سه[3] سال بود و دریں سالها همراه غازی چک چند مرتبه مخالفت و منازعت ورزید۔ لیکن آں مخالفتها فوراً به مصالحت می انجامید۔ عاقبت دولت چک زنِ عموی خود زوجهٔ دوم کاجی چک که مادر عینیهٔ غازی خان بود به خدیعت و فریب در عقد نکاح خود در آورد موجب آں غازی خان و علی خان بشورش[4] آمده در تخریب بنیادِ حکومت او افتادند۔

روزے دولت چک جماعت خود در حسن آباد گذاشته بسیر تالاب ڈل رفته بود و برادرانش فرصت غنیمت دانسته در حسن آباد ہمراهانِ او بقتل رسانیدند آنگاه برائے گرفتاریِ او به جانب سواحل ڈل عجلت کردند و دولت چک خبر یافته به جانب کوهستان پهاک[5] گریزاں شد و در اثنائے راه چوپانے هیکل او به شناخته گرفتار نمود و بسته کرده پیش

---

[1] در تاریخ اعظمی ص۸۵ ایں مقام بجائے "کامراج" مراج درج است۔

[2] صاحب طبقات تعداد ہلاک شدگاں را شصت هزار کس بیان کرده است۔ و نزد فرشته شماره آنها شش صد نفر است۔ معلوم می شود که روایت حسن از مؤخر الذکر ماخوذ است۔

[3] صاحب "واقعات" همراه ایں هر دو نام حسین خان نیز ذکر کرده است۔ تاریخ کشمیر ص۹۵۔ [4] تاریخ کبیر ص۶۲، "واقعات" ص۹۶، "طبقات" جلد سوم ص۴۳۰۔ [5] اما در آخر الذکر بجائے "پهاک"، "بیاک" مذکور است که غلط فاحش است۔

غازی خان رسانید۔ غازی خان میل در چشمان او کشیدہ محبوس داشت۔

گویند دولت چک بسیار بہادر و جرار بود بوقت ایستادن ہر دو دستش تا بزانو می رسیدند۔ وقتے در میان ننده مرگ تیرے انداختہ تا مسافت یک میل بہدف رسانید و روزے در ہنگام تعمیر دولتخانہ خود چوبے دراز کہ طوالت آں بیست درعہ و ضخامت تا یک درعہ بود معماراں بالائے بام می کشیدند ناگاہ ریسماںہا گسستہ شدہ بزیر افتاد۔ دولت چک چوب مذکور را بدست راست خود گرفتہ دست چپ بر زمین و قابہ کرد گویند دست او تا مرفق در زمین رفت و تا وقتیکہ ریسماںہا درست کردہ چوب بالا کشیدند ہمچناں ایستادہ بود[1]

دیگر در دہلی پیش شیر خان افغان فیل را دم گرفتہ ہر دو پائے خود محکم ساخت و فیل را اصلاً حرکت کردن نداد[2]۔ و وقتیکہ بخت و روزگار از و برگشت عاقبت در دست چوپانے اسیر افتاد[3]۔ و غازی چک بعد رفع حکومت دولت چک اسمٰعیل شاہ را از سلطنت برداشتہ خواہرزادہ خود حبیب شاہ پسر اسماعیل شاہ اوّل بر تخت نشانید[4]۔

(۲۷) سلطان حبیب شاہ در سنہ ۹۶۱ھ بیاوری غازی خان مسند شاہی یافت و غازی خان بنفس نفیس خود در انتظام مہام حکمرانی پرداخت۔

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حیدر قلمی ص۵۹۔ [2] ایضاً و واقعات کشمیر ص۸۶۔
[3] ایضاً ایضاً۔ [4] ایضاً۔

بعد انقضائے مدتِ یک سال حبیب شاہ بہ مسندِ شاہی نشستہ گوزے شدید بکمال شدّ و مد انداخت کہ بہ لغیرِ آں اہلِ مجلس شرمندہ شدند۔ و علی خان بجوش آمدہ تاج شاہی از سرش بر داشتہ بر فرقِ غازی خان نہادہ حبیب شاہ[1] از نشیمن شاہی بیروں ساخت پادشاہیِ سلاطینِ کشمیر بہ خاتمہ رسید۔

سُبحان اللہ پادشاہیِ دوصد وسی و دو سالہ[2] بہ یک بادِ مخالف ببادرفت۔ ابیات۔

گنج بقا نیست دریں خاکداں	مغز وفا نیست دریں استخواں
ہر چہ دریں مائدہ خرگہی است	کاسۂ آلودہ و دستِ تہی است
ہر کہ از و خورد دہانش بسوخت	ہر کہ از و گفت زبانش بسوخت

اورنگ یازدہم در بیانِ حکومتِ چکاں

چوں حقیقت بود و باش و حسب و نسب طائفہ چکاں در اوراق

---

[1] ایضاً، ایضاً۔ لیکن ایں ہر دو مؤرخین از ذکر "انداختن گوز" سکوت اختیار کردہ اند۔ عبارت تاریخ کشمیر ملک حیدر کہ دریں ضمن وارد شدہ ایں است :۔

"در تاریخ ہفصد و شصت و دو کہ در دیوان نشستہ بود در احکام غلطی کرد کہ اکثر ارکان خجالت کشیدند۔ علی خان برادر خورد غازی خان تاج از سرِ حبیب شاہ بر داشتہ بر سر غازی خان گذاشت۔"

[2] بروایت خواجہ محمد اعظم "بعد دو صد و بیست و چند سال سلطنت از خاندانِ شاہ شمس الدین منتقل بہ چکاں گردید" (واقعات کشمیر ص ۸۶)

گذشتہ زیب نگارش یافت۔ خلاصۂ آں این است کہ چکاں تا عہدِ سلطان زین العابدین نسلاً بعد نسل خدمتگذاری و ملازمت سلاطین اوقات گذاری میکردند۔ انگاہ بسبب فساد سلطان محمد شاہ و فتح شاہ فتور و قصور بہ حکومتِ سلاطین عاید گشت و فرقۂ چکاں اقتدار و استقلال بہم رسانیدہ چندگاہ رتبۂ رضاعت و کوکگی حاصل کردند۔ رفتہ رفتہ بجرارت ذاتیہ و جسارتِ جبلی خود بہ امورات ملکی دخیل شدہ بہ مرتبۂ وزارت و امارت رسیدند و دراں اثنا با خاندانِ سلاطین از روئے مخالطت و مناکحت دختراں درجۂ قرابت و مساہمت حاصل نمودند۔ پس ازاں بسبب فتورِ احوال و قصورِ ہمت و جودت آنہا بسر خود متمکن و سادۂ حکمرانی گشتند۔

فرد

چنین است رسم سرائے سپنج
یکے میرود دیگر آید بگنج

(۱) غازی خان پسر کاجی چک در ۹۶۲ھ[1] بیاوری بخت و اعانت اقبال بسر خود بر سر براجلال استقلال یافت مضافاتِ کوہستانِ کشمیر بہ کمالِ

---

[1] ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶) در سبب نشستن غازی چک بر تخت حکومت می نویسد۔

چوں حبیب خان بے جوہر را لیاقت سلطنت اصلا نبود، در تاریخ ۹۶۲ھ (۱۵۵۴ء) کہ در دیوان خانہ نشستہ بود، در احکام غلطی کرد کہ اکثر ارکانِ دولت خجالت کشیدند۔ علی خان چک برادر خرد غازی چک تاج از سر حبیب شاہ برداشت و بر سر غازی خان گذاشت۔

شجاعت و توقیر از قلمرو لداخ و اسکردو و گلگت و کشتواڑ وغیرہ تسخیر نمودہ ہمہ جا فوجداران خود تعئین ساخت۔ انگاہ با جمعیت لشکر و سپاہ بملک گکھڑاں یورش کردہ دختر کمال خان گکھر کہ سرغنۂ آں قوم بود بشرف ازدواج خود مشرف کرد۔ ازانجا بعدہ دو پکھلی رایت ہمت افراشتہ اطراف آں سواد در قبضۂ اقتدار خود درآوردہ رجعت نمود و بطرف گلگت و دارد و جنبت عزیمت راجولان دادہ محاصل آں سواد ضبط فرمود۔[1]

وے در سیاست و سفاکی و خوں ریزی و نظم و نسق و قطع اعضا و چشم کندن و معدلت و نصفت رعیت پروری ممتاز بود۔ و مذہب شیعہ را رواج کلی

---

[1] ایضاً ص۲۵۵ ۔ [2] ملک حیدر چاڈورہ و ملا سعداللہ شاہ آبادی می نویسند کہ او بہ سلسلۂ عدل و انصاف از قتل کردن پسر حقیقی خود حیدر خان بقصاص خانہ ملک محمد باز نماند۔ درین ضمن روایت اول الذکر این است:۔

"چنانچہ مشہور است کہ از ملازمان حیدر خان پسر خود کہ ارشد اولادش بود در حق کسے زیادتی کردہ حکم بقطع ید نمود۔ این معنے بر طبع حیدر خان گراں آمدہ دغدغۂ بغی بہم رسانید .... خان مذکور ملک محمد چندو خانوش را برائے نصیحت پسر فرستاد۔ در اثنائے گفتگو ملک محمد نا ملائمے بر زبان راند و خانزادہ خانوئے خود را کشت۔ غازی خان نیز فرزندش را بکشت در افتد پدری اکار نکرد۔"

و ثانی الذکر این:

گشت از بسکہ در عدالت خاص   کشت فرزند خویش را بقصاص

(تاریخ کشمیر ص۱۱ و باغ سلیمان ص۲۵۵)

بخشید۔ و فرقهٔ ہمه دیه اہل سنّت را تکلیف ترک مذہب[1] نمود۔ پس اُمرائے کشمیر
موجب خصلت ذاتیهٔ خود در مخالفت و منازعت او مستعد گشته فتنه ها برداشتند
بلکه خواہش کشتنِ غازی خان و حسین خان مصمم نمود۔ غازی خان از کنگاش
ایشان اطلاع یافته نصرت چک و یوسف چک پسرانِ ریگی چک و شنکر ملک را
پیش خود طلبیده به استمالت و مدارا شکایت و سعایت از مخالفت و مخاصمت
آنها در پیش آورد و درآن حالت برادرانِ آنها رسیده از مجلس او بر داشته
بُردند و فردا برادران نصرت چک و جماعت شب‌نُه‌های شهر بریده به محاربه
و مقاتله ایستادند۔ غازی خان با عسکر خود از دریا بذریعهٔ سفاین عبور کرده
به جدال و قتال پیوسته برادرانِ نصرت چک و بعضے از جماعت آنها بقتل رسانید
نصرت چک و یوسف چک پا بزنجیر محبوس داشته پسماندگانِ او مقهور و مغفور
ساخت۔ بعد چندگاه شنکر چک و بهرام چک و فتح چک وغیره در قصبهٔ سوپور
جمع گشته علم بغاوت افراشتند غازی خان با لشکر فراوان به مقابلهٔ ایشان
رفته همه ها را مهزوم و مقتول ساخت۔ بهرام چک از کوهها مه گرفتار کرده به قتل
رسانید یوسف چک را میل در چشمان کشید و بهادر پسر ابراهیم چک از تیغ
گذرانید۔

بعد وقوع این واقعه شمس رینه پسر عیدی رینه و چندکس از اُمرای بلائے

---

[1] ملّا سعدالله اگرچه ذکر فرقهٔ خاص نمی کند، لیکن در یں ضمن چنیں اشاره دارد:-

دست دانشا نبدانا داد کشاد   از تعصب بکرد دیگر باد

(واقعات سلیمان قلمی صفحهٔ مز بعد)

استعانت و استمداد در دہلی پیش ہمایون بادشاہ پناہ گرفتند۔ و ہمان روز
ہمایون شاہ از بام افتادہ و دنیائے فانی را پدرود نمود[1]۔ امرائے کشمیر میرزا ابوالمعالی
را کہ از سادات کاشغر پسرخواندۂ بادشاہ بود بہ خدمت و فریب مغالطہ دادہ
با عسکر عظیم ہمراہ آوردہ در بے خبری بغتۃً وارد پٹن شدند و دران جا بسیارے
از دلاوران و سپاہیان کشمیر با ایشان ملحق گشتند۔ غازی خان بہ مسارعت تمام
سرانجام مہام لشکر سرانجام دادہ سید ابراہیم خان را بہ دلاسا و مدارا استمالت
نمودہ دختر خود در عقد مناکحت برادرزادۂ او نامزد کردہ با خود متحد و متعہد
ساخت نصرت چک مسلسل و مغلول ہمراہ بردہ اشتہ بہ وفور سامان و براق
و طمطراق یلغار کردہ بہ نہر پانجی ویرہ[3] رایت تقابل افراشت فردا از آب عبور
کردہ فریقین بہ حرب و ضرب پیوستہ انہار خون جاری کردند۔ از جانبین
داد شجاعت و مبارزت دادہ گرد ہیجا بہ فلک رسانیدند۔ از صبح تا شام

---

[1] وفات ہمایون بادشاہ در ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء واقع شدہ۔ مولانا قاسم
کاہی در مصرعہ ذیل تاریخش گفتہ "ہمایون بادشاہ از بام افتاد" ۹۶۲ھ۔ بقول ابوالفضل
ایں تاریخ یک سال کم است۔ بنا بریں سال وفاتش ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء مقرر نمود ان

[2] متوفی ۱۷ شوال ۹۷۱ھ (۳۰ مئی ۱۵۶۴ء) در کابل
(اکبرنامہ جلد دوم بیورج ص ۲۱۱ - ۳۰۸)۔

[3] تاریخ ملک حیدر چادورہ قلمی ص ۶۱، تاریخ کشمیر مصنفہ نارائن کول عاجز قلمی ص ۶۲،
تاریخ اعظمی مطبوعہ ص ۹۵۔ پانجی ویرہ دیہ ناش دیہے است بہ ہرنگ بر ہر دو کنارہ
ہرنگ دو میل بطرف جنوب مغرب از پٹن بہ راہ سرینگر۔

صمصام خون آشام در انتقام بود۔ ظاہراً غلبہ از طرف مغلان روئے نمود۔ ناگاہ وہنے و رُعبے در عسکرِ مغلاں افتادہ بجانب کوہستان منہزم شدند و شمسی رینہ دست و پا گم کردہ در اخراج مغلاں سعی میکرد کہ مبادا دستگیر شدہ ضایع خواہند گشت۔

دراں حالت غازی خان بر لشکرِ مغل تاخت آوردہ قریب یکہزار و ہفت صد کس از لشکرِ مغل مع شمس رینہ اسیر ساخت۔ سوای آں از دلاورانِ فریقین چہار ہزار کس در رزمگاہ بقتل رسیدند[1]۔ و ابو المعالی با جمعے از بقیۃ السیف بجانب ہند رجعت نمود۔ غازی خان از روئے سفاکی مغلانِ اسیر شدہ را طعمۂ تیغ اجل ساختہ شمس رینہ بدار کشید[2]۔ از انجا کوس فیروزی نواختہ بجانب مسندِ حکومت رایت معاودت افراخت۔

و در سال دوم[3] محمد رینہ برادر شمسی رینہ بہ معاضدت حبیب چک پائے استقامت افشردہ بہ محاربہ و مجادلہ بہ غازی خان غلبہ آورد۔ و غازی خان در عرصہ کارزار نیل ثیانِ خود را بہ جنگ محمد رینہ جیہان داد و محمد رینہ ضربہائے تاریخ و تلیل بر کالبہ نیل انداختہ عاقبت ذلیل گشت و حبیب چک دریدے

۱؎ تاریخ ملک حیدر صفحہ مذکور، تاریخ کشمیر نارائن کول عاجز صفحہ مذکور، تاریخ اعظمی صفحہ مذکور۔

۲؎ بقول ملک حیدر چادورہ (صفحہ مذکور) و نارائن کول عاجز:

"بآنکہ خبرش و خانہ پیر غازی خان بود بہ حلق کشید"

۳؎ بقول ملک حیدر جنگ مذکور بعد از دو سال بمقام زالدگر محلہ از سرینگر رو نمود۔

فیل آمده حمله‌هائے مردانه ساخت تا که فیل به غضب آمده خرطوم خود بر حبیب چک
افراخت و وے اسپ خود بدریا انداخته رو بگریز نهاد - امّا بموجب تقدیر
پائے اسپش ناگاه در خلابند شده سلاحش از دست افتاد فیل بکمال غضب
در عقب او تاخته خرطوم برو دراز کرد حبیب چک خرطوم فیل بدندانِ خود
چنان بگزید که فیل بگریخت چون اجلش رسیده بود فیل بازگشت آمده او را
ریزه ریزه کرد - پس غازی خان علمِ نصرت بفلک افراخته سپاهان خود را
بانعام و اکرام ممنون ساخت و در رتق و فتق امورِ مملکت پرداخت و سید
حمید رینه را به تهمت علاقهٔ خویشاوندی شمس رینه شهید ساخت و در موضع
ناجی دیره مدفون است و سید کمال که از سادات عمده در پرگنهٔ پهاک
مشهور بود زهر داده شهید کنانید[1] - و حضرت محبوب العالم قدّس سرّه
بطرف پرگنه بیروه اخراج ساخت و صنادید اهل سنّت را زحمت بسیار
رسانید -

در سنه ۹۶۷ھ[2] حاجی باندے و نجی ملک و یوسف چک که در هندوستان
آواره و پریشان شده بودند اتفاق کرده قرابهادر[3] برادرزادهٔ میرزا حیدر
با جمعی کثیر از مغلان برائے تسخیر کشمیر همراه آورده در کوهستانِ راجور

---

[1] واقعات کشمیر صـ۹۱ [2] ۱۵۵۹ء -

[3] برائے قرابهادر ملاحظه کنید ماثر الامراء جلد سوم صفحه ۴۹ - قرابهادر مع
لشکر جرار و زنجیر فیل نیز همراه داشت (طبقات جلد سوم)

شورش برداشتند۔ و غازی خان و سید ابراہیم با جمعیت فراوان از راہ ہیرپور پیش قدمی کردہ بہ مقام بہرام گلہ علم تقابل افراشتند و فتح ملک ولو ہر لک کہ در کوہستان پنوچ پریشان بودند با غازی خان پیوستند و نصرت چک کہ در نواحی لاہور آوارہ دشت غربت بود با غازی خان ملحق گشت۔ روز دوم غازی خان بر لشکر مغلان یورش کردہ فریقین بہ جنگ پیوستند و از جانبین جمعے کثیر زیر تیغ آوردند۔ عاقبت لشکر مغلان مغلوب شدہ بہ جانب ہند گریختہ رفت و غازی خان با خیل برادران و اعوان با فتح و نصرت بجانب دار الحکومت رجعت نمود۔

و بعضے مؤرخان قایل اند کہ چوں غازی خان با خیل و حشم در ہیرپور قیام ساخت طایفہ ڈونباں[1] کہ برائے حراست در شہر در ہ مقرر مے باشند پنج شش ہزار کس جمع کردہ بہ آنہا وعدہ فرمود کہ از شما ہر کس کہ سر مغل بریدہ پیش من بیارد یک یک اشرفی بہ صیغۂ انعام از من بردارد۔ بہ شنیدن این خبر طایفۂ ڈونباں در لشکر مغل تاختند و بحیلہ و دغا سرہائے آنہا بریدہ پیش غازی خان می آوردند و سر ہر یک سر زیادہ از وعدۂ انعام می بردند بدینساں بسیارے از مغلان بے سر گشتہ۔ پس ماندگان ہزیمت غنیمت دانستہ برگشتند فقط[2]

[1] ڈونباں جمع ڈونب طایفہ ایست از رذیلاں۔

[2] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صلا۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص۹۴ ۔ ہر دو مؤرخین متفق اند کہ دریں معرکہ ہفت ہزار سر از سپاہ مغل بدرگاہ غازی خان آوردہ شد۔

غازی خان ہمیشہ در معدلت و نصفت ہمت خود مصروف میداشت
چنانچہ از عدالت او روایت می آرند کہ روز عید غازی خان در عیدگاہ بود
یکے از ملازمان پسر شس حیدر خان عنابے چند از کسے بغارت برد ہنوز
بدہن نرسانیدہ بود کہ مالک عناب در پیشگاہ غازی خان استغاثہ نمود
غازی خان فی الفور دست خاین قطع فرمود۔ حیدر خان بصدد ایں قدر
بے مروتی از والد خود رنجید و گردن از متابعت او پیچیدہ ترک مصاحبت
نمود و ملک محمد کہ خالوئے او بود ازیں امر نامرغوب او را منع ساخت و حیدر
خان از روئے جہالت و شرارت ناصح غمخوار خود بقتل رسانید و غازی خان
بصدد چنیں امور بغضب آمدہ پسر خود در راہ عیدگاہ بدار کشید۔[۱]
عاقبت بعلت جذام مریض شدہ بینائی چشمش عاطل گشت
نہ سال و دو ماہ حقوق سلطنت بجا آوردہ برادر اخیافی خود حسین خان بر مسند
ایالت مستقل ساخت و بعد چند روز بہ اغوائے بعضے از مصاحباں و مقربان
خود ازیں فعل نادم شدہ بر معزولی او مستعد گشت حسین خان بعضے از
رؤسا و امرا با خود متفق ساختہ دست غازی خان از حکومت کوتاہ کردہ

---

[۱] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۹۲، نارائن کول صفحہ ۶۴، باغ سلیمان صفحہ ۲۵۵۔
مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۱۱۰۔

[۲] بخلاف جملہ مؤرخین کشمیر فرشتہ و ملا نظام الدین۔ ہمگی مدت سلطنتش را چہار سال
نوشتہ اند (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ مولوی فدا علی طالب صفحہ ۸۱۹ و طبقات
اکبری جلد سوم مترجمہ راجپند ناتھ)

بخانہ نشانید۔

(۲) حسین خان در ۱۹۷۱ھ[۱] بر سریر ایالت رایت حکومت افراخت۔

"خسرو عادل"[۲] تاریخ جلوس اوست۔ ملک محمد[۳] ناجی را رتبۂ وزارت بخشید و ہمگنان را بعدل و رافت و نصفت دل خوش ساخت و ہفت روز با ہفت طایفہ صحبت میداشت روز جمعہ در مصاحبت و مباحثۂ علمائے اسلام و روز شنبہ با برہمنان و پنڈتان و بیدخوان و دوم یکشنبہ با مشایخ فقرا۔ و روز دوشنبہ با مفتیان و قاضیان۔ و سہ شنبہ در اشتغال سیر و شکار۔ و روز چہارشنبہ با سپاہان و تیراندازان۔ پنج شنبہ با اہل نشاط و ارباب رقص و سرود و ہر طایفہ را فراخور مراتب انعام و مدد معیشت از خزینۂ عامرہ معمول بود[۴]

باوجود اشتغال جہانبانی فکر شعر ہم میکرد این دو شعر از طبع زاد اوست۔

فرد:- حمایل کردہ تیغ و بستہ خنجر یار مے آید
دلا برخیز کارے کن کہ جان در کار مے آید

۱ھ ۱۵۶۳ء۔ ۲ھ ۹۷۱ھ۔ ۳ھ محمد ملک حید رچاڈورہ۔ مورخ کشمیر۔

۴ھ واقعات کشمیر ص۹۱۔ امابقول ملک حید رچاڈورہ (تاریخ کشمیر قلمی ص۶۳) تقسیم اوقات حسین خان چک چنین بود۔

"روز جمعہ با علما و فضلا، روز شنبہ و یکشنبہ بعدالت و دادرسی و روز دوشنبہ با دانایان ہند و روز سہ شنبہ بشکار۔ و روز چہارشنبہ با سپاہ و لشکر و تیراندازی و اسپ تازی و چوگان بازی و روز پنجشنبہ با قوالان و اہل نشاط میگذرانید۔"

فرد:- آں ترکِ آل پوش سوارِ سمند شد
یاراں حذر کنید کہ آتش بلند شد

و بعضے سرکشان بغاوت اندیشہ کہ ہمیشہ پیشۂ آنہا فساد و عناد بود باہمدیگر اتفاق کردہ در قابو جوئی حسین افتادند، و حسین خان بر خطور خاطر آنہا مطلع گشتہ متمرّداں را مؤاخذۂ کُلّی نمود۔ و احمد خان پسر غازی خان و محمد ماگرے پسر ابدال ماگرے بہ حیلہ گرفتار کردہ چشمانِ آنہا از حدقہ بیروں کشیدہ اعمیٰ ساخت۔

ہمدراں ایّام فتح خواجہ مخاطب بہ خان زمان و بہادر خان کہ از مقرّبانِ مرزاں بودند بہ باعث توہّم انداختنِ سخن چیناں از محمد ناجی متوحّش گشتند و ہمراہ فتح چک و شمسی دوبی[1] (دھوبی) بہ وثوق ایمان یک دل و یک جان گشتہ بر کشتنِ محمد ناجی مستعد شدند۔

روزے کہ حسین خان بہ شکار دُنفر نار رفتہ بود، خان زمان و بہادر خان با معاونانِ خود فرصت غنیمت دانستہ بہ پرخاش ملک ناجی برخاستند۔ و ملک ناجی با اعوانِ خود در حویلی حسین خان درآمدہ در ہا مسدود کردند۔ فتح چک و بہادر خان رہگذر مفتوح کردہ در حویلی درآمدند و از ہر دو فریق مبارزاں زیر تیغ آمدہ ملک ناجی در حجرۂ پنہاں گشت و خان زمان و شمس دُوبی (دھوبی) بر قتل مخالف دست نیافتہ از معرکہ بگریختند و سپاہیاں دنبالِ آنہا دویدہ ہر دو کس مع بہادر خان گرفتار

[1] دُوبی بضم دال و سکون واؤ لفظ کشمیری بمعنی گازر۔

کردہ پیش حسین خان گذرانید ند حسین خان ہر سہ کس را دست و پا مقطوع ساختہ مبارز خان را بہ جائے خان زمان رتبۂ تقرب بخشید۔

و بعد چند گاہ مبارز خان بر قتل حسین خان اقدام نمودہ فرصت نگاہ میداشت و حسین خان از خطور خاطر او وقوف یافتہ مبارز خان و لوہر چک را دست و پا قطع نمود و نصرت چک کہ از مدت محبوس بود ہمان روز از حبس کشیدہ چشمان او بے نور ساخت۔

و بعد چند گاہ از محمد ناجی نوعے علامت قصور د فتور یافتہ از منصب وزارت معطل کرد و بجائے او علی کوکہ کہ از اہل سنت و جماعت بود مقرر ساخت

در ۹۷۵ھ کہتر برادر مرزبان یعنی شنکر خان بہ کوہستان نوشہرہ گریختہ رفت و اطراف آن حدود بہ حیطۂ تصرف خود در آوردہ روا دار ظلم و جفا گشت رعایا از بیداد او لبتنوہ آمدہ بہ خدمت حسین خان استغاثہ نمودند۔ و حسین خان فرمان داد کہ آن بدکیش از ملک خویش اخراج سازند اگر احتیاج مدد و اعانت باشد بہ نگارند۔ شنکر خان باستماع این خبر لشکر آراستہ برائے مقاتلۂ حسین خان در پنوچ رسید۔ از این طرف علی خان چک و ملک محمد ناجی با جیوش دریا جوش برائے تدارک آن خرگوش بجوش آمدہ در کوہستان پنوچ آتش محاربہ افروختند و بعد جدال و قتال بسیار شنکر خان مہزوم و مخذول کردہ رجعت نمودند۔

حسین خان در رعیت پروری و داد گستری از کردۂ برادران دیگر موصوف بود۔ اما بنا بر تعصب مذہب و ترویج مشرب تشیع و ترجیح رسومات

آں ہمیشہ با اہلِ ہنود و اربابِ سنّت و جماعت مزاحمت و مخالفت میکرد۔ اگرچہ بنا بر رعایتِ ظاہری در خدماتِ امورِ شریعت علمائے مذہبِ حنفیہ را توقیر میداشت۔ امّا بموجبِ شرارتِ اندرونی بسیار کس از علما و فضلائے اہلِ سنّت بقتل رسانید۔

چنانچہ در ۹۷۵ھ میرزا مقیم[1] شیعہ از جانب اکبر بادشاہ ظاہر اً بطورِ سفارت باطناً برائے تجسّس راہ و طور و طرز ایں دیار با جمعے معدود بکشمیر آمدہ چندگاہ دریں جا توقّف نمود۔ و قاضی حبیب اللّٰہ کہ قاضی شہر و خطیب مسجد جامع بود بعد نمازِ جمعہ در ذیلِ کوہ ماران بزیارتِ قبور رفتہ بود۔ یوسف بندر[2] کہ از متابعانِ میرزا مقیم شیعہ بود از روئے تعصّب بقصدِ ثواب شمشیر کشیدہ حوالۂ قاضی نمود و سرِ قاضی مجروح گشت۔ چوں ضربِ دوم انداخت قاضی دستِ خود سپر ساخت انگشتانِ او بریدہ شد و مولانا کمال[3] کہ دامادِ

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۱ ص ۲۳۲) حسین خان چک بنفسِ نفیس باستقبالِ میرزا مقیم بہیرہ پور آمد۔ ہیرہ پور دہے است در وادیٔ پیرپنچال قریباً ہفت میل بطرفِ جنوب مغرب از قصبۂ شوپیان۔ بتحقیقِ ڈاکٹر صوفی نامِ قدیم ہیرہ پور "شیورہ پور" بود۔ ہیرہ پور دروازۂ کشمیر بطرفِ راجوری، شاہراہ شاہانِ چغتائیہ ہند است۔ شمارۂ آبادی ۱۵۳۵ نفر۔

[2] در واقعاتِ کشمیر ص ۹۱ ایں نام "یوسف منڈو" مذکور است۔

[3] میر کمال الدین یا ملّا محمد کمال برادرِ مولانا جمال است۔ حلّالِ دقائق و کشّافِ حقائق بود۔ مجموعۂ علم و عمل و زہد و تقویٰ بود۔ اوّلاً بخدمت بابا نصیب اللّٰہ و ثانیاً در حضرت خواجہ عبدالشہید احراری کہ از احفاد و امجادِ مقرب بدرگاہ حضرت خواجہ عبید اللّٰہ احرار است رسیدہ بہرہ مندِ کمالات گردید۔ در سیالکوٹ و لاہور مسندِ افادۂ علوم برآراست۔ حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی (متوفی صفر المظفر ۱۰۳۵ھ مطابق نومبر ۱۶۲۵ء) و مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی از صحبتش مستفید گردیدند۔ در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۶۰۸ء) در لاہور آسود (واقعاتِ کشمیر ص ۱۱۹)

قاضی بود خود را بر قاضی انداخت۔ و یوسف بعد از مجروح ساختن قاضی بگریخت و علی کوکہ و دتی کوکہ کہ از اہل سنت بودند این خبر شنیدہ یوسف مذکور را محبوس داشتند و حسین خان را از دربار عام بنام مفتیان نوشتہ گرفتند کہ بہ نسبت یوسف بندر ہر چہ حکم شرع باشد جایز دارند و علی کوکہ در پیش مولانا شمس الدین الماس و ملا یحییٰ گنائی ولد نوری گنائی مشہور بملا فیروز رفتہ بیان کرد کہ حسین شاہ بہ نظر سیاست یوسف بندر را حکم کشتن دادہ است۔ ایشان ہم مطابق فرمان او حکم شرع جاری دارند و آں ہر دو مفتیان گفتند کہ ہر گاہ کسے بر حاکم شرع یا والی اسلام بہ اہانت و استخفاف و ارادۂ قتل اقدام نماید اگر حاکم وقت او را برائے سیاست قتل کند در شرع ماخوذ نیست۔ و دراں اثنا مردم عوام شہر ہجوم کردہ یوسف بندر[له] در طرفۃ العین بقتل آوردند۔

بعد چند روز حسین خان را پسر ارجمند خود ابراہیم خان کہ در حسن و جمال مانند بدر منیر و در سپاہ گری دقیق اندازی و اسپ دوانی بے نظیر بود بآزار چیچک فوت شد و حسین خان از تیمار فراقش مصیبت زدہ و پریشان خاطر گشت و ملا زین الدین کہ از علمائے شیعہ بود حسین خان را ذہن نشین ساخت کہ مفتیانِ اسلامیہ یوسف بے گناہ را حکم کشتن دادند و بہ شامتِ بے گناہی او جگر گوشۂ ایشان از جہان رفت کہ در حقِ او عدل نفرمودند و حسین خان مفتیان شہر سرِ دیوان طلبانیدہ بہ جانب میرزا مقیم سفیر اکبر شاہ کہ بمذہب شیعہ بود تجویز داد کہ یوسف بندر بے گناہ مطلق است مفتیان

[له] "را" حرف ربط این جا محذوف است۔

حنفیہ بنا بر تعصب اورا حکم قتل دادند دریں باب ایشان از جانب من منصف هستند واز هر دو فریق دعوی و دلیل به تحقیق رسانیده حکم مناسب دهند۔

و میرزا مقیم از مفتیان سنّیه پرسید که ایشان به کدام مسئله یوسف بندر را حکم کشتن دادند۔ مفتیان دلیل شرعی الپیش آوردند که استخفاف و اهانت قاضی اسلام موجب اهانت شرع و شارع است و مرتکب آن در هر ملل و نحل مستوجب قتل و سزاوار عقاب است۔ و نیز در شرع وارد است که اگر والی اسلام بجائے حد صغیر برائے تنبیه و سیاست حد کبیر جاری دارد رواست۔ ما بایں اطاعۃ للشرع و اتباعاً لحکم اولی الامر حکم نمودیم۔ سوائے آن علی کوکه و دتی کوکه پیش ما آمده اظهار کرده که حسین خان را یوسف بندر برائے سیاست کشتن است شما حکم بکشتن او بنویسند۔ ما او را نه کشتیم بلکه حکم حاکم کشت و حسین خان سوگند کرد که مرا قصد کشتن او نبود قضیه او بقضات و علماء برائے آن حواله کرده بودم که تا او را کسے نتواند کشت۔

چوں حسین خان ایں تقریر کرد مفتیان ساکت شدند۔ و وارثان یوسف بندر دعوی کردند که یوسف مذکور بیرون مسجد شمشیر بازی میکرد به خطا شمشیر او بر دست قاضی رسیده مجروح گشت۔ بر همیں قول گواهان نزد قاضی گذرانیدند میرزا مقیم تجویز داد که مفتیان از روئے تعصب در حق او حکم کشتن داده اند وے بے گناه مطلق است حسین خان بوارثان یوسف بندر حکم داد که هر دو مفتی بقصاص یوسف بے گناه بقتل رسانند۔ آن روز تمامی مردم کشمیر بسیر تالاب ڈل رفته بودند شهر خالی بود حسین خان وقت غنیمت دانسته

آں ہر دو مفتی بزرگوار بہ شہادت رسانید[1] تاریخ ایں است بیت

از پئے تاریخ آں دو دیں وحید گفت شد از بہر دیں مُلّا شہید[2]

بعد شہادت آں دو بزرگوار میرزا مقیم و شکر معاودت مسارعت نمود و حسین خان فرمایشات شاہی قبول کردہ طوق مطاوعت بگردن انداخت و دختر خود برائے ازدواج اکبر شاہ با تحایف و نفایس بے شمار بدست میرزا مقیم مرسل داشت واز جانب خود میرزا یعقوب برائے وکالت ہمراہ داد۔

بعد رفتن آنہا خواجہ حاجی گاڈی کہ از اکابرانِ شہر بود و شیخ عبد النّبی و مُلّا عبد اللہ و جماعتے از اہل سُنّت ہمراہ گرفتہ در پیشگاہ اکبر شاہ رفتہ از شہادت مولوی الماس و مُلّا فیروز استغاثہ نمود۔ و اکبر شاہ بہ سنوح ایں سانحہ میرزا مقیم و میرزا یعقوب و میر شپتی را بقتل رسانید و تحایف نفایس حسین شاہ تمام مسترد نمود۔ پس ازاں حسین خان از کردار و اطوار خود بیزار شدہ در رعایتِ رعیّت و پرداخت علما و مشایخ و اہل فضیلت مصروف شدہ بود و سعی تدارک افعال گذشتہ مے نمود آخر عمر بعلّتِ فالج گرفتار شدہ از حیات خود محروم گشت۔

مقارن آں حال محمد ناجی و علی کوکہ و دقی کوکہ وغیرہ چند کسان گنگاش نمودند کہ علی خان و سید مبارک خان بیہقی را مغلول و مقیّد ساختہ فرزند حسین خان بر سریر سلطنت قایم مقام مملکت کردہ انتظام امورِ حکومت بہ اختیار

---

[1] بقول فرشتہ (صـــ ۳۶۴) قتل ہر دو مفتی بدست فتح خان چک بحکم میرزا مقیم رو داد۔

[2] ۹۷۳ھ (۱۵۶۵ء)۔

خود میگذاریم. و این سخن بسمع علی خان رسیده متردّد گشت و همراه سید مبارک خان فرزند سید ابراهیم خان و ابراهیم خان پسر غازی خان و لولی[1] ملک وغیره اعیان عهد و پیمان استوار کرده به بهانهٔ شکار بجانب قصبهٔ سوپور یلغار نمود و علی کوکه دو سه کس از معتمدان خود بطلب علی خان فرستاد تا که او را به خدع و فریب گرفتار سازد و علی خان از دام تخدیع و تزویر او سر پیچیده در جمعیّت خود پرداخت تا که تمامی امرا که در حالت آواره گردی باطراف پریشان بودند باز آمده با علی خان ملحق شدند. آبه خان و لولی ملک وغیره از شهر گریخته رفته به او پیوستند.

چون لشکر جمع شد علی خان از سوپور برخاسته بجانب شهر نهضت کرده در موضع هانجی ویره لوای تقابل افراخت و نجی ملک و علی کوکه با جمعیّت تمام بر سر آنها شبخون زده از جانبین بسیارے مقتول و مجروح شدند و نجی ملک و علی کوکه از آنجا برخاسته در موضع زینه کوٹ قیام کرده با همدیگر مصلحت نمودند که بغیر علی خان دیگرے سزاوار سلطنت نیست بهتر آنست که بغیر خصومت و عناد او را تاج حکومت سپرده افتخار سربلندی خود حاصل کنیم. همانوقت تاج شاهی و خلعت مباهی بدست یا خلیل در پیش علی خان فرستادند. و همراه سید مبارک خان به وثوق ایمان متحد و متعهد شدند. آنگاه از پیشگاه علی خان بخلاع فاخره سربلندی یافته بکمال کرّ و فر در شهر آمده علی خان را بمسند امارت جلوس دادند. و حسین خان هفت سال به حکومت گذرانیده

---

[1] فرشته و نظام الدین بخشی این نام "لودی ملک" نوشته اند. ظاهراً سهو است.

در زینہ پور رسیا و خدا انز وا پذیرفت۔ بعد ازاں یکسال و چند ماہ کشیدہ از دنیا درگذشت[1]۔

(۳) علی خان برادر حسین خان چک در ۹۷۸ھ[2] بیاوری بخت بر تخت جلوس کردہ در رفاہِ رعیّت و توقیر اہلِ فضیلت و تکریم علما و تعظیم مشایخ و فقرا رایتِ ہمّت افراشت و در مسجد جامع بحضور علما و فضلا و عموم خلایق از جور و جفا و ظلم و بدعت و تعصّب و لہو و لعب و منہیّات تایب شدہ در ایامِ خود خلقِ خدا را بالعدل و احسان رفاہ و آسودگی بخشید و سفاکی و بے باکی و چشم کندن و قطعِ اعضا نمودن کہ معمولِ حاکمانِ سلف بُود ترک نمود۔ و در خدمت حضرت سُلطان العارفین[3] و بخدمت شیخ ہردی[4] بابا ریشی بہ اخذ فیوض می شُد و خدمات ایشاں بجان و دل بجای آورد چنانچہ شیخ بابا داؤد خاکیؒ در قصیدۂ لامیّہ توصیف اُو مے نگارد۔ نظم۔

والیِٔ دوراں علی شاہ و مستندِ صالحاں
پورِ اُو شہزادہ یُوسف شاہ با جاہ و جلال

---

[1] بقول ملک حیدر چاڈورہ ص۱۶۴ از دق و بقول فرشتہ ص۳۶۴ و بخشی نظام الدین صاحب طبقات اکبری ص۶۲۸ بعارضۂ اسہال درگذشت۔ [2] ۱۵۷۰ء۔

[3] شیخ مخدوم حمزہ کشمیری۔ ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء۔ [4] شیخ ہردی ریشی بابا بقول صاحب واقعات کشمیر از قبیلۂ آہنگراں بُود۔ در صغر سن ذوق خدا پرستی بہم رسانیدہ مشغول بطریقۂ ریشیاں (مردانِ تارک الدنیا) شد۔ صاحب کرامات کثیرہ است۔ در آخر بہ صحبت حضرت مخدوم العرفا شیخ حمزہ رسیدہ بہرہ اندوز فوائد کلیہ گردید۔ چوں رحلت نمود در قصبۂ اسلام آباد مدفن یافت "شیخ دیں بُود" (۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء) تاریخ وصال آنحضرت است۔

ہر دو ایشاں صحبت ایں پیر را دریافتند

ہر دو کردند دُعائے خیر خود از وے سوال

اُو دعا گفتے و ایشاں را مبارک آمدے

ہم درین اشفاق ایشاں کرد ازینجا ارتحال

سید مبارک خان بیہقی[1] کہ فرد زمانہ و دانشمند یگانہ بود بہ منصب وزارت ممتاز ساختہ رؤسائے ملک را بمناصب و جاگیر نواختہ با ہر کسے نرد موالفت و موافقت باختہ مخالفاں را استمالت و مدارا نمودہ بہ الطاف و عنایات خود ممنون ساخت۔

و از نسل سلاطین کشمیر[2] حاجی حیدر خان و سلیم خان پسران نازک شاہ با جمعے از امرائے کشمیر اتفاق کردہ لشکرے عظیم آراستہ متوجہ تسخیر کشمیر شدند و علی خان با ستماع خبر لوہر خان برادر زادۂ خود و محمد چک پسر حبیب چک را با لشکر پنجہزار سوار برائے دفع و دفع آنہا مامور ساخت و محمد چک تاختہ بعیت و فریب لوہر خان را بستہ کردہ، پیش حاجی حیدر خان و سلیم خان ہمراہ بُردہ اظہار اطاعت و فرماں برداری خود نمود۔ و آنہا را از نوشہرہ برداشتہ

---

[1] از مریدان با صفا حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ است۔ جامع کمالات ظاہری و باطنی بود۔ دو بار سفر ہندوستان کرد۔ اوّلاً بطرف ملتان بزیارت پیر خود و ثانیاً بہ دہلی در واقعۂ شہادت مولوی ابجک از دست اہل تشیع در عہد یوسف شاہ چک ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ء تاریخ وصال آنجناب است (ملخص از واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۹)۔

[2] یعنی خاندان شہمیری کہ قبل از شاہان چک حاکم شدہ بود۔

بجانب کشمیر آوردہ در سنگ پور رسانید و درآنجا سلیم خان با لشکر فراوان بقتل آورد و حاجی حیدر خان راہ گریز یافتہ بجانب ہند فرار نمود۔

متعاقب آن حال بہادر سنگھ راجہ کشتواڑ از جادہ اطاعت سر پیچیدہ رایت سرکشی افراخت۔ و غازی خان لشکری گران برائے تدارک او تعیین ساخت و بہادر سنگھ تاب تقابل در خود ندیدہ خواہر خود شنکر دیو[1] نام برائے ازدواج یعقوب خان نبیرہ مرزبان نامزد کردہ باج و خراج سالیانہ برخود لازم گرفتہ بہ مصالحہ پرداخت۔

و در سال دوم باز خیال استکبار بخاطر آوردہ، بنیاد فساد نہاد۔ ازین طرف اسماعیل گنائی و حیدر چک برائے سرکوبی او دستوری یافت و بہادر سنگھ باز بعجز و نیاز پیش آمدہ برائے عفو جرایم دختر خود مسماۃ فتح خاتون[2] مصحوب فرزند خود نراین سنگھ فرستاد۔ و بدستور باج و خراج زعفران وجزہ باز برخود لازم نہاد و غازی خان از تقصیرات او درگذشتہ نراین سنگھ را بہ نوازش و الطاف رخصت انصراف ارزانی داشت۔

و ہمدران سال قاضی صدرالدین و مولانا عشقی سفیران اکبر شاہ بطور رسالت نزد غازی خان آمدہ دختر برادرش برائے شاہزادہ سلطان سلیم خواستگاری نمودند و غازی خان برسم تواضع و نیاز مندی سکہ و خطبہ بنام اکبر شاہ منظور کردہ اہل سفارت را دختر برادر خود با تحایف و نفایس عجیبہ ہمراہ دادہ رخصت معاودت

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی "شنکر دیوی" (کشمیر جلد اول صفحہ ۲۲۰)

[2] فتح خاتون نام اسلامی "شنکر دیوی" است کہ در حاشیہ [1] مذکور شد۔

فرمود۔[1]

بعد ازاں علی چک ولد لوہر چک با امرائے طایفۂ خود بہ مخالفت و منازعت[2] علی خان ہمت بستہ علم بغاوت افراشت و علی خان از خطور خاطرش آگاہ گشتہ فوراً گرفتار نمودہ تجویز بہ کشتن او داد۔ عاقبت بہ استشفاع سید مبارک خان از جان امان یافتہ از ملک اخراج نمود۔ مشار الیہ در لاہور پیش حسن قلی خان[3] رفتہ درخواست قوت و اعتضاد نمود حسن قلی خان او را قبول نکرد و فساد تخیل در سر دیدہ دست رد بر سینۂ او نہاد و ازاں جا فرار شدہ در کوہستان محمد کوٹ در آمدہ شورش برداشت۔ لشکر علی خان در آنجا رفتہ علی چک را اسیر کردہ آوردند و بعد چندگاہ بہ سفارش مبارک خان باز رہا نمودند۔

دیگر ابراہیم خان[4] ولد غازی خان را خیال ایالت در سر بود روزے

---

[1] طبقات اکبری مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۶۲۹ و تاریخ فرشتہ جلد دوم مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۳۶۵۔ [2] بقول صاحب طبقات صفحہ ۶۲۹ و فرشتہ صفحہ ۳۶۵ سبب منازعت علی چک با علی خان این بود کہ دودکہہ مدار الملک حسین چک در جاگیر علی چک آمدہ خلل انداخت۔ و شکایت این امر بہ علی خان کردہ گفت اگر او (دودکہہ) را منع نخواہید کرد، شکم اسپان خود را پارہ خواہم کرد۔ علی شاہ این عبارت را بہ کنایہ محمول کردہ فہمید کہ مقصود او پارہ کردن شکم علی شاہ است۔ ازیں سبب در غضب شدہ او را بند فرمودہ بولایت کامراج فرستاد۔

[3] صحیح حسین قلی خان ترکمان حاکم پنجاب است (ایضاً، ایضاً)

[4] یعنی ابراہیم خان۔

یوسف خان را بہ شفقت و ملاحت پیش آمدہ دستارش از سر فرود آورد - و ملازمان یوسف خان او را بہ ضرب سیوف مقتول کردند - یوسف خان بعد کشتن او از پدر ہراسان گشتہ با خیل و خدم جانب سوپور حرکت نمود و ابدال خان برادر علی خان بشورش آمدہ جماعتے با خود متفق کردہ بقتال و جدال یوسف خان آمادہ گشت - و علی خان ہم از کردار فرزند ناہنجار بیزار گشتہ لشکر خود ہمراہ ابدال خان جہت کشتن یوسف خان مامور ساخت - چون در ماچی دیرہ نزول کردند سیّد مبارک[1] خان ابدال چک را فہمایش داد کہ ایشان بعہد خود وفا کردند اکنون ایبہ خان را بدم عیسوی زندہ نتواہند ساخت - الحال بہ نسبت فرزندان او نیکوئی سازند - و اکنون از قتل یوسف خان بغیر فساد و عناد چہ حاصل آرند - ابدال خان بشنیدن این سخن از انجا رجعت بشہر نمود - و یوسف خان بہ تحریکیا سیّد مبارک معاودت کردہ بعز بساط بوس فایز گشت -

وہمدران سال ۹۸۴ھ[2] در ماہ سنبلہ کہ ہنوز فصل پختہ نہ شدہ بود تا یک ہفتہ بارش برف و باران شدت نمودہ محصولات سر بسر تلف گشت و قحط غلہ

---

[1] سید مبارک بیہقی (م ۱۵۹۱ء) وزیر اعظم علی شاہ چک نبیرۂ سید ابراہیم بیہقی بود - نسب سادات بیہقی کہ ہمہ سنّی المذہب بودند بہ سید محمد بیہقی خسر سلطان زین العابدین عرف بڈشاہ صاحب می رسد - این خاندان از بیہق کہ در شمال مغرب نیشاپور، ایران، است در عہد سلطان سکندر آمدہ بکشمیر آباد شد - سید مبارک خان در ۹۹۹ھ مطابق ۱۵۹۰ء بہ قضا پیوست - "شہید رفت" تاریخ وصال اوست - در مقبرۂ بہاء الدین گنج بخش مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۹۴)

[2] ۱۵۷۶ء -

روئے داد کہ تا مدّتِ سہ سال نایرۂ قحط مشتعل بُود۔ و علی خان دو سال دستِ نوال بہ بذل نقود و اموال برکشادہ جمیع خزاین و دفاین خالی کرد۔ و در سال سیوم قحط زدگان بہ اُمراء و ارکان دولت سپرد نمود و در آخر قحط کہ شدّت و عسرت بہ سرحدِ کمال رسید علی خان بقصد استغاثت و استمداد بہ جانب مقابر اکابر اولیاء سوار شدہ بُود۔ و در اثنائے راہ از زینہ چک مجذوب کہ بہ خوارق عادات مشہور بُود از روئے نیازمندی پرسید کہ اے مستانۂ حق این بلا تاکجا خواہد بُود؟ مستانہ فرمود "تا زمانیکہ حیات تو باقی است"۔ علی خان باستماع این کلام بہ ملالت تمام بہ مقام خود رجعت نمود۔ چون فصلِ ربیعہ پختہ شد قحط رُو بہ تخفیف آورد چنانچہ قصۂ آن در حصۂ اول گفتہ شُد[۱]۔

علی خان در حینِ حیاتِ خود اکثر اوقات علی الصّباح برائے چوگان بازی و تیراندازی در عیدگاہ می رفت و درین سہ سال این حال از دست دادہ بحال مصیبت زدگانِ قحط مصروف ہمی بُود۔ چون صعوبت قحط اندک خفت پذیرفت علی خان در میانِ عیدگاہ بہ اعادۂ ہوسِ ماضی چوگان بازی میکرد و بوقتِ گوئے زدن اندک خم گشت رودہ اش گسستہ شدہ از اسپ فرو افتادہ چوگان حیات از دست دادہ بہ مسارعت تمام متوجّہ خانہ شدہ در اثنائے راہ انتقال نمود و برادرش ابدال خان پیشتر بہ خانہ رفتہ از معاونان و مبارزان خود فوجے ترتیب دادہ بہ جلادتِ تمام بہ خیالِ تقابل

[۱] در بیان "قحط سالی ہائے کشمیر" واقعہ ہفتم۔

یوسف خان در حدود نوہٹہ علم بغاوت افراخت۔

چوں یوسف خان از مخالفت و منازعت ابدال خان واقف گشت نقش علی خان در مسجد جامع نہادہ از شیران و مبارزان پدر خود و از اعوان و فرزندان سیّد مبارک خان جمعے بسلاح و یراق آراستہ بطرف دارالامارت بشتافت۔

در خلال آں احوال بہ صلاح سیّد مبارک خان محمد چک خسر ابدال خان و بابا خلیل مع چند کس از امرا در پیش ابدال خان رفتہ او را باندرز و نصائح فہمایش نمودہ از مقاتلہ و محاربہ و فساد و عناد منع کردند۔ امّا آب نصیحت شاں در سنگِ خاطرش سرایت نکرد[1]۔ سید مبارک خان را آتش غیرت و غضب بجوش آمدہ یوسف خان را بر اورنگ ایالت جلوس داد و آداب تعظیم و سلامی بجا آوردہ خفتانِ جلادت پوشید و از دلاوران و مبارزان لشکرے فراوان فراہم کردہ در محلۂ نوہٹہ بہ حرب و ضرب و قتال و جدال شورِ محشر انگیخت سرہائے پُر دلاں در خاک و خوں آمیخت۔

و سیّد جلال خان و سید ابوالمعالی فرزندان سید مبارک خان دلیرانہ کارہائے رستمانہ ساختہ نصرت چک و شمس چک بہ زخم خنجرے سر کردند۔ و مُلّا محمّد امین فوراً ایں تاریخ از دور آواز داد۔ مصرعہ:-

---

[1] بقول فرشتہ و صاحب طبقات صفحات مزبورہ، ابدال خان در آمدن نزد یوسف شاہ چک آمادگی ظاہر کردہ بود، لیکن چونکہ سید مبارک خان با ابدال خان چک در باطن بد بود، نزد یوسف شاہ رفتہ گفت کہ ابدال خان بگفتہ من نیامد۔ اول علاج او باید کرد و بعد ازاں علی شاہ را دفن باید نمود۔

اوّلاً شاہ بر سرِ صف زد[1]

مبارزانِ ابدال خان از جنگ پلنگاں بہ تنگ آمدہ جلادت چنگ آنہا بدرنگ افتاد۔ و ابدال خان برہم زدگیٔ مبارزانِ خود دیدہ لبانِ شیر ژیان بر سر سید مبارک خان حملہ آوردہ، ناچخ در پہلوئے او انداخت و سید مبارک ضرب نیزۂ او بر دست گرفتہ از نقصانِ جان امان یافت۔

و دراں اثنا تیرے از دستِ ابو المعالی بر سر ابدال خان آمدہ بر زمین افتاد۔ و سید حسین خان سرش از تن جدا کردہ در چاہ عدم انداخت۔ و حبیب خان پسر ابدال خان بعد قتلِ پدر از عرصہ بدرجستہ رُو بہ فرار نہاد۔ و سید جلال خان بہ تعاقب او دویدہ بہ جنگ آویخت۔ و حبیب خان بزخم صارم جلال خان را پہلو دریدہ از جان گذرانید۔ فرد

دریں باغ سروے بنا بید بلند　　کہ بادِ اجل بیخش از بن نہ کند

ہنوز یوسف خان در رزمگاہ نرسیدہ بود کہ سید مبارک خان مظفر و منصور از عرصہ معاودت فرمود و یوسف خان را در اثنائے راہ مبارکباد و تہنیت بجا آورد۔ و قاضی موسیٰ لاشۂ ابدال خان از حربگاہ بر داشتہ پیش از علی خان در مزار آبائے خود مدفون ساخت۔ و یوسف خان فردا بہ تجہیز و تکفین پدر پرداخت مدّت حکومت علی خان ہمگی نہ سال بود۔

(۳۴) یوسف خان پسر علی خان در ۹۸۶ھ[2] ہیم جہانبانی بر سر دادہ بجگرانی نشست و بہ وفور تخیلاتِ جوانی و فتور ماموشہوانی در ضبط و ربط

---

[1] ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۹ء۔ [2] مطابق ۱۵۷۹ء۔

سلطنت و رتق و فتق مملکت نه پرداخته شب و روز در عیش و عشرت و کامرانی و تلذذاتِ نفسانی در بزم نشاط و محفلِ انبساط به نغمهٔ نای و نوش و صحبت قوالان و زنهائے مغنیه لب میبرد و طبعے موزون داشت اشعار فارسی و هندی و کشمیری بدیهه میگفت این شعر از طبعزاد اوست - بیت

لیلے جنازه را بر مجنون بجو نراند ‏ ‏ زور کمند جذبه معجزنمائے اوست

فرد ‏ ‏ دلِ پُر درد من جانان بیانِ غنچه پُر خون است
چه بے رحمی نه پرسیدی که احوالِ دلت چون است

حبه خاتون[1] نام محبوبهٔ دلربا که به حُسن و جمال و خوش آوازی و طنازی بے همتا بُود و به سُرود مقام عراق مستمعان را بیهوش می ساخت -

گویند آن گلعذار از موضع چُندہار[2] پرگنهٔ وُہو دختر زمیندارے[3] بُود - اولاً در عقد ازدواج شخصے فلاش بُود و باش می داشت و از روئے ادباشی با او نردِ منازعت باخته مناکحت آنها به مفارقت انجامید - روزے در اثنائے راه یوسف خان را ناگاه بر روئے او نگاه افتاد و از زبانِ او غائبانه اشعار کشمیری که با آهنگ عراق سرود میکرد اصغا نموده یکبار سرمایهٔ هوش و حواس خود بباد داد و در دام گیسوئے مشکبوی او اسیر افتاد - فردا پدر و مادر او به عنایات بیغایات سرافراز کرده آن لعبت طناز و طلعت دلنواز بهم بستری

---

[1] نام اصلی حبه خاتون " زون " (لفظ کشمیری بمعنی مهتاب) بُود -

[2] چُندہار قریه ایست قریباً دو میل از پانپور -

[3] نام این زمیندار عبدالله المعروف به عبدی راتهر بود (هماری کهانی حصّۂ دوم ص۴۷)

خود ممتاز ساخت۔ پس شب و روز در مصاحبت و موانست آں دل افروز
مسرّت اندوز در مکانات خوش و مناظرِ دلکش میانِ مرغزارہا و گلزارہا اوقات
بسر می برد۔ خصوصًا در مرغزار گلمرگ و سونہ مرگ و اہرہ بل و اچھ بل
وغیرہ دادِ عشرت میداد چنانچہ عیش یوسف شاہی بر السنۂ عوام مشہور ست۔
نقل است کہ یکی از سادہ دلاں بشنیدن آوازِ حزیں و بدیدن
لقائے دلنشین حبہ خاتون بہ آشفتگی دماغ بہم رسانیدہ والہ و شیدا
در کوہ و صحرا می گشت۔ چند ماہ در یں انقلاب و اضطراب بسر بردہ دردِ
درونِ خود با ہمخوابۂ دمساز خویش باز نمود۔ و آں محبّت طراز در فکر کار او
افتادہ در پیش حبہ خاتون آمدہ رفت خود معمول ساخت۔
روزے حقیقت حالِ شوہر خود در پیش او افشا نمود حبہ خاتون
بنا بر رحم و انصاف او را تجویز داد کہ فردا آں مفتون مجنون در محل سرایِ
من باید آورد۔ آں عورت شوہر خود در خلوتخانۂ جانانہ رسانید۔
حبہ خاتون بدلنوازی و طنّازی در پیش او آمدہ، ابواب النفات و
ارتباط مفتوح داشتہ فرمود "کہ من از روئے رحم و انصاف امشب
با تو در سازم بہ شرطی کہ در خلوت سرا یکے روشنی چراغ نباشد، دوم
از من و تو کسے سخن نکند،" و بہ استماع ایں بشارت در قالب او روح
تازہ در آمدہ ہر دو سخن منظور داشت۔ شبانگاہ ہمخوابۂ آں دلدادہ
در شبستاں در آوردہ بعطر و گلاب اندامِ او معطّر کردہ بزیور و لباس
فاخرۂ خود آرائش افزودہ ممانعت کلّی ساخت کہ با شوہر خود اصلاً

سخن نکند۔ چوں آں عورت در خوابگاہ درآمد و آں مفتون در خیال وصال محبوبہ بدیع الجمال بہ کمال سوز و سرور شب را بسر آوردہ کام دل برگرفت صباح محبوبۂ عشوہ ساز دروازۂ او باز کردہ بدلنوازی و خوش طرازی مرخص ساخت و بہ حُسنِ تدبیر غم و اندوہ از خاطر او پرداخت[1]۔

مختصر کہ یوسف خان سلسلۂ رتق و فتق مملکت رانی و رسم جہانبانی بہ سبب لہو و لعب و کامرانی از دست دادہ خود را بدرجۂ نکبت رسانید و سید مبارک خان کہ معاضدت و مظاہرت او مے نمود از مصاحبت و مجالست او مفارقت جستہ خانہ نشین گردید و بجائے او محمد بٹ وزیر و شیر محمد ساختہ امرائے روزگار را استمالت و مدارا نمود شب و روز در صحبت نسوان، و قوالان و رقاصان مصروف ہمی بود۔ ازیں رُو اعیان ملک را رعب و ہیبت و رعایت و حمیت نماندہ درصددِ تخریب او افتادند[2]۔

ازاں جملہ ابدال بٹ کہ او خیال وزارت در سر داشت امّا میسّر نشد فی الفور ہمراہ علی چک و لدلد و زچک و لوہر خان و شمس چک کوپوارہ و علی ملک ولد فتی ملک عہد و پیمان موثق نمودہ ۱۶ ربیع الثانی ۹۸۸ھ[3] بوقت نصف شب پلہانئے شہر برپا کردہ علم مخالفت افراختند۔ اوّلاً درخانۂ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو قلمی، ورق ۱۱۲۔

[2] تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ ص۱۷۲۔

[3] مطابق ۱۵۸۰ء۔

سیّد مبارک خان رفته او را به عجز و نیاز دامنگیر گشته طلب استعانت نمودند و سیّد مذکور درین فتور قصور خود دانسته موافقت آنها اصلاً منظور نفرمود بلکه با خلیل از جانب خود وکالتہً بنزد یوسف خان فرستاد که همراه این گروه به استمالت و آشتی درساز و رنه دولت حکومت خود درباز د ۔ و یوسف خان از روئے عجب و غرور تن مصالحه ندادہ سیّد مبارک خان را در جواب پیغام فرستاد "که اگر امروز مخالفان را پیش من بسته کرده برساند از دستان من است ورنه خون خودش بگردن است" ۔ سید مبارک بسنوح این پیغام جام حسرت نوشیده در کنج عزلت بنشست و یوسف خان فردا بالشکر خود در زالدگر پائے استقامت فشرده جمعے از بهادران نامی جسرو کدل و ست ساخته به مبارزت مبارک خان در عیدگاه تعیین ساخت[1] ۔

چون مبارک خان دانست که صلح و صفا برهم خورد لاچار بر سمند جلادت سوار شده در عیدگاه استاده ماند و اندرزهائے شافی و نصیحت کافی بیان نمود و مبارزان به سخنان او التفات نه کرده صمصام خون آشام از نیام برکشیده به حرب و ضرب پیوستند و سیّد مبارک دست بازو برکشاده دلاوران کوه پیکر را دو پیکر ساخته سرهائے هژبران در وطه

[1] بقول ملک حمید رچا ڈوره "سبب لشکر کشی یوسف خان بر سید مبارک شاه این بود که ثانی الذکر با جمعے از چکان مثل لوهر خان شوده بمعزولی یوسف خان کرده بود" (تاریخ ملک حمید ص ۶۷ ۔)

خون انداخت چنانچہ محمد خان و میرزا قاسم و علی ملک و ابراہیم گنائی و شیر خان ماگرے وغیرہ بسیارے از دلاوران نامی از دست مبارزان سید مبارک خان در چاہِ عدم غلطیدند، و بقیۃ السیف بہ کمال کربت و حیف از حربگاہ منہزم گشتہ بہ مقام زالڈگر با یوسف خان ملحق شدند۔ و بعضے ہا دامنگیر امن و امان شدہ با فوج مبارک خان پیوستنند۔ و یوسف خان بوقوع این واقعہ خایب و خاسر گشتہ بر مشیران و مدبّران خود زبان شنعت و ملامت بکشاد۔

و مُلّا حسن اسود کہ اتالیق علی خان بود برائے عذر تقصیرات سابقہ و مصالحۂ لاحقہ در پیش سیّد مبارک خان فرستاد۔ سیّد موصوف جواب صاف نمود "کہ پیش از وقوع این حادثہ بابتِ مصالحہ چہ قدر الحاح و ابرام کردہ بودم از روئے غرور منظور نکردند اکنون این قدر دلاوران نہنگ صولت و رمبارزت ضایع گشتہ گرد ہیجا سر بفلک کشید و آب مروّت و محبّت در دیدہ نماند مفید آنست کہ حالا یوسف خان دو سہ بر مرغزار و کوہستان بعض زمان بسر رساند تا کہ آتش بغض و عناد انطفا پذیرد ان شاء اللہ بعد چند ماہ طلب کردہ بر مسندِ ایالت سرافراز خواہیم ساخت"۔

چون مُلّا حسن محروم و مایوس گشتہ در پیش یوسف خان رسید حقیقت حال بیان نمود۔ یوسف خان از روئے حرمانِ مال و دولت و اسباب و سامان بہ معرفت نجی ملک در خانۂ علی چک امانت گذاشتہ ۱۳ ماہ صفر

تاج شاہی بدستِ باباخلیل نزد سیّد مبارک خان فرستادہ خود در کوہستان نیابگان کہ خاطر خواہ او بود متوجہ شدہ رخت اقامت در انجا انداخت[۱] چند روز لوائے حکومتِ این دیار بر زمین افتادہ بود، ہیچ کسے متکفل این امر نشد عاقبت علی ملک و لوہر چک وغیرہ اعیان شہر سیّد مبارک خان را الحاح و ابرام از حد کردہ طوعاً و کرہاً متحمّل این امر ساختہ کوس شادی نواختند۔ مدّت حکومت یوسف خان ہمگی یکسال[۲] و دو ماہ بود۔

(۴) سیّد مبارک خان بیہقی در ۹۸۸ھ[۳] متمکن وسادۂ حکمرانی گشتہ تاج جہانبانی برسر داد۔ بعد ساعتے از جلوت بخلوت درآمدہ تاج شاہی در پیش نہادہ نفس خود را مخاطب ساخت و گفت "اے نفس شوم این تاج شاہی فی الحقیقت مذموم است، اصلا غرّہ نشوی، فردا فرق تو از خاک مذلّت آغشتہ باشد، این تاج برائے چند روز بر تو وبال است"۔

فرد۔ دولت گیتی کہ تمنّا کند — باکہ وفا کرد کہ با ما کند

---

[۱] در تاریخ ملک حیدر رچاڈورہ ص۱۶۸ این واقعہ چنیں مذکور است:۔

"چوں یوسف شاہ شکست خورد، چتر و تاج را مصحوب ملک محمد ناجی و شریعت پناہ قاضی موسیٰ پیش سید مبارکخان فرستاد و خود بجانب ہندوستان رُو نہاد"۔

[۲] بقول ملک حیدر ص۱۶۷ "ہمگی حکومت یوسف شاہ یار اول یک چلہ بود"۔

[۳] لاکن خواجہ محمد اعظم سنہ جلوس سید مبارک خان نہ صد و ہشتاد و ہفت (۹۸۷ھ) مطابق ۱۵۷۹ء نوشتہ است۔ (تاریخ کشمیر ص۹۴)

این بگفت و بر مسند شاہی نشستہ در رتق و فتق امور مملکت پرداخت و دہیم جہانبانی کہ از عہد سلاطین پیشین بہ دُر و جواہر و یاقوت مکلّل بُود شکستہ بفقرا و مساکین قسمت نمود۔ و خود بلباس حقیر و سادہ کار سلطنت می ساخت بعضے بدعاتِ جور و اعتساف کہ در عہد چکان معمول بُود برطرف نمود۔

و بعد شش ماہ اُمرائے کشمیر از سیّد مبارک خان برگشتہ با یوسف خان پیوستند یوسف خان مردمانِ کوہستان با خود متفق کردہ بہ معاضدت امرائے کشمیر ۲ ماہ شعبان ۹۸۶ھ در کوہستان نزل علم مخالفت افراشت از یں طرف سیّد مبارک خان با جیش و جنود خود بمقابلۂ آنہا بر آمدہ در موضع سند قیام ساخت۔

چون سیّد مبارک خان را ہوس حکومت مرغوبِ طبیعت نبود بنابریں داؤد میر بطریق رسالت نزد یوسف خان روانہ کردہ این رُقعہ نوشتہ فرستاد۔ "وثیقہ"

شہا فقر و فنا از ما و ملک و عزّ و جاہ از تو
کہ دنیا را وفائی نیست خواہ از ما و خواہ از تو

دنیا ناپایدار است و ایّام دنیا غدّار اگر دیدار یکدیگر دیدہ شود موجب صلاح و فلاح جانبین است۔

چون داؤد میر پیغام مسرّت انجام بہ یوسف خان رسانید یوسف خان مصالحہ از کردۂ محاربہ افضل دانستہ فرزندانِ خود یعقوب خان و

ابراہیم خان را برفاقت داؤد میر و ملا حسن اسود در پیش سید مبارک خان روانہ ساخت وخود نیز برائے ملاقات مستعد بود۔ دراں اثنا ابدال بٹ یوسف خان ومصاحبان ومشیران او را ذہن نشین ساخت کہ زنہار بسخنان سید مبارک خان فریفتہ نشوند و از خدیعت او بیندیشند مبادا طشت از بام خواہد افتاد آنچہ مطلوب ماست تا یکدو روز میسر خواہد شد برائے چہ خود را ذلیل مے سازیم۔

پس مشیران و مدبران یوسف خان ہم تصدیق این سخن کردہ داؤد میر را جواب نوشتہ دادند۔ مضمون نامہ:۔

کہ خان راندانیم ازیں گفتگو — چہ باشد غرض باشہ صلح جو

بما از ضرورت صفا میکند — نہ از مہر بل از دغا میکند

بہ بیند اگر سیف ما را بخواب — شود زہرۂ آتش آب از اضطراب

چون داؤد میر درشتی افعال و اقوال آنہا بسمع سید مبارک خان رسانید موجب آن آتش غیرت جبلی او مشتعل گشتہ با کوکبۂ خسروی یلغار نمودہ بہ محاربۂ مخالفان در پیوست و گدا بیگ ترکمان و تمر خان افغان کہ سر خیل فوج آنہا بودند در معرکہ بقتل رسانید و شنگی بیر چاڈورہ با چندکس از دلاوران اسیر گردانید و خانہ ہائے بچی رینہ کہ در موضع برزل مہمد بود بسوختانید۔ یوسف شاہ با معدودے چند در عقب پشتہ برزل خائب و خاسر درماندہ فرو ماند۔

چون مبارزان سید نامدار بکستبرد او عزم تاختن کردند

سیّد مبارک خان سدِ راہ گشتہ بہ آنہا مزاحمت کردن نداد و خود مظفر و منصور رونقِ مسندِ ایالت افزود۔ و علی چک ولد نوروز چک بہ بہانۂ شکار چند روز دراں نواحی گذرانیدہ یوسف خان را بجائے خود تسلّی و دلدہی کردہ بشہر آورد و درضمن با ابدال بٹ رابطۂ موافقت یوسف خان درست نمود۔

دراں اثنا سیّد مبارک را طبیعت علیل شدہ بود ابدال بٹ بعیادتِ او رفتہ جناب سیّد را تحریک نمود "کہ علی چک بدستور سابقہ در حیلہ و فتنہ انگیز نیست بہتر آں است کہ او را چند روز محبوس دارند تا کہ اساس فتنہ و فساد مستحکم نگردد" سیّد مبارک خان بر گفتار او کاربند شدہ علی چک را محبوس داشت و معاونانِ او شمس دوبی و دولت چک ترسیدہ در پناہ سیّد حسین در آمدند۔ و شمس چک و علم شیر خان و غیرہما التجا بسیّد ابوالمعالی بردند۔ و ابدال بٹ از روئے خباثت و قدامت بہ لوہر چک و سردارانِ فرقۂ چکاں اشتعال داد کہ سیّد مبارک دست بخاندانِ شما انداختہ عنقریب ہمہ ہا را بے جا خواہد ساخت۔ موجب آں رعب و ہراس بخاطر آنہا مستولی گشت بجانب یوسف خان پیغام فرستادند و رابطۂ موافقت درست کردند۔ دراں زمان سیّد مبارک خان بضعف بدن بستری شدہ بود طایفۂ چکاں با ابدال بٹ متحد و متعہد گشتہ علمِ بغاوت افراختند۔

و سیّد مبارک خان بمشاہدۂ حال با وجود ضعفِ بدن بقصدِ

مقابلۂ آں گروہ در عیدگاہ نزول فرمود - و ابدال بٹ را بدست محمد بٹ پیغام فرستاد کہ فردا در میدانِ زالڈگر با دلاوران و مبارزان خود رابمن محاربہ افراز ند ہر کرا احکم الحاکمین نصرت و فیروزی بخشد بر مسندِ حکومت بنشیند - ابدال بٹ بموجب خباثت پائے جسارت در میدانِ محاربت بناوردہ یوسف خان را اعلام ساخت کہ بمراعت تمام در شہر بیاید - یک طرف بابا خلیل نزد سیّد مبارک برسالت فرستاد کہ شیرانِ ایشاں علی چک را محبوس کردہ اند - موجب آں مبارزان فرقۂ چکاں متوحش شدہ پلہائے شہر محفوظ داشتہ اند و اصلاً قصدِ محاربۂ ایشاں ندارند بہتر آنست کہ علی خان را از حبس کشیدہ بذاتِ خود در خانقاہ بابا خلیل تشریف آرند و دراں جا باہمدیگر عہد و پیمان موثق کردہ یوسف خان از کوہستان طلبانیدہ بر مسندِ حکومت خواہیم نشانید و ہر کس را حسب حیثیت قدر و منزلت خواہیم بخشید - سیّد مبارک بہ مقتضائے اَلصُّلْحُ خَیْرٌ علی چک را از بند کشیدہ بمرافقتِ اُو در خانقاہ بابا خلیل توجہ نمود - و ابدال بٹ از طرف خود حبیب چک با جماعتِ اُمراء دراں جا فرستاد - وے علی چک را رخصت رہائش بمنزل خویش کردہ ، سیّد موصوف را بہ تعظیم و تبجیل در کشتی سوار نمودہ باز بمنزل خود رسانید - پس ابدال بٹ ہماں ساعت علی چک را مع فرزنداں پا بہ زنجیر کردہ محبوس داشت و فرزند خود بہ مسارعت تمام نزد یوسف خان راہی ساخت

که الحال آمدنِ ایشان باعثِ خسران و نقصان است بجائے خود متمکن باشند۔
یوسف خان در پٹن رسیده بود ازاں جا بمقام خود رجعت نمود۔ و تا چند روز
تہیّۂ سامانِ سفر کرده به اتفاق برادر زاده ہائے سید مبارک خان در دار الخلافت
آگره بعزِّ بساطبوس اکبرشاه فایز گشت۔

پس ابدال بٹ لوہر خان بن شنکر خان را ۵ ماهِ شعبان بر مسند ایالت
نصب کرده، سیّد مبارک خان بعد حکومت ششماه[1] و دو روز معزول ساخت۔

(۵) لوہر خان. برادر زادهٔ حسین خان در ۹۸۸ھ[2] باستصواب ابدال بٹ
بر اریکۂ حکومت جلوس نمود و ابدال بٹ را منصب وزارت بخشیده در انتظام
مہام ملک داری پرداخت و رعایا را بعدل و احسان نواخته نامِ نوشیروان از
صفحۂ روزگار محو ساخت و به آبیاری نیت حق طویت او کثرت غلات و آبادی
مزروعات به حدے رسید که مردمان یک خروار شالی بیک فلوس مس که وزنِ
آں بیست و یک ماشه بود در ہر جا بیع و شرا می کردند و یک قرص نانِ کلان بوزنِ

---

[1] بروایت خواجه محمد اعظم "حکومت سید مبارک خان ہشتماه و پانزده روز بود" (واقعات کشمیر صفحہ ۹۴) امّا ابو الفضل حکومت او "ہمگی دو ماه" قرار داده است چنانچه اقتباس ذیل مشیر این معنی است:۔

"سید مبارک خان بہ نیرنگ سخن سرائی و جادو زبانیٔ فتنه اندوزان ده زبان فراز
مسند حکومت بر آمد و پیش از سپری شدن دو ماه بدنہادانِ بے آزرم و بے نشانان
ناہنجار اورا زاویه نشین خمول گردانیدند و لوہر چک عم زادهٔ یوسف خان را به بندگی
برگرفتند۔" (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۳۱۸)

[2] ۱۵۸۰ء۔

پنج پاؤ که اهل کشمیر "لوهر منڈ" می گفتند در بازار بقیمت یک شیر می فروختند[1]۔

چون یوسف خان بشرف آستان بوسی اکبر شاه فایز گشت عاطفت شاهانه شامل حال او مانده دو کنیز انعام یافت۔ و مدت یازده ماه در اردوی معلّی مورد الطاف مراحم بوده۔ هر چند درخواست امداد و اعانت می نمود۔ اکبر شاه بنا بر مصلحت زمانه حواله بر وقت دیگر می نمود عاقبت اکبر شاه راجه مان سنگه[2] و میرزا یوسف[3] را با لشکر کثیر برائے تسخیر کشمیر همراه یوسف خان تعینات فرمود۔

---

[1] تاریخ ملک حیدر چاڈوره قلمی صفحہ ۴۹ و واقعات کشمیر صفحہ ۹۲۔

[2] راجه مان سنگه پسر راجه بهگوان داس کچهواهه است بعقل درست و شجاعت فراوان سرآمد امرائے عرش آشیانی بود۔ از فرط اخلاص و فدویت از پیشگاه خلافت بخطاب فرزندی و گاهی به میرزا راجه مخاطب می شد۔ در آخر ۹۸۴ھ (۱۵۷۶ء) بتادیب رانا کیکا ئی معروف مامور گردید۔ در ۹۹۳ھ بعد وفات میرزا محمد حکیم برادر علاتی عرش آشیانی بحکومت کابل امتیاز یافت۔ به جلادت و مردانگی طایفه روشنائی را که به رهزنی و قطاع الطریقی سنگ راه خیبر بودند، مالشے بسزا داد۔ در سال سی و دوم صوبیداری کابل بنا بر خواهش او بر گرفته شد۔ سال سی و چهارم که پدرش درگذشت به خطاب راجگی و منصب پنجهزاری بلند مرتبه گردید۔ در سال چهل و پنجم به منصب هفت هزاری و هفت هزار سوار (که در آن وقت هیچ امیر بدین عهده سرفراز نگردیده بود) سرفراز گردید۔ در سال نهم جهانگیری در دکن که به کمک خان خانان رفته بود، با جل طبیعی درگذشت شصت کس باو در آتش سوختند۔ (ملخص از مآثر الامراء، جلد دوم از صفحہ ۱۶۰ تا صفحہ ۱۷۰)

[3] میرزا یوسف خان رضوی از سادات صحیح النسب مشهد مقدس است۔ در خدمت[4]

چوں عسکر شاہی بدار الخلافت لاہور رسید یوسف خان برائے ملاقات فرزنداں و تفحص سردارانِ کشمیر پیشتر از بہلول پور سبقت نمود۔ باستماع ایں خبر ابدال بٹ و جمعے از امرائے کشمیر بنام یوسف خان مکتوبات فراواں بر فق و معذرت تمام مصحوب معتمدانِ خود مرسول داشتند بایں مضمون "کہ ہرگاہ اکبر شاہ ملک کشمیر را مسخر گرداند، دراں وقت اقتدار و اعتبار ایشاں بہ ہیچ خود اصلاً نماند۔ بہتر آنست کہ بلا را در ملک خود

---

۴ عرش آشیانی (اکبر) شگرف ترقی و بزرگ اعتبارے بہم رسانید۔ درسال سی ام بہ منصب دو ہزار و پانصدی سرفراز گشت۔ و چوں شہباز خان از بہار بہ بنگالہ شتافت، میرزا از اودھ بہ پاسبانی آں دیار نامزد گردید۔ درسال سی و دوم سنہ (۹۹۵) نہصد نود و پنج مطابق (۱۵۸۶ء) چوں قاسم خان حاکم کشمیر از شورش و آشوب متوالیہ آنجا بستوہ شدہ استعفا نوشت۔ میرزا بہ مرزبانی آں مملکت تعیین گشتہ بحسن تدبیر دلہائے مردم بدست آورد۔ سال سی و نہم میرزا بنا بر دوگی توپخانہ سر برافراخت۔ و در ہمیں سال ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) از تغیر قلیچ خان بہ تیولداری جونپور دستوری یافت۔ بعد ازاں درسال چہل و یکم بہ صوبہ داری گجرات و درسال چہل و دوم بہ اتالیقی شاہزادہ سلطان مراد افتخار اندوخت۔ درسال ہزار و دہ ہجری (۱۰۱۰ھ = ۱۶۰۱ء) بحکم شاہزادہ دانیال باتفاق میرزا رستم صفوی بکومک شیخ ابوالفضل و خانخاناں بہ بالاگھاٹ تعیین شد۔ و در جمادی الآخر ایں سال در جالناپور بعلت ذبیل فوت نمود۔ نعش او را بہ مشہد بردند۔ عقبش سہ پسر میرزا صف شکن، میرزا عوض و میرزا افلاطون یادگار گذاشت۔ از انجملہ ثانی الذکر مصنف "چمن" کہ متضمن احوال عالم است تالیف کرد۔ (ملخص از ماثر الامراء جلد سوم از ص ۳۱۴ تا ص ۳۲۱)

صلاند ہند وبذاتِ والا بے ترس وہراس متوجہ ایں دیار گشتہ ملک محروسۂ خود را متصرّف باشند۔ وایں بنا زمنداں کہ خاک بردا شتہ ایشاں است از متابعان خود پنداز ند، یوسف خان بر عہود کاذبہ و مواثیق باطلۂ آنہا اعتماد کردہ، باتفاق محمد بٹ وزیر وبعضے اُمرائے کشمیر کہ در پنجاب خراب وآوارہ بودند قریب چہار ہزار سپاہ جمع کردہ واز تاجران لاہور مبلغے کثیر استقراض[1] نمودہ بغیر اجازت مان سنگھ بجانب کشمیر متوجہ شد۔

چوں خبر تفرد یوسف خان بہ سمع اکبر شاہ رسید نہایت متغیر و متنفر گشت وبر راجہ مان سنگھ ومیرزا یوسف بسیار اعتراض نمود۔ چوں عسکر یوسف خان در کوہستان راجور داخل گشت۔ ابدال بٹ از عہود ومواثیق خود برگشتہ در تہیئہ اسباب جنگ مشغول شد۔ ولوہر خان خود در شہر بودہ رخت اقامت انگندہ یوسف خان ولد حسین خان وحسین خان پسر ابیہ خان را با جمعے از دلاوراں بہ مقابلۂ یوسف خان تعیّن کردہ در موضع نوشہر قلاقی فریقین رُوئے داد۔ وآں جماعت بغیر محاربت با یوسف خان[2]

---

[1] بروایت واقعات کشمیر صفحہ ۹۵:

"یوسف شاہ بنا بر پریشانیٔ احوال لاعلاج شدہ، از تجار لاہور مبلغے قرض گرفتہ، مقدار نہ صد وہشتصد سوار وپیادہ سرانجام دادہ متوجّہ کشمیر شد۔"

[2] واقعات کشمیر صفحہ ۹۵۔

پیوستند - ومیر حسین چاڈورہ وشمس دوبی باجمعیت خود در بہرام گلہ برائے محافظت وسد دوی راہ تعیین بودند بہ لباطالبوس یوسف خان فایز شدند - وسید مبارک خان از دام تزویر ابدال بٹ رم کردہ واز موافقت لوہر چک بازماندہ بجانب یوسف خان ابواب رسل ورسایل مفتوح داشت - ویوسف خان جمعے از مبارزان خود در بہرام گلہ بہ مقابلۂ لوہر چک مستقل داشتہ وخود باجنود مسعود از راہ بارہ مولہ در قصبۂ سوپور خیام دولت افراشتہ حدود کامراج را متصرف گشت وابدال بٹ تہیۂ سامان لشکر کردہ بجانب سوپور نہضت ساخت وعلی چک از حبس کشیدہ ہمراہ برد -

باستماع این خبر لوہر چک از ہیر پور ریلغا کردہ با فوج ابدال بٹ ملحق گشت - قریب دوازدہ ہزار سوار وپنج ہزار پیادہ مجتمع شدہ بر ساحل جنوبی دریائے سوپور پائے استقامت فشردند - ودران جا چند روز بہ تیر وتفنگ وجنگ ودرنگ بسر بردند چون آب دریا حایل بود چنگ پلنگانہ کردن نتوانستند - ابدال بٹ یکہزار سوار مسلح ومکمل بسر کردگی حیدر چک از راہ کھو نامہ بجادۂ یوسف خان معمور ساخت - روز دوم علی بٹ برادر ابدال بٹ از روئے خدلعیت ودوباہ بازی بدست بابا خلیل خطے نزد یوسف خان فرستاد کہ من پروردۂ علی خان وخاک بر داشتۂ ایشانم سخنان مخالفان ایشان پوشیدہ نتوانم گذاشت - امرایان کشمیر کہ در لشکر ایشان ملحق شدہ اند ہمراہ لوہر خان رابطۂ خود مستحکم نمودند فردا با فوج لوہر خان لاحق گشتہ در مبارزت ایشان مبادرت نمایند - وحیدر چک با دو ہزار سوار در موضع

بسنگری دیده برسر ایشان شب خونے خواهند ساخت۔ زنهار زنهار شبا شب از راه پونچ عنان عزیمت معطوف داشته رهائی خود فرمایند۔

بگفتم بتو جمله اسرار تو ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌ ازین پس تو دانی همه کار تو

یوسف خان چون خط تهدید و تخویف برادر ابدال بٹ به مطالعه آورد از طبع رسائی خود جواب منظوم به جانب ابدال بٹ مرسل داشت۔ خطِ منظوم:

چه میگوئی اے گرگ ابدال زنگ ‌‌‌‌‌‌ به ترسانی از آبِ دریا نهنگ
غضنفر بصید ار برآورد سر ‌‌‌‌‌‌ حذر کن ز روباه بازی گذر
تو بودی کشاورز آبائے من ‌‌‌‌‌‌ کشاورز را کے سزد جائے من
به شمشیر و خنجر ترا نیست کار ‌‌‌‌‌‌ کشاورز را با دلیری چه کار
نژاده منم دیگران زیر دست ‌‌‌‌‌‌ به بود علی شاه که آرد شکست
تو از مکر خود سید پادشاه ‌‌‌‌‌‌ در انداختی همچو رستم بچاه
ز کذدان خود سر برافراختی ‌‌‌‌‌‌ به میدانِ مردان فرس تاختی
پئے حرب من لشکر آراستی ‌‌‌‌‌‌ شبیخون کنان سوئے من خاستی
بدان تا بهم بر زنی جائے من ‌‌‌‌‌‌ ستانی ز من ملکِ آبائے من
تو گر هوشیاری نه من بے خودم ‌‌‌‌‌‌ همان هوشیارم همان بخردم
من آنگه عنان باز پیچم براه ‌‌‌‌‌‌ که یا سر دهم یا ستانم کلاه
ترا آنچه بایست گفتم تمام ‌‌‌‌‌‌ تو دانی دگر بعد ازین والسلام

ابدال بٹ باستماع پیغام بابا خلیل را بطرف شهر رخصت داده خود در آرایش لشکر و تهیهٔ سامانِ معرکه پرداخت۔ فردا یوسف خان بوقت پاس اخیر

مشعلها افروختہ برابر موضع دلنہ کہ پایاب بود از دریا عبور کردہ بجانب
شہر نہضت ساخت و ابدال بٹ سدِ راہ گشتہ بہ محاربت پیوستند و یوسف خان
دست و بازو کشادہ ابدال بٹ را بیک ضرب صارم در گورِ عدم انداخت۔
تاریخ ع ناگہاں کشمیر دیدہ یک دمنہ ۔

بعد ازاں یوسف خان با خیل گندہ آوران مثل یوسف چک و ابیہ چک
و حسین چک و شمسی چک و دولت چک و میر حسین و عالم شیر ماگرے و سید
یوسف خان بیہقی وغیرہم در معرکۂ جلادت داد شجاعت و مبارزت دادہ
لشکر مخالفان را یکدم درہم و برہم ساخت و لوہر خان جعفر ابالت در میدان
محاربت بر زمین انداختہ فرار اختیار نمود و حبیب چک کہ در قید ابدال بٹ
محبوس بود از میدان محاربہ پا بزنجیر دریافتند و زنجیرش قطع کردہ رہائش
دادند۔

انگاہ یوسف خان با جلالت و شہامت لوائے نصرت افراشتہ
بجانب شہر عجلت کرد۔ و تمامی مردم شہر از وضیع و شریف و صغیر و کبیر تا
موضع برتھنہ پیشوائی نمودہ بہ تہنیت و مبارکباد غلغلہ برداشتند۔ یوسف
خان ہر کس را مشمولِ عنایت ساختہ در استمالت و دلجوئی اقاصی و ادانی
پرداخت۔ ملا[1] محمد امین مستغنی پیش ازیں از کتاب دیوان حافظ[2]

[1] مولانا محمد امین مستغنی از یومیانِ کشمیر است۔ بوفور ذہن سلیم و طبع مستقیم تنہا داشتہ۔
و در عہد یوسف شاہ پایۂ اعتبارش بسیار افزود۔ با وصف تجلی بزیور فضل و کمال بہ فکر شعر ہم
اشتغال داشت۔ در محلۂ آرودٹ (قریب بہ لب دریائے جہلم) بیرونِ آستانِ حضرت[2]

فال کشیدہ بود۔ ع

یوسف گم گشتہ باز آید بکنعان غم مخور[1]

مدت حکومت لوہر خان یک سال و یکماہ بود[2]۔

یوسف خان بار دوم در ۹۸۹ھ[3] بیاوری بخت برتخت جلوس کردہ محمد بٹ را ثنیۂ وزارت بخشید۔ و لوہر خان از معرکۂ سوپور با جمعیت ترنج ہزار سوار فرار کردہ در شہر پنہان شدہ بود۔ یوسف خان در سیاست آنہا چند روز اغماض فرمودہ عاقبت بصوابدید محمد بٹ در استحضار آن فرقہ حکم نافذ جاری ساخت۔ و لوہر خان در خانۂ قاضی موسیٰ زیبزمین مخفی شدہ بود کہ بغیر مادر قاضی ہیچکس را آگاہی نبود۔ خواجہ ملک ناظر اذان جا برکشیدہ حاضر ساخت۔ ہم چنین محمد چک و حسی چک[4] و بیچہ گنائی

سید جلال الدین مدفون است (واقعات کشمیر ص۱۱۶) [5] محمد شمس الدین حافظ، متولد ۱۳۱۵ھ و متوفی ۱۳۸۸ھ۔ تاریخ وصال حافظ کسے چہ خوب گفتہ است:

چو در خاک مصلی گشت مدفون
بجو تاریخش از خاک مصلی ۷۹۲ھ

[1] مصرعۂ دوم بیت این است:

"کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور"

[2] بروایت خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص۹۲) "مدت حکومت لوہر چک یک سال بود"

[3] مطابق ۱۵۸۱ء

[4] فرشتہ و نظام الدین بالترتیب در نوشتن این نام حسنی و حسینی چک غلطی کردہ اند۔

وغیرہ سرداران شہر و دہانت جمع کثیر از کمینگاہ بر آوردہ در پیشگاہ اعلیٰ حاضر نمودند۔

و یوسف خان بر سر آنہا چہار گناہ ثابت کرد۔ یکے آنکہ با وجود نمک خوارگی قدیم با من بیوفائی کردند۔ دوم آنکہ در حق سید مبارک خان دغا نمودند۔ سیوم آنکہ مکتوبات مہر و دستخطی خود بوثوق عہد و پیمان در پنجاب پیش من فرستادند عاقبت بر آں عمل نہ نمودند۔ چہارم آنکہ امروز بر سر من علم بغاوت افراشتند فقط۔

پس بہ پاداش آں مخادیع لوہر خان و محمد چک وحسی چک و بیچہ گمنائی و فتح خان و حسین خان کوکہ را دستہا مقطوع کردند۔ یوسف لنڈ و علی چک و علی بٹ برادر ابدال بٹ را مصادرہ گرفتہ معلول ساختند۔ و شمس چک کوپہ وارہ بہ جانب دادو مفرور شدہ بود۔ لوہر فوجچی دنبال او تاختہ، در بکھلی رسانید۔ از انجا در قلعۂ فیروزہ متحصن شد و قلعۂ گیان او را گرفتار کردہ بہ لوہر فوجچی سپردند۔ یوسف خان میل در چشمان او کشیدہ اعمیٰ ساخت و حیدر چک بجانب تبت گریختہ بود از انجا بجانب ہند معاودت کردہ در لاہور بہ ملازمت راجہ مان سنگھ[1] سربلندی یافت۔

مختصر کہ یوسف خان گلستان مملکت از خس و خار عدوان پاک کردہ بسط بساط معدلت پرداخت و دست نوال بہ بذل نقود و اموال کشادہ

[1] راجہ مان سنگھ حاکم لاہور کشمیر و نوشہرہ در جاگیر حیدر چک مقرر نمود۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۹۶ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی صفحہ ۲۰۷)

در ہدم بنیان بدعت ہا کہ بیشتر مروّج شدہ بود سعی بلیغ بکار بردہ رفع نمود۔[1] و در استفادۂ مزارات اولیاء و صحبت مشایخ و بزرگان مستفید می شد۔ و در خدمت حضرت بابا ہردی ریشی برہنہ پا میرفت۔ و اکثر اوقات خود در سیر و سرور و استماع سماع و سرود بہ نوائے ساز و نغمہ چنگ و عود بسر می برد۔ شوق موسیقی بسیار میداشت این بیت بہ تکرار می خواند ؎

بعیش کوش کہ تا چشم می زنی برہم

خزاں ہمی رسد و نوبہار می گذرد

بمیل خانۂ سیّد مبارک خان بقدم حرمت پیمودہ بہ ملاقات ایشان سعادت ابدی حاصل نمود و برائے تشیید مبانی سلطنت با فرزندان ایشان عہد و میثاق استوار کردہ صبیّۂ صلبیۂ خود نامزد فرزند ایشان ساخت۔

بعد چندگاہ بعضے اعیان طرح فساد و عناد در خاطر مردمان انداختہ مستعد شورش شدہ بودند۔ یوسف خان بر آن مطلع گشتہ یوسف چک و عالم شیر خان ماگرے و سیّد یوسف و محمد ملک معزول کردہ محبوس داشت۔

و حبیب چک ولد ابدال چک بنا بر رعب و ہراس در لاہور رفتہ با حیدر چک پیوست۔ انگاہ شمس چک پسر نجی چک در کامراج رفتہ شورش برداشت و یوسف خان او را گرفتار کردہ محبوس داشت۔

---

[1] ایضاً۔ ایضاً۔

و یوسف چک ابن علی چک از حبس مغرور شدہ در لاہور با حیدر چک لاحق گشت۔ ازاں جا حیدر چک و حبیب چک و یوسف چک بجانب تبت کلاں رفتہ از راجۂ آں جا پنج ہزار سوار کومک گرفتہ بہ محاربۂ یوسف خان در پرگنۂ لار لوائے تقابل افراختند۔ و یوسف خان لشکر جرار بمبارزت و پیکار آنہا در لار فرستاد و آں فرقۂ اشرار بغیر کارزار ہزیمت خوردہ فرار نمودند و حیدر چک بجانب کشتواڑ گریختہ رفت و حبیب چک در سوپور و یوسف چک در پرگنۂ برنگ از دو اختفا پذیرفتند۔ یوسف خان آں ہر دو شیطان گرفتار کردہ بصارت آنہا بہ کندن چشم زایل ساخت۔

و محمد بٹ وزیر بہ وجہ خفیف از یوسف خان منحرف گشتہ باتفاق یوسف چک ولد حسین خان بکشتن یوسف خان ارادہ نمود۔ و یوسف خان آگاہ گشتہ در تلاش تدارک آنہا افتاد۔ و آں ہر دو شیطان بہ خوف جان در کوہستان اوڑی پنہاں شدند۔ و فرزندان سید مبارک خان بہ تعاقب آنہا دویدہ بہ محاربہ پیوستند۔ مخالفان در محاربۂ مبادرت نمودہ حسن بٹ برادر محمد بٹ را مجروح ساختند۔ عاقبت مغلوب گشتہ در مغارۂ کوہ اختفا پذیرفتند۔ لچھمن و کوشش ببار جمعی از اشرار دیگر فرار کردہ با حیدر چک لاحق شدند۔ محمد بٹ وزیر بدست دلاوران گرفتار شدہ مغلول و مخذول در حبس شاہی افتاد۔

مقارن آں حال یعقوب خان بہ جہالت ورذالت از پدر خود باغی شدہ برفاقت ابیہ خان ولد ابدال خان در کشتواڑ رفتہ با حیدر چک پیوست وملا احسن اسود دنبال او رفتہ بہ استمالت ومدارا باز آورد وابیہ چک دراں جا قیام ساخت وشمس چک ہم از حبس گریختہ با حیدر چک ملحق گشت۔

چوں حیدر چک دفعۂ جمعیت بہم رسانید وشعاب جبال بانہال رایت بغاوت افراشت ازیں سو یوسف خان با جمعیت فراواں یورش کردہ بہ محاربہ پیوستند وحیدر چک وابیہ چک وشمس چک درمعرکہ درآمدہ علی شیر بٹ وبجی دینہ کہ سرآمد دلاوراں یوسف خان بودند از تیغ گذرانیدند وبطفیل آنہا جمعے کثیر از مبارزان یوسف خان مقتول ومجروح شدند مبارزان یوسف خان پال ہمت فروریختہ بشعاب جبال خزیدند۔ دراں اثنا فرزندان سید مبارک پائے ہمت وشجاعت افشردہ باتفاق دہ بیست کس لشکر مخالفاں را مہزوم ومخذول ساختند وحیدر چک بہ پائے پیادہ مفرور شدہ جمعیت او پریشان گشت ویوسف خان مظفر ومنصور معاودت فرمود۔ بس شمس چک وابیہ چک بعجز ونیاز زیر پائے سریر افتاد بشفاعت سید مبارک مشمول عنایت شدند۔ وحیدر چک ویوسف لنڑ وعلی چک درپیش راجہ مان سنگھ بلاہور رفتند۔ وراجہ مذکور از یوسف خان درسفر اول بسبب تخلف وتجنب رنجیدہ خاطر شدہ

بود۔ بنابراں مخالفان او را توقیر و تمکین ساختہ در سایۂ حمایت خود پرورش میداد۔ موجب آں یوسف خان را وسوسۂ فتنہ سگالی مان سنگھ بخاطر افتاد خواجہ قاسم نبیرۂ خواجہ حاجی باندے با تحفہ و ہدایائے نفیسہ بطور رسالت نزد مان سنگھ فرستاد و خواجۂ مذکور باتفاق محمد غنی کابلی قبایح و شنایع حیدر چک بہ سمع راجہ رسانید و راجہ مان سنگھ او را غرضمند دانستہ عرض گوئی او را اعتبارے نگذاشت بلکہ بہ سبب سعایت او حیدر چک را تقویت زیادہ شدہ بہ حکومت نوشہرہ و ھمبر دستوری یافت۔ و خواجہ قاسم بے نیل مرام ازاں جا برگشتہ دریں جا سخنان خوش آمد و چاپلوسی بمعرض عرض رسانید یوسف خان سخنان چاپلوسی او واقعی دانستہ او را بخطاب مرزائی افتخار بخشید۔ بلکہ انتظام امور مملکت بوے تفویض ساختہ بعد تخلّص محمد بٹ یعقوب خان سرانجام مہام دنادرنت بحسن انتظام نمود می ساخت۔

چوں خواجہ قاسم منتظم وزارت شد اکثر اوقات سخنان غرض آمیز بہ یوسف خان میگفت۔ یعقوب خان چند بار او را سرزنش کردہ متخاصم یکدیگر شدہ بودند۔ دراں اثنا تیمور بیگ[1] سفیر اکبر شاہ وارد خطہ گردید۔

---

[1] بقول ابوالفضل نام ایں سفیر صالح عاقل بود چنانچہ می گوید:۔

"بنابریں صالح عاقل را باندرز گوئی یوسف خان مرزبان کشمیر فرستادہ بودند۔" (اکبر نامہ جلد سوم ص ۳۷۵)

لاکن ملک حیدر چاڈورہ (ص [illegible]) نام ایلچیان مرزا علی ہر د صالح عاقل نوشتہ است۔

فرمان لازم الاذعان بہ نظر یوسف خان گذرانید خلاصۂ آں این ست۔

نقلِ فرمان۔ چوں از جبین آں ارادت مند فروغ صدق و اخلاص مبین بود بیشتر بہ نوازش و التفات بادشاهی ممتاز گردید از آنباز کہ مراجعت بکشمیر نمود احوال ملک بہ ایستادگان پایۂ سریر خلافت مصیر معروض نداشت الحال کہ از متنازعان خاطر جمع کرد باید بہ مجرّد ورود فرمانِ قضا جریان بے توقّف و درنگ بغیر دیو و زنگ بشرفِ تقبیل آستان خواقین درگاه سعادت اندوزِ نشأتین گردد فقط۔

چوں یوسف خان از مضمون مثال لازم الامتثال اطلاع یافت دانست کہ شاه عالم پناه را ارادۂ تسخیر کشمیر است۔ بنابراں از مشیران و وزیران خود صلاح این امر پرسید۔ چوں میرزا قاسم از یعقوب خان متوحّش بود۔ موجب آں یوسف خان را مشوره داد کہ یعقوب خان بدرگاه اکبرشاه با تحف و هدایا بر فاقت تیمور بیگ فرستادن مرغوب است۔ یوسف خان بر حسنِ تدبیر او عمل نموده یعقوب خان[1] با تحایف و ارمغان کثیر بدرگاهِ کیوان جاه روانہ ساخت۔ وے چندگاه در اردوے معلّی واقع در فتحپور رجبہ سائے عتبۂ علیہ بود دران اثنا

---

[1] بقول ابوالفضل:- از بخت مندی پند پذیرفتہ بشکرانۂ والا عاطفت پسر سوین را باگزیده کالاے آں دیار روانۂ درگاه مقدّس گردانید (ایضاً صفحہ ۵۳۴) نزد ملک حیدر چاڈوره (ص۱۷۶) و خواجہ محمد اعظم (ص۹۶) نام این پسر "میرزا حیدر" بود۔ فرستادگیٔ یعقوب خان پسر کلان یوسف خان بدربار اکبر در مرتبۂ دوم واقع شده است۔

خبر انتقال شاہزادہ محمد حکیم میرزا بسمع اجلالی رسید۔ اکبرشاہ بعزم مہم کابل رایات عالیات را اہتزاز دادہ بہر منزل و مقام کہ نزول اجلال میفرمود یعقوب خان را برائے آمدن یوسف خان استعجال مے نمود۔ و یعقوب خان واقعات ہر منزل بہ خدمت والد خود معروض میداشت و درین جا خواجہ قاسم مکتوبات او را بوجہ تعجیل و تصدیق می ساخت۔

دران اثنا ہنگام توقف لودیانہ جہان پناہ حکیم علی و صالح عاقل را حکم داد کہ تا رسیدن رایات دولت در لاہور یوسف خان را بحضور حاضر سازند ہرگاہ در آمدن نوعے تعلل ورزد موجب سخط پادشاہی گردد۔ یعقوب خان بعد ورود فرمان خاقان متردد و متوحش ماندہ از موضع بہلول پور بے حصول رخصت بہ کمال عجلت در عرصۂ سہ شبانروز بملازمت پدر خود مشرف گشت و خواجہ قاسم را آن وقت رفتہ باز بسر رسید۔ یوسف خان ازین حرکت ناشایان از یعقوب خان مشتعل نائرہ قہر و غضبان گشتہ برائے تحبس او عاجل شدہ بود امّا بہ استشفاع امرا اغماض نمود۔[1]

[1] بروایت ملک حیدر سبب گریختن یعقوب خان از حضور اکبر این بود کہ اکبر پادشاہ روزے مذکور ساخت کہ یوسف خان از درگاہ ما سرفراز شدہ بہ ملک خود رفتہ بعیش و عشرت مشغول گشت و اصلاً اثر مریدی و شیوۂ بندگی ظاہر ناساخت۔ از برائے آنکہ فرمان عالی شان بہ طلب او صادر شدہ بود کہ بہ تقبیل درگاہ خلایق پناہ آمدہ مشرف شود۔ یا از خود بیاید و فرزندکلان خود را فرستاد کہ خالی از خلل و باغ

چون حکیم علیؔ در خانپور رسید یوسف خان با توزک و شان استقبال نمودہ بکمال احترام و احتشام متصل دولت خانۂ خود منزل و مقام او ساختہ بہ تفقدات و مدارات مرہون و ممنون ساخت و یوسف خان را خواہش بساط بوسی خاقان مرکوز خاطر بود امّا از مشیران و مدبّران دولت ہیچ کسے صلاح این امر مفید نداد و بشنعت و ملامت ازین حرکت باز داشتند۔ و حکیم علی ازین معنے آگاہی یافتہ حقیقت حال بحضور معروض داشت۔ خاقان دوران پیشتر از روئے تخلّف و تجنّب یوسف خان در غلیان غضبان بود الحال از تفرد و تکبّر یعقوب خان و از حکم عدولی یوسف خان قہر جہان بانی در ہیجان آمد۔ راجہ بھگوان داس کچھواہہ و شاہرخ میرزا و شاہ قلی خان وغیرہ بیست و دو افسر نامور با جمعیّت پنجاہ ہزار سوار جرّار برائے تسخیر کشمیر از لاہور مامور ساخت و بذات والا بر ساحل دریائے اٹک خیام دولت افراخت۔

---

[۲] دیوانگی دخلے نیست۔" "چون یعقوب خان این حقیقت را از زبان خلافت پناہی بلا واسطہ استماع نمودہ بود، ہمیں احوال را بعینہ از برائے یوسف شاہ عرضداشت کردہ۔ بعد ازین یعقوب خان فرصت را غنیمت شمردہ در جانب کشمیر نہاد۔ (ص ۷۶ و ۷۷)"۔ بروایت ابوالفضل گریختن یعقوب خان از پیش اکبر در سال سیم جلوس مطابق ۹۹۳ھ (۱۵۸۵ع) روداد (اکبرنامہ، ۳، ص ۴۶۹)۔ [۱] بروایت ابوالفضل (اکبرنامہ، ۳، صفحۂ مزبور) بہاء الدین کنبوہ نیز ہمراہ حکیم علی بہ کشمیر فرستادہ شد۔

چون عسکر شاہی از دریائے کرشنہ گنگا عبور نمود یوسف خان
باستصواب ارکان و اعیان دولت مستعد مجادلہ و پیکار گشتہ
حکیم علی را رخصت انصرام بخشید و خود در تہیۂ اسباب لشکر از تیغ
و صارم و خنجر و جوشن و مغفر مصروف و متوجہ گردید۔ و محمد بٹ
و علم شیر خان کہ در ایام بغاوت بقہر و سیاست مسجون و مغلول
شدہ بودند آنہا را بانعام و اکرام استمالت و مدارا نمودہ با خود
متعہد و متحد گردانید۔ و محمد بٹ برائے محافظت شہر و رسد رسانی
در سرینگر گذاشتہ خود باتفاق سرداران و نامداران با جمعیت دوازدہ
ہزار سوار و سی ہزار پیادہ نہضت کردہ بمقام کوارست[1] رسیدہ
قیام ساخت۔ سید ابو المعالی و حسین چک را از راہ کھاورہ تعین
کردہ و شمس چک و یعقوب خان و لوہر قورچی و بابا طالب[2] اصفہانی
و حسن بٹ و حسن ملک چاڈورہ و زمینداران کمکمہ و ہمہ را با جمعیت
افواج در پولیاسر بمحاربہ و مقاتلہ مامور ساخت در ان جا دلاوران

---

[1] لاکن نزد ابو الفضل "یوسف خان از ین آگہی آہنگ پیکار در سر گرفت و بسبالے کار آگہان را روانہ گردانید کہ نزد دریائے بین سکھ حصارے برآرند" (ایضاً، صفحہ ۴۷۸)۔ [2] بابا طالب اصفہانی در زمان حکومت چکان از اصفہان بکشمیر رسید۔ از فنون علم آراستہ و انواع کمالات پیراستہ بود۔ نزد امرا و سلاطین این دیار اعتبار تمام داشت۔ چون وفات کرد در مزار بابا خلیل بمقام نوکدل آسود۔ در فنون شاعری ماہر بود۔ (واقعات کشمیر ۱۱۲)

طرفین دست و باز وکشادہ بہ حرب و ضرب پیوستند و مبارزان
یوسف خان بہ کمالِ شجاعت آویزش ہا بکار بردہ بسیارے ازمغلان
بقتل رسانیدہ سرہائے آنہا پیش یوسف خان فرستادند۔ وچندروز
ازجانبین بریکدیگر تغلب وتفوق ساختہ آتش ہیجا مشتعل بود۔ ناگاہ
بقدرتِ قادر قدیر ابرِ مطیر عالمگیر گشتہ بارش برف و باران تا یک
ہفتہ جانوران را پرزدن ندادہ دریا ہا طغیانی و نہر ہا وجوئے بارہا
طوفانی گشت واز ہر راہ پلہا شکستہ افواج شاہی را راہِ رسد رسانی
مسدود شد و درمیانِ فوج قحط عظیم افتاد کہ بیک اشرفی یک
آثار غلّہ یافتہ نمی شد وفیلان واسپاں بہ مصرف خوردن رسانیدند
مولانا احمد دراں واقعہ گفت۔ بیت

گر نظر بر ہلال میکردند
لب نانے خیال میکردند

گردنِ خود دراز میکردند
دہنِ آز باز میکردند

علاوہ برآں معسکر شاہی زیر دامن کوہ درمیانِ زمین زرعی بود کہ
بسبب قلبہ رانی واز روئے کثرتِ آب گِل ولائی بہم رسانیدہ بود و
درمیانِ آں سپاہاں افتان وخیزاں بصعوبت برودت بے جان
شدند ودر طرفۃ العین جم غفیرے تباہ گشتند۔ معاذاللہ طرفہ
بلائے وعجب واویلائے در فوج شاہی افتاد ہیں راجہ ھگوعد اس

متردّد و متوحّش گشتہ بدست شاہُو رخان خطے بجانب یوسف خان باین مضمون نوشتہ فرستاد۔

شقّہ:۔ بالفرض ہرگاہ عسکر شاہی این وقت بہ تند باد قہر الٰہی ضایع گشت امّا از پیشگاہِ جم جاہ بار دیگر صد ہزار سپاہ تعیُن خواہد شُد وسرزمین این برو بوم بسُم فیلاں بباد خواہد داد۔ شمارا فکر بر اصلِ کار و معاد این اطوار باید ساخت۔

از اں جا کہ یوسف خان را خیالِ قدمبوسی بادشاہ مکنون خاطر بُود بنا بر آں میرزا قاسم بہ مرافقت شاہُو رخان در پیش راجہ بھگونداس بوثوق ایمان عہد و پیمان موثق کردہ بہ مُہر و تصدیق اُو عہدنامہ نوشتہ گرفت کہ ہرگاہ یوسف خان بہ مرافقت این جانب بہ عتبہ بوسی سریر خلافت مصیر قابض گردد بنا ز مند در حقِ اُو جانفشانی بکار بُردہ از پیشگاہِ کیوان جاہ بہ خلاع فاخرہ و عنایات متکاثرہ سرفراز کردہ بر حکومت ممالک محروسۂ خود بدستور مسلّط و قایم گرداند و سرموئے بہ حکومت او قصور و فتور عاید نگردد۔ میرزا قاسم بمراجعت بعجالت تمام عہدنامہ بہ یوسف خان گذرانیدہ سخنانِ دیگر بہ چاپلوسی و فریب ترتیب دادہ یوسف خان را برآں مستعد ساخت کہ بے تامّل رمشورۂ فرزندان و امیران و مبارزان بہ بہانۂ ملاحظۂ ہراولان لشکر از مقام خود سلطنت و شوکت گذاشتہ با سہ چہار سوار در فکر راجہ بھگونداس داخل

گشت بدیہہ گویان تاریخ گفتند۔ "نیو، گرفتار گو" ۱

چوں یوسف خان بے تامل و تدبیر مرتکب این امر خطیر گردید امیران و سرداران و سپاہاں از روئے حیرت متوحش و متردد شدند و ہماں زمان باتفاق مصلحت اعیان یعقوب خان ۲ بر مسند حکومت رایت ایالت افراشته و نطاق ہمت بر کمر بسته بابا طالب اصفہانی و محمد سلیم کاشغری را مقدمۃ الجیش قرار داده به جنگ فرستاد۔ آں ہر دو سردار تا نصف نہار چندان کشش و کوشش نمودند که قریب دو سه ہزار تن از عسکر شاہی کشتند۔ و سپاہان متعلقۂ شاہرخ میرزا به تدبیر او ستا لولوی نجار بر دریائے بہت جسرے مستحکم کرده بجانب سرحد کھاوده عبور کرده دند و گروہے از زمینداران کھکہ بر سر آنہا ریخته ہمه ہا بخاک تیره ریخته مال و منال و رخت و اسباب آنہا بغارت بردند و پل مذکور شکسته بفراغت نشستند۔ راجه بھگونداس به مصلحت یوسف خان میرزا علی اکبر را بسم رسالت پیش یعقوب خان فرستاده او را تسلی و تشفی داده دختر مبارک خان کھکه

۱؎ ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ء "نیو، گرفتار گو" ترکیب کشمیری است که بمعنی "برده و گرفتار شد" باشد۔

۲؎ بقول ابوالفضل۔۔ امرائے کشمیر اول لاحسین خان چک را نزدیک کوکرت به کلانی برگرفتند و بعد ازاں که یعقوب خان پسر یوسف خان در سید از مرزبان نودل برگرفته بدو گرویدند۔ (اکبرنامه، سوم، صفحہ ۴۸۱)

بعد از ازدواج اُو نامزد کردند۔ گونۂ صلح واقع شد۔ پس یعقوب خان از محاربہ و مقاتلہ دست باز داشتہ بسر سلطنت رایت معاودت افراشت۔

و راجہ بھگونداس طبل رجعت نواختہ یوسف خان را بکمال احتشام و احترام ہمراہ برداشتہ در پیشگاہ جم جاہ بمقام اٹک گذرانید و در شفاعت و حمایت او بسیار لجیہ جنبانی کرد کہ منظور خاطر خاقان دوراں نگردید۔ راجہ بھگونداس از روئے غیرت، اقدام بر خود کشی نمودہ خنجر در سینۂ خود انداخت لیکن بدستگیری حیات سرمایۂ زندگانی او از دست نرفت۔

پس یوسف خان مغلل و مسلسل ساختہ در حراست رام داس کچھواہہ بلاہور فرستادند و دراں جا بحفاظت ٹوڈرمل دو سال مسلسل بود[1] چوں راجہ مان سنگھ از کابل رجعت نمود باستشفاع اُو یوسف خان بر منصب پانصدی شرف اعتبار یافتہ ہمرکاب او در بنگالہ داخل عسکر شد۔ چوں عشرتش بعسرت مبدل گشت دماغ او اختلال[2]

---

[1] بروایت ابوالفضل ہمدریں روز ششم ماہ دی، سال سی و دوم، مطابق سنہ ۹۹۶ھ یوسف خان مرزبان کشمیر را از زندان بر آوردہ نوازش فرمودند۔ و او را در رحلۂ بہار جاگیر دادند۔ ہمگی پیچ آنکہ ادب بیاموزد و رعیت پروری و آگاہ دلی اندوزد و چوں ہشیار خرامی از روزنامچۂ احوال او خواندہ آید، سر رشتۂ دولت آن کشمیر بدو سپردہ شود (اکبر نامہ صفحہ ۵۲۵، جلد ۳)۔ [2] ابوالفضل در دیوانگی یوسف شاہ

پذیرفت و بعارضۂ ہوائے جنون جام حیاتش واژون گشتہ انتقال نمود۔ این مرتبہ حکومت او در کشمیر ہمگی چہار سال بود۔

یعقوب خان۔ پسر یوسف خان در سنہ ۹۹۳ھ[1] بر سریر شوکت نشستہ نشۂ و زارت بہ علی ڈار بخشید۔ وے مردے خوش دماغ بود مسکرات و مکیفات بسیار مستعمل می داشت بموجب آن در امورات و معاملاتِ خلائق میانِ صدق و کذب و صلاح و فساد فرق نمی توانست کرد۔ تا بحدے کہ ہرگاہ بوقت پیشین کسے را یک دہ جاگیر میداد بوقتِ دیگر ہمان قریہ بدیگرے می بخشید۔ چون ہر دو مرافعہ میکردند می گفت کہ آن موضع در خالصہ است۔

* می نویسد کہ بعرض رسید بود کہ مرزبانانِ کشمیر دستی از بیدادگیانِ خود را از بلند بامے انداختہ۔ روزے کہ تماشائے کشمیری کا ہہا می فرمودند با چندین غرفہائے بالا و منظرہائے دلکشا بر زبانِ گوہر بار گذارش یافت۔ "ہمانا از فراز این بام یوسف آن بیگناہ را افگندہ باشد۔ چون پژوہش رفت، ہمچنان بود (اکبرنامہ، ۳ ص ۴۷۹)

[1] اکبرنامہ جلد سوم ص ۴۸۱۔ اما بروایت خواجہ محمد اعظم "در تاریخ نہصد و نود و چہار (۹۹۴ھ) (مطابق ۱۵۸۵ء) یعقوب شاہ بافتح و نصرت تصرف استقرار پائے تخت کشمیر یافت و تاج حکومت برسر نہاد و سکہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت۔"

(واقعات کشمیر ص ۹۸)

باین شیوه انتظام او استحکام نگرفت. مردمان به فساد و عناد مستعد شدند۔

دران حال یعقوب خان سید حسین و شمس دوبی را در شہر قایم مقام ساختہ خود با حشم و سپاه برای طوی فرزند خود بمقام لدواله نہضت نمود۔ وہنگام معاودت چون به مقام اچھہ بل رسید علی ڈار و شمس چک و علم شیر ماگرے و میر حسن چاڈوره وغیره اتفاق کرده بر سر او تاختہ به جدال و قتال پیوستند عاقبت تاب مقاومت نیاورده برہم خوردند۔ و برائے تقابل سید حسین و شمس دوبی در شہر آمدند۔

پس یعقوب خان به مساعدت محمد بٹ یورش کرده پیش از ورود مخالفان در شہر رسید۔ متعاقب او علی ڈار داخل شہر شده پکہائے شہر بریده به مقام زالڈگر علم بغاوت افراشت و یعقوب خان به میدان عیدگاه صفوف محاربہ آراست۔ علی ڈار بنا بر اعتماد موانست و محبت سابقہ در پیش یعقوب خان آمده معافی تقصیرات خود درخواست نمود۔ و یعقوب خان بصلاح اعوان خود مصالحہ او منظور نہ فرمود۔ پس علی ڈار و شمسی چک باتفاق رفقائے خود در سوپور رفتہ شورش برداشتند و یعقوب خان با جمعیت خود یورش کرده در قصبۂ سوپور به جنگ پیوستند مخالفان مغلوب گشتہ منہزم شدند و بہ وقت عبور جسر سوپور از دریائے

ازدحام جمعے کثیر غرق دریا گشتند. پس شمس چک با معاونان خود از راه کوہپایہ بشہر رجعت نمود.

امّا یعقوب خان پیش از ورود آنہا بشہر رسید و علم خیر ماگرے با جماعت خود بطرف کچھامہ مفرور شد. و میر حسین چاڈورہ بموضع شمہال رفت و علی ڈار در خانۂ زمینداری بر محل اختفا پذیرفت و شمس چک در خانقاہ شمس عراقی مخفی بود. یعقوب خان او را اسیر کردہ بزندان محبوس داشت و محمد بٹ بر منصب وزارت اقتدار یافت. یعقوب خان بعد رفع و دفع مخالفان لوائے تعصّب افراشتہ اہل سنّت و جماعت را دستکش جور و جفا افسردہ بیاد رنجانید.

و قاضی موسیٰ کہ از احفاد قاضی میر علی بعلوم غریبہ و فنون عجیبہ آراستہ بود. آبا عن جدٍّ از عہد قاضی ابراہیم فیصلۂ امور قضا یائے این دیار تعلّق بخاندان ایشان داشت. دران ایام ترمیم بام و سقف مسجد جامع بکمال متانت و استواری می ساخت و تا مدّت یک سال باہتمام تمام در اتمام آن پرداخت. یعقوب خان[1] او را بنا بر تعصّب مذہب تکلیف ساخت کہ

---

[1] بقول ملک حیدر چاڈورہ (ص۱۸۰) و خواجہ محمد اعظم (ص۹۹، ۱۰۰) محرک این فتنہ در اصل ملا عینی بود کہ یعقوب شاہ چک را مجبور بر انضمام فقرۂ "علی ولی اللہ" در بانگ نماز کرد. این شخص بر ہمین اکتفا نکرد بلکہ سبب توہین عارف حق مولینا نور الدین عبد الرحمن جامی دم ۸۹۱ھ = ۱۴۹۲ء ۳۴

فرقۂ اہل سنت را مرغوب و منصوص نماید تا که در میان مساجد کشمیر

[۴۴] بیز گشت - روایت ملک حیدر چنین است :-

"(یعقوب خان) گفتۂ ہیچ کس را قبول نمی کرد و خود پسند و خود رائے بود - ازین خود رائی و بے ہوشی یک روزے ملّا عینی کور را کہ بہ خطاب تبرّا خوانی ممتاز و مباہی ساختہ بود طلب نمودہ فرمود کہ پیش قاضی موسیٰ برو و بگو کہ در بانگ نماز "علیٌّ ولیُّ اللّٰہ" ضم کند - چون ملّا محرک و باعث این معنی بود بے آنکہ قاضی مذکور را مذکور سازد - از زبانِ قاضی بعرض رسانید کہ این قسم بانگ خواندن در مذہب اہل سنّت رفض است - و این دو بیت زادۂ طبیعت ملّا است

ہنوز آن ابرِ رحمت در فشان است
مَی و میخانہ با مہر و نشان است

درین دیر مقدس خم تہی نیست
تہی گفتن بغیر از ابلہی نیست

بقول خواجہ محمد اعظم ملّا عینی در مصرعۂ اخیرہ نسبت حماقت بہ مولانا عبدالرحمٰن جامی کردہ است - این دو بیت بجواب فرمودۂ جامی

حریفان بادہ ہا خوردند و رفتند
تہی پیمانہ ہا کردند و رفتند

[۴۴]

است - ملّا عینی نہ فہمیدہ کہ مراد مولانا جامی انقضائے مجلس پر فیض انبیاؑ

مؤذناں فقرۂ "علیٌ ولی اللہ" بہ اذان ملحق ساختند۔ قاضی موسیٰ
بنظر رعایتِ سنّت از صولتِ او نترسیدہ مجوّزِ ایں امر خطیر گردید
یعقوب خان او را بتہمتِ موافقتِ شمس چک نمودہ بر سرِ دیوان شہید
ساخت و لاشۂ مبارک او بہ دُم فیل بستہ در شہر بگردانید ۔
گویند چوں بدر خانۂ خود رسید مادرش برآمدہ معجرِ خود بر فرقِ او
نثار کردہ شکرِ الٰہی بجا آورد کہ در راہِ خدائے تعالیٰ شہید شد ۔
آخر ایں روز ابر و باد و برق و صاعقہ و تگرگ بشدّت و حدّت
تمام در ملک تزلزل انداخت کہ از صولت و صدمتِ برق و رعد
اکثر عورات حاملہ را اسقاطِ حمل شد ۔ بعضے اطفال ہم ہلاک گشتند
و در خانۂ یعقوب خان صاعقہ افتاد کہ منکوحۂ علی ڈار با چہار
زنانِ دیگر از شعلۂ آں بے جاں گشت ۔ بعد ازیں فتور مردم
کشمیر از قاصی و دانی از کردار و اطوار او بیزار گشتہ سرچشمہائے
بغض و عناد از ہر سو جوشیدن گرفت [1]

۴۴
ائمہ و اہلِ بیت و صحابۂ کرام است کہ ظہورِ تمثیلِ آں در بیان صورت ندارد۔ و اگر بنظر
انصاف دیدہ شود در ہر طایفہ چہ از اہلِ عرفان و اہلِ علم و سخن دانان تفاوت در
فیضان شدہ است۔ لاحقین البتہ مثلِ سابقین نیستند۔ بلکہ سخن در دریافت
ایں تبرائے ہم ہست کہ چوں گفتہ است ع
مے دوشینہ با جہر دشان است
گویا معتقد ایں است کہ سابقین ہم مثلِ لاحقین از فیض محروم ماندہ اند۔

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۹۹ ۔

ہمدراں اثنا یعقوب خان موجب رائے دکیک ملا احمن اسود محمد بٹ را از رتبۂ وزارت معزول کردہ محبوس داشت وبجائے او نازک بٹ کہ از حلیۂ تعقل وتدبر معرا بود بوزارت بر داشت۔ انگاہ باتفاق یکدیگر چندے در خرابی ملک و پریشانی رعایا وترویج مذہب تشیع و توہین وتعذیب اہل سنت وتخریب وترہیب جنود ہنود کوشیدہ اعلام جور وجفا افراختند ومردم بسیارے درمعرض ہلاک و فلاکت انداختند۔

بنابراں جمعے کثیر از اکابر کشمیر مثل جناب شیخ بابا داؤد خاکی وحضرت شیخ یعقوب صرفی باتفاق امرائے نامدار درپیش گاہ اکبر شاہ رفتہ برائے تسخیر کشمیر اورا تحریص وترغیب نمودند و عہد ومیثاق بوثوق شرائط منعقد ساختہ عہدنامہ نوشتہ گرفتند از انجملہ یکے آنست کہ حاکمانِ وقت در امور مذاہب وقیمتِ غلات بوجہی معترض نباشند۔ دوم آنکہ غلام وکنیزک از مردمان کشمیر معمول ندارند۔ سیوم آنکہ مردمان کشمیر از تکالیف شاقہ وبدعات مختلفہ مرفہ باشند۔ چہارم آنکہ امرائے کشمیر کہ فی الحال مصدر فتنہ وفساد وعناد ہستند در کارہائی ملکی ومالی دخیل نباشند۔[1]

بعد انعقاد عہد ومیثاق خاقان دوران میرزا قاسم میر بحر[2]

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۹۹۔

[2] بقول ابوالفضل حیدر چک وشیخ یعقوب صرفی چناں برگذاردند کہ بزرگان

بہ بدرقہ گی شیخ یعقوب صرفی وحیدر چک برادر یعقوب خان دوجی تواجی و غیرہ چند کس از امرائے کشمیر با جمعیت عسکر چہل ہزار سوار و بیست ہزار پیادہ برائے تسخیر کشمیر مامور ساخت۔

چوں سنجق فلک فرسای افواج شاہی در حدود راجور رسید یعقوب خان بہ مجرد اطلاع نازک بٹ ولد ابدال بٹ در شہر قایم مقام حکومت ساختہ خود با جمعیت سی ہزار سوار و دہ ہزار بندوقچی عازم ہیرپور گشتہ در ہیرپورہ لوائے تقابل افراشت۔ ازینجا کہ مردم کشمیر از وضیع و شریف بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری یعقوب خان متبغض و متنفر شدہ بودند بنابراں اکثرے از امرا و ارکان دولت روگرداں شدہ با فواج شاہی پیوستند از انجملہ سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با علم شیر خان ماگرے و ظفر خان بچہ شمسی چک پیوستہ باہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر در آمدند و بر سبب این جا

آں ملک از بہ دیدہ ما سر باز نہ گشتند۔ اگر لختے بومی سپاہ پنجاب ہمراہ شوند۔ ہمانا بے آویزش بدست در آید۔ بنابراں مبارک خان و جلال خان گکھڑ و دیگر زمینداران دستوری دادند۔ آں دو کشمیری نزد بنیر بانتظار کمک نشستند۔ دریں ہنگام بر خاطر مقدس پرتو انداخت آنکہ از برون بومیاں دل نمی نہند۔ یا دازنیاہ پسیچی می دہد بنابریں قاسم خان را کہ در کارشناسی و پردلی از یکتایان زمانہ بود۔ بدیں خدمت سربلند گردانیدند۔ وا و بہ کشادہ پیشانی پذیرا شد۔ اکبر نامہ، ج۳، ص۴۹۶

محمد بٹ و شمس چک را از حبس خانہ رہائش دادہ آتش تعصب افروختند و باتفاق مردم عوام خانقاہ جڈی بل سوختہ مرقد شمس عراقی را مزبلۂ اہل شہر کردند و خانمان اہل تشیع را غارت کردہ خاکستر نمودند و تا سہ روز تخریب فرقۂ شیعہ ہا نمودہ از راہ ہنوچ گریختہ با فوج اکبر شاہ ملحق شدند۔ و یعقوب خان در ہیرہ پور دہ رسید۔ یوسف چک ولد حسین خان و ابہ چک ولد ابدال چک و سید ابراہیم خان پسر مبارک خان وغیرہ برائے محافظت راہ کونہ بل تعین ساختہ من جملہ آنہا جمعے کثیر مفرور شدہ با فوج شاہی پیوستند۔ یوسف چک و ابہ چک و سید ابراہیم تنہا ماندہ با یعقوب خان لاحق شدند بہرام نایک و شنگی نایک کہ برائے محافظت راہ بندو مامور شدہ بودند با فوج شاہی الحاق نمودند۔ و قاسم نایک و حسین چک کہ از راہ پیرپنچال ہراول فوج رفتہ بودند با فوج شاہی مقابلہ گشتہ بہ محاربہ و مجادلہ پیوستند۔ و قاسم نایک در حملۂ اول کشتہ شد پسرش ظفر نایک با وجود قتل پدر از ضرب و حرب باز نماندہ بہ معاضدت محمد چک بر فوج شاہی قافیہ تنگ ساختہ عاقبت ہر دو مقتول شدند۔ محمد بٹ و شمس چک کہ از دست ظفر خان و علم شیر خان اطلاق یافتہ بودند بہ استمالت و مدارائے سید ابوالمعالی با عانت و امداد یعقوب خان در ہیرہ پور دہ رفتند۔ و ہمان روز عسکر شاہی از کتل پیرپنچال عبور کردہ با فوج یعقوب خان بہ جنگ پیوستند کہ تا یک پہر روز

آتش محاربہ وقتال مشتعل بود و افسران افواج یعقوب خان بسبب بیدلی در جنگ درنگ می ساختند۔

دراں اثنا یعقوب خان برائے حاجت بول از مادیان[1] ارکا خود نزول کردہ عنان مادیان در دست گرفت ناگاہ اسپے مغل کہ از خیول مقتولاں یلہ شدہ بود یا مادیان مذکور متنازع گشت و دلیماں نزع کردہ ہردو رم خوردند۔ یعقوب خان بپای پیادہ از رزمگاہ زخم برتافتہ بجانب فرودگاہ خود می رفت لیکن فوج یعقوب خان مادیان مرزبان بغیر راکب حیران دیدہ یکبار رہمہا ہزیمت خوردہ از ہم متفرق و پریشان گشتند و فوج شاہی بتعاقب آنہا گرم عنان تاختہ بسیارے مقتول و مجروح گردانیدہ در قصبۂ شوپیان سنجق شاہی افراختند۔ روز دوم بکمال کر و فر و شان و شوکت داخل شہر گشتہ طبل فیروزی نواختند و یعقوب خان خائب و خاسر و پریشان پشیمان ہمگی یکسال و دو ماہ[1] حکومت کردہ بجانب کشتواڑ[2] فرار اختیار نمود۔

---

۱ نزد خواجہ محمد اعظم تا مدت یک سال و شش ماہ حکومت کرد " (واقعات کشمیر صفحہ ۹۸)

۲ بروایت ابوالفضل یعقوب شاہ چک بعد ازیں دو سہ مرتبہ از بنگاہ کشتواڑ در شبخون با افواج اکبری بسر بردہ ، بالآخر از یاد خود سری و سرتابی ستوہ آمدہ خود را حوالۂ افواج شاہی نمود و بمیانجی میرزا یوسف خان رضوی بآستان قدسی اساس رسید۔ شہریار مہربان دل پذیرفتہ خوش گردانید۔ در سنہ ۱۰۰۱ھ مطابق ۱۵۹۳ء در بنگالہ جاگیر یافت۔ (اکبرنامہ جلد سوم) صفحہ

تسلط یافتن شاہانِ چغتائیہ بر ممالک ہندستان و کشمیر

مؤرخانِ پیشین می آرند کہ سلطان ابوسعید میرزا[۱] بن سلطان میرزا[۲]
بن سلطان میران شاہ بن صاحبقران ثانی امیر تیمور گورگانی در ممالک
ترکستان و خراسان پادشاہ عظیم الشان بود۔ ایام حکومت بسر
بردہ در عراق شہید کردند[۳]۔ و یازدہ پسر نیک اختر از وی یادگار

---

۴۴ بقول ڈاکٹر صوفی مقبرۂ یعقوب شاہ بادشاہ آخرین کشمیر در بیرونِ قصبہ
کشتوار، جنوب شیر کوٹ براہ چوگام واقع است۔ ملکہ اش فتح خاتون در یادگار
شوہرش نہرے تحفیر نمود کہ تا حال برائی اہالیانِ کشتوار نعمت بزرگ است۔ فتح
خاتون علاوہ ازیں یک تالاب و نہرے از کالی ناگ نزد قریہ ذیوار حفر نمود۔
بہ تحقیق ڈاکٹر صوفی آرامگاہ آخرین بادشاہ کشمیر دریں ایام بغیر از تودہ صغیر
از سنگ آہک نیست۔ این نیز در قطعہ اراضی مملوکہ برہمنے است۔
(کشمیر جلد اول ص ۲۳۷)۔

۱؎ (۸۷۳ھ — ۸۳۰ھ = ۱۴۲۶ء — ۱۴۶۸ء)۔

۲؎ ابن سلطان محمد میرزا (اکبرنامہ جلد اول ص ۹۲)۔

۳؎ سبب شہادت سلطان ابوسعید این بود کہ در یکے از حروب با ترکمانان قحطے
در لشکرش پیدا شدہ در ہنگام مراجعت از قراباغ او را عقب کردہ و دستگیر
نمودہ نزد آذون حسن امیر ترکمہ آق قوینلو (گوسفند سفید) بردہ او را
بقتل رسانیدند۔ (تاریخ ایران فارسی تصنیف میلکم صاحب ص ۱۷۹)۔ بقول ابوالفضل (اکبرنامہ
جلد اول ص ۹۳) تاریخ شہادت سلطان ابوسعید در شنبہ ۲۲ رجب سنہ ۸۷۳ھ (۱۴۶۸ء) واقع شد۔

ماندند۔ از انجملہ چہار پسر بہ سلطنت رسیدند۔ الغ بیگ میرزا در کابل احمد میرزا[1] در سمرقند۔ محمود میرزا[2] در حصار و قندز۔ عمر شیخ میرزا[3] در اندجان[4] و فرغانہ۔ و بغیر الغ بیگ میرزا سہ برادر دیگر دختران یونس بیگ حاکم مغلستان در عقد داشتند۔ چون عمر شیخ میرزا در فرغانہ حکومت میکرد در ۸۸۸ھ اورا از بطن دختر یونس خان[5] فرزندے بوجود آمد موسوم بہ محمد بابر میرزا کردند۔ تاریخ تولدش

اندرشش محرم زاد شہ مکرم ۔ تاریخ مولدش آمد شش محرم[6]

عمر شیخ میرزا در ۸۹۹ھ از بالائے بام کبوتر خانہ افتادہ شتغار گشت۔

---

[1] احمد میرزا کلان ترین پسر سلطان ابوسعید میرزا بود و حکومت سمرقند و بخارا داشت۔ (توزک بابری مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین، چاپہ آکسفورڈ یونیورسٹی صفحہ ۲۵)۔

[2] محمود میرزا پسر سوم سلطان ابوسعید بود و حکومت استر آباد داشت۔ در ۸۵۷ھ مطابق ۱۴۵۳ء متولد و در ۹۰۰ھ مطابق ۱۴۹۵ء وفات یافت۔ (ایضاً ص ۲۳)۔

[3] عمر شیخ میرزا پدر ظہیر الدین محمد بابر پسر چہارم سلطان ابوسعید بود۔ در ۸۶۰ھ مطابق ۱۴۵۵ء در سمرقند متولد شد۔ پدرش ابوسعید چون دید کہ تیمور بیگ پسر کلان خود عمر شیخ را حکومت فرغانہ دادہ است۔ بنا بر اتفاق نام سابق الذکر نیز پسر خود عمر شیخ را حکومت اندجان بخشید۔ (توزک بابری، مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین ص ۱۴ و ۱۵)۔

[4] در اضلاع جنوب دریائے سیحون شہر اندجان است کہ دار الخلافت فرغانہ بود۔ اندجان برائے میوہ جات سرد سیری مثل ناشپاتی وغیرہ مشہور بود۔ بہ عہد بابر اندجان سہ دروازہ بزرگ داشت و قلعہ اش بطرف جنوب بود۔ و نہ نہر ہائے صغیر در شہر می رفتند۔

[5] مراد از قتلق نگار خانم است۔ قتلق نگار خانم دختر دوم

ظہیر الدین بابر شاہ۔ بعمر یازدہ سالگی[1] پادشاہ شدہ ظہیر الدین لقب یافت۔ فی الفور عموی خودش احمد میرزا حاکم سمرقند وخالوی خودش محمود خان بن یونس[2] خان برسر او علم مخاصمت و منازعت افراختہ باہمدیگر معرکہ ہای بسیار و فسادہای بیشمار کردہ عرصۂ دوازدہ سال در جنگ وجدل و ردّ و بدل بسر بردند وگاہے غالب وگاہے مغلوب میشدند۔ چنانچہ توضیح آن در کتب متداولہ مبسوط[3] است۔ عاقبۃ الامر در ۹۱۰ھ شیبانی خان اوزبک بر مملکت بخارا وسمرقند قبضہ نمود۔ بابر شاہ از روئے حرام نمکی معاونان ومخالفت معاندان بی پال وپرگشتہ تنگی با جمعیت بیست سوار از جنگ مخالف خونخوار فرار اختیار کردہ بہ شبا نروز

[2] یونس خان از نسل چغتائی خان کہ پسر دوم چنگیز خان است بود۔ متوفی ۸۸۸ھ مطابق ۱۴۸۳ء۔ تزک بابری ص ۳ (ارسکن)۔

[1] اما بقول خودش بابر بعمر دوازدہ سالگی حاکم فرغانہ شد (تزک بابری ص ۱ مترجمہ ارسکن ایڈن چاپ مطبعۂ آکسفورڈ لندن ۱۹۲۱ء)۔

[3] جنگہا کہ بابر را در ماوراء النہر با سلاطین چغتائیہ و اوزبک در عرصۂ دوازدہ سال پیش آمدہ است۔ یکے در سال نہصد و سہ (۹۰۳ھ) از بایسنغر میرزا پسر سلطان محمود میرزا نزد اندجان۔ دوم از شیبک یا شیبانی خان در سال نہصد و شش (۹۰۶ھ) وسوم بعد کشتہ شدن شیبک خان در سال نہصد و ہفدہ (اکبر نامہ جلد ۱۔ ص ۹۹ چاپ لکھنؤ ۱۹۱۳ء)

بخوف دشمنان بکمال اضطراب و انقلاب بی خور و خواب دویده
همراهیانش از هم پاشیده تنها کوه و صحرا طی کرده شداید مصائب
بیشمار کشیده در حدود مغلستان میان یک قریه قرار یافت.
اتفاقاً چندکس از ملازمان قدیمی او پیشتر در آنجا سکونت
میداشتند۔ آنها بدیدن بابرشاه مسرور گشته در خدمات
او جانفشانی ها کردند۔ موجب تقدیر مادرش در حالت آواره گردی
در آنجا وارد گشت و چند ماه در آنجا بسر برده از مردم کوهساری
قریب دو صد سپاه جمع کرده بی سر و سامانی بحصار شادمان
متوجه شده در مدینة الرّجال ترمذ رسید۔ و از آنجا باتصواب
امیر محمد باقر روی توجه بجانب کابل آورد۔ و خسروشاه[1] نام
شخصی از وزرای عمر شیخ که پیشتر حرام نمکی کرده در نواحی
بلخ سرغنهٔ چند قوم شده بود بجهت تلافی تقصیرات سابقه بملازمت
بابرشاه مشرف گشت۔ و بابرشاه ملازمان و نوکران او

---

[1] خسروشاه از خوانین سلطان محمود میرزا پسر سلطان ابوسعید میرزا بود۔ اصلش
از ترکستان قبیلهٔ قبچاق است۔ در جوانی بخدمت ترخان بیگ بود۔ خسروشاه
در "واقعهٔ عراق" همراه سلطان محمود میرزا بود و در مصاحبت او خدمات پسندیده
بجا آورد۔ بقول بابر عادات و اطوار پسندیده نداشت و مردے لوطی
بود۔ از حکایت های بی رحمی و احسان نافراموشی خسروشاه این ست که وے چشمهائے
یک پسر محسن خود را از حدقه بیرون کنانید و دیگر را قتل کرد (توزک بابری ص ۴۲
مترجمه ارسکن و جان لیڈن چاپ مطبعه آکسفورڈ لندن سنه ۱۹۲۱)

کہ بقدر ہشت ہزار سوار و پیادہ بودند فریفتہ از خود ساخت۔ و خسرو شاہ فرد واحد ماندہ نزد بدیع الزمان بگریخت۔ و چند شتر بار از نقد و جنس و تحائف در دست بابر شاہ[1] افتادہ اسباب شاہی بہم رسانیدہ وارد کابل گردید۔ و محمد مقیم داماد میرزا الغ بیگ در انجا حاکم بود چند روز متحصن گشتہ امان خواست۔ و بابر شاہ[2] با جمعیت سی ہزار سپاہ داخل کابل گشتہ بر تخت سلطنت جلوس نمود و در ضبط و ربط امور مملکت پرداخت۔ و در آبادی دہات و ترصیص عمارات و تعمیر باغات[3] و احداث گلزار و بساتین مصروف ماندہ اطراف دیار کابل زمین رشک فردوس برین گردانید و ہمیشہ در سیر باغات و سیاحت اطراف کوہسار و تماشای گلزار اوقات بسر می برد۔ در سنہ ۹۱۱ھ در کابل[4] زلزلہ

---

[1] صحیح این است کہ "بابر از کمال مردی و فرط جوانمردی در مقام انتقام نیامدہ، حکم فرمود کہ خسرو شاہ از اموال خود آن مقدار کہ اختیار کند برگیرد و بخراسان رود۔ او پنج شش قطار قچر و شتر از مرصع آلات و طلا و دیگر نفائس اجناس بار کردہ بجانب خراسان رفت۔ (ایضاً، ص...)"

[2] بابر کابل و غزنین را از مرزا محمد مقیم بلا مزاحمت در اواخر ربیع الثانی سنہ ۹۱۰ھ (۱۵۰۴ء) گرفت (توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن ص ۲۱۶)۔

[3] منجملہ آنہا "چہار باغ" از باقیات بابر در کابل بود (حاشیہ ۲۔ توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن ص ۲۱۴)

[4] بہ عہد بابر کابل بہ چہار دہ تومان (ہندی پرگنہ) منقسم بود و بہ تفصیل ذیل یازدہ زبان در رواج داشت:۔ عربی، فارسی، ترکی، مغلی، ہندی، افغانی، پشائی، پراچی، گبری، برکی و لمغانی۔ (ایضاً ص ۲۲۵)

عظیم واقع شدہ تا مدت یکماہ اکثر عمارات برخیت و بابرشاہ بار دیگر در تعمیر عمارات و تجدید مکانات متوجہ شدہ رعایا را در مہد امن و امان نگہداشت۔ و در ہماں سال قلات و قندہار و غزنین و ہزارہ جات مفتوح ساخت۔

و در ۹۱۲ھ موجب خواستگاری عموی خود سلطان حسین در خراسان رفت و در انجا چندگاہ در عیش و سرور بسر برد۔ و لیوقت معاودت موجب کثرت برف درمیان برفانی کوہستان زحمت جانکاہ برداشتہ وارد کابل گشت۔ و در ایام نہضت او برادرش باغی گشتہ تسلط کابل کردہ بود۔ چوں بابرشاہ رجعت فرمود آں باغی بعجز و نیاز پیش آمدہ امان یافت۔ بابرشاہ پیشتر از شرب شراب اجتناب میکرد امّا بعد مراجعت خراسان در تشرب شراب و نوشیدن مسکرات مائل گشتہ داد عشرت میداد۔ چنانچہ درمیانِ باغ شاہی یک حوض سنگِ مرمر از شراب انگوری مملو میداشت و ہر کسی برکنارۂ آں نشستہ تشرب می ساخت۔ بابرشاہ اکثر اوقات ایں بیت تکرار میکرد۔ بیت

نوروز و نوبہار و مَی و دلبر خوش است

بابر بعیش کوش کہ دُنیا دوبارہ نیست

و در ۹۱۷ھ[1] شیبانی خان از دست جاں نثارانِ

---

[1] بقول بابر قتل شیبانی خان در ۹۱۶ھ (۱۵۱۰ء) در مرو شاہجہاں کہ ۲۴۳

سلطان اسمٰعیل صفوی[1] بقتل آمدہ بابر شاہ با لشکر و سپاہ بازبجانب سمرقند نہضت کرد و باعانت وامداد سلطان اسمٰعیل صفوی لشکر اوزبکان را قلع و قمع کردہ بارِ سوم بر تخت سمرقند جلوس نمود۔ و بعد ہشت ماہ از دوئی غلبۂ اوزبکاں یاز ترک سلطنت کردہ وارد کابل گردید و در سنہ ۹۲۴ھ با جمعیّت دوازدہ ہزار سپاہ بجانب کابل رحعت فرمود۔

و در سنہ ۹۲۵ھ باز اشہب عزیمت را جولان دادہ ممالک پنجاب تا ساحل دریای چناب و علاقۂ گہکران قبضہ کردہ بجانب دار الخلافت معاودت نمود۔

و در سنہ ۹۲۶ھ لوای کشور کشائی افراشتہ باغیان سیف ...

[2] مقاتلۂ عظیم مابین شیبانی خان و شاہ اسمٰعیل صفوی افتاد، واقع شد۔ درین جنگ شمارہ لشکر شیبانی خان ۲۵ ہزار و شاہ اسمٰعیل صفوی ۱۷ ہزار بود۔ (ایضاً توزک بابری ص۶۷)۔

[1] شاہ اسمٰعیل متوفی ۹۳۰ھ (۱۵۲۳ع) بانی دودمان صفوی در ایران در ترویج مذہب امامیہ غالی بود۔ قریباً بیست و چہار سال حکومت کردہ عالم فانی را پدرود کرد۔ در تمام عمر یک دفعہ در حدود آذربائجان بدست سلطان سلیم عثمانی شکست یافت۔ ایرانیان او را ببیاد می ستایند و در اوصاف و اغراق از حد می کنند۔ (ایضاً توزک بابری ص۲۹۲ و ترجمۂ فارسی تاریخ ایران میلکم صاحب ص۱۸۵) چھاپ بمبئی سنہ ۱۸۷۴ع۔

زئی را تطاول و تاراج ساختہ از لب دریای سند باستماع خبر یورش آوردن سلطان سعید[۱] بر بدخشان بازگشت رفتہ دنگہداشت حدود کابل پرداخت۔ و بعد دفع و دفع سلطان سعید در ۹۲۷ھ[۲] بجانب پنجاب یلغار کردہ تا حدود سیالکوٹ فتح نمود۔ و قصبہ سیدپور را قتل عام کردہ سی ہزار کنیز و غلام درآوردہ بہرسید۔ راجہ سیدپور را قتل کردہ بجانب کابل عود نمود۔

و در ۹۳۰ھ سمند عزم را ہمیز دادہ بہار خان و مبارک خان لودی مغلوب و منکوب ساختہ بر تخت لاہور جلوس نمود و تا ملک سرہند متصرف بلاد و امصار گشتہ اطراف و اکناف پنجاب ضبط نمود و شیخ علی بیگ و قوچک بیگ اوزبک با جمعیت سپاہ و لشکر برای تسخیر خطۂ کشمیر مأمور فرمود۔ چوں در کوہستان بہرہ رسیدند ملک کاجی چک با جمعیت مردم کوہستان و معاونان خود فوج شاہی را ہزیمت دادہ بسیارے بقتل رسانید۔ پس بابر شاہ تسخیر کشمیر معطل داشتہ بجانب کابل متوجہ گشت۔

و در ۹۳۲ھ روز جمعہ غرۂ صفر مرتبہ پنجم رایت نصرت

---

[۱] مراد از سلطان سعید والئ کاشغر۔ پدر میرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی است (حاشیہ توزک بابری ص۱۹۱ ترجمہ جان لیڈن و ارسکن صاحبان)

[۲] ۱۵۲۰ء۔

افراشتہ با جمعیت دوازدہ ہزار سوار لب دریای راوی مضرب خیام ساخت واز طرف سلطان ابراہیم لودی دولتخان و غازی خان با جمعیت چہل ہزار سوار بمحاربت وبہادرت کردہ بغیر جنگ منہزم شدند و دولت خان با پسر علیخان در قلعۂ بلوٹ متحصن گشت بعد محاصرہ ومقاتلۂ بسیار از جان امان یافتہ مال واسباب قلعہ بغارت رفت وغازی خان در کوہستان پنہان شد۔ انگاہ بابرشاہ حدود پنجاب از مخالفان صاف[1] کردہ بجانب دہلی یلغار نمود۔ وابراہیم خان لودی با جمعیت یک لک سوار ودہ ہزار فیل[2] با توزک وشان وسامان فراوان از دہلی کوچ کردہ در میدان پانی پت خیام دولت افراشت ازین طرف بابرشاہ عسکر خود آراستہ پنجہزار سوار برائے شبخون ابراہیم شاہ تعین ساخت۔ چون غنیم واقف بود کاری نساختہ برگشتند۔ وافواج ابراہیم شاہ دلیر گشتہ در معرکہ جلو ریز درآمدہ حملہ آور شدند۔ چون نزدیک رسیدند شتاب آنہا کمتر شد ودلیران بابری صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ مانند ہزبر ژیان در رمۂ گوسفندان درآمدہ در قتل افغانان تقصیری نکردند۔ واز دو ساعت روز تا نصف

---

[1] اکبر نامہ جلد اول صفحہ ۱۰۰۔

[2] بقول ابوالفضل "ہزار فیل جنگی داشت"۔ (ایضاً صفحہ ۱۰۰)

بهار نابیره جنگ مشتعل بود۔ قریب چهل هزار کس از فوج افاغنه
زیر تیغ آمده از کله ها منارها افراختند۔ وسلطان ابراهیم شاه
هم با پنج شش[1] هزار کس در یک معرکه بقتل رسید۔ وتمامی
مال واسباب افاغنه در دست مغلان افتاد۔ وپس ماندگان
غنیم آواره دشت خذلان گشته بابر شاه ۱۲[2] ماه رجب بکمال
اقتدار وافتخار داخل دهلی شد وبعد ملاحظه عمارات قدیم و
زیارات فخیم بجانب آگره نهضت کرده ۲۲[3] ماه مذکور بر تخت
آگره جلوس فرمود۔ وهمایون شاه در دولت خانه سلطان
ابراهیم درآمده خزاین ودفاین ضبط نمود۔ ومادر سلطان
ابراهیم با جمعی از یتیمان بعجز وانکسار پیش آمده یک جوهر الماس
بوزن هشت مثقال که از خزینه راجه بکرماجیت در دست
سلطان علاء الدین تغلق افتاده بود همایون شاه را نذر خدمت
نمود وهمایون شاه آن عجوزه مستوده را قدر ومنزلت افزوده
در حرمخانه شاهی نگهداشت وبابر شاه بعد سه روز برائے
ملاحظه دقائن وخزائن برآمده سیصد وپنجاه هزار روپیه نقد

---

[1] اکبرنامه جلد اول ص۱۱۱ - بقول بابر کسیکه نعش سلطان ابراهیم لودی درمیان مقتولان شناخت کرد طاهر طبری از لشکریان بابر بود۔ (توزک بابری ص۱۸۸ جلد دوم مترجمه ارکن)

[2] یعنی ۱۲ ماه رجب ۹۳۶ھ مطابق ۲۱ اپریل ۱۵۲۶ء۔

[3] مطابق ۳ مئی ۱۵۲۶ء - لاکن صحیح این است که دخول بابر در آگره ۴م

ویک خزانهٔ دربسته به همایون شاه بخشید - وسلطان میرزا
را چهار شمشیر مرصّع و دو لک دو پیه نقد عطا نمود - و جمیع
میرزایان و امیران و افسران عسکر و تاجران و طالب علمان
لشکریان را بقدر حیثیت بهره رسانید - و در سمرقند و خراسان
و عراق خویشان و دوستان خود را تحفه ها فرستاد - و برای
حرمین الشّریفین و بعضے زیارات مقدسه تحائف بے شمار
مرسول داشت و ساکنان کابل را از خرد و کلان موجب
سرشماری یک یک روپیه شاهرخی ارمغان شاهی مبذول
فرمود - اندوختهٔ سالهای دراز در یک مجلس صرف نمود موجب
آن اورا قلندر میگفتند - پس بابر شاه را امرایانِ خود برای
رجعت کابل ترغیب میدادند امّا بابر شاه مطلقاً قبول
نفرمود[۱] -

[۴۴] بتاریخ ۲۸ رجب ۹۳۲ھ مطابق ۱۰ مئی ۱۵۲۶ء واقع شد - (توزک
بابری مترجمه ارسکن صـ۱۹۲) - امّا ابوالفضل تاریخ ورودش در آگره ۲۱ ماه
رجب ۹۳۲ھ قرار داده است (اکبرنامه صـ۱۱۱) - از هنگام فتح کابل
در ۹۱۰ھ (۱۵۰۴ء) تا ایندم بابر خیال فتح هندوستان در مکمن خاطر
میداشت، لاکن بسبب نامساعدگی حالات درارادهٔ خود کامیاب نمی گشت -
بالآخر درین مرتبه که بقول خودش کوشش پنجم در تسخیر هندوستان بود.
تائید ایزدی فایز المرام گشت - (توزک بابری مترجمه ارسکن صـ۱۶۳)

[۱] ابوالفضل درین ضمن چنین می نویسد :- ۴۴

چون راجگان و مرزبانان ہندوستان دانستند که بابر شاه در ہند تسلط و تمکن فرمود بنابران بسیاری از مفدان حمله آور گشته بقتال و جدال پیوستند و بامداد حضرت باری هرکس را نگونساری حاصل گشت۔ عاقبت رانا سانگا مہارا راجہ اودی پور با جمیع راجگان ہند و مرزبانان اسلامیه اتفاق کرده با جمعیت دو لک سوار بر آگره یورش نمود۔ و بابر شاه

[۴۴] "درین سال که عرصه آگره مخیم سرادقات اقبال شده افراط گرمی ہوا و تاثیر سموم و وبا و ناسازگاری ہوا و ناروائی راه ہا و دیر رسیدن سوداگران تنگئ معاش و فقدان اجناس پدید آمد و کار بر خلایق دشوار شد۔ اکثر امرا قرار بانتقال از ہندوستان به کابل و آن حدود دادند دبسیاری از جوانان ترک این ممالک گفته بے رخصت رفتند" (اکبرنامه جلد اول صـ ۱۱۴)

[۲] ہنگام ورود بابر در ہند ہفت بادشاه حکمرانی میکردند۔ پنج ازان سلطان بودند و دو ہندو به تفصیل ذیل:۔

(۱) سلطان ابراهیم خان لودی افغان در مرکز یعنی از دہلی تا جونپور۔

(۲) سلطان محمد مظفر در گجرات۔

(۳) خاندان بہمنی در دکن (کلیم الله بہمنی بن محمود شاه بہمنی)

(۴) سلطان محمود در مالوه۔

(۵) نصرت شاه در بنگال۔

(۶) والی بیجانگر کرشن دیو رائے (متوفی ۱۵۲۹ء)

(۷) رانا سنگرام سنگھ المعروف رانا سانگا والی چتوڑ۔ (توزک بابری صـ ۱۹۸)

باجمعیت خود کہ زیادہ از بیست ہزار نبود بمقابلہ غنیم صفوف محاربہ آراستہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت بابر شاہ غالب گشت و فوج غنیم را قتل عام کردہ رانا سانگا فرار اختیار نمود۔ "فتح بادشاہ اسلام"[1] تاریخ است۔ بعد ازاں منڈنی رائے راجہ چندیری سر شورش برداشتہ باجمعیت پنج شش ہزار سپاہ بقتل رسید۔ و بابر شاہ بدیہہ تاریخ گفت۔ تاریخ :-

بعد چندی مقام چندیری　　پُر ز کفار و دار حربی حرب
فتح کردم بحرب قلعۂ آں　　گفت تاریخ فتح دارُ الحرب[2]

بعد ازاں باغیان و طاغیان را در ہر جا قلع و قمع ساختہ ایام عمر عزیز خود در عیش و عشرت و سیر و تفرج گذرانید۔ و در علم

---

[1] ۹۳۴ھ (۱۵۲۸ء)۔

[2] ایضاً۔ بقول محشیانِ تزک بابری صنؔ۲۰ مدنی رائے وزیر باستقلال سلطان محمود دوم والی مالوہ بود۔ محمود از چگونگی غلبۂ او خائف شدہ نزد سلطان مظفر دوم والی گجرات پناہ آورد۔ سلطان مظفر بعد از جنگ بسیار بر مدنی رائے و لشکر یانش غلبہ نمودہ حکومت مالوہ بہ سلطان مظفر واگذار نمود۔ بعد ازیں مدنی رائے نزد رانا سانگا آمدہ بصلۂ خدماتش حکومت چندیری یافت۔ سلطان محمود خلاف ہر دو کوچ نمود۔ لیکن در جنگ کہ مابین فریقین رو دیداد شکست بر افواج محمود افتاد و گرفتار شد۔ واقعۂ مزبور در ۱۵۱۹ء رو دیداد۔

فقہ حنفی مجتہد بود۔ و وقت نماز از و فوت نمی شد۔ و بروز جمعہ همیشہ روزہ میداشت۔ و در علم موسیقی و شعر و املا و انشا بی ہمتا بود۔ و بعد فتح اودی پور از شرب شراب تایب گشت لیکن سر رشتۂ عیش از دست نداد۔ رنگین مزاج و سخت طبیعت و مصیبت پسند بود۔ کہ در عرصۂ یکروز از کالپی تا آگرہ بمسافت یکصد و شصت میل راہ قطع نمود۔ و شمشیر در دست گرفتہ خود را بدریا می انداخت۔ طبیعتش از جادۂ اعتدال برگشت۔

و ہمایوں شاہ پیش ازاں بعارضۂ بیماری بنفس شماری رسیدہ بود۔ بعضے مشائخاں گفتند چیزے کہ بنظر پادشاہ عزیز است بنام فرزند تصدق باید داد۔ بابر گفت مرا جان خود عزیز است بر و فدا خواہم ساخت یکبار خود را سہ دفعہ بر سر او نثار کردہ سر بسجدہ نہاد۔ سہ بار گفت برداشتم، برداشتم، برداشتم۔ و بقدرت خدا ہمایوں صحت یاب شدہ بابر شاہ انتقال نمود[1]۔ تاریخ۔

"ہمایوں بود وارث ملک وی"۔

نصیر الدین ہمایوں[2] شاہ نہایت خوش خلق و لطیف طبع

---

[1] بموجب اکبر نامہ جلد اول صفحہ ۱۲۴ محل وفات بابر چہار باغ است کہ در آگرہ برلب دریائے جون (جمنا) بود۔ [2] سنہ ۹۳۷ھ (۱۵۳۰ء)۔ تاریخ مزبور از گفتہائے مولانا شہاب معمائی است (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [3] ولادت ہمایوں شب سہ شنبہ چہارم ماہ ذیقعدہ نہ صد و سیزدہ ہجری (۱۵۰۷ء) در ارک کابل از بطن ماہم بیگم دختر سلطان حسین میرزا واقع شد۔ تاریخ ولادت "سلطان ہمایوں خان"

ونشاط مند وعیاش بود از علم ریاضی و بیات شعر و سخن بہرۂ تمام داشت کرۂ ارضی و سماوی از مخترعات اوست۔ وبعد وفات پدر جشنی عظیم ترتیب داده بر تخت جلوس[1] نمود۔ و دوازده ہزار کس را خلعت و انعام بخشید۔ ومیرزا کامران را حکومت کابل و قندہار وملتان و پنجاب وپشاور بخشید۔ ومیرزا ہندال را میوات ومیرزا عسکری را ولایت سنبل جاگیر عطا[2] نمود۔ واین ہر سہ کس برادران او بودند۔

ودر ۹۳۸ھ[3] با سلطان محمود لودی که والی جونپور بود جنگ کرده مملکت او بسلطان جنید[4] برلاس تفویض نمود۔ محمد زمان[5] میرزا نبیرۂ سلطان حسین میرزا باتفاق خواہرزاده ہای خود

وشاه فیروز قدر" و"بادشاه صف شکن" یافته اند۔ (اکبرنامہ ج ۱ ص ۱۳۶)

[1] مطابق اکبرنامہ وطبقات اکبری جلوس ہمایون بر تخت سلطنت در دارالخلافہ آگره بود۔ "خیر الملوک" تاریخ است۔

[2] طبقات اکبری ص ۱۹۴ چھاپہ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ۔

[3] ۱۵۳۱ء۔

[4] سلطان جنید برلاس برادر نظام الدین خلیفہ وزیر اعظم بابر بود۔ در ۹۳۳ھ (۱۵۲۶ء) از طرف بابر بحکومت جونپور تعیین یافت (توزک بابری ص ۵ وص ۲۷ مترجمہ جان لیڈن وارسکن صاحبان)۔ [5] محمد زمان میرزا پسر بدیع الزمان میرزا نسبت با بر شرف دامادی داشت (اکبرنامہ جلد اول ص ۱۳۸ چھاپ لکھنؤ سنہ ۱۹۱۳ء)

محمد سلطان و نخوت سلطان علم مخاصمت افراشتند عاقبت مغلوب شدند۔ محمد[۲] زمان در قلعۂ بیانہ محبوس کردہ محمد سلطان و نخوت سلطان نابینا ساخت۔

همدران سال میرزا کامران با جمعیت سی هزار سوار برای تسخیر خطۂ کشمیر تعئین فرمود و میرزا کامران خود در نوشهره قیام ساخته موکب منصور با فسری محرم بیگ تاشلیقی و شیخ علی بیگ اوزبک روانه کشمیر ساخت۔ سلطان محمد شاه با امرای کشمیر بمقابلۂ آنها داد شجاعت و دلاوری داده بعد کشاکشی بسیار و مجادلۂ بے شمار ترکان مغلوب گشته طرح مصالحه انداخته بی نیل مرام رجعت نمودند۔

و در ۹۳۹ھ علاء الدین لودی با جمعیت چهل هزار سوار بر تسخیر دهلی خروج کرده شورش بر داشت۔ و میرزا هندال بمقابلۂ او نامزد شده سه صد کس از رؤسای افاغنه قتل کرده مظفر و منصور رجعت نمود۔

و در ۹۴۰ھ بهادر شاه گجراتی شورش بر داشته

---

[۱] در اکبرنامه جلد اول صفحہ ۱۲۶ این نام الغ بیگ مرزا دیده شد۔

[۲] بقول بخشی نظام الدین محمد زمان میرزا نیز حکم بر میل کشیدن چشم کرده شده بود۔ لاکن نوکران بادگار بیگ مردم کش را از آسیب میل محافظت نمودند۔ (طبقات اکبری صفحہ ۱۹۴ چاپ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ)

قلعہ چتوڑ[1] قبضہ نمود و با عسکر شاہی بارہا بمقابلہ و مقاتلہ پیوست بعد وقوع معرکہ ہائے بسیار در قلعۂ چاپانیر متحصن گشتہ محاصرۂ آں بطول انجامید۔ عاقبت بہادر شاہ مفرور شدہ در جزیرۂ دیو قیام ساخت۔ و ہمایوں شاہ مال و اسباب و دفائن قلعہ را متصرف گشتہ شہر چاپانیر را غارت کنانید۔ و ممالک گجرات و احمد آباد در قبضۂ اقتدار درآوردہ حاکم آنجا میرزا عسکری متنقل گردانید۔ پس ازاں بجانب برہانپور عزیمت کردہ خاندیس و برہانپور را قبضہ نمودہ بجانب منڈول[2] نہضت ساخت۔ و بہادر شاہ از جزیرۂ دیو برآمدہ باتفاق عماد الملک جرکش قریب چہل و پنجاہ ہزار سوار جمع کردہ بر گجرات[3] حملہ نمود۔ و میرزا عسکری تاب تقابل در خود ندیدہ در آگرہ بشتافت۔ و بہادر شاہ گجرات

---

[1] بقول ابو الفضل بہادر شاہ گجراتی قلعۂ چتوڑ را در نہ صد و چہل و یک (۹۴۱ھ) مفتوح ساخت (اکبر نامہ جلد اول ص ۱۴۶)

[2] "منڈو" (توزک بابری ص ۲۰، اکبر نامہ ج ۱ ص ۲۵۲، طبقات اکبری ص ۱۹۶)۔

[3] بقول نظام الدین جنگ مزبور درمیان عماد الملک غلام بہادر شاہ گجراتی و میرزا عسکری در نواحی محمود آباد کہ دوازدہ کروہی احمد آباد است واقع شد۔ شمارہ افواج عماد الملک پنجاہ ہزار سوار بود۔ بخلاف روایت حسن عماد الملک دریں جنگ از میرزا عسکری شکست یافت (طبقات اکبری ص ۱۹۸ مطبوعہ نولکشور پریس لکھنؤ)

واحمدآباد درا قابض گشت[1] - وہمایون شاہ باستماع اخبار مسارعت کردہ در آگرہ نزول یافت - مقارن این حال سلطان جنید برلاسہ حاکم جونپور در سنہ ۹۴۳ھ[2] از دنیا درگذشت - وشیرخان افغان کہ بسیار دلاور وجرّار بود در حدود رہتاس جمعیّت بہم رسانیدہ علاقۂ جونپور رقبضہ نمود - وہمایونشاہ بمدافعۂ او خود متوجّہ شد - وشیرخان افغان غازی خان را بمقابلۂ بادشاہ در قلعۂ چنار[3] متحصّن داشتہ خود بجانب بنگالہ یورش ساخت - محاصرۂ قلعہ تا شش ماہ بود - عاقبت بجانفشانی محمد رومی قلعہ مفتوح گشت ودران زودی سلطان محمود از بنگالہ درمعرکۂ جلال خان پسر شیرخان مغلوب گشتہ ہمایونشاہ را التماس یورش آنصوب نمود - بادشاہ در سنہ ۹۴۵ھ بجانب بنگالہ نہضت کردہ شیرخان را ہزیمت دادہ ملک بنگالہ باز مفتوح[4] ساخت -

---

[1] این واقعہ خلاف واقعہ اولیٰ است وہیچ تعلق از جملۂ عمادالملک ندارد - حسن در ذکر نمودن دو واقعہ یکجا مسامحت نمودہ است - (طبقات اکبری ص ۱۹۹)

[2] ۱۵۳۷ء -

[3] در طبقات اکبری ومنتخب التواریخ مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنؤ این نام "چنار" آمدہ است -

[4] از بیان ملا نظام الدین چنین مستنبط می شود کہ فتح بنگالہ بردست ہمایون در سنہ ۹۴۳ھ (۱۵۳۶ء) واقع شد - (طبقات اکبری ص ۲۰۰)

و در خلال این احوال میرزا هندال باغی[1] شده شیخ بهلول[2] مرشد بادشاه بقتل آورده قلعهٔ دهلی را محاصره نمود۔ و بادشاه باستماع اخبار بیاً متردد گشته حکومت بنگاله به جهانگیر مغل تفویض کرده خود در آگره بشتافت۔ و شیرخان افغان از بغاوت میرزا هندال و بی سامانی لشکر واقف شده بادشاه را بمقام جوسا سدّ راه گشته عرصهٔ سه ماه در محاربت و مبارزت بسر برد۔ مقارن این حال میرزا کامران با جمعیت ده هزار سپاه از لاهور یلغار کرده در دهلی با میرزا هندال اتفاق نمود۔ از انجا هر دو برخوردار فتح دهلی معطّل داشته متوجه آگره شدند۔ و میرزا هندال با پنجهزار سوار و سیصد افیال بجانب الور بشتافت۔ و کامران میرزا در آگره نزول کرده طبل شاهی بدوال مخالفت بنواخت۔ بوقوع این واقعات جانکاه همایون شاه را تفرقه و پریشانی افزود۔ هرچند برادران خود را از چوسا بکرات و مرات مراسلات مرسول داشت که بعد مدافعهٔ شیرخان هزیمتی که

---

[1] بقول نظام الدین بخشی بغاوت میرزا هندال در ۹۴۳ھ و بروایت ملا عبدالقادر بدایونی ۹۴۵ھ ظهور پذیر شد۔ (طبقات ص ۲۰۰، منتخب ص ۹۳)

[2] شیخ بهلول برادر بزرگ شیخ محمد غوث گوالیاری است۔ صاحب اسما و تسخیر بود۔ همایون بادشاه را نسبت وے اعتقاد تمام بود۔ باغواء مفتیانِ واقعه طلب از دست هندال میرزا شهادت یافت۔ فقد مات شهیداً ۹۴۵ھ۔ تاریخ وفات است ۹۴۵ھ

مرضی شما میباشد مرا منظور است - از آنجا کہ میرزا کامران با شیرخان افغان متعہد شدہ بود کہ ایشان تا سرہند قابض شوند - و با پنجاب و کابل تعرض ننازند - موجب آں از مرافقت برادر پہلوتہی کردند - تا کہ در سنہ ۹۴۶ھ شیرخان مسلح و مکمّل غافلانہ بر لشکر مغل حملہ آوردہ و در محاربہ غلبہ نمودہ منہزم ساخت[1] - چوں فوج شاہی شکست

---

[1] حسن بطریق معہود خود در سیاق این واقعہ پیچیدگی و اغلاق بکار بردہ است - اصل این است کہ " واقعۂ انہزام ہمایوں از شیر شاہ بر نہر گنگ و معاونت نظام سقہ" مقارن بغاوت میرزا ہندال ظہور پذیر شد - بروایت ملّا عبد القادر بدایونی "چوں میرزا ہندال در آگرہ خطبہ بنام خود خواند بادشاہ پنجہزار کس بکمک جہانگیر بیگ مغل مقرر فرمودہ حکومت آں ولایت باو مفوض ساختہ متوجہ آگرہ شدند - بہ بے سامانی تمام بجوسہ قصبہ السیت در کنار آب گنگ رسیدند - و امراء جونپور و چنار آمدہ بملازمت پیوستند - شیرخان سر راہ گرفتہ از پریشانی این لشکر آگاہ شد - دہانے کہ بآب گنگ پیوستہ و از باران برشکال مالامال بود - درمیان آوردہ تا سہ ماہ در مقابلۂ پادشاہ نشست -

" می گویند در ایام مقابلہ روزے بادشاہ ملا محمد برغری را کہ با شیر شاہ جہت آشنائی داشت، برسم ایلچی گری فرستاد - شیر شاہ پیغام بادشاہ را شنیدہ گفت کہ از جانب من ببادشاہ عرض نمایند کہ شما خود جنگ می خواہید نہ من - بعدہٗ شیخ خلیل را کہ مرشد شیر شاہ بود نزد بادشاہ فرستاد و در مقام صلح آمدہ التماس نمود کہ غیر از بنگالہ ہمہ ولایت را بہ بندگان بادشاہی

خوردہ برلب دریای گنگ رسید ہمایون شاہ بخوف تعقب افغانان
خود را در دریای تہار انداختہ ہشت ہزار مغل مع محمد زمان میرزا غرق
لجۂ فنا شدند شور رستخیز برخاست و پادشاہ بمعاونت نظام سقا
برساحل نجات رسید واو را پادشاہی نصف روز انعام بخشیدہ و
در آگرہ رسیدہ نیمروز او را برتخت نشانیدہ آمدنی نصفہ روز بوی
ارزانی داشت۔

وکامران میرزا و ہندال میرزا چون غلبۂ افغانان دیدند بملازمت
رسیدند واز مقابلت مخالفان پہلو تہی کردہ ابا جہالت وتعلل گذرانیدہ
بحیلہ وبہانہ با جمعیت خود کرانہ کردہ بطرف لاہور نہضت کردند۔
وتمامی صوبہ داران از ممالک واطراف بخوف افغانان ترک مناصب خود
کردہ در آگرہ رسیدند۔ وشیر خان[1] جمعیت وثروت بہم رسانیدہ

می گذارم۔ دریں معنی سوگند کلام ربانی درمیان آوردہ خاطر بادشاہ را تسلی داد۔
صباح روز دیگر غافل بسر لشکر شاہی آمد۔ وافواج بادشاہ را فرصت ترتیب نداد۔
نتیجتہً در اندک فرصت شکست بر افواج ہمایون افتاد۔ بسیارے از لشکر شاہی غرق
بحر فنا گشتند۔ بادشاہ نیز اسپ در آب زد وبیم غرق شدن داشت بلکہ ہیچ نماندہ
بود کہ سقائے آمدہ دستیاری نمود وایشانرا از ورطۂ جانکاہ برآورد۔ ایں واقعہ
در ۹۴۶ھ (۱۵۳۹ء) روئے داد۔ "سلامت بود بادشاہی کسے" تاریخ است۔
(منتخب التواریخ صـ ۱۹۳ مطبوعہ مطبعۂ منشی نولکشور لکھنؤ)

[1] محاربۂ دوم مابین ہمایون وشیر شاہ نزد قنوج برلب دریائے گنگ ۴۴

بلاد و امصار بسیار قبضہ کردہ بتسخیر آگرہ یلغار نمود۔

و ہمایون شاہ بسبب بیوفائی برادراں و دغای معاوناں مغلوب گشتہ فرار اختیار فرمود۔ و بخوف تعاقب مخالفاں جمعی کثیر در دریای گنگ غرق شدہ با جمعی قلیل در لاہور رسید۔ شیرخان تعاقب کردہ از ستلج عبور نمود۔ ہمایوں از لاہور برآمدہ بہ دریای چناب قیام ساخت و درانجا حاجی بانڈی و ریگی چک و ابدال ماگری و بعضے امرای کشمیر کہ با کاجی چک مخالفت داشتند بوسالت میرزا حیدر کاشغری بعزبساط بوس فائز گشتہ استدعای تسخیر کشمیر نمودند۔ و پادشاہ عزم آمدن کشمیر جزم کردہ بود اما میرزا ہندال مانع آمدہ بجانب سند متوجہ ساخت۔ و میرزا حیدر ہمراہ امرا بجانب کشمیر آمدہ فتح نمود[1]۔ حقیقت آں بتشیر گذشت۔ انگاہ پادشاہ بجانب ٹھٹہ و بھکر بشتافت و کامراں بجانب کابل و ہندال بطرف قندہار روئے ارادت برتافت۔ ہمایوں شاہ

افتاد۔ دریں مرتبہ شمارہ افواج ہمایوں یک لک و مخالفش شیرشاہ پنجاہ ہزار بود۔ لاکن باایں ہمہ فتح نصیب شیرشاہ شد۔ ایں معرکہ بروز عاشورہ دہم ماہ محرم الحرام ۹۴۷ھ (۱۵۴۰ء) روئے نمود۔ ملّا عبدالقادر حسب عادت تاریخ ایں واقعہ "خرابی ملک" یافتہ است۔ بعد ازیں جنگ ہمایوں مقابل شیرشاہ بہ ہیچ مقام قیام نتوانست کردہ

[1] بست و دوم رجب ۹۴۷ھ تاریخ فتح کشمیر بدست میرزا حیدر کاشغری است۔ (طبقات ص ۷۰۳ و منتخب ص ۹۵)

چندگاه در ٹھٹہ و بھکر ہمراہ میرزا حسین[1] ارغون بمحاصرہ و محاربہ بسر برد اما بسبب دغای میرزا یادگار برادر بابرشاہ روی فلاح ندید۔ پس بامید استمداد نزد راجہ مالدیو والی جودپور رفت۔ و راجۂ جودپور بجائے خود سنجید[2] کہ ہمایوں شاہ را گرفتار کردہ بہ شیر خان افغان بسپارد اما یکی از ملازمان قدیمی ہمایوں شاہ نزد او نوکر بود، وے باصغای این ماجرا یک دو منزل پیشتر آمدہ ہمایوں شاہ را بر حقیقت حال آگاہی داد موجب آں پادشاہ بعجالت تمام جانب ٹھٹہ معاودت نمود پسر راجۂ جودپور تعاقب او دویدہ بجنگ پیوست۔ وہمایوں شاہ با جمعی معدود بمحاربت او استقامت کردہ از ہمراہیان او چند کس را بقتل رسانید۔ و راجہ زادہ ہم مجروح شدہ رجعت نمود۔ پس ہمایوں دلخستہ و واژون در میدان ریگستان بپای پیادہ افتان و خیزان در تموز آفتاب بی آب طی مسافت کردہ شتران و اسپان بی آب و علف تلف گشتہ سہ روزی

---

[1] سلطان حسین ارغون از امرا سلطان احمد میرزا عموئے بابر بود۔ او را سلطان قراقولی بہ سبب داشتن حکومت قراقول نیز گفتندے۔ این شخص با بابر بسیار دمی بود (تو زک بابری ص ۳۹)۔ [2] بقول ملا نظام الدین ہروی صاحب طبقات اکبری بسبب غدر راجہ مالدیو نسبت ہمایوں این بود کہ شیر خان بواسطۂ ایلچی خفیۃً او را وعدہ و وعید بسیار دادہ بود (ص ۲۰۶)

خورد و خواب و بی آب و ناب دو صد میل طی کردہ ہمگی بیست کس زندہ در امرکوٹ رسیدند و راجۂ آنجاکہ رانا نام داشت بخدمات شائستہ قیام کردہ از صعوبت سفر آسودند۔ و بیرم خان[1] ہم از جنگ شیر خان رہائی یافتہ دراں جا وارد گشت۔ و ہمدراں مقام پنجم ماہ رجب سال نہصد و چہل و نہ ہجری[2] شاہزادۂ اکبر شاہ تولد یافت۔ بعد چندگاہ پادشاہ متوکلاً علی اللہ بسوئی قندہار عزیمت فرمود و میرزا عسکری کہ حاکم قندہار بود موجب پیغام میرزا حسین ارغون بمجادلہ و مقابلۂ پادشاہ یلغار نمود۔

---

[1] بیرم خان الملقب خانخاناں از امراء جمناز خاندانِ مغلیہ بود۔ اصلش ترکمان است۔ آباءعن جدٍ خدمت دودمانِ تیمور کردہ۔ بیرم خان ہمراہ ہمایون از ہند و ستان بایران رفت۔ بوقت جلوس اکبر خانخاں بہ عہدۂ وزارت عظمٰی فائز بود۔ در سنہ ۹۶۵ھ (۱۵۵۷ء) اکبر ازیں عہدہ اورا معزول ساخت۔ بیرم خان بغاوت نمود لیکن ناکام شد۔ بادشاہ ترحم نمودہ اورا معاف کرد۔ بعد ازاں باجازت حج بیت اللہ روانہ گجرات شد۔ لاکن شخصے مبارک خان لوحانی کہ پدرش در زمانِ ہمایون بادشاہ از دستش مقتول شدہ بود اورا کشت۔ اوّلاً در گجرات و بعدہٗ در مشہد مدفون گردید۔ قتلش بتاریخ ۱۴ جمادی الثانی روز جمعہ سنہ ۹۶۸ھ واقع شد۔ (مشاہیر عالم جلد اول صـ ۱۲۸ چاپ مطبع نظامی بدایون سنہ ۱۹۲۴ء)

[2] ۱۵۴۲ء۔

و ہمایون شاہ باستماع خبر مال و اسباب و حرمخانہ و اکبر شاہ درانجا گذاشت۔

ودر ۹۵۱ھ برافقت بیرم خان و موافقت بیست کس از مصاحبان مع مریم مکانی والدۂ اکبر شاہ موجب پیغام شاہ ایران بجانب خراسان متوجّہ گشت۔ و میرزا عسکری از گرختین برادر افسوس کردہ در حرمخانہ و شاہزادہ اکبر با اُردوی خاص ہمراہ خود بقندہار برد۔ و ہمایون شاہ بجوف برادرانِ نیک طینت بمارعت تمام قطع مسافت کردہ درسیتان رسید و حاکم انجا احمد سلطان باستقبال آمدہ لوازم خدمت بجا آورد۔ ازانجا چون درہرات رسید فرزند پادشاہ سہّی سلطان محمد با اتالیق خود پیشوائی کردہ غرۂ ذی قعدہ درباغ جہان آرا فروکش ساخت و مدارات ولوازمات بجا آوردہ بتماشای رقص و سرود و نغمہ و رود مشغول شد۔ صابر[۲] نام قوالی این رباعی[۳] بشوق تمام بر سہ گاہ ترانہ ساخت۔ رباعی۔

---

۱ ۱۵۴۳ء۔ ۲ صابر قاق۔ بقول ابوالفضل این شخص درخوانندگی درمقام سہ گانہ یگانۂ خراسان و عراق بود۔ (اکبرنامہ جلد ۱۔ صفحہ ۲۳۴۔ چاپ مطبع نولکشور ۱۹۱۳ء)

۳ این دو شعر از غزل امیر شاہی شاعر خراسان است۔ بریں اشعار نام باعی ازمسامحات حسن است کما لا یخفیٰ۔

"مبارک منزلی کاں خانہ را ماہی چنیں باشد
مبارک کشوری کاں عرصہ را شاہی چنین باشد
ز ریخ و راحتِ گیتی مرنجاں دل مشو خرم
کہ آئینِ جہاں گاہی چناں گاہی چنیں باشد"

ہمایوں شاہ این مضمون مناسب حالِ خود دانستہ سازندہ را انعام وافر بخشید۔ از انجا منزل بمنزل کوچ کردہ منزل سلطانیہ کہ شاہ طہماسپ[1] در انجا بود اوّل ماہ جمید الثانی سنہ ۹۵۱ھ[2] وارد شد۔ و شاہ ایران لوازمات استقبال و اعزاز کما ینبغی بجا آوردہ بزم نشاط و انبساط ترتیب دادہ بعیش و عشرت مسرور شدند۔ و میرزا قاسم بخواندنِ این اشعار مترنم گشت۔ ابیات:۔

دو صاحبقران در یکی جایگاہ[3]	قِراں کردہ باہم چو خورشید و ماہ
دو نورِ بصر چشم اقبال را	دو عید مبارک مہ و سال را
دو کوکب کز ایشان جہان[4] است بین	بہم در یکی عرصہ چوں فرقدین
دو چشم جہاں بین بہم ہمعناں	بہم چوں دو ابرو و تواضع کناں

لہ (۹۸۴ھ — ۹۱۹ھ = ۱۵۷۶ء — ۱۵۱۳ء)۔

لہ ۱۵۴۴ء۔

لہ در اکبرنامہ جلد اول صـ۲۳۷ چاپ لکھنؤ این لفظ "بزمگاہ" مذکور است۔

لہ در اکبرنامہ بجائے جہاں "فلک" مذکور است۔

دو سعدِ فلک را یکی برج جای
دو والا گہر را یکی درج جای

شاہ ایران نفائس و تحائف شایان و ارمغان بیکران بنظر گذرانیده ملازمانرا بنوازشہای شاہانہ جداگانہ بنواخت۔ ہمایون شاہ قطعۂ الماس گران بہا کہ در ندرت بی ہمتا بود باضافۂ دو بیست و پنجاہ قطعۂ لعل بدخشان درخشان و تابان برسم ارمغان بنظر شاہ ایران در آوردہ تا عرصۂ یکسال و یکماہ در اصفہان بعیش و عشرت و شادمانی باشغال شکار و چوگان بازی و رقص و سرود و قبق اندازی[1] و سیر و سیاحت و کامرانی مشغول بود تا آنکہ زنگ کدورت از مرارت دل زدود۔

روزی در محفل نشاط و انبساط شاہ ایران متواضع بسخنان پرداختہ ہمایون شاہ را بگوش رسانید کہ این حقیر شما را برادر صغیر خود پندارند ہر قدر کہ کومک برائی سرکوبی مخالفان ضرورت باشد سرانجام است اگر برائی معاضدت[2] مرا خود بہمراہ ہند بجان حاضرم۔ ہمایون شاہ بسخنان معذرت آمیز

---

[1] قبق کدوئے بود کہ در تیر اندازی اورا ہدف می ساختند۔

[2] معاونت شاہ طہماسپ صفوی بہ ہمایون مبنی بر آن شرط بود کہ موخر الذکر متقلد مذہب تشیع گردیدہ، در ہند نیز این مذہب مروج دارد - فرشتہ می گوید :- ۴۴

خاطرِ او مسرور ساخت۔ و فرد از پیشگاہ شاہ میران شاہزادہ میرزا مراد و بداغ خان قاچار با عسکر دہ ہزار سوار و سامان حرب و پیکار ہمرکاب پادشاہ نامدار تعین شد۔ و ہمایون ہرا دل شرف ترخیص حاصل کردہ بعد سیاحت تبریز و اردبیل[۱] بجانب قندہار عنان عزمیت معطوف داشت۔ پس از قطع منازل و مراحل بیرون قندہار نزول اجلال فرمود۔ و میرزا عسکری در باغ شہر آرا ظاہراً پیشوا بر آمدہ و در باطن درِ قلعہ ہا بند کردہ بجدال و قتال مستعد گشت۔

و ہمایون شاہ ۷ محرم ۹۵۲ھ[۲] بحصار قندہار محاصرہ انداخت

۴۴ "روزے در خلوت سلطانہ بیگم (خواہر شاہ طہماسپ) بہ تقریبے انگیختہ این رباعی جنّت آشیانی (ہمایون) را بہ حضور شاہ خواند۔

ہستیم بجان بندۂ اولادِ علیؑ ہستیم ہمیشہ شاد بایادِ علیؑ
چون سرِّ ولایت ز علی ظاہر شد کردیم ہمیشہ وِردِ خود نادِ علیؑ"

حضرت شاہ طہماسپ، از شنیدنِ این رباعی خوش حال گشتہ گفت اگر ہمایون پادشاہ عہد کند کہ روس منابر ممالک محروسۂ خود را بذکر اسامی ائمہ معصومین مزیّن و مشرّف گرداند، من امداد نمودہ دوانہ ملک موروثی خواہم کرد۔ سلطانہ بیگم بہ جنّت آشیانی پیغام کرد۔ آنحضرت جواب داد کہ من المھد الی اللحد محبّت خاندانِ رسالت مرکوز خاطر است" (تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۳۷ چاپ منشی نولکشور پریس)

[۱] اردبیل شہریست در ایران کہ انجا مقبرۂ شاہ صفی جد شاہ طہماسپ سر سلاطین صفویہ است۔

[۲] مطابق روز شنبہ ۱۲ مارچ ۱۵۴۵ء۔

تا شش ماہ بحرب وضرب پرداختہ کارے نساختند۔ عاقبت بیرمخان پیش میرزا کامران بخواہش مصالحہ در کابل رفت۔ و از انجا محروم و مایوس باز گشتہ رسید۔ درآں اثنا محمد سلطان میرزا والغ میرزا و میرک میرزا و شیر افگن بیگ با جمعی کثیر از کامران گریختہ بملازمت ہمایونشاہ فائز شدند و جمعی از مردم قلعہ ہم بیرون برآمدہ بخدمت حاضر گشتند۔ و میرزا عسکری متوہم شدہ امان خواست و قلعہ باولیای دولت تسلیم نمود۔ ہمایونشاہ قلعۂ مذکور بشاہزادہ مراد کہ باوی وعدہ کردہ بود مرحمت فرمود۔ وخود با لشکر ظفر پیکر متوجہ کابل گشت۔ چون در حدود کابل خیام دولت افراشت میرزا یادگار ناصر برادر بادشاہ و میرزا ہندال اوّلاً بملازمت مشرّف گشت۔ بعد ازاں ہر روز جمعی از امرای کامران باریاب خدمت گشتہ اظہار اخلاص می نمودند۔ تاآنکہ قیلان بیگ وزیر اعظم کامران میرزا جبہہ ای عتبۂ علیہ گردید۔ و کامران میرزا سراسیمہ بجانب غزنین فرار اختیار نمود۔ ہمایونشاہ دہم ماہ رمضان ۹۵۲؁ھ[1] در قلعہ درآمدہ بامور مملکت پرداخت وقتیکہ مریم مکانی در محل سرا داخل شد اکبرشاہ آنروز چہار سالہ بود یکی از مخدرات اکبرشاہ را گفت برو والدۂ خود را معانقہ بکن۔

---

[1] ۱۶ / نومبر، روز جمعہ ۱۵۴۵ء۔

اکبر شاہ را مجمع بیگمان نظر کرده بی اختیار در پیش والدۂ خود مریم مکانی شتافته او را بکنار در آمد۔ میرزا کامران در عزنین کامرانی ندیده بجانب بهکر نزد میرزا حسین ارغون رفت و دخترش در نکاح آورده در آنجا متمکن گشت[1]۔

همایون شاه در ۹۵۳ھ[2] عزیمت تسخیر بدخشان نمود۔ و بوقت کوچ یادگار ناصر بعلت مخالفت جدید از تیغ گذرانید[3]۔ چون در بدخشان رسید میرزا سلیمان در اول حمله بگریخت۔ و بادشاه آن سواد را قبضه کرده بجانب طالقان نهضت ساخت۔ و کامران میرزا باستماع یورش کردن همایون شاه جمعیتی بهم رسانیده قلعۂ کابل فتح نمود۔ و محمد علی طغائی با چندکس از امرا بقتل رسانید و بعضیها نابینا ساخت و شاهزاده و حرمها بموکلان بسپرد۔ این خبر بسمع همایون شاه رسیده حکومت بدخشان بسلیمان میرزا بدستور گذاشته میرزا هندال را حکومت طالقان بخشیده خود بطرف کابل متوجه گشت۔ و در اثنای راه مفسدان را قلع و قمع ساخته و قلعۂ کابل را محاصره نمود۔ و کامران تا چندگاه بحرب و ضرب پرداخته عاقبت مغرور شد و در اثنای راه مردم هزاره

---

[1] اما بقول فرشته "ظاهرا به عیش و حضور و باطنا باندیشه و فتور می گذرانید"۔

[2] ۱۵۴۶ء۔

[3] ایضا ص ۲۳۸۔

اورا غارت کردہ عریان گذاشتند کہ بحالت تلخ در ملک بلخ رسید۔
از آنجو جمعیتی بہم رسانیدہ بتسخیر بدخشان متوجہ شد۔ و میرزا
سلیمان تاب جنگ نیاوردہ بہ کولاب رفت۔ و قراچہ خان و
مانوس بیگ از ہمایون شاہ بیدل شدہ برافقت میرزا عسکری
جانب بدخشان رفتند۔ و کامران باجمعیت لشکر و تقویت
امرا در طالقان رسیدہ میرزا ہندال را شکست داد۔ پس ہمایون شاہ
خود در طالقان رفتہ میرزا کامران در قلعہ محصور کرد۔ و بعد
چندگاہ بوسالت میرزا سلیمان طرح صلح انداختہ بعفو جرائم سابقہ
ولاحقہ مسرور گشت۔ و اقطاع کولاب در جاگیر او مقرر شد۔
آنگاہ پادشاہ بکابل آمدہ بیرم خان پیش خود طلبید۔ و بعد چندی
ہمایون شاہ بقصد سرکوبی مردم ترکمان بجانب بلخ نہضت کرد۔
و میرزا کامران و عسکری میرزا باز علم مخالفت افراشتہ مرتکب
فساد و عناد شدند۔ ہمایون شاہ مقدمہ باغیان ترکمان ناتمام
فروگذاشتہ متوجہ بکابل گشت و از راہ بامیان بہ قبچاق آمدہ
با میرزا کامران بجنگ پیوستہ محاربہ عظیم واقع شد۔ و ہمایون شاہ
مجروح گشتہ بجانب بدخشان نہضت کرد۔ و میرزا کامران
بفتح کابل کامرانی یافت۔ بعد چند روز سلیمان میرزا و ابراہیم
میرزا و ہندال میرزا با لشکرہای خود آمدہ ہمایون شاہ بمظاہرت
آنہا باز بکابل متوجہ گشت و برکنار آب پنج نہر بقتال و جدال

پیوسته کامران همدم شد. و سر و ریش تراشیده بلباس قلندران
در دامن کوه هندوکش اختفا پذیرفت. و میرزا عسکری محبوس
گشت و قراچه خان کشته شد. همایون شاه مظفر و منصور به کابل
آمده یکسال بعیش گذرانید. و میرزا کامران بامداد افغانان
مهمند و خلیل زئی و مالکان وغیره باز شورش برداشت و
پادشاه بمقابلهٔ او لشکر کشیده بجانب نیلاب گریزانید.
در آنوقت میرزا عسکری بسبیل ایران بجانب مکهٔ شریف
رفته در وادی شام انتقال نمود[1]. و کامران از فساد و عناد
باز نماند میرزا هندال در مقابلهٔ او بیست و یکم ذی قعده سنه ۹۵۸ھ[2]
شهید شد. دخترش در عقد نکاح اکبر شاه[3] مشرف گشت.
انگاه همایون شاه با لشکر جرار یورش کرده افغانان مهمند
وغیره را قلع و قمع کرده زبون گردانید. و میرزا کامران بی بال
و پر شده نزد سلیم شاه[4] افغان پناه برد از انجا روی رفاه ندیده
نزد راجه نگر کوت بشتافت. از انجا بخوف[5] سلیم شاه پیش

---

[1] سنه وفات میرزا عسکری ۹۶۱ھ مطابق ۱۵۵۳ء است (فرشته جلد اول)

[2] ۳۱ اکتوبر روز شنبه ۱۵۵۱ء. بقول فرشته شهادت هندال میرزا بسبب شبخون بود که کامران میرزا در روز مذکور بر سر او آورد. [3] رقیه سلطان بیگم. [4] از سنه ۹۵۲ھ مطابق سنه ۱۵۴۵ء لغایت سنه ۹۶۱ھ مطابق سنه ۱۵۵۴ء.

[5] سبب فرار میرزا کامران از پیش راجه نگرکوت این بود که سلیم شاه

آدم خان گہکڑ ملتجی شد۔

اتفاقاً دراں ایام میرزا حیدر دوغلات از سرکشی زمینداران کشمیر عاجز آمدہ ہمایون شاہ را التماس آمدن آنطرف کردہ بود۔ ہمایون شاہ بعزم کشمیر از کابل برآمدہ از آب نیلاب گذر کرد و آدم خان گہکڑ از خوف پادشاہ ترسیدہ کامران را محافظت نمودہ بدرگاہ نوشت۔ و منعم خان موجب حکم نزد آدم خان رفتہ میرزا را گرفتار کردہ بحضور آورد۔ ازانجا اُلوس چغتائی بر قتل او مستعد گشت۔ و پادشاہ بکُشتن او راضی نشدہ میل در چشمانش کشیدہ بی نور ساخت۔ مصرع

"چشم پوشید زبیدادِ سپہر"۔ تاریخ است۔

چون پادشاہ بدیدن او رفت کامران این رُباعی خواند۔ قطعہ:-

زقدر و شوکت سُلطان نگشت چیزی کم
ازالتفات بغربت سرای دہقانی
کُلاہ گوشۂ دہقان بآفتاب رسید
کہ سایہ بر سرش افگند چون تو سلطانی

[۴۴] میرزا را صاحب داعیہ می دانست۔ از عقب او در ۹۶۰ھ بر سر راجہ ہائے پنجاب رواں شد۔ (فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۴۱ مطبوعہ منشی نولکشور پریس لکھنؤ)۔

[۱] ۹۵۹ھ۔ تاریخ مزبور از محمد مومن فریخودی است۔

بعد اینواقعہ کامران بہ حج رفت و سہ حج کردہ انتقال نمود[1]۔ در مزار معلّیٰ مدفون است۔

القصہ پادشاہ از فتنۂ کامران دل جمعی کردہ بجانب کشمیر متوجّہ شد۔ چوں دراں ایّام سلیم شاہ افغان در پنجاب رسیدہ بود امرای درگاہ بعرض رسانیدند کہ ہرگاہ بکشمیر درآئیم افغاناں راہ برآمد مسدود خواہند ساخت۔ ہمایون شاہ مصلحت منظور نکردہ بجانب کشمیر کوچ فرمود۔ و امرا بالتمام خوش طبعانہ ہمراہی نکردہ بجانب کابل رواں شدند۔ جنّت آشیانی چارہ ندانستہ عنان عزیمت بجانب کابل معطوف داشت۔

بعد چندگاہ ہمایون شاہ داعیۂ تسخیر ہندوستان بخاطر آوردہ با جمعیّت پانزدہ ہزار سوار در ماہ صفر ۹۶۲ھ[2] روانہ شدہ از آب نیلاب عبور نمود۔ و بیرم خان را منصب سپہ سالاری بخشیدہ پیشتر بسمت منقلائی رواں ساخت۔ و تاتارخان حاکم رہتاس تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب دہلی گریخت۔ و ہمایون شاہ با شوکت و جاہ وارد لاہور شدہ حاکم آنجا بغیر جنگ فرار اختیار نمود۔ و پادشاہ بی منازعت

---

[1] فرشتہ تاریخ انتقال کامران میرزا ۱۱ ذی الحجہ ۹۶۴ھ (۵ اکتوبر روز سہ شنبہ ۱۵۵۶ء) نوشتہ است۔

[2] دسمبر ۱۵۵۴ء۔

بشهر در آمد و بیرمخان ترکمان علاقهٔ سرہند را قابض شده رعایای
آنطرف مطیع گردانید - وجمعی از افغانان بسرداری شہباز خان
ونصیر خان در دیپالپور جمع آمده علم تقابل افراشتند - ہمایون شاه
سید ابوالمعالی وقلیخان بمدافعهٔ ایشان مامور ساخت آنجماعت
فوج افاغنه را تال مال کرده مال ومنال ایشان را بغارت برده رخصت
نمودند - وسکندر شاه تاتارخان وهیبت خان را باجمعیت سی
هزار سوار بمقابلهٔ ہمایون تعیین ساخت - بیرمخان بر سر آنها شبخونی
آورده منہزم گردانید - وفراوان مال غنیمت در دست مغلان
افتاد - وسکندر شاه بعد از شکست تاتارخان با عسکر ہشتاد
هزار واقبال بسیار بعزم پیکار رایت عزیمت افراخت - وبیرمخان
بنوشهره رفته آن بلاد را مضبوط ساخت - چون سکندر شاه
بیرون نوشهره اقامت فرمود ہمایون شاه در قلعهٔ نوشهره
استقامت فرزود - سلخ ماه رجب سنه مذکور دو دریای قهار
بجوش آمده بحرب وضرب پیوستند - دلاوران مغلستان داد
شجاعت ومردانگی داده فوج افغانان را قتل عام کرده منہزم
گردانیدند - وسکندر شاه بکوہستان سوالک گریخته رفت -
پس سکندر خان اوزبک ودیگر خوانین بدهلی وآگره رفته
متصرف شدند - شاه ابوالمعالی بر حکومت پنجاب افتخار یافته
بمدافعهٔ سکندر شاه مامور گشت وہمایون شاه در ماه رمضان

تشریف حضور بدہلی آوردہ بیرمخان را باقطاع وعنایات خسروانہ بیش از بیش نوازش فرمود و تردی بیگ حاکم دہلی شد وسکندرخان بحکومت آگرہ مستقل گشت۔ و بیرمخان تاریخ فتح حضور گذرانید۔ تاریخ

منشی خرد طالع میمون طلبید
انشائی خرد طبع موزون طلبید
تحریر چو کرد فتح ہندستان را
تاریخ ز شمشیر ہمایون طلبید

انگاہ سکندرشاہ در کوہستان روز بروز طاقت خود پیدا میکرد و ہمایون شاہ بیرمخان را اتالیق شاہزادہ محمد اکبر ساختہ بملازمت آن والاگوہر بدفع سکندرشاہ در پنجاب روانہ فرمود۔ ہمدران زمان قنبر دیوانہ در سنبل شورش کردہ علی قلیخان برسر او تاختہ سرش بریدہ بدرگاہ فرستاد[1]۔

و ہفتم ماہ ربیع الاول سنہ نہصد و شصت و سہ[2] ۹۶۳ بوقت غروب آفتاب پادشاہ بالای بام کتابخانہ برآمدہ لحظہ جلوس نمود و بوقت فرود آمدن ناگاہ مؤذن بانگ نماز شام شروع نمود آنحضرت بواسطۂ تعظیم لحظہ بر زینہ دوم نشست

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صـ ۲۴۲ چاپ لکھنؤ۔

[2] ۱۲ جنوری ۱۵۵۶ء۔

وبوقت برخاستن تکیہ بر عصا کردہ عصا بشکست ناگاہ پادشاہ از نردبان جدا شدہ بر زمین آمد۔ یازدہم[1] ماہ مذکور ہمائے روحش بآشیان قدس پرواز نمود این مصرع تاریخ است ع

"ہمایون پادشاہ از بام[2] افتاد"

پادشاہی او در ہند وکابل بست وپنج سال بود۔ وعمر شریفش پنجاہ[۱] ویک۔ پادشاہی بود بغایت شجاع وصاحب ہمت وسخاوت ومروت با علماء وفضلا بیشتر صحبت داشت ہمہ وقت با وضو می بود۔ بی وضو نام خدا بر زبان نمی آورد۔ بر مذہب حنفی راسخ بود۔ بعضے امرای[3] چغتائیہ او را شیعہ میدانستند

---

[1] ۲۵ جنوری سہ شنبہ ۱۵۵۶ء۔

[2] ۹۶۲ھ۔ بقول ابوالفضل چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ۔ تاریخ مزبور از مولانا قاسم کاہی است ویک سال کم است۔ تفاوت یکسال ودو سال در عمارات تخرجہ توان کرد نہ در وفیات۔ ودرست تاریخ این مصرع است:۔

"دانش ملک جلال الدین باد"۔

[3] اشارہ بطرف کامران میرزاست کہ بموجب نگارش فرشتہ جلد اول ۲۴۳ چاپ لکھنؤ۔ برادر خود ہمایون را شیعہ میدانست۔ وسبب این بود کہ ہمایون از خردی شیعیان خراسان وعراق را نزد خود جمع می کرد۔ کامران میرزا با ہمایون درباره مذہب ہمیشہ ہمزبانی می کرد۔ وقتیکہ از آسیب شیر شاہ ہمہ در لاہور جمع شدہ بودند، بعضے ہر دو برادر سوارہ از جائے میگذشتند۔

غلط است - دیوان اشعار او بی نظیر و متنہ - رُباعی

"خوش آنکہ با خیالت عمری گشتہ بودم
در شوق سرو قدت از جای جستہ بودم
علیم مکن کہ گفتم موی ترا پریشان
در شرح جعد زلفت چون دل شکستہ بودم"

جلال الدین محمد اکبر شاہ خاقان اکبر بمقام کلانور[1] از زبان شیخ جولی[2] خبر واقعۂ ہمایون شاہ اصغا کردہ لوازم سوگواری و مراسم ماتمداری بجا آورد - آنگاہ باتفاق اعیان دوم[3] ماہ ربیع الثانی سنہ نہصد و شصت و سہ ۹۶۳ھ در کلانور بر تخت شاہی جلوس نمود - آن روز بعمر سیزدہ سالہ و نُہ ماہ بود - بیرم خان اتالیق متصدی امور ملک و مال شدہ فرامین بشارت جلوس باطراف فرستاد - و باج تمغا و راہداری و سلامانہ و پیشکش و سرانہ تمامی ملک محروسہ را

سگے بنظر در آمد کہ پائے بر دا شتہ بر قبری می شاشید - کامران گفت "چنین معلوم می شود کہ صاحب این قبر "رافضی" است" پادشاہ گفت "آرے چنان ظاہر می گردد کہ این سگ ہم "سنّی" باشد"-

[1] کلانور محل تاجپوشی اکبر دیہے است کہ مابین ہزاروی و بیاس در ضلع گورداسپور پنجاب واقع است - (حاشیہ ۴ توزک بابری مترجمہ لیڈن وارسکن چاپ مطبع آکسفورڈ لندن سنہ ۱۹۲۱ء ص) - [2] بقول فرشتہ "شیخ جولی یکے از ارکان دولت و معتمدانِ درگاہ ہمایون بود - [3] ۱۵ فروری، روز شنبہ سنہ ۱۵۵۶ء -

معاف داشت۔ و شاہ ابو المعالی[1] کہ فرزند خواندۂ ہمایون شاہ بود داعیۂ مخالفت بخاطر آوردہ محبوس شد۔ و تردی بیگ خان حاکم دہلی و علی قلیخان حاکم سنبل و سکندر خان حاکم آگرہ و بہادر خان حاکم دیپالپور و منعم خان حاکم کابل مقرر گشت۔ و محمد حکیم میرزا عرایضات متابعت خود فرستادہ اظہار اخلاص و اطاعت نمود۔ پس ازاں موکب خاص بعزم استیصال سکندر شاہ بدامن کوہ سوالک[2] نہضت کرد۔ و سکندر شاہ بعد محاربہ بسیار منہزم شدہ بکوہستان بگریخت۔ و دہرام چند[3] راجۂ نگر کوٹ بدرگاہ

[1] شاہ ابو المعالی سید زادۂ عالی نسب از ولایت کاشغر بود۔ در تناسب اعضا وصفت شجاعت از اقران ممتاز بود۔ ہمایون بسبب توجہ خاص اورا از خطاب فرزندی سربلند کردہ بود۔ (منتخب التواریخ ملا عبدالقادر بدایونی صفحہ ۳۳ چھاپ لکھنؤ)۔

[2] کوہ سوالک" سلسلۂ کوہستان است کہ تقریباً ۲۰۰ میل انگلیسی متوازی کوہ ہمالیہ از ضلع ہوشیار پور پنجاب تا قصبۂ ہردوار، یو۔پی می رود۔ بالفاظ دیگر کوہچہ ہائے کہ مابین دریائے گنگا و دریائے بیاس است بنام کوہ سوالک" موسوم است۔ (حاشیہ انگلیسی توزک بابری صفحہ ۲۰۳)

نزد بابر وجہ تسمیہ این کوہستان بہ سوالک این است کہ "سوا" بہندی حصۂ چہارم و "لک" صد ہزار را می گویند۔ بالفاظ دیگر کوہستانِ مزبور مجموعہ یکصد و بیست و پنجہزار کوہچہ ہائی عالی شان است۔ (توزک بابری صفحہ ۲۰۳)

[3] در منتخب التواریخ "رام چند" مذکور است۔

آمده نوازش بسیار یافت۔ همدران زمان سلیمان میرزا بر کابل خروج کرده بی نیل مقصود رجعت نمود۔

درینولا هیمون[1] بقال وزیر محمد شاه[2] عدلی با سی هزار سوار و پیاده و دو هزار فیل متوجه آگره گشت۔ و سکندر خان تاب تقابل نیاورده بدهلی گریخت۔ و شادی خان افغان که او نیز از امرای معتمد عدلی بود بکنار آب رهپت رسید۔ و علی قلیخان سیتانی با سه هزار سوار عراقی و خراسانی با شادی خان جنگ کرده منهزم ساخت۔ و هیمون بقال آگره را متصرف گشته بجانب دهلی یلغار نمود۔ و تردی بیگخان بمقابلهٔ او شتافته جنگ بمقابله پیوست۔ هیمون بقال او را هزیمت داده دهلی را قابض گشت۔ و تردی بیگخان و علی قلیخان با جمعیت معاونانِ خود در نوشهره آمده ولایت بدشمن سپردند۔ و اکبر شاه در جالندر خبر یافته دلگیر گشت۔ بعد کنگاش بسیار بصلاح بیرمخان بمقابلت هیمون بقال بالهمت رایت برافراخته در نوشهره رسید۔ از انجا امرای هزیمت خورده ملازمت نمودند۔ بیرمخان تردی بیگ را بجلوت

---

[1] هیمون از قوم دهوسر و باشندهٔ میوات بود۔ سلیم شاه او را محافظ بازارها مقرر کرده بود۔ محمد شاه عادل او را بوزارت گزید۔

[2] از ۹۶۱ھ مطابق ۱۵۵۴ء تا ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۶ء۔

ند آوردہ گردن زند[1] موجب آں امرائی چغتائیہ را خوفی پیدا شدہ خیالات سرکشی از سر بدر کردند۔ چوں رایاتِ عالیات از نوشہرہ روانہ دہلی شد سکندر خان و عبد اللہ خان و علی قلیخان وغیرہ برسم منقلائی پیشتر یورش کردند[2]۔ و ہیموں بقال خود را راجہ بکرماجیت خواندہ کوس تکبر می نواخت۔ و با پلنگان شیر جنگ آہنگ جنگ استعمال نمود۔ وجمعی از عمدہ سردارانِ افاغنہ با توپخانہ عظیم بمقابلہ ہراولانِ شاہی پیشتر تعیٔن ساخت۔ آنہا از تقابل عسکر مغلان عاجز آمدہ منہزم شدند۔ و توپخانہ یک قلم باختند۔ ہیموں بقال چوں بنواحی پانی پت رسید لشکر چغتائی از دور دیدہ متوہم گشت۔ و فیلانِ

---

[1] تفصیل قتل این است کہ بیرم خان از تردی بیگ انحراف مزاج داشت و با وجود آں اورا "توقان" یعنی برادر بزرگ می گفت۔ باعث شکست آں لشکر نفاق تردی بیگ را دانستہ و خاطر نشان شاہنشاہی ساختہ و خانزمان وجمعے دیگر را گواہ بر ثبوت مدعائے خویش کشیدہ رخصت گونہ از برائے قتل او حاصل کرد۔ و نماز دیگرے سرکناں بہ منزل تردی بیگ رفتہ اورا ہمراہ گرفتہ بہ منزل خود در خرگاہی آوردہ آخر نماز شام خود بہ بہانہ طہارت برخاست وجمعے را کہ مقرر ساختہ بود اشارت بقتل تردی بیگ خان کرد۔ تا کار او تمام ساختند۔ (منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صفحہ ۱۳۴)۔

[2] طبقات اکبری چاپ لکھنؤ صفحہ ۲۴۵ و منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صفحہ ۱۳۴ و تاریخ فرشتہ چاپ لکھنؤ صفحہ ۲۴۵۔

بدست بسرداران خود قسمت کرد که بر آنها سوار شده بجولانات حرب پرداختند۔

وعلی قلیخان بروز دوم محرم[1] ۹۶۴ھ بتسویه صفوف پرداخته نایرهٔ کارزار افروخت و از طرفین مردان مرد بجولان آمده بقتال و جدال پیوستند۔ هیمون بقال بر فیل هوائی نام در قلب علی قلیخان سیتانی درآمده مانند پلنگ غرش میکرد۔ اما بهادران بیرمخان که در آن صف بودند شرائط شجاعت بجا آورده در حرب و ضرب تقصیری نکردند۔ ناگاه تیر بچشم هیمون بقال رسیده خونش جاری شد۔ وافغانان بیدل شده راه گریز پیش گرفتند۔ وهیمون با وجود زخم چشم سراسیمه بهر سو حمله میکرد۔ در آنوقت علی قلیخان فیل هیمون از میان معرکه بکنار آورده بخدمت پادشاه گذرانید[2] وپادشاه بنیت غزا تیغ بگردنش انداخته سرش بکابل فرستاد۔ وجسدش در دهلی بدار کشید ولشکرش

---

[1] نزد بدایونی این روز روز جمعه عاشوره دهم ماه محرم الحرام ۹۶۴ھ (مطابق ۱۳ نومبر روز جمعه ۱۵۵۶ء) بود۔ (منتخب التواریخ ص ۱۳)

[2] این روایت از فرشته ماخوذ است۔ لاکن صاحب طبقات و بدایونی بر آن رفته اند که قاتل هیمون بقال بیرمخان خانخانان است۔ مصاحبین دربار اکبر را برین کرده بودند که بغرض ثواب سر هیمون از تن جدا کند، لاکن پادشاه جواب داد "اگر در وی حس و حرکت بودی، تیغ آزمائے کردمے" این شنیده خانخانان بنیت جهاد شمشیرے انداخت۔

مہزوم گشتہ زیادہ از پانصد فیل بدست لشکر منصور افتاد۔ و پادشاہ مظفر و منصور بہ تخت دہلی بکمال اقتدار جلوس فرمود۔ و ملا پیر محمد شیروانی بطرف میوات فرستادہ اہل و عیال و مال و منال ہیمون بقال کہ در انجا بود ضبط نمود۔

ہمدران ایام سلطان حسین میرزا[1] بموجب حکم شاہ طہماسپ صفوی در قندہار آمدہ قلعہ را متصرف شد۔ و خضر خواجہ[2] خان کہ حاکم لاہور شدہ بود بمقابلت سکندر شاہ عاجز آمدہ در قلعۂ لاہور محصور گشت۔ موجب آں اکبر شاہ فی الفور عازم پنجاب شدہ سکندر شاہ بیکلا لشکر گریختہ رفت۔ و از انجا در قلعۂ مانکوٹ متحصن گشتہ تا عرصۂ شش ماہ در محاصرہ بود۔ عاقبت ابواب مصالحہ مفتوح داشتہ فرزند خود عبدالرحمان مع چند زنجیر فیل بہ حضور فرستادہ خود بجدود بنگالہ رفت۔ و پادشاہ بہ لاہور آمدہ در اثنای راہ بیرمخان را مزاج منحرف شد۔ چند روز سواری نکرد۔ روزی پادشاہ دو فیل نامی بجنگ انداخت آنہا جنگ کنان نزدیک خیمۂ بیرمخان آمدند و غوغای تماشائیان بلند شد۔ و بیرمخان را بخاطر آمد کہ ایں حرکت بہ اشارۂ بادشاہ میباشد۔ پیغام فرستاد کہ باعث گذاشتن فیلان مست قریب منزل ایں دولت خواہ چیست؟

[1] سلطان حسین میرزا ابن بہرام میرزا ابن شاہ اسمعیل صفوی۔

[2] خواجہ خضر خان شوہر گلبدن بیگم عمۂ اکبر پادشاہ بود۔

اگر سخنے غیر موقع بسمع اعلیٰ رسیدہ باشد غلام را با علام آں منت بخشند؟ بادشاہ فرمود کہ رفتن فیلاں بداں صوب اتفاقیست نہ بفرمودۂ ما۔ بیرم خان را ازیں سخن تسلی نشدہ رنجش خاطر روز افزوں گشت۔ تا آنکہ موجب نفاق فتنہ گراں کار بجائے رسید کہ بیرم خان را مزاج آشفتہ شدہ مرتکب حرکات ناشائستہ گشت۔ و بر خدمات بائستہ خود نازش کردہ برخلاف رای خاقان دوراں مصاحب[1] بیگ را قتل کرد۔ و ملا پیر محمد[2] بجانب مکہ معظمہ اخراج نمود۔ و شیخ محمد غوث[3] را تحیر متی فرمود و بعضے امرا را بہ اختیار خود مصرت

---

[1] مصاحب بیگ پسر خواجہ کلاں امیر ظہیر الدین بابر بود۔ خواجہ کلاں پسر مولانا صدر کہ از امرائے عمر شیخ میرزا پدر بابر است بود۔ خواجہ شش برادر داشت کہ ہر یک زندگانی خود را در خدمت بابر صرف نمود۔ بقول ابوالفضل ایں ہر شش با و بدودی آشنا و رشتہ دار بودند۔ (از حاشیہ توزک بابری ص ۸۲ جلد دوم مترجمہ لیڈن وارسکن چاپ آکسفورڈ پریس سنہ ۱۹۲۱ء)

[2] ملا پیر محمد قندہاری الاصل بود۔ ابتدا فقیری و طالب علمی می کرد۔ آخر از حسن قابلیت بمرتبۂ امراء اکبری رسید۔ جمیع مہمات ملکی و مالی بہ نیابت خانخانان بدست او می شد۔ ارکان دولت بمنزل او بیا اکم بار یافتندے۔ (منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ ص ۱۳۹)

[3] شیخ محمد غوث گوالیاری مرید شیخ ظہور د حاجی حضور عرف حاجی حمید است نسبت او بسلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی قدس اللہ روحہ می رسد۔ در ۴۴

رسانید - و پادشاه از ترکانِ او دلگیر شده به رعایت حقوق دیرینه
با او دم زدن نتوانست - رفته رفته آتش خصومت همچنان مشتعل
گشت که بیرمخان دو مرتبه ترک ملازمت کرده عازم حج شده
بود - و از بیکانیر معاودت کرده مورد الطاف جهانبانی
گردید -

و ملّا پیر محمد از زیارت مکّۂ معظمہ باز آمده بدرگاه
خاقان رتبۂ عالی یافت - موجب آں بیرمخان را آتش غضب

---

۴۴ ابتدائی حال در دامن کوه چنار دوازده سال ریاضت شاقه کشید و مسکن در غارها و
غذا از برگ درختاں داشت - در علم دعوت اسما مقتدا و صاحب استغراق و جذب
کامل بود - و اجازت این علم از برادر بزرگ خویش بهول که صاحب کرامات و خوارق
بود حاصل کرد - همایون پادشاه را بهر دو ایں بزرگوار اخلاص به کمال بود - و
جمیع حال شیخ آں زمان را نسبت ایشاں بود - فقیر (عبدالقادر بدایونی) او را در سنہ ۹۶۶ھ
دفعۂ در بازار آگره از دور دیدم که سواره می گذشت - و از دحام خلائق
چناں بود که کسے را مجال گذشتن از آں جمعیت نبود - صحبت او به خانخاناں
بیرمخان راست نہ آمده رنجیده به گوالیار رفت - در کوت قریب بیار صاحب
جاه و جلال بود - هر کرا امید بود حتّی که کفار را نیز تعظیم و قیام می کرد - ازیں
جهت فقراالله کے به ملامت او برخاستند - الغیب عند الله -
در سنہ ۹۷۰ھ (۱۵۶۲ء) بعد از هشتاد سالگی در آگره رحلت آخرت نمود و در
گوالیار مدفون شد (منتخب التواریخ صفحه ۲۷۹ چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ) -

بجوش آمده لشکری آراسته علم بغاوت افراخت۔ وخان اعظم وملا پیر محمد خان برای گوشمالی او از حضور مامور گشت۔ بعد جدال وقتال بسیار در معرکه هائے بے شمار بیرمخان مغلوب شده بوسالت جمال خان حقوق خدمات سابقه خود شفیع گناهان خویش ساخته امان خواست۔

واکبر شاه جمعی از ارکان دولت به استقبال او فرستاد که باعزاز واکرام تمام بمجلس پادشاهی در آورند۔ بیرمخان دستار در گردن انداخته بزیر پای پادشاه غلطیده بهای هاى بگریست و پادشاه بدست مرحمت سرش برداشته بجای قدیم بنشانید۔ فرمود اگر میل سپاه گری داری ولایت کالپی وچندیری بتو ارزانی میدارم اگر مصاحبت مجلس اقدس میخواهی نزد خود نگاه دارم واگر عزیمت حرمین الشریفین بخاطر آری باحسن وجوه روانه می سازم۔ بیرمخان گفت اینهمه تردد ات بواسطه آن بود که بملازمت رسیده غبار وملال از خاطر اقدس بردارم۔ الحمد لله میسر شد اکنون باتاکن شریفه بدعاپردازم۔ پادشاه

---

۱ بدایونی نام این کولاب (نزد دوے حوض) سهنس لنگ ذکر کرده است۔ (منتخب التواریخ ص۱۲۵ چاپ لکھنو)

۲ بقول بدایونی بیرمخان در ابتدائے فتح حکم بقتل پدر او فرموده بود، بدین وجه در خیال انتقام بود (ایضاً ص۱۲۵ ونیز طبقات اکبری ص۲۵۳)"

پنجاہ ہزار روپیہ دادہ اورا رخصت بہ حج فرمود۔ و بیرمخان باساز و سامان فراوان عازم بیت اللہ شدہ بمقام گجرات تفرّج کولاب سہن سنگھ نمودہ برکنارۂ آں ۱۴ ماہ جمید الاول سنہ ۹۶۸ھ[1] از دست مبارک خان افغان بدرجۂ شہادت رسید "شہید شد محمد بیرام" تاریخ است۔

ہمدریں سال گیتی ستان ادہم خان[2] انکہ را باستعداد تمام بتسخیر مالوہ مامور فرمود۔ بادبہادر[3] درجنگ پیش آمدہ خائب و خاسر بجانب برہانپور گریخت و صوبۂ بنگالہ در تصرف اولیائے دولت درآمد۔ ہمدریں سال شیرخان عدلی با چہل ہزار سوار افغان بقصد انتزاع جونپور از آب گنگ بگذشت۔ علی قلیخان با دوازدہ ہزار سوار مقابلہٗ او برآمدہ مغلوب گردانید۔

---

[1] ۹۶۸ھ (۱۵۶۰ء)۔ فقرۂ "شہید شد محمد بیرام" جزوے از رباعی است کہ بدایونی در منتخب ثبت کردہ است و این است :- ؎

بیرم بہ طواف کعبہ چوں بست احرام ۔ در راہ شہید گشت تا یافتہ کام

تاریخ شہادتش ز دل پرسیدم ۔ گفتا کہ "شہید شد محمد بیرام"

[2] کسانیکہ از سپہ سالاران با ادہم خان دریں مہم شرکت کردند پیر محمد خان و صادق خان و قیا خان گنگ و عبداللہ خان اوزبک و شاہ محمد خان قندہاری نیز بودند (طبقات اکبری صفحہ ۲۵۴ چاپ لکھنؤ مطبع نولکشور)

[3] درست "باز بہادر" است۔

ودر سال نہصد و شصت و نہ پادشاہ بزیارت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ مشرف گردید وہنگام مراجعت دختر راجہ پورنمل بعقد ازدواج خود پسندید۔ از انجا میرزا شرف الدین بتسخیر قلعۂ میرٹھ کہ از ممالک راجہ مالدیو بود تعئین فرمود۔ و راجہ جگمل و دیواداس متحصن شدہ محاصرۂ آں بطول انجامید آخر الامر بہ بہانۂ صلح از قلعہ برآمدہ راجہ جگمل یکسو رفتہ محفوظ ماند۔ دیوا داس قلعہ را آتش کشیدہ رو بگریز نہاد و میرزا در عرض راہ او را گرفتہ مع دو صد و پنجاہ کس از راجپوت بقتل رسانید و قلعہ مفتوح ساخت۔

ہمدریں سال ملا پیر محمد عرصۂ مالوہ را از خار تعرض بازبہادر پاک کردہ قلعۂ بیجاگڑہ مفتوح کرد۔ از انجا بفرمان پادشاہ بر ولایت خاندیس لشکر کشیدہ بلدۂ برہانپور را قتل عام نمود۔ دراں حال بازبہادر بامداد حاکم برار باز شورش برداشت۔ و پیر محمد خان از برہانپور بر جناح تعجیل یورش کردہ در دریای نربدا کشتی حیات او غرق شد۔ بازبہادر صوبۂ مالوہ را باز قبضہ نمود۔ و اکبرشاہ عبداللہ خان حاکم کالپی بدفع فتنہ بازبہادر

۱؎ بتاریخ ہشتم جمادی الاول سنہ ۹۶۹ھ (۱۴ جنوری سنہ ۱۵۶۲ء)

۲؎ قبضۂ بازبہادر بر صوبۂ مالوہ بار دیگر در سنہ ۹۶۹ھ مطابق (۱۵۶۱ء) رو نمود (فرشتہ)۔

گیل فرمود۔ و یار بہادر بعدم طاقت مقاومت بکوہستان گریخت۔

ہمدریں زمان شمس الدین محمد خان اتکہ[1] در امور وکالت استقلال کلی یافتہ بود۔ ادہم خان اتکہ برادر رضاعی او حسد بردہ درسنہ نہصد و ہفتاد[2] برسر دیوان بوقت قرأت قرآن نیم شبان بقتل رسانید۔ و بآواز غلغلہ پادشاہ از خواب استراحت بیدار شدہ ادہم خان از بالای ایوان بزیر انداختہ از جان گذرانید۔ و ہمدراں سال آدم خان گہکھڑ محبوس شدہ بجای او کمال خان گہکھڑ بحکومت ملک گہکھڑان اختصاص یافت۔

وہمدریں سال شاہ ابوالمعالی کہ از مجلس گریختہ بمکۂ معظمہ رفتہ بود باز آمدہ با میرزا اشرف الدین حسین پیوست۔ و در نارنول آمدہ دست اندازی نمود۔ و حسین قلیخان یوسف بیگ و احمد بیگ را بمدافعت او مامور کردہ خود بمقابلۂ شرف الدین میرزا بشتافت۔ و ابوالمعالی در کمین ماندہ آن ہر دو سردار بقتل رسانید و خود نزد محمد حکیم[3] میرزا بکابل رفت۔ از انجا

[1] "اتکہ" بنائے منقوطہ شوہر مرضعہ و قرابتیان او را گویند (فرشتہ ص۲۵۱)

[2] ۱۵۶۵ء۔

[3] محمد حکیم میرزا پسر شہنشاہ ہمایون بود۔ بتاریخ ۱۵ جمادی الاول سنہ ۹۶۱ھ مطابق ۱۸ اپریل سنہ ۱۵۵۴ء بمقام کابل از بطن ماہ چوچک پیدا شد۔ بزبان

محمد حکیم میرزا ہمشیرۂ خود بعقد او دادہ در امورات ملکی دخیل ساخت۔ و ابوالمعالی بخیال شاہی افتادہ خوشدامن خود کہ مختار ملک بود بزجر و عنف بکشت ۔ و زمام وکالت میرزا کہ خورد سال بود بکف آورد۔ پس سلیمان میرزا از بدخشان بکابل آمدہ شاہ ابوالمعالی از تیغ گذرانید۔ و میرزا اشرف الدین حسین بعد گرفتن ابوالمعالی با حمد آباد رفت ۔ و پادشاہ از شکار فارغ شدہ عازم دہلی بود۔ و قتلق فولاد کہ از ملازمان شرف الدین حسین بود قاصد قتل پادشاہ شدہ در بازار دہلی در حین ازدحام تیرے بر کتف پادشاہ انداختہ یک وجب داخل شد۔ قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند و ظل سبحانی تا ہشت روز شفا یافت۔ بعد ازاں پادشاہ بہ آگرہ رفتہ بہ جانب ترود بشکار فیلان تفرج نمود۔ از انجا بجانب منڈو یلغار کردہ ملاحظہ عمارات شاہان خلجیہ نمود ۔ میران مبارک شاہ والی برہان پور اطاعت کردہ دختر خود تحفۂ خدمت نمود ۔ ازاں جا رایات اجلال بہ جانب آگرہ متوجہ شد۔

---

۴۴ اکبر حاکم کابل بود۔ بر پنجاب دو با حملہ کرد یکے در ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء و دیگر در ۹۸۹ھ مطابق ۱۵۸۱ء لاکن ہزیمت خورد۔ بتاریخ ۱۲ شعبان المعظم ۹۹۳ھ مطابق ۲۶ جولائی ۱۵۸۵ء در کابل بعمر ۳۲ سالگی وفات کرد (قاموس المشاہیر جلد ۲ ۔ ص ۱۸۸ ۔ مطبع نظامی بدایون ۱۹۲۶ء)

۱ بقول فرشتہ ص ۲۵۳ " معالج اکبر حکیم عین الملک گیلانی بود کہ در تداوی ید بیضا داشت۔"

ودرسال نہصد و ہفتاد و یک[1] سکندرخان اوزبک و ابراہیم خان اوزبک کہ طرف بہار و جونپور اقطاع داشتند سر از اطاعت پیچیدہ بموافقت علی قلیخان سیستانی و بہادرخان سیستانی و آصف خان ہروی حاکم گڑھہ[2] و مانک پور کہ از ارکین عمدۂ سلطنت بودند قریب سی ہزار سوار جیّد جمع گشتہ علم مخالفت افراختہ ممالک بسیار قبضہ نمودند۔ پادشاہ نوعی متردّد و متوہم نگشتہ بہ بہانۂ شکار بجانب ولایت گڑھ نہضت ساخت۔ و اُمرای بغاوت اندیش را بانواع استمالت و مدارا نمود و آنہا از خیال خیرہ سری باز نیامدہ لوای بغاوت افراشتند۔ دراں اثنا ایلچیان حکیم محمد میرزا از کابل آمدہ خبر دادند کہ میرزا سلیمان بعد کشتن شاہ ابوالمعالی خطبۂ کابل بنام خود کردہ میرزا سلطان برحکومت کابل مستقل گذاشتہ خود بہ بدخشان رفت۔ و میرزا محمد حکیم میرزا سلطان

"عین الملک دوائی تخلص می کرد و از معروف اطباء عہد اکبری بود۔ دراں شاپردازی و نثرسل ید طولی داشت۔ بمقام ہنڈیا ضلع آلہ باد در ماہ ذی الحجہ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴ء رحلت نمود"

(قاموس المشاہیر جلد ۱۔ صـ ۲۱۲)

[1] مطابق ۱۵۶۳ء۔ بقول فرشتہ سبب بغاوت ایں اُمرا چنیں بود کہ پادشاہ بعد قضیۂ عبداللہ خان اوزبک کہ دراجین باغی شدہ بود مطابق افواہ عام عزم کردہ بود کہ تمامی اُمرائے اوزبک را مستاصل سازد۔"

[2] ولایت گڑھ۔

را از کابل بدر کرد اکنون میرزا سلیمان با فوج گران آمده کابل را قبضہ نمود و محمد حکیم میرزا تاب مقاومت نیاورده دار د پیشاور گردید - و پادشاه بنام امرای پنجاب و محمد قلیخان حاکم ملتان فرامین صادر فرمود که محمد حکیم میرزا را کومک داده سلیمان میرزا را مستاصل سازند - و فریدون خان خالوی محمد حکیم نیز بمعاونت او دستوری یافت - فریدون خان بمقام اٹهک محمد حکیم میرزا را ملازمت نموده خاطرنشین ساخت که پادشاه اینوقت گرفتار خرخشۂ اوزبکان است مناسب آنست که بلاهور رفته قلعه را متصرف شوند و امرای پنجاب از خود ساخته دفع مضرت میرزا سلیمان نمایند - محمد حکیم میرزا فریب خورده روانۂ لاهور گشت و قطب الدین محمد خان و میر محمد خان حاکمان لاهور در قلعه محصور ساخت - پادشاه باستماع خبر مهمات اوزبکان بتعویق انداخته آگره را به منعم خان سپرده چهاردهم جمید الاول سنه ۹۷۴ھ[1] بمبارعت تمام وارد لاهور گشت چون محمد حکیم میرزا از یلغار شهریار خبردار شد بی توقف سوار شده تا کابل واپس ندید[2] -

چون موسم زمستان رسید سلیمان میرزا به بدخشان رفت و محمد حکیم کابل را متصرف گردید - پادشاه در لاهور آمده چند روز بشکار مشغول شد - وزیر خان[3] در شکارگاه بملازمت آمده عذر

---

[1] مطابق ۲۷ نومبر روز سه شنبه ۱۵۶۶ء -

[2] فرشته جلد اول ص ۲۵۶ -

[3] وزیر خان برادر آصف خان هروی است - هر دو برادران در زمان اکبر از

تقصیرات آصف خان درخواست کرد۔ پادشاہ از تقصیرات او درگذشتہ وزیرخان پنجہزاری ساخت۔

ہمدراں ایام الغ میرزا[1] و شاہ میرزا کہ از احفادان محمد سلطان[2] میرزا بودند مصدر فساد شدہ اطراف سنبل را غارت کردند۔ و منعم خان

امرائے بزرگ بودند۔ وزیرخان در سنہ ۹۹۵ھ مطابق سال سی و دوم از جلوس اکبری (۱۵۸۶ء) از عارضۂ اسہال درگذشت۔ (ماثر الامراء جلد سیوم ص ۹۲۹ چاپ مطبع اُردو گائیڈ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ء)

[1] الغ بیگ میرزا و شاہ میرزا ہر دو خطاب اند کہ از طرف بابر بایشاں دادہ شدہ بود نام اصلی این ہر دو برادر علی الترتیب سکندر میرزا و سلطان میرزا بود۔ (ایضاً ص ۱۹۲)

[2] محمد سلطان میرزا پسر ویس میرزا ابن بایقرا ابن منصور ابن بایقرا است۔ در زمان دولت سلطان حسین میرزا بایقرا کہ جد مادری او شد مکرم و معظم بودہ۔ بعد واقعۂ ناگزیر آن پادشاہ بملازمت بابر پادشاہ در آمد۔ با آنکہ مکرر آثار عصیان بہ ظہور آمد جنت آشیانی (بابر) از کمال مروت بعد از قدرت انتقام ہم در مقام عفو شد۔

چون نوبت بعرش آشیانی (ہمایوں) رسید، محمد سلطان میرزا را باپنائرو عشائر بہ عنایات مخصوص ساخت۔ و بنا بر کبرسن از تکلیف نوکری معاف داشتہ پرگنۂ اعظم پور سرکار سنبھل جہت خرج عنایت فرمود۔ در حالت پیری در انجا از میرزا سہ پسر شد یکے ابراہیم حسین میرزا، دوم محمد حسین میرزا، سوم مسعود حسین میرزا، چہارم عاقل حسین میرزا۔ این پسر سرکشی

الغ بیگ مرزا[1] را گرفتار کردہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ در اینجا از جان درگذشت علی قلیخان[2] سیستانی و سکندر خان اوزبک موقع دانستہ با جمعیت دو ہزار افیال و لشکر بیشمار متوجہ جونپور شدند و پادشاہ بعجالت تمام از لاہور رجعت کردہ در مانک پور آمد در اینجا کشتی حاضر نبود۔ پس بر فیل سندر سوار شدہ مع یکصد

۴۴ و بغاوت در نہاد خود داشتند۔ بنابرین محمد سلطان مرزا حکم اکبر در قلعۂ بیانہ محبوس شد و در اینجا فوت کرد (ایضاً ص ۱۹۲ و ۱۹۳)۔

[1] الغ بیگ مرزا سہو حسن است و درست محمد سلطان مرزا ست چنانکہ در فوق مذکور شد۔ تائیدش از فرشتہ می شود چنانکہ می گوید:-

منعم خان المخاطب بہ خانخانان محمد سلطان مرزا را از سرکار سنبھل مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ و او در اینجا درگذشت۔
(فرشتہ جلد اول ص ۲۵۶ چاپ لکھنؤ)۔

[2] علی قلیخان المعروف بہ خان زمان پسر سلطان حیدر اوزبک شیبانی از امرائے پنجہزاری اکبری و صاحب نام و شکوہ بود۔ در بہمن وجود و سپاہگری و سرداری یگانئی داشت۔ باآنکہ اوزبک بود اما چون در ایران نشو ونما یافتہ و مادرش از اینجا بودہ، مذہب امامیہ داشت۔ اصلاً تقیہ نمی کرد۔ سلطان تخلص می نمود۔

(مآثر الامراء جلد اول ص ۶۳)

فیل سوار از دریا عبور نمود۔ و علی قلیخان و بہادر خان[1] بشرب شراب و رقص مغنیہ مصروف بودند۔ چوں صدای شیپور شاہی شنیدند بہ صف آرائی مشغول گشتند۔ و بروز غرۂ ذوالحجہ سنہ مذکور آتش جنگ مشتعل گشت علی قلیخان و خان زمان[2] و بہادر خان کُشتہ شدند۔ پادشاہ سرہای آنہا بہ پنجاب و کابل فرستاد و اعوان و انصار آنہا بہ لگدکوب فیلان انداخت۔ تاریخ

چو شُد خانِ زمان باغی و طاغی
ز شاہ اکبر کہ مثلش نیست دیگر
تفنگی خورد و از عالم بدر رفت
بہادر کُشتہ شد از زخم خنجر
برای فتح شہ تاریخ جستم
خرد گفتا "مبارک فتح اکبر"[3]

---

[1] برادر علی قلیخان بود۔ [2] سہو نسّاخ است۔ خان زمان شخصی دیگر نیست بجز علی قلیخان مزبور۔ برای ہر دو حاشیہ مراجعہ شود بہ ترجمۂ علی قلیخان در مآثر الامراء جلد اوّل از صفحہ ۶۲۰ تا ۶۳۰۔ [3] ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۷ء۔
میر عبدالرزاق اورنگ آبادی صاحب مآثر الامراء تاریخ دیگر نیز دادہ است:۔

قتل علی قلی و بہادر ز جور چرخ
جانان مپرس از من بیدل کہ چوں شدہ
جستم ز پیر عقل چو سالِ وفات شاں
آہے ز دل کشید و بگفتا دو خوں شدہ

درایں تاریخ یک سال زیادہ است۔ اما چوں حادثۂ قتل ایشاں در ماہ ذی الحجہ کہ آخر ۹۷۴ھ است بوقوع آمدہ ایں قدر تفرقہ رواست۔ ممکن کہ "آہے کشیدہ" کنایہ از اخراج "یک" بطریق تعمیہ باشد۔

سکندر خان در کشتی نشسته به گورکهپور[1] گریخت۔ و پادشاه هفتم محرم سنه ۹۷۵ھ[2] مظفر و منصور بآگره تشریف آورد۔ و در اثنای راه قلعهٔ شیوپور مفتوح شد و شهاب الدین احمد خان بر حکومت مالوه اختصاص یافت۔ پادشاه از قلعهٔ کاکرون برای دفع رانا اودی سنگه عازم شد و رانا بقدر هشت هزار راجپوت و ذخیرهٔ بسیار در قلعهٔ چتور که بالای کوه واقع است گذاشته خود با اهل و عیال بجای قلب اختفا پذیرفت۔ و پادشاه قلعهٔ مذکوره را محاصره فرمود و نقب ها داده دیوارهای آن بآتش فرو ریخت متحصنان عاجز آمده جوهر کردند یعنی تمامی مال و اسباب و عیال و اطفال سوخته خاکستر نمودند۔ و سپاهان اسلام روشنی دیده همان وقت داخل قلعه شدند و آتش هیجا افروخته تا نیمروز ده هزار کس کشته شدند و از لشکر شاهی همگی یک کس شهادت یافت۔ حکومت آنجا بآصف خان[3] هروی تفویض شده خاقان اکبر منصور و مظفر از آنجا رجعت فرمود۔ و در اثنای راه ضرغام آجام شکار ساخت۔

در چند گاه خبر رسید که ابراهیم حسین میرزا و محمد حسین میرزا

---

[1] گورکهپور شهریست بزرگ از ولایت اتر پردیش در هند شمالی۔

[2] مطابق ۲۵ جولائی روز پنجشنبه سنه ۱۵۶۷ء۔

[3] آصف خان خواجه عبدالمجید هروی برادر وزیر خان هروی مذکور است بدربار اکبر مصدر خدمات لائقه گردیده اعزاز و سربلندی یافت۔

از چنگیز خان گجراتی دوگردان شده بازبمالوه آمدند. اکنون اوجین را محاصره دادند. پادشاه قلیچ خان اندجانی وغیاث الدین بخشی بدفع ایشان تعیین نمود. ومفسدان سراسیمه از آب نربده عبور کرده بجانب گجرات رجعت کردند.

در سنه ۹۷۶ھ[1] پادشاه بعزیمت فتح قلعهٔ رنتن پور متوجه شده راجه سورجن متحصّن گشت. عاقبت از ضرب التواپ عاجز آمده امان خواست وقلعه با دفاین وخزاین بتصرف پادشاه در آمد ازآنجا پادشاه بزیارت اجمیر شریف مشرّف شده بجانب آگره رجعت فرمود

ودر سنه ۹۷۷ھ[2] هفدهم ربیع الاوّل شاهزاده سلیم ببرکت دعای حضرت شیخ سلیم[3] چشتی متولّد گشت وپادشاه بشکرانهٔ آن جمیع ندا...

---

[1] ۱۵۶۸ء - [2] مطابق ۳۰ر اگست روز سه شنبه سنه ۱۵۶۹ء -

[3] حضرت شیخ سلیم چشتی رحمة الله علیه از اولاد مخدوم شیخ فرید الدین گنج شکر قدس الله روحه است. اصل او از دهلی است. ونسبت امانت وسعت بخواجه ابراهیم که به شش واسطه فرزند خواجه فضیل عیاض است. از راه خشکی وتری دوبار از دیار هند به طواف حرمین الشریفین رفته بسیر روم وبغداد وشام ونجف اشرف ودیگر بلاد مغرب عنان توجه معطوف داشت. تمام سال بسیر گذرانید. معاصر حضرت شیخ یعقوب صرفی کشمیری رحمة الله علیه است. ودر مرتبهٔ دوم درحج با وے همراه بود. در بلاد اسلام به "شیخ الهند" شهرت داشت. بعمر نود وپنج سالگی در ریاضت شاقه مصروف می بود. در عمارت عربی ید طولی داشت. در سنه ۹۷۹ھ (۱۵۷۱ء) برحمت حق پیوست. "شیخ هندی" تاریخ است. ملخص از منتخب التواریخ ملا عبد القادر بدایونی ص ۲۸۱ وص ۲۸۲ مطبوعهٔ نولکشور پریس لکهنؤ.

خلاص ساخت و بایفای نذری کہ برای فرزند کردہ بود پیادہ باجمیر شریف بشتافت و در آن ایام قلعۂ کالنجر در قبضۂ اولیای دولت داخل شد۔

و در سنہ ۹۷۸ھ[1] شاہزادہ مراد تولد یافت پادشاہ بار دیگر پیادہ باجمیر رفت۔ و در انجا[2] بہ ناگور تشریف برد۔ و چند رسین ولد مالدیو ورای کلیان مل پیشکشہای فراوان گذرانیدند۔ و دختر کلیان مل طراز بالین گردید۔ از انجا بقصبۂ اجودھن بزیارت شیخ فرید شکر گنج[3] فائز گشت ازانجا براہ دیپالپور بلاہور آمد در غرۂ صفر سنہ نہصد و ہفتاد و نہ[4] ۹۷۹ بتفرج حصار فیروزہ تشریف برد باز باجمیر شریف آمدہ باگرہ نہضت فرمود۔ در آن ہنگام سکندر خان اوزبک کہ پیشتر روگرداں

---

[1] ۱۵۷۰ء۔ [2] صحیح "ازانجاست"۔

[3] حضرت فریدالدین بابا شکر گنج از کبار اولیای ہندوستان بود۔ در سنہ ۱۱۷۳ء مطابق سنہ ۵۶۹ھ متولد شد و بروز شنبہ بتاریخ ۵ محرم الحرام سنہ ۶۶۴ھ مطابق ۱۷ اکتوبر سنہ ۱۲۶۵ء بعمر ۹۴ سال داعی اجل را لبیک گفت۔ مزار پر فتوح آنجناب در قریۂ جودھن ضلع ملتان (پنجاب پاکستان غربی) کہ حالا بہ "پاک پٹن" شہرت دارد واقع است۔ مرشد حضرت شیخ نظام الدین ولی دہلوی بود و مدت العمر ریاضات شاقہ کردہ عنداللہ و عندالناس ولی کامل گشت (ملخص از قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۲۴ مطبوعہ نظامی پریس بدایون، سال ۱۹۲۶ء)۔

[4] مطابق ۲۵ رجون روز دوشنبہ ۱۵۷۱ء۔

شدہ بود بشفاعت منعم خان خلعت عفو جرائم پوشید۔ و ہمدراں سال بمقام سیکری فتح پور نام شہری آباد ساخت۔

و در سنہ ۹۸۰ھ در ملک گجرات فساد کلّی واقع شد۔ پادشاہ عنان عزیمت افشاندہ باجمیر شریف زیارت کرد۔ و خان کلان برسم ہراول پیشتر رواں ساخت۔ رای سنگھ بحکومت جودھ پور مقرر کردہ خود بگجرات رفت۔ و بتاریخ ۲۵ جمیدالاول سنہ ۹۸۰ھ شاہزادہ دانیال متولّد شد چوں در قلمرو پٹن گجرات نزول اجلال فرمود شیر خان فولادی مفرور شد و سید احمد خان برحکومت آنجا مقرر گشتہ رایات عالیہ باحمد آباد متوجّہ گشت و سلطان محمد گجراتی باتفاق میرزا ابوتراب بعزّ بساط بوس فائز شد روز دوم دہ کس از امرای گجرات باندو ہدایا بآستان بوسی مشرّف گشتہ ہمہ ما محبوس شدند و بلدۂ احمد آباد بغیر جنگ مسخّر شد۔ بعدازاں سایۂ چتر ہمایون بر بندر کھمبایت افتاد و خان اعظم عزیز کوکہ بحاکم احمد آباد گجرات ساخت۔ و ابراہیم حسین میرزا از قرب وصول پادشاہ خبر یافتہ خواست کہ بجانب پنجاب رفتہ فتنہ برانگیزد۔ پادشاہ با جمعے قلیل برسر آں باغی یلغار نمود و باجنود یکصد و پنجاہ سوار بالشکر ابراہیم حسین میرزا کہ زیادہ از سہ ہزار بود بجنگ پیوست و برادر راجہ بھگو انداس در جنگ کشتہ شد۔ عاقبت ابراہیم حسین بے آنکہ کار بروتنگ شود رو بگریز نہاد۔ بعدآں پادشاہ متوجّہ قلعۂ سورت گشت و گلرخ بیگم دختر کامران

میرزا کہ زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود قلعہ را بمردم جنگی سپردہ با پسر خود مظفر میرزا بدکہن رفت۔ چون رایت عالیہ بقلعہ رسیدہ مورچل قسمت شد۔ ابراہیم حسین بناگور رسیدہ با رای سنگھ[1] حاکم انجا جنگ کردہ منہزم گشت۔ چون بدہلی رسید خیل و حشم جمع کردہ بسنبل آمد و باتفاق محمد حسین میرزا و شاہ میرزا و شیر خان فولادی بالشکر ہشت ہزار سوار آمدہ سید احمد خان[2] بارہہ را در قلعۂ پٹن محاصرہ کردند و خان اعظم از احمد آباد بدفع الشان متوجہ گشت۔ مخالفان بمقابلہ آمدہ بجنگ آمیختند

[1] رائے سنگھ از امرای چہار ہزاری دربار اکبری بود۔ بتاریخ ۱۹، رجب سنہ ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) صبیۂ صلبیۂ خود را بعقد نکاح شہزادہ سلیم آورد۔ در سنہ ۱۰۰۰ھ بکمک خانخانان کہ با جانی بیگ حاکم ٹھٹہ مصروف پیکار بود روانہ شد۔ در ماہ محرم سنہ ۱۰۱۲ھ چون شہزادہ دانیال اذن فتح دکھن یافت رائے سنگھ نیز مرتبہ دوم برای استعانت و کمک شہزادہ متعین گردید۔

[2] برادر خورد سید محمود خان بارہہ است۔ در سال ہفدہم جلوس اکبری ہمراہ خان کلان در فوج منقلا بجانب گجرات تعین شد۔ و پس از فتح احمد آباد پادشاہ او را با جمعے کثیر بتعاقب پسران شیر خان فولادی نامزد فرمود و لسیارے از اسباب آنہا بدست مردم افواج شاہی افتاد۔ بعد ازیں حکومت پٹن بہ سید احمد خان تفویض یافت۔ در ہمیں سال محمد حسین میرزا و شاہ میرزا علم بغی افراشتہ باتفاق شیر خان بر سر پٹن آمدہ محاصرہ نمودند۔ اما از کمک اعظم خان کوکہ خائب و خاسر باز گشتند۔ در سنہ ۹۸۰ھ داعئی حق را لبیک گفت۔ بہ منصب دو ہزاری امتیاز اندوختہ بود۔ (مآثر الامراء، ص ۳۷۸)

حربی عظیم واقع شد وجمعیت مخالفان ازہم پاشیدہ بجانب دکھن منہزم گشتند۔ و پادشاہ قلعۂ سورت را سرکوب ساختہ اہلیان حصار امان خواستہ حصار بملازمان درگاہ سپردند و پادشاہ متوجہ احمد آباد گردید۔ دریں ایام شرف الدین[1] حسین میرزا کہ از عرصۂ دہ سال کسوت بغاوت پوشیدہ در کوہستان ہا سیر میکرد راجہ بہادر[2] اورا اسیر کردہ بحضور گذرانید کہ بعد از شلاق در قلعۂ گوالیار محبوس شد۔

پادشاہ دوم صفر[3] سنہ ۹۸۱ھ از راہ اجمیر بمرکز دولت وارد گشت۔ وابراہیم حسین میرزا از سنبل کوچ کردہ در پنجاب رسید۔ وحسن علی خان باتفاق یوسف خان دنبال اوشتافتہ در حوالی تہتہ اسیر کردہ سرش

---

[1] شرف الدین حسین میرزا ابتداء از امرای اکبری بود وصوبیداری مرتضا نواحی اجمیر داشت۔ بعد ازاں بجاگیر ناگور سرافرازی یافتہ بلقب امیر الامراء مشرف گشت۔ ولے بنا بر شبہے کہ سخن چیناں مابین مرزا و جلال الدین محمد اکبر انداختہ بود اول الذکر بجانب ناگور گریخت۔ در نتیجہ اش حسین قلی بیگ کہ از اقربای بیرم خان بود بجاگیر شرف الدین مرزا دستوری یافت۔ اکنون شرف الدین حسین مرزا عنان اطاعت ازسر پیچیدہ وبمعاونت شاہ ابوالمعالی سرغنۂ باغیاں شدہ در سنہ ۹۷۰ھ بدست افواج اکبری محبوس شد۔ (طبقات اکبری ص ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵)

[2] مراد از راجہ بہادر" راجہ بہار جونی" حاکم بگلانہ است کہ در سنہ ۹۸۰ھ (۱۵۷۲ء) مرزا شرف الدین حسین را محبوس کردہ بحضور اکبر پیش کرد (طبقات اکبری ص ۳۸۹)

[3] مطابق ۳ رجون روز چہارشنبہ سنہ ۱۵۷۳ء۔

بدرگاہ گذرانیدند۔ و مسعود حسین برادرش در گوالیار محبوس شد
و در ماہ ربیع الاولیٰ عرضداشت خان اعظم از گجرات رسید کہ اختیار
الملک و محمد حسین میرزا متفق شدہ اکثر ممالک گجرات قبضہ کردہ اند
اکنوں بلدہ احمد آباد را محاصرہ دارند بذات اقدس اگر متوجہ باشند
عین صواب ست درآں ایام بسبب برسات لشکر بسیار بسرعت نمی
توانست رفت۔ پادشاہ دو ہزار سوار انتخاب کردہ بیکبار بریم
منقلائی پیش فرستاد و بذات خود با سیصد کس کہ اکثر منصبدار و
امیران نامی بودند بر شتران سریع السیر سوار شدہ اسپان را کوتل
کردہ راہی شدند چہار منزل در یکروز قطع کردہ نہ روز در پٹن
گجرات با لشکر منقلائی رسیدند ہمگی سہ ہزار سوار در ظل رایت
فتح آیت مجتمع گشتہ روانۂ احمد آباد شدند۔ محمد حسین میرزا
و مختار الملک کہ از یلغار پادشاہ خبر نداشتند بصدای کوس و
شیپور شاہی سراسیمہ شدہ بترتیب اسباب جنگ پرداختند
و اختیار الملک با پنجہزار سوار بمحافظت دروازہ ہای احمد آباد
ماندہ محمد حسین میرزا باتفاق شیر خان فولادی با ہفت ہزار سوار
مغل و راجپوت بمقابلۂ پادشاہ مسابقت نمود و خاقان اکبر از
آب گذشتہ بمیدان در آمد محمد حسین با یک نیم ہزار مغل
فدائی بمقابلۂ پادشاہ بجنگ استادہ از میمنہ و میسرہ حملہ ہا آوردہ
بازار محاربہ گرم ساختند و پادشاہ مانند شیر ژیان از میان آمدہ

یا معین یا معین گویان بر محمد حسین خان حملہ آورد و میرزا لمجرد شنیدن نام پادشاہ دست و پاگم کردہ دو یکہ بر نہاد در اثنای راہ از خانہ زین جدا شدہ بر زمین افتاد۔ و لاوران پادشاہی اورا گرفتار کردہ بحضور گذرانیدند۔ پادشاہ با جمعیت دو صد سوار زیر پشتہ منتظر آمدن خان اعظم بود۔ ناگاہ مختار الملک با پنجہزار سوار بمقابلۂ پادشاہ آمدہ بجنگ بپیوست۔ چون نام پادشاہ شنید بے اختیار از جناح راہ گریز پیش گرفت۔ در آنوقت کہ پادشاہ بدفع مختار الملک متوجہ بود رای سنگہ محمد حسین میرزا را بحکم پادشاہ بقتل[۲] آورد۔ و مختار الملک در دست جیال سپاہان درگاہ گرفتار گشتہ کشتہ[۳] شد۔ انگاہ

[۱] بقول صاحب طبقات اکبری جلد دوم (مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے۔ آئی سی ایس) صفحہ ۴۱۷۔ مردے کہ محمد حسین مرزا را گرفتار کرد گدا علی بدخشانی بود۔ چون مرزائے مذکور از پیش محمد جلال الدین اکبر مہزوم شد۔ در اثنائی راہ بخار زائے دوچار شد خواست کہ اسپش اورا بجست عبور کند، ولے از سوء قضا افتاد۔ گدا علی بدخشانی کہ از عقب می آمد اورا گرفتار کردہ نزد جلال الدین اکبر آورد۔

[۲] صحیح این است کہ قتل محمد حسین مرزا بدست راجپوتان رائے سنگہ کہ بطرف داری اکبر از بادہ نصرت و کامگاری سرمست شدہ بودند واقع شد۔ درین قتل امرای سنگہ را ہیچ دخل نبود (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے صفحہ ۴۱۹)۔

[۳] قاتل مختار الملک مردے سہراب بیگ ترکمان بود کہ بحالت تعاقب بر سر

خان عظیم عزیز کوکہ بملازمت رسید۔ پادشاہ ہمانروز داخل احمد آباد شدہ حکومت گجرات خان اعظم را بدستور گذاشت۔ فردا از راہ اجمیر شریف متوجہ دار الخلافت گشت۔

ہمدراں سال داؤد بن سلیمان افغان گجراتی کہ از طرف پادشاہ حاکم بنگالہ بود باغی شد۔ و منعم خان المخاطب بہ خان خانان بمدافعۂ او دستوری یافت و بعد جنگہای بسیار داؤد خان درکشتیہا نشستہ بجانب پٹنہ گریخت و منعم خان بتعاقب او از آب سون عبور کردہ قلعۂ پٹنہ را محاصرہ کرد۔ پادشاہ دانست کہ از دست منعم خان فتح پٹنہ نتواند شد پس بذات خود با جمیع شاہزادہ ہا و امرا در ہزار کشتی نشستہ در عین بارش در جونپور رسید شاہزادہ و حرمہا در انجا گذاشتہ خود عازم پٹنہ گشت۔ در آنوقت کبیر خان کہ بتسخیر قلعۂ بہکر[1] رفتہ بود فتحنامۂ بہکر فرستاد۔ پادشاہ فال نیک پنداشتہ از راہ دریا بحوالی پٹنہ رسید ہمانروز عیسیٰ خان نیازی از قلعہ برآمدہ در جنگ منعم خان کشتہ شد۔ و پادشاہ خان عالم را با ہزار سوار بفتح قلعہ حاجی پور[2] تعیین ساخت۔

اول الذکر آمدہ بود مختار الملک خواست کہ بدعوی سیادت خود را از بلائے رسید برہاند لیکن دل آن ترکمان سنگدل موم نشد و سرش را از تن جدا ساخت۔ (ایضاً صفحۂ مزبور)

بروایت ملا نظام الدین تعداد مقتولین درین معرکہ دہ ہزار اشخاص بود۔

[1] بھکر در سندھ۔ [2] نام این موضع در اصل "باجی پور" آمدہ است۔

داود در آنجا رسیده قلعه از دست فتح خان بگرفت۔ و داؤد بن سلیمان خبر رسیده شبانه بکشتی نشسته جانب بنگاله رفت پادشاه بتعاقب او مسارعت کرده در یک پہر روز بست و پنج کروہ طی کرده چہار صد فیل از و گرفته برگشت و ضبط پٹنه به منعم خان بسپرده خود بجانب آگره رجعت فرمود۔

دریں ہنگام خواجه مظفر علی تربتی[1] را خطاب مظفر خانی داده بفتح قلعۂ رہتاس در بنگاله و بہار نامزد فرموده خود باجمیر رفته قریب دو لک روپیه نقد و جنس بخادمان درگاه حضرت خواجه معین الدین چشتی و مجاوران سید حسن خنگ سوار و مستحقان رسانیده باگره باز آمد۔ و مظفر خان که عازم بنگاله شده بود چوں بقلعه گڈی که دروازۂ بنگاله است رسید۔ داؤد بن سلیمان تاب مقاومت نیاورده بجانب اوڈلیه گریخت و مظفر خان بتعاقب او دویده با داؤد بن سلیمان بجنگ پیوست۔ درآں اثنا خان عالم که ہراول مظفر خان بود از دست گوجر خان ہراول فوج افاغنه کشته شد

---

[1] امّا در اصل نسخه "ترمذی" است که سہو نسّاخ است۔ خواجه مظفر علی تربتی از اُمراء اکبری بود۔ از دیوانی بیرمخان ترقی نموده بروز جمعه ۲۴ رجب المرجب سنه ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) برتبۂ صدر اعظم حکومت رسید بخطاب "جملة الملک" معزز و سرافراز گشت۔ بالآخر در سنه ۹۸۸ھ (۱۵۸۰ء) بالشیب فرازهات دو چار شده در معرکه با معصوم خان کابلی وغیره در صوبۂ بہار از دست مخالفان کشته شد۔ مسجد جامع نزدیک کٹرۂ حیان رفیق بنائے مظفر خان است۔ (مآثر الامراء جلد سیوم ۲۲۷)

موجب آں تفرقہ در فوج شاہی افتاد و مظفر خان با جمعے قلیل
بمقابلۂ گوجر خان آمدہ از تیغ گذرانید و داؤد بن سلیمان مغلوب
گشتہ فرار نمود فیلان غنیم ہمہ گرفتار گردید و راجہ ٹودرمل تعاقب
داؤد خان دوید آں بدگوہر کفن دربر کردہ بجنگ برگشت
ٹودرمل در محاربۂ او عاجز آمدہ بہ مظفر خان پیغام فرستاد
و مظفر خان با وجود زخمہا دویدہ رفت و داؤد بن سلیمان خود
بخود پیش مظفر خان آمدہ کمر خنجر و شمشیر مرصّع و جواہرات قیمتی
پیش کش نمود و مظفر خان حکومت اوڑیسہ و گنگ و بنارس
باو مسلّم داشتہ برگشت۔

و منعم خان نوزدہم رجب سنہ ۹۸۳ھ[1] ودیعت حیات
بسپرد۔ پادشاہ حسن قلیخان ترکمان را خطاب خان جہانی دادہ
بحکومت بنگالہ تعیین نمود۔ ہمدراں ایّام سلیمان میرزا از
مخالفت نبیرۂ خود شاہرخ میرزا جلای وطن گشتہ رو بدرگاہ
نہاد۔ بعد چندگاہ بہ بیت اللہ رفت و بعد زیارت از ہماں راہ
بہ بدخشان آمدہ بار دیگر بحکومت آنجا فائز گشت و حسن قلیخان
ہنوز در بنگالہ نرسیدہ بود کہ داؤد بن سلیمان بہ اتفاق
افغانان بہار و بنگالہ بر خواص پور ٹانڈہ[2] کہ دار السلطنت

---

[1] مطابق ۱۵۷۵ء۔ [2] در اصل نسخہ نام ایں قصبہ "خواص پور ٹانڈہ"
مذکور است کہ ظاہراً سہو نساخ یا مصنّف است۔

بنگالہ است یورش آوردہ آنجا و در انتصرف گشت۔ قریب پنجاہ ہزار افغان بر وگرد آمدہ بود کہ حسن قلیخان عازم گڈہی شد و عملۂ او اول قلعہ مفتوح[1] ساختہ قریب یکہزار و پانصد افغان بقتل رسانیدند۔ انانجا بمدافعۂ داؤد بن سلیمان متوجہ شد۔ نام بردہ با جمعیت پنجاہ ہزار سوار بمقابلہ آمدہ بجنگ اقدام نمود و خلق بے شمار از جانبین کشتہ شد۔ عاقبت داؤد بن سلیمان رو بہزیمت نہاد۔ و دلاوران عسکر شاہی تعاقب او عجلت کردہ دستگیر نمودند۔ و زندہ نزد خان آوردہ از تیغ گذرانیدند۔ مظفر خان از انجا بہ پٹنہ رفت۔

[1] بقول خواجہ نظام الدین احمد فتح گڈہی بدست خانخانان شد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۴۵۲)۔ ابو الفضل فتح گڈہی بعد فتح شہر سو رویہ گیڈھ کہ قریباً ہشتاد میل از شہر گنگا است قرار دادہ است۔ نیز درسے فائدین افواج اکبری یکے قیا خان و دیگر مجنون خان قاقشال بودند۔ دریں ضمن روایت ابو الفضل چنیں رفتہ است:۔

"نخستیں جمعے از ملازمان خانخانان آنجا از کی تردد کردہ بیم افزائے آں گروہ شدند۔ و چوں قیا خان با فوجے آراستہ بآں حوتھی پیوست یکبارگی ازاں طائفہ مدبر سر رشتہ تدبیر گسیخت۔ سراسیمہ وار رہ گریز پیش گرفتند و چناں جائے کہ بجنگ کمتر بدست افتند بتائید آلہی آں بساں روش بدست آمد۔ و صباح آں خانخاناں رسیدہ اساس سپاس ایزدی بلند گرہ انید و مجنون خان بہ قائد نصرت آں کرلیوہ را در فوز دبیدہ ہماں روز ملحق شد۔

(اکبر نامہ جلد سوم مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال ۱۸۸۶ء)

و در سنہ ۹۸۴ھ[1] بہ تسخیر قلعۂ رہتاس رایت افراشت۔ محمد معصوم[2] خان کہ از معاونان او بود در اثنای راہ حسین خان افغان را مہزوم ساخت و باکالا پہاڑ کہ دلاور جرار و قلعہ دار بود بجنگ پیوست۔ بعد آویزش بسیار کالا پہاڑ کشتہ شد و فیل ایاز ہم گرفتار گشت و قلعۂ رہتاس مفتوح شد۔ ہمدریں سال شاہباز خان راجہ گنجوتی[3] را ہزیمت دادہ قلعہ شیر گڈھ مفتوح ساخت۔ درآں ایام پادشاہ بزیارت اجمیر شریف نہضت کرد و ازانجا شکار کنان بجانب دکھن رفت بعد انتظام آں سواد بدار الخلافت فتح پور متوجہ شد۔

---

[1] مطابق ۱۵۷۷ء۔ [2] اصل این معصوم خان از کابلستان است۔ در سنہ ۹۸۶ھ استعداد ملازمت اکبری نمود۔ از سادات تربت خراسان بود۔ عمش میر عزیز در ملازمت حضرت جہانبانی (ہمایوں) برتبۂ وزارت رسیدہ بود و بمیرزا حکیم (برادر اخیافی جلال الدین محمد اکبر بادشاہ) نسبت کوکلتاشی داشت۔ در شجاعت و کارسیر کردن نام گرفت۔ خواجہ حسن نقشبندی از غبار خاطر در مقام استیصال او (معصوم خان) شد از عاقبت بینی بدرگاہ والا پناہ آوردہ مصدر خدمات لائقہ گردید۔ (اکبرنامہ جلد سیوم صفحہ ۱۵۸)۔ [3] در اکبرنامہ جلد سیوم صفحہ ۱۶۸ نام این راجہ گجپتی مذکور است۔ این راجہ از زمینداران نامور صوبۂ بہار بود و ہموارہ با مبارزان عتبۂ خلافت ہمراہی می نمود۔ در فتح بنگالہ خدمات شائستہ بجا آوردہ بود۔ بتخیل واہی رخصت گونہ گرفتہ بولایت خود آمد و در ہنگام شورش بنگالہ بہ خانجہاں بناہ آورد۔ چوں حقیقت شورش این بدگوہر بمسامع ہمایوں رسید شہباز خان بسزا دادن آن بدکار رخصت شد (ایضاً ایضاً صفحہ ۱۶۸ و ۱۶۹)

ودر سنہ ۹۸۵ھ[1] باز بزیارت اجمیر مشرف گشت بموجب عادت قدیم یک کروہی پا برہنہ رفتہ بدرگاہ درآمد درانجا مظفرخان را خلعت وزارت پوشانیدہ بدہلی رفت۔ دراں ایام ستارۂ دُم دار طلوع نمود پادشاہ از دہلی بزیارت شیخ فرید شکر گنج فائز گشتہ در فتحپور سیکری سایۂ نزول انداخت۔

ودر سنہ ۹۸۶ھ والی خاندیس مظفرحسین[2] میرزا را از حبس کشیدہ بدرگاہ فرستاد۔ وپادشاہ صبیۂ صلبیۂ خود در عقد نکاح او آوردہ ہمدرین سال در فراشخانۂ فتحپور آتش واقع شدہ مال ومتاع چندان کہ درحساب نگنجد بسوخت۔ ہمدراں ایام حسن قلیخان ترکمان شنقار شد۔ بعد ارتحال او افغاناں قوت گرفتہ درصدد فساد شدند پادشاہ خان اعظم بمدافعۂ آنہا کسیل فرمود۔ محمد حکیم میرزا فرصت دانستہ تسخیر لاہور مستعد گشت۔ ویازدہم محرم سنہ ۹۸۹ھ[3] قلعۂ لاہور را محاصرہ نمود۔

پادشاہ باوجود فساد بنگالہ وبہار متوجہ بکابل شد چوں

---

[1] ۱۵۷۷ء۔ [2] مظفرحسین مرزا پسر ابراہیم حسین مرزا با پسر دختر کامران مرزا بعد از احتمال صعوبت قید وبند داخل در سلک امرای اکبری شد۔ بروایت صاحب طبقات اکبری (جلد دوم صفحہ ۶۶۸) قیاوت یک ہزار سوار داشت۔

[3] مطابق ۱۶ر فروری ۱۵۸۱ء۔

بسرہند رسید محمد حکیم میرزا خائف گشتہ بکابل رفت وگیہان خدیو شاہ منصور[1] شیرازی را بہ علت سازش محمد حکیم میرزا بدار کشید۔ چوں رایت اجلال در جلال آباد رسید شاہزادہ سلیم درانجا گذاشتہ شاہزادہ مراد بہم منقلائی پیشتر فرستاد و محمد حکیم میرزا لشکرہا آراستہ بمقابلہ شاہزادہ صف کشید۔ و بعد محاربہ و مجادلۂ بسیار از معرکہ ستیز گریز نمود و درحین تعاقب مردم بسیاری از عسکر او تلف گشت۔ پادشاہ ہفتم ماہ صفر بکابل داخل شدہ محمد حکیم میرزا بہ غوربند گریخت۔ از انجا ایلچیاں

---

[1] شاہ منصور از نویسندگان و حاسبان شیراز بود۔ در آغاز باشراف عطریات شرف اختصاص داشت۔ دراں ایام مظفر خان اقتدار بسیار داشت۔ چوں در شاہ منصور فہم و فراست زیادہ دید، او را در مہمات و معاملات پیچیدہ درآوردہ بزندان انداخت۔ بعد از آں بخدمت منعم خان پیوستہ تدریجاً دیوان او شد۔ بعد از چند سال دوبارہ ملازم درگاہ اکبری شد و بہ لیاقت خداداد بہ منصب وزارت فائز گردید۔ (طبقات اکبری جلد دوم صفحہ ۴۹۴ مترجمہ بی۔ ڈی صاحب) روایتیکہ خواجہ نظام الدین نسبت خواجہ منصور شیرازی آوردہ است معلوم می شود کہ در قتل وی سازش مخالفان بود۔ چنانچہ بعد ازیں پادشاہ بر قتل شاہ منصور بسیار متاسف گردید۔ بروایت بلوخمین صفحہ ۴۳۱، شاہ منصور بر درختیکہ مصلوب شد نزد سرائے کوٹ کچھوہہ بر شارع کرنال کہ بطرف لدھیانہ است واقع بود۔ صاحب مآثر الامراء جلد ۱۔ ص ۶۵۷، انکشاف نمودہ است کہ سرغنۂ این سازش کرم اللہ برادر شہباز خان بود و او بہ باطن کارندہ و وکیل راجہ ٹوڈرمل بود (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحات ۵۴۷، ۵۴۹، ۵۵۴)۔

فرستادہ التجای عفو جرائم نمود و پادشاہ او را بعفو خط سرفراز کردہ مردم کابل را بخلاع فاخرہ اختصاص بخشید چہاردہم ماہ صفر کوس مراجعت نواختہ برساحل نیلاب رسید و در آنجا قلعۂ متین و سنگین معمور کردہ بہ اٹک[1] موسوم ساخت۔ نوزدہم رمضان در فتحپور سیکری نزول اجلال فرمود۔ شاہباز خان کہ بنابرامری محبوس شدہ بود از بند برآوردہ بہ کومک لشکر بنگالہ فرستاد۔ پادشاہ بآزار اسہال چند روز سخت علیل بود عاقبت شفا یافت۔

و در شوال سنہ ۹۹۱ نہصد و نود و یک پادشاہ بہ جوشی پریاگ[2] آمدہ شہر الہ آباد آباد ساخت۔ و سلطان مظفر گجراتی در آنجا بعزبساط بوس فائز گشتہ اقطاع خوب نوازش یافت و بعد چند گاہ گریختہ رفتہ باتفاق شیرخان در گجرات شورش برداشت۔ اعتماد خان[3] و شہاب الدین حاکمان گجرات در جنگ او عاجز آمدہ شکست خوردہ بہ پٹن رفتند۔ و پادشاہ میرزا عبدالرحیم ولد بیرمخان بمدافعۂ مظفر خان مامور ساخت۔ و مظفر خان قلعۂ بروده را فتح کردہ

---

[1] بروایت خواجہ نظام الدین۔ (طبقات جلد دوم صفحہ ۵۴۸) بنام اٹک بنارس موسوم ساخت۔

[2] در یک مخطوطہ نام این مقام جوسا و بیاک مذکور است۔ اما ترجمۂ انگلیسی ایلیٹ صاحب جلد پنجم و بدایونی نامش جوسی و بیاک دارند۔

[3] اعتماد خان یکے از امراء سلطان بہادر و سلطان محمود گجراتی بود۔ بعد از فتح گجرات اعتماد خان از ملازمان درگاہ اکبری شدہ خوشنودی پادشاہ حاصل کرد و از امراء چہار ہزار سواری شد۔ در سال ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) فوت کرد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحہ ۶۶۳)۔

چہار دہ لک روپیہ از ذخیرۂ شاہی کشیدہ مع اموال قطب الدین خان[1] والی بڑودہ کہ از دہ کروڑ متجاوز بود بغارت برد۔ از انجا باحمد آباد آمدہ در جمع آوری خیل و حشم مشغول شد۔ میرزا عبدالرحیم چوں بہ پٹن رسید با شہاب الدین خان متفق شدہ باحمد آباد آمد پانزدہم محرم ۹۹۲ھ[2] بجنگ پیوستند و از طرفین جمعی کثیر کشتہ شد۔ عاقبت مظفر خان ہزیمت خوردہ باحمد آباد در آمد از انجا براہ کھمبائیت بجام پناہ برد عبدالرحیم[3] قلیچ خان[4] را بمحاصرہ قلعہ بروچ بود بعد از محاصرۂ ہشت ماہ بجانب دکھن گریخت و قلعہ مفتوح شد۔ مظفر خان بار دیگر بامداد جام و حاکم جونہ گڑھ جمعیت نمودہ بجانب احمد آباد یلغار نمود۔ و عبدالرحیم بمقابلۂ او بر آمدہ مظفر خان سراسیمہ بجنگل گریخت۔ و عبدالرحیم را بجلدوی حسن خدمات خطاب خان خانانی عطا شد۔

---

[1] قطب الدین خان برادر خان اعظم اتکہ خان عہدۂ بیگلربیگی و امیر الامرائی داشت۔ از امراء پنجہزاری محسوب می شد (ایضاً صفحہ ۶۶۲)۔

[2] مطابق ۱۸ جنوری سنہ ۱۵۸۳ء۔

[3] عبدالرحیم خان المعروف بمرزا خان پسر بیرم خان بود۔ بعد فتح گجرات بر عہدۂ خانخانانی و سپہ سالار افواج اکبری فائز گشت و تقریباً دہ سال بریں فائز بود۔ ملا نظام الدین در طبقات اکبری (جلد دوم صفحہ ۶۵۴) او را بسیار ستودہ است و گفتہ کہ او را با فقیران و درویشان خدا بالخصوص علماء و فضلا بسیار محبت بود۔

[4] خواجہ نظام الدین ہروی نسبت قلیچ خان نوشتہ است کہ او عرصۂ دراز ملازمت خلافت پناہی نمودہ بالآخر بعہدۂ وزارت فائز گشت و از امراء چہار ہزار سواری بود (ایضاً صفحہ ۶۶۲)۔

ہمدرین سال شاہ ابو الفتح از دکہن آمدہ بخطاب عضد الدولہ اختصاص یافت۔ وبتحریص او پادشاہ خیال تسخیر ممالک دکہن بخاطر آوردہ خان اعظم و عضد الدولہ برای فتح دکہن مامور ساخت۔ وخان اعظم با جمعیت لشکر داخل دکہن شدہ ایلیچی پور را غارت نمود۔ ومیرزا محمد تقی وراجہ علی خان بجنگ برخاستہ خان اعظم تاب تقابل نیاوردہ از دکہن بیرون آمد وعبد الرحیم از گجرات بحضور رفت۔ مظفر خان گجراتی فرصت یافتہ قریب دہ ہزار سپاہ جمع کردہ جابجا دست وپا میزد عاقبت کاری ناساختہ گریختہ رفت۔ ہمدرین سال شاہرخ میرزا[1] نبیرۂ میرزا سلیمان موجب غلبۂ عبد اللہ خان[2] اوزبک بدرگاہ آمدہ در سلک اُمرای عظام منتظم گشت۔ ہمدرین ایام دختر راجہ بہگونداس بعقد مواصلت شاہزادہ سلیم اختصاص یافت۔ ہمدرین سال محمد حکیم مرزا برادر خاقان دوران در کابل وفات یافت۔ وعبد الرحیم خان بر حکومت گجرات مختار گشت۔

ہمدرین ایام پادشاہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ وراجہ مان سنگھ بر حکومت کابل مستقل گشت۔ بعد چند روز لاہور رایات عالیات باہتزاز آمدہ بجانب قلعۂ اٹہک انتہاض فرمود ودر انجا راجہ بہگونداس و شاہ قلیخان[3]

---

[1] شاہرخ مرزا پسر ابراہیم مرزا از امراء پنجہزار سوار در دربار اکبری بود۔ بہ عہد خواجہ نظام الدین ہروی بر عہدۂ صوبیداری مالوہ امتیاز داشت۔

[2] (۱۵۸۲ء — ۱۵۹۷ء)

[3] شاہ قلیخان در سابق از غلامان بیرمخان بود۔ پس ازان عرصۂ سی سال در سلک اُمرای

وشاہرخ مرزا بالشکر پنجاہ ہزار سوار تسخیر کشمیر تعین فرمود۔ زین خان کوکہ با افواج آراستہ برسر افغانان سواد بجور مامور ساخت۔ متعاقب او سعید خان گہکہڑ و شیخ فیضی وغیرہ لشکری عظیم بمدد زین خان[۱] روانہ نمود۔ ایشان با وجود این چنین لشکری از دست افغانان شکست خوردہ قریب ہشت ہزار سپاہ بقتل آمدند۔ پادشاہ از مقام اٹہک بہ لاہور آمدہ شاہرخ میرزا و راجہ بہگونداس بکثرت برف و باران و قحط غلہ تنگ آمدہ بکشمیریان صلح کردہ یوسف شاہ چک ہمراہ گرفتہ بعز بساط بوس در لاہور فائز شدند و پادشاہ مصالحہ منظور نکردہ یوسف شاہ محبوس کرد۔

و در سنہ ۹۹۴ھ[۲] نہصد و نود و چہار محمد قاسم خان[۳] میر بحر کابلی باجمعی از امراء کرت ثانی تسخیر کشمیر روانہ فرمود۔ چون اہل کشمیر باہمدیگر متنازع بودند لشکر شاہی بکشمیر در آمدہ متصرف شدند چنانچہ شرح آن در اوراق

سہ ہزاری داخل ماندہ۔ مالک اوصاف حمیدہ و خصال ستودہ بود۔ وقتے حاکم شہر آگرہ می بود (طبقات اکبری جلد دوم صفحہ ۶۶۴ مترجمہ بی۔ ڈی)۔

[۱] زین خان کوکہ یکے از امراء پنجہزاری بود۔ در شجاعت و بہادری خصال ستودہ داشت۔ دریں صفات از ابنائے روزگار ممتاز بود۔ پادشاہ از زیرکی و فہم و فراست او بسیار متأثر بود (ایضاً صفحہ ۶۵۹)۔ [۲] ۱۵۸۵ء۔

[۳] محمد قاسم خان میر بحر از امراء قدیم دودمان اکبری بود۔ در عہد خواجہ نظام الدین ہروی (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۶۶۸) ملازمت کابل داشت۔

گذشتہ گذشت۔ ہمدریں سال شاہزادہ خسرو فرزند شاہزادہ سلیم متولد شد۔ ہمدریں سال جلالہ کہ درمیانِ درۂ خیبر باغی شدہ بود از دست حمزہ بیگ ترکمان[۱] با جمعی از باغیان بقتل آمد۔

و در سنہ ۹۹۶ھ رایت جہانبانی سایہ افراز خطہ کشمیر گشتہ سرکشان آنجا را تدارک واقعی نمودہ رجعت فرمود۔ و یوسف خان مشہدی بر حکومت کشمیر افتخار یافت۔ و ہنگام مراجعت کشمیر صادق خان بدفع افغانان سواد بجور مامور شد۔

و در سنہ ۹۹۷ھ برای سرکوبی یادگار بدکردار بجانب کشمیر نہضت افتاد۔ بعد تفرج و گلگشت آن سواد سمند عزیمت را بسیاحت کابل مہمیز دادہ قلیچ خان بر حکومت کشمیر مستقل گشت۔

و در ماہ محرم سنہ ۹۹۸ھ رایت مراجعت در لاہور افراخت و خان اعظم[۲] از صوبۂ مالوہ مبدل شدہ بر حکومت گجرات تسلط یافت و بعد انتظام گجرات بر سر جام[۳] کہ از زمینداران مضافات گجرات بود لشکر کشید و جام باتفاق دولتخان والی جوناگڈھ با بیست ہزار سوار بمقابلہ آمدہ جنگی عظیم واقع شد

---

[۱] نزد ابوالفضل ورود اکبر در کابل بتاریخ دہم مہر سال سی و چہارم سنہ جلوس مطابق ۲۱ ستمبر سنہ ۱۵۸۸ء واقع شد۔ (ایضاً، ایضاً۔ ص ۵۶۶)۔

[۲] مراد از مرزا عزیز کوکلتاش سپہ سالار افواج اکبری است۔

[۳] بقول بی۔ ڈی۔ ایم اے محشیٔ طبقات اکبری (ص ۶۳۰) نام سابق جام "ستر سال" بود۔

[۴] خواجہ نظام الدین احمد در بیان این محاربہ می گوید کہ اعظم خان تقسیم افواج بہفت حصہ آغاز

ولبسیاری از اُمرای نامدار بقتل آمده پسر کلان جام باچہار ہزار راجپوت طعمۂ اجل گشت۔ خان اعظم مظفر و منصور بگجرات رجعت نمود۔

در ۹۹۹ھ خان خانان با جمعی از امرا و صد زنجیر فیل بتسخیر سند و سرکوبی بلوچان شرف دستوری یافت۔ و میرزا جانی والیٔ سند بجنگ پیش آمده تا ہشت ماه[1] آتش کارزار مشتعل بود و از جانبین مردم بسیاری تلف شده در اُردوی ہر دو غنیم قحط افتاد۔ عاقبت میرزا جانی صبیۂ خود بعقد ازدواج فرزند خان خانان[2] در آورده صلح واقعشد۔

و در ۱۰۰۳ھ[3] پادشاه بار سوم بسیر و سیاحت کشمیر سایۂ اجلال

جنگ نمود۔ این معرکه از خوفناک ترین معارک بود که در ہندوستان رو نمود۔ درین مہم سید قاسم بارہہ، خواجه محمد رفیع بدخشی و محمد حسین شیخ به پُر دلی و بہادری جنگ نموده بالآخر دو کس مؤخر الذکر جام شہادت نوشیدند۔ ہمچنین میر ابو تراب و میر شرف الدین درین معرکه بکار آمدند۔ از راجپوتان کماشین چہار ہزار نفر مقتول شدند۔ این فتح از پردۂ غیب روز یکشنبه ششم شوال ۹۹۸ھ (۱۵۸۹ء) ظاہر شد۔ (طبقات اکبری جلد دوم مترجمه بی۔ ڈی۔ ایم اے مطبوعه لٹیسٹ مشن پریس کلکته، ص ۶۳۱) ۔

[1] و بقول خواجه نظام الدین احمد جنگ خانخانان با جانی بیگ ہمگی دو ماه قائم بود۔ (ایضاً۔ ایضاً ص ۶۳۷) ۔

[2] میرزا ایرج بیگ ۔

[3] این مرتبه ورود اکبر در کشمیر بسلسلۂ سرکوبی یادگار برادرزادۂ مرزا یوسف رضوی بود که در کشمیر بجنگ کشمیریان رایت بغی افراشته بود۔ درین وقت اکبر در لاہور در کشتی بسیر دو دبار راوی مصروف بود که خبر بغاوت یادگار مرزا شنید۔ گویند که ہمان وقت بر زبانش

افگندہ چندی بود تفرج و تماشای آں سواد نمودہ بجانب پنجاب رہنما سس روان شد۔ درآنوقت خان خانان میرزا جانی والی سند را بملازمت رسانید۔ میرزا جانی در سلک اُمرای عظام منتظم گشتہ ولایت سند در تصرف اولیای دولت درآمد۔

ہمدریں سال مظفر خان گجراتی در دست خان اعظم میرزا عزیز کوکہ گرفتار آمدہ باسترہ حجامی[1] خویشتن را بکشت۔ خان اعظم سرش بریدہ بحضور فرستاد[2]۔ ہمدریں سال راجہ مان سنگھ با قتلوی افغان جنگ کردہ غالب آمد و ولایت اوڑیسہ کہ نہایت بنگالہ است از تصرف ایشان برآوردہ یک صد و بیست زنجیر فیل غنیمت یافتہ بحضور گذرانید۔ ہمدریں سال خان اعظم بغیر اجازت شہنشاہ با فرزندان و عیال خود بزیارت حرمین الشریفین فائز گشت و بجای او شاہزادہ مراد استقلال یافت۔

ہمدریں[3] سال میرزا رستم بن سلطان حسین میرزا از دوی غلبۂ برادر

[44] این شعر رانده ـ "کلاہ خسروی و تاج شاہی ، بہر کل کے رسد حاشا و کلا"
(اکبر نامہ جلد سوم مطبوعہ کلکتہ، ۱۸۸۶ء ص ـ ۶۱۷ و طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی ـ ڈی ـ ایم اے ص ۶۴۲)۔

[1] ملا عبدالقادر بدایونی ہیچ تشریح استرہ ندارد و ہمیں قدر گفتہ کہ مظفر خان گجراتی بہ بہانہ قضای حاجت در خیمہ با اشیا کہ با خود می داشت خود را کشت۔ (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ ڈبلیو ـ ایچ ـ لوئی ـ ایم اے مطبوعہ کلکتہ ۱۹۲۴ء)۔

[2] بقول ابوالفضل کسے کہ سر مظفر خان گجراتی بدربار آورد خواجہ نظام الدین احمد بود (اکبر نامہ جلد سوم ص ۶۳۰)۔ [3] امانزد صاحب طبقات اکبری ورود میرزا رستم بن سلطان [45]

قلعۂ قندہار با ولیائے دولت بسپرد و از حضور بہ حکومت ملتان افتخار یافت۔ و ہمدرین سال خان خانان[۱] بتسخیر دکھن مامور شد۔ چون ہنبڑو رسید پسر برہان نظام شاہ بحری والی ملک برار بمنازعت برخاست و در قلعۂ احمد نگر متحصن گشتند شاہزادہ مراد و خانخانان با جمعیت لشکر و اُمراء در احمد نگر رسیدہ قلعہ را محاصرہ کردہ نقب ہا دادند۔ چاند بی بی دختر حسین نظام شاہ بحری مردانہ بمدافعۂ آنہا قیام نمود عرصۂ سہ ماہ محاصرہ بطوالت انجامید۔ بعد جنگہای بسیار کار بصلح رسید۔ ولایت برار در تصرف اولیای دولت آمدہ احمد نگر مع مضافات در تصرف بہادر شاہ بحری مقرر ماند۔ القصہ از طرفین عہد و پیمان درمیان آمدہ شاہزادہ و خانخانان کوچ کردہ بجانب برار رفتند و نزدیک بالاپور شہری موسوم بہ شاہ پور احداث نمودند۔

---

[۲۴] حسین صفوی بدربار اکبر بتاریخ ۱۲ محرم الحرام ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) وقوع پذیر شد۔ پادشاہ او را یک کرور تنکہ و علاوہ جاگیرداری ملتان برمنصب سپہ سالاری پنجہزار سوار فائز نمود۔ بقول خواجہ نظام الدین احمد میرزا رستم بر حکومت "زمین داور" فائز بود و بہ سبب دشمنی او زیکان و برادر خود خود را بمقابلۂ ایشان قائم نتوان داشت و رجوع بہ ہند کرد۔ (ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم تالیف سر ایچ۔ ایم ایلیٹ مطبوعہ لنڈن ۱۸۷۳ء صفحہ ۴۶۷)۔ [۱] در آغاز طے شدہ بود کہ شہزادہ دانیال نیز درین مہم ہمراہی خان خانان میرزا عبد الرحیم کند۔ اما در مجلس شوری کہ مابین اکبر و خانخانان در شیخو پورہ (پنجاب) قائم شدہ رائے اول الذکر برآن شد کہ خانخان منفرداً این مہم را سر کند و شہزادہ دانیال درین جا بماند (ایضاً۔ ایضاً صفحہ ۴۶۸)۔

بعد چندگاہ چاند بی بی وبہادر شاہ[1] پسر نظام شاہ بحری شورش برداشتہ از عادل شاہ وقطب شاہ مدد طلبیدہ بقدر پنجاہ ہزار سوار بعزم رزم امرای مغل متوجہ برار شدند۔ وخان خانان وشاہزادہ مراد بموازی بیست ہزار سوار بمحاربۂ آنہا مستعد شدہ بجنگ پیوستند بعد جدال وقتال بسیار مخالفان مغلوب گشتہ خان خانان طبل فیروزی نواختہ بہ شاہ پور آمدہ اسپ وخلعت پوری ارزانی داشت۔ بعد چندگاہ درمیان شاہزادہ وخان خانان غبار کلفت مرتفع شد و پادشاہ خان خانانرا بحضور طلب کردہ یوسف خان مشہدی وابوالفضل نزد شاہزادہ فرستاد۔ ویوسف خان ترناله وکارپل وکہیڑہ کہ از ملک برار است مفتوح ساخت۔ درآن ایام شاہزادہ مراد درماہ شوال وفات یافت[2]۔ وامرای نظام شاہی باز غلبہ کردہ قلعۂ دبیر را محاصرہ نمودند۔ وسید یوسف خان وابوالفضل بمقابلۂ آنہا عاجز آمدند۔ پادشاہ خان خانانرا استمالت نمودہ دختر او جانی بیگم بعقد شاہزادہ دانیال نامزد کردہ ہردو را بحسن اتفاق بتسخیر ممالک دکہن روان ساخت۔ وبذات خود ہم با شان وشوکت

---

[1] درست پسر راجہ علی خان فاروقی متوفی ۱۰۰۴ھ (۱۵۹۶ء) والی برہان پور است (گلشن ابراہیمی المعروف بتاریخ فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب مطبوعہ جامعہ عثمانیہ حیدرآباد دکہن ۱۹۳۲ء صفحہ ۶۵۰-۶۵۱)۔

[2] بقول فرشتہ وفات شاہزادہ مراد پسر جلال الدین محمد اکبر پادشاہ بمقام شاہ پور دکن واقع شد (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب صفحہ ۶۵۲)۔

شاہان بہ معاضدت آنہا متوجہ دکن شد۔ و خان خانان و شاہزادہ با سی
ہزار سوار بمحاصرۂ قلعۂ احمد نگر پرداختہ فتح کردند۔ بہادر شاہ[1] امان خواست
قلعۂ آسیر ہم میلا زمان بادشاہ سپرد و خزاین و اسلحہ و امتعہ کہ بیحساب بود
بتصرف اولیای دولت در آمد و بحکم والا شاہزادہ و خان خانان از برہانپور
آمدہ غنایم احمد نگر گذرانیدند۔ و ابراہیم عادل شاہ[2] طالب صلح شدہ دختر
خود بہمسری شاہزادہ دانیال بخشید۔ و آسیر و برہان پور و احمد نگر و برار
شاہزادہ را بعوض جہیز دختر پیشکش نمود۔ و عبدالرحیم[3] باتالیقی او مقرر شد۔

---

[1] بقول فرشتہ حکومت سلاطین فاروقیہ در ۱۰۰۸ھ (۱۵۹۹ء) از دست بہادر خان بہ انجام رسید۔ اکبر بادشاہ بعد فتح برادر بہادر شاہ را ہمراہ خود بلاہور برد۔ این شخص بہ عمر خود دوبارہ چہرۂ سلطنت نتوان دید۔ بہادر خان تا عہد نورالدین جہانگیر ولد اکبر شاہ زندہ بود و از طرف حکومت او را دستیرانش وظیفہ عطا می شد۔ بالآخر در ۱۰۲۳ھ (۱۶۱۴ء) در شہر آگرہ با جل طبیعی در گذشت (ایضاً، ایضاً، صفحہ ۶۵۵)۔

[2] یعنی ابراہیم عادل شاہ ثانی از ۹۸۸ھ لغایت ۱۰۳۶ھ (۱۵۸۰ء - ۱۶۲۶ء)۔

[3] عبدالرحیم خانخانان تخلص رحیم وزیر اعظم اکبر پسر بیرمخان خانخانان بود۔ بتاریخ ۱۴ صفر ۹۶۴ھ مطابق ۱۵۵۶ء متولد گردید و در ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء فوت شد۔ و در جوار مزار حضرت محبوب الٰہی شیخ نظام الدین اولیاء دہلوی رحمۃ اللہ علیہ مدفون شد۔ فاضل بزرگ زبان عربی و فارسی و سنسکرت و برج بھاشا بود۔ مرزا عبدالرحیم مترجم فارسی واقعات بابری از ترکی ہم است (ملخص از قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۹۱ مؤلفہ نظامی بدایونی چاپ ۱۹۲۶ء)۔

پادشاہ مظفر و منصور بدار الخلافت آگرہ معاودت فرمود۔

انتباہ۔ تا اینجا برخی از کارنامہ ہای شاہان مغلیہ بنا بر ضبط سر رشتۂ تاریخ بطور اختصار گفتہ شد۔ اکنون تذکرۂ صوبہ داران این خطہ کہ در عہد شاہان چغتہ فرمانروای کشمیر شدہ بودند بدفعات مستقلہ ایراد کردہ شود۔ فقط۔

اورنگ وار دہم در ذکر حکومت و فرماندہی شاہان چغتائیہ در بلاد کشمیر سلطنت محمد جلال الدین اکبر

قاسم خان میر بحر۔ ہفدہم[۱] ماہ ذی قعدہ سنہ نہصد و نود و چار نخچ دولت و اقبال در میان شہر کشمیر افراختہ در تنقیص مبانی مملکت و ترصیص اساس سلطنت پرداخت۔ تاریخ مقدم او "خیر مقدم"[۱] گفتہ اند۔ حیدر چک ولد یوسف شاہ کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتساب بود درینجا رسیدہ امرای کشمیر جوق جوق نزد او آمد و رفت میداشتند۔ قاسم خان بگمان فتنہ ازو متوحش گشتہ محبوس داشت۔ و امرای کشمیر کہ در نفاق و فساد آموختہ شدہ بودند بصدد راینواقعہ از تخویف و ترسید اسپدند و در مکان اختفا خزیدند۔ یعقوب خان از ہیرہ پور[۲] ہزیمت خوردہ چند روز در مضافات دیوہ سر کشیدہ بہ کشتوار گریخت۔ بہادر سنگھ راجہ کشتوار کہ با یعقوب خان رابطۂ مصاہرت میداشت او را اینچنان شفقت و ملایمت نمود کہ بغیر رخصت او ہمعنان برق و باد گشتہ در کشمیر رسید و میارزان این دیار کہ از ہم متفرق و متلاشی شدہ بودند جمعے کثیر فراہم گشتہ با او پیوستند و در موضع چیرہ[۳] دونے

سنہ ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۵ء۔ ۲ ہیرہ پور در اصل ہوڑہ پور نام قدیم "سور اپور" است برائے تفصیل رجوع کنید بہ ستاین و بٹیس۔ ۳ در واقعات کشمیر بجائی چیرہ دونی چیرہ او در

پای استقامت افشردند۔ شبانگاه یعقوب خان بمرافقت یوسف خان پسر حسین شاه و ابراهیم چک و علی ملک ناجی وغیره مبارزان بر سر قاسم خان شبخون آورده قصر یوسف شاه را که محل سکونت قاسم خان بود آتش کشیده در شب تاریک روز روشن کردند۔ آنگاه در قتل و خونریزی مغلان حمله آورده سرهای پُردلان بر زمین انداختند و از کشته ها پشته ها افراختند و در کوچه و بازار مردم عوام ازدحام کرده بزخم کلوخ و سنگ و چوب مغلان را بیدرنگ مقتول و مجروح ساختند و خزینۂ شاهی که در دست میر عبدالرزاق معموری بود مبارزان کشمیر باتفاق سیّد ابوالمعالی[1] در طرفة العین بغارت بردند۔

---

۴۴ (در کشمیری "چیره" بمعنے خوبانی و "اُڈر" بمعنے کربوه) مذکور است۔ چیره اُڈر دهے است در تحصیل بڈگام قریباً ۱۳ میل از سرینگر بطرف جنوب۔ این میدان دراز منه پیشین محل محاربه و مقاتله مابین کشمیر و پونچھ بوده است۔ بعد از ویرانی عرصۂ دراز دیوان جوالا سهائے وزیر اعظم مها راجه گلاب سنگھ "چیره ون" را دوباره آباد کرده بنام "جوالاپور" موسوم کرد۔ مطابق مردم شماری ۱۹۴۱ء شماره باشندگان ۷۹۹ افراد بود (مترجمه از حاشیه کشمیر جلد اول بزبان انگلیسی مصنفه ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی ص ص۔ ۲۴۱-۲۴۲)۔

[1] سید ابوالمعالی پسر دوم سید مبارک خان بیهقی بود که در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) سلطان کشمیر بوده در فیروز آباد بحالت جلا وطنی فوت کرد۔ سید موصوف در استخلاص وطنش از تصرف جلال الدین محمد اکبر پادشاه هند بسیار کوشید، ولے نائل به کامرانی نشد۔ بعد از استیلائے امن و امان در وطن خود سید مبارک خان بیهقی در سلک ملازمان اکبری منسلک گردید۔

قاسم خان بوقوع این حادثه اوّلاً حیدر خان چک از عیش کشیده بقتل آورد۔ آنگاه با مبارزان خود پای همت استوار کرده در محاربه و مقاتله داد مردانگی داده بسیاری از مخالفان بوادی عدم انداخت۔ و پاینده قزاق که از دلاوران جلادت شعار بود در میدان مبارزت پای جانفشانی فشرده جمعی کثیر از تیغ گذرانید۔ و علی میر کوکه که از بهادران نامی بود بقتل آورد۔ عاقبت الامر بسید ابو المعالی برسر او تاخت آورده بیک ضرب نیزه بی سر ساخت۔ پلیچ لاو(۱) عسکر شاهی هفتاد کس هجوم کرده او را در محاصره گرفتند امّا سید ابو المعالی اسپ را جولان داده از حلقهٔ کارزار بدر جست۔ عاقبت عسکر شاهی هرسو پریشان گشته یعقوب خان بنصرت و فیروزی در دولتخانهٔ شاهی در آمده بر مسند حکومت جلوس نمود و بدل خود خیال فرمود که از لشکر پادشاهی هیچ کسے زنده نمانده باشد۔ بنابران در بیان مغروری بیان ساخت که در معرکهٔ هیره پور هر کسکه از محاربه گریخته بدو قاسم خان پیوسته است او را بقتل رسانم۔ باستماع این سخن تمامی مبارزان و اعیان که در معرکه هیره پور گریخته بودند از مجلس او برخاسته متفرق شدند۔ و یعقوب خان با معدودے

وقریباً بیست وچهار سال در فتحی راجه مان سنگه خدمات لائقه بجا آورد۔ در عهد جهانگیری مرتبهٔ بزرگ یافت۔ بنابرین سید ابو المعالی را با سید ابی المعالی کاشغری که بسر خواندهٔ محمد نصیر الدین پادشاه شهنشاه چغتائیه هند بود و با فخر النساء دختر ماه کوچک متزوج شده بود مشتبه ومختلط نباید کرد (ملخص از حاشیهٔ کشمیر انگلیسی جلد اول ص ۲۴۹ تصنیف ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور سنه ۱۹۴۹ء)۔

و در آنجا تنہا ماندہ لاچار در کوہستان آن لر فرار اختیار نمود۔ و قاسم خان در دولتخانہ شاہی باز باستقلال قرار یافت و شمسی چک و حسین خان بیہقی و شمس دوبی[1] کہ در قصبہ سوپور رایت مخالفت افراشتہ بودند قاسم خان جماعت گکھران را بسرکردگی دولت بختیار بمدافعۂ آنہا مامور ساخت چوں لشکر شاہی در موضع پٹن رسید شمس چک باتفاق جماعت خود بر سر ایشان شبخون آوردہ بعد قتال و جدال بسیار بہ ہزیمت نوشیدہ بجانب سوپور رجعت نمود۔ از آنجا موجب تقدیم ایام سرما بطرف کرناو گریختہ رفت و یعقوب خان با جماعت خود ایام زمستان در کشتواڑ بسر بردہ و شاہ ابوالمعالی در موضع لدہ و کوہستان نیاکان پناہ یافت و باقی سپاہان اینہا بسبب زمستان در خانہ ہای زمینداران مقام ساختہ با عسکر شاہی نپیوستند و یوسف خان و حسین خان[2] و ابراہیم خان عہد و پیمان موثق کردہ با قاسم خان ملحق شدند۔ و قاسم خان بصوابدید ہیبت حیدر سید مبارک خان و بابا مہدی و بابا خلیل و یوسف خان ولد حسین شاہ را باعزاز و اکرام تمام بمرافقت تیمور بیگ در پیشگاہ اکبر شاہ فرستادہ آتش فتنہ و فساد دفع کرد۔ و بادشاہ نسبت آنہا مرحمت مبذول داشتہ در ظل رافت نگہداشت۔

اوائل بہار ۹۹۸ھ یعقوب خان با برادران خود ابراہیم چک و ابیہ چک[3] وغیرہ از کشتواڑ آمدہ بالشکر بسیار در کوہ ناگون پرگنۂ اولر

---

[1] در اکبرنامہ جلد سوم ایں نام "شمس دوبی" آمدہ است۔

[2] حسین خان و ابراہیم خان ہر دو پسران سید مبارک خان بیہقی اند (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۱۶)

[3] ابیہ چک نام مخفف ہمیں ابراہیم چک برادر یعقوب شاہ چک است۔ و آنکہ در اینجا گفتہ[illegible]

علم مخالفت افراشت و سیّد ابوالمعالی و ابراہیم خان و نجی رینہ زمیندار
برتھل و بہرام نیایک و احمد نیایک زمینداران ناگام یوسف شی زمیندار گیرو
وغیرہ از موضع لدہ خروج کردہ بمقام غازی ناری آتش فساد افروختند۔
وشمس چک از کرنا آمدہ در کامراج شورش برداشت۔ وقاسم خان علم تقابل
افراختہ سیّد جلال خان را بمدافعۂ سید ابوالمعالی تعیین نمود۔ ومبارک خان
گکھڑ را بمقابلہ شمسی چک نامور ساخت۔ وخود باتفاق علم شیر خان ماگری
ومیرزا زادہ علیخان[1] وسید عبداللہ خان وگوجر خان[2] ومیرزا علی اکبر شاہی
وجلال مسعود با جمعیت ہشت ہزار سوار از شہر برآمدہ در موضع گاسو صفوف
محاربہ آراستہ با یعقوب خان بجنگ پیوست ومحاربہ ومجادلہ سخت بوقوع
آمد۔ چنانچہ میرزا زادہ علیخان با جمعی از مبارزان شاہی بقتل رسید[3] وبیاری

[۲۲] نوشتہ غالباً مبنی بر سہو نساخ است۔ در تاریخ اعظمی وتاریخ ملا خلیل مرجانپوری این نام بہمین طور ابیہ چک آمدہ است۔ الّا پنڈت نارائن کول عاجز وابوالفضل بالترتیب در تاریخ کشمیر واکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۴ این لفظ را امینہ چک وابیا چک نوشتہ اند۔

[1] درست میرزادہ علی خان پسر محترم بیگ است۔ از امرائے عہد آشیانی (اکبر) بودہ منصب یکہزاری داشت۔ مدت العمر خدمات شاہی بجا آوردہ در جنگ کشمیر یان سال سی ودوم سنہ جلوس (۹۹۵ھ) روزے کہ نوبت سید عبداللہ خان بود شکست بر فوج بادشاہی افتاد، روزگار او بسر آمد (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۲۵۸)۔

[2] در بعض نسخ "گوہر خان"۔

[۲۴] [3] این واقعہ در سال سی ودوم سنہ جلوس مطابق سنہ ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) بظہور آمد۔

از عسکر ان عسکر اسیر شدند و قاسم خان منہزم شدہ بجانب شہر رجعت نمود وہمین تدبیر سید جلال خان و مبارک خان را از مواضع تعینات پیش خود طلبید - انگاہ یعقوب خان از کوہ ڈگون ابلغار آوردہ زیر دامن کوہ سلیمان پای استقامت افشرد و سید ابوالمعالی ہم باجمعیت خود از کوہ آمدہ با او ملحق گشتہ قوتے بہم رسانیدند و شمس چک و شمس دونی ہم از سوپور آمدہ بر کنارہ ما نجک شعلہ فساد افروختند - آنوقت در قبضۂ تصرف قاسم خان محلے غیر از نفس شہر نماند - انگاہ قاسم خان افواج خود را دو حصہ نمودہ یک حصہ از جانب پاندریٹھن[۱] و یک حصہ از طرف گوپکار[۲] بمقابلۂ یعقوب خان تعیین ساخت - پس مبارزان طرفین دست و بازو کشادہ آتش ہیجا را ہمچنان ہیجان دادند کہ بسیارے از دلاوران کارزار خونبار گشتہ باخاک آمیختند و بعضی از مبارزان روزگار خستہ و افگار رگیختند این کشش و کوشش و آویزش از صبح تا پیشین اشتداد یافت نزدیک بود کہ افواج

[۳] ہمراہ میرزادہ علی خان نزدیک سہ کس در یں محاربہ روزگار سپری شد (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۲ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۶ء) -

[۱] پاندریٹھن دہے است قریباً پنج میل از سرینگر بطرف جنوب بر شاہراہ کہ باسلام آباد (اننت ناگ) می رود -

[۲] در واقعات کشمیر (مطبوعہ نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سرینگر کشمیر صفحہ ۱۰۱) بجائے گوپکار "آیت گجی" مندرج است - این ہر دو مقامات قریباً یک میل از درگجن کہ محلہ ایست از سرینگر بطرف شمال مشرق متصل واقع اند -

شاہی را تباہی عائد می شد لیکن بافضال قادر قدیر ناگاہ تیری از شست تقدیر برخاستہ در چشم لوہنگ[1] چک کہ سپہ سالار لشکر یعقوب خان بود رسیدہ یعقوب آں درہا و یہ عدم خزید۔ و قاسم خان قرین فتح و نصرت گشتہ بشہر رجعت فرمود و یعقوب خان با وجود زبونی در آنجا آسودہ فردا وثیقہ بجانب شمس چک کہ در قلعہ ہانجک بود برنگاشت کہ فیما بین مقرر شدہ بود کہ ہنگام غنیم برسر ما می آید شما رفتہ شہر را قبضہ بکنید و اگر بجانب شما فوج متوجہ شود ما پا از تصرف شہر میکنیم۔ ایشاں برخلاف عہد عمل می سازند۔ اگر پسند خاطر شما این است کہ ملک از دست برود لیں اینقدر خون مردم ریختن چہ فائدہ می بخشد شمس چک بعد مطالعہ مضمون نامہ حسن ملک ناجی پیش یعقوب خان فرستاد کہ ایشاں با جمعیت لشکر خود در ہانجک بیایند کہ باتفاق یکدیگر بر لشکر مخالفان تاختن آوردہ موافق مراد کاری ساختہ شود۔ یعقوب خان موجب پیغام آنہا در ہانجک آمدہ باہم متفق شدند۔ و قاسم خان باستماع این خبر با عسکر خود برسر مخالفان تاختہ بحسن انتظام صفوف میمنہ و میسرہ و جناح آراستہ فیلی بدمست بمقابلہ دشمناں انداخت و از لشکر یعقوب خان شمس دوبی و حسن ملک چاڈورہ در میدان محاربہ آویزشہای دلیرانہ و چالشہای مردانہ بکار میبرند۔ دراں حال لشکر پادشاہی ہجوم آوردہ گرداگرد آنہا حلقہ بستند

---

[1] بقول علامی ابو الفضل نام اصلی "لوہنگ خان" فتح علی خان بود۔ و لوہنگ خان لقب است کہ یعقوب شاہ چک ادرا باوے ملقب کردہ بود۔ (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۵ مطبوعہ سنہ ۱۸۸۶ء)

بہ مشاہدۂ این حال پسران شمس چک و فرزندان سید مبارک بہ معاضدت آنہا از نیام آختہ بحرب و ضرب پیوستند۔ در آن اثنا فیل بدمست بر سر حسن چک خرطوم زد کہ دو حسن ملک ہمچنان تیری بر بینی فیل انداخت کہ فیل زیانزا گریزان ساخت و بر وقت برگشتن فیل بسیارے از فوج شاہی پامال و خستہ حال گردید و یکہزار و پانصد کس مقتول و مجروح شدند و ہنگام شام ناکام بجانب شہر رجعت نمودند پس تا عرصۂ دو نیم ماہ ہیچ روزے بغیر از محاربہ و مقاتلہ و مجادلہ نمی بود و دلاوران کشمیر در شہر آمدہ یراق و سامان و لباس مغلاں بزور می بردند۔

میرزا قاسم خان از تباہی و خرابی لشکر شاہی عاجز و دلگیر شدہ احوال حسرت و نکال بحضور معروض داشت۔ عرش آشیانی[1] سید مبارک خان و محمد بٹ[2] و بابا خلیل[3] را فرمان داد کہ ایشاں ہمراہ عسکر شاہی در کشمیر رفتہ اطفای نائرہ فساد و عناد بہ نہجے کہ می دانند نمایند سید مبارک خان قبول این امر خطیر ننمود۔ موجب آں پادشاہ اند متغیر المزاج شدہ نزد

[1] بالفاظ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری "این کرت سوم بود کہ خبر بجلال الدین محمد اکبر پادشاہ رسید کہ لشکر مغل از شہر نمی تواند برآمد" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲)

[2] این محمد بٹ وزیر پادشاہ سابق کشمیر بود۔ ابوالفضل او را "دمنۂ نیرنگ ساز این ملک" (کشمیر) قرار دادہ است۔ چوں شمس چک با وحسد و کینۂ پنہانی داشت محمد بٹ براں شد کہ مہاجرت وطن خود کردہ شمولیت در افواج اکبری خاتمۂ اقتدارش کند (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۲)۔ [3] بقول ابوالفضل مردانیکہ دریں ایام

شہباز خان[1] بصوبۂ بنگالہ فرستاد ۔ چون در علاقۂ فیروز پور رسید از جان

[44] از کشمیر بدولت خسروانی (اکبر شاہ) چہرہ بخت مندی افروختند درج ذیل اند بدین تفصیل :-

(۱) سید مبارک خان بیہقی ۔ (۲) پنج برادر یعقوب شاہ چک ۔ (۳) حیدر علی ۔ (۴) محمد حسین

(۵) احمد حسین (۶) حسین خان چک کہ در آغاز شورش او با حکومت برگرفتند ۔ (۷) و (۸)

حسین خان و ابراہیم خان پسران سید مبارک (۹) محمد بٹ و غالباً (۱۰) بابا پسران علی حسن

(۱۱) و بابا خلیل (۱۲) و بابا مہدی کہ این ہر سہ در لباس اہل سعادت پیشوائی کشمیریان بودند

(۱۳) بہادر علی (۱۴) ٹھکر ولوہر (۱۵) ملا حسن (۱۶) و پسران حیدر چک (اکبر نامہ جلد

سوم چاپ ایشیائٹک سوسائٹی کلکتہ ۱۸۸۶ء صفحہ ۵۱۶) ۔

[1] شہباز خان کنبوہ کہ نسبش بہ شش واسطہ بحاجی جمال می رسد ، مرید حضرت مخدوم بہاء الدین

ذکریا ملتانی رحمۃ اللہ علیہ بود ۔ در مبادی حال بطور آبائے خود بزہد و درویشی می گذرانید ۔

پس ازاں در جانشینی کوتوال بمرتبۂ احتیاط ذر بقدمان نمود و منظور نظر عرش آشیانی

(جلال الدین محمد اکبر) گردیدہ از منصب یک صدی بمرتبۂ امارت فائز گشت و بخدمت

"میر توزکی" اختصاص یافت ۔

در سال شانزدہم کہ لشکر خان میر بخشی معاتب شد ، مناصب او بہ شہباز خان مفوض

گشت ۔ پس از چندے میر بخشیگری نیز ضمیمہ گردید ۔ در سال بیست و یکم بہ تنبیہ راٹھور

علی الخصوص کلہ پسر رام رائے نبیرہ مالدیو و تسخیر قلاع سوانہ متعلقۂ جودھپور دستوری

یافت ۔ در کمتر فرصتے فیروزمندی روئے داد ۔ در ہمیں سال کہ سنہ ۹۸۴ھ (۱۵۷۶/۷ء)

بود ، شہباز خان برسر راجہ گجپتی کہ از زمینداران عمدۂ صوبۂ بہار بود ، متعین شدہ

[45] در اندک مدتی او را بزاویۂ خمول نشاند ۔ در سنہ ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) "قلعۂ کوبن بل میر"

درگذشت و در انجا مدفون است۔ تاریخ

میر مبارک ضمیر سید صاحب سریر — بود شہ کاشمیر راہ صفا رشد[۱] رفت
کرد چو عمر جہاں یافت بجنت مکان — سال وفاتش عیاں گفت خرد شہ بہ جنت رفت[۱]

انگاہ بفرمان خاقان اکبر یوسف خان مشہدی باجمعیت بیست و پنجہزار جوشن پوش و خنجر گذار بسید رفیع گی بابا خلیل و محمد بٹ کہ از چند ماہ بارباب حضور شدہ بودند برای سرکوبی سرکشان کشمیر قطع منازل کردہ در نفس شہر وارد شدند۔ چون محمد بٹ مردی نیک سیرت و خوش نیت بود ساکنان این دیار از صغار و کبار قدوم او مغتنم دانستہ باستمالت و مدارای او بسیاری از دلاوران جرار شامل عسکر شدند چنانچہ لوہر چک لدی ولد حکن چک و بہرام نیایک و اسمٰعیل نیایک وغیرہ بسیار کسان بوساطت او با یوسف خان

[۴۴] ہمہ ناقابل کشایش بود مفتوح ساخت۔ چون در سال بیست و ہشتم خان اعظم کہ از ہوای بنگالہ دل گرفتہ بود، استدعای خدمت دیگر ناچیہ کرد، شہباز خان بہ پاسبانی آن دیار رخصت یافت۔ در سال سی و چہارم از انجا متغیر شدہ بہ کوتوالی اردوی پادشاہی مامور شد۔ و از انجا بمالش افغانان سواد رخصت یافت۔ در سال چہل و چہارم اکبری کہ شنہ ۱۰۰۸ھ (۱۵۹۹ء) بود، ناگہان در گذشت و شہزادہ سلیم بر اموالش متصرف گشت۔ شہباز خان مزاولت بمواظب صوم و صلوٰۃ بود۔ بر سم درواج وقت قصر لحیہ نمیکرد و خمر نہ پیمود۔ گاہے بے وضو نمی بود۔ ہمیشہ تسبیح در دست میداشت و وردی می خواند ہمچنین در ہمت و بخشش نظیرے نداشت۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم چاپ کلکتہ ۱۸۹۰ء)۔

[۱] ۱۵۹۰ء = ۹۹۹ھ = ۴۰۰ + ۸۰ + ۲۰۰ + ۴ + ۱۰ + ۵ + ۳۰۰

پیوستند۔ باستماع این خبر یعقوب خان و سید ابوالمعالی وابیہ خان در کوہستان کشتوار فرار اختیار کردہ آوارۂ دشت کربت گشتند و شمس چک و شمس دوبی در علاقۂ پنوچھ بحال تباہ اوقات بسر بردند و گروہی در زوایا و منیا فد جبال خزیدند۔

مدعا کہ محمد بٹ امرا و ارکین این سرزمین و مبارزان و بہادران پرگین را بانواع استمالت و اصناف مروت از شورش و فساد باز داشتہ بمناصب و اقطاع و خلاع ہرکس را نواختہ ہمہ را اسیر دام محبت و الفت گردانید و میرزا قاسم خان با جمعی از امرای کشمیر مثل شیر علم خان ماگری و یوسف خان پسر حسین خان و ابراہیم خان وغیرہ چندکس از اعیان اینجا بتاریخ بیست و دوم ماہ شوال سنہ ۹۹۵ھ بدرگاہ خلافت پناہ متوجہ شدہ باریاب حضور[1] گشتند و از پیشگاہ عالی یوسف خان را منصب یکہزار و پانصدی و ابراہیم خان را منصب ہزاری بخشیدہ در پرگنۂ دوابہ جاگیر یافتند۔ حکومت قاسم خان میر بحر در ملک کشمیر ہمگی یازدہ ماہ و پنج روز بود۔

سید یوسف خان رضوی در سنہ ۹۹۵ھ[2] بانی مبانی حکمرانی گشتہ عموم

---

[1] سبب ناکامی میرزا قاسم خان میر بحر صوبیدار در مہم کشمیر این بود کہ او از بد نشینی خواہش ہائے ناہنجار نفسانی نہاد و بگرفت و گیر کشمیریان ہمت بربست و آنچہ سپاہیان آن بوم در ہنگام چیرہ دستی از یعقوب برگرفتہ بودند باز خواست (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۱ چھاپ کلکتہ سنہ ۱۸۸۶ء)۔

[2] سنہ ۱۵۸۷ء۔

رعایا و برایا را بوفور عدل و احسان دلخوش کردہ غبار خوف و خطر از خاطر
انجیا دو اغیار مرتفع ساخت شمس چک و شمس دوبی که در کوہستان پنوچه
مفرور شدہ بودند در انجا باجتماع چند اوباش شورش برداشتند۔ یوسفخان
برای گوشمالی آنہا محمد بٹ[1] و سید بہاء الدین را مامور ساخت۔ چون آنہا
در پرگنۂ بیروہ رسیدند شمس چک و شمس دوبی فرصت یافته بر ایشان
شبخون[2] آوردہ اکثر بہادران را بقتل رسانیدند۔ وقتیکه شمس دوبی نزدیک
خیمۂ سید یکی از برادران سید بہای پیادہ از خیمه بر آمدہ بضرب شمشیر دوال
عنان سمند سبک خرام او قطع کردہ اسپش مجروح ساخت و سمند مجروح رم
خوردہ شمس دوبی از مہلکه بدر برد و مبارزان بتعاقب آنہا دویدہ باز
در کوہستان پنوچه رسانیدند و خود بجانب شہر رجعت کردند۔ یوسفخان
آن بہادران نامی را انعام بسیار عطا فرمود۔ پس یعقوب خان و ابوالمعالی
از کشتواڑ یورش آوردہ در کوہستان دچھن پارہ جمعے از اوباش
با خود متفق ساختہ رایت بغاوت افراشتند۔ یوسفخان رضوی محمد بٹ و
حاجی میرک را که یکی از امرای شاہی بود بمدافعہ و مقابلۂ یعقوب خان مامور

---

[1] نزد ابوالفضل کسانیکه از سرکردگان بسرکردگی شمس چک متعین شدند مبارک خان و جلال خان و سید دولت و جمعے بودند۔ (اکبر نامہ جلد سوم صفحه ۵۲۳ مطبوعه کلکتہ ۱۸۸۶ء)

[2] بقول ابوالفضل این شبخون از موضع نرہگام بود۔ شمس چک درین حملہ بسیارے از مال غنیمت ہمراہ خود برد (ایضاً صفحہ ۵۲۳)۔ نرہ گام یا نرہ گام از سرینگر بطرف شمال غرب بفاصلہ ۶۰ میل انگلیسی در تحصیل ہندواڑہ است۔ بقول مورخان این مقام سکونت اصلی چکان بود۔

ساخت۔ و محمد بٹ دام فریب گسترده قصد گرفتاری آنہا بخدیعت و فریب کرده بود۔ اما سید ابوالمعالی از دام فریب او دم خورده با جمعیت پانصد سوار بوقت دیگر شمشیر دغا آختہ بسیارے از فوج شاہی بقتل رسانید۔ و محمد بٹ پس پا گشتہ در افواج شاہی پناه یافت و ہنگام تعاقب او سید ابوالمعالی مجروح گشتہ از اسپ فرو افتاد۔ ازین رو یعقوب خان ساعتی در استمزاج او تاخیر کرده باز بتعاقب پرداخت دران زمان باد و برق و باران طوفان بر داشتہ مبارزان بمقام و ماوای خودها رجعت نمودند و تا ده روز بمقامات خویش نشستہ منتظر وقت می بودند۔

دران اثنا یعقوب خان از مقام توقف کوچ کرده در پرگنۂ اولر بجمع آوری لشکر متوجه شده بود دران حال بعضی لشکریان او گریختہ با محمد بٹ پیوستند۔ و یعقوب خان منہزم گشتہ بر قلعۂ کوه اولر کہ بسیار بلند بود سکونت اختیار نمود۔ و محمد بٹ از بیجباره آمده پائین کوه نارستان نزول فرمود۔ فردا آتش محاربہ مشتعل گشتہ بحرب و ضرب پیوستند و از فوج یعقوب خان بسیارے بتیغ آمدند۔ عاقبت یعقوب خان مغلوب گشتہ بجانب کشتوار گریختہ رفت۔ و سید ابوالمعالی بمقام تعین خود استقامت ورزیده بجنگ شیرانہ و حرب دلیرانہ

لہ اما نزد ابوالفضل دست برداری شمس چک از محاربہ با افواج شاہی مبنی بر شکستے بود کہ او با مدادان شبخون ترہ گام از دست افواج شاہی خورده بود۔ درین ضمن بیان ابوالفضل در اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۳ چنیں رفتہ است:۔

"با مدادان فیروزی سپاه نکامشی نموده چناں برگشتند (شمس چک) کہ دیگر برنخاست"۔

کارہای رستمانہ نمود۔ چون افواج شاہی از مور و ملخ افزون بود گرد اگرد آمدہ بکمند بلند بند کردہ نزد یوسف خان رسانیدند۔ بیت

چو اقبال برگشت در روزگار

دلیری و مردی چہ آید بکار

یوسف خان بنا بر رعایت شجاعت و جلادت خلعت خاصی کہ خود را در بر داشت بسید ابو المعالی بخشیدہ بر صدر عزت و حرمت نگہداشت۔ چون شمسی چک و شمس دوبی ازین واقعہ آگاہی یافتند باستشفای سید بہاء الدین باریاب خدمت یوسف خان گشتہ روانہ حضور شدند۔ و پادشاہ آن ہر دو نامدار را باقطاع مناسب سربلندی بخشید۔ و ابیہ خان ولد ابدال خان کہ بموافقت یعقوب خان در کشتوار بود با شاہزادہ سلیم سلسلہ جنبانی کردہ رشتہ موافقت یعقوب خان بریدہ در کشمیر رسید و ازینجا بوساطت یوسف خان در دہلی رفتہ بخدمت شاہزادہ سلیم رتبہ مصاحبت حاصل نمود۔

بعد چندگاہ یوسف خان بنا بر مصلحت وقت سید حسین خان بیہقی و علی ڈار و لوہر چک ولد دولت چک و اسماعیل دوبی و غیرہم جمعے کثیر بمحافظت و نظربندی سپاہان در پیشگاہ خلافت پناہ فرستاد و در اینجا ہر کس را در خور قسمت جود و مناصب خدمات عطا شد اوقات بسر بردند۔ بہرام نایک مع فرزند خود زہر خوردہ در چاہ عدم افتاد۔ سیفخان بیہقی و علی خان و چین پارہ و ابیہ شیطان برادر حیدر شیطان کہ کان فساد بودند در دست یوسف خان گرفتار گشتہ چشمان آنہا از حدقہ بدر کردند۔ و لوہر چک بموقف سیاست آوردہ بدار

کشیدند و هر روز فردی از افراد روزگار بحیله و بهانه ماخوذ کرده بقتل رسانیدند
تا که این گلزمین از خار عدوان سرکشان پاک گشته رتق و فتق انتظام مملکت
بهم رسید۔

و بعد چند ماه یوسف خان حسب فرمان خاقان دوران برادر خود
باقرخان در اینجا نایب گذاشته خود بحضور رفت۔ استاد لولوی نجار که از
اُمرای بارگاه مصاحب باقرخان بود وی باقرخان را از شورانگیزی اُمرای
کشمیر تخویف نمود۔ موجب آن باقرخان سید ابوالمعالی و علم شیر ماگری و لوہر چک
وغیره چند کسان را فی الفور محبوس کرده بحضور نوشت که اُمرای کشمیر مستعد فساد و
آماده عناد هستند اگر یوسف خان بجلدی نرسد ملک از دست ما برود۔ یوسف خان
از حضور مرخص شده بمسارعت تمام بکشمیر رسید۔ سید ابوالمعالی و علم شیر خان
و لوہر چک و بهادر خان وغیره در حضور انور فرستاد و سید ابوالمعالی بفرمان
حضور در مصاحبت مان سنگه مشرف شده و غازی چک و لوہر چک که همرکاب
ظفر انتساب در آگره بودند باندیشه فتنه سازی از راه جموں بکشمیر گریخته آمدند
یوسف خان و محمد بٹ آنها را دست بدست اسیر کرده بکشیدن چشمان سیاست
نمودند۔ بعد آن یوسف خان بسبب یاوه گوئی استاد لولو از محمد بٹ نوعے
مکدر شده در پیشگاه حضور روانه ساخت۔

همدران ایام در سنه ۹۹۶ھ[1] حضور جهانبانی برای سیر و سرور و تفریح و
تشریح روح عزم گلگشت بساتین کشمیر بخاطر آورده از دارالملک لاهور

[1] ۱۵۸۷ء۔

قاسم را با جمعے از سنگتراشان[1] برای تصفیۂ راہ ہیرہ پور پیشتر دستوری داد و بعد چند روز بذات والا بخوش خرامی و ستودہ فرجامی منزل بمنزل طی مراحل کردہ بر فرق رتن پنچال[2] نزول اجلال فرمودہ و گلفام نام سمند خوش خرام کہ بہ کوتل پیش پیش میرفت از فرق کتل لغزش خوردہ جادہ فرسائی بادیۂ عدم شد۔ و سرفرازان اطراف کوہستان بمقابلہ پوشانہ باریاب خدمت گشتہ تحائف و نطائف گذرانیدہ سرمایۂ عزت حاصل نمودند۔

فردا بر کتل پیر پنچال[3] عروج کردہ تا مسافت دو نیم کروہ برف حاجب بود و ژالہ و تگرگ با ذیدن گرفت۔ جنود مسعود متردد و متوحش ماندہ مگر بتائید الٰہی جہانبانی ہر کسے بسہولت و شادمانی از کوہ عبور نمودہ روز دوم موکب منصور در ہیرہ پور[4] نزول اجلال فرمودہ بدیدن آب و ہوای خوب و گلزارہای مرغوب

---

[1] بموجب اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۳۷ "سہ ہزار سنگ تراشان کوہ کن و خارا شگافان فرہاد فن و دو ہزار بیلداران کار گذار بسرکردگی قاسم خان در ہمواری نشیب و فراز این راہ دستوری یافتند"۔ [2] رتن پنچال کوہے است بر پنج میل شمال شرق موضع تھنہ۔ ارتفاعش ۸،۲۰۰ فیٹ انگلیسی تخمینہ کردہ اند۔ (حاشیہ انگلیسی اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۲ مترجمہ بیوریج مطبوعہ ۱۹۱۰ء کلکتہ)۔ [3] پیر پنچال کہ در اصل "پیر پنت سال" بود کوہے است مشہور و بلند ۱۱،۴۰۰ فیٹ انگلیسی بر شارعیکہ از بھمبر بسرینگر می رود۔ (ایضاً صفحہ ۸۲۴)۔

[4] ہنری بیوریج مترجم اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۷ از حوالہ "اقبالنامہ" نوشتہ است کہ اکبر در عرصہ دو روز و یک شب از ہیرہ پور سفر نمودہ بسرینگر آمد۔ اما ابو الفضل در سفر کشمیر آخرین منزل اکبر خانپور یا خانپور نوشتہ است کہ خلاف قیاس است زیرا کہ فاصلہ میان خانپور

وترتیب دواجِ ریان ونغمه سرائی مرغان ہر کس را نزہت وافر شگفتگی خاطر حاصل شد وزحمت وکلفت راہ بفرحت مبدّل گشت۔ بیت

بہارے دِگر بوستانِ دگر زمینِ دِگر آسمانِ دِگر

مردم اعالی وادانی کشمیر از فرقۂ مشایخ وعلما وفضلا واز اعیان واکابران وامرا واز طوائف ہنرمندان وشاعران واہل رقص وسرود وخنیاگران جوق جوق وگروہ گروہ باتحائف نطائف ونفایس ونذایر شرفیاب نظر گشته بخسروانی نوازشہا کام دل برگرفتند۔

فروابکمال توزک واحتشام بتاریخ ۲۵ ماہ رجب[1] ۹۹۶ھ در شہر سرینگر سنجق اجلال در باغ حسن شاہ[2] کہ الحال خانقاہ نقشبندیہ در انجاست فرا افتند۔ شعرا وبلغا[3] قصاید ومثنو یہا گذرانیدند ودر میان شہر منادی کردند کہ

---

[4] از سرینگر از چہار یا پنج کروہ ہیچ بیش نیست۔ بقول بیورج مرزا بور اکبر درعرصہ چہل روز از لاہور تا کشمیر رسید۔ [1] تاریخے کہ در "ہسٹری آف انڈیا" جلد پنجم صفحہ ۴۵ تالیف الیٹ صاحب مذکور است یکم شعبان ۹۹۷ھ مطابق ۵ جون ۱۵۸۹ء است۔ اما خواجہ محمد اعظم دیدہ مری (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲) ہمین تاریخ را سال نہصد و نود و ہشت ۹۹۸ نوشته است۔ [2] ولے بالفاظ ابوالفضل "بہ الا کاخ یوسف خان مرزبان کشمیر قدسی نزول شد" (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۴۳)۔ درین جا مراد از باغ حسن شاہ باغ حسن شاہ چک بادشاہ کشمیر است کہ دران ایام در خواجہ بازار، محلۂ نوہٹہ، سرینگر کشمیر بود۔ (کشیر جلد اول صفحہ ۲۴۷)۔ [3] ابوالفضل درین ضمن فقط بر نام فیضی کہ مہین برادر او بود اکتفا کردہ است۔ قصیدہ کہ فیضی در مدحت شاہ

ہیچکسے از سپاہان در خانۂ رعیت فرود نیاید۔ فردا پادشاہ بسواری سفائن سیر در دریای بہت تا شہاب الدین پورہ فرمودہ بوقت شام رجعت نمود۔

روز سیوم بسیر تالاب در شکار مرغان آبی وغیرہ تفریح خاطر افزود و در انتظام امور مملکت پرداختہ اعیان ملک و امرایان شہر و اہل علم وفضل و بزرگ خاندانہا را مناصب و جاگیرات مرحمت فرمود۔ و اکثر باغیان و طاغیان را قلع و قمع کردہ مغلوب و منکوب ساخت و عموم رعایا و برایا را باستمالت و مکرمت دلخوش کردہ طرح معدلت انداخت۔

و بعد انقضای بیست و ہشت روز برای تصفیہ راہ پہکلی قاسم خان[۱] دستوری دادہ برای سیر و تماشا نواحی مراج در عرصۂ چند روز بکہراہ[۲]

---

[۴۴] و ستائش کشمیر نوشت بر ۹۸ ابیات مشتمل است۔ مطلع اش این بیت است:۔

ہزار قافلۂ شوق می کشد شب گیر

کہ بار عیش کشاید بہ خطۂ کشمیر

(اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۴۳)۔

[۱] در اکبر نامہ (جلد سوم صفحہ ۵۵۰) بجائے قاسم خان ہاشم بیگ پور قاسم خان مذکور است۔ بروایت ابوالفضل روانگی ہاشم بیگ برا ست کردن راہ پہکلی بتاریخ بیست و سوم ماہ تیر مطابق ۳ جولائی ۱۵۸۹ء بوقوع آمد۔

[۲] ابوالفضل درین ضمن چنین میگوید:۔

[۴۵] "چون درین ملک از سی ہزار کشتی افزون، لیکن سزاوار نشیمن کشورخدائی

کشتی بنگلہ دار یعنی پرندہ و کرہ نلو وغیرہ اقسام سفاین شاہی بہ تزئین تمام آراستہ شہرستانی عجیب بر سطح دریا آبادی گرفت و پرتو ہمایون روز اول در قصبۂ پانپور جلوہ افروز گشتہ روز دوم در بیجبارہ سائبان حشمت افراخت واز آنجا بتماشای نندی مرگ کہ فضائی است دلکشا و روح افزا سمند خوشخرام را جولان دادہ بشکار جرہ و باز و شاہین پرداخت۔ از آنجا برکنار چشمہ سار اننت ناگ خیام فلک احتشام افراختہ بتماشای صحرای بابل و ملاحظۂ بتخانۂ راجہ رام دیو یکروز بسر بردہ از آنسو بتماشای خضارت و نضارت اینبد یار ہمیشہ بہار کام دل برگرفتہ برجعت قہقری بر سفاین صبا رفتار تیزگام گشتہ در تالاب اولر یکروز در شکار مرغان آبی و تماشای جولان گری کشتیہا و ملاحظۂ زینہ لنک فرمودہ در بارہمولہ سایبان شوکت وحشمت افراخت وبرای دشواری وصعب گذاری راہ عسکر ظفر پیکر را ہشت بخش کردہ ہشت روز رفتن تجویز داد و در عبور راہ کوہ ارست دیولیاسہ راہروان را محنت بسیار رسید حدود دہکلی مخیم سرادقات گردید از آنجا بجانب لاہور نہضت کردہ من مقام حسن ابدال یوسف خان را رخصت انصراف بخشیدند فقط۔

۴۴

نمود، کارآگہان خدمت گذار در کمتر فرصتے گزین کاخہائی دریا سرانجام نمودند وگلزارے بر سطح دریا اساس نہادند۔ و نام آوران و نزدیکان نیز بہ ہمیں روش آمادہ گردانیدند۔ افزوں از ہزار کشتی آراستہ شد۔“

(اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۵۰)

پس یعقوب خان کہ در حدود کشتوار اوقات بسر میبرد با یوسف خان عہود[1] و شرائط بوثوق ایمان مؤکّد ساختہ بکشمیر رسید و یوسف خان موجب فرمان ہمراہ یعقوب خان در لاہور رفتہ در پنجا میرزا یادگار نائب گذاشت۔ یعقوب خان از پیشگاہ جہانبانی مورد الطاف و مہربانی گشتہ در علاقۂ بہار[2] بقدر بیست ہزار روپیہ جاگیر یافت و برای احتیاط مان سنگھ راسپرد شدہ مدّة العمر خود در مصاحبت او بسر برد۔ عاقبت موجب یاوہ گوئی معاندان چندی در قلعۂ رہتاس نظر بند گشتہ بعد چندگاہ از رہائی یافت۔ پس در ۱۰۰۱ھ[3] برادر خودش زہر دادہ مسموم ساخت[4] در کشتوار مدفون است۔

---

[1] سبب این عہود مواثیق با یوسف خان رضوی این بود کہ چون یعقوب در تنگنائی کشتوار سراسیمگی می اندوخت، در دل بیمناک گشتہ مبادا او را زمینداران گرفتار کردہ بسپارند، میرزا یوسف خان را میانجی گزید۔ (ایضاً، صفحہ ۵۵)۔

[2] در متن بجائے "بہار" بہیرہ مذکور است کہ سہو ناسخ است۔ بہ روایت بہارستان شاہی (مخطوطہ فولیو ۱۹۹ بی، ۲۰۰ الف) بادشاہ خلافت پناہ او را برفاقت جمعی بیگ ترکمان بخدمت راجہ مان سنگھ در پیش پدر خود یوسف شاہ روانہ گردانید۔ و محقق است کہ راجہ مان سنگھ صوبیدار بہار بود۔ (برائے تفصیل بنگرید اکبرنامہ جلد سوم)۔

[3] مطابق ۱۵۹۳ء۔

[4] رفیع الدین احمد بن ابو الصابور بن خواجہ محمد یحیٰی کشمیری متخلص بہ غافل مصنف تاریخ نوادر الاخبار در ۱۱۳۶ھ (۲۳-۱۷۲۲ء) نگاشتہ است کہ وفات یعقوب شاہ چک بسبب خلفی بود کہ اکبر بہ ایشان فرستادہ بود۔ (فہرست ریو، جلد اول، ۱۸۷۹ء، ص ۳۰۰)۔

می آرند کہ یوسف خان رضوی از لاہور ہمرکاب پادشاہ بدہلی رفتہ چون رایت جاہ وجلال در آگرہ رسید استنا لولو بعرض رسانید کہ در خطہ کشمیر توفیر و تکثیر محاصل بسیار است اما انتظام مالگیری آنجا بحسن اہتمام کردہ نشود۔ وصوبداران آنجا در انتظام آں غفلت جایز میدارند، پادشاہ قاضی نوراللہ[1] وقاضی علی را برای ضبط وربط بندوبست مالیہ کشمیر مقرر کردہ راہی ساخت۔ و درینجا ضبطی محصولات ومحالات بخوبی بعمل آمدہ مردمان در مقام شورش وناسازگاری در آمدند۔ قاضی نوراللہ بدرگاہ رفتہ معروضداشت کہ انتظام این امر بسعی حاکم ناظم صورت پذیر نیست۔ وکلای یوسف خان درین باب نوعیکہ می شاید تدارک میکنند۔

پادشاہ بفحوای این کلام حسن بیگ وشیخ عمر[2] بمعاونت قاضی علی در کشمیر فرستاد وقاضی علی تمامی محالات بخالصہ ضبط نمودہ مقرر ساخت کہ علوفہ سپاہان نقدی خواہیم داد۔ ازیں رو مردم خیانت پیشہ را قافیہ تنگ گشتہ کہ توفیرات بسیار میخوردند ودر صورت ظہور توفیر محالات بیم امان داشتند۔ بنابراں بخیال فتنہ وفسا د افتادند۔ چنانچہ درویش علی وعادل بیگ ویعقوب ترکمان امام

---

[1] مراد از حضرت علامہ قاضی نوراللہ شوستری صاحب "مجالس المومنین" است (منتخب التواریخ متن جلد سوم صفحہ ۱۳۷ و ۱۳۸)۔

[2] در اکبرنامہ جلد سوم (ص ۶۱۷) نامش حسین بیگ شیخ عمری مذکور است۔ وآنکہ مصنف این کتاب، حسن بیگ وشیخ عمر را دو کس علیحدہ نوشتہ است، مبنی بر سہو وخطا است۔ بقول صاحب اقبالنامہ انجام حسن بیگ جہت شرکت در بغاوت خسرو شاہ خوب نشد۔ (اکبرنامہ، بیوریج، جلد سوم، ص ۹۳۵)۔

قلی چولاقﻪ[1] و دیگر اوباشان باہمدیگر رابطۂ اتفاق محکم کردہ ہمراہ میرزا یادگار[2] کہ برادر زادۂ یوسف خان و قائم مقام او بود پیوستند و عہد و پیمان بتاکید ایمان موثوق کردند۔

چون میرزا یوسف خان را قریب[3] چہار ہزار مردم پیادہ از قوم دلہ زان ملازم بود از آنجملہ زوجۂ یک سپاہی را ملازمان حسن بیگ و شیخ عمر ورغلانیدہ بجائی خود بردند۔ مفسدان بغاوت شعار ہمان پیادۂ بدکردار را شورانیدہ بتخیر بخانۂ حسن بیگ ہجوم آوردند۔ حسن بیگ را سپاہان و ملازمان خود آنوقت متفرق بودند اما بذات خود پای ہمت افشردہ بمدافعہ آنہا پرداخت۔ دران اثنا قاضی علی و شیخ بابا والی بمیان آمدہ آتش فساد دفع کردند۔ وبروز دوم باغیان بر کوہ ماران[4] باز ہجوم کردہ با حسن بیگ بجنگ پیوستند لیکن

---

[1] در "اکبرنامہ" "امام قلی چولاق قیا بیگ"۔

[2] صاحب اقبالنامہ می گوید کہ باغیان اوّلاً بمناسبت سیادت کمال الدین حسین اسکوکہ (او را کشمیریان میر کمال الدین می گفتند) را از ملازمان مرزا یوسف خان مشہدی بود اختیار کردند۔ اما چون او از قیادت ایشان انکار نمود، قرعہ بنام یادگار مرزا افتاد واو از بےخردی قبول کرد (حاشیۂ انگلیسی اکبرنامہ جلد سوم مترجمہ بیوریج ص ۹۴۵)۔

[3] در نزد صاحب اقبالنامہ تعداد پیادگان مرزا یوسف خان از پنجہزار تا شش ہزار از قوم "دلہ زاک" بود (ایضاً، ص ۹۴۵)۔

[4] "کوہ ماران" نام فارسی ہری پربت است کہ بر قلۂ آن شہنشاہ اکبر قلعۂ ناگر نگر تعمیر کرد۔

بعد محاربہ و کارزار بسیار بار دیگر اہل صلاح درمیان آمدہ باہم یکرنگی کردند۔ انگاہ حسن بیگ از روی تیرہ درونی چند کسان از پیش خود برای مصالحہ طلبانیدہ از تیغ گذرانید و موجب آن نائرۂ فساد باز اشتعال یافتہ حسن بیگ و قاضی علی از شہر برآمدہ بمقام راولپور نشستند و چند روز در انجا بغفلت بسر بردہ در اطفای آتش فساد کوشش نکردند۔ گروہ بغاوت اندیش جمعیت و استحکام خویش ساختہ چند کسان بتسد یدراہ ہیرہ پور فرستادند۔ و میرزا یادگار خود در ناحیۂ کامراج رفتہ شورش برداشت۔ انگاہ حسن بیگ از خواب غفلت بیدار شدہ بتعاقب او عجلت نمود اما از نیمۂ راہ باز گشت کردہ در شہر قیام ساخت۔ یادگار از مراجعت او افتخار یافتہ بشہر آمد۔ و حسن بیگ از غلبۂ او منزّد د شدہ راہ ہندپیش گرفت۔ چون بہیرہ پور رسید محافظان راہ آگاہ گشتہ پل شکستند۔ حسن بیگ بکمال اضطراب خود را در آب انداختہ تابعان او بعضیہا غرق دریا گشتند و بعضیہا بساحل نجات رسیدہ دستگیر شدند۔ حسن بیگ و قاضی علی بسلامت برآمدہ در دست محافظان پیر پنجال گرفتار آمدند۔ اما حسن بیگ با چند کس از بدخشیان بزود تیراندازی رہایش یافتہ قاضی علی مقتول شد۔

چون حقیقت حال بمسامع جاہ و جلال رسید فوراً زین خان کوکلتاش با جمعی از سپاہ براہ مظفر آباد مامور ساخت و صادق خان را فوجی[1] ازبہادران ہمراہ دادہ براہ بنوچیہہ تعیّن فرمود۔ و شیخ فرید بخشی بالبیاری زمیندار[2]

---

[1] اما در اکبرنامہ (جلد سوم، ص ۵۱۸) براہ سواد (سوات)۔ [2] درست

بطریق دارہ نال* روانہ نمود۔ و میرزا یوسف خان برای حزم و احتیاط
بشیخ[۱] ابوالفضل تفویض یافت و فرزندان او کہ از جنگ یادگار رنجات یافتہ
بحضور آمدہ بودند نظر بند شدند۔ روز دوم نذات والا از لاہور رایت
عزیمت افراشتہ براہ راجوری نہضت ساخت۔

بالجملہ یادگار خان بعد ہزیمت حسن بیگ بشہر کشمیر در آمدہ فرزندان
یوسف خان رضوی بجانب ہند راہی ساخت و خزاین و دفاین و خیول و
افیال و توپخانہ وغیرہ تمام در قبضۂ تصرف خود در آوردہ خود را بہ سلطانی
موسوم کردہ سکہ[۱] و خطبہ بنام خود جاری ساخت۔ و بہرام نیایک را لقب
خان خانان و درویش علی را خان جہان و عادل بیگی را عادل خان و مقصود
احدی را مقصود[۲] خان و خواجہ مومن را آصف خان و موسی میر را میرزا خان[۳]
خطاب بخشیدہ جماعۂ مفسدان و ہرزہ درایان را بخود مایل ساخت و بجای خود
تصور نمود کہ در موسم زمستان راہ ہا مسدود داست کسی باینطرف آمدن
نتواند و تا پنج شش ماہ سامان حرب و ضرب بکام دل مہیا کردہ انتظام
مملکت بخوبی استحکام پذیرد آیندہ ہیچکس را طاقت نیست کہ با من بسر آید۔

---

[۱] "شیخ فرید بخشی بیگی" است (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۶۱۹)
* مراد از دارہ نال وادی نزد راجوری بر شاہراہ قدیم گجرات بھمبر راجوری و شوپیان۔
[۱] ابوالفضل روایت کند کہ بوقت اجراء خطبہ از لشکر فی اقبال تب لرزہ یادگار
مرزا را در گرفت (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۱)

[۲] در اکبرنامہ جلد و صفحۂ مزبور "مخصوص خان"۔

[۳] برائے تفصیل مزید نگاہ کنید بہ اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۱۔

و در ہمیں خیال چند روز بہ غفلت و بطالت گذرانیدہ بموجب خباثت ذات طبیعت با نعام و اکرام و نوازش معاونان و مبارزان خود چنداں نپرداخت۔ موجب آں بعضے مفسدان از وے دل گشتہ کنارہ کردند۔

چوں صیت نہضت گیہان خدیو در دہر شہرت یافت آں کوتہ اندیش در ورطۂ اضطراب و انقلاب مستغرق گشتہ درویش علی را فوجے برسر پیر پنچال برائے تسدید راہ عبور موکب منصور راہی ساخت۔ درویش علی بمسارعت تمام تیزگام گشتہ بر کوہ پیر پنچال قلعۂ افراخت و اسباب و آلات و غلات را دراں حصار گذاشتہ بترتیب افواج پرداخت۔

چوں ہراول فوج ظفر موج سنجی فلک فرسا بر فرق پیر پنچال نصب فرمود درویش علی بمقابلت افواج شاہی استادہ در معرکۂ ہیجا بسیارے از مبارزان و در آویزش و ستیز خونریز گشتند و پسماندگان او مجروح و مغلوب راہ گریز سپردند و چہار کس از عسکر شاہی خان نثار شدند۔ روز دیگر درویش علی وغیرہ پای انتقامت افشردہ با جمعیت خود بر فوج شاہی حملہ آوردند۔ چوں دیدند کہ فوج شاہی از کردۂ مور و ملخ افزون است ہمہ ہا معرور شدند۔

وقتیکہ میرزا یادگار را خبر ورود رایت مسعود بر فرق کتل پنچال رسید زدہا بر دم دادہ بمعاونت درویش علی فرستاد خود در ہیرہ پور توقف نمود۔ شہباز خان و ابراہیم خان کاکڑ و سارو بیگ[1] شاملو و یار بیگ اوزبک

[1] در بعض نسخ بجائے "سارو بیگ" "شاد بیگ" آمدہ است۔ چنانکہ در اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۳ مندرج است۔

مع چندی از ملازمانِ یوسف خان باہمدیگر عہد و پیمان کردہ بوقت نصف شب برخیمۂ یادگار ہجوم آوردند۔ وی از خیمہ برآمدہ مخفی نشستہ بود آنہا جستجو کردہ اورا گرفتار کردند[1]۔ سادو بیگ خواست کہ اُورا زندہ بدرگاہ جہجاہ برساند، شہباز خان[2] بہ سنگدستی سرش از تن جدا ساخت۔

بیت:- ہر آنکو میزند بر آسماں سنگ
باز آید بسرِ خود دارد آہنگ

در وقتیکہ رایتِ منصور بمقامِ بہرام گلہ[3] رسید ستر داس[4] سرآں

---

[1] حسن در ذکر ایں واقعہ قدرے مسامحت و چشم پوشی بکار بردہ است۔ اصل واقعہ چنانکہ در اکبر نامہ جلد سوم ص ۴۲۳، چاپ ۱۸۸۶ء مندرج است چنین است کہ "چوں نیمے از شب سپری شد سودن اللہ اکبر انداختہ دستِ غارت برکشادند۔ آں بدکیش (یادگار مرزا) از زیر سراپردہ بیروں شدہ راہ صحرا گرفت۔ و جز یوسف نام پرستارے ہمرہی نگزید۔ لختے راہ سپردہ بہ بوتہ پناہ برد۔ و ہمراہ را باوردن اسپ باز پس فرستاد۔ برخے ہوا خواہان دولت چندانی بہ بیگانہ پرداختہ بسر وقت او کوشش داشتند و از ناپیدائی حیرت می اندوختند۔ ناگاہ مدار بیگ را نظر بر یوسف افتاد و اورا بہ شکنجہ درکشید۔ ناچار سرگذشت برگذارد و برہنمونی او گرفتار آمد و مدار ایش گرفت۔ شہباز خان از پیچ رسید و دوشن دل از بار سر سبک گردانید۔" حکومت یادگار مرزا ہمگی پنجاہ و یک روز بود (ایضاً صفحہ مزبور)۔ [2] یعنی شہباز خان نیازی۔

[3] بہرام گلہ و نزد شیر پور "بہر و گل" دروازۂ کشمیر است تقریباً بیست و چہار میل از راجوری۔ عروج بردۂ پیر پنچال از اینجا شروع می شود (حاشیہ انگلیسی اکبر نامہ جلد سوم ترجمہ بیوریج، چاپ ۱۹۱۰ء صفحہ ۷۶۸)۔ [4] در اکبر نامہ جلد سوم ص ۶۲۴ نام این مرد متھرا داس مذکور است۔

کنّاس زیر پای سمند گیتی ماس انداختند۔ پادشاہ ستایش و نیایش بدرگاہ کبریا بجا آوردہ مبارعت تمام عزیمت سیر کشمیر فرمود ۱۲ ماہ شعبان ۹۹۷ھ[1] داخل شہر شد۔ و در میان راہ شیخ فرید بدخشی و دیگر سرداران جان سپار مراتب عبودیت و اخلاص بجا آوردہ بانواع عنایات سربلندی یافتند۔ و اکثری از مخالفان بغاوت آثار گرفتار گشتہ بسیاست رسیدند و بعضی ہا در شعاب جبال متواری شدند۔

چون سایۂ ہمایون در دار الملک کشمیر پرتو ورود انداخت بحکم والا ہر دو جانب دریای بہت درمیان سفاین چراغان افروختہ شدہ بر سو اہلِ دریا ذرق نمایشی شگرف بنظر آمد کہ ہر کس را مسرت و فرحت حاصل گشت ہمانروز دختر شمس چک را بخت بیدار شدہ در مشکوی والا مرتبہ پرستاری افتخار یافت۔ پادشاہ چندگاہ بعیش و عشرت و کامرانی و سیر و سیاحت نہری و بحری و شکار مرغان آبی و کوہساری بسر بردہ چند روز در تماشای بہار شگوفۂ زعفران زار پانپور و نظارۂ زرد رخساری نخلہای خزان رسیدۂ اطراف کوہسار تمتع یافتہ بجانب شہر نہضت فرمود و برای ترصیص دولت خانۂ شاہی زیر دامنۂ کوہ ماران

---

[1] مطابق ۱۶ جون ۱۵۸۹ء۔ ولے بموجب اکبرنامہ (ص ۶۲۴) ورود اکبر این بار در شہر سرینگر بتاریخ ۹ محرم الحرام ۱۰۰۰ھ مطابق ۷ اکتوبر ۱۵۹۱ء وقوع پذیر گشت۔ خوبیان حسن کہ "پادشاہ چند روز در تماشائے بہار شگوفۂ زعفران زار و نظارۂ زرد رخساری نخل ہای خزان رسیدہ" ممد صحت قول ابوالفضل است زیرا کہ "شگفتن شگوفۂ زعفران" و "زرد رخساری نخل" در ماہ اکتوبر انگلیسی واقع می شود۔

شرق رویہ بغا ذ فرمان یافت۔ و نیز برای آبادی و معیشت عموم برایا بسبب ظلم چکان ویران شدہ بودند تعمیر قلعۂ[1] حوالی کوہ ماران فرمان دادہ میر عمارت خواجہ حسین کابلی مقرر ساخت۔ و انتظام امور مملکت و اہتمام و انتظام

[1] مراد ازین قلعہ "قلعۂ ناگر نگر" است۔ ازین قلعہ سہ دروازہ بہمین تفصیل کاٹھی[1] دروازہ بطرف شمال و سنگین[2] دروازہ و باچھی[3] دروازہ بطرف غرب ہنوز یادگار است۔ دروازۂ شمالی بنام کاٹھی دروازہ اشتہار دارد قطعات ذیل ثبت دارد:

بنائے قلعۂ ناگر نگر شد — بحکم پادشاہ دادگستر

شہ شاہانِ عالم شاہِ اکبر — تعالیٰ شانہٗ اللہ اکبر

کرور وده لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد ہندی جملہ چاکر

نشد ہرگز کسے بیکار آنجا — تمامی یافتند از مخزنش زر

چل و چار از جلوس پادشاہی — ہزار و شش ز تاریخ پیمبر[ؐ]۔

دیگر

بنائے قلعۂ ناگر نگر بعون آلہ — بحکم حضرت ظل آلہ اکبر شاہ

بنائے دولت این شاہ تا ابد بادا — بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

بسعی خواجہ محمد حسین گشت تمام — حقیر بندہ از بندگان اکبر شاہ

بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی تکمیل این قلعہ در عہد جہانگیر رو نمود (تاریخ حسن جلد اول مخطوطہ ورق ۱۵۷ و ۱۵۸ مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلیٰ فتحکدل سرینگر، وکشیر جلد اول صفحہ ۲۴۸، چاپ جامعہ پنجاب لاہور سنہ ۱۹۴۹ء)۔

سلطنت بکام دل منتظم شدہ محصولات محال زعفران و ابریشم و جانوران شامل خالصۂ شریفہ گشت و افزونی مالیہ کہ در مناصب منصبداران و جاگیرداران بود بخالصہ پیوست۔ و باج تمغا سر بسر معاف شد۔ و بندوبست قاضی علی مروج گشت۔

بعد انقضای عرصۂ دو ماہ و سہ روز پادشاہ سمند عزم را جولان دادہ رخت معاودت بربست۔ و مردم قشون از راہ خشکی جادہ فرسای بارہ مولہ گشتہ بذات والا براہ بحری نہضت فرمودہ شب اول در اندر کوٹ[1] قیام ساخت۔ و روز دوم در سیر تالاب اولر ملاحظۂ زینہ لنک عشرت ورزیدہ در بارہ مولہ خیام قیام افراخت۔ و افزونی لشکر را ہفت بہرہ فرمودہ منزل بمنزل طی مراحل کردہ در حدود دہنکی رسید و در انجا بارش برف وقوع یافت۔ محمد قلی خان بخدمت صوبہ داری کشمیر خلعت اختصاص پوشیدہ میرزا[2] یوسف خان رضوی ہمرکاب ظفر انتساب مامور گشت۔ مدت حکومتش دو سال و شش ماہ و ہفت روز بود۔

---

[1] در اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۷ نام این موضع "اندر کول" آمدہ است کہ غلط فاحش است۔

[2] بقول ابوالفضل ارادۂ ظل سبحانی این بود کہ مرزبانی کشمیر را بہ میرزا یوسف باز گذارد، لاکن چون او در جمع و محاصل این کشمیر سخن سرا گشت، راز او کہ تا حال پنہان بود از نسخۂ قاضی علی آشکارا گشت۔ جہان خدا (اکبر) بدان پیشین آہنگ کشمیر را خالصہ فرمودہ اولاً سربراہی بہ خواجہ شمس الدین سپرد و سہ ہزار سوار ہمراہ ساخت و ثانیاً صوبیداری وے مستقلاً در لاہور بہ محمد قلی خان مقرر فرمود۔ (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۷ سنہ ۱۵۸۸ء)۔

محمد قلیج خان[1] در سنہ ۹۹۷ھ نہصد و نود و ہفت بر صوبہ داری خطۂ کشمیر رتبۂ افتخار یافت۔ و در تعمیر قلعۂ ناگر نگر و ترصیص دولت خانۂ شاہی بہجان و دل پرداخت۔ و در قلع و قمع فرقۂ چکاں و طائفۂ مفسدان علم تجبر افراخت۔ ہر احدی[2] را کہ دغدغۂ شجاعت و خیال مبارزت بخاطرمیدید۔ او را بسیاست میرسانید۔

محبت علی کہ یکی از ملازمان آنحضور در پرگنۂ وہیہن پارہ بحکومت مامور بود، جماعۂ کہ از مبارزان و دلاوران در پیش او بخواہش ملازمت رجوع آوردند۔ وے از روی خدیعت در مرافقت و موالفت آنہا سعی بلیغ نمودہ

---

[1] درست محمد قلی خان ترکمان است۔ بقول ابوالفضل پیشیر و محمد قلی خان ترکمان قوام الدین جعفر المعروف بآصف خان بود۔ در ۹۳ھ ۱۵ء بہ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ و بعد عرصۂ پنج سال و قتیکہ جماعۂ در کشمیر ابہ چک راسحکومت نشانید، پسرش علی قلی خان جملہ امیدہائے ایشاں بہ خاک نامرادی آمیخت۔ ابوالفضل در آئین اکبری مترجمہ بلاک مین صفحہ ۴۷۴ بحوالہ سوکہ پنڈت کشمیری کہ از ہمعصران محمد قلی بود رقم طراز است کہ محمد قلی خان برائی معزولی آصف خان فرستادہ شدہ بود۔ حسن کہ محمد قلی خان را جانشین مرزا یوسف خان مشہدی بیان کند ظاہراً از تحقیق کار نبردہ است۔ ہمچنیں تاریخ صحیح تقرری محمد قلی خان بجائے سال نہصد و نود و ہفت (۱۵۸۹ء)، ہسال یکہزار و یکصد ہجری (۱۵۹۲ء) است۔

[2] در عہد اکبر بادشاہ "احدی" (بفتح الف و سکون حا و کسر دال و سکون یا) صاحب مرتبہ عسکری بود کہ از طرف شاہ وظیفہ می گرفت۔ و لے عند الضرورۃ طلبیدہ می شد۔

(جامع اللغات اردو صفحہ ۱۴۲)

جماعتی از مبارزان گرامی انتخاب کردہ بر چشمہ ساد بچہ بون[1] بہانہ چہرہ نویسی بردہ در انجا ہمہ با تقتل رسانیدند و جوبہای خون جاری ساخت۔ حبی چک و شمسی چک کیوارہ از دست ملا جمیل در موضع ریگی پورہ بجاک تیرہ پیوستند وحسین چک و ظفر خان پسران شمسی چک از ہند گریختہ آمدہ در کوہستان مراج دکامراج دست اندازی بال مردمان کردہ باتفاق حسین خان و ابیہ خان وغیرہ پیش حاکم تبت رفتہ لشکر اوبرای کومک آوردہ در پرگنۂ لار لوای بغاوت افراشتند ودر تاخت وتاراج مردمان پرداختند۔ حاکم تبت از اوضاع واطوار آنہا متنفر گشتہ واز خوف پادشاہی ترسیدہ بملک خود رجعت نمود وجماعت مبارزان کشمیر در شعاب کوہستان ہا پنہان ماندہ شبانہ خانہ ہای مردمان را مال ومواشی بغارت می بردند وفوج شاہی شبانہ در کمینگاہ آنہا کہ بکوہ شیرہ کوٹ پرگنہ کوہامہ

---

[1] قدیم "متسیہ بھون" (معنی اقامت گاہ ماہیاں) یکے از نامہائے مقام است کہ در انجا پرستشگاہ ہنود مارتنڈ یا مٹن (آفتاب) در کشمیر جنوبی نزد اسلام آباد واقع است (حاشیہ اکبرنامہ انگلیسی ترجمہ بیوریج صفحہ ۱۰۸۴)۔ [2] درست این است کہ محمد قلی تنہا در فرو فتنہ علی رائے حاکم تبت خرد (لداخ) کہ از بادۂ فیروزی بر زمینداران تبت کلان سرشار شدہ بود، کلیتہ ناکام ماند۔ بنا برین قلیج خان صوبہ دار لاہور را فرمان شد کہ جمعے شائستہ بمدد محمد قلی خان حاکم کشمیر فرستند تا آن پتنہ بدست را بپاداش رسانند۔ قلیج خان بود داین حکم سہ ہزار و پانصد سوار بسرکردگی سیف اللہ پور خود بیاوری محمد قلی بیگ تعین کرد۔ علی رائے چون بر رسیدن فوج نصرت اعتصام آگہی یافت، دل باختہ دادہ وجگر باختہ بے آنکہ آویزہ رود دو بگریز نہاد۔ (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۳ و ۸۲۴)۔

بود تاخت آورده سرهای آنها بریده مناره ها ساختند بعد ازان ظفرخان چک جمعی
از پیادگان و برخی از سواران ترتیب داده برگروه یماغان که در پرگنهٔ آڈون
صاحب ثروت و مکنت بودند شبخونی آورده بسیاری را بقتل رسانید و تاخت و تاراج کرد
در کوهستان بیروه متواری گشت محمد قلی خان او را در دام فریب آورده بقتل رسانید.
همچنین بسیاری از طایفهٔ مفسدان و یاغیان در ورطهٔ عدم انداخته مردم چکان با خندان
ذلتی یافتند که در پیش جاگیرداران و منصبداران ایند یا در خدمت چاکری میکردند
اکثر با کشاورزی مشغول شدند.

و در سنه[1] خاقان اکبر در لاهور جشن نوروزی ساخته برای سیر و سیاحت
کشمیر لوای عزیمت افراخت و از کوه پیرپنجال که بکثرت برف محفوف بود عبور کرده
بمقام هیره پور پرتو نزول انداخت. ازانجا برائے گلگشت اطراف دیوه سر
پدرام خوشخرام را جولان داده در جمال نگری[2] توقف ساخت.

و بعد سیر و تماشای آن سواد در اننت ناگ نزول فرمود پردگیان شبستان
که در سفر با هنگی میرفتند در انجا شرف اندوز بساط عشرت گشته فردا بعزم شکار

---

[1] سیاحت اکبر بطرف کشمیر مرتبهٔ سوم در ۱۰۰۵ه مطابق ۱۵۹۷ء واقع شد. وآنکه حسن نوشته است سهو است. کیفیت سیر و تماشا که در اینجا مذکور است نیز مؤید این معنی است. (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۷۲۵ و ۷۲۶، چاپ ۱۸۸۶ء).

[2] ستائن نام این موضع متعین نکرده است. از جرنل آف ایشیاٹک سوسائٹی بنگال صفحه ۱۷۲ معلوم می شود که این موضع غالباً قصبهٔ ناپور سوخته باشد (حاشیه انگلیسی اکبرنامه، سوم ترجمه بیوریج صفحه ۱۰۸۳).

جرہ وبازہ در صحرای بابل شاہباز عشرت را پرواز دادہ بہ مقام چھبون
دو شب قیام ساخت۔ از انجا اشہب ہمت را بجانب شہر عنان عزیمت
معطوف داشتہ زیر پای تخت سلیمان پایۂ تخت شوکت افراخت فرد ابسیر
تالاب ڈل و شکار مرغان آبی سرمست بادۂ عشرت گشتہ در جروگۂ شاہی کہ بکمال
تمتین و تزئین باہتمام خواجہ محمد حسین کمنٹ بن میر کمال الدین اعجوبۂ تعمیرات روزگار
شدہ بود نزول انداخت۔ صبحی برای ملاحظۂ تعمیرات جروگہ و درشی باغ و اسواق
و دکاکین و کوٹھی ہا و محلات شاہزادگان و مکانات ارکان دولت و تاجران والا مرتبت
و حصار شہر پناہ کہ در عرصۂ چہار سال حوالی کوہ ماران معمور شدہ بود بر سمند
سبک خرام خرامان خرامان نظارہ و تماشا فرمود۔ و مہتمان تعمیرات را بانعام و
اکرام شاہانہ ارجمندی و سربلندی بخشید۔ و آبادی درون قلعہ بشہر ناگر نگر موسوم ساخت
و بعد یکہفتہ روز شنبہ در میدان عیدگاہ قریب ہشتاد ہزار کس را از مردم
عام و خاص صغیر و کبیر چہ از اہل شہر و چہ از دہ جمع کردہ بالوان نعمتہا و اقسام
خوردنیہا و انواع ادام و لحوم و شیرینی ہا بکمال جود و رافت ضیافت بخشید ہمانروز
بر سواحل دریای بہت و فراز کوہ ماران و کوہ سلیمان و بالای بامہای قصور و
بیوت چراغانۂ شاہی بعمل آمدہ تمامی شہر بہ ضیا و روشنی آن منور گشت و طرفہ
نور ستانی بظہور پیوست و ہمانروز یکی از مقربان خاص حافظ قاسم نام
نام سازئی را دامن عصمت آلودہ ساخت و بادشاہ بحکم نافذ او را آختہ ساختہ
درچاہ عدم انداخت[1] و ہمانروز برای تسخیر تبتین بحکم ظفر پیکر را دستوری دادہ

---

[1] بروایت ابوالفضل این واقعہ در سال چہل و دوم سنہ جلوس مطابق ۱۰۰۶ھ وقوع نما شد۔

اچُو رای مرزبان الداخ[۱] اسیر گشت و دولت و مکنت او بغارت رفت - علی رای کہ از نژاد مرزبانان آں سواد بود بر حکومت آں بلاد مقرر گشت -

پادشاہ عرصۂ سہ ماہ و بیست و ہفت روز در سیاحت و گلگشت اطراف و اکناف اینجا بسر بردہ براہ ہیرہ پورہ عنان اشہب عزیمت معطوف داشت - روز اول در چنار باغ شہاب الدین پورہ نزول اجلال فرمود روز دوم بعزم تماشای خزان این گلستان بجانب پرگنۂ لار خرامش فرمودہ در موضع میگام دو روز بنظارۂ تماشا شگفتگی خاطر اندوخت از انجا در قصبۂ پانپور برای دیدن شگوفۂ زعفران خیام احتشام افراخت از انجا آہنگ کوچ نمودہ در خانپور[۲] قیام ساخت - فردا منزل بمنزل مرحلہ پیما گشتہ بر فرق پنچال برف و باران دُر پاشی کردہ تخیر گذشت - از انجا محمد قلی خان را رخصت انصراف بخشید و وی در تخریب ترہیب چکان و تعمیر و ترتیب باغات و عمارات و عدل و احسان و رعیت پروری و دادگستری و نظم و نسق و رتق و فتق امور

۱؎ درینجا بیان حسن از روایت ابوالفضل کلیۃً مختلف است - حقیقت این است کہ حاکم بزرگ تبت کلبو یا کلیوم بود و راچو رائے با واجو رائے نزد وے رتبۂ سپہ سالاری می داشت - لختے از زمستی بناسپاسی گرائید - مرزبان آنجا کلیوم لشکر فراہم آوردہ انقطاع برگرفت - و راجو رائے آوارگی گزید - علی رائے کہ با کلیوم کینۂ ذاتی میداشت بکین برخاستہ بروے غالب آمد - چوں آوازۂ عاکر اکبری شنید ملک موروثی کلبو بہ کلیو سپردہ بازگردید (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۳۱) -

۲؎ در اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۳۴ "خان پور" مذکور است -

مملکت پانزدہ سال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت۔

میرزا علی اکبر[1] در ۱۰۱۲ھ یکہزار و دوازدہ بمسند حکومت جلوس کردہ در ضبط و ربط امور مملکت و عدل و احسان و نصفت پرداخت۔ در حکومت او بسبب باتش باران بی وقت قحط غلہ واقع شدہ مردم بسیار ضایع شدند و خانہا خالی گشتند اکبرشاہ از لاہور و سیالکوٹ غلات موفور فرستادہ مردمانرا جان بخشی داد۔

و ہمدران زمان خاقان دوران بعیولت ضعف پیری روز بروز ناتوان شدہ قوت حسش باطل گشت تا آنکہ بروز سہ شنبہ دہم ماہ جمیدالثانی سنہ ۱۰۱۴ھ از عالم فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ پنجاہ و دو سال بحکومت گذرانید "فوت اکبرشاہ" تاریخ است۔ پادشاہی دادگر و رعیت پرور و نیک محضر و عاقل و عادل و کامل بود۔ باوجود بعلمی شعرہای برجستہ میگفت۔ و در انتظام امور مملکت و ارقام قوانین سلطنت جہد عالی داشت۔ ہمت والایش ہمیشہ در رفاہیت و آسودہ حالی خویش و بیگانہ و تعظیم علما و

---

[1] تقرر میرزا علی اکبر بصوبیداری کشمیر در عہد اکبر از تواریخ معتبرہ محقق نگشت۔ مرزا علی اکبر در بدخشان متولد گشت۔ چون وارد ہند شد داخل حلقۂ ملازمان شاہی گردید۔ اکبر او را بخطاب "اکبرشاہی" سرفراز فرمودہ در ۹۹۸ھ بمہم دکن روانہ کرد۔ فرائض خود را بشجاعت سرانجام داد۔ خدماتش مورد استحسان خاص و عام افتاد۔ جہانگیر او را مرتبۂ چہار ہزاری سرفرازی نمودہ بحکومت کشمیر فائز کرد۔ وفاتش بتاریخ ۲۲ ربیع الاول سنہ ۱۰۲۵ھ (۱۶۱۶ء) مطابق سال یازدہم جلوس واقع شد۔ در شہر اجمیر بپہلوئے قبر شہباز خان کنبوہ کہ دوست قدیمش بود مدفون گشت (ملخص از مآثرالامراء جلد سوم صفحات ۳۵۵ تا ۳۵۷)۔

۲۔ ۱۶۰۵/۶ء۔

فضلا و ترقی علوم و خدمت مشایخ و فقرا و رعایت هر مذهب و حمایت اهل طریقت
و ادب و مصاحبت اهل بلاغت و مجالست مردم نیک سیرت و تعمیل و تکمیل امور
لابدیه و تعجیل و تقسیم مهمات ضروریه مصروف همی بود۔ و در ترقی محصولات و پیمایش
اراضی و بندوبست حساب و کتاب و اختراع قوانین و آئین و ابداع مضامین
رنگین از پادشاهان روی زمین گوی سبقت برده بود۔ اکثر اوقات در صحبت علمای
هر ملت بسر می برد و باز هر کسی استفادهٔ علوم و فنون می فرمود۔

از آنجمله دانایان علم سنسکرت همیشه حاضر دربار می بودند و مباحثات علوم
و بیدها بسیار میکرد خیال داشت که درین ویرانه دیرینه خزینه ها خواهند بود اما
پندتان شاستر دان افشای آن نمیکردند۔ لاجرم چند عالم و فاضل[1] مقرر کرده کتب‌های
شاستری و عربی و ترکی را ترجمه ها کنانیدند۔ انجیل و توریت از شاهان فرنگ استعاره
کرده شیخ ابوالفضل[2] بر ترجمهٔ آن مامور ساخت۔ چنانچه مطلع دیباچه آن این بیت گفته است
بیت:- ای نامی تو ژژو کرستو[3] + چون مصرع دوم موافق نیفتاد۔ فیضی بدیهه گفت

---

[1] از آنجمله یکی ملا عبدالقادر بدایونی و دیگر ملک الشعرا فیضی و سوم نصرانی از گوا (مقبوضهٔ پرتگیزیان
در هند جنوبی) است۔ اول الذکر کتاب مهابهارت و راماین را که کتب دینی هنود اند از سنسکرت بفارسی
ترجمه نمود۔ و ثانی الذکر قصهٔ نل دمن را که داستانیست از مهابهارت از سنسکرت بفارسی منظوم
کرد۔ و ثالث الذکر بفرمایش اکبر چند رساله جات یونانی بفارسی ترجمه نموده زینت کتابخانهٔ اکبری
افزود (بحواله دی مغل ایمپیریس آف هندوستان صفحه ۱۷۹)۔ [2] تکمیل ترجمهٔ انجیل
بفارسی در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) شد (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمه لودی ایم اے صفحه ۲۶۷)
[3] در منتخب التواریخ بجائے ژ ژ "جیسو" که مخرب یسوع است، آمده است۔

ع۔ سُبحانک لاشریک یا ہُو ✤ پادشاہ علوم تواریخ بسیار خوش میداشت و در مباحثۂ علوم عقلی و نقلی ہمیشہ گفتگو می نمود۔ مضامین دقیق بہ رای زرّین خود حل میکرد کتابہای ہر علم بطالبان علم می بخشید۔

گویند در ابتدا نہایت دیندار و خوش اعتقاد بود[1]۔ لکہا روپیہ بمقامات متبرکہ نذر می بخشید فقیران و مشائخان را بسیار خدمت میفرمود۔ اجمیر شریف پیادہ ہر سال سفر میکرد تا یک میل پا برہنہ میرفت۔ و در فتحپور سیکری عبادت خانہ علیحدہ بود کہ تمام شب در انجا تنہا سلوک میکرد علی الصباح بر سر سنگی نشستہ رو بآفتاب کردہ کسب نظری ساخت۔ شب جمعہ ہمیشہ با مشائخ و علما صحبت میداشت غذا یک وقت میخورد۔ ایّام بعض بصوم میگذرانید، دایم با طہارت می بود، دوام با جماعت نماز میکرد، ہر سال یک یک قافلہ را خرج سفر دادہ روانۂ مکۂ معظّمہ می ساخت۔ لکہا نقد و جنس تحفۂ حرمین الشّریفین میفرستاد۔ و در حرمین غارہا وقف کردہ بود۔ در ایام حج احرام بستہ بآواز بلند لَبَّیْکَ لَبَّیْکَ لَاشَرِیْکَ لَکَ لَبَّیْکَ می خواند۔ دراں وقت طرفہ عالمی و عجب حالتی می بود۔

عاقبت بتاثیر صحبت و اغوای ابوالفضل و فیضی وغیرہ چند کسان اعتقاد

---

[1] ترویج "دین الٰہی" در ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء رو نمود۔ بدایونی در قصۂ دینداری اکبر آوردہ است وقتے بود کہ اعلیٰ حضرت فی سبیل اللہ حجاج را بزیارت بیت اللہ روانہ می فرمود و برائے آں اذن عام دادہ بود۔

(منتخب التواریخ مترجمہ لودی ایم اے صفحہ ۲۲۶)

او فاسد گشتہ رسومات اسلامیہ را مع ریش مبارک سلام نمود۔ مذہب جدید از خود ایجاد فرمودہ و خود را خلیفۃ اللہ نام نہاد۔ چنانچہ دین الٰہی اکبر شاہی رواج یافت۔ آفتاب را مدبر امورات عالم کون و فساد و مظہر خدا دانستہ تعظیم آں بجا می آورد۔ و از یک برہمن برای تسخیر آفتاب یکہزار و یک نام آموختہ وظیفہ کردہ بود رو بمشرق کردہ می گفت۔ در عرصۂ چند روز قبلۂ عالم مہابلی خطاب یافت از کردہ تعظیم عیدین جشن نوروزی و تعظیم تہیوہار ہنود بکمال اقتدار میکرد۔

[1] بدایونی سبب این تسخیر دید اکبر علاوہ نفوذ ابوالفضل و فیضی یکے جہالت علمی و دوم مصاحبت با ہنود از طفولیت و سوم دخول دختران راجگان ہنود بکثرت در حرم نوشتہ است۔ این زنان در دل اعلیٰ حضرت نشاندہ بودند کہ مصاحبت با مردمان ریش دار سبب غیظ ربانی است۔ (منتخب التواریخ مترجمہ لودی صفحہ ۳۱۲)۔ اکبر حکم عام ریش تراشی یافسران خود وقتیکہ عمرش پنجاہ سالہ بود داد۔ واین بروایت بدایونی مطابق ۱۰۰۱ھ (۱۵۹۲ء) می باشد (ایضاً، ایضاً صفحہ مزبور)۔ [2] دین الٰہی کہ نزد اکبر عبارت از "صلح کل" بود تشریحش مصنف در ذیل نوشتہ است۔ نزد بدایونی آغاز این مذہب در ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء شد۔ بقول شاہ نواز خان مصنف مآثر الامرا ابوالفضل یکے بود کہ بدین جدید اکبر را تقویت داد۔ زیرا کہ او می خواست با ہمہ مردمان عالم بصلح و آرام می زید (دی مغل ایمپیرس آف ہندوستان صفحہ ۱۷۶)۔

[3] بقول بدایونی محرک این خیال راجہ بیربل مصاحب خاص اکبر بود۔ راجہ مذکور در ذہن اعلیٰ حضرت نشاندہ بود کہ چون آفتاب سبب روشنی و پختگی نباتات و میوہ جات است و از زندگی حیوانات قائم است، بنابرین تعظیم و پرستش او بر بنی نوع انسان واجب

عمامہ از سر گذاشتہ موافق رسم ہنود پگڑی[1] کھڑکی[2] دار بر سر می لبست - و برہمنان بعد پوجا بر پیشانی او قشقہ میکردند جواہر نگار دسوانہ در دست می انداخت - ہمین کہ پادشاہ قدم بر تخت می نہاد برہمنان در کڑاہی[3] تیل انداختہ ہون میکردند - تولادان[4] ہر روز معمول بود تعظیم دسہرہ[5] بکمال شور و غل بجا می آورد گوشت گاو و پیاز و سیر سر بسر حرام ساخت -

در بروز انتقال والدہ او پانزدہ ہزار مردم ریش تراشی کردند - وبگفتۂ آتش پرستان[6] در دولت خانہ خاص آتشکدہ افروختہ بود کہ گاہی سرد نمی شد -

---

لازم است - (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ لو دی ایم اے صفحہ ۲۶۸) - [4] مہابلی در سنسکرت مرکب از "مہا" و "بلی" است - مہا بمعنے بزرگ و بلی بمعنے پہلوان - [5] "تیوہار" روز جشن دینی اہل ہنود باشد -

[1] پگڑی لفظ ہندی است بمعنے دستار کوچک کہ ہنود بر سر می پیچید -

[2] ہنود در پیچیدن دستار بر سر بر پیشانی شکل ہلال می کشند واو را در ہندی "کھڑکی" می گویند - [3] "کڑاہی" دیگے دہن کشادہ از آہن وغیرہ می باشد - [4] "تلادان" بہ مذہب ہنود نذریست کہ ہموزن خود کسے اقسام غلات و فلزات خیرات می دہد - [5] "دسہرہ" نزد ہنود جشنے است مذہبی کہ دران روز راون شہریار لنکا از دست شری رام چندر جی کشتہ شد - برائے تفصیل مراجعہ شود بہ رامائن باب "یدھ کانڈ" -

[6] بدایونی در کیفیت آمدن آتش پرستی بدربار می نویسد کہ این رسم از فرقہ نوساری کہ در گجرات بود و پاس میداشتند مدعی مذہب زرتشت بودند آمد - اصحاب این فرقہ توجہ اعلیٰ حضرت بخود مائل گردانیدہ او را از مخصوص عقیدہ ہائے خویش واقف گردانیدند از انجملہ چند رسم ہائے

اہتمام آن ابوالفضل میکرد۔ از دفتر[1] سنہ ہجری موقوف کردہ سنۂ الٰہی اکبر شاہی رواج یافت۔ آئین اکبری را آئین الٰہی نام نہاد۔ تصویرات پیشنیان پیش کردہ تعظیم آن میفرمود۔ وقتیکہ تصویر[2] حضرت عیسیٰ و مریم میدید برای تعظیم آن استادہ می شد۔ سبحان اللہ دل مبارک پادشاہ از نگارنگی دنیا یک نمونۂ عجایب بود۔ کلمۂ خود لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ اَکْبَرُ خَلِیْفَۃُ اللّٰہ مقرر کردہ مریدان خود را تعلیم میداد۔ و بجای سلام اَللّٰہُ اَکْبَرْ می گفتند۔ میفرمود شراب[3] تا وقتیکہ بدست نہ کند

---

[4] کیانیان بود کہ در قدیم شاہان ایران بودند۔ پادشاہ حکم کرد کہ آتش مقدس حوالۂ ابوالفضل باید کرد تا او مثل شاہان ایران در مخصوص آتشکدہ در ہر گاہے آتش سرد نشود حفاظت و نگہداشت کند (منتخب التواریخ جلد دوم ترجمہ لودی در انگلیسی صفحہ ۲۶۸ و ۲۶۹ چاپ سنہ ۱۹۲۴ء) ۔ [1] بقول بدایونی شہنشاہ بر منسوخی سنہ ہجری اکتفا نکرد، بلکہ بیشتر از رسوم اسلام مثل خواندن قرآن و حدیث و فقہ حنفی نیز منسوخ کرد۔ کسے کہ درین ایام شعر و شاعری و کتب قصص و حکایات و نجوم و فلسفہ و طب اشتغال داشت معزز و محترم می شد۔ بیدینیٔ اکبر بحدے رفتہ بود کہ خواندن نماز و روزہ داری و حج بیت اللہ بہ سختی ممنوع شدہ بودند۔ پوشیدن حریر در دربار و غیر دربار باعث افتخار و عزت بخیال می رفت۔ سبب این ہمہ بے دینی ما شخصے (؟) از تلامذۂ ابوالفضل بن مبارک بود۔ نزد عبدالقادر این بیدینی در سنہ ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء رونما شد (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۱۴)۔ [2] بقول بدایونی محبت دین عیسوی در اعلیٰ حضرت خان راسخ شدہ بود کہ وقتے شہزادہ مراد را ہدایت کرد کہ چند اسباق دریں مذہب بہ توجہ گیرد۔ نیز ابوالفضل را فرمان داد کہ ترجمۂ انجیل بفارسی کند (ایضاً، ایضاً صفحۂ ۲۶۸)۔ [3] بقول ملا عبدالقادر

حلال است۔ شیر و خنزیر جانوران دلاورند گوشت آنہا شجاعت می بخشد۔
ہر کسکہ مُرید و معتقد این مذہب می شد او را چیلہ می گفتند۔ یک مُرید خاص وفات
یافت قبر او برای رسیدن روشنی آفتاب سوراخی گذاشتند۔ قاضی نظام الدین
بدخشی برای اباحت سجدۂ زمین بوس رسالہ تصنیف کردہ برای ریش تراشی ہم بسیار
وجوہات کشیدہ۔ و بوقت صبح خلیفۃ اللہ بر جروکہ[۱] نشستہ بروشنی آفتاب
مشغول می شد۔ مردمان ہنود ہر صبح برائے درشن[۲] تہا بلّی ہمی آوردند۔ ابوالفضل
و بیربل خلفای اکمل بودند کہ بوساطت آنہا مُریدان فائز می شدند۔ مُریدانرا
چہار چیز خلوص دلی بودند ترک مال، و ترک عیال، و ترک جان، و ترک ایمان۔
درین مذہب بسیار از اُمرای دربار داخل شدند و بتصدیق دو خلیفہ اقرار
نامہ ہا نوشتہ میدادند کہ فلان بن فلان اقرار می کند کہ اسلام مجازی و دین
تقلیدی ترک دادہ دین الٰہی اکبر شاہی قبول نمودم۔ مُریدانرا بجای خط ارشاد
یک تصویر پادشاہ می بخشیدند۔ اللہ اکبر ہمیشہ وظیفہ میکردند۔

بدایونی "دوکانہائے شراب در شہر آگرہ مفتوح شدند۔ خنازیر و سگان ناپاک و حرام بشمار نمی رفت
مقبرۂ بزرگ برائے یکے از سگان شکاری کہ مملوکہ اکبر بود، بعد مُردہ شدہ بود بحکم
اعلیٰ حضرت در بنا آمد۔ نیز گفتہ کہ گوشتہائے شیر و یوز بسبب شجاعت ایشان جائز کردہ
شدہ بود (منتخب التواریخ جلد دوم صفحہ ۳۱۵)۔

[۱] جروکہ در اصل "جھروکہ" در ہندی بمعنے شاہنشین پیش صدر باشد۔

[۲] "درشن" بفتح دال و سکون راء و فتح شین و سکون نون ہمین زبان بمعنے
دیدار۔

"متروکات اکبرشاہ" - کہ بعد انتقال از ومی بود این است۔ لعل و جواہر لنیب در ہزار کرور اشرفی طلائی دہ کرور طلای احمر دہ من پختہ غیر مسکوک نقرہ ہفتاد من پختہ غیر مسکوک۔ پل سفید شصت من پختہ تنگہ ہا پنج ہزار کرور اسپان طویلہ دوازدہ ہزار فیلان خاص شش ہزار آہوان پنج ہزار یوزنہ صد۔ تاریخ :-

مظہر از صاحبقران تاریخ جست

گوت از این حسرت دل "چغتای"[1] سوخت

میرزا علی اکبر ہمگی سہ سال و ہشت ماہ بر حکومت صوبۂ کشمیر گذرانیدہ بحکم جہانگیر شاہ معزول شد۔

نورالدین جہانگیر شاہ۔ شاہزادہ میرزا سلیم در ۱۴ شنہ ۱۰۱۴ھ ماہ ذی قعدہ بمقام آگرہ بر تخت جلوس نمودہ خود را جہانگیر شاہ خطاب داد۔ بعد یکماہ مہین پور خلاف میرزا خسرو بکنگاش اوباش و فلاش رایت بغاوت[2] افراشتہ

---

[1] ۱۰۱۴ھ بطور تعمیہ حسن تاریخ وفات محمد جلال الدین اکبر بادشاہ ہندوستان است۔ "چغتای" کہ مادۂ وفات تاریخی است بحساب "ابجد" ۱۴۱۴ اعداد می دہد۔ اما چون اعداد "ت" کہ ۴۰۰ باشد بنا بر لفظ سوخت تفریق کردہ شود، بقیہ ۱۰۱۴ ماند کہ تاریخ وفات اکبر شاہ است۔ قائل این تاریخ غالباً ملا مظہری کشمیری است کہ بنا بر شواہد تاریخیہ ہمعصر اکبر شاہ بود۔ [2] نزد اے سمتھ سبب بغاوت شہزادہ خسرو خلاف پدر خود محمد نورالدین جہانگیر این بود کہ اول الذکر نزد عوام بسیار مقبول شدہ بود و خود فہم داشت کہ پادشاہ او را گرفتار نمودہ اعمیٰ سازد۔ بقول اے سمتھ بغاوت شہزادہ

باجتماع عسکر موفور بجانب لاہور کوچ کرد۔ آوردہ محافظان دروب قلعہ سدود کردہ متحصن شدند۔ میرزا با جمعیت دہ ہزار سپاہ قلعہ را محاصرہ نمود۔ پادشاہ افواج قاہرہ بمؤاخذۂ او تعیین کردہ بعد مقاتلہ ومجادلہ بسیار خسرو تاب مقاومت و بنیاد دادہ مغرور شد۔ وجان نثاران درگاہ بتعاقب او عجلت کردہ از گجرات اسیر کردند و در توقف لاہور بحضور گذرانیدند۔ پادشاہ او را حبس کردہ مغویان او مقتول ساخت۔[۱]

و در سنہ ۱۰۱۵ھ پادشاہ بجانب کابل نہضت فرمودہ بعد انتظام مہام آن مقام رایت معاودت افراشتہ دوم ماہ ذوالحجہ ۱۰۱۶ھ در آگرہ جشن نوروزی ترتیب داد و در ۱۰۱۷ھ راجہ رانا علم بغاوت افراختہ از حضور میرزا

---

۴۴ خسرو بتاریخ ۶ر اپریل ۱۶۰۶ء یا شش ماہ بعد تخت نشینی جہانگیر وقوع یافت نزد مستہ صاحب جلوس محمد نورالدین جہانگیر بر تخت حکومت بتاریخ ۲۴ر اکتوبر ۱۶۰۵ء واقع شد و آنکہ حسن وقفۂ یکماہ درمیان تخت نشینی و بغاوت نوشتہ است اغلباً مبنی بر سہو است۔ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۳۷۵)۔

[۱] بروایت لے سمتہ "سہ صد" و بروایت الفنسٹن ہفتصد اشخاص را جہانگیر بردار و چوبہا آویخت۔ ایں واقعہ بلاہور در باغ کامران مرزا در ۱۰۱۵ھ مطابق ۱۶۰۶ء وقوع پذیر گشت۔ کیفیت جزا و سزا جہانگیر بقلم خود بتفصیل ذیل نوشتہ است:۔

"در روز پنجشنبہ سوم محرم ۱۰۱۵ھ در باغ مرزا کامران خسرو را دست بستہ و زنجیر در پا از طرف چپ برسم و تورۂ چنگیز خانی بنظر من در آوردند۔ حسین بیگ را بر دست راست او و عبدالرحیم را بر دست چپ او ایستادہ کردہ بودند۔ خسرو درمیان ۴۵

پرویز با مر خلافت دکہن و دفع فساد راجہ رانا دستوری یافت۔

و در سنہ ۱۰۱۸ھ نورجہان لشعاع جمال خود شبستان شاہی روشن فرمود ماجرائے التفائے او ہمچنیں اصغا یافت کہ خواجہ غیاث مشہور بہ خواجہ ایاز شخصی

---

۴۴ این ہر دو ایستادہ می لرزید و می گریست۔ حسین بیگ بہ گمان آنکہ شاید او را نفعے کند سخن پریشان گفتن آغاز نمود۔ چون غرض او معلوم گشت او را بحرف زدن نگذاشتہ خسرو را مسلسل سپردم و این ہر دو بغتری را فرمودم کہ در پوست گاؤ و خر کشیدند۔ و بر دراز گوش واژ گونہ سوار کردند و بر گرد شہر بر گردا بیدند۔ چون پوست گاؤ زودتر از پوست خر قبول خشکی نمود، حسین بیگ تا چہار پہر زندہ ماندہ بہ تنگی نفس در گذشت۔ و عبدالرحیم کہ در پوست خر بود و از خارج باد رطوبات رسانیدند زندہ ماند ...... بجہت نظام سلطنت از باغ مذکور تا شہر فرمودم کہ دو رویہ چوبہا بر پا کردہ فتنہ انگیزان را کہ درین شورش ہمراہی کردہ بودند بر دارہا و چوبہا آویختہ ہر کدام را سیاستے غیر مکرر جزاد سزا رسانیدند۔" (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۵،

۳۷۰) دی ہسٹری آف انڈیا مصنفۂ الفنسٹن ص ۴۰ ۵ و تزک جہانگیر مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو)

لے سمتھ در باب وفات شہزادہ خسرو می نگارد کہ این در سنہ ۱۶۲۲ء غالباً دیدہ و دانستہ از دست شہزادہ خرم بنا بر سازشے از آصف خان و نورجہان بوقوع آمد (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۳۸۳)۔

لے مطابق ۱۶۰۹/۱۰ء - و لے بقول لے سمتھ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۷) مناکحت جہانگیر با نورجہان در سنہ ۱۶۱۱ء واقع شد۔

از خاندان عالی در عسرت و تباہ حالی بود۔ و از روی عدم صورت معیشت ترک وطن ساختہ از تاتار بجانب ہندوستان سفر کرد۔ چوں در ریگستان سکہر رسید زنش حاملہ بود۔ دسر راہ وضع نمود دختری سیم بر و ماہ پیکر تولد یافت آں سرگشتگان تیہ حیرانی از روی بے سروسامانی جگر گوشۂ خود سر راہ انداختہ سر براہ نہادند۔ متعاقب آنہا قافلۂ در آنجا رسیدہ میر کاروان دختری افتادہ دید کہ مارے گرد او حلقہ کردہ بود۔ چوں سوداگر نزدیک او رفت مار بیکسو گذشت۔ سوداگر از روی انصاف دختر نیک اختر ہمراہ خود برداشت و شبانگاہ میرزا غیاث[1] با قافلہ ملحق شد۔ سوداگر چوں زوجۂ او دید دخترش بر ضاعت بخشید و خورش و سواری روز مرہ بوی ارزانی داشت۔

چوں تاجر نامدار از قوم و تبار خواجہ غیاث خبردار شد برفقاء و اضطرار او رحم آوردہ بدربار اکبر شاہ گذرانید چوں پدر خواجہ غیاث خواجہ شریف بروز معیبت ہمایوں شاہ در ہرات حاکم بود، و در آنزمان ہمایون شاہ را لوازمات خدمت بجا آوردہ بود بلحاظ آں اکبر شاہ میرزا غیاث را در حلقۂ ملازمان خود در آوردہ دیوان بیوتات مقرر نمود۔ زوجۂ او اکثر اوقات در حرم سرای شاہی آمد و رفت میداشت و دخترش را کہ مہر النسا نام کردہ بود ہمراہ می برد۔

روزی حوارانی آں نوبادۂ عنفوان جوانی درمیان گلشن دیدہ

[1] مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۲۷۔

گفت نمیدانم که این صاعقه کدام محل را بسوزاند۔ روزی مہرالنسآء در مینابازار تماشا میدید جہانگیر شاہ را دو کبوتر در کف بود چوں مہرالنسآء را دید کبوترہا بوی تفویض کرد و خود در میان چمن گلہا چیدن گرفت دراں اثنا یک کبوتر از دست مہرالنسآء پریدہ رفت۔ جہانگیر از چمن باز آمدہ گفت کبوتر دوم را چہ کردی وی گفت پریدہ رفت۔ جہانگیر گفت چہ طور؟ مہرالنسآء کبوتر دوم پرانیدہ گفت ہمیں طور۔ شاہزادہ ہما نوقت بر گفتار و اطوار و حسن رخسارش شیدا گشتہ گاہ و بیگاہ بر موقع موالنت و ملاعبت گلبن رخسارۂ محبوب خود را گلچین می شد۔ ناگاہ این سخن بسمع اکبر شاہ رسید شاہزادہ را بکمال قہر و عتاب فرمود کہ دختران ملازمان دختران ما ہستند اگر ہمچنیں افعال از ما پدیدار شود آسمان قطعہ قطعہ بر زمین فرو ریزد۔ و مادر مہرالنسآء را تجویز داد کہ دختر خود را در مشکوی خاص آمدن ندہد۔ گویند علی قلیخان[1] شخصے داروغۂ نعمت خانۂ شاہِ ایران بود۔ و

---

[1] جہانگیر نامہ و مورد علی قلی بہ ہندوستان و شمولیتش در حلقۂ خدام اکبری چنیں می نگارد:-

"علی قلی کہ سفرہ چی شاہ اسمٰعیل والی ایران بود، بعد از فوت او بنا بر شرارت و فتنہ انگیزی کہ در طبیعت داشت بگریختہ بہ قندہار آمد۔ در ملتان خانخانان را کہ بر سر ولایت ٹھٹہ تعیین شدہ بود ملاقات نمودہ بہمراہئ او روانہ ولایت ٹھٹہ شد۔ خانخانان غائبانہ او را داخل بندہ ہا نیہ عرض آشیانی ساخت۔ در ایامیکہ با بدولت متوجہ ولایت دکن شدند و مرا بر سر رانا تعیین فرمودند

بانقلاب زمانہ ترک وطن کردہ بمعرفت خان خانان درپیشگاہ اکبرشاہ
تقرب و اقتدار حاصل نمود۔ اکبرشاہ عقد مواصلت مہرالنساء با او منعقد فرمود۔
و شاہزادہ در فراق آں معشوقۂ طناز ہمیشہ در سوز و گداز می بود۔
وقتیکہ شاہزادہ بر مسند شاہی جلوس یافت در تباہی علی قلیخان
ساعی شدہ روزی بمقابلۂ فیل مست انداخت و از دست آں بہادر
فیل مست رمیدہ رفت آنگاہ در شکارگاہ بہ قتل شیر مامور ساخت شیر زیان
از خنجر او کشتہ شدہ در انعام آں خطاب شیر افگنی حاصل کرد۔ پس پادشاہ
علی قلی خان را بابت قطع مناکحت مہرالنساء پیغام فرستاد۔[له] علی قلی بجوش

[۴۲] آمدہ نوکر من شد۔ او را بخطاب شیر افگنی سرفراز ساختم۔ بعد ازاں در
صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم"۔ (توزک جہانگیری صفحہ ۵۵ مطبع نولکشور لکھنؤ)۔

له رقابت جہانگیر با علی قلی خان در محبت مہرالنساء و قتل آخر الذکر در نتیجہ اش بشواہد
ذیل محل فکر است۔

(الف) جہانگیر باوجود ذکر عداوت ذاتی با شیر افگن در "توزک جہانگیری
ص ۵۶" ہیچ اشارتے بایں وجہ رقابت نکردہ است۔ چنانچہ گوید:۔
"چوں از الہ باد بخدمت والد بزرگوار آمدم، بنا بر نا اتفاقی کہ نسبت
من بظہور رسید، اکثر ملازم و مردم من متفرق شدند۔ او (شیر افگن)
ہم دریں وقت از خدمت من جدائی اختیار نمود۔ بعد از جلوس از روئے
مروت تقصیرات او را در نظر نیاوردہ، در صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم۔
از آنجا اخبار رسید کہ امثال ایں فتنہ جویاں را دریں ولایت گذاشتن [۴۴]

آمدہ ترک ملازمت نمودہ و در حدود بنگالہ بر جاگیر خود رفتہ بفراغت نشست۔ و بادشاہ قطب الدین کوکہ را بر صوبہ داری بنگالہ مامور ساختہ او را ضمن تجویز داد کہ علی قلی را دفع سازد قطب الدین خان چہل کس فرادًا فرادًا خفیہ بر قتل علی قلی موکل ساختہ ہمہ ما از دست آں بہادر کشتہ شدند۔

عاقبت قطب الدین خان با جمعیت بہادران بملاقات علی قلی خان خود بسبقت کردہ علی قلی خان مسلح و مکمل بہمراہی دو نفر ملازمان باستقبال او برآمد دو نفر معاونان او از دست دربانان کشتہ شدند۔ علی قلی خان بمعاینۂ ایں حال پریشان گشتہ فی الفور قطب الدین خان را بیک ضربِ خنجر بے جان ساخت و بہادران شاہی ہجوم آوردہ علی قلی خان را ریزہ ریزہ

---

۶۴ لایق نیست۔ قطب الدین خان را حکم رفت کہ او را بدرگاہ بفرستند و اگر خیالِ فاسد کند بسزا رساند۔"

(ب) معتمد خان و کامگار حسینی کہ تواریخ خود در عہد شاہ جہاں مکمل کردہ اند از ذکر ایں قصہ مطلقاً خاموش اند۔ ملا عبد الحمید لاہوری مصنف بادشاہ نامۂ شاہ جہانی نیز بایں واقعہ ہیچ اشارہ نمی کند۔

(ج) سیاحان یورپ مثل سر تھامس ریو و ایڈورڈس ٹیری و ہاکنس کہ مدتہا در دربار جہانگیر ماندند، با وجود تذکرۂ واقعات دیگر از ہیں واقعہ مطلقاً ذکرے نرانده اند۔ بہ تحقیق دکتور بینی پرشاد مصنف "ہسٹری آف جہانگیر" (ص ۱۷۸، چاپ ۱۹۲۲ء) اختراع ایں افسانہ بعد از دو نسل از قلم خافی خان مؤرخ عہد اورنگ زیبی بمعرض ظہور آمدہ است۔ در علمائے انگلیسی لفٹنٹ اول کسی ست کہ داستان معاشقۂ نور جہاں و جہانگیر را از خافی خان مز لوٗر استعارہ نمودہ جزوِ کتاب خود ساخت مؤرخان مابعد در تقلیدش ایں ۶۵

کردند و اہل و عیال او ضبط نمودہ بدرگاہ فرستادند۔ فرد:۔

این افسانہ را رواج دادند۔ [44]

[44] ملک حیدر چاڈورہ کہ شاہد عینی این واقعہ است بیان می کند:۔

"درین سفر یوسف خان ولد حسین شاہ (چک) ہمراہئی پادشاہ نتوانست کرد۔ بنابریں (جہانگیر) ازو آزردہ خاطر گشتہ ہمراہ قطب الدین تعینات بنگالہ نمود۔ چوں ایشاں (یوسف خان و ہمراہیانش) بہ بردوان بمقام سنگل کوٹ رسیدند۔ قطب الدین خان نیز بسرعت تمام از عقب آمد و اظہار کشتن یا بستن شیر افگن کرد۔ روز دیگر وقت صبح شیر افگن با دہ پیشکش ہمراہ گرفتہ آمدہ قطب الدین خان را دید۔ بعد از دریافتن یک دیگر شیر افگن دانست کہ قصد کشتن من دارند۔ فی الحال شمشیر از غلاف بر آوردہ از میان آنہا مانند برق جستہ رو بروایستادہ اول با بندہ (ملک حیدر) در افتاد۔ یک دو زخم رد و بدل شد و آخر فقیر را بیکار ساخت۔ بعد ازان قطب الدین خان را دو زخم کاری رسانیدہ می خواست کہ از میان معرکہ بدر رود۔ راہ رفتن او فیل گرفتہ بود۔ فیل را نیز زخمی ساخت و آتش چراغ باشد و بر زمین افتاد۔ دراں حین ابہ خان کشمیری پیدا شد و بدشنام نام شیر افگن گرفت۔ چوں دشنام از ابہ خان شنید برگشتہ بیک حملہ شمشیر کار او را تمام کردہ خواست کہ بجماعۃ خود ملحق شود، یوسف خان کشمیری پیش آمدہ، بیک ضربت شمشیر انتقام ابہ خان از وے کشید۔"

(تاریخ کشمیر مخطوطہ ص ۹۵)۔

غریباں را بلا اندر کمین است

رقیب شاہ را پاداش این است

بوقوع این واقعہ شاہ بادشاہ را چنداں خجالت وندامت و بدنامی فزود

کہ تا عرصۂ چہار سال آں محبوبۂ مطلوبہ را خبر ہم نپرسید۔

روزی آں دلبر طناز و عشوہ طراز با تجمل ساز و ناز در گلشن بلا

باگریہ دمساز بود۔ شاہ عشقباز را بدیدن آں ناز پرور دلنواز سوز و

گداز دتب و تاب پیدا شد فی الحال آں عروس نازنین در کابین خود درآورد

وبخطاب نورجہاں بیگم[1] ممتاز ساخت۔ انگاہ بغیر وصال آں بدیع الجمال

لحظۂ قرار نمیکرد۔ وہمیشہ در خلوت وجلوت بدیدن دیدار آں دلدار او

محو و مشتاق ہمی بود پدرش خواجہ غیاث را خطاب اعتماد الدولہ بخشیدہ

مدار المہام جز وکل گردانید۔ و برادرش را خطاب آصفی عطا کردہ بمنصب

وزارت و امارت بنشانید۔ کاروبار امور مملکت بآنہا تفویض کردہ خود در

عیش و عشرت و مصاحبت دلبر قمر طلعت محو و مستغرق ہمی بود و در مہجوری

او یکدم صبوری نمیکرد۔ چنانچہ ہنگام اجلاس دربار نورجہاں زیر

---

[1] بقول مرزا ہادی مدون توزک جہانگیری (دیباچہ صفحہ ۵۵) :-

"نخست نورمحل نام کردند۔ پس از زمانے چند خطاب نورجہاں بیگم

عنایت شد"۔

بروایت مرزائے مذکور عقد مناکحت محمد نورالدین جہانگیر با مہرالنساء بیگم در سال ششم

جلوس مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ (۱۶۱۱ء) پیوست۔

سراپردہ دشتہائے عمدہ بر دوشانہ او می نہاد۔ و از حسن انتظام اعتماد الدولہ عموم رعایا و برایا خوشنود بود۔ و در استحکام مبانی سلطنت بوجہی تکاسل و تجاہل ننمود۔

بعد انتقال او نور جہاں خود مالک دربار شدہ باتفاق برادر خود آصف جاہ توقیعات و فرامین جاری میکرد۔ و توقیعات را این عبارت طغرامی بود "حکمت علیہ مہد علیا نور جہان بادشاہ" [1] سجع مہرش این بود۔ بیت:۔

نور جہاں گشت بفضل الٰہ　　ہمدم و ہمراز جہانگیر شاہ

سکۂ خود ہمچنین رائج کرد۔ سکہ:۔

بحکم شاہ جہانگیر یافت صد زیور

بنام نور جہاں بادشاہ بیگم زر

جہانگیر می گفت کہ من در بدل یک جام شراب و یک رطل کباب اختیار ملک بہ نور جہان فروختہ ام ہر چہ بخواہد بکند۔ نور جہان بہ اصدار فرامین بیجا و احکامات پرخطا آتش فتنہ و فساد مشتعل کردہ اہالیان دربار ہمہ پریشان ساخت۔

مقارن آن حال در ۱۰۲۱ھ سنہ ۱۶۱۲ء سرٹامس سفیر جیمس اول [2] شہریار انگلستان بدربار شاہی مستفیض شد۔ و بحکم پادشاہ در گجرات

[1] نزد مرزا ہادی طغرائی فرامین این بود۔ "حکم علیۃ العالیۃ، نور جہان بیگم بادشاہ" (دیباچہ تزک جہانگیری صفحہ ۲۲)۔ [2] مراد از سرٹامس سفیر

واحمد آباد وکھمبایت کوٹھی ہای تجارت انگریزی تعمیر کرده در تجارت وآمد ورفت خود ترقی نمودند۔

در ۱۰۲۱ھ شاہزاده پرویز از دست راجہ رانا مغلوب شد[۱]، از پیشگاه حضور شاہزاده خُرّم برای تدارک باغیان رخصت یافت۔ وشاہزادۂ مذکور داد شجاعت داده راجہ رانا اسیر نمود وسرکشان اطراف را قلع وقمع کرده با فتح و نصرت بجانب آگره رجعت فرمود۔ وبجلدوی این عزیمت عظمی بخطاب شاه جہانی[۲] افتخار یافت۔ وراجہ رانا یک لعل گران بہا بدست پسر خود تحفۂ پادشاه گذرانید پادشاه او را جرم بخشی فرموده در حلقۂ امرای خود ممتاز ساخت۔ وبالتماس او شاہزاده پرویز از حکومت دکہن معزول شده بجای او شاه جہان ناظم دکہن

انگلیسی است ـ بتاریخ ۲۶ ستمبر ۱۶۱۵ء وارد بندر سورت گشت۔ (دی مغل امپائر آف ہندوستان، تصنیف ہولڈن، ص ۱۸۸)۔

[۱] بقول ای سمتھ جنگ شہزاده خرم با رانای میواڑ (اودیپور) امر سنگھ وپسرش کرن در ۱۶۱۴ء مطابق ۱۰۲۳ھ اختتام پذیر شد۔ (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۸۱)۔

[۲] اعزاز شہزاده خرم بخطاب "شاه جہانی" بنا بر فتح بعضے از ممالک دکن کہ بر دستش او حاصل شده بود داد۔ چنانکہ نورالدین جہانگیر در توزک خود صفحہ ۱۹۶ می نویسد:

"چون این تسخیر دکن شتافت بخطاب شاہی اختصاص یافت۔ الحال بجلدوی این خدمت شائستہ منصب سی ہزاری وبیست ہزار سوار وخطاب "شاه جہان" عنایت فرمودم"۔

ازین رو آنکہ حسن نوشتہ کلمۂ غیر محقق است۔

ماموں گشت۔ و شاہجہان برای مرافقت خود راجہ ۱ نا ہمراہ بردہ انتظام حدود دکہن بکام دل فرمود و مخالفان را گوشمالی دادہ فتوحات بسیار حاصل نمود و دولت و جمعیت وافر جمع کردہ بدرگاہ فرستاد۔

نورجہان از ترقی مدارج شاہجہان نہایت بدآمدہ درصدد تذلیل او افتاد۔ و پادشاہ ہم موجب یاوہ گوئی نورجہان از شاہجہان بیدل گشتہ در ۱۰۲۶ھ بنام او فرمان عزل جاری ساخت۔ ہمدرین سال دلاور خان کاکر بحکومت کشمیر و تسخیر کشتوار[۱] دستوری یافت۔ ہمدرین سال ستارۂ دُم دار در ہندوستان طلوع نمود۔ ہمدرین سال موشان در ہندوستان غلبہ نمودہ تمامی مزروعات تلف کردند۔ ہمدران ایام میرزا خسرو کہ اوائل حکومت محبوس شدہ بود از دست شاہجہان پنہان[۲] کشتہ شد۔

و در ۱۰۲۸ھ اورنگ زیب متولد گشت ہمدرین سال پادشاہ عزم

---

[۱] بروایت محمد نورالدین جہانگیر فتح کشتوار بر دست دلاور خان بتاریخ دہم شہریور ماہ الٰہی سنہ چہاردہم جلوس (۱۰۲۸ھ) میسر شد۔ درین مہم ہمراہ دلاور خان دہ ہزار نفر سوار و پیادہ جنگی بودند (ایضاً ص ۲۹۸)۔

[۲] بعد از عرصہ دراز اورنگ زیب در مراسلۂ شاہجہان را بقتل برادران خود خسرو و پرویز متہم گردانیدہ است۔ (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۱۵۵)

بسیر کشمیر بخاطر آورده بمقام اَتک دلاور خان فتحنامهٔ کشتوار پیش نمود و آمدنی یک سالهٔ کشتوار باو عطا شد ۔

و در ۱۰۲۹ھ بعد جشن نوروزی پادشاه بکشمیر آمد و در کشمیر عرض خان خانان سپه‌سالار دکهن رسید که عنبر سیاه بخت عهد شکسته بقتال و جدال پیش آمد و از حضور خزانچی را حکم شد که بیست و پنج لک روپیه برائی اخراجات این مهم باو برساند ۔ بعد مراجعت کشمیر شاهجهان برائے افتتاح قلعهٔ نگرکوٹ تعین شده وی به نیروئی اقبال آن حصن سنگین باَدوات قلعه‌کشائی مفتوح ساخت ۔

و در ۱۰۳۱ھ پادشاه از راه پکلی بسیر کشمیر متوجه شده بود دران حال عرضی حاکم ملتان رسید که شاه عباس صفوی بالشکر خراسان و عراق قلعهٔ قندهار را محاصره نمود و از حضور شاهجهان بمقابلت شاه ایران باسامان و سپاه فراوان[1] دستوری یافت ۔

همدران ایام نورجهان بیگم در صدد تخریب شاهجهان سرگرم تلاش بود ۔ مقارن آنحال پادشاه به ترغیب بعضی اعیان علاقهٔ دهولپور شاهجهان را جاگیر بخشید ۔ و شاهجهان دریا نام افغان را برانتظام پرگنهٔ مذکور تعین ساخت ۔ اما پیش از رسیدن دریا مکان مذکور بفرمان نورجهان در تیول شاهزاده

---

[1] شاهجهان خود را (بحالت خرابی صحت جهانگیر) در معرض خطر انداختن و از دار الخلافه دور ماندن مناسب ندانست ۔

(آکسفورڈ هسٹری آف انڈیا ص ۳۸۵)

شہریار مقرر شدہ بود۔ و دریا افغان در قلعۂ دہولپور رسیدہ با ملازمان شہریار دست بگریبان آمیختہ بجنگ و جدل پرداخت و از طرفین مردم بسیاری تلف شد۔ بنابراں از دربار نورجہان شاہزادہ شہریار کہ داماد نورجہان شوہر دختر شیر افگن خان بود برای مہم قندہار و سرزنش شاہ ایران مامور شدہ[1] شاہ جہان عرضداشت نمود کہ غبار شورش تا بباری استمالت و ملایمت فرو نشیند تا رسیدن بندہ نباید کہ پادشاہ مرا بحضور طلب کند پس شورش بسرانجام نہ خواہد پذیرد۔ بد اندیشان کار طلب بر عکس آں عمل کردند کہ ملک دوآبہ وغیرہ کہ در تیول شاہ جہان مقرر بود بجاگیر شہریار تنخواہ نمودند و بنام شاہ جہان فرمان فرستادند کہ جاگیر خود از ممالک دکہن و مالوہ ہر جا خواہد گیرد و بضبط آنجا بپردازد۔ این ہمہ امورات بحکم بیگم ساختہ می شد و منسوب بپادشاہ می بود۔ بیگم را خیال محال بخاطر آمد کہ شاہ جہان را از میان بردارد و شہریار داماد خود را خلعت ولیعہدی بپوشاند۔ با فہام این کلام نافرجام شاہ جہان[2] بعزم شورش و بغاوت از قندہار رجعت کردہ رایت فساد افراشت۔

چوں شہریار این خبر بسمع پادشاہ رسید، مہابت خان با فوج فراوان

---

[1] بقول دکتور بنی پرشاد این مہم بنا مرادی انجامید۔ و بعد از محاصرۂ نیم و یک ماہ قندہار بدست ایرانیاں افتاد۔ (ہسٹری آف جہانگیر ص ۳۵۵)۔

[2] شرکت شاہ جہان در مہم قندہار از تواریخ معتبرہ ثابت نشدہ است۔ و آنکہ حسن می نویسد مبنی بر سہو است۔ برائے تفصیل "ہسٹری آف جہانگیر" تالیف بنی پرشاد ص ۳۵۹)۔

بمقابلۂ شاهجهان دستوری یافت ۔ و بعد حرب و ضرب شدید جمعیت شاهجهان
پریشان شده در حدود بنگاله هزیمت خورده درگذشت ۔

بالجمله از فتنه سازی بیگم و شامت نسبت شهریار کار بجائی رسید
که در بلاد و امصار شورش برخاست و در انتظام مملکت خلل کلّی راه یافت ۔

در سنه ۱۰۳۲ھ پادشاه باز بسیر گلگشت کشمیر نهضت فرموده بمقام
ویرناگ عرضداشت مهابتخان رسید که شاهجهان با جمعیت لشکر بر آب
گنگ رسیده کشتیها بجانب خود کشیده برد و همگی منزل کشتیها زمینداران
آن سواد بدست آورده بسبیل آن عساکر منصوره بمقابلۂ او از آب در
گذشت و پادشاه بنام شاهجهان فرمان فرستاد ۔ نقل فرمان ۔

"فرزند عزیز درة التاج فرخی و فیروزمندی و واسطۂ حق شناسی
و سعادت پیوندی شاهزاده سلطان خرّم بعنایات و الطاف
شاهانه محفوظ و خرّم بوده بداند ۔ وای بر عقل آن فرزند دلبند
که حقوق اطاعت فرزندانه چنانچه لائق پدری و فرزندیست
از خاطر محو ساخته قدم از جادۂ عبودیت و فرمانبرداری بیرون
نهاده آثار کجروی و بداندیشی در خاندان خلافت و شاهنشاهی
با پدر معرکۂ جنگ بپا داشت که آن فرزند دانشمند گستاخ در پیش
آمد اگر ارادۂ شمشیر زدن و ملک گرفتن مرکوز خاطر شما است
ازین چه بهتر که با جماعۂ امرای نیک اندیش و ملازمان وفاکیش

ـه پیش داشته چرا در خاطرت خطور نکرد که کدام یکی در اصول شاهنشاهی

۱۶۲۲ء ۔

بسرحد عراق رفتہ جمعیت شاہ عباس کہ سکہ قندہار شکستہ بنام خود جاری ساخت شکنی نہ آرزوی تخت و تاج باید رخود در آویزی۔ زیراکہ گرفتن تخت و تاج نہ بزور بازوست بلکہ مقالید فتوحات نامتناہی در سرپنجہ خازن آلہی است گذشت آنچہ گذشت۔

حال اگر آن نور الابصار چہرۂ جرایم احوال را از خاک مسکنت پاک سازد و بعجز و شکستگی بموقف عرض گردون اقتدار درآید البتہ باز بدستور التفات و کرم شاہانہ شامل حال آن فرزند گردد۔ بیت:۔ اگر دریافتی بر دانشت بوس

وگر سرتافتی افسوس افسوس"

چون فرمان عالی بہ نظر شاہ جہان رسید از طبع رسای خود جواب منظوم بدرگاہ گذرانید۔ جواب منظوم:۔

بزرگی نوای شاہ آفاق گیر	بلطف و کرم عذر من در پذیر
ندارم تمنای تخت و کلاہ	زخوف برادر گریزم زشاہ
غمِ تاجداری کرا در دل است	مرا سر نگہداشتن مشکل است
بہر جا کہ باشم غلامِ تو ام	اگر شاہ باشم بدامِ تو ام
مبارک بود تاج بر فرقِ تو	بود ایمنم خرمن از برقِ تو
گذارد اگر شاہ دنبال من	کند مہربانی بر احوال من
بریں ملک بنگالہ قانع شوم	اگر گیردم سخت مانع شوم

چو از خونِ خسرو شدم متّہم — ندارم من از قتل پرویز غم

خدائیکہ دولت بہ پرویز داد — مرا نیز شمشیر خونریز داد

چو پرویز سوی من از کینہ دید — مرا ہم نباید ز بونی کشید

اگر صلح خواہد کنم ترک جنگ — وگر جنگ جوید نیارم درنگ

مرا با شہنشاہ خود بندگیست — نہ با ہر برادر سرافگندگیست

اگر شہ منم شاہ را بندہ ام — نہ بگریزم از شاہ تا زندہ ام

اگر بر من انداختی شاہ کار — نمیرفت از دست شہ قندہار

بدستم چو تیغ جہانگیری است — کلید خزائن خود آید بدست

چو در دست شمشیر خونریز ہست — مرا صد تقاضا بہ پرویز ہست

عروسِ ولایت بود دیرہ زن — کند عقد با مرد شمشیر زن

سزد گر در آید بہ آغوش من — زند آب بر دیگ پُرجوش من

چہ حیرانم از بازئ روزگار — نہ آغاز دانم نہ انجام کار

ہمان خرّمم بندۂ خانہ زاد — ز رسوائیم شاہ را شرم باد

چونکہ پادشاہ را در امور نہی دست کوتاہ بود بوجہی عنان صلح وصفا بدست نیامد۔

و در سنہ ۳۳ھ پادشاہ رایت اقبال را بجانب لاہور مہمیز دادہ در انجا خبر رسید کہ زمینداران بنگالہ بمددگاری شاہجہان استقامت داشتند الحال از تقابل و تقاتل مہابت خان راہ فرار پیمودند شاہجہان خود در جنگل نشستہ است عسرت غلہ دارد الحال بجانب دکہن میرود۔

و در ۱۰۳۴ھ پادشاہ را باز ہوس سیر کشمیر بخاطر آمدہ چندگاہ باشتغال
سیر و شکار بسر برد۔ مہابت خان کہ میر لشکر و سپہ سالار بود در محاربات و مقدمات
ہمیشہ جانفشانیہا میکرد در ۱۰۳۴ھ شاہ جہان را مغلوب و پریشان ساختہ
بدرگاہ آمد۔ و پادشاہ موجب یاوہ گوئی نور جہان[1] از وے برگشتہ شدہ بود وقت
سلام او را بوجہی تفقد و مواسات نفرمود وی بیدل شدہ در قلعہ رنتہنبور
کہ آنگاہ او بود عزلت کرد۔ نور جہان پادشاہ را مرکوز خاطر ساخت کہ
مہابتخان با شاہ جہان عقد موافقت بستہ است میخواہد کہ شاہ جہان را بر سریر
بنشاند و پادشاہ را معزول گرداند۔

موجب آں مہابتخان را در قلعہ رنتہنبور مطالبہ حضور رفت۔ و تصرف
منصب و متعلقان نور جہان تفویض یافت۔ مہابتخان را از تخریب خود
آگاہی بود لیکن توکل بخدا نمودہ بہ دارالخلافت نہضت کرد۔

و درہماں ایام رایات عالیات بعزم عزیمت کابل بر ساحل دریائے
جہلم متوقف شدہ بود۔ مہابت خان با جمعیت پنجہزار راجپوت بدرگاہ حاضر
شد چوں خبر حاضری او بسمع اعلیٰ رسید پادشاہ فرمود کہ مہابت خان را بگوئید کہ
اول محاسبہ معاملات خود پیش آصف جاہ فیصلہ سازد آنگاہ بنظر حضور بگذرد۔
مہابت خان را[2] این سخن نہایت سخت آمدہ آنروز بہ لیت و لعل گذرانید۔ فردا آصفجاہ

---

[1] برائے تفصیل وجوہات نزاع مابین نورجہان و مہابتخان رجوع فرمائید بہ صفحہ ۳۹۷ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد۔ [2] نورجہان جامہ خواجہ سرائے پوشیدہ رود جہلم را عبور کرد۔ و آنکہ حسن می نویسد کہ آصف جاہ و نورجہان با ہمدیگر جہلم را عبور کردند

و نورجہاں با جیش و لشکر از دریا عبور کردہ پادشاہ ہنوز در حرم سرا غسل میفرمود۔ مہابت خان موقع دانستہ یکبار جسر دریا شکستہ حرم سرای شاہی را محاصرہ نمود و خود مسلح و مکمل بر سر ڈیوڑھی* استادہ ماندہ بآشوب لشکر در حرمخانہ شور و شغب افتاد پادشاہ سراسیمہ بیرون آمدہ مہابت خان را گفت چہ میخواہی وی عرض کرد کہ بخوف دشمنان از حضور جان بخشی میخواہم۔ پس سہ دفعہ پادشاہ را تصدق شدہ بکمال اعزاز در پالکی نشانید۔ و خود زیر پالکی درآمدہ در خیمۂ خود رسانید و نذر ہا گذرانید اما در حفاظت سپاہان نظر بند ساخت۔ نورجہان آنروی دریا اینواقعہ اصغا کردہ برادر خود و افسران لشکر را قہر فرمود۔ اما ہیچ کسے بعبور دریا جرأت ننمود۔ لاچار فیل خود بدریا انداختہ مخالفان برسر او از ہر طرف تیرباران کردند۔ نورجہاں چہار ترکش در جنگ آنہا صرف نمود و سہ فیلبان او مقتول شدند۔

مدعا کہ لشکر شاہی بطفیل نورجہان از دریا عبور کردہ با فوج راجپوت بجنگ پیوستند بعد جرب و ضرب شدید لشکر شاہی ہزیمت شدہ نورجہان افتان و خیزان در لاہور رسید مہابت خان پادشاہ را ہر گونہ دلجمعی میکرد۔ عاقبت نورجہان موجب فرمان پادشاہ در جہلم آمدہ مہابت خان از پادشاہ جبراً قتلنامۂ نورجہان نوشتہ گرفتہ فی الفور بیگم را نشان داد۔ وی بخوف جان لرزیدہ مہابت خان را التماس نمود کہ گر پادشاہ را قتل من منظور است

محقق نیست۔ درست آنست کہ آصف جاہ پیش از نورجہان دریا را عبور کردہ بود (ہسٹری آف جہانگیر صفحہ ۴۰۶) - * ڈیوڑھی بکسر دال ہندی بمعنی دہلیز باشد کہ ماین دروازہ و اندرون خانہ باشد (شمس اللغات فارسی صفحہ ۲۸۲)

سعادت دارم اما بنظر او رسانیده مرا مقتول سازند۔ مهابت خان بیگم را بنظر پادشاه رسانید و پادشاه بدیدن اضطرار دلدار خود زار زار گریست بهمین که مهابت خان بر قتل نورجهان دست برداشت پادشاه مهابت خان را دامن گیر شده از قتل او باز داشت۔ پس مهابت خان بپای پادشاه تصدق شده بابت عفو خطا التجا نمود۔ و پادشاه او را خلعت عطا کرده بر خدمات خود استقلال بخشید و بهمرکاب دائرهٔ دولت بکابل برد۔ اگرچه پادشاه از خطای مهابت خان درگذشته بود لیکن بیگم در تباهی او همیشه سعی میکرد۔ مهابت خان بخوف ترک دریا نموده بجانب چالیس هجرت کرد۔ نورجهان مال و منال او ضبط فرموده بابت قتل مهابت خان بانعام فراوان اشتهار داد۔ آصفجاه وزیر اعظم و مختار کل بود اما از حرکات ناشائسته خواهر و بیوقوفی پادشاه همیشه دلتنگ می بود۔

روزی بوقت شام آصف جاه را اطلاع رسید که یکمرد غریب بیرون در از چیزی عرض کردن دارد آصف جاه بر در آمده مهابت خان را بشناخت و در خلوت نشسته هر دو شکوه و شکایت پیوستند۔ آصف جاه بر ستمهای نورجهان و بیوقوفی پادشاه اقرار نمود و مجبوری خود ظاهر فرمود۔ عاقبت الامر هر دو اتفاق کرده بجای خود مصمم کردند که شاه جهان را بر مسند شاهی بنشانند۔ همانوقت مکاتیب[۱] مواثیق بجانب شاه جهان شروع یافت۔

---

[۱] حسن درینجا هم چشم پوشی و مسامحت بکار برده است۔ برائے تفصیل رجوع فرمائید به صفحه ۳۳۲ هسٹری آف جهانگیر مصنفهٔ بینی پرشاد

وبسبب بعضے موانعات آمدن شاہجہان در پردۂ تعویق افتاد۔
ممہد دراں ایام عبدالرحیم خانخاناں در جنگ بنگالہ فتح نمایاں کردہ بعزّ بساط بوس فائز گشت۔

انتباہ۔ الحال برخی از احوال صوبہ داران جہانگیر شاہ کہ در خطۂ کشمیر فرمانروا شدہ بودند گذارش رود۔

نواب قلیچ خان در سنہ ۱۰۱۵ھ[1] یکہزار و پانزدہ بر صوبداری کشمیر افتخار یافتہ در امنیت رعیت و ترویج مذہب سنت بخوبی پرداختہ سہ سال حکومت کردہ متغیر شد۔

ہاشم خان در سنہ ۱۰۱۹ھ[2] خلعت حکومت پوشیدہ در نصفت و معدلت بے نظیر بود بعد سہ سال تغیر یافت۔

صفدر خان در سنہ ۱۰۲۱ھ[3] بر سریر صوبداری جلوس یافتہ در رفاہ و آسودگی خلق دو سال بسر برد۔

احمد بیگ خان در سنہ ۱۰۲۴ھ[4] یکہزار و بیست و چہار لوای حکومت افراختہ خلق اللہ را رفاہ و امنیت بخشید و در اول حکومتش درین ملک وبای ہیضہ ظاہر شدہ بسیاری از خلق خدا عالم بقا درگذشت۔ چون تکفین و تجہیز مردگان امکان نشد لاشہ ہا بدریا انداختند بدین مردمان مدتی گوشت ماہیان ترک کردند۔

۱ھ مطابق ۱۶۰۶ میلادی۔ ۲ھ مطابق ۱۶۰۹ میلادی۔

۳ھ مطابق ۱۶۱۲ " ۔ ۴ھ مطابق ۱۶۱۵ " ۔

گویند حسن شال مردی متمول بود۔ چہار پایان بسیار داشت چوں درخاندان او کسے وارث نماند چہار پایاں رو بجنگل نہادند۔ ایں حادثہ تا چہلروز در تزاید بود بعد آں روز بروز تخفیف یافت۔

در ۱۰۲۶ھ درخانۂ ابریشم فروشی دو دختر توام متولد شدند که دندانہا برآوردہ بودند ولپشت ہر دو *تا کمر اتصال داشت۔ سر و پا و دستہای ہر یک متفرق بود بعد زمانی فوت شدند۔ احمد بیگ خان عرصۂ سہ سال در رفاہ مردم بسر بردہ تبدیلی یافت۔

دلاور خان در ۱۰۲۷ھ[۱] بر اریکۂ صوبیداری بنشست ہمگنان را برفاہ و آسودگی آسایش داد و بر کنار برارمبل[۲] باغی عجیب باشجار و ازہار دلفریب آباد ساخت و درہماں سال ستارۂ دُم دار طلوع نمود و بکثرت غلبۂ موشان در ہند و کشمیر مزروعات تلف شد۔

در ۱۰۲۸ھ[۳] دلاور خان لشکر فراوان بتسخیر کشتوار تعئین ساخت که بعد جدال و قتال بسیار کشتوار فتح کردہ از حضور خلعت زرکار و آمدنی یکسالہ کشتوار عطا یافت۔

---

[۱] مطابق ۱۶۱۷ میلادی۔ [۲] برائے تفصیل رجوع کنید بہ حاشیہ ۹۶۳ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۳۰۰ ۔ [۳] بروایت توزک جہانگیری تسخیر کشتوار در سنہ یکہزار و بست و نہ ہجری مطابق ۱۶۱۹ء وقوع یافت۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ توزک جہانگیری جلد دوم مطبوعہ چاپ خانہ نولکشور، لکھنؤ۔ صفحہ ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱ ۔ * لفظ "تا" در بیاض ناپیداست۔

ہمدرین سال جہانگیر شاہ از حسن ابدال[1] بکشمیر متوجہ گشتہ ومخدرات حرم سرا برای صعوبت راہ پیشتر مرخص نمودہ بذات والا چند روز درتماشای شگوفۂ باغات پکھلی بسر بردہ ودرانجا بسبب کثرت بارش برف باران ہمراہیان را آسیب سخت رسید ودوابہا سقط شدند بیست وپنج زنجیر فیل را تالیب تہی گشت۔ دو روز درانجا توقف بود وسلطان حسین والی پکھلی خدمات شائستہ بجا آورد وازانجا بنا برصعوبت راہ افیال وخیول جیش شاہی را تخفیف دادہ آذوقۂ چہار پنج روز ہمراہ گرفتند وبرلب دریای کرشنہ گنگا رسیدہ جشن نوروزی ۱۰۲۹ھ اتفاق افتاد ازانجا بکمال فروفیروزی قطع منازل کردہ درباره موله قیام ساختند۔ درانجا راجہ کشتوار[2] کہ ہمدرین سال مطیع شدہ بود بعزبساط بوس فائز گشتہ بانواع نوازش مشرف شد۔ روز دوم ارکان دولت بسواری عرابہای سفائن درمیان تالاب اولر سیر تماشا کردہ بمستقر دار الخلافت سرینگر رایت اجلال افراختند۔

[1] توزک جہانگیری صـ ۳۰۱ ۔

[2] نورالدین جہانگیر نسبت باریابی این راجہ چنین نگاشتہ است:-

"دلاور خان حسب الحکم راجہ کشتوار را مسلسل بحضور آوردہ زمین بوسی فرمود- این راجہ خالی از وجاہت نیست۔ پوشش سر وش اہل ہند وزبان کشمیری و ہندی ہر دو میداند۔ بخلاف دیگر زمینداران این حدود فی الجملہ شہری ظاہر شد۔ حکم فرمودم کہ با وجود تقصیر وگناہ اگر فرزندان خود را بدرگاہ حاضر سازد از حبس قید نجات یابد والا در یکی از قلاع ہندوستان بہ حبس مخلد گرفتار خواہد بود"۔ ایضاً صفحہ مذکور

بعد چند روز سیر و سیاحت حدود مراج[1] بخاطر آمد روز اول بسبیل دریا در اسلام آباد خیام دولت افراشت۔ روز دوم بسیر و تماشای سرچشمہ ویرناگ جلوریز گشتہ ملاحظۂ تعمیرات انجا کہ در حین شاہزادگی تجویز یافتہ بود فرمود در انجا چند روز بعیش و سرور گذرانیدہ بسبب برودت ہوا آثار تنگی نفس و سرفہ در وجود مسعود پیدا گشت و علت ضیق النفس عارض شد از آں سو معاودت کردہ بر چشمۂ اچھہ بل قیام ساخت و درباۂ تعمیر باغ و حمام و حیاض فرمان داد از انجا[2] رجعت کردہ چند گاہ بسیر و تفرج لالاب ڈل گذرانیدہ برای تعمیر باغ فرح بخش شاہ جہاں را فرمان داد۔

ہمدراں ایام آتش قہر آلہ فروختہ دوازدہ ہزار خانہ مع مسجد جامع سوختہ شدند۔ جہانگیر شاہ بر موقع آتش خود حاضر آمدہ در اطفای آں نہایت کوشید و سنیان تہمت سوختن مسجد جامع بر اہل تشیع بستہ گواہان گذرانیدند۔ جہانگیر شاہ بعد تحقیقات کامل تعمیر مسجد جامع بذمۂ ملک محمد ناجی کہ پدر حیدر ملک چاڈورہ بود فرمود و تعمیر آں تا عرصۂ ہفدہ سال بانمام رسید۔ حیدر ملک کہ رئیس ملک بود در پیش نور جہان بیگم قربی داشت بفرمان بادشاہ نہر لچمہ کول را ترمیم ساخت و خانقاہ جڈی بل کہ بسبب آتش ظفر خان چک ویران شدہ بود لہذا فراخت۔

بادشاہ بعد انقضای عرصۂ شش ماہ رخت مراجعت بربستہ چند

[1] رجوع کنید بحاشیہ ۱۱۳ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۶۲۔

[2] مراد از باغ شالامار است۔

روز بدید از شگوفہ زعفران زار پانپور سیر برد - از آنجا براہ ہفت منزل نہضت کردہ در لاہور رسید - دلاور خان دو[1] سال حکومت گذرانیدہ ہم رکاب حضور یافت -

ارادت خان در ۱۰۲۹[2]ھ بر بساط حکومت جلوس یافتہ متصل نادہ پورہ روضۂ دلکشا معمور ساخت کیفیت آں در حصۂ اول گفتہ شد و در امنیت و رفاہیت مردم دو سال بسر بردہ تغیر یافت -

اعتقاد خان در ۱۰۳۲ھ خلعت صوبداری دربر کردہ در رتق و فتق امور مملکت بخوبی پرداخت و تا عہد او مردم چکاں راخیال خیرہ سری مرکوز خاطر بود اعتقاد خان از روئے جلادت و سیاست مردم چکاں را گروہ گروہ گرفتار کردہ بقتل رسانید تا کہ دغدغۂ حکومت و ثروت از سرہائی آنہا بدر رفتہ بکار چاکری کشاورزی مشغول شدند و سید ابو المعالی بعد وفات راجہ مان سنگھ از بنگالہ بکشمیر آمدہ بعض مردم چکاں پیش او می رفتند اعتقاد خان سید موصوف را بحضور فرستادہ در آنجا از حدود ملک سندھ بست و پنج ہزار روپیہ جاگیر یافت و در آنجا ایام دنیا بسر برد و برادرش سید ابراہیم خان را موضع نیوہ از پرگنۂ چہرات جاگیر عطا شد با عیال و اطفال خود در آنجا قیام ساخت - و باغ فرح بخش باہتمام اعتقاد خان درین ایام

---

[1] پنڈت بیربل کاچرو مدت حکومت دلاور خان سہ سال قرار دادہ است -

(مجمع التواریخ قلمی ورق ۱۵۶)

[2] مطابق ۱۶۱۹ء -

باتمام رسید۔

چونکہ اعتقاد خان شیعہ بود از روی تعصب و سفاکی خلق خدا را آزار جانکاہ رسانید و بدعتہا احداث نمود چنانچہ ضبطی اثمار باغات و دہات و جنگلات و طرح گل زعفران و چیدن گل زعفران و سلامانہ وغیرہ از بدعات اوست کہ در عہد شاہجہان سر بسر معاف شد۔

در سنہ ۱۰۳۳ھ مزاج جہانگیر شاہ بحدت ہوای گرم متاذی شد بنابران برای کسب ہوای نزہت گاہ کشمیر از راہ ہیرہ پور بشہر رسید چہار ماہ بسیر و تماشای سلاطین و چشمہ سارہا و نالا ہا بسر بردہ از راہ ہفت منزل کہ عبارت از پانپور و بجبارہ و اسلام آباد و اچھہ بل و ویرناگ و اہرہ بل و ہیرہ پور است رجعت فرمود۔

در سنہ ۱۰۳۵ھ مطابق سنہ ۲۱ جلوس بادشاہ را باز ہوای آب و ہوای کشمیر دامن گیر خاطر گشتہ اشہب عزمیت را از راہ ہیرہ پورہ جلوریز ساخت۔ چند گاہ در شکارگاہ ہمبر بہ نخچیر پرداختہ در مکان جوگی ہٹی کہ محل پر فضاست جشن نوروزی اتفاق افتاد دراں ایام کتل پیر پنچال از برف مالا مال بود عبور آں بہ غایت دشواری نمود۔ لاجرم علی ملک برادر حیدر ملک چاڈورہ برای تصفیۂ راہ پیو چہہ ماموّر شد۔ بہ جانفشانی او راہ نو سہ میدان مفتوح شدہ بود۔ امّا بہ سبب بارش برف و باران باز مسدود شدہ حضور ممدوح باخیل و حشم و افیال و اثقال بہ کمال حشمت و اجلال از راہ پکھلی آمدہ در مرغزار گل مرگ فرودش ساخت دراں جا گلہای گوناگوں شگفتہ بود۔ پادشاہ بدست خاص خود یکدستہ گلہا چید کہ از اقسام گلہا بیست* دو رنگ

*۱۵ بر صفحۂ آیندہ

دراں محفوف بود۔

بعد چندے در دولت خانۂ خاص نزول فرمودہ شش ماہ و پنج روز درسیر و تماشای این دیار بسر بُردہ بدار السلطنت لاہور متوجہ گشت۔

و در سنہ ۱۰۳۶ھ[2] باز برای تفریح خاطر و ناموافقت ہوای گرم ہوس سیر و تماشای مرغزار کشمیر دامن گیر خاطر گشتہ جشن نوروزی در لاہور سرانجام داد و در اثنای راہ بسیر و شکار قطع مراحل کردہ بسبیل ہیرپور ورہ در گلستان کشمیر پرتو ورود انداخت و برسیدن اینجا مزاج گل امتزاجش از حد اعتدال برگشتہ قوای ظاہری و باطنی ذوبان پذیرفت وہمیشہ در پالکی نشستہ بسیر و تفریح اشتغال می داشت و بسواری اشہب خوش خرام آرام اقدام نمی کرد و بہ سبب شدت تنفس و رم اطراف عارض گشت۔ یکروز علامت

لے ملک حیدر چاڈورہ کہ با جہانگیر مشاہدۂ مرغزار گلمرگ نمودہ است در وصفش چنیں نوشتہ است :۔

"از پادشاہ زمین و زمانیاں یعنی نورالدین جہانگیر بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس صفوی از خوبی ہائے کشمیر بیان کنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ بیلا نیست گوری مرگ نام۔ چنانچہ بطریق گلگشت در انجا گذر واقع شد۔ ہمیں کہ دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج[25] گل بدست مبارک در آمد۔"

(تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۴)

۲ھ ۱۶۲۶ء۔

مایوسی ظاہر شدہ لیکن بخیر گذشت۔

بعد تماشای زعفران زار بصوب لاہور رایتِ مراجعت افراخت و بہ مقام بہرام گلہ رسیدہ بہ نشاط شکار پرداخت یکے از دلاوران آں دیار آہوی زندہ اسیر کردہ پیش پادشاہ از کوہ فرود آورد آہوی مذکور بر سر سنگے نشستہ ماند آں جوان پائین آمدہ آہوی مذکور را کشش نمود و در حالت کشش ریسمان از دست او جدا شدہ آں جوان از کوہ بزیر افتادہ بیک دو ضرب قلابازی جان داد و لاشہ او غلطان پیش پادشاہ رسید۔ بہ معائنہ این حال مزاج پادشاہ منقلب شدہ ضعف و بیہوشی غالب گشت۔ ازاں جا کوچ کردہ بہ مقام راجور قیام ساخت و بوقت پاس اخیر ۲۸ ماہ صفر ۱۰۳۷ھ[1] از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت۔ تابوت او در لاہور رسانیدہ بمقام شاہدرہ اندفان پذیرفت۔ شاہجہان بر تربت او روضۂ عالیشان کہ اعجوبۂ صنعت روزگار است احداث نمود۔

تاریخ

شہنشاہ جہان شاہ جہانگیر	کہ دست عدل او بر آسمان رفت
چو نورالدین محمد بود نامش	ازاں از رفتنش نور جہان رفت
ازیں ماتم سرا چوں رخت بربست	جہان غمگین شد و او از جہان رفت
چو تاریخ وفاتش جست کشفی	خرد گفتا "جہانگیر از جہان رفت"[2]

[1] مطابق ۲۹ ؍ اکتوبر ۱۶۲۷ء۔

[2] ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء۔

جہانگیر شاہ مردے سادہ و سست طبیعت و متلون المزاج بود طبعی موزون داشت شعرہائی سنجیدہ می گفت لیکن نورجہان شعلۂ ذکا بود۔ در سخنوری و رمز شناسی نظیر نداشت۔ و در اسپ دوانی و تفنگ اندازی و شکار افگنی بسیار جرار بود۔ وقتے در شکارگاہ بدست خود شیرے شکار کرد۔ ظریفے این مطلع گفت ؎

نورجہاں گرچہ بصورت زن است
در صف مرداں زن شیر افگن است

احداث لوازمات آرائش زناں و ابداع زیورات از مخترعات او مشہور است وعطر گلاب از گل افشانی او معروف در حاضر جوابی و سخن دانی دُرہا می سفت۔

روزے ہلال عید ظاہر شد جہانگیر شاہ بجانب بیگم گفت۔ ع

ہلال عید بر اوج فلک ہویدا شد ÷ نورجہاں بدیہہ جواب داد۔ ع کلید میکدہ گم گشتہ بود پیدا شد ÷ جہانگیر۔ سرو در باغ بیک پائے استادہ است نگر ÷ نورجہاں۔ بر کاب تو دود گر بود ش پائے دگر ÷ جہانگیر۔ صبا را شرم می آید بروی گل نگہ کردن ÷ نورجہاں۔ کہ رخت غنچہ وا کردہ است نتوانست تہ کردن ÷ جہانگیر۔ از شب چہ قدر گذشتہ باشد ÷ نورجہاں۔ زلفش ز کمر گذشتہ باشد ÷ روزے پادشاہ بسیر کوہ سلیمان عروج نمود۔ دراں جا بیگم بدست خود حلوا پختہ می کرد۔ پادشاہ گفت۔ مصرعہ۔ شکر فروش من پئے حلواگری نشست ÷ نورجہاں۔ یعنی کہ زیر تخت سلیمان پری نشست ÷ جہانگیر۔ نرگس زدہ بر سر و از فرق تو آں شوخ ÷ کج کردہ

سر خویش که تا روی تو بیند ÷ نورجهان۔ نیست نرگس که بود بر سرِ من افسرِ من ÷ به تماشای تو بیرون شده چشم از سرِ من ÷ نورجهان۔

ای عندلیب شیدا دم در گلو گره زن ÷ گوشِ شه است نازک تاب فغان ندارد ÷

روزے طالب آملی[1] را گفت که در مدح پادشاه ایشان قصائد بسیار گفته اند و در مدح من یک بیت هم موزون نکردند۔ طالب گفت کسے که گاہے بچشم ندیده باشد توصیف او چگونه گفته شود نورجهان بدیهه گفت رباعی۔

بلبل از گل بگذرد گر در چمن بیند مرا
بُت پرستی کے کند گر برہمن بیند مرا
در سخن پنہاں شدم مانند بو در برگِ گل
ہر کہ دارد میل دیدن در سخن بیند مرا

---

[1] طالب آملی برادرزادهٔ حکیم رکنا کاشی بود۔ در ریعانِ شباب از ولایت خود برآمده به نزهت کده ہند خرامید۔ چون مرزا غازی وقاری از پیشگاه جهانگیر پادشاه بصوبه داریٔ قندهار مامور گردید، طالب خود را بآستانِ مرزا غازی کشید و بالتفات فراوان اختصاص یافت۔ آخر باعتصام ذیل جهانگیری قوی پایه شد و در ۱۰۲۸ھ (۱۶۱۹ء) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت۔ طالب آملی در مدح جهانگیر پادشاه و اعتماد الدوله وزیر و نورجهان بیگم قصائد غرّا دارد۔ طالب در اوائل مُهردار اعتماد الدوله بُود۔ آخر مستعفی شد و قطعهٔ اعتذاری بنظم آورده۔ از آن است:-

دو صنف اند اہلِ طبیعت که ہرگز ندارند با ہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایه گی کرد شاعر یکے را بزرگی و عالی تباری

بعد انتقال جہانگیر ہمیشہ دلگیر می بود۔ پوشاک سرخ گاہے نہ پوشید۔ شاہ جہاں بیست و پنج لک روپیہ اُورا جاگیر بخشید و بشفقت مادرانہ اُورا تعظیم می کرد۔ در ۱۰۴۹ھ[1] از دنیا درگذشتہ در شاہدرہ متصل روضۂ پادشاہ مدفون است۔

بالجملہ اعتقاد خان تا انتقال جہانگیر شاہ در کشمیر مدت چہار سال حکومت کردہ بود۔ و بعد انتقال اُو بہ حکم شاہ جہاں ہفت سال دیگر بہ استقلال گذرانید۔ پس و پیش یازدہ سال بہ حکومت ایں دیار افتخار یافت۔ و در تعمیر باغ فیض بخش و باغ صاحب آباد و باغ شاہ آباد سعی موفور نمود۔

شہاب الدین شاہجہان بعد انتقال جہانگیر شاہ آصف جاہ و اعظم خان

۴۴ من آں شاعرم شکر للہ کہ دارم | ز بخت بلند تو امید داری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد | در و بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزار معنی ہزار فصیحم | بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہر تو دارم چہ حاجت بہ مہرم | مرا مہر داری بہ از مہر داری

طالب در عین جوانی از زیبا خلعت زندگانی بر آمد۔ ایں واقعہ در ۱۰۳۶ھ (۱۶۲۶ع) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد (ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد مصنفۂ مولانا میر غلام آزاد بلگرامی چاپ مطبع دخانی رفاہ عام لاہور ۱۹۱۳ء صفحہ ۴۳ تا ۴۷)۔

[1] مطابق ۱۶۳۹ء۔

اتّفاق کردہ داور بخش پسر سلطان خسرو را عاریتہً بہ سلطنت برداشتند۔ روز دیگر نور جہان بیگم بر فیل سوار شدہ بہ مقام بھمبر بنام شہریار خطبۂ سلطنت بآواز بلند فرو خواند و آصف جاہ را برای تخت نشینی اُو تجویز داد۔ آصف جاہ را سلطنت بخانۂ خود بُردن بُود۔ فی الفور جواہر خود نظر بند کردہ ہیچ کسے را نزد اُو آمدن نداد۔ شہریار کہ در لاہور بُود بشنیدن اخبار لشکرے جرار فراہم کردہ بمحاربہ و پیکار مستعد شد۔ چون آصف جاہ در لاہور رسید از آں طرف شہریار بمقابلۂ او برآمدہ بقتال و جدال پیوستند۔ در آخر شہریار تاب تقابل نیاوردہ در قلعہ محصور شد۔ و امرای نامدار جمع شدہ داور بخش را سر براکردند و شہریار بنظر آوردہ مکحول ساختہ محبوس داشتند و آصف جاہ رہروی[1] راجل را کہ در طی مسافت عاجل بُود فی میل یک یک اشرفی انعام دادہ مع انگشترین خود نزد شاہ جہان فرستاد۔ و شاہ جہان بدیدن انگشترین بعجالت تمام از گجرات یلغار کردہ دوم ماہ جمید الثانی ۱۰۳۷ھ[2] در ایوان دولتخانہ

---

[1] ملا عبدالحمید لاہوری و محمد صالح کنبوہ نام ایں رہرو "بنارسی ہندو" نگاشتہ اند (بادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۷۵ مطبوعہ کالج پریس کلکتہ ۱۸۶۸ء و عمل صالح الموسوم بہ شاہ جہان نامہ صفحہ ۲۱۳ چاپ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ۱۹۳۹ء)۔ [2] مطابق ۲۹ جنوری ۱۶۲۸ء۔ امّا بروایت ملّا عبدالحمید لاہوری جلوس شاہ جہان بر تخت سلطنت در چہارم گھڑی روز دوشنبہ بیست و پنجم ماہ بہمن موافق ہشتم جمادی الثانی ۱۰۳۷ھ در دار الخلافت آگرہ واقع شد (بادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۱۱۲)۔

لاہور بر سریر سلطنت جلوس کردہ سکّہ و خطبہ جاری ساخت۔ و
داور بخش[1] با جمیع شاہزادہ ہائے خاندان بابریہ بقتل آورد۔ و فرامین
امور مملکت بتوقیع وقیع خود مزیّن کردہ ہر سو فرستاد۔ و خان جہان
لودھی شخصی افسر عسکر جہانگیر بود بر موقع فساد با شاہجہان جنگہای
بسیار نمود۔ چوں خبر انتقال جہانگیر شنید شاہجہان را از تخت نشینی
مانع آمد و شاہجہان در مقابلت او مبادرت نفرمودہ پیغام صلح
فرستاد۔ لودھی بہبودئ خود در صلح دانستہ بدرگاہ حاضر آمد و
پادشاہ او را بر حکومت صوبۂ مالوہ[2] مفاخرت بخشید۔ بعد چندگاہ حسب
الامر بحضور حاضر شد و در آنجا از رنگ دربار تدمیر خودش بنظر آمدہ
فی الحال از درگاہ گریختہ رفت۔ چوں در خیمۂ خود در آمد افواج شاہی گرد
خیمۂ او محاصرہ نمودند و حرمہای لودھی برعایت ناموس برخود کشتی مرتکب

---

۱ یعنی داور بخش المعروف بہ بلاقی۔ ملا عبدالحمید و محمد صالح اسمائے شہزادگان
کہ بحکم شاہجہان بقتل رسیدند۔ داور بخش معروف بہ بولاقی و شہریار و طہمورث و ہوشنگ
پسران دانیال و گرشاسپ برادر بولاقی نگاشتہ اند۔ این ہر پنج شہزادگان بدست
خدمت پرست خان المعروف بہ رضا بہادر دادہ شدند۔ او در شب چہارشنبہ سیزدہم بہمن ماہ
بیست و پنجم جمادی الاولیٰ سنہ ہزار و سی و ہفت (۲۳ جنوری ۱۶۲۸ء) ایشان را از تنگنائے
ساحت گیتی خلاص دادہ بہ فسحت آباد عدم راہی ساخت" (پادشاہ نامہ جلد اول
صفحہ ۸۶ و عمل صالح الموسوم بہ شاہجہان نامہ جلد اول صفحہ ۲۱۹)۔

۲ حالا ولایت مدھیہ پردیش در وسط ہند۔

شدند۔ لودھی بکمال جگر سوزی با دو پسر خود از خیمہ جریدہ رفتہ پامان بتعاقب آومیدویدند چون برلب دریای چنبل رسیدند۔ طغیانی بود لودی خود را بدریا انداختہ عبور کردہ و فرزندان و ہمراہیان او در دست مخالفان افتادہ مقتول شدند۔ لودھی در ملک دکہن رسیدہ رایت بغاوت افراخت و رایان اطراف با خود متفق کردہ در ملک ولولہ انداخت۔ شاہجہان عسکر مظفر باافسری ارادت خان بمحاربت و مقابلت او تعیّن فرمود۔ لودی از روی جلادت ذاتیہ خود در محاربۂ او ہر وقت غالب ہمی شد۔

عاقبت الامر از پیشگاہ حضور آصف جاہ بمدافعت او مامور شد رایان اطراف از صولت او لرزیدہ در ذیل امان در آمدند ازین رو لودھی را جمعیت نماندہ عاقبت در دست دلاوران شاہی مقتول شد۔[۱]

مدعا کہ بعد دفع و دفع مخالفان آصف جاہ بر منصب وزارت استقلال یافت و مہابت خان بر عہدۂ سپہ سالاری مسلط گشت و بحسن انتظام آنہا در ملک امن و امان واقع شد و سرکشان حدود دکہن را گوشمالی دادہ در ذیل اطاعت در آوردند و با جمیع رایان[۲] و نوابہای ملک ہند عہد نامہ ہای جدید موثق کردند و در رفاہ و آسودگی رعایا و آبادی ملک نہایت کوشیدند۔

---

[۱] برائے تفصیل محاربات پیر خان مخاطب بہ خان جہان لودی با افواج شاہجہانی رجوع کنید بہ شاہجہان نامہ جلد اول از صفحہ ۳۶۵ تا ۴۰۹۔

[۲] رایان جمع رائے بزبان ہندی بمعنے امیر۔

شاہ جہان دراوایل از افعالات ہنود متنفر می بود۔ عاقبت ترک تعصب فرمودہ با مذہب غیر صلح کل نمود و در رعیت پروری و دادگستری از آبائے خود سبقت ربود۔ رسومات بے دینی اکبر شاہ و آئین عشرت و رنگینی جہانگیر شاہ برطرف کردہ قوانین و آئین خود مطابق شرع متین مروج ساخت۔ علی مردان خان[۱] کہ از جانب شاہ عباس صفوی[۲] برحکومت قندہار مستقل بود بوجہی[۳] از آقای نامدار خود دلگیر شدہ بجانب شاہ جہان

---

[۱] رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۵ تا ص۸۰۰۔

[۲] درست بہرام مرزا المعروف بہ شاہ صفی متوفی ۱۰۵۲ھ (۱۶۴۲ء) پسرزادہ شاہ عباس صفوی اول است۔ و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر سہو است (مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۶)۔ [۳] بقول صاحب مآثر الامراء (جلد دوم ص۷۹۶) سبب انسلاک علی مردان خان در زمرۂ بندگان شاہ جہانی این بود کہ بعد از ارتحال شاہ (عباس صفوی) چون نوبت دارائی ایران بہ شاہ صفی پسرزادۂ او رسید بہ مظنہ ہائے بے اصل و احتیاط ہائے دور از کار اکثر عمدہ ہائے دولت عباس شاہی را از پا درآورد۔ علی مردان خان اندیشہ ناک شدہ سلامت خود منحصر در توسل بدرگاہ فردوس آشیانی (شاہ جہان) دانستہ، نوشت و خواند بہ سعید خان صوبہ دار کابل درمیان آورد و باستحکام برج و بارہ پرداختہ قلعہ بالائے کوہ لکہ کہ برحصار قندہار مشرف است بنا نمودہ در عرض چہل روز بانجام رسید۔ چون این اخبار بہ شاہ (صفی) رسید دفع آن مصمم ساختہ اول پسر کلانش را طلب داشت۔ علی مردان خان اگرچہ باقتضائے وقت او را روانہ فرمود، اما بعد از ان بہر کہ گمان دورنگی داشت بقتل آورد۔ شاہ صفی ص۴۹

در بارۂ آمدن خود عرضداشت نمود۔ شاہ جہان در جواب نوشت۔

"نقل فرمان"

مدار المہام بادشاہی۔ باعث امن و امان شاہنشاہی۔ شیر صفدر معرکۂ جنگ۔ ملک کشائی بے درنگ۔ زبردست نامداران ہفت اورنگ۔ باج ستانندۂ روم و زنگ۔ دولتخواہ یکرنگ۔ رفیق وفادار بے ریو و زنگ۔ علی مردان خان فیروز جنگ۔

نظم

بروائے صبا پیک گلزار ما	خبر دہ بیار وفادار ما
کہ خود را بدرگاہ والا رسان	ز سرچشمہ کشتی بدریا رسان
عنان گرم گردان بزچون صبا	بدانسان کہ از کوہ آید صدا
دعا چون زود جانب آسمان	بسرعت چنان باید آمد جہان

زشوق اینچنین است گفت و شنود

سخن مختصر زود بشتاب زود

بصدور فرمان علی مردان خان از قندہار آمدہ بہ عز بساط بوس فایز

قلعہ آ قاسی را کہ بمشہد مقدس فرستادہ بود بر سر او تعئین کرد۔ علی مردان خان باعلیٰ حضرت (شاہ جہان) عرضداشت نمود کہ شاہ جہان ستائی من افتادہ یکے از عمدہا تعئین شود کہ قلعہ با و سپردہ روانۂ درگاہ بہ شوم۔ چنانچہ در سال یازدہم سنہ ۱۰۴۷ھ مطابق ۱۶۳۸ء بعد از محاربۂ خفیف قلعۂ قندہار بہ تصرف عمال شاہ جہانی در آمد۔

گشت و قلعۂ قندھار را امرای شاہجہان متصرف شدند۔ بعد چندگاہ شاہ عباس[1] یورش آوردہ قلعۂ قندھار را از تصرف پادشاہ ہند نزع کرد۔ آنگاہ از پیشگاہ حضور شاہزادہ دارا شکوہ بمحاربت شاہ عباس مامور شد و شاہزادہ از غلبۂ غنیم ترسیدہ رجعت کرد۔ پس اورنگ زیب برای فتح قلعۂ قندھار دستوری یافت وی بزور شجاعت قبۃ الاسلام بلخ را فتح کردہ بر قلعۂ قندھار ریلغار آوردہ۔ امّا در تقابل لشکر غنیم تاب مقاومت نیاوردہ بجانب دہلی معاودت نمود و شاہ عباس بلخ و قندھار را بدستور متصرف گشت۔

و دراں ایّام اہل پرتگال بمقام چاٹگام[2] یک منزل کوٹھی تجارت بنام حصن متین ترصیص نمودند و برفصیل[3] آن توپہا تعبیہ کردند۔ چون حاکم ڈھاکہ[4] اخبار آں لسمع اعلیٰ رسانیدہ، پادشاہ حکم فرستاد کہ آں بت پرستاں را از ملک اخراج سازند۔ مطابق آں جان نثاران درگاہ

---

[1] مراد از شاہ عباس ثانی پسر شاہ صفی (۱۶۴۲ء تا ۱۶۶۶ء) است۔

[2] در پادشاہ نامہ جلد اول ص ۴۳۳ و عمل صالح موسوم بہ شاہجہان نامہ ص ۴۹۳ بجائے "چاٹگام" "ساتگانو و ہوگلی" مذکور است۔

[3] برائے تفصیل قلعہ بندئی پرتگالیاں در بندر ہوگلی (ولایت بنگالہ ہند) رجوع کنید بہ شاہجہان نامہ از ص ۴۹۴ تا ص ۵۰۲ –

[4] مراد از قاسم خان صاحب صوبۂ بنگالہ است کہ با نصرام این مہم از طرف شاہجہان متعیّن شدہ بود (ایضاً صفحہ ۴۴۷)۔

بسیاری از ساکنان پرتگال بقتل آوردہ نام و نشان آنہا در ملک بنگالہ گم کردند[1]۔

و شاہ جہان در قلمرو ہندوستان بہر جا تعمیرات عجیبہ و مکانات دلفریب آباد ساخت ازاں جملہ بعضے تعمیرات او تا حال عبرت افزاست نظیر آں در اقلیم ہند جائے ممکن الوجود نتواند بود۔

اوّل قلعۂ شاہ جہان آباد کہ از سنگہای سرخ منبت کار و مصفا و رونما باسراف یک کرور روپیہ در عرصۂ دہ سال[2] بشکل گلدستۂ ہشت پہلو معمور ساخت۔

دوم مسجد جامع دہلی بکمال تمتین و تزئین ترصیص نمود کہ در روئے زمین مانند آں مسجدی دیگر منصوّر نباشد[3]۔

سوم روضۂ تاج گنج در اکبر آباد مشہور است و در محیط آں یکصد[4]

[1] بقول محمد صالح "دریں غزوہ قریب دہ ہزار تن از خورد و بزرگ و نساء و رجال قتیل و غریق و حریق گشتند۔ و چہار ہزار و چہار صد کس از ذکور و اناث فرنگی اصیل و عبید و قریب دہ ہزار تن از رعایائے پرگنات و نواحیٔ آں کہ بے گناہ بہ بند فرنگ افتادہ بودند از حبس آزاد گشتند۔ و دریں ایام از آغاز تا انجام ہزار سعادت مند از اہل اسلام درجۂ شہادت یافتہ بروضۂ دار السلام خرامیدند" (ایضاً صفحہ ۵۰۲)۔

[2] صحیح مدّت تعمیر قلعۂ شاہ جہان آباد (دہلی) ہشت سال ست چنانکہ از اقتباس ذیل ماخوذ از شاہ جہان نامہ جلد سوم ص ۳۲ عیاں گردد:۔

"مجملاً ایں حصار گردوں آثار کہ از مبدأ تاریخ بنیاد تا ہشت سال بکمال جِد و جہد بسر حد اتمام رسیدہ و تا آں غایت مبلغ پنجاہ لک روپیہ در"

بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۵ است

نود درعہ و قطر گنبد آں سی و سہ درعہ جدار و حصار آں از سنگ مرمر منقش و مینت کار از اعجوبہ صنایع بدایع روزگار یادگار و عبرت افزاست حوالی آں باغیچۂ دلفریب خوشنما و نغز داخرج تعمیر آں مکان ہفتاد و پنج لک[۱] روپیہ می نگارند۔

چہارم روضۂ جہانگیر شاہ بمقام لاہور در شاہدرہ مشہور صنعت کاری آں از اعجوبہ صنایع روزگار معروف۔

پنجم تخت طاؤس کہ اصل مادۂ آں از طلاء و نقرہ و مروارید و

---

۴۴ مصارف بنائے آں و موازی ایں مبلغ در مخارج عمارات عالیہ داخل قلعۂ مبارک بخرج رفتہ مشتمل است بر چہار دروازہ و دو دریچہ و بیست و یک برج۔"

۳ بروایت محمد صالح کنبو تکمیل مسجد جامع دہلی در ۱۰۶۶ھ (۱۶۵۶ء) بہ اہتمام علامی سعد اللہ خان مدار المہام شاہ جہاں و فاضل خان بعمل آمد بقولش ہر روز پنج ہزار کس از بنا و سنگ تراش و پرچین کار و مینت کار و نقاش و حکاک و بیلدار و دیگر عملہ بکار مسجد می پرداختند۔ در مدت شش سال بہ صرف دہ لک روپیہ صورت اتمام پذیرفتہ زینت افزائے خطۂ خاک گردید۔ "قبلۂ حاجات آمد مسجد شاہ جہان" کہ لزدوئی حساب ابجد معادل ۱۰۶۷ عدد باشد۔ تاریخ بنائے ایں مسجد ہست۔ عمل صالح موسوم بہ شاہ جہاں نامہ جلد سوم ص ص ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴۔

۱ اما بقول ملا عبد الحمید لاہوری و محمد صالح صحیح تخمینہ مصارف روضۂ ممتاز محل پنجاہ لک روپیۂ شاہ جہانی بود۔ بعرصۂ دوازدہ سال از ابتداء سال پنجم جلوس بسرکاری مکرمت خان ۴۴

بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۶ ہست

لعل و یاقوت و زمرد و نیلم و الماس بود صنعت آن عقل در عقل عقلاً اصلاً نگنجد۔ گویند تخته که پادشاه بدان متکا میکرد با صرف ده لک روپیه درست شده بود و در حدقه های تصویر طاؤس جواہر کوه نور و کوه طور بدل چشمان تعبیه کرده بودند۔ صاحب رسوم ہند صرف تخت طاؤس شش کرور روپیه و خرج مصارف دربار شاہی بروز اجلاس یک کرور روپیه می نگارد۔

گویند روزی که شاه جہان بر تخت طاؤس جلوس فرمود تمامی راجگان و رئیسان و نواب های مملکت محروسۂ خود از اقاصی و ادانی جمع کرده دربار قیصری ترتیب داد چنان ساختگی و آراستگی دربار بعمل آمد که شاہان سابقین و لاحقین طور و طرز آن بخواب ندیده باشند۔

وقتیکه شاه جہان بر تخت قدم نہاد دامنی از خاک آورده بر سطح آن مفروش ساخت و دوگانه برای آن یگانه بر فرش خاک ادا کرده بجانب حاضران دربار با آب دیده خطاب نمود:-

”ای خلق خدا گواه باشید که فرعون بر تخت عاج نشسته دعوی خدائی نمود و من بر تخت جواہر زواہر نشسته بخدای بے انباز اقرار می نمایم و خاکساری و عبودیت خود اظہار می سازم۔“

---

[۵۲] و عبدالکریم خان میر عمارت صورت تمامیت پذیرفت (پادشاه نامه جلد دوم صفحه ۳۲۲ و شاه جہان نامه صفحه ۳۸۵)۔

پس فاتحہ خواندہ از تخت فرود آمد۔ بعد ازاں گاہی بر سر آں جلوس نکردہ زیر پایۂ تخت
با تختۂ دیگر تکیہ کردہ بدربار می نشست کہ تخت طاؤس پس پشت می بود۔
بالجملہ اعتقاد خان کہ در عہد جہانگیر شاہ ناظم صوبۂ کشمیر شدہ بود کار ہای
دست لبستہ میکرد۔ بنابراں شاہ جہان او را منشور حکومت کشمیر بدستور عطا فرمود۔
و در حکومت[1] او ۱۰۴۳ھ شاہ جہان بہوائی سیر گلزار و بساتین نہضت فرمای کشمیر
شدہ عرصۂ پنج ماہ و نہ روز بعیش و عشرت گذرانید۔ و بابت تعمیر باغ نسیم[2] و
باغ الٰہی[3] و عیش آباد[4] وغیرہ فرمان داد۔ چونکہ اعتقاد خان[5] بکثرت بدعات و اخذ مصادرات
مردمان کشمیر را پامال و خستہ حال کردہ بود لہٰذا شاہ جہان از کردار و اطوار او بیزار
گشتہ بعد حکومت یازدہ[6] سال برطرف نمود۔

---

[1] صحیح حکومت ظفر خان احسن است زیرا کہ بقول صاحب مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰ اعتقاد خان
در سال پنجم جلوس شاہ جہانی مطابق ۱۰۴۲ھ از صوبیداری کشمیر معزول شدہ بود۔ ملا عبد الحمید لاہوری
ہم مؤید ہمیں روایت است (بادشاہ نامہ جلد دوم ص۲۷)۔

[2] بقول ملا عبد الحمید باغ نسیم از تعمیرات اعظم خان میر بخشی شاہ جہان است۔

[3] و بقول عبد الحمید لاہوری از تعمیرات مرزا یوسف خان است کہ در عہد صوبیداری خود در کشمیر برپا
کرد۔ (بادشاہ نامہ جلد دوم ص۲۸)

[4] برائے "باغ عیش آباد" رجوع کنید بہ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۲۸۸ و ۲۸۹ ۔

[5] مآثر الامراء جلد اول ص ص ۱۸۰ و ۱۸۱ و ۱۸۲ ۔

[6] یازدہ سال باین تفصیل، شش سال در عہد جہانگیری و پنج سال در عہد شاہ جہانی
(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰)

ظفر خان احسن[1] در ۱۰۴۳ھ[2] در بدل اعتقاد خان بر صوبۂ کشمیر جلوس نمود از بسکہ در مقابات و محاربات ظفریاب می شد۔ بنابران بخطاب ظفر خانی ممتاز گشت و بر امرائ دربار اعتبار و اقتدار کلی داشت۔ بہایت خوش خلق و عیاش و نیک اطوار بود۔ پرورش پیادہ و رعیت بخوبی میکرد[3]۔ و در شعر و سخن طبعی موزون داشت۔ احسن تخلص می گفت۔ و در تعریف کشمیر مثنویہا گفتہ است۔ ایں رباعی از طبع زاد اوست۔ رباعی :-

جہاں جواں شدہ عقد چنار می بندد
بہار پای چمن در نگار می بندد
مسافران چمن نا رسیدہ در کوچ اند
شگوفہ میرود و شاخ بار می بندد

میرزا صائب[4] بدیدن او در کابل آمدہ قصیدۂ غرا در مدح او بحضور گذرانید۔

---

[1] مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۷۵۶ تا ۷۶۲ ۔

[2] مطابق ۱۶۳۳ء ۔

[3] صحیح "می کرد"۔

[4] نام میرزا محمد علی، صائب تخلص۔ پدرش از کدخدایان معتبر عباس آباد اصفہان بود۔ میرزا در دار السلطنت اصفہان نشو ونما یافت۔ و بہ یکتر فرصتے در شش جہات عالم کوس سخندانی زد۔ در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چوں وارد دار الملک کابل گشت، ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابو الحسن تربتی ناظم کابل بود، میرزا را بکمند حسن خلق صید کرد۔ چوں رایات صاحبقرانی (شاہجہان) در ۱۰۳۹ھ جانب دکن باہتزاز در آمد، میرزا با ظفر خان ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۹ ت

ایں بیت ازاں قصیدۂ مشہور است ۔ بیت :-

خاں تو ئی کہ تو زر بر ند بخوا ان

خانئ دیگراں بیک خانی است

۴۴ دور کامیاب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ۔ چوں در ۱۰۴۲ھ (۱۶۳۲ء) ظفر خان را حکومت کشمیر بہ نیابت خواجہ ابوالحسن مفوض گردید ، میرزا نیز محل سفر با ظفر خان برلیت وپس از گلگشت کشمیر عازم ایران گشت ۔ ذتا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویہ مکرم زیست ۔ ایں ہم میگویند کہ صائب مرزا ایں بیت غنی کشمیری شنیدہ عزیمت کشمیر نمود شعر

موئے میان نوشتہ کر الہ پن　　کرد جدا کا سہ سرہا زتن

با غنی دیوان خود را کہ از لک بیت برگزیدہ دو ہزار بیت بیاضے نگاشتہ باقی را بآب دادہ بود پیش مرزا گذاشت ۔ میرزا از مطالعہ آں بغایت محظوظ شد ۔ خصوصاً بر بیتے حسن تنہا خوردہ گفت کاش ایں ہمہ کہ در تمام عمر خود گفتہ ام بایں کشمیری می دادم و ایں یک بیت بمن حوالہ می کرد ۔

حسن سبزے بخط سبز مرا کرد اسیر　　دام ہمرنگ زمین بود گرفتار شدم

(مقدمہ دیوان غنی مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۱۴۲)

وفات مرزا محمد علی صائب در ۱۰۸۰ھ (۱۶۷۰ء) اتفاق افتاد و در اصفہان مدفون گردید ۔ "بلبل گلزار سنت صائب عالی کلام" تاریخ وفات است ۔

مرزا صائب در ہمہ انواع سخن بالخصوص غزل ید طولیٰ داشت ۔ چنانکہ خود می گوید ؎

غزل نبود بایں رتبہ ہیچگہ صائب　　نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

(ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد ازصفحہ ۹۸ تا ۱۰۳)

ظفرخان در صلۂ آں ہزار اشرفی بوی بخشید۔ و بدعات موفور کہ در وقت حکومت اعتقاد خان بر ساکنان ایں گلستان دشوار شدہ بود بموجب التماس اُو شاہ جہان رقم معافی آں نافذ داشت کہ نقل آں بر سنگ دروازۂ مسجد جامع تا حال منقوش است۔

نقل اشتہار

چوں ہمگی ہمّت و الا نہمت مصروف و معطوف بر رفاہیت خلق است بنابراں بعض امور کہ در خطۂ کشمیر دلپذیر باعث آزار سکنۂ آں دیار می شد حکم فرمودیم کہ برطرف باشند۔ از جملۂ آں مقدمات یکی آنست کہ وقت چیدن زعفران مردم را بعنف می بردند کہ زعفران بچینند و قلیلے نمک بعلت اجرۂ آں بآں مردم می دادند ازیں جہت بآں آزار بسیار می رسید۔ حکم فرمودیم کہ تکلیف چیدن زعفران اصلاً بکسی نکنند۔ آنچہ تعلق بخالصۂ شریفہ باشد مزدوران راضی ساختہ اجرۂ واجبی بدہند۔ آنچہ کہ تعلق بجاگیردار داشتہ باشد گل زعفران راجنس حوالۂ جاگیردار نمایند بہر طریقے کہ بدانند بچینند۔

مقدمۂ دیگر آنست کہ در زمان بعضی از صوبہ ہای کشمیر بر سر خروار شالی دو دام بعلت ہیزم می گرفتند و در عمل اعتقاد خان چہار دام بر سر خروار گرفتہ می شد۔ چوں ازیں جہت آزار بسیار بمردم می رسید بنابراں حکم فرمودیم کہ بالکل رعایا را طلب ایں وجہ معاف دارند۔ بعلت ہیزم چیزی نگیرند۔

مقدمۂ دیگر آنست دہے کہ جمع آں زیادہ از چہار صد شالی

بنا شد از ان ده دو گوسفند حکّام انجا هر ساله می گرفتند اعتقاد خان در هنگام صاحب صوبہ گی خود بجای گوسفند بر سر هر گوسفندی شصت و شش دام می گرفت - چوں ازیں جهت بر عایا نیز آزار بسیار می رسید بالکل حکم فرمودیم که برطرف باشد نه گوسفند بگیرند و نه نقد. دیگر اعتقاد خان در ایّام صاحب صوبگی خود بر سر هر ملّاحی خواه جوان و خواه پیر و خورد سال هفتاد و پنج دام می گرفت و معمول قدیم آں بود که بر سر جوانی شصت دام و بر سر پیرے دوازده دام و بر سر خورد سالے سی و شش دام می گرفتند حکم فرمودیم که بدستور سابق را معمول داشته بدعتی که اعتقاد خان کرده برطرف باشد -

مقدمۂ دیگر آنست که صاحب صوبه در وقت میوه در هر باغ و در هر باغیچه که میوهٔ خوبی گمان داشتند کسان خود تعیّن می نمودند که آں میوه را بجهت آنها محافظت نمایند و نمی گذاشتند که صاحبان باغ ها و باغیچه ها متصرف شوند ازیں جهت آزار بآں جماعت می رسید چنانچه بعضی ازاں مردم درختهای میوه دار دُور ساختند حکم فرمودیم که هیچ صاحب صوبه قرق میوه باغ و باغیچه کسے نکند - می باید که حکّام کرام و دیوانیان کفایت فرجام و عمّال حال و استقبال صوبۂ کشمیر ایں احکام جهان مطاع را مستمر ابدی دانند - تغیر و تبدیل بقواعد ایں راه ندهند هر کس که تغیر و تبدیل ده ده به لعنت خدا و غضب پادشاه گرفتار خواهد شد - فقط

ظفرخان در ایّام حکومت مستعارهٔ خود چهار گلشن عجیبه[1] باسراف زر کثیر احداث نمود یکی باغ ظفر آباد در محلهٔ بربه وار دوم باغ گلشن در محلهٔ لوٹہ کدل سوم باغ عنایت متصل زیارت سیّد محمّد مدنی بطرف شمال چهارم باغ احسن آباد که بحسن آباد این وقت مشهور است، اثمار و انهار بسیار مثل نبق و گلاب گیلاس و انواع انگور وغیره از امصار و بلاد طیبه در باغهای خود غرس نمود[2]

و در ۱۰۴۴ھ[3] بفرمان شاه جهان لشکر کشمیر برای تسخیر تبت صغیر و کبیر[4] مامور ساخت و الکای تبتین در قبضهٔ اقتدار در آورد و راجه های[5] آنجا گرفتار کرده بکشمیر رسانید و فتحنامه بحضور گذرانید۔

و در ۱۰۴۵ھ[6] مردمان شهر برای توت خوری در مایه سومه[7] رفته بودند

---

[1] برائے تفصیل این چهار باغ رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول ص ص ۲۹۸ و ۲۹۹ ۔

[2] واقعات کشمیر ص ۱۳۸ ۔

[3] مطابق ۵/۱۶۳۴ء ۔

[4] مراد از تبت صغیر و کبیر علاقه جات ملحقه ولایات جدید گلگت و لداخ در ریاست جموں و کشمیر است ولے بقول ملا عبد الحمید لاهوری جهم متذکره خلاف علاقه اسکردو (اسکردو) بود۔

[5] مراد از راجه ابدال پسر راجه علی رائے است "راجه های" غالباً سهو نساخ است۔ برائے تفصیل فتح تبت رجوع کنید به ص ص ۲۸۱ تا ۲۸۸ ۔

[6] مطابق ۱۶۳۵ء ۔

[7] قدیم "ماکشکا سوامی" که حالا بنام "مایه سومه" مشهور است محله الیست متصل پل امیرا کدل شهر سرینگر (ابن شنٹ جیا گرافی سٹائن ص ۱۵۲)

درہنگام اجتماع مردم میان اہل سنّت و مردم تشیّع نزاع افتادہ بجنگ و جدل پیوستند و مردم شیعہ سبّ صحابۂ کبار نمودند و سنّیان بغیرت آمدہ اہل تشیع را غارت کردند و پردۂ ناموس آں ہا دریدند۔ خواجہ خاوند محمود[1] و غیرہ جمعی از اعیان برای این مقدمہ بحضور بردند کیفیت آں در حادثات کشمیر مذکور است۔

در سنہ ۱۰۴۸ھ[2] شاہجہان از راہ بیرہ پور نہضت فرمای این دیار شدہ عرصۂ پنج ماہ در سیر و سیاحت این گلزمین اسیر بردہ باغ الٰہی و باغ عیش آباد کہ بکمال ساختگی و آراستگی معمور شدہ بودند بسیر و گلگشت آں محظوظ شدہ بعد تماشای شگوفۂ زعفران از راہ ہفت منزل بدار الخلافت لاہور نہضت فرمود۔ ظفر خان مدّت ہفت سال و دو ماہ حکومت کردہ تغیر یافت۔

شاہزادہ مُرادبخش

در سنہ ۱۰۵۱ھ[3] یک ہزار و پنجاہ و یک صوبیدار این دیار شدہ بسیر و سیاحت و تماشای بہار و گلزار اشتغال داشت۔ دختر ملکان شاہ آباد کہ پیشتر دعمداً در حبالہ نکاح خود در آوردہ بود کسی کہ یان اورا اقتدار حکمرانی و صاحب کاری بخشید و باستیلای جور و جفای آنہا اہل کشمیر را خرابی افزود۔ چون شکایت او بحضور رفت ہمگی یک سال بحکومت گذرانیدہ معزول شد۔

علی مردان خان

در سنہ ۱۰۵۲ھ[4] بر عہدۂ صوبہ داری کامگاری یافت۔

---

[1] خواجہ خاوند محمود از اکابر سلسلۂ نقشبندیہ در کشمیر ساکن بودند در سال ہزار و پنجاہ رحلت آں مخدوم الانام در لاہور واقع شد و مقبرۂ منبرکۂ ایشان در آنجا است (واقعات کشمیر ص ۱۳۹، عمل صالح ص ۳۶۹)۔

[2] سنہ مطابق ۱۶۳۸ء۔ [3] سنہ مطابق ۱۶۴۱ء۔

[4] سنہ ۱۶۴۲ء۔

مردے رشید و متحمل و بردبار دانا و آزمودہ کار بود۔ پیشتر از طرف شاہ عباس[1] صفوی بر حکومت قندہار افتخار داشت۔ و بہ نیروی تائید آسمانی گنج پنہانی کہ از عہد کیکاؤس موجود بود بدست آورد۔ و قصۂ آں بدینگونہ مشہور است کہ در حدود کوہستان قندہار چوپانی رمۂ گوسفندان بہ چراگاہ بردہ بود و اژدہائی از فرق کوہ آمدہ ہر روز از رمۂ گوسفندان چند گوسفند طعمہ خود می ساخت۔ علی مردان خان از زبان آں شبان حقیقت حال شنیدہ در تحقیقات آں بجان کوشید و از روی علامات و آثار دانست کہ در مغارۂ کوہ گنج پنہان است و ثعبان عنید بران نگہبان۔ لاجرم انبانہائے گوسفندان از چونہ آب نارسیدہ پر کردہ بر سر راہ اژدہا انداخت۔ و اژدہا بوقت خود برآمدہ سناچہ ہا بتصور گوسفندان لقمہ لقمہ فرو بردہ بر سر آں آب بسیار نوشید و چونہ بہ رسیدن آب مشتعل گشتہ اژدہا ہلاک شد۔ علی مردان خان در مغارۂ اژدہا رفتہ بر در غار آتش افروخت چوں از حیات اژدہا اثری ندید بکندن زمین مشغول شد۔ لاشۂ اژدہا برآوردہ گنج کیکاؤس دریافت۔

گویند در خزینۂ مذکور سنگ فارس ہم بود و علی مردان خان بعد یافتن گنج شایگان بخوف شاہ عباس صفوی نزد شاہ جہان آمدہ بقیۂ عمر در ملازمت او گذرانید۔ نہایت عیاش و باذل بود۔ یک سال بحکومت کشمیر اہتمام کلی نمود۔ و از معدلت و لطف خلق خدارا دل خوش ساخت۔

---

[1] صحیح :۔ شاہ صفی پسر زادۂ شاہ عباس صفوی اوّل چنانکہ در فوق گذشت

ظفرخان احسن مرتبۂ دوم در ۱۰۵۳ھ [۱] بر نظامت کشمیر توقیر یافته خلق خدا بعدل و عطا خوشنود ساخت۔ در ۱۰۵۵ھ [۲] شاہ جہان بسیر کشمیر نہضت کردہ در نظارہ و تماشای این بوستان ششماہ و یازدہ روز بسر بردہ بعد دیدن بہار زعفران زار پانپور از راہ ہفت منزل بدار الخلافت لاہور رجعت ساخت۔ ظفرخان بمقام اہرہ بل مثنوی ہفت منزل در تعریف باغات و عمارات کشمیر گذرانیدہ مشمول الطاف جہانبانی گشت۔ قطعہ

ہمدران سال در موضع ید دو پرگنۂ آڈون لختۂ برفی از آسمان افتادہ کہ طول آن ہفتاد ذرعہ و عرض آن سی درعہ و ضخامت آن ہفت و نیم درعہ بود۔

رباعی:- در سال ہزار و پنجہ و پنج اے یار
در گوشۂ کاشمیر بہ ہنگام بہار
ہفتاد گزش طول و بسی گز عرضش
لخت برفی افتاد نشکیک مبیار

این رباعی بر حاشیۂ بیاض میرزا سلیم بخط او نوشتہ بود کہ درینجا ایراد کردہ شد۔ ظفرخان عرصۂ چہار سال این مرتبہ بحکومت گذرانیدہ روانہ حضور شد۔

تربیت خان در ۱۰۵۶ھ [۳] رایت صوبہ داری افراشتہ در رفاہ انام بغایت کوشید۔ اوائل حکومتش بسبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد

۱ھ مطابق ۱۶۴۳ء۔ د۔ لے درست ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء است۔ رجوع کنید بہ "صفحہ ۲۸۲ ۔ بادشاہ نامہ حصۂ دوم"۔

۲ھ مطابق ۱۶۴۵ء۔ ۳ھ مطابق ۱۶۴۶ء۔

از نوع بشر جمعے کثیر سوختہ گشت وجم غفیری فرار اختیار نمود۔ پادشاہ مغفور بیان این دیار را در حدود پنجاب جا بجا خورش و پوشش مہیا داشتہ و برای قحط زدگان این جا غلات موفور از پنجاب و لاہور مرسل فرمود۔ و از بیگمان حرمخانہ و امرائی دولت مبلغ بسیاری صدقہ گرفتہ در بذل و ایثار صرف نمود۔ کیفیت آن در حادثات گفتہ شد[1]۔ تربیت خان ہمگی دو سال بحکومت گذرانیدہ بسبب بد نامی بے انتظامی قحط تغیر یافت۔

حسن بیگ خان در ۱۰۵۹ھ[2] خلعت حکومت پوشیدہ در دفع قحط و بسط بساط معدلت یکسال و شش ماہ بحسن نیت گذرانید۔

و در ۱۰۶۰ھ شاہ جہان برای کسب ہوای این گلستان عزیمت فرمودہ پنج شش ماہ در سیر و تماشا بسر بردہ از راہ ہفت منزل مراجعت نمود۔

علی مردان خان مرتبۂ دوم در ۱۰۶۱ھ[3] چاربالش حکومت گشتہ در انتظام امور مملکت و معدلت بخوبی پرداخت۔ اوقات خود در عیش و عشرت بسر می برد۔ از بسکہ مالک دفائن و خزائن بود لہذا خرج بسیاری می کرد۔ و در مضافات نیل پل باغ علی آباد[4] بکمال طراوت و طلاوت آباد ساخت کہ عمارات عالیۂ آن عجوبۂ صنعت روزگار بود۔ و در محلۂ نوشہرہ باغ حیدرآباد[5]

---

[1] تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۴۶۰ – [2] مطابق ۱۶۴۹ء –
[3] مطابق ۱۶۵۱ء – [4] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۲۰۰ –
[5] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۱۹۹ –

وطرح دولت خانۂ خود بعمارات رنگین واشجار وازهار وحیاض وفوّارۂ دلنشین احداث نمود۔ حسب فرمان حضور راز کشمیر تا راجور بڑای فرودگاہ عسکر جہانبانی آسائش مسافران ہفت سرای متین ورنگین معمور ساخت۔ (۱) سرای خانپور۔ (۲) سرای شاجہ مرگ۔ (۳) سرای ہیرہ پورہ۔ (۴) سرای پوشانہ۔ (۵) سرای چوخنہ (۶) سرای بہرام گلہ۔ (۷) سرای نہنہ و راہِ ہیرہ پور را از دست سنگتراشان مرمت نمودہ مقام لال غلام کہ بسیار سخت ودشوار بود آسان فرمود۔ خود شش ماہ زمستان ہمیشہ در لاہور بسر می برد۔ وہنگام تابستان بہ گلستان کشمیر معاودت می کرد۔ ودر آمد ورفت لک ہا روپیہ داد ودہش می ساخت۔ ہر جا بہ تجمل وشکوہ می رفت در سفر وحضر ظروف طلا ونقرہ وچینی وغوری ودستر خوان زربفت وکمخواب ہمراہ می داشت۔

ودر عہد او گرانی غلہ بوقوع آمدہ مردم عوام تیرہ سرانجام باغوای حاجہ ام مہادیو پنڈت پیشکار را باتہام غلہ داری خانمان سوختند ومال ومتاع او بغارت بردند۔ چون اخبار آن بحضور رفت چند کس از اعیان شہر بدرگاہ طلب شدند۔ از آنجملہ ملا یوسف کاوسو صدر صوبۂ کشمیر بود۔ شاہ جہان ازو پرسید کہ بہ کدام راہ آمدی در مقدمۂ مہادیو کدام کس درخبر تو ملزم است۔ ملا یوسف گفت از راہ پونچ آمدم۔ درین مقدمہ از مردم عوام واز مہادیو کسے را قصور نیست لیکن ...... پادشاہ برحرف "لیکن" او را بکمال خشم سخن بردہانش دہ تشریح کردن نداد وگفت چون ہر دو فریق را گناہ ندارد پس گناہ از من است کہ مثل تو خرف لایعقل را پرسیدم راست است کہ از راہ پونچ آمدہ۔ ملا یوسف

بشنیدن این عتاب ہماں وقت مبطون شده ازجہان درگذشت۔ مدعا که علی مردان خان هفت سال بمعدلت و نصفت گذرانیده سر نامۂ عزل فرو خواند۔

لشکر خان[۱] **در سنه ۱۰۶۸ھ**[۲] برنظامت کشمیر اختصاص یافته در رفاہ رعیت و استحکام امور سلطنت ساعی بود۔ ہمیشه درعیش و عشرت و سیر و سیاحت مصروف مانده تمتع زندگانی بر داشت۔ و در حکومت او ارزانی غله بحدی رسید که یک خروار شالی به یک مرغ می فروختند و مردمان بسیار آسودگی یافتند در پرگنۂ پهاک بر ساحل شمالی تالاب باغی وسیع بعمارات رفیع آباد ساخت که مرجع و سیرگاه اہل شہر بود و دراں سال بسبب ہوای سرد دریای بہت یخ بست شده اسپان پربار بر سطح آں می رفتند مدت حکومت او دو سال بود فقط۔

پوشیده نیست که سلطنت شاه جہان تا عرصۂ بیست سال بکمال استقلال در جاه و جلال بود۔ چوں آصف جاه و مہابت خان که رکن اعظم سلطنت بودند در گذشتند شاه جہان را بار سلطنت بر خود افتاده در بجا آوری فرایض امور مملکت و در رفاه و آسودگی سپاه و رعیت و عدل و امنیت بسیار می کوشید۔ دراں اثنا حرم محترمۂ او تاج بیگم[۳] که مدبره و منصف مزاج و معاون پادشاه بود بعلت وضع دختر از جہان

---

[۱] لشکر خان عرف جان نثار خان پسر زبردست خان بود۔ در آخر سال ۱۰۸۰ھ (۱۶۶۹ء) رخت ہستی بربست۔ برائے تفصیل مزید:۔ مآثر الامراء جلد سوم صفحه ۱۷۰ و ۱۷۱۔

[۲] صحیح:۔ "۱۰۶۷ھ مطابق سال سی و یکم" از جلوس شاه جہانی است (ایضاً صفحه ۱۷۰)

[۳] مراد از ارجمند بانو بیگم دختر آصف خان برادر نور جہان بیگم است۔ بتاریخ ۱۷ ذی قعده ۱۰۴۰ھ مطابق ۱۶۳۱ء از جہان فانی درگذشت۔ درآں وقت که ایں حادثه وقوع یافت از سن مرحومه ۴۴

۴۴ بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۵۰۹ سنتا۔

درگذشت و پادشاه را از انتقال او بسیار حزن و ملال لاحق بوده تا عرصهٔ سه سال ابواب
عیش و عشرت مسدود ساخت و در تجدید نکاح اصلاً نپرداخت۔ می آرند که پادشاه را
از بطن تاج بیگم دختر آصف جاه چهار فرزند نامی گرامی سزاوار سلطنت بودند[1]۔
یکی داراشکوه که سفله مزاج و کوتاه اندیش و قلندر وضع بود در حین شاهزادگی
با فقیران و سادهوان و جوگیان و چیرسیان صحبت می داشت و در بحث تصوف رساله ها
تصنیف می کرد و کتاب اوپنکهت که بزبان سنسکرت بود بدرس خواند ترجمهٔ آن بفارسی ترتیب[2]

سی و هشت سال و دو ماه شمسی و سی و نه سال و چهار ماه و چهار روز قمری سپری گشته بود۔ تاریخ ولادتش
چهاردهم رجب ۱۰۰۰ھ (۱۵۹۳ء) است۔ که در سن بیست سالگی به ازدواج شاه جهان سعادت
یافت نوزده سال و هشت ماه و نه روز قمری و نوزده سال و یک ماه و شش روز شمسی شمع انجمن خلافت
بود۔ تاریخ ارتحال آن بانو بے بدل خان موافق حساب ابجد چنین یافته است:۔ "جائے ممتاز محل (۱۰۴۰ھ)
جنت باد" (عمل صالح الموسوم به شاه جهان نامه جلد اول از صفحه ۴۴۵ تا ۴۵۸)۔

۱؎ و سه دختر نیز با این تفصیل بودند یکے جهان آرا بیگم که نخستین ثمرهٔ شاه جهان بود و دوم روشن آرا بیگم
و سوم گوهر آرا بیگم که آخرین نتیجهٔ این ازدواج بود (عمل صالح جلد اول ص ۲۵۱)۔

۲؎ مراد از "سر اکبر" است که داراشکوه در مدت شش ماه آخر روز دوشنبه بیست و ششم ماه مبارک صیام سنه ۱۰۶۷ھ
(۱۶۵۶ء) در شهر دهلی در منزل نگمبود از اوپنکهت بفارسی آورد۔ (خاتمه کتاب مخطوطه سر اکبر نمبر ۴۱۹
کتابخانه محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر ورق ۳۶۷)۔

دو مخطوطه هائے این کتاب در کتابخانهٔ محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر زیر نمبر ۱۹۱ و
۴۱۹ موجود است۔

داد۔ با وجود ارشاد ملاشاہ از لال بیراگی کسب فیض می کرد پادشاہ اورا از ہمہ عزیز داشتہ در حضور خود محترم می داشت۔

دوم میرزا شجاع کہ حلیم و دلاور و منصف مزاج بود حکومت بنگالہ می کرد۔

سیوم میرزا مراد جلیل القدر و شجاع و جنگجو بود بر حکومت گجرات دکھن استقلال داشت۔

چہارم اورنگ زیب مستقیم المزاج و کم گوی و موقر و مدبر و دور اندیش و متشرع و متورع و جزو رس بود و بر حکومت ممالک دکھن اقتدار داشت و ہر چہار برادر بمخالفت یکدیگر اوقات بسر می بردند۔

در آں اثنا شاہ جہان عرصۂ سی و دو سال سلطنت کردہ بیمار افتاد

لہ اصل آنجناب از بدخشان است۔ در سال ہزار و بیست و سہ ہجری راہ ہندوستان پیش گرفتہ بمجرد رسیدن لاہور خود را بہ منزل شیخ الطائفہ میاں میر رسانیدہ بدریافت ملازمت آنحضرت استسعاد یافت۔ از آں باز باشارۂ مرشد خود بکشمیر رفتہ در آں جا اقامت نمودند و تا فرجام روزگار تابستان در کشمیر و زمستان در لاہور بسر بردہ در سال ۱۰۷۲ھ (۱۶۶۱ء) سفر عالم بالا اختیار کرد۔ ملاشاہ رباعیات کثیرہ در تصوف دارد از انجملہ یکے این است ؎

از شش جہتم روئے نمودی آخر	از ہر طرفے دلم ربودی آخر
بیرون و درون جلوہ گرے می دیدم	بر تحقیق آمدم و تو بودی آخر

(ملخص از عمل صالح (شاہ جہان نامہ) جلد سوم صفحہ ۳۷۳)۔ منجملہ از تصنیفات حضرت ملاشاہ نظمیات ملاشاہ، قصائد ملاشاہ زیر نمبر ۷۸، و ۳۰۶ در کتابخانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر موجود است

و در حالت مایوسی داراشکوه را بر منصب شاهی نشانیده بکار و بار سلطنت مامور
ساخت آن کوته اندیش فی الفور بمخالفت برادران خویش پیش آمده حکم محکم
داد که هیچ کسے از اهل ورنگار اخبار و اطوار و کیفیت دربار شاهزاده ها تحریر
نکند و نام آنها کسے بر زبان نگیرد متوسلان آنها از دربار کشیده اخراج نمود۔

چون خبر علالت پادشاه و مخاصمت او بسمع شاهزاده ها رسید همه ها از
صلح وصفا و رفق و حیا درگذشته بر محاربت او بجوش آمدند ۔ اولاً میرزا شجاع
از بنگاله بجوش آورد ۔ پس میرزا مراد بجانب اورنگ زیب پیغام فرستاد که باتفاق
یکدیگر تخت و تاج را متصرف شویم ۔ و اورنگ زیب در جواب نوشت که مرا هوس
سلطنت دیگر در خاطر نیست ۔ چونکه داراشکوه شخصے بد مذهب بد عقیده است
بنا بران بنظر انصاف هیچ کسے را بغیر تو لیاقت جهانبانی نیست و رعایا هم از حسن
انتظام تو دلخوش هستند میخواهم که شما را بفیروزی اقبال بر تخت نشانیده خود بزیارت
حرمین الشریفین رفته در گوشۂ عافیت بیاد خالق حقیقی پردازم ۔ میرزا مراد
بر فریب او خیال نکرده بخلوص قلبی با اورنگ زیب متفق شده بجانب آگره نهضت کرد
و بر ساحل دریای نربدا دو عسکر دو برادر با هم لاحق گشت ۔ دران اثنا *
میرزا شجاع را فرمان فرستاد که آن عزیز بخیال انتقال من بر برادر بشورش آورده
است ۔ حالا ازین خیال جوانی درگذشته در ملک خود با مور حکمرانی پردازند
میرزا شجاع این حرف مجعول و مشغوف دانسته از خواهش جهانبانی باز نگشت
ازین طرف میرزا سلیمان پسر داراشکوه با لشکر انبوه بمحاربت او سبقت
کرده بر دریای گنگا بجادلت پیوستند و شجاع مغلوب شده در قلعۂ منگیر متحصن شد

* شاه جهان غسل صحت کرده بر سریر سلطنت به امور مملکت پرداخت و بدستخط خاص

و سلیمان بمحاصرۂ او پرداخت۔ چون لشکر شاہزادہ ما اندریای نربدا عبور نمود دارا شکوہ راجہ جونت سنگھ راجپوت را بمقابلت آنہا فرمان داد و بیک حملہ لشکر او مغلوب گشتہ منہزم شد۔ و شاہ جہان بوقوع این وقائع ترسان و پریشان می بود۔ دارا شکوہ را بابت ترک مخاصمت اندرز ہا می نمود دی اصلا قبول نمی کرد۔ لاچار حسب اضطرار برقضا رضا نہادہ میرزا سلیمان را بپیغام فرستاد کہ با میرزا شجاع طرح مصالحہ انداختہ برجنگ شاہزادہ ہای دیگر مسارعت نماید و دارا شکوہ را فہمائش داد کہ تا رسیدن فوج سلیمان شکوہ در مقابلت غنیم مسابقت ننماید۔ دارا شکوہ کہ از مقدمات محاربہ بے خبر مطلق بود و یکصد ہزار سپاہ ہمراہ گرفتہ بہ ساحل دریای چنبل جائیکہ مراجعت آگرہ آسان بود مورچال قائم کرد و شاہزادہ ہا برسر او یورش آوردہ بمقابلت یکدیگر آتش کینہ افروختند۔ اورنگ زیب از دی نیز ہوشی وضع معسکر ہمچنان گذاشتہ در آگرہ رفت و شہر آگرہ را متصرف کردہ براہ دیگر برلشکر دارا شکوہ یورش آورد۔ فردا آتش ہیجا ہیجان یافتہ بعد حرب و ضرب شدید شاہزادہ مراد زخمی شد و لشکر جانبین فرو ریخت۔ اورنگ زیب با جمعیت یکصد سوار در قلبگاہ جنگ می کرد و دارا شکوہ را قریب یکہزار سوار در جناح قوت بود۔ اورنگ زیب را بمعاینۂ غلبۂ غنیم بسبا دما بوسی فزود۔

دران اثنا مطابق تقدیر دارا شکوہ از فیل سواری خود فرود آمدہ بر سمند راہوار سوار شد و مردم افواج چون ہودج فیل خالی دیدند شکست خوردہ گریختہ رفتند دارا شکوہ بیدست و پا فرو ماندہ بطرف دہلی

رحمت نمود۔ اورنگ زیب رایت نصرت افراشته با جمعیت دو لشکر بجانب مستقر الخلافت آگره نهضت فرمود۔ چونکه میرزا مراد زخمی بود لاجرم اورنگ زیب بر لشکر او مالک شده با جمعیت هر دو عسکر ملک آگره را منصرف گشت[1]۔ شاه جهان در قلعه آگره محصور بود اورنگ زیب در گرفتن او حیله ها می کرد۔

عاقبت یک ایلچی کاردان پیش او فرستاده وی در خدمت پادشاه اهتمام خلوص و نیازمندی وارتسام رابطه پدر و فرزندی ظاهر ساخت۔ شاه جهان او دغا و فریب دانسته فرمود که اگر فرزند سعادت مند را فریب و دغا بخاطر نمی بود پس چرا بحضور ما نمی آید۔ ایلچی عرض کرد که هرگاه منظوری حضور می باشد فی الفور بعز بساط بوس فائز گردد۔ فردا اورنگ زیب فرزند خود میرزا محمد بخدمت پدر امجد فرستاد۔ وی مسلح و مکمل در قلعه در آمده سواران شاهی که برای گرفتاری اورنگ زیب درمیان کمین گاه ها جابجا متواری بودند بچشم دیده و بخدمت پادشاه عرض کرد که اگر این سواران مسلح که در عرض راه قلعه هستند دور نشوند پدرم ملازمت حضور جرأت آمدن نتواند کرد۔ پادشاه حکم داد که سواران بمقامات خود ها رفته قرار کنند۔ چون جمعیت سواران منتشر شد میرزا محمد با جنود خود قلعه را منصرف گشته شاه جهان را فی الفور نظر بند ساخت۔

روز دوم اورنگ زیب برادر خود میرزا مراد را بابت تناول ضیافت

[1] مآثر عالمگیری مترجمه مولوی محمد فدا علی طالب مطبوعه جامعه عثمانیه دہلی صد ۱۲ و ۱۳۔

پیغام نمود۔ آن نامرد فرحان و شادان بر سفرۂ برادر مہربان حاضر شدہ بعد تناول ضیافت بشرب شراب ارتکاب نمود و در حالت بیخودی در آنجا بخواب رفت۔ اورنگ زیب اورا دست و پا بستہ کردہ در قلعۂ گوالیار محبوس ساخت و بذات والا در مہمات مملکت پرداخت۔

محی الدین اورنگ زیب عالمگیر دمیکہ اورنگ زیب از دفع و دفع اخوان پرداخت بر سریر آگرہ در ماہ ذوالحجہ ۱۰۶۸ھ[1] باختصار جلوس ساخت و خود را عالمگیر خطاب داد۔ تاریخ جلوس ؎

صبح دل من چون گل خورشید شگفت
حق آمدہ و غبار باطل رفت
تاریخ جلوس شہ حق آگہ را
قل الحق[2] گفت الحق این راحق گفت

در آن زمان بمقتضای قدرت تمامی اعیان و ارکان دولت و صوبہ داران مملکت بمتابعت او سر فرو بردند۔ و دارا شکوہ از رزمگاہ ہزیمت خوردہ در شاہجہان آباد مستاصل شدہ بود در آنجا مصلحت بہبودی ندیدہ بزودی در صوبۂ لاہور کہ مکان او بود معروف شد و افسران و سرداران لشکر شیر در آنجا فراہم شدہ فوجی کثیر جمع کردند

[1] مطابق ۱۶۵۸ء۔ تاریخ جلوس اورنگ زیب عالمگیر چہارم ماہ رمضان المبارک سنہ ۱۰۶۹ھ مطابق ۱۶ مئی ۱۶۵۹ء است۔ در این ہنگام عمر بادشاہ بحساب شمسی چہل سال و ہفت ماہ و سیزدہ روز و بحساب قمری چہل و یکسال و دو ماہ و دہ روز بود (مآثر عالمگیری صفحہ ۱ طبع جامعۂ عثمانیہ)۔

[2] سنہ ۱۰۶۹ھ۔

خزاین لاہور کشمیر صرف نمودند۔ عالمگیر با جمعیت افواج کثیر بمدافعت او یلغار نموده در حدود ستلج جنگ ہای عظیم واقع شد۔

عاقبت فوج نو آموز دارا شکوه مغلوب و منہزم گشته دارا شکوه با جمعی قلیل بہ ملتان رسید از آنجا در میان ریگستان و کوہستان پریشان بود۔ عاقبت بطرف قندہار اراده کرده در اثنای راه حرم محترمۂ او بعلت وضع بیمار شده و موجب علالت آں دلخواه و بسبب صعوبت راه عزم مراجعت کرده در کوہستان بلوچستان ده بده حیران بود۔

درآں حال جسونت سنگھ راجہ جودھپور نزد او پیغام فرستاد که ہرگاه در ملک ما بیایند بنده را معاون و مددگار خود پندارند۔ شاه گم راه میان ریگستان بے آب و علف مصیبت ہای سخت بر داشته در حدود جودھپور رسید۔ و راجہ جسونت سنگھ موجب عنایت عالمگیر از معاونت او باز مانده در صدد گرفتاری او افتاد۔ موجب آں دارا شکوه بے بال و پر شده بجانب گجرات نہضت فرمود۔

مقارن آں حال عالمگیر را خبر رسید که میرزا شجاع از بنگاله بعزم لزم[له] پادشاه خروج نمود۔ باستماع این خبر عالمگیر بمدافعت شجاع یورش آورده در اول مرحله راجه جسونت راجپوت که از ہوا خواہان دارا بود بفریب مصالحه بالشکر عالمگیر شامل گشته در اثنای راه از لشکر پادشاه جدا شده رایت بغاوت افراشت۔

له برای تفصیل محاربات ابین پسران شاه جہان رجوع کنید به مآثر عالمگیری از صفحه ۱ تا ۱۴ و عمل صالح جلد سوم از صفحه ۳۴۰ تا ۳۴۵۔

دراں وقت عالمگیر را پیش رو شجاع و در پس دارا شکوہ و در عقب جسونت سنگھ بود بہایت متردد شدہ و توکل بخدا کردہ در محاربت شجاع سبقت برد میگہ آتش کارزار افروختہ شدہ دلاوراں عالمگیر فیل شجاع زخمی کردند۔ میرزا از فیل فرود آمدہ برہمت بر اسپ سوار شد۔ و دراں اثنا یکی از امرای شجاع فیل خود را مہمیز دادہ با فیل عالمگیر بجنگ آمد و بخت فیل عالمگیر برزانو رکوع کردہ بسجدہ اقدام ساخت۔ عالمگیر متردد شدہ عزم فرود کرد و میر جملہ آواز داد خبردار از فیل فرود آمدن از تخت فرو رفتن است عالمگیر بہمت میر جملہ بر ہودج فیل مقیم شد و لشکر یاں را تہور می کرد و افواج میرزا شجاع چوں ہودج فیل پادشاہ خود خالی دیدند ہمہ منہزم شدند و شجاع بحال تباہ در کمینگاہ ہزیمت در آمدہ پادشاہ بمدافعت جسونت سنگھ متوجہ گشت۔

دراں اثنا خبر رسید کہ دارا شکوہ در احمد آباد گجرات رسید و صوبہ دار گجرات کہ خسر میرزا مراد بود با او متفق شد۔ حالا دارا شکوہ در ملک راجپوتانہ قریب اجمیر در قلعہ محکم در جمعیت جنگ مشغول است۔ پادشاہ از تعاقب شجاع باز ماندہ بمقابلت دارا سبقت کرد۔ چوں نزدیک قلعۂ دارا رسید جمعی انبوہ دید متردد گردید۔ دراں اثنا حیلہ بر انگیخت کہ از طرف افسران لشکر خود بجانب دارا خطہا نویسایند کہ ما یاں ترک رفاقت آنجناب نمودیم پشیمان ہستیم اکنوں می خواہیم کہ در متابعت آنجناب سرہای خود فدا سازیم باید کہ فلاں وقت دروازہ ہای قلعہ مفتوح دارند کہ غلامان با جمعیت خود بحضور حاضر خواہند شد۔ دارا شکوہ از روی سادہ مزاجی برخلاف رای مصاحبان ہنگام موعود دروازۂ قلعہ مفتوح داشت

وسرداران موجب وعدہ آمدہ با فوج شاہی داخل قلعہ شدند و تیغ بیدریغ آہیختہ بقتل و خونریزی آویختند۔ داراشکوہ از جان برخاستہ جنگ رستمانہ نمود۔ عاقبت سواخی یافتہ از قلعہ فرور شدہ و در حالت ذلّت بگجرات رفت۔ در انجا رسیدہ روی مروّت ندید لاچار قدم باز کشیدہ مال و متاع او از دست مرہٹیان بغارت رفت۔ و در حالت بے سروسامانی میان ریگستان و کوہستان مرافقت چندکسان در ٹہٹہ رسیدہ از کردۂ ہمایون شاہ ہزار چند مصیبت و محنت برداشت۔

از آنجا خیال سفر ایران بخاطر آورد اما بیگم او نادرہ بانو از چند ماہ بربستر علالت علیل بود از ین رو رفتن ایران محال دانست پس با تفاق چند کسان جانب قندہار ارادہ کردہ در اثنای راہ ملک جیون نام سرداری از دوستان قدیمی او بود کہ در پیش شاہجہان دو مرتبہ از قتل رہانیدہ دعوے غلامی او می داد۔ بوی پیغام فرستاد کہ چند روز در غریبخانہ تشریف دارند۔ داراشکوہ بامّید رفاقت در خانۂ او مہمان شد و ملک جیون لوازمات خدمت کماحقہ بجا آورد و در آنجا نادرہ بانو انتقال کردہ نعش او روانۂ لاہور شد۔ چون دارا تنہا ماند ہمگی پسر صغیر خود سپہر شکوہ ہمراہ داشت ملک جیون ہر دو مغلول کردہ تفویض خان جہان نمود۔ چون عالمگیر خبر یافت شادیانہ ساخت و ملک جیون را خلعت فرستادہ بختیار خان خطاب داد۔ وقتی کہ داراشکوہ و پسرش دست و پا بستہ بر فیل مادہ بغیر ہودج سوار کردہ در دہلی رسیدند میان شہر تشہیر کردہ در دہلی کہنہ محبوس داشتند۔ داراشکوہ بخدمت

پادشاہ رقعہ فرستاد۔

نقل رقعہ

برادرمن پادشاہ سلامت۔ سلطنت بایشان و فرزندان ایشان مبارک باد اکنون ما را بغیر گوشۂ عافیت آرزوئے نیست ہمگی یک کنیز خدمتگار می خواہم لقمۂ نانے و دم آبے نوشیدہ بدعا پردازم والدعا۔

پادشاہ بعد ملاحظہ رقعہ علمای وقت طلب کردہ رسالہای مصنفۂ داراشکوہ مثل اُپنکہت و شطحیات[1] وغیرہ بنظر ایشان گذرانید و گفت ہر شخصے را کہ این طور اعتقاد باشد در حق او مجتہدان شرع چہ می فرمایند علما گفتند مضامین این رسالہ ہا خلاف شرع محمدیست ہر احدے را کہ این گونہ اعتقاد باشد قتل او بر اولوالامر واجب۔

عالمگیر موجب تجویز اہل شرع جلادان تعین کردہ داراشکوہ بقتل آورد۔[2] و پسرش سپہر شکوہ در قلعہ گوالیار محبوس داشت۔ میرزا شجاع مدتے در حدود بنگالہ در آرائش لشکر مصروف بود۔ عالمگیر بمدافعت او شاہزادہ محمد سلطان و وزیر خود میر جملہ مامور ساخت۔ چون مقابلۂ فریقین روی داد سانحۂ عجیب واقع شد۔ یعنی میرزا محمد سلطان در حالت خوردسالی بر دختر

---

[1] شطحیات جمع شطحیہ بالفتح سخن فراخ و باک وارگفتن۔

[2] شہزادہ داراشکوہ بتاریخ ۲۱، ذی الحجہ ۱۰۶۹ھ مطابق ۱۶۵۹ء بقتل رسید و در مقبرۂ جنت آشیانی ہمایون پادشاہ مدفون شد (مآثر عالمگیری صفحہ ۱۸)۔

عموی خود میرزا شجاع فریفته شده بود اکنون بسبب فساد سلطنت اخگر عشق او
زیر خاکستر پنهان بود۔

چون محمد سلطان عموی خود را در جنگ قافیه تنگ کرد دختر شجاع
محمد سلطان را بقایشی پدر خود محبوبانه خطی فرستاد۔ محمد سلطان را بدیدن خط
دلدار خود اخگر عشق مشتعل گشته فی الفور تنها پیش میرزا شجاع رفته دختر او در حباله
نکاح خود در آورد۔ فردا باتفاق صهر خود بجانب جمیع لشکر پدر سبقت نمود۔ چون
دلاوران شاهی حمله آوردند میرزا شجاع و محمد سلطان هزیمت خورده پریشان
شدند۔ درین اثنا عالمگیر بنام محمد سلطان خطی فرستاد که حضور را بخاطر مرکوز و منظور
است که آن غضنفر دختر شغال کینه ور بر دریاه بازی در معنا آورده حالا مثل شاهباز
پرواز نمایند و بدرگاه بیایند۔ رقعهٔ مذکور همچنان بحیله فرستاد که در دست
میرزا شجاع افتاد و مطالعهٔ آن ساطعه شجاع را گمان غالب شده که محمد سلطان با پدر
خود یکزبان است هرچند محمد سلطان او را تسلی کلی نمود اما اطمینان او اصلاً نشد
تا آنکه محمد سلطان را با محبوبهٔ خود رخصت داد و محمد سلطان را جائی محل امن
بنظر نیامده لاچار در سایهٔ پدر نامدار در آمد وی گرفتار کرده در قلعهٔ گوالیار
محبوس داشت و در آنجا هفت سال معذب بود تا که دنیا را بدرود نمود۔

پس میرزا شجاع بطرف اراکان عزم گشته در آنجا مفقود الخبر شد۔
سلیمان شکوه پسر دارا شکوه بخوف جان در شعاب کوه همالیه اوقات بسر می برد۔
راجهٔ سری نگر[1] حسب الامر پادشاه او را اسیر کرده بدرگاه فرستاد۔[2] الرحیم الثانی

[1] مراد از پرتهی پت مرزبان سری نگر و علاقهٔ گڑهوال ولایت همالیه پیش بند۔ [2] ۱۰۷۰ھ

در شہرت شہیر کردہ بنظر انور رسید و در قید گوالیار مامور شد۔ در آنجا بعد چند ماہ سُلیمان شکوہ[1] و سپہر شکوہ و فرزند صغیر میرزا مراد بیک وز ہلاک شدند۔ و میرزا محمد مراد در قلعۂ گوالیار محبوس بود شبی ریسمانی آویختہ قصد رفتن ساخت دعویٰ تے غوغا بر داشت[3]۔ چون پادشاہ خبر یافت در وسوسہ افتاد بنا بران شخصی پیدا کرد کہ میرزا مراد در حین حکومت گجرات پدرش بکدام جرم کشتہ بود وی حسب الحکم حضور بر میرزا مراد دعویٰ خون پدر کردہ برای تحقیقات آن میرزا مراد طلب شد۔ وی بر قتل مجرم اقرار کردہ گفت کہ من باختیار شاہی او را ملزم دانستہ قتل کنانیدہ ام قصاص او بر من ثابت نیست مگر ایشان بر قتل من اقدام می فرمایند مراعین سعادت است۔ پادشاہ عذر او نا منظور کردہ بحضور خود او را قتل کنانید[2]۔ پس ہمگی فکر شاہ جہان

۳ در بیان خبردار شدن [illegible] میرزا مراد [illegible]

[1] محمد صالح دربارۂ قتل سلیمان شکوہ چنین نگاشتہ است :۔

"بتاریخ یازدہم شوال سنہ یکہزار و ہفتاد و دو ہجری ۱۰۷۲ھ در سن سی سالگی سلطان سلیمان شکوہ نیز بہ سعی محافظان از مطمورۂ زندان بہ فراخنائے عالم بقا انتقال نمود باجل طبیعی در گذشتہ متصل شاہزادہ مُراد مدفون شد۔" (عمل صالح جلد سوم صفحہ ۳۴۲)۔

[2] محمد صالح می گوید :۔

"لاجرم (پادشاہ) پسران علی نقی را کہ مدعی خون پدر بودند ہمراہ خواجہ پھول گوالیار فرستادہ بدو امر فرمودند کہ بعد از ثبوت شرعی مراد بخش را بہ قصاص رسانند۔ چون مدعیان در آنجا رسید بحضور قاضی گوالیار گفت و گوئے آغاز نہادند، شہزادہ گشتہ بخت بہ زبان آورد اگر حضرت خلافت مرتبت پاس عہود و وفا بمد عود نظر داشتہ از خون این نامراد می گذشتند۔ انقضان بدولت و سلطنت والا

۴۴

۱۴۲ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۲۱ ہے

بود۔ وی ہشت سال در زندان گذرانید پادشاه او را نہایت عزت و حرمت می داشت بر درشت گوئی او صبر می کرد۔ در ۱۱۷۵ھ از جہان فانی نقل فرمود اَللّٰھُمَّ اغْفِرْہُ۔

می آرند که از خاندان مغلیه شاه جہان نہایت نیک نیت و نیک طینت و منصف مزاج و متواضع و حلیم و خوش خلق بود لہو و لعب و مردم آزاری و حریفی نمی دانست در بذل و عطا و جود و سخا بے نظیر بود۔ طبعی موزون داشت این رباعی نتیجه طبع وقاد اوست۔ رباعی

صبحی که مرا خیال خواب آمده بود

در خواب دلم باضطراب آمده بود

نوری دیدم زجای جستم که مگر

باد آمده باشد آفتاب آمده بود

رباعی

دل سست چنو لست شرابش ندہید

خو کرده باتش است آبش ندہید

---

[۲۴] نداشت۔ اگر خواه ناخواه توجه اشرف مصروف برین است که وجود بے سواد این ضعیف در میان نباشد مواجه باین قسم مردم کم مایه چه لطف دارد۔ ہر چه می خواہند بکنند۔ آنگاه پادشاه قاضی آخر روز چہارشنبه بیت و یکم ربیع الثانی ۱۱۷۰ھ دو نفر چیله بد زخم شمشیر آن شاہزاده رفیع الشان را از تنگنائے ساحت زندان نجات داده جسدش را بقلعه گوالیار بخاک امانت سپردند۔" (ایضاً صفحه ۲۴۵)

ہرکس کہ ز احوالِ دلِ ما پرسد
آہے بلب آید و جوابش نہ دہید

رُباعی

اے آنکہ غم زمانہ پاکت خوردہ
اندوہ دلِ وسوسہ ناکت خوردہ
مانندِ قطرہائے باران بزمین
جا گرم نکردہ کہ خاکت خوردہ

روزے عالمگیر بنام شاہ عباس[1] صفوی مراسلہ نوشتہ بود میر منشی[2] حضور سہواً بر لفافہ تحریر ساخت کہ ایں خط از طرف شاہنشاہ جہان نزد والیٔ ایران برسد۔ مطالعۂ آں پادشاہ ایران را دیگ قہر بجوش آمدہ از قلمرو خود لشکرے عظیم جمع کردہ بجانب ہند قصد یورش ساخت۔ عالمگیر ہرچند اُو را استمالت نمودہ غلطی کاتب بیان ساخت۔ وی از غیرت خود باز نیامد۔ موجب آں عالمگیر نہایت متردّد شد با امرا و ارکان دولت تجدید عہد و تصفیۂ قلب نمود و در تہیۂ سامان جنگ ساعی گشت۔ دراں اثنا شاہ عباس صفوی از جہان درگذشت پسرش شاہ صفی[3] موجب خامی انتظام

---

[1] مراد از شاہ عباس دوم متوفی ۲۶ اگست ۱۶۶۶ء است۔

[2] مراد از دانشمند خان است کہ در مشکل نویسی تتبع ابو الفضل مے کرد برائے تفصیل رجوع کنید بہ ہسٹری آف اورنگ زیب جلد سوم ص ۱۰۹۔

[3] مراد از صفی مرزا الملقب بہ شاہ سلیمان است۔

خود پوشی ہند معطل داشت ۔

مقارن آنحال یک عورت مسماۃ بستامیہ از ضلع کرمیوار قریب بیست ہزار سپاہ کہ ہمہ فقیر و جوگی منتی بودند جمع کردہ بر عالمگیر خروج نمود وممالک بسیار فتح کردہ در آگرہ رسید و در ملک ہند مشہور شد کہ عورت مذکورہ ساحرہ است و بوقت جنگ افسونے میخواند کہ سپاہان او را کسے نمی بینند ازین رو در لشکر پادشاہ رعب و ہیبت افتادہ ہر چند پادشاہ در دفع تشویش آنہا حیلہ ہا فرمود امّا اعتقاد فاسد از خاطر کسے دفع نشد ۔ عاقبت پادشاہ تعویذ صد و یک در نوشتہ بالای پرچم علم ہا بر آویزان ساخت و فوج خود را تسلی کلی کرد کہ الحال سحر آں ساحرہ بشما موثر نگردد ۔ پس فوج شاہی بمحاربت او مسابقت کردہ آں ساحرہ بقتل آوردند و جمعیت او پریشان نمودند ۔ ہمدراں زمان میان کابل آشوب سخت واقع شدہ امّا پادشاہ بحکمت عملی دفع کرد ۔

فتح حیدرآباد دکھن

بدانکہ بعضی ممالک دکھن در عہد اکبر شاہ با جگذار دربار حضت شدہ بودند تا شاہجہان راجہ ہا و نوابہائے آنطرف را بعضی بزور شمشیر بعضی بحسن تدبیر مغلوب و مطیع ساختہ با ہر کسے عہد نامہ ہائی جدید موثق کردہ ہمہ ہا مطیع و منقاد خود ساختہ بود ۔ عالمگیر خیال نمود کہ راجہ ہا و نوابہائے آنطرف را دفع کردہ ملک دکھن را بذات خود منتظم کند ۔ و بنابراں بارہا عزم یورش دکھن مصمم می کرد لیکن بوقوع بعضی موانع فسخ عزیمت می شد ۔

عاقبت در سنہ ۱۰۹۶ھ[1] مطابق سنہ ۲۸ جلوس برای تسخیر ملک گولکنڈہ و بیجاپور

---

[1] مطابق ۱۶۸۴ع ۔

وغیرہ مباحثیں پرشکوہ وحشرانبوہ بہ تجمل و شایان شان وطاق وطرب بے پایان یورش ساخت ۔ اولاً شاہزادہ ہائے نامدار وولاوران خونخوار برسم منقلائی پیش پیش فرستادہ آنگاہ شاہ والاجاہ باشوکت ولولۂ سلیمانی وحشمت دبدبۂ نوشیروانی باجمعیت فیلان وسامان فراوان کہ بیان آں لسان متکلمان نتوانند کرد یلغار فرمود۔

نظم

بصد طنطنہ با جیش خیل و سپاہ — برآمد شہنشاہ گیتی پناہ
چو طبل رحیل آمد اندر خروش — ملک بر فلک زاں شلک باختہ ہوش
چو آں فوج زد موج اندر سبیل — خروشان و جوشان چو دریائے نیل
زمین و زمان را تزلزل فتاد — چو شور قیامت تغلغل فتاد
دواں توپخانہ سپر زندہ فیل — بسی ہیل اندر سبیل رحیل
دمندہ سمندان چو غرندہ شیر — دوندہ چو صرصر جہندہ دلیر

چوں موکب منصور در قلمرو دکھن نزول فرمود شاہزادہ ہائے شجاعت آثار در یورش سبقت کردہ قلعہ جات بسیار از مضافات دکھن در قبضۂ اقتدار در آوردند آنگاہ در تسخیر قلاع و قلاع بیجاپور محاربات عظیم واقع شد ۔ عاقبت سکندر علی شاہ والئی آنجا در محاصرہ تنگ آوردہ محبوس داشتند و بیجاپور را متصرف شدند از آنجا بطرف حیدرآباد یورش بردہ مرزبان آنجا ابوالحسن خان[1] معروف بہ تاناشاہ شہریار دالاتیار بود از عہد شاہ جہان حلقۂ اطاعت و باجگذاری در گوش داشت ۔ شہنشاہ نامدار رعایت اسلام یکسو نہادہ

---

[1] ابوالحسن قطب شاہ معروف بہ تاناشاہ متوفی ۱۲ شعبان ۔

باو عمداً متعرض گشت۔ ہرچند ابو الحسن اظہار اطاعت و فرمان برداری از حد نمود پادشاہ اصلاً منظور نظر نمود تا کہ نوبت بقتال و جدال رسید محاربات عظیم واقع شد۔ عاقبت تانا شاہ در حصن بگین متحصن گشت و افواج شاہی مورچال بستہ دمدمہ ہا افراختند و بادوات قلعہ شکنی پرداختند۔ ایام محاصرہ تا ہفت ماہ بطول انجامیدہ فیما بین جنگہای بسیار و حملہ ہای بیشمار واقع شد و فوج شاہی را نقصان شدید رسید فندامت و خجالت بسیار عاید گردید۔ چنانچہ در اوایل محاصرہ مخبران زود خبر دادند کہ شاہزادہ[1] معظم با ابو الحسن خان سازش درونی دارد موجب آن در قلعہ شکنی اہمال و رزد۔ پادشاہ فی الفور فرزند ارجمند خود را مع بیگم[2] مغلول کردہ محبوس داشت و خندہ عظیم شد۔ ایضاً حکم نافذ داد کہ قلعہ گیان را شبخونی زنند۔ حسب الحکم دلاوران شیر جنگ تمام شب نیز دیوار قلعہ مستعد ماندہ علی الصباح نردبانہا نصب کردہ بر فصیل قلعہ عروج کردند ہنوز بالای حصار نرسیدہ بودند کہ حاجی محراب خفیہ نویس پادشاہ را وقت نماز صبح بر موقع ورد خوانی خبر رسانید کہ قلعہ را فتح کردند۔ پادشاہ از زبان فارغ نبود باشادہ "سر" "ہوں" فرمود۔ یعنی چرا شادیانہ نمی کنند۔ باشادہ پادشاہ کوس و ثینہ طاس بجوش آمدہ از غلغلۂ شادیانہ در صماخ قدسیان ہراس و وسواس افتاد چندانکہ بشورش نقارۂ شادی حارسان قلعہ بیدار شدہ فوج شاہی انتباہی کردند از صدیکی زندہ نگذاشتند۔

---

[1] شاہزادہ معظم پسر دوم اورنگزیب کہ در سنہ ۱ ء بر تخت دہلی بلقب بہادر شاہ جلوس فرمود۔

[2] مقصود از "نور النساء" است۔

پادشاه را اعیان و افسران مبارکبادی می کردند و برای بدن قلعه نیاز می عرض نمودند
ناگاه خبر وا اتگونه بسمع مبارک اعلی رسید. همگنان را یکبارگی هوش و حواس پریده رفت
دران اثنا میان افواج از روی عدم امکان غلّه قحط عظیم واقع شده که دوابّ
جانوران مرکوب خوردند۔

روزی بارش باران متصادم بود قلعه گیان برآمده فوج شاهی را
تباهی کردند و دوازده کس از افسران عسکر گرفتار کرده درون قلعه بردند۔
ابوالحسن خان ایشان را چند روز لوازمات مهمانداری بجا آورده بوقت
رخصت هر کس را خلعت بخشیده بنام پادشاه معروض داشت۔

نقل عرضی

"هرگاه که اختیار یابی از من خطائی که بسر زده باشد فدوی بسزای آں
رسید۔ حال امید عفو و عطاست۔ بالفرض اگر پادشاه قلعه را مفتوح
سازد این ملک پامال کسی از جان نثاران خود بخشیده خود مراجعت
فرماید۔ هرگاه آں جان نثار فدوی خواهد بود از الطاف ظلّ سبحانی
چه بعید. برائی بیضا ضیا روشن است که در ایام قیام لشکر این
بر و بوم از گرد آشیانه بوم بدتر شده اگر بندگان حضور دیوانیان
خود در اینجا نصب کنند البته برائی اخراجات اینجا لکها از خزینه
عامره خواهند فرستاد و حضور را دران چه قصور است که فدوی
یکی خراج معمولی خود بدستور ادا سازد۔ دوم برائی تجشم حضور
فی میل یک یک لک روپیه نذرانه پیشکش نماید۔ سوای آں پانچ

قدم رنجہ حضور کہ بارہا برائی دیدن مورچال تکلیف کشیدہ اند نذرانہ شایگان علیحدہ خواہم داد۔ اینہمہ سخنان برائی آنست کہ طرفین مسلمان است۔ بندگان خدا بشامت این بینوا ناحق ضایع می شوند و لشکریان آنجناب از مدت سالہا از اہل و عیال مہجور اند و در رنج و محنت مقہور۔ ہرگاہ این عرض مقبول خاطر مبارک نگردد باز ہم این قدر اجازت بخشند کہ پنج شش لاکھ من غلہ کہ غلام نمک حلال حلال دیدہ رفت بدرگاہ عالی مرسل دارم چرا کہ در عسکر حضور از نایابی غلہ تکلیف بسیار است والسلام ''

پادشاہ جواب او ہیچ نہ نوشتہ ہمگی زیر لب فرمود کہ ہرگاہ دروازہ قلعہ مفتوح دارد و خود را مسلسل و مغلول بدیوانیان درگاہ بسپارد البتہ در حق او نوعی رحم کردہ شود۔ ہمانوقت بنام حاکم صوبۂ برار فرمان جاری شد کہ پنجاہ ہزار تھیلہ ٹاٹ[۱] روانہ سازد و تھیلہ ہای مذکور را از خاک انباشتہ در خندق قلعہ انداختند و بازمین مستوی کردند آنگاہ زیر دیوار قلعہ نقبہا دادہ از باروت پُر کردند۔ چون دم صبح نقبہا را آتش دادند سبحان اللہ باروت از راہ پس پریدہ رفت و تمامی خاک و سنگ بر افواج شاہی فرو ریخت ہزاران سپاہ و صدہا منصبدار ضایع شدند۔ جاسوسان خبر دادند کہ قلعہ گیان بر نقبہا آگاہ شدہ باروت کشیدہ آب انداختہ بودند موجب آن آتش بطرف اندرون اثر نکرد۔ بعد انصرام ایام بعید بادشہ بسان زور کردہ دمدمہ ہای مورچال فرو ریخت و تھیلہ ہای

[۱] "تھیلہ" و "ٹاٹ" ہر دو الفاظ ہندی بالترتیب بمعنے قفیز و جامۂ درشت۔

خندق تا آب رفت آتش بنادیق واتوا پسپرد شد۔ فیل سواری بادشاہ کہ بقیمت چہل ہزار روپیہ خرید بود سفط گشت۔ محصوران مغرور برآمدہ فوج شاہی را تباہی کردند توپ ہا وسامان جنگ آنچہ برداشتن توانستند بردند۔ و توپہای ثقیل را میخہا افشردند۔ "ہے ہے" فضیحتے سخت واقع شد۔ و قباحتے کرخت ظاہر گشت۔ بادشاہ را بابت مصالحہ الحاح بسیار نمودند اصلاً نشنیدند۔

عاقبت الامر بادشاہ دین پناہ بعضے امرای ابوالحسن خان بتخدیع و تلبیس مواعید و مواثیق بخود مائل کردہ بر منصب پنجہزاری و ہفت ہزاری معزز ساختند۔ از آنجملہ افغانے بطرف دروازۂ قلعہ مامور بود وی شبانہ دروازۂ قلعہ مفتوح داشت۔ محمد اعظم[1] با جمعی از دلاوران داخل قلعہ شدہ شور محشر برداشت و تا آخر شب حرب و ضرب قائم بود قلعہ گیان تمام مقتول و مجروح شدند۔ علی الصباح برای گرفتاری ابوالحسن چندکس در نشیمن او درآمدند وی نان می خورد و مؤکلان خود را از سفرہ سیر کردہ و خود را پوشاک نفیس پوشیدہ از قلعہ برآمد در آنجا شاہزادہ اعظم در خیمۂ مختصر منتظر بود۔ ابوالحسن تسلیمات بجا آوردہ یک مالای مروارید کہ بیش بہا بود شاہزادہ را زیر پا انداخت۔ پس ہمراہ رفتن او بدرگاہ آمدہ در آنجا بغیر ذلت و خواری چہ امید بود فی الحال مسلسل و مغلول کردہ در قلعۂ دولت آباد محبوس کردند و ملک حیدرآباد و گولکنڈہ را تصرف نمودند۔ بادشاہ انتظام آن سواد محکم کردہ بدار الخلافت آگرہ رجعت فرمود۔

---

[1] محمد اعظم الملقب بہ شاہ عالی جاہ پسر سوم اورنگ زیب عالمگیر بود۔ در سنہ ۱۷۰۷ء بتاریخ ۸ رجون روز یکشنبہ بمقام جاجون کہ مابین آگرہ و دہولپور واقع است خلاف برادر خود محمد معظم برد آزما شدہ مع ہر دو پسران بیدار بخت و والاجاہ مقتول گردید۔ در مقبرۂ ہمایون بمقام دہلی مدفون شد۔

وہمدران زمان میان قلمرو ہندوستان دو فرقۂ باغیان عیان گشته که از تغلب و تعصب آنہا فرقۂ اسلامیه را مضرت بسیار رسید و سلطنت شاہان مغلیه پامال گردید یکی فرقۂ سنگان که شمار ایشان در اند کی زمان از ہزار و صد ہزار درگذشت قصۂ احداث ملت آنہا در حصۂ اول[1] مذکور است. و در عہد عالمگیر تیغ بہادر چیله[2] گورو نانک خروج کرده با پادشاه بتقابل پیوست عاقبت از دست عالمگیر کشته شد. پس پسر او گورو گوبند رایت بغاوت افراشته با لشکر شاہی بارہا جنگہای رستمانه نمود. عاقبت چہار پسرش در جنگ کشته شدند و خود در حالت آواره گردی از جہان درگذشت. بعد از آن چیله ہای آنہا تا عہد رنجیت سنگھ ببغاوت و رہزنی و تاخت و تاراج مشغول بودند تشریح آن در ذکر رنجیت سنگھ خواہد آمد.

دوم فرقۂ مرہٹیان که در حد دکن و گجرات بر سواحل سندھ میان قطعات کوه بود و باش می داشتند. از آنجمله سیواجی نام شخصی عالی حوصله ظاہر شد که از تہور و شجاعت او سام و نریمان می لرزید. و ہمیشه با اہل اسلام مخاصمت قلبی می داشت. وجه آن این بود که عالمگیر مردم ہنود را جبراً مسلمان می کرد[3]. بنا برآن اقوام ہنود با او عداوت قلبی میداشتند. سیواجی در اوائل در راہزنی و قزاقی شاغل می بود. روزی امیری از سرکار بیجاپور سه لک اشرفی از مداخل شاہی ہمراه گرفته جانب

[1] در بیان اشاعت مذہب سنگان رجوع کنید به صفحه ۴۴۲ تا ۴۵۲ تاریخ حسن حصۂ اول - [2] "چیله" لفظ ہندی بمعنی مرید - [3] این الزام از روئے شواہد تاریخیه محقق نیست - سر جادو ناتھ سرکار مصنف "تاریخ اورنگ زیب" که در بیان مظالم اورنگ زیب غلوی ببسیار کرده است ہم او را معمولاً به جبر و اکراه فی الدین متہم نمی سازد -

[5] صحیح کوکن در احاطه بمبئی است - دکن که حسن نوشته است غلط صریح است

بیجاپور می یافت سیواجی آمدہ خزینۂ شاہی بغارت برد۔ موجب آں شہر یار بیجاپور
شاہ جی[1] پدر سیواجی را محبوس داشتہ سیواجی نزد شاہ جہان پناہ یافت۔ و در
آنجا بر منصب پنجہزاری مستقل گشت۔ عاقبت الامر شاہ جی بزور قسمت خود از حبس
رہا شدہ بر منصب جاگیر خود دید نو تسلط یافت و سیواجی ترک ملازمت کردہ
راجۂ پونا مقتول ساخت۔ و قلعہ جات بسیار قبضہ کردہ قلاع بسیار بر مکان
مضیق احداث نمود۔ مقارن آں حال عالمگیر در حین شاہزادگی در حدود
دکہن ملک گیری میکرد سیواجی با او پیوستہ ملک خود را وسعت داد۔ بعد
چندگاہ عالمگیر در جنگ برادران مصروف ماندہ میدان دکہن خالی بود سیواجی
لشکری انبوہ از مرہٹیان جمع کردہ در تطاول و تاراج مشغول شد۔ شاہ
بیجاپور را مداخلت بیجا کردن گرفت و شہر یار[2] بیجاپور پانزدہ ہزار سپاہ باقری
افضل خان بمدافعت سیواجی تعین ساخت۔ افضل خان چوں قریب قلعۂ سیواجی
رسید سیواجی افضل خان را پیغام[3] فرستاد کہ بندہ را اطاعت ایشان منظور است

[1] متوفی سنہ ۱۶۶۴ء۔ [2] مراد از علی عادل خان پسر محمد عادل خان والی بیجاپور است۔

[3] محمد کاظم در کیفیت ایں واقعہ چنیں می نویسد:۔

"چوں علی عادل خان را فی الجملہ استقلالے بہم رسید در صدد دفع سیواجی شد۔
او در سل و رسائل بمیان آوردہ از روئے کید و مکر یا ظہار ندامت استغفار
تقصیر خود۔ و افضل خان نام یکے از ارکان دولت بیجاپور را کہ بوفور جمعیت سپاہ
موسوم بود، و آں مقہور لئیم (سیواجی) از کمال بیم داشت از راہ احتیال
برائے استمالت خویش طلبید۔ و بہ علی عادل خان نوشت کہ اگر او باین حدود ۳۰

۳۰ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۱ است۔

لیکن تنہا نشستہ با ایشان عہد و پیمان خود موثق خواہم ساخت۔ افضل خان تنہا بملاقات او یک سو بر آمدہ سیواجی ہم تنہا آمدہ فضل خان را ہنگام بغل گیری دشنہ در جگر انداخت۔ پس شرش بریدہ بغارت پرداخت و مال و منال کثیر بدست آوردہ۔ آنگاہ پنجاہ ہزار پیادہ و ہفت ہزار سوار لشکر جمع کردہ بغارت مشغول شدہ ہر جا کہ می رفت خرابی و ویرانی می ساخت۔ چون پادشاہ الاجاہ از بغاوت و شقاوت او عاجز آمد شایستہ خان[1] بالشکر بیکران بمواخذہ

[22] آید و با من عہد و پیمان درمیان آوردہ خاطر مرا مطمئن سازد بوساطت او بہ بیجاپور آمدہ ملاقی می شوم۔ و با فضل خان نیز درین باب خطوط عذر آمیز نوشت۔ بنابراں علی عادل خان از خامی فضل را کہ دو ہزار سوار جلادت شعار داشت با وردن او تعیین کرد۔ و چون بکوکن رسید مقرر شد کہ او و سیوا ہر یک با معدودے بے سلاح و یراق در مکانے کہ سیوا معین کردہ بود یکجا گرد ملاقات کنند و باہم قول و قرار العمل آورند۔ سیوائے غدار نہانی مردم خود را مسلح ساختہ چندے را نزدیک بہ مکان و ما بقی را بر اطراف لشکر فضل در کمین گاہ ہا نشاندہ بود و خود نیز حربہ در آستین پنہان داشت۔ چون فضل بموجب قرارداد بآن پُر فریب بدنہاد برخورد، در اثنائے معانقہ نخست خود حربہ بر او زد و مردمش از کمین بر آمدہ کار او تمام ساختند۔ و دو پسر کہ رفیق پدر بودند دستگیر شدند۔ (عالمگیر نامہ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۶۸ء صفحہ ۵۷۷)۔

[1] امیر الامراء شایستہ خان خلف الصدق یمین الدولہ آصف خان است۔ نامش مرزا ابو طالب در ایام تسلط و تغلب مہابت خانی او نیز بامید بقید بدرش در آمد۔ در سال بیست و یکم جہانگیری بہ خطاب شایستہ خانی

[22] بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۲ ست۔

اورا مامور ساخت و شایسته خان افواج شاهی جابجا تعین کرده قلاع بسیار که در تصرف سیواجی بود مفتوح ساخت و سیواجی و لشکر او گاهی بمقابله او پیش نیامد تاآنکه شایسته خان در شهر پونا که وطنگاه سیواجی بود داخل شد۔

روزی سیواجی بیست و پنج کس از دلاوران همراه گرفته بتقلید طوی در شهر پونا درآمد و شبانه در خوابگاه شایسته خان داخل شد و پسر شایسته خان با جمیع منابعان بقتل آورد و شایسته خان خود را از راه روزن بزیر انداخته از دست او دو انگشت مقطوع گشت سیواجی براهیکه آمده بود باز رفت۔ شایسته خان رخصت حجت خواسته بدرگاه حاضر شد۔ سیواجی این تغلب فراشته ملک سورت را غارت کرد قریب یک کرور روپیه از مال و متاع و جواهرات بتاراج برده جهازهای تاجران و حاجیان را تنزت و مرت نمود۔ آنگاه در بار "تازه سی"[عه] آراسته خود را بخطاب راجگی مشهور ساخت و بموزن خود طلای احمر صدقه کرد۔ بصدور این تشویر عالمگیر دلگیر شده در قلمرو خود اشتهار جهاد داد و از امرای درگاه راجه جی سنگه[له] با جمعیت لشکر جرار برای تنبیه قوم اشرار مامور ساخت۔ افواج شاهی یکورش آورده قلعه جات مرهتیان را جابجا محاصره کرده قلع و قمع نمودند و سیواجی را هرگونه قافیه تنگ کردند آن طرار عیار حیله برانگیخت که خود را لغتة پیش جی سنگه رسانید۔ و باهمدیگر قول و قرار

[۱۰۴] نامور اندوخت۔ بعد از ادائے خدمت جلیله بعهد جهانگیر و شاه جهان داد مردانگی بیت سرآغاز سال سی و هشتم ۱۱۰۵ھ (۱۶۹۳ء) بدار بقا ارتحال نمود۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به مآثر الامراء جلد دوم از صفحه ۶۹۰ تا صفحه ۷۰۶ ـ

[۴۴] له رجوع کنید به عالمگیرنامه از صفحه ۸۸۲ تا ۹۰۸ مآثر الامراء جلد سوم صفحه ۵۷۵۔

عه "تازه سی" لغتیست مروج کشمیری قلم مشتق از سنسکرت [illegible] معنی [illegible] باشد ۔

موثق کرده به تسخیر ملک بیجاپور که آرزوی عالمگیر بود مستعد شدند. افواج مرهتیان
داد شجاعت و مردانگی داده بیجاپور فتح کردند و پادشاه ممنون و رهون خود نمودند.
آنگاه سیواجی با جمعیت پانصد سوار همراه جے سنگه در دهلی آمده بعز بساط بوس فائز
گشت در آنجا اکبرشاه و شاه جهان نبود که قدردانی او می کردند. حضرت اعلی با او
سخن هم نکرد و نگاه هم نفرمود. سیواجی سراسیمه و متوحش گشته بغیر اجازت بفرودگاه
خود رجعت کرد. و عالمگیر او را حکم نظربندی بخشید. سیواجی را عالم تیره شده در صدد
رهائی خود متردد گشت. بعد چندی از همراهیان خود مصلحتاً بیمار ساخته از مقربان
درگاه به نسبت همراهیان خود التماس رخصت کرد پادشاه تخفیف طاقت او غنیمت داشته
اجازت رفتن داد همراهیان او از حضور مرخص شده بتغیر لباس در شهر سیر می کردند.
بعد چندگاه سیواجی خود بیمار شد پادشاه حکیم خود بمعالجه او مامور ساخت اما مریض را
مرض اصلی رفع نشد. آنگاه سیواجی بخیرات و مبرات مشغول گشته هر روز دو سبد کلان
از نان ها پر کرده در پیش خود می ساید و در آنجا بمستحقان خیرات می داد. یکی روز

---

۴۴ مرزا راجه جے سنگه پسر راجه مها سنگه کچهواها بود. از اوائل عمر در سلک ملازمان شاهان مغلیه منسلک
گشت. در محاربات بلخ و قندهار و دکن به خدمات جلیله ناموری حاصل کرد. در عهد عالمگیری
بخطاب مرزا سرافرازی یافته در سال هزار و هفتاد و هفت هجری در برهانپور رخت
زندگی بربست. در انشای فارسی و ترکی بی عدیل بود. در حسن تدبیر و سنجیدگی فکر موصوف.
سپاهگری را با سرداری فراهم داشت و با مزاج زمانه شناسا و با اندیشه وقت آشنا
بود. (مآثر الامراء جلد سوم صفحات ۵۶۸ تا ۵۷۷ و
"شیواجی" مصنفه جادوناته سرکار ص ۱۱۲ و ۱۱۳).

محافظان تجسس نمودند چوں دانستند کہ ہر روز می آید از تفحص باز[1] ماندند۔ روزی سیواجی و پسرش سنبھاجی[2] در سبدہای نان نشستہ از حبس خانہ برآمدند و بیرون در رسیدہ سواری آنہا مہیا بود مانند ہوا پریدہ رفتند۔ جہان مطاع در گرفتاری آنہا سخت تشدد نمود۔ اما کجا باز ہرا از دست پریدہ رفت۔ و فتنہ سیواجی در ملک خود رسیدہ از کردۂ سابقہ طاقت خود افزون دید و از ملک کوہستان ممالک بسیار فتح کردہ جابجا قلاع متین استوار نمود و سلطنت خود قایم ساخت و مذہب خود را رواج داد و قوم خود بر تعصب اسلامیان بجوش آورد۔ عالمگیر را در آں زمان فساد پٹنہ و فتنۂ ایران وغیرہ مہمات در پیش بود و در آں روزہا شہر یار بیجا پور ہم سرکشی نمود۔ موجب آں سیواجی فرصت یافتہ شہر و بلاد کثیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ سلطنتے عظیم و وسیع قایم کرد۔ آنگاہ شاہ دین پناہ را با او طاقت مقاومت نبود۔ ناگاہ حسب مشیت آلہ سیواجی بعمر پنجاہ و سہ سالہ آرزوہا در دل گرفتہ از جہان فانی در گذشت[3]۔ بعد ازاں

لہ برائے تفصیل رجوع کنید بہ عالمگیر نامہ صفحہ ۹۶۷۔

لہ بقول محمد کاظم "سنبھاجی بدر باد اعلیٰحضرت (عالمگیر) بہ منصب پنجہزاری سر بلند بود۔ اگرچہ روز بملازمت اشرف بسر می کرد۔ اما در باطن مکر و شیطنت پوشیدہ داشت۔ واقعۂ فرار سیواجی با پسرش بتاریخ بست و ہفتم صفر ۷۶ سنہ ۱۰ھ (۱۶۶۵ء) رو نمود۔ عالمگیر نامہ ص ص ۹۶۹-۹۷۱ و "سنبھاجی پسر بزرگ سیواجی بود۔ در ۱۶۸۰ء بمقام ستارا جانشین پدر گشت۔ و در سنہ ۱۶۹۸ء مقتول شد"

لہ تاریخ وفات سیواجی ۲۴ ربیع الاول ۱۰۹۱ھ مطابق (۱۶۸۰ء) است۔

پسرش سنبھاجی چندگاہ بالشکر شاہی مقابلہ می کرد۔ عاقبت اسیر شدہ بہ قتل رسید۔ اورنگزیب ارکان وچاٹ گام وستارا[1] ممالک مقبوضۂ سیواجی در قبضۂ اقتدار درآورد۔ چوں فرقۂ مرہٹیاں در تاخت و تاراج و شمشیر زنی خوگیر شدہ بودند لہٰذا گاہی متابعت کسی سرحکم نکردند بلکہ روز بروز ترقی نمودہ از ہر طرف غارت می بردند و شاہان مغلیہ ہمیشہ از دست آنہا مغلوب و مخذول شدند۔

انتباہ۔ اکنوں احوال صوبہ داران کہ در عہد پادشاہی عالمگیر در ملک کشمیر حکومت می کردند مرقوم گردد۔

اعتماد خان در سنہ[2] یکہزار و ہفتاد رایت صوبیداری افراختہ در

---

[1] ذکر ارکان وچاٹ گام در ضمن مقبوضات سیواجی صریحاً غلط است + برائے تفصیل تسخیر قلعۂ ستارا رجوع کنید بہ مآثر عالمگیری مترجمہ طالب صفحہ ۲۹۷ تا ۳۰۴ -

[2] صحیح :۔ سال یکہزار و ہفتاد و یک است (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۵۸)۔

"مراد از میر محمد اشرف است کہ پسر کلان اسلام خان مشہدی بود۔ ہنگامیکہ پدرش ناظم دکن بود او از جانب والد بجراست بلدۂ برہانپور می پرداخت۔ چوں آں خان ودیعت حیات سپرد مشارالیہ باضافۂ پانصدی دوصد سوار بمنصب ہزار و پانصدی پانصد سوار مورد مرحمت پادشاہی گردید۔ در سال بست و ہفتم چوں شاہزادہ داراشکوہ باعساکر موفورہ بمیاق قندہار دستوری یافت، میر مذکور باضافۂ پانصدی و خدمت دیوانی آں فوج سربر افراختہ بخطاب اعتماد خانی ناموری برافروخت۔ و پس ازاں بدارونگی کتابخانہ سرکار والا پیرایۂ اعزاز یافت۔ در سال چہارم چوں موکب پادشاہی بعزم تعاقب داراشکوہ[44]

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۶

معدلت و رفاہیت مردم ساعی بود در وقت عدالت مدعی و مدعی علیہ بحضور خود آوردہ بقرار حق و راستی حق رسانی ہر کس می ساخت و بی مزاحمت حاجب و دربان ہر کس را بار عام دادہ انفصال مقدمات ملکی و مالی روبروی خود فیصلہ می کرد و در علم فقہ بہرہ وافر داشت و متصل باغ ارادت خان بطرف مشرق باغی عجیب ترتیب داد سال بحکومت بسر بردہ در مصاحبت حضور فائز گشت۔

ابراہیم خان پسر علی مردان خان در ۱۰۷۳ھ[1] بر سر یر صوبیداری افتخار یافتہ مردم شیعہ را غروری بہم رسید و در محلہ آروٹ زیارت سید جمال الدین و مسجد و حمام را متصرف شدند و سنیان بغیرت آمدہ سر تفضیہ[2] و فساد برداشتند ابراہیم خان رعایت حرف حق نکردہ بمعاضدت اہل تشیع پرداخت۔ چون واقعہ بحضور رفت عالمگیر منصفی آن متعلق قاضی ابو القاسم گذاشتہ سنیان موجب عدالت او مسجد و مقبرہ را متصرف شدند۔ بعد وراین واقعہ ابراہیم خان

۴۴ اندر ایلی تلخ عبرہ نمود، خان مزبور بہ صوبیداری کشمیر از تغیر لشکر خان دستوری یافت۔ و در ہمین سال بمناسبت اسم بخطاب اشرف جہانی بلند نامی گرفت۔ نہم ذیقعدہ سال سی ام ۱۰۹۶ھ سال وفات این خان والا شان است۔ بصلاح و عبادت و پرہیزگاری و ثقاوت آراستگی داشت۔ رتبہ خطوط نسخ و شکستہ نعلیق و نستعلیق را بدرجہ کمال رسانید۔ اصاغر و اکابر از شکستہ نویسی او سرمشق درست قلمی می گرفتند۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۲ — ۲۷۴)۔

[1] مطابق ۳/۱۶۶۲ء۔

[2] برای تفصیل قضیہ شیعہ و سنی رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۳۔

ہمگی یک سال و شش ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

اسلام خان[1]

در ۱۰۷۴ھ صاحب صوبہ شدہ در رفاہ و امنیت رعیت و ترویج اسلام و تعظیم علماء و تکریم فضلا بخوبی پرداخت و مسجد عالی کہ از تعمیرات سلطان علی شاہ برادر بڈشاہ منہدم شدہ بود مجدداً بکمال زینت و متانت آراست۔ و درختان توت کہ در صحن آں مدروس شدہ بود قطع کردہ چنارہا مغروس نمود۔ و ستونے در عیدگاہ نصب کردہ بود کہ مردماں بداں بازی می کردند۔ طبعے موزون داشت و الا تخلص میگفت[2]۔ ایں رباعی از وست۔ رباعی:

بے تو شامم تا بروز ما شبیخوں می زند
مردم چشمم زگریہ غوطہ در خوں می زند

وسعتے پیدا کن ای صحرا کہ امشب در غمش
لشکر آہ از دل من خیمہ بیروں می زند[3]

در ۱۰۷۵ھ[4] ہزار و ہفتاد و پنج پادشاہ روشن ضمیر عالمگیر بہوائی تماشائی

---

1. رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۲۱۷ تا ۲۲۰ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

2. صحیح: میکرد۔ 3. در مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۲۰ مصرعہ اول و چہارم باین طور آمدہ است:

(۱) بے تو شام غم بروز ما شبیخوں می زند

(۴) لشکر آہ من از دل خیمہ بیروں می زند

4. مطابق ۱۶۶۴ء۔ ولے صحیح "سال ہزار و ہفتاد و سہ ہجری" است۔ (عالمگیر نامہ فارسی مصنفہ منشی محمد کاظم بن محمد امین چاپ کلکتہ ۱۸۶۸ء صفحہ ۸۱۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

گلستان کشمیر با جیش و سامان شاہی و شوکت مباہی بہمراہی پانصد افیال کوہ ساں و پانصد پالکی حرمخانۂ خاص بکمال بہجت و جلال زلالے ہود بجانب کشمیر نہضت فرمود و منزل بمنزل مرحلہ پیما گشتہ سہ چہار روز بمقام راجور خیام دولت را قیام داد۔ چوں رایت اجلال از کوہ علی آباد عروج نمود فیل کوہ شکوہ را پای لغزیدہ در نہانخانۂ عدم غلطید و بصدمۂ آسیب قلابازی او بسیاری از اہالیان عسکر و از بیگمان ماہ پیکر در عالم نظارہ سپر شدند و خاطر عاطر دادگر ازیں آسیب پرخطر نہایت مضطر گشت و لذات عیش و عشرت و سور و سرور و فرحت در مذاق خاطر تلخ شد۔ از آنجا بدلگیری تمام پدرام عزم راجلان دادہ در دولتخانۂ سرینگر نزول اجلال فرمود و ہمگی سہ ماہ در سیر و سیاحت ایں دیار بسر برد۔

روزی پادشاہ در باغ فیض بخش محفل عیش و مسرت آرائش چراغانہ و سامان عشرت مہیا ساختہ لحظۂ بتماشا مشغول بود ناگاہ بکمال کدورت برخاستہ رفتہ بغیر مصلحت و تہیۂ سامان سفر رایت مراجعت را انتہاض داد و بغیر دیدن تماشائے شگوفۂ زعفران براہ راست جلوہ افروز دار الخلافت دہلی شد۔ و اسلام خان یکسال در حکومت اینجا بسر بردہ ہمرکاب ظفر انتساب دستوری یافت۔

سیف خان پسر تربیت خان در ۱۰۷۵ھ[1] نشاط اندوز بساط حکمرانی

---

[1] صحیح: ۱۰۷۴ھ مطابق سال ششم جلوس عالمگیری است۔ (مآثر الامراء جلد دوم ص۴۸۲)۔

"سیف الدین محمود معروف بفقیر اللہ پسر تربیت خان بخشی شاہجہانی بود۔ در سال سیم بداروغگی قورخانہ والا منصب ہفتصدی صد سوار امتیاز یافت۔ دو مرتبہ یکے در سال ششم جلوس عالمگیری و دوم در سال دوازدہم بصوبہ داری کشمیر فائز گشت۔" ۴۴

بقیہ حاشیہ در ذیل صفحۂ آیندہ ۴۴

گشته بسیار مهیب تناق بود - مردمان فرمان دهی او از نوادر روزگار بندا اند جفا پیشگان را همچنان تزلزل انداخت که سر موئی یکسے خیانت و آزار نمی رسید اعیان شهر و منصبداران دهر از خوف او می لرزیدند - چنانچه خواجه محمد صادق نقشبندی هندوئی برای تفاوت حساب زیر تازیانه گرفته مجروح کرده بود - سیف خان خواجه مزبور را زیر برج دارائی که مسکن او بود بضرب تازیانه همچنان بیهوش ساخت که بخانهٔ خود رسیده بیجان گشت - و در آن ایام راجه للارخ سرکشی نموده سیف خان لشکر جرار تعینات کرده آن نابکار را ساخت که بکمال سرزنش گرفتار کرده در شهر رسانیدند و سیف خان او را خلعت اسلام در بر کرده بحضور فرستاده و در بلاد تبت سکه و خطبه شاهی جاری ساخته در آنجا مسجد جامع ترصیص نمود -

روزی شیخ عبد الرشید حکیمی بزیارت آستانه بچرار می رفت و حسین ملک بن حیدر ملک سر راه نشسته بود و با ایشان به بے ادبی گفتگو نمود - دفته رفته کار بجدل

---

۴۴ بالجمله بسیار گرم و سرد زمانه چشیده در مبادی سال بیست و هشتم مطابق ۱۰۹۵ھ بساط هستی در نوردید - رند مشرب و بیتیم وضع بود - اما قابلیت و مناسبت شعر و سخن داشت - ناصر علی با همه آزادی و استغنا مدتها بهم صحبتی او شیفتگی داشت چنانچه می گوید ؎

گفت و گوئے طوطی از آئینه می خیزد علی

گر نباشد سیف خان ما رفس و تکار نیست

در فن راگ و نغمه بسیار ماهر بود - رسالهٔ مسمی به "راگ" درین نموده با فوائد دیگر در تقسیم و قواعد آن تالیف کرد" (مآثر الامراء جلد دوم از صفحه ۴۷۹ تا ۴۸۵)

رسید حسین ملک از روئی غرور شیخ موصوف را بدشنامهائی خلفائی راشدین رضی اللہ عنہم اجمعین سخت رنجش داد۔ شیخ عبد الرشید بشہر آمدہ در پیش سیف خان مرافعہ نمود و سیف خان تحقیقات کامل کردہ سب صحابۂ کرام بر حسین ملک ثابت نمود لیکن برعایت بعضی اعیان در سیاست او توقف ورزیدہ حقیقت حال بحضور نوشت۔ شاہ والا فریقین بحضور طلبانیدہ در آنجا بعضے امرائی شیعہ سعی حمایت و شفاعت او کردہ بودند لیکن پیشرفت نشدہ حسین ملک را بعد تحقیقات بفتوائی قاضی عسکر قتل کردند و اہل شیعہ در مرثیہ او گفتہ اند۔ بیت:-

شد از ظلم و بیداد قوم یزید
حسین ابن حسید دوبارہ شہید[۱]

سیف خان باغ سیف آباد بر کنارۂ شمالی ڈل آباد ساختہ از رود خانہ سندلار آبجوی جداگانہ حفر کردہ نزدیک باغ رسانیدہ بود کہ جوی حکومتش خشک شد۔ بنا بران تعریس درختانش معطل ماندہ حکومت او ہمگی سہ سال بود۔

مبارز خان در ۱۰۷۸ھ[۲] بر مسند صوبہ داری اختصاص یافت۔ مردی سید و صالح و نیک اطوار بود با وجود صوبیداری کفش پوشیدہ بپای پیادہ در مسجد جامع حاضر می بود و در عدل و بذل و نان دہی ہمت عالی داشت۔ لیکن جماعۂ از قوم اوزبکیہ بمرافقت و معاضدت او از حضور مامور بودند آنہا از روئی

---

[۱] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴ و ۱۶۵ -

[۲] صحیح:- ۱۰۷۶ھ مطابق سال نہم جلوس عالمگیری است۔ رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۵۹۶ -

(بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۴۱ ست)

جہالت و رزالت پردۂ ناموس مردمان دریدہ روا داشتند و اہانت مردم شدند بلکہ خونہائے بسیار کردند۔ از بس و میارزخان را چندان عزت و توقیر بماند۔ ہمدران ایام عبداللہ خان والی کاشغر از روئی مخالفت پسر خود نوازش خان ترک سلطنت کردہ بارادۂ زیارت حرمین الشریفین در کشمیر رسید۔ و از پیشگاہ حضور خواجہ محمد صادق بدخشی و بعضے[۲] مقربان برائی استقبال و بجا آوری خدمات او مامور شدند۔ و میارزخان در صرف لوازم مہمانداری او پنجاہ ہزار روپیہ[۳] صرف نمود۔ سوائی آن تحایف و نطایف بے شمار از قسم ظروف طلا و نقرہ و آبگینہ و تھانہائی پشمینہ وغیرہ اسباب و آلات بسیار ارمغان خدمت

۴۴ میارزخان میرکل از سادات بدخشان بود۔ در سال بیست و دوم شاہ جہانی با چندے از برادران و اقربائے خویش از موطن اصلی بہ ہندوستان رسید۔ و بہ تجویز دولت بمنصب پانصدی و دوصد سوار و انعام سہ ہزار روپیہ افتخار یافت۔ مشارٌ الیہ بعد از ادائے خدمات لائقہ در عہد شاہ جہان و پسرش اورنگ زیب در سال نہم عالمگیری صوبیدار کشمیر۔ و در سال سیزدہم از تغیر لشکر خان بنظم صوبۂ ملتان شتافت۔ و پس ازاں بفوجداری متھرا مامور گردید۔ در سال نوزدہم معزول گشت۔ تا ل کارش بنظر نیامدہ (ایضاً از صفحہ ۵۹۵ تا ۵۹۷)۔

۱ صحیح: "پولیرس خان" است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴)۔

۲ مراد از بعضے غالباً "سیف اللہ خان" میر بحر عالمگیر است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴ و مآثر عالمگیری صفحہ ۴۵)۔ ۳ عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۵ و مآثر عالمگیری مترجمہ مولوی محمد فدا علی طالب صفحہ ۴۵۔

گذرانید و خود مرافقت او در باریافتگان حضور شامل گشت ۔ مدت حکومتش یک سال و یک ماه بود ۔

سیف خان کرت ثانی در ۱۰۷۹ھ[1] بمہم حکمرانی بسر داده در موضع تھنہ نار در باغ خود نزول فرمود ۔ و قاضی عبدالرحیم را بر مدار المہامی استقلال کلی داد ۔ قاضی ابو القاسم پسر ملا محمد رضا کہ سابقہ با سیف خان کدورت داشت برفاقت میارز خان ازیں ملک بدر کرد ۔ و در ۱۰۸۰ھ[2] ۳ ماه صفر[3] حادثۂ زلزلہ واقع شده کہ از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہواره در تزلزل بود لیکن چنداں نقصان جانی نرسید ۔ سیف خان در آبادی ملک و رعایا و ترقی مزروعات جہد بلیغ نمود ۔ دہات محمد آباد احداث کردۂ اوست ۔ و در عہد او جناب خواجہ عبدالاحد سرہندی[4] خطۂ کشمیر را بقدوم خود رونق بخشید ۔ سیف خان در بجا آوری خدمات ایشان بجان کوشید و حضرت خواجہ در آتش خانۂ دارا شکوه بسر برده معاودت فرمودند ۔ سیف خان در ۱۰۸۱ھ جسر سیفا کدل تعمیر ساخت ۔ تاریخ:

زمن سال بنایش خضر نہفت
"صراط المستقیم اہل دین"[5] گفت

ناظم عرصۂ سہ سال بحکومت گذرانیده ترک منصب نمود و در گوشۂ عزلت قرار یافت ۔

افتخار خان در ۱۰۸۲ھ[6] بر حکومت صوبہ افتخار یافتہ در حویلی میرزا

۱؎ مطابق ۹/۱۶۶۸ء ۔ ۲؎ واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۶ ۔ ۳؎ ۱۶۶۹ء ۔
۴؎ صحیح :- ده ۔ ۵؎ ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء ۔
۵؎ رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۵۴ ۔ ۶؎ (بقیہ برصفحہ ۵۴۳)

محمد سلیم نزول فرمود - و در بسط و کشاد مملکت و رفاہ رعیت بجان و دل پرداخت
بقول بعضے مورخان در زمان ایالت او آتش کادہ ڈارہ[1] افروختہ شدہ دوازدہ
ہزار خانہ مع مسجد جامع سوختہ گشت ظل سبحانی تعمیر باشی خود فرستادہ کہ از کرۂ
سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت - افتخار خان چہار سال بر حکومت کشمیر افتخار یافتہ
متغیر گشت -

قوام الدین خان[2] در ۱۰۸۶ھ خلعت صوبہ داری پیراستہ خلق خدا را

۴۴ " افتخار خان سلطان حسین پسر کلان اصالت خان میر بخشی بود - چون پدرش در سال
بیستم شاہجہانی در بلخ فوت شد، پادشاہ نظر بر خدمت ہائے او کردہ پسرش
را منظور نظر تربیت فرمودہ، در سال بیست و یکم سلطان حسین بداروغگی قورخانہ
سرافرازی یافت - چون سریر فرمان روائی ہندوستان بجلوس عالمگیری تزئین
یافت، سلطان حسین مزبور بخطاب افتخار خان سرافراز گشت - بعد از خدمات
لائقہ در سال بیست و چہارم مطابق ۱۰۹۲ھ بمقام جونپور رخت ہستی بر بست
(ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۲۵۲ تا ۲۵۵) -

[1] کادہ ڈارہ محلہ شہر سرینگر بالائے جامع مسجد بطرف شمال مغرب -

[2] قوام الدین خان اصفہانی برادر خلیفہ سلطان وزیر اعظم ایران بود - در سر آغاز سال
ہفدہم عالمگیری از ایران بہندوستان آمد و از روئی لیاقت خداداد مورد نوازشات
بے شمار گردید - در سال نوزدہم جلوس عالمگیری کہ مطابق ۱۰۸۶ھ باشد خان مزبور
بنظامت کشمیر فائز گشت - سال فاتش ۱۰۹۰ھ مطابق سال بیست و یوم جلوس عالمگیری
گفتہ اند (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۱۰۹ — ۱۱۵) -

بعدل و احسان خشنود ساخت۔ گویند از اکابرزادہ‌ہای ایران صاحب علم و فطانت بود و برائے تنبیہ مجرمان کلاہ نخنہ کہ بر سر می نہاد از مخترعات اوست و در موضع رنہ پورہ[1] باغے احداث نمود۔ بعضے مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومتش واقعۂ آتش کاوہ ڈارہ کہ بالا گفتہ شد بوقوع آمدہ واللہ اعلم۔ و در عہد او خواجہ محمد شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر کہ از اولادان مخدوم اعظم دہ بیدی بودند در کشمیر ورود فرمودند۔ قوام الدین خان بعد سال تغیر یافت۔

ابراہیم خان مرتبۂ ثانی در ۱۰۸۹ھ[2] بانی مبانی حکمرانی گشتہ و دادِ داد و بسط بساط کامرانی و ضبط ضوابط جہانبانی و نصفت و عدالت مردم اقاصی و ادانی پرداخت۔ و در ایام حکمرانی او حادثات ناگہانی عارض گشت۔ اوّلاً چندگاہ باران ناکامی متواتر و متراکم بارید و دریاہا طغیانی شد کہ عمارات مردمان مثل حباب بر آب چرخ میدادند و پلہائی بہت ضایع گشتند و مزروعات و حیوانات تلف شدند۔ "طغیان تجدید"[3] تاریخ است۔

و ہمدراں ایام حادثۂ زلزلہ زمین بلرزید و جاہائی بسیار برباد رفت و خانہ‌ہای بے شمار ضایع شد۔ مدتے مدید باستقامت زلزلہ احوال مردم در تنزلزل بود۔ و ہمدراں سال مردم قزاق کہ در حدود کوہستان کاشغر می باشند بر تبت کلان خروج کردہ حاکم آنجا مغلوب کردند۔ ابراہیم خان

---

[1] رنہ پورہ محلۂ متصل کاوہ ڈارہ۔ [2] مطابق ۷۹-۱۶۷۸ء۔

[3] ۱۰۹۴ھ مطابق ۱۶۸۳ء۔

پسر خود فدائی خان با لشکر فراوان بمدافعت مردم قزاق راہی ساخت۔ و فدائی خان بنیروی بازوی شجاعت جماعت قزاق مغلوب و منہزم ساختہ قلمرو تبت را از استیلای غنیم رہائیش داد و مال و منال و یورغمال ہمراہ گرفتہ رجعت نمود۔

و در سنہ ۱۰۹۶ھ[1] تاراج شیعہ بعمل آمدہ کیفیت آں در حصۂ اوّل مذکور است[2]

و دریں واقعہ ابراہیم خان در جانبداری و سرپرستی اہل شیعہ بجان و دل کوشیدہ اہل سنّت و جماعت را مضرت و آسیب کلّی رسانید۔ بنا براں نایرۂ فساد بیشتر اشتعال یافتہ از جانبین مردم بسیاری بقتل رسید۔ آشوب قیامت برپا شد[3]۔ باستماع خبر طرفداری و مردم آزاری ابراہیم خان خدیو جہان بر ابراہیم خان غضبناک شدہ فرمان معزولی فرستاد۔

نقل فرمان

"مفہو حضرت سبحان ابراہیم خان بداند جم غفیر و جمع کثیر از مردم کشمیر بعرض استادہ ہائی پایۂ سریر خلافت مصیر رسانیدند کہ آں مفہو رقبۂ اسلام را سبزوار قرار دادہ اکثری از فرقۂ مسلمین بشہادت رسانید۔ حال بحفظ اللہ خان حفظہ المنّان صوبہ مفوّض

۱؎ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری" ایں ہنگامہ در سال ہزار و نود و چہار در کشمیر رو داد۔"

(واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۶)

۲؎ صفحہ ۲۸۳ زیر عنوان "تاراج چہارم"۔

۳؎ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۵ و ۱۷۶۔

شده لازم که آں مخذول خود را معزول دانسته سر خود در فرمان آلہی بپارد وغیر ازیں چارۂ ندارد"۔

مختصر که بصدور فرمان ابراہیم خان با جمعی از محبوسان روانۂ حضور شده در لاہور رسید۔ درآنجا محبوسان را حکم رہائش آمده ہمه ہا بطرف کشمیر رجعت کردند۔ حکومت ابراہیم خان ہشت سال بود۔

حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در سنه ۱۰۹۷ھ[1] عروس حکومت در بر کشیده در باغ گلشن نزول فرموده و زنادیب و تنبیق ارباب عناد و تربیت و تخریب اہل فساد بخوبی پرداخت که فتنه و آشوب از ملک ترفع شد۔ و درآں سال راجه جموں از جادۂ انقیاد سر پیچیده حفظ اللہ خان مطابق فرمان حضور ابو الفتح خان دیوان صوبه رینجا قایم نقام خود کرده خود برائی تادیب راجه جموں جنبیده بہمت را جولان داده بعد محاربه و کارزار قوم اشرار مطیع و فرمان بردار ساخته روانه حضور شد۔ ابو الفتح خان در ینجا یک سال و یکماه بحسن انتظام گذرانیده به حضور رفت۔ و در ینجا شخصے شیخ ابو الفتح نام که از مقربان حفظ اللہ خان بود بر نیابت صوبه تقرر یافت۔ و در عہد او بباعث نقصان فصل قحط شدید ظاہر شده مردمان بسیار تعب کشیدند ہمگی سه چہار ماه بعسرت گذرانیدند۔

انتباہ۔ راقم الحروف غلام حسن معروض میدارد که بمطالعهٔ تواریخ کشمیر ہمیں تحقیق شد که در ملک کشمیر ابتدا تا رواج مردم شیعه خواه مخواه قحط واقع می شود۔ واللہ اعلم۔ حکومت حفظ اللہ خان ہمگی چہار سال بود۔

---

[1] بروایت خواجه محمد اعظم "حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در ہزار و نود و پنج به کشمیر رسیده در محله گلشن حویلی ظفر خان سکونت نمود" (واقعات کشمیر صفحه ۱۷۶)۔

مظفر خان پسر شایستہ خان در ۱۱۰۱ھ[1] رایت حکومت افراختہ خلق خدا را از جور و جفا و ظلم و ایذا آسیب سخت رسانید۔ علت چوتائی[2] یعنی چہارم بجائے رسید کہ شخصے دعوی کلام اللہ بر مدعی خود ثابت کردہ ناظم بصیغۂ چوتائی چند سیپارہ ازاں کلام اللہ کشیدہ برد۔ و علت داماری از بدعات اوست دو سال حکومت کردہ معزول شد۔

ابو نصر خان[3] برادر مظفر خان در ۱۱۰۳ھ بر نظامت کشمیر مستقل گشتہ از کردۂ برادر در جور و جفا و ظلم و ایذا دو بالا بود اخص الادانی از اقاصی و ادانی مجبور و مفلوک ساخت و در حکومت او جناب محمد علی رضای سرہندی خطۂ کشمیر را رونق تازہ بخشیدند۔ و بعد سہ ماہ رجعت فرمودند۔

و دراں عہد ستم ماشو شخصے سب صحابہ نمودہ بحکم قاضی عبد الکریم مقتول

---

[1] مطابق ۱۶۸۹ء۔ [2] ہندی "چوتھ" یعنی وصول یابی حصہ چہارم بطور رسوم۔ صحیح این ست کہ این واقعہ در عہد برادر مظفر خان ابو نصر خان رو نمود۔ رجوع کنید "شفا فات کشمیر" صفحہ ۱۸۹۔ [3] "ابو نصر خان پسر شایستہ خان در سال بیست و سیوم جلوس خلد مکان از تغیر لطف اللہ خان بخدمت عرض مکرر امتیاز یافت۔ سال بیست و چہارم کہ سلطان محمد اکبر آنا یعنی بعرصۂ ظہور آورد و در رکاب پادشاہی فوج کم بود، بنا براں اسد خان بطلایہ جانب تالاب پھکرا مامور شد، او نیز ہمراہی خان مذکور دستوری یافت۔ بستر قوربیگی شدہ سال بیست و پنجم معزول شد۔ پس بنظم صوبہ کشمیر شتافتہ سال چہل و یکم از انجا گردیدہ بعزل مکرم خان بصوبہ داری لاہور سرفرازی اندوخت۔ سال چہل و نہم بصوبہ داری اودھ و از اصل و اضافہ بمنصب[3] ہزاری دو ہزار و پانصد سوار آئینہ بخت را جلا داد۔" (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۹۲)۔

شد۔ ہمدراں ایّام میرزا حسین نام شخصے در ماہ شعبان از سبزوار رسیدہ زیر دامن کوہ سلیمان پشتگاہ خود قرار داد و مردم کشمیر کہ سست اعتقاد و پست فطرت ہستند اورا از اولیاء دانستہ گرویدہ او شدند تا کہ مرجع و مطاف خاص و عام گشت و در ماہ رمضان ہنگامہ آراستہ چراغانہ عجیب ترتیب داد۔ اکثر مردم شہر بہانہ سیر و تماشائے چراغانہ با چنگ و چغانہ در کشتیہا نشستہ متوجہ آں طرف شدند۔ از ازدحام عام و کثرت کشتیہا بسیار شدہ بوقت سہ پہر آسمان تیرہ و تار گشت۔ و باد و باران برق و رعد از ہر سو طوفان برداشت۔ و در تمامی ملک انطلام سخت واقع شد مدتے ہمچناں ماند کہ مردماں چراغہا افروختند و افطار نمودند و اغذیہ و اطعمہ بذوق تمام خوردند۔ بعد دو سہ گھڑی[1] ابر و باران مرتفع گشتہ آفتاب عالمتاب روشن شد۔ پس ہمہ ہا خجل و منفعل گشتند و باعث ابتلا شناعت فعل آں مبتدع پنداشتند۔ چوں اخبار ایں واقعہ بحضور رسید۔ پادشاہ حکم داد کہ آں خایہ شیطان از ملک اخراج سازند۔ حکومت ابو نصر شش سال بود[2]۔

فاضل خاں[3]

در سنہ ۱۱۰۹ھ بزم آرائی بساط صوبہ داری گشتہ بر فاہیت و

---

[1] گھڑی ہندی بمعنی ساعت۔ [2] رجوع کنید بہ اقعات کشمیر صفحہ ۱۸۹ و ۱۹۰۔

[3] فاضل خان برہان الدین برادرزادہ فاضل خان ملا علاء الملک تونی است۔ در قرب ایام فوت عم بزرگوار خود تازہ از ایران زمین آمدہ بود۔ پس ازاں کہ پیمانہ حیات فاضل خان لبریز گردید، چوں لاولد بود خلد مکان (شاہجہاں) مشار الیہ را مورد نوازش ساختہ بعنایت خلعت از لباس سوگواری برآورد و بمنصب ہشت صدی و پنجاہ سوار سربلند فرمود۔ در سال سی و دوم جلوس عالمگیری از خطاب فاضل خان متحلی گشت۔ و در سنہ ۱۱۱۲ھ بعد ازادائے خدمات لائقہ پدرود

امنیت مردم و اعزاز مشایخ و علماء بخوبی پرداخت و بدعات مخترعۂ حکام سابقہ مثل حاصل علف[۱] کہ شصت ہزار تنگہ بود و دام داری و چوتھائی وغیرہ کہ رسم مبلغی کثیر بود مردمان را درادائی آن قصور موفور عاید می شد سربسر معاف نمود۔ وسہ ہفت چنار و سرائی آنجا و خانقاہ حسن آباد و خانقاہ جوگی لنکر و مدرسہ حمام متصل نو مسجد سنگین از تعمیرات اوست۔ و بروز جمعہ در مسجد جامع و زیارت مقابر بزرگان بیرفت و متصل حضرت بل سمت شمال روضۂ دلکشا آباد ساخت۔

و در عہد او ۱۱۱۱ھ موئی مبارک نبوی علی صاحبہ الصلوٰۃ والسلام درین دیار فیض آثار بتوجہ خواجہ نور الدین ایشبری نزول اجلال فرمود چنانچہ کیفیت آن در حصۂ سیوم انشاء اللہ تعالیٰ[۱] گفتہ شود[۲]۔ ہمدران ایام میان شاہسوار بیگ داروغۂ توپخانہ و خواجہ محمد طاہر دہ بیدی را بتقریب فساد سابقہ کدورتے باہم شدہ بود و بروز عید ہر دو بہ عیدگاہ می رفتند در اثنای راہ خواجہ محمد طاہر شاہسوار بیگ را بہ بہانۂ مصافحہ طمانچہ دادہ از جان بیجان ساخت[۳]۔ مدعا کہ فاضل خان در حکومت خود اعالی و ادانی بخیرات و مبرات خود مستفیض گردانید۔ اکثر مردمان را مناصب و جاگیر منظوری حضور عطا نمود عموم منصبداری مردم کشمیر در عہد او رواج یافت و تزئین باغات و ترمیم عمارات شاہی از حد نمود۔ مدت سہ نیم سال حکومت کردہ مستعفی شد[۴]۔

---

[۴۴] زندگانی خود گفت (ملخص از مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۳۴ تا ۳۶)۔

[۱] در واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ "نمک"۔ [۲] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ و ۱۹۱۔ [۳] ایضاً صفحہ ۱۹۰۔ [۴] ایضاً۔ ایضاً۔

ابراہیم خان فرزند ثالث در ۱۱۲۳ھ فرمان صوبہ حاصل کردہ متوجہ کشمیر شدہ بود۔ در اثنای راہ با فاضل خان ملاقات کردہ ساختہ نشستند خواجہ علی اکبر تاریخ نگار در مجلس حاضر بود این بیت مذاق طبیعت خود ساخت

بیت:- عید رمضان آمد و ماہ رمضان رفت
صد شکر کہ این آمد و صد حیف کہ آن رفت

ابراہیم خان چوں وارد خطہ گردید بخلاف سابقہ تدارک قصورات گذشتہ در رعایت رعیت و رفاہ خلایق و امنیت ہمت بر گماشتند بصلح کل ہر کس را دل خوش ساخت شیعہ و سنی یکسان پنداشت۔[1]

و در عہد او شخصے بصورت میرزا شجاع برادر عالمگیر ظاہر شدہ مخبران او را اسیر کردہ در پیش ابراہیم خان رسانیدند و ابراہیم خان بمجرد دیدن او را رخصت داد۔[2] می گویند کہ ابراہیم خان او را بشناختہ عمداً بنظر تردد او تجاہل نمود۔ و در عہد او ارسلان خان برادر زادہ عبداللہ خان والی کاشغر کہ پسرش غالب شدہ بود برای استمداد و استعانت افواج در کشمیر رسید۔ "خان عالیشان"[3] تاریخ ورود اوست۔ چوں او را با ابراہیم خان نوعی کدورت باطنی ظاہر گشت ناظم دفور خرج این مہم خطیر و عذر عدم ضبط و ربط آن دیار بر صورت تسخیر و تقلیل آمدنی مداخل آنجا بحضور عرضداشت نمود۔ و منظوری آن حضور در جواب

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۳۔

[2] صاحب واقعات کشمیر (صفحہ ۱۹۳) محل ظہور این مرد پرگنہ کامراج (کشمیر) نوشتہ است۔

[3] ۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۲۰ء۔

نوشت ع:- مرد آخر بین مبارک بندہ ایست ۔ ارسلان خان را حکم رسید کہ در کابل رفتہ از شاہزادہ معظم استعانت بجوید۔ مقارن آن حال راجہ راجور اسیر شدہ بکشمیر رسید و در اینجا مسلمان شدہ بہ لطف اللہ خان موسوم گشت و ہمدران زمان عبد الفتاح خان کوچہ پدر عبد الرزاق سر شورش برداشتہ فی الفور در دست ناظم اسیر شد۔ مدعا کہ ابراہیم خان این مرتبہ اعلام عدل و احسان افراختہ نیکنامی ابدی حاصل کرد پنج سال و چند ماہ بحکومت اینجا گذرانیدہ بنظامت احمد آباد تعین شد[له]۔

نوازش خان لودھی در ۱۱۱۷ھ بخلاع فاخرہ صوبہ داری اختصاص یافتہ با رسیدن خود ملا اشرف کہ صدر دیوان بود از طرف ابراہیم خان اعتبار نیابت داشت نائب ساخت۔ و در آمدن خود چند گاہ تعلل ورزید۔ بعد آن عبد اللہ خان دہ بیدی نائب کرد۔ پس از ان فراغت خود حاصل نمودہ بہ کشمیر آمد۔ چون در بارہ محلہ ورود یافت خبر انتقال بادشاہ روشن ضمیر عالمگیر بسامع ہر صغیر و کبیر رسید عالمی را درہم و برہم شد۔ مرثیہ

ای وای سران و شہریاران رفتند	سرداروامیروتاجداران رفتند
زین باغ پُر از داغ حریفان و ظریفان	چون سیل ز ایام بہاران رفتند
یکسر ز کفن کردہ بر دوش سمن پوش	گل پیرہنان لالہ عذاران رفتند
چون مائدہ خوان فلک رنج و الم بود	با خون جگر مائدہ خواران رفتند
اندرونی زمین فتنہ شہ گردید برآورد	ہر چند کہ زین پیش سواران رفتند

[له] واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۳ - سنہ ۱۷۰۵ء -

یاران چمن رفتہ سمن گفت بسنبل ما با کہ نشینیم کہ یاران رفتند
ای دل چہ زنی نالہ کزین لالہ خیابان با داغ جگر چون تو ہزاران رفتند

باید دانست کہ پادشاہ دین پناہ تا حین انتقال خود در رتق و فتق امور مملکت و ضبط و ربط ضوابط سلطنت و رفاہ و امنیت رعیت و رعایت لوازمات ملت و استدامت اعمال طریقت و استقامت افعال صلاحیت و احترام مشایخ و علمای نیک سیرت علی الدوام شاغل و عامل ہمی بود۔ بعمر نود و یک سالگی [۱] سلخ ذی قعدہ ۱۱۱۸ھ ۲۱ر فروری ۱۷۰۷ء عرصۂ پنجاہ [۵۰] سال سلطنت کردہ از جہان فانی بعالم جاودانی انتقال نمود۔ تاریخ تولد ایشان "آفتاب عالمتاب" [۱] بود۔ تاریخ جلوس "آفتاب عالمتاب" [۲] نمود فرمود۔ و تاریخ انتقال آنجناب ع: "آہ شد آفتاب زیر زمین" [۳] مشہور است۔ ایضاً "دخل الجنۃ" ہم موافق است۔ پادشاہی عالم و عادل و فاضل و کامل و باذل و عادل و رعیت پرور و مستقیم المزاج بود۔ ہمیشہ از لہو و لعب و سماع ساز و چنگ و عود و مسکرات و منہیات اجتناب می فرمود۔ در اوایل از کتابت کلام اللہ قوت نفس خود بہم کردہ پیمانہ قطعۂ زمین جدا کشیدہ حاصلات در ماکولات و ملبوسات خود صرف می فرمود۔ و فتاوی عالمگیری [۴] از جملہ آثار خیر و برکات است و در تکمیل آن

---

[۱] ۱۰۲۸ھ مطابق ۱۶۱۸ء ۔ [۲] ۱۰۶۸ھ مطابق ۱۶۵۷ء ۔
[۳] ۱۱۱۸ھ ۔ [۴] فتاوی عالمگیری در ہندازمستند ترین کتب فقہ حنفی بشمار می رود۔ تدوین این کتاب در ۱۰۶۷ھ مطابق ۱۶۵۶ء بعمل آمد۔ مشاہیر علماء ہند کہ صدر آنان شیخ نظام بودند در تالیف این فتاوی سعی بلیغ نمودند۔ این کتاب بحکم

دو لک روپیہ صرف نمود۔ و بر مذہب حنفی راسخ القدم بود صلوٰۃ پنجگانہ بجماعت ادا میکرد۔ و نماز جمعہ ہمیشہ در جامع می خواند۔ و نماز تراویح باختتام کلام اللہ تا داو پہر شب ہمیشہ با جماعت ادا می کرد و در عشرا خیر معتکف می شد۔ و در خلوت اصلاً بر مسند اتکا نمی کرد۔ و جماعتی کثیر را خرج راہ دادہ ہر سال بہ حج می فرستاد۔ و مجاوران حرمین الشریفین را مبلغات خطیر رسانیدی می لو۔ و رباطہا در آنجا قایم کردہ بود ظروف طلا و نقرہ گاہے استعمال نمی کرد۔ الفاظ غیبت و خیبت و کذب بر زبان نمی آورد۔ و مستغیثان را بے ممانعت حاجب و بوّاب بذات خود دادرسی می کرد۔ و از اطناب و مبالغہ کلام داد خواہان اصلاً بے دماغ نمی شد۔ بتخانہ ہا بسیار مسمار نمود۔ و در قلمرو خود جا بجا مساجد و خانقاہ احداث فرمود۔ از آنجملہ در ملک کشمیر پانصد مسجد مع حمام ترصیص ساخت و در ملک محروسۂ خود فحیہ خانہ ہا بالکل مسدود فرمود۔ و رباط و سراہا برای مسافران ہر جا بنا نمود۔ مردم شعراو قوّال و مغنّیہ را از خزائن او یک فلوس مقسوم نبود۔ و از شعر و سخن متنفر می بود۔ خود را طبیعتی موزون داشت احیاناً ابیات برجستہ می گفت۔ این بیت از وست۔ بیت:۔

غم عالم فراوانست و من یک غنچہ دل دارم
چساں در شیشۂ ساعت کنم خاک بیاباں را

مختصر ہر قدر کہ اوصاف حمیدہ در دنیا مشہور است در ذات او

؀ شاہ زادی زیب النساء دختر اورنگ زیب عالمگیرؒ از عربی بفارسی ترجمہ کردہ شد۔
(مآثر عالمگیری صفحہ ۳۸۶ و قاموس المشاہیر صفحہ ۲۶۴)۔

مخلوق بود۔ اہل انصاف اورا دو چیز معیوب پندارند یکی تجسّس پدر خود شاہجہان دوم تعصب مذہب ہندواں۔ چہ پادشاہ دین پناہ بود۔ اواخر سلطنت بر جہاد مستعد شدہ بتخانہ ہائی بسیار مسمار کردہ جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت و اہل ہنود را عموماً جزیہ قرار داد۔ موجب آن فرقۂ ہنود اورا مذموم می دانند ورنہ خصائل حمیدہ او در روئی زمین مشہور و معروفست۔ فقط

بالجملہ عالمگیر را از نسل خود پنج پسر والاگوہر متولد شدہ بود۔ اوّل سلطان محمد کہ در عین جوانی مصدر کارہائی جہانبانی شدہ بود در ایام بغاوت میرزا شجاع دختر او در عقد آوردہ با پدر خود مخالفت نمود و بحکم سلطانی در قلعۂ گوالیار ہفت سال محبوس شدہ در آنجا بعمر سی و ہفت سالگی قضا کرد۔

دوم سلطان معظم کہ در ۵۳[^1] یکہزار و پنجاہ و سہ تولد یافت و اوائل سلطنت عالمگیری تردّدات نمایان بکار بردہ ہنگام ہنگامۂ شاہ عباس ثانی بجانب خراسان مامور شد۔ و در مہم حیدرآباد بعلت سازش ابوالحسن خان ہفت سال محبوس گشت۔ و بعد خلاصی بنظامت کابل و پشاور و ملتان و لاہور مامور شد۔ تا حین انتقال پادشاہ در آنجا قائم بود۔ پسران او معزالدین جہاندار شاہ صوبہ داری ملتان و عظیم الشان حکومت بنگالہ می کردند۔

سیوم محمد اعظم کہ در ۶۳[^2] بوجود آمدہ با پدر خود محبّت خاصی داشت عالمگیر در حالت بیماری خود ۲۰ ماہ ذیقعدہ سنہ ۱۱۱۸ھ بر صوبۂ مالوہ مالک کردہ مامور ساخت۔ و گفت یک منزل را دو منزل کردہ بآہستگی باید رفت۔

[^1]: سنہ ۱۰۵۳ھ مطابق ۱۶۴۳ء۔
[^2]: سنہ ۱۰۶۳ھ مطابق ۱۶۵۲ء۔

چہارم محمد اکبر که در مهم راجه هائی اجمیر باغی شده بطرف ایران گریخته رفت و بامر شاه سلیمان والی ایران در فراه اقامت کرده هما نجا پیش از واقعۂ پدر یک سال بقضا پیوست۔[1]

پنجم میرزا کام بخش که در ۱۰۷۷ھ[2] بظهور آمده بسیار غیرتی بود و در مهم حیدرآباد جانفشانی ها نمود۔ پادشاه بوقت بیماری خود ۱۷ ذی قعده ۱۱۱۸ھ حکومت صوبۂ بیجاپور بوی ارزانی داشت و حکم نافذ داد که در رفتن آنجا عجلت نماید و هر روز دو منزل راه قطع کند۔

درین صورت پادشاه ممالک محروسۂ خود را میان فرزندان خود تقسیم فرموده وصیت کرده بود که محمد معظم شاه پادشاه هندوستان، اعظم شاه حاکم دکهن، و محمد کام بخش مالک بیجاپور مقرر باشند۔ و هر سه برادر در ممالک خودها نشسته با همدیگر مخالفت و منازعت ننمایند۔

موجب تقدیر بر خلاف آن عمل آمد که بعد انتقال پادشاه محمد اعظم فوراً از راه بازپس آمده بر نعش پادشاه حاضر شد و لوازمات ماتم بجا آورده تابوت پادشاه را در اورنگ آباد روانه کرد۔ و بروز عید ضحیٰ دربار شاهی آراسته بر تخت پدر جلوس نموده و ارکان دولت و افسران عسکر را استمالت مدارا فرموده۔ آصف الدوله اسد الله خان[3] و پسرش ذوالفقار خان بدستور

---

[1] ۱۰۷۷ھ — ۱۶۶۶ء — ۱۱۰۶ھ — ۱۶۹۴ء [2] ۱۶۶۶ء — [3] مراد از آصف الدوله جملة الملک محمد ابراهیم خان الملقب باسد خان متوفی ۱۱۲۹ھ یکے از وزرائے سلطنت عالمگیر است۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به مآثر الامراء جلد اول صفحه ۳۱۰ تا صفحه ۳۲۱۔

سابقہ بہ منصب وزارت و سپہ سالاری مختار ساخت و در ضبط و ربط سلطنت پرداخت۔ محمد کام بخش بہ حکومت بیجاپور کہ محل مختصر بود اکتفا نکردہ خروج نمود۔ محمد اعظم او را تسلی دادہ کہ باصوبۂ بیجاپور صوبہ جات دیگر ہم شما عطا خواہند شد۔ و سلطان معظم باستماع خبر بیماری پادشاہ از کابل و فرزند او عظیم الشان از بنگالہ بجانب آگرہ متوجہ شدند۔ سلطان معظم در دار الخلافت لاہور اول ماہ محرم ۱۱۱۹ھ روز شنبہ بر تخت شاہی جلوس نمود۔ و بنام محمد اعظم فرمان فرستاد کہ ملک دکھن را وسعت بسیار است موجب وصیت پدر بزرگوار بداں اکتفا سازند کہ از کردۂ جنگ صلح بہتر است۔ اعظم شاہ در جواب نوشت "دو پادشاہ در اقلیمی نگنجند" باستماع این خبر معظم شاہ محمد معز الدین[1] را از ملتان آوردہ با جمعیت سپاہ و لشکر بجانب آگرہ یورش ساخت۔ قبل ازیں عظیم الشان[2] پسرش از بنگالہ با خزائن و دفائن و مداخل شاہی یلغار کردہ در آگرہ رسیدہ بود منعم خان[3] از لاہور جریدہ رفتہ با او پیوست و ہر دو باتفاق کردہ مختار خان صوبہ دار اکبر آباد کہ خسر شاہزادہ بیدار بخت و ہوا خواہ اعظم شاہ بود محبوس داشتند و خزائن و دفائن کہ در اکبر آباد بود ضبط کردند

---

[1] محمد معز الدین المخاطب بہ جہاندار شاہ پسر کلان معظم شاہ بود۔ بعد از وفات پدر ہمگی چند ماہ حکومت کردہ از دست عمزاد خود فرخ سیر در ۱۱۲۴ھ مقتول گردید۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۳)۔

[2] سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان بہادر پسر سوم بہادر شاہ متوفی ۱۱۲۴ھ بود۔

[3] منعم خان خانخاناں بہادر شاہی متوفی ۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۱ء۔

(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۱۵)۔

لیکن قلعہ بدست نیامد - درآنحال معظم شاہ در اکبرآباد رسیدہ عظیم الشان خزائن شاہی بنظر گذرانید پادشاہ بنظر تنگی سرمایہ مسرور شد - ازیں طرف سلطان اعظم با عسکر شاہی و پسران خود کہ در شجاعت بے ہمتا بودند صفوف محاربت آراست ۱۸ ربیع الاول ۱۱۱۹ھ در نواحی[1] اکبرآباد تلاقی فریقین روی داد - بعد جدال و قتال بسیار جمعیت اعظم شاہ غالب بود اما بوقت دیگر بادی سخت از جانب جناح معظم شاہ در زیدن گرفت و لشکر اعظم شاہ را آسیب گرد و غبار چشمان تیرہ گشتہ ہوش و حواس خیرہ شد - تیر و تفنگ کہ بجانب دشمن می انداختند معکوس بر آنہا می گشت تا کہ سپاہان اعظم شاہ مغلوب گشتہ منہزم شدند و در حالت ہزیمت ہمہ[2] بقتل رسیدند اعظم شاہ و پسرش بیدار بخت در حربگاہ کشتہ شدند -

قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر - بعد دفع و دفع مخالفان معظم شاہ دربار شاہی آراستہ در اکبرآباد بر تخت مباہی جلوس نمود و اعیان دولت را بانعام و اکرام خلاع فاخرہ بخشیدہ خود را "شاہ عالم بہادر" خطاب داد - تاریخ[3]:-

قدسیاں تہنیت سال جلوس بشر مرشد کامل گفتند
عرصۂ جشن شہنشاہی را محفل خلد مشاکل گفتند

---

[1] بقول صاحب مآثر الامراء (جلد سوم ص ۶۷۱) ایں جنگ متصل جاجو دہ کروہی اکبرآباد واقع شد۔ [2] "ہائے محمد اعظم" ۱۱۱۹ھ تاریخ قتل اعظم شاہ است (ایضاً صفحہ مذکور)۔

[3] بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری ایں قطعۂ تاریخ از گفتہ ہائے خواجہ لطف اللہ کشمیری است (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۰)۔

سال تاریخ ہمایوں سعید جشن شاہنشہِ عادل گفتند

پسران و متوسلان برادر مقتول خود را دست عاطفت افشانده در مصاحبت و ملازمت خود ممتاز ساخت و در رفاہ رعیت و پرورش سپاہ و منبت بذل جود و سخاوت ممتاز بود۔ در سال دوم جلوس بجانب دکھن رایت عزمیت افراشتہ محمد کام بخش[1] با لشکری قلیل بمقابلۂ او آمدہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت کام بخش مجروح و مقتول اسیر گشتہ از جان در گذشت و بادشاہ مظفر و منصور بجانب دار الخلافت معاودت فرمود۔ ہمدران ایام گورو بندا[2] چیلۂ گورو گوبند رایت بغاوت افراشتہ سرہند را قبضہ کرد و قصبہ جات بسیار را غارت نمودہ خرابی ساخت۔ پادشاہ خود در سرہند قیام کردہ متمردان را گوشمالی نمود و بندا در کوہ ہمالیہ مفرور ساخت۔ پس بخواہش سیر کشمیر سمت لاہور نہضت کردہ از آنجا بسبب برودت زمستان فسخ عزیمت کشمیر ساختہ بجانب پشاور متوجہ گشت۔ اوائل تخت نشینی از لاہور بنام نوازش خان حاکم کشمیر حکم محکم رفتہ بود کہ خود با جماعت منصبداران بحضور حاضر باشد۔ نوازش خان عذر کم خرچی منصبداران و شورش

---

[1] پسر پنجم عالمگیر متوفی ۱۱۱۹ھ۔

[2] بندا یکے از مریدان خاص گورو گوبند سنگھ بود۔ بعضے او را از ہند جنوبی و برخے از ہند شمالی شمردہ اند۔ بندا بہ سلسلۂ "بیراگی" تعلق داشت۔ وقتیکہ بندا در پنجاب آمد انبوہ کثیر از سکھان گرد او جمع آمدند۔ و بر سرہند یورش کردہ رایت بغاوت افراشتند۔ بالآخر بعہد فرخ سیر در ۱۷۱۶ء، بندا بدست افواج شاہی گرفتار آمد و در ہمیں سال[1]

وفساد مردم کوہستان بعرض رسانید وتا صدور جواب خود داخل شہر نشدہ درعیدگاہ اوقات بسر می برد۔ چوں از حضور امر توقف رسید داخل شہر شدہ ہمگی یکسال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت ودر خط ثلث وشعر وسخن دستگاہ عجیب داشت۔ این شعر از وست ۔ بیت:۔

دلم ربودۂ آں پنجۂ نگارین است

مخمسی کہ بدل ناخنم زند این است

جعفر خان در ۱۱۱۹ھ صدرنشین مسند صوبہ داری گشتہ تا رسیدن خود خواجہ عبد اللہ دہ بیدی نایب ساخت وبروقت رسیدن خود خلق خدا از جور وجفا نہایت رنجانیدہ ہرکس را ظلم وستم رسانید ودر حالت خمار خمر حکم بیجا می کرد۔ مردماں از بیداد او ستوہ آمدند۔ روزی عورتے از پہکلی آمدہ بہ کلمۂ کہ موجب قتل او می شد بمحکمۂ قضا اقرار نمود واہل عملہ در حد کردن او درنگی می کردند۔ آں عورت راضی نشدہ عاقبت بقتل آوردند۔ ودر ہمیں سال الغرض قاضی القضاۃ قاضی حیدر معروف بہ

---

۲۲ بقتل رسید۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگہم ص ص ۸۷ و ۸۸ ؎ ۔ ؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱ ۔

؎۲ قاضی حیدر المعروف بہ قاضی خان از قبیلۂ بچہ بود ۔ در صغر سن موفق بہ تحصیل علوم شدہ اکثر بخدمت مولوی عبد الرشید زرگر بودہ باوجود عسرت کہ دراں ایام داشت ہمت بر تحصیل علوم گماشت ۔ وبہ جد وکد بلیغ از متبحران اکثر علوم شد۔ رفتہ رفتہ آوازۂ دانشمندی او بمسامع پادشاہ عالمگیر رسیدہ باریاب ۲۲

قاضی خان کہ در اواخر سلطنت عالمگیر و اوائل عالم بہادر[1] باستقلال تمام احکامات قضایا ی حضور سرانجام میداد در شہر رسانیدند۔ و در موضع بچھ پورہ[2] میان باغ خود دفن کردند۔ جعفر خان بسبب نوشیدن شراب عاقبت آزار مند شدہ از جان درگذشت۔ "جان جعفر خان بجحیم" تاریخ است نعش او بہند بردند۔ یکسال و سہ ماہ حکمرانی کرد و اعیان و ارکان دولت تا رسیدن صوبہ دار نو عارف خان نائب کردند۔

ابراہیم خان کہ در نظامت کابل و پشاور بر عہدہ پدر خود علی مردان خان خطاب یافتہ بود۔ در ۱۱۲۱ھ[3] مرتبہ چہارم بر حکومت کشمیر اختصاص یافت ہمگی سہ ماہ بحکومت بسر بردہ از جہان فانی درگذشت۔

ملازمت پادشاہی گشت۔ چندے بہ تعلیم دستاد ئی پادشاہ زادہ عظیم الشان بہادر و چندے بہ قضائے شاہجہان آباد مشغول بود۔ آخرہا کہ برفاقت پادشاہزادہ مذکور در بنگالہ خدمت قضا بہ تقدیم می رسانید قریب یکسال باین امر بکمال اقتدار اشتغال نمود۔ بعدہ مامور بقضائے حضور گردیدہ اقضی القضاۃ شد۔ و در دور بہادر شاہ ہم قریب سہ سال باین منصب کامیاب کام روا بود۔ در اوائل ۱۱۲۱ھ از امراض اسہال در دکن گذشت۔ نعشش از آنجا بہ کشمیر آوردہ در باغے کہ بیرون شہر داشت دفن کردند۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۶ و ۲۱۷)۔

[1] صحیح: "بہادر شاہ" (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱)۔

[2] بچھ پورہ قریہ ایست قریباً شش میل از سرینگر بطرف شمال۔

[3] ۱۱۲۱ھ۔

نوازش خان مرتبهٔ ثانی در ۱۱۲۱ھ بر سریر حکمرانی کامرانی یافت۔

وعارف خان مذکور را در بار معلّی نایب او مقرر شده وی در انتظام امور مملکت و نفاذ احکام سلطنت و رعایت رعیت بسیار کوشید۔ چون نیکنامی او بحضور رفت بنظر دیانت و حُسن خدمت بخطاب امانت خانی اختصاص یافت۔ و همدران ایّام بسبب کثرت بارش باران حادثهٔ سیلاب بوقوع آمده دریاها طغیانی گشت مزروعات تلف شده خانه‌ها بباد رفت۔ بعد ازان آتش قهر آله افروخته قریب بیست محله بقدر چهل هزار خانه سوخته شدند۔ از محلهٔ صراف کدل[1] تا ملچی مر و اطراف آن تمام ویران شده[2] بالجمله نوازش خان یک سال و شش ماه حکومت کرده بحضور طلب شد و بتغیر او عنایت الله خان[3]

---

[1] صراف کدل محله ایست از شهر سرینگر متصل زینه کدل۔ و ملچی مر محله ایست متصل جامع مسجد سرینگر۔

[2] واقعات کشمیر صفحه ۲۱۱ ۔ [3] نسبش به سید جمال الدّین نیشاپوری می رسد۔ حسب اتفاق وارد کشمیر گردیده در آنجا اقامت گزید۔ پدرش میرزا شکر الله نام داشت۔ مادرش حافظه مریم که عفیفهٔ صالحه بود در عهد خلد مکان (شاه جهان) به تعلیم زیب النساء بیگم صبیهٔ پادشاه (اورنگ زیب) خواهر حقیقی محمد اعظم شاه مامور شد۔ بیگم پیش او بحفظ کلام الٰهی و کسب آداب پرداخته برائے منصب عنایت الله خان بخدمت پدر معروض داشت۔ نامبرده ابتدا بمنصب قلیل و اشراف جواهر خانه سربلندی اندوخت۔ در سال سی و دوم عالمگیری به خانسامانی و در سال سی و ششم بدیوانی و در سال چهل و دوم بصدارت و سال چهل و نهم بمنصب دو هزاری دو صد و پنجاه سوار بلند پایگی اندوخت۔ و در عهد جهاندار شاه عنایت الله خان بنظم صوبهٔ کشمیر نامزد گردید۔ و در ابتدائے عهد محمد فرخ سیر عنایت الله خان از کشمیر عزیمت بیت الله نمود۔ بالآخر در ۱۱۳۹ھ بساط هستی در نوردید۔

(بقیهٔ حاشیه در ذیل صفحه ۵۶۲)

که در حضور رتبۂ خانسامانی داشت بر نظامت صوبه قرار یافت و از جانب او امانت خان یکتو رسالقه بر نیابت صوبه معزز گشت۔

امانت خان در ۱۱۲۳ھ از جانب عنایت اللہ خان که از اقارب قریبۂ او بود بر نیابت صوبه اختصاص یافت و در رعیت پروری و دادگستری علم نیکنامی افراخت۔ و در عهد او خلیل بیگ نام شخصے از قوم شیعه به سبّ اصحاب کبار ارتکاب نمود و بفتوائ قاضی محمد اکرم کشته شد۔ دیگر سودرشن پنڈت در عهد جعفر خان بعلت پیشکاری او مصدر بعضی امور ناشایان شده بود مردم عوام بر سر او تاختت آورده مضطرب کردند و پنڈت مذکور در دست خواجه[1] محمد آفتاب نقشبندی با پسران خود مسلمان شده از دست عوام رهائش یافت و اعیان ملک او را جنپان[2] سوار کرده ده هزار روپیه دستکوس دادند۔ در همین سال ۲۲ ماه شوال امانت خان در کمال اقتدار از دار ناپائیدار در گذشت حکومت او نه ماه بود۔

مشرّف خان در ۱۱۲۳ھ از جانب خسر خود عنایت اللہ خان بر نیابت صوبه افتخار یافت عرصۂ سه ماه گذشته ۱۹ ماه محرم ۱۱۲۴ھ شاه عالم بهادر[3] از جهان فانی در گذشت۔ صاحب جود و سخا محسن و حلیم دل بود۔ اتا د امور

۲۴

عنایت اللہ خان مرد پاکیزه صورت و خوش وضع بود۔ خلد مکان انشا و املائے او را می پسندید (مآثر الامراء جلد دوم از صفحه ۸۲۸ تا ۸۳۲ م)۔ خواجه محمد اعظم دیده مری و غلام حسن مؤلف تاریخ حسن همین عنایت اللہ خان را از قوم بچه (یکے از قوم کشمیر) شمرده اند۔

[1] صحیح: "خواجه نور الدین محمد آفتاب" است۔ (واقعات کشمیر ص ۲۱۲)۔ [2] جنپان یا زانپان لفظ کشمیری بمعنی محافه۔ [3] یعنی شاه عالم بهادر۔

جہانبانی و حکمرانی تغافل و تکاسل ورزید۔ ہفتاد و یک سال عمر کرد۔ و در علم حدیث ممتاز بود۔ آخرش در امور مذہب تذبذب گشتہ بہ مباحثات مستعد بود خیال آمدن کشمیر داشت ترمیم دولت خانہ و باغات کردہ بودند در لاہور رسیدہ انتقال نمود۔ چہار فرزند دلبند از و یادگار ماند۔ یکی سلطان معز الدین ملقب بہ جہاندار شاہ۔ دوم سلطان عظیم الدین المعروف بہ عظیم الشان سیوم سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان۔ چہارم سلطان خجستہ اختر ملقب بہ جہان شاہ۔

معز الدین جہاندار شاہ۔ بعد انتقال عالم بہادر ہر چہار برادر قابو جوی یکدیگر شدہ فسادہا نمودند۔ عاقبتہ الامر جہاندار شاہ بحسن تردد ذو الفقار خان[1] میر بخشی اولاً عظیم الشان را بقتل آوردہ بعد آن دو برادر دیگر ہم از دنیا گذرانیدہ در عرصۂ سہ روز قریب بیست کس از شاہزادہ ہا بقتل رسانید و بعضیہا محبوس داشتہ خود بر تخت شاہی جلوس نمود۔ ذو الفقار خان را عہدۂ وزارت بخشید۔ آصف الدولہ[2] بہ وکالت کل اقتدار یافت۔ ہدایت اللہ خان[3]

---

[1] امیر الامراء نصرت جنگ محمد اسماعیل ذو الفقار خان پسر مختار مطلق جملۃ الملک محمد ابراہیم خان المعروف بہ اسد خان بود۔ در ۱۰۶۷ھ چنانچہ از مصرعہ "ز برج اسد رو نمود آفتاب" مفہوم می شود متولد گردید۔ مدت العمر در عہود عالمگیر و بہادر شاہ بر مراتب عالیہ فائز بود۔ آخر الامر در اواخر ۱۱۲۴ھ از دست فرخ سیر مع ولی نعمت خود معز الدین جہاندار شاہ مقتول گردید۔ "ابراہیم اسماعیل را قربان نمود" تاریخ شد۔ (مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۹۳ تا ۱۰۶)

[2] مراد از جملۃ الملک اسد خان پدر ذو الفقار خان است۔

[3] متوفی ۱۱۲۴ھ۔

پسر عنایت اللہ خان کہ بر عہدہ نیابت وزارت سابقہ ممتاز بود۔ الحال بخطاب سعد اللہ خانی سرفراز شدہ بر خدمت خان سامانی امتیاز یافت۔ عنایت اللہ خان بر حکومت صوبہ کشمیر بدستور مستقل گشت۔ مشرف خان عرصہ شش ماہ بہ نیابت صوبہ گذرانید۔

عنایت اللہ خان در ماہ ربیع الاول ۱۱۲۴ھ کشمیر ورود فرمود

و با جلال و استقلال تمام چند ماہ بسر برد۔ دراں ایام[1] راجہ مظفر خان بمبہ از مظفر آباد شورش برداشتہ علاقہ دراوہ و کرناو کہ ہمیشہ در جاگیر صوبہ داران مقرر می بود در قبضہ تصرف خود در آورد۔ و عنایت اللہ خان افواج شاہی برای گوشمالی آں باغی تعین ساخت ہنوز آتش محاربہ مشتعل بود کہ در ہماں ایام قتل جہاندار شاہ بعمل آمد۔ اسعد اللہ خان پسر عنایت اللہ خان کہ در واقعہ جہاندار شاہ کشتہ شدہ عنایت اللہ خان ہمگی نہ ماہ حکومت گذرانید۔ واقعہ جہاندار شاہ

---

[1] صاحب "واقعات کشمیر" میگوید۔ "از جملہ وقائع کہ در ایام او (علی محمد خان نائب سادات خان معروف بہ میر محمد تقی) روداد باقی است کہ بعض رؤسا و منصبداران فوجداری دراوہ و کرناو احداث کردہ بقصد تصرف آں سمت مردم کوہیاں را بشورش آوردند۔ محمد سبیت پسر محمد مظفر بے اعتدالی بکار بردہ آنہا را گرفتار ساختہ ازیں جہت عبد العظیم خان دیوان صوبہ ... بر نائب صوبہ غایت سلوکے نمودہ متوجہ تنبیہ و اصلاح شد۔ چند ماہ صرف ایں مہم کردہ گرفتار بودہ را خلاص ساختہ و محمد معز الدین پسر محمد سبیت را بجہ رعمالی آوردہ بفتح و نصرت برگشت۔"

(تاریخ حسن میگوید کہ ایں واقعہ بعہد صوبہ داری عنایت اللہ خان روی داد۔ (واقعات کشمیر ص ۲۱۸)

این است که :-

فرخ سیر پسر دوم عظیم الشان که در وقت عالم بهادر بر نظامت صوبهٔ بنگاله مامور بود چون جهاندار شاه در اکبر آباد غلبه کرده شاهزاده را بقتل رسانید. فرخ سیر را بعد ورود این واقعه رگ غیرت بجوش آمده بمعاونت[۱] معاضدت سادات بارهه علم محاربت افراشته بر اکبر آباد یورش نمود. جهاندار شاه پسر خود اعزّ الدین بمدافعت[۲] مقابلت او مامور ساخت. وی طاقت مقاومت نیاورده[۳] مغلوب گشت. جهاندار شاه بذات خود ایلغار نموده در اکبر آباد محاربهٔ سلطانی روی داد. و در حین مقابله خان جهان بهادر کوکلتاش بمباهلت امیر الامرا کشته شد. امرای دیگر رشتهٔ موافقت با فرخ سیر مستحکم کرده در جدال و قتال دیده و دانسته غفلت و سستی نمودند. جهاندار شاه بمشاهدهٔ قتل خان جهان بهادر و ناموافقت امرا دو بهزیمت نهاده راست به شاه جهان آباد آمده در خانهٔ اسد الله خان[له] آصف الدوله قیام ساخت. بتعاقب او ذو الفقار خان پسر آصف الدوله در رسید[له]. و آصف الدوله با پسر خود مصلحت سنجیده با فرخ سیر سلسلهٔ موافقت مستحکم کردند. و جهاندار شاه فی الفور نظر بند ساخته مال و منال او را متصرف شدند. فرخ سیر بغیر ممانعت کسی در شاه جهان آباد داخل شده ایام سلطنت جهاندار شاه همگی نه[۹] ماه بود.

معین الدین محمد فرخ سیر در ۱۱۲۵ھ بعد انهزام لشکر جهاندار شاه[۵]

له صحیح :- اسد خان - ؎ مراد از "ذو الفقار خان امیر الامراء" است -

؎ صحیح :- ۱۱[illegible]ھ (واقعات کشمیر صفحه ۲۱۷) -

وقتل خان جہان کوکلتاش فرخ سیر در شاہ جہان آباد رسیدہ جہاندارشاہ
و امیرالامراذوالفقارخان بقتل رسانید واکثرشاہزادہا مکحول ساخت۔ بلند
اختروبسیاری ازامرای خیرہ سرازتیغ گذرانید۔ وخودبکمال شوکت
برتخت سلطنت جلوس نمود۔ تاریخ:۔

مژدہ بگوشم رسیدازظفرپادشاہ
ازپی تاریخ آن شکرخداگفتہ ام

بعدرتق وفتق سلطنت وبندوبست مملکت سادات خان بہادرکہ ازنجبای
ایران بودبرنظامت کشمیرمختارساخت وی ازجانب خودعلی محمدخان نائب
صوبہ فرستاد۔

علی محمدخان درسنہ ۲۵ اللہ ازجانب سادات خان رتبۂ نیابت
حاصل کردہ وارد خطہ گردید۔ عنایت اللہ خان ازینجابرآمدہ بحرمین الشریفین
نہضت ساخت۔ وعلی محمدبانتظام مہام حکومت پرداخت۔ چون مظفرخان
بمبو درعہد عنایت اللہ خان متصرف دراوہ وکرناوشدہ بودبلکہ علاقۂ
کامراج رادست اندازی میکرد۔ علی محمدخان باجمعیت افواج شاہی
ومعاضدت رؤسا ومنصبداران شہربنداری مردم بمبویورش فرمود۔
محمدہیبت پسرمحمدمظفربمصالحۂ فروتنی پیش آمدہ کسانیکہ اسیربردہ بود
خلاص ساخت۔ ناظم صوبہ معزالدین پسرمحمدہیبت رابوعمال آوردہ بلدۃ
الامارت رجعت کرد۔ درینجاعبدالعظیم خان[1] دیوان صوبہ برعلی محمدغالب

---

[1] بقول خواجہ محمداعظم یکے ازاکابرایران وصاحب کمال بود (واقعات کشمیرصفحہ ۲۱۸)۔

سلوکی میکرد و علی محمد او را گوشمالی داده باصلاح آورد۔

همدران ایام عبدالرزاق پسر عبدالفتاح گوجر زمیندار بنوچہ شورش برداشتہ علی محمد بمواخذۂ او لشکر کشیدہ گرفتار ساختہ و باج و خراج و پیش کش ازو گرفتہ چندگاہ در میان شہر پریشان کردہ عاقبت مرخص نمود۔ پس علی محمد خان دست تغلب را از کردہ بدعات موفور مثل زر ہوائی وغیرہ احداث فرمود و در بخشش و آزار مردم گرمجوشی کردہ شکایت او بحضور رفتہ معزول شد۔ حکومت او دو سال و چہار ماہ بود۔[1]

اعظم خان در ۱۱۲۷ھ[2] از جانب سادات خان بر نیابت صوبہ منتقل گشتہ یک سال بحکومت گذرانید۔

علی محمد خان مرتبۂ ثانی در ۱۱۲۸ھ بر نیابت صوبہ افتخار یافتہ ہمگی یکسال بحکومت بسر برد۔

احترام خان در ۱۱۲۹ھ[3] بہ نیابت سادات خان ورود یافتہ ہمگی ہفدہ روز حکومت کردہ سادات خان از نظامت صوبہ معزول شد۔ و عنایت اللہ خان از حرمین مراجعت نمودہ مورد تفضلات شاہی گردید و مرتبۂ دوم بر صوبہ داری کشمیر اقتدار یافت۔ وی از جانب خود میر احمد خان کہ در انتظام امور مملکت شہرتے داشت نایب ساخت۔

میر احمد خان[4] در ۱۱۲۹ھ از جانب عنایت اللہ خان بر نیابت صوبہ

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۸۔ [2] مطابق ۱۷۱۴ء۔

[3] مطابق ۱۷۱۶ء۔ [4] پسر میر احمد خان کلان متوفی ۱۱۲۱ھ۔

سربلندی یافته در انتظام امور ملکی و در نصفت و احسان قاصی و دانی بخوبی پرداخت. اعالی و ادانی را دلخوش ساخت. و متمردان و متغلبان بدعنیان را مذلت و نکبت افزود. عرصه سه سال در عدل و انصاف بسر برد.

در ۱۱۲۸ھ[1] فرخ سیر را علت ناسور عارض شد که به هیچ علاج مندمل نگشت. عاقبت بدستکاری ڈاکٹر ہملٹن صاحب التیام یافت. و از حضور ڈاکٹر موصوف بخواستن انعام مجاز شده ڈاکٹر موصوف[2] بنظر رعایت قوم خود استدعای فرمان شاہی متضمن عطای اراضی و اجرای حقوق تجارت انگریزی و انداختن کوٹھی ہای تجارت در ممالک ہندوستان عموماً عوض انعام التماس نمود. فرخ سیر حسب مدعای او فرمان شاہی نوشته داده ہمان روز بنیاد سلطنت انگریزی در قلمرو ہند قائم گشت.

ہمدران ایام بندا[3] سنگه چیله گورو گوبند سنگه باز خروج کرده قصبه جات بسیار را غارت نمود. فرخ سیر آن باغی گرفتار آورده بقتل رسانید و از متابعان او ہفتصد کس بدار آویخت.

---

[1] مطابق ۱۷۱۵ء۔

[2] بقول اروین درخواست ڈکٹر ہملٹن برائے منسوخی محصول بود که منجانب مرشد قلی خان حاکم بنگاله بعد از عهد عالمگیر بر اموال انگلیسی عاید شده بود (البیٹر مغلس ص ۳۰۶)

[3] بروایت خافی خان بندا در ۱۱۲۸ھ بدست عبدالصمد خان دلیر جنگ و دیگر امرائے مغلیه دستگیر شده بقتل رسید۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به منتخب اللباب خافی خان ص ۷۶۱ ــ ۷۶۲

مدعا کہ در ایام حکومت فرخ سیر سادات بارہہ[1] غلبہ یافتہ بغالب سلوکی وخود رائی کار میکردند۔ پادشاہ از مخالفت وسرکشی آنہا ہمیشہ متردد می بود واز راہ قصور تدبیر وحکمت تقدیر پادشاہ اعتقاد خان را قمقام الدولہ خطاب بخشیدہ انتظام مہام مملکت بطور او گذاشت۔ ومحمد مراد[2] خان میر توزک را

---

[1] مورث اعلی سادات بارہہ ابوالفرح ساکن واسط (عراق) بود۔ سادات بارہہ در قرون وسطی بہ ہندوستان وارد شدہ اولاً در چہار دیہات کہ داخل سرکار پٹیالہ بود سکونت پذیر گشتند۔ بعد ازاں مابین میرٹھ وسہارنپور (در ولایت اُترپردیش ہند) رخت اقامت انداختند۔ در وجہ تسمیہ "بارہہ" اختلاف است غالباً مراد از "بارہہ" دوازدہ دیہات است، مسکن این قبیلہ بود۔ از عہد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ بشجاعت وجوانمردی ممتاز بودند ورواتیاً در مہمات ملکی ہراول لشکر ایشان مختص بود۔ در عہد محمد فرخ سیر قطب الملک سید حسن علی خان وامیر الامرا سید حسین علی خان از سادات بارہہ در سیاست ملکی مالک جزو کل گشتند۔ چوں فرخ سیر محمد مراد خان کشمیری میر توزک را بہ لقب اعتماد خان بہا در قمقام الدولہ سرفراز کرد سید حسین علی بر آشفت واز مستقر نیابت دکن آمدہ قلعہ ودولت خانہ شاہی را محصور کرد۔ فرخ سیر دست گیر شدہ بقتل رسید۔ (لیٹر مغلس ص ۲۰۱)

[2] مراد از محمد مراد خان میر توزک غیر از اعتقاد خان قمقام الدولہ نیست۔ وآنکہ حسن فہمیدہ است کلیۃً سہو است۔

اعتقاد خان فرخ شاہی محمد مراد نام کشمیری الاصل بود۔ در عہد خلد منزل بوکالت جہاندار شاہ بمنصب ہزاری وخطاب وکالت خانی امتیاز داشت

در پیشگاہ خود رتبہ و منزلت افراشت۔ ازیں رو سادات بدول گشتہ

۴۴

و در ایام جہاندار شاہ ترقی کردہ چوں نوبت سلطنت محمد فرخ رسید

داخل کشتنیہا گشت۔ امّا ربط سابق با سادات بارہہ باعث جان بخشی

او شدہ منصب ہزار و پانصدی و خطاب محمد مراد خان یافت۔ و داخل

یساولان ترک گردید۔ چوں محمد امین خان بخشئ دوم بہ مالوہ رخصت یافت

(تا شاید سد راہ امیر الامراء (حسین علی خان) از دکن تو اند شد) در کوچ

توقف میکرد، محمد مراد خان بہ سزاولی تعئین گشت۔ چو بادشاہ محمد فرخ سیر

بنابر مخالفت با سادات بارہہ مکدر و متالم بود، ہر روز فکرے تازہ

و مشورتے نو در استیصال آنہا می نمود و از کم فطرتی و بے جرأتی بجائے

نمی رسید۔ روزے وکالت خان (مراد خان) قابو یافتہ بہ بادشاہ

بہ نیرنگئ فسون و افسانہ چناں باغ سبز جلوہ داد کہ فرخ سیر فریفتۂ او

گشت و در ہمہ کار ہا محرم ہمراز و یار دمساز کردہ در ایام معدود

بہ منصب ہفت ہزاری دہ ہزار سوار و بخطاب رکن الدولہ اعتقاد خان

بہادر فرخ شاہی بلند مرتبہ ساخت۔ روزے نبود کہ جواہر ثمینہ و

اجناس نفیسہ باو مرحمت نمی شد۔ سرکار مراد آباد را صوبہ قرار دادہ

موسوم بہ رکن آباد فرمودہ در جاگیرش بطریق التمغا عنایت شد۔ روزے

از فرط خوشی فرمود کہ برائے رتبۂ وزارت بہتر از اعتقاد خان کسے نیست۔

امراکہ از پیش آمد چنیں مرد کم اصل کہ بہ ہرزہ گوئی و بد دہنی شہرۂ عالم

بود راضی نبودند، پہلو تہی کردند۔ چوں ایں خبر بہ قطب الملک رسید او ۴۴

بشورش آمدند چنانچه سید حسن علی خان از اقصای دکهن معین الدین نام شاهزادهٔ جعلی بنیاد کرده با فوجی عظیم در شاه جهان آباد رسید و اعتقاد خان قمقام الدوله با او بمصالحه پیش آمده با همدیگر عهد و پیمان بتاکید ایمان موثق نمودند۔ اعتقاد خان بر قسم آنها اعتبار کرده حراست قلعه و دولت خانه از درون و بیرون بطور کسان آن ناکسان گذاشت۔

---

۴۴ برائے حفظ آبرو به حسین علی خان امیر الامراء نوشت که کار از دست رفته زود از دکن باید رسید۔ چون امیر الامراء از دکن رسید، قطب الملک با پادشاه شکوه و اعادهٔ بے عنایتہا سر کرد۔ محمد فرخ سیر هم برآشفته جواب میداد تا آنکه منجر به حرف هائے خشن شد۔ اعتقاد خان خواست که بسخنانِ ابله فریب میانجی گری نماید۔ ولے چون از طرفین سر رشتهٔ اختیار از دست رفته بود، سید عبد الله او را بدشنام مخاطب ساخته گفت۔ "از قلعه برآرند"۔ پادشاه برخاسته بمحل رفتند۔ و اعتقاد خان بدر بردن غنیمت دانسته راه خانه گرفت۔ بعد مکحول و مقتول شدن محمد فرخ سیر اعتقاد خان مدتے خانه نشین بود۔ چون امیر الامراء به تیغ انتقام کشته گردید، قطب الملک بشاه جهان آباد رفته باستمالت اکثر امرائے قدیم و جدید پرداخت و از آنجمله اعتقاد خان را به بحالی منصب خوشدل ساخته مبلغے بمدد خرج و نگاهداشت رساله داد۔ اما نقش مراد قطب الملک نه نشست۔ اعتقاد خان بچند کروه رفاقت نموده بدهلی برگشت۔ و تا زیست منزوی بوده باجل طبیعی درگذشت۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحه ۳۴۳ تا ۳۴۶)

چوں تصرف دولت خانہ در دست آنہا افتاد بوقت فرصت فرخ سیر گرفتار کردہ مکحول ساختند و مدّت یکماہ در حبس معذب داشتہ بقتل رسانیدند۔[1]

فرخ سیر پادشاہ دین پرور و داد رس بود قدردانی اہل علم و عمل بخوبی می ساخت۔ و در جود و سخا بے ہمتا بود مصوّران و نقّاشان و حرفت گران و شاعران را دوست میداشت۔ از واقعۂ او عالمیان ماتم گرفتند۔ شاعرے[2] گفت۔ تاریخ:۔

دیدی کہ چہ با شاہ گرامی کردند
صد جور و جفا ز روی خامی کردند
تاریخ شہادت شہنشہ دل گفت
"سادات بوی نمک حرامی کردند"[3]

"چشم زخم عالم"[4] نیز تاریخ یافتہ اند۔

---

[1] برائے تفصیل مکحول و مقتول شدن فرخ سیر ملاحظہ کنید منتخب اللباب جلد دوم تصنیف خافی خان از صفحہ ۸۱۵ تا ۸۱۱۔ [2] مراد از مرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی متوفی ۴ صفر ۱۱۳۴ھ مطابق ۲۴ نومبر ۱۷۲۰ء است۔ [3] ۱۱۳۱ھ مطابق ۱۷۱۸/۱۹ء۔ میر عظمت اللہ بیخبر ساکن بلگرام در جواب آں چنیں انشاء کرد ؎

باشاہ سقیم آنچہ شاید کردند　　　از دست حکیم ہرچہ آید کردند
بقراط خرد نسخۂ تاریخ نوشت　　　سادات دوائش آنچہ باید کردند

(واقعات کشمیر ص ۲۱۹)۔

[4] این تاریخ از گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است و جزو ے از یں بیت است:۔

؎ خواست اعظم ز پیر صاف ضمیر　　　دیدہ در "چشم زخم عالم" گفت (ایضاً ص ۲۱۹)۔

بعد واقعۂ فرخ سیر سادات بارہہ کنگاش کردہ شاہزادہ رفیع الدّرجات پسر شاہزادہ رفیع الشان از محبس کشیدہ تخت نشین کردند۔[۱] وی چہار پنج ماہ سلطنت عارضی کردہ بمرض دق از دنیا درگذشت۔[۲] و برادر دوش کہ سلطان رفیع الدولہ نام داشت بر تخت نشانیدہ بخطاب شاہ جہان ثانی مشہور کردند او نیز مثل برادر خود پنج شش ماہ بہ بے استقلالی گذرانیدہ[۳] زمام انتظام جہانداری در دست سادات بارہہ بود۔

همدراں ایام نیکوسیر پسر سلطان محمد اکبر بن عالمگیر در اکبر آباد خروج کردہ علم بغاوت افراشت۔ و شاہ جہان ثانی با فوج فراوان بمدافعت او جانب اکبر آباد متوجہ شدہ در اثنای راہ بقضای خود از جہان درگذشت پس سادات بارہہ نیکوسیر را مهزوم کردہ در انتظام سلطنت متردّد

---

۱ جلوس رفیع الدرجات بر تخت دہلی نہم ربیع الآخر مطابق دہم اسفندار یک پاس و چہار گہری از روز چہارشنبہ سنہ ہزار و صد و سی و یک ہجری مطابق ۲۸ فروری ۱۷۱۹ء بعمل آمد۔ دریں وقت بیست سال از مرحلۂ عمرش گذشتہ بود۔ "وارث تاج" تاریخ ولادت او یافتہ بودند۔ (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۱۶)۔

۲ وے بقول خافی خان مدّت سلطنت رفیع الدرجات کہ ملقب با بوالبرکات خان بود۔ سہ ماہ و دہ روز بود (ایضاً صفحہ ۸۳۰)۔

۳ رفیع الدولہ بتاریخ ۱۹ رجب ۱۱۳۱ھ بر تخت سلطنت جلوس فرمود سہ ماہ و ہژدہ روز حکومت کردہ چہارم یا پنجم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ از عارضۂ طبعی از جہان درگذشت سیزدہم ذیقعدہ مطابق ۲۱ ستمبر ۱۷۱۹ء در جوار درگاہ حضرت قطب الدین

شدند و بعد کنکاش سبیا محمد شاہ کہ در قلعۂ سلیم گڈھ محبوس بود شباشب از آنجا کشیدہ در اکبر آباد رسانیدہ بر تخت نشانیدند۔

ناصر الدین محمد پادشاہ غازی در ۱۱۳۲ھ محمد شاہ ابن شاہ جہان

ثانی بتائید آسمانی و معاضدت سادات بارہہ و اعیان مملکت بر سریر حکمرانی جلوس کردہ تاج جہانبانی بر سر داد "ظل رب" تاریخ جلوس اوست۔ نام اصلی او روشن اختر بود۔ طبعی موزون داشت این شعر از وست۔ بیت :-

یاد در ہر صبح ہر فکر بر جاں کشش کنید
عاشقاں شب میرود زنجیر بر پایش کنید

محمد شاہ چون باعانت رب العزت از ظلمت خانۂ کربت بر آمدہ خود را شہنشاہ ہندوستان میدید سراسیمہ حیران می شد۔ در صغر سن بغیر مادر خود کسی را انیس و دمساز خود نمی دانست ہمگی نشست و برخاست در بار با خفیا را و بود۔ تتمہ زمام اختیار مملکت در دست امرا و ارکان دولت داشت و امرای ترکی نژاد و سادات بارہہ در ضمن منجاصم یکدیگر شدہ بودند۔ محمد شاہ را مادر خود وصیت نمود کہ حضرات سادات خود خواہ و حرام نمک ہستند ہرگز نہ کہ میدانند امرای ترکی نژاد را در ضمن تقویت و جمعیت نمایند و سادات بداندیش را بپاداش کردار خویش رسانند۔ بموجب آن محمد شاہ با امرای ترکی در ضمن اتفاق کردہ سادات را آہستہ

۴۴ مدفون شد (لیٹر مغلس صفحہ ۲۳۲ ، ۴۴) —

سلہ و بقول خافی خان ناصر الدین ابو المظفر محمد شاہ پادشاہ بتاریخ یازدہم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ مطابق ۲۸ ستمبر ۱۷۱۹ء سریر آرائے ہندوستان گردید (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۴۱)۔

آہستہ تنزل نمودند۔ چنانچہ نظام الملک[1] فتح جنگ شورش برداشتہ اکثر حکام دکھن

[1] نظام الملک آصف جاہ نبیرزادۂ عابد خان ولد عالم شیخ از عظمائے سمرقند بود۔
عابد خان در عہد شاہ جہان وارد ہندوستان گردید و بخدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب
شرف اندوز گشت۔ جدّ مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است۔

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدّین خان بود۔ نام اصلی وی میر قمر الدّین
بود۔ و سال میلادش ۱۰۸۲ھ مطابق (۱۶۷۱ء) است۔ در ریعانِ شباب مطرح انظار
خلد مکان (عالمگیر) بود۔ بہ منصب چہار ہزاری و خطاب چین قلیچ خان سرفراز گردید و در
تسخیر قلعۂ واکنکیرہ مصدر تردّدات نمایان گردیدہ باضافۂ ہزاری بہ منصب پنج ہزاری عروج
نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہ ہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ
ملتزم ہیچ طرف نگردید۔ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بہادر
فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری مباہی ساخت و بہ نظم دکن مامور فرمود۔ چون ایالت بہ امیر الامراء
سید حسین علی خان بارہہ قرار گرفت۔ حکومت مراد آباد بوے تفویض یافت۔ در ۱۱۳۷ھ بعد از
مقتول شدن مبارز خان تمام ممالک دکن بہ نواب مسلم گشت۔ بعد ازین پادشاہ دہلی باستمالت
نواب کوشید و ہمیشہ بارسال فرامین عنایات و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین
ایام بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ در ۱۱۶۱ھ خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہ
جہان آباد گرم شد۔ نواب باقتضائے مصلحت ملکی از اورنگ آباد بہ سمت برہانپور نہضت فرمود۔
در برہانپور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔
نواب آصف جاہ را درین ایام مرضے شدید عارض شد۔ بہمان حالت ۲۷ جمادی الاولی خیمہ
جانب اورنگ آباد برآورد۔ بیماری روز بروز قوت می گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ

کہ از طرف سادات بارہہ در آنجا فرمان روا شدہ بودند، مغلوب و مقتول ساختہ آں سواد در قبضۂ اختیار خود در آورد۔ و محمد شاہ امیر الامرا سید حسن علی خان[1] با عسکر سلطانی رایت جہانبانی فرا شتہ بمدافعت نظام الملک متوجہ دکہن شدند۔ میر حیدر[2] خان کہ از سرداران فوج محمد امین[3] خان بخشی دوم بود از چندگاہ بموافقت بعضی امرا بر سادات بارہہ قابو می جست۔ بنا بران میر حیدر خان باشارۂ محمد امین خان سر راہ منتظر وقت ماندہ بہ بہانۂ مطلبے در عین سواری ہمراہ سید علی خان قدم بقدم می رفت چوں موقع دانست خنجر از نعل کشیدہ شکمش چاک کردہ بر خاک مذلت انداخت۔ ہمراہیان امیر الامرا میر حیدر خان را ریزہ ریزہ کردند طرفہ آشوبے برخاست و بقیۂ سادات کہ در

۴۴

وقت عصر ۱۱۶۱ھ (۱۷۴۷ء) رایت بملک جاودانی برافراخت۔ در روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہ در پایان مرقد شیخ زین الدین بہ قبلہ مدفن یافت میر غلام علی آزاد تاریخ رحلتش "متوجہ بہشت" گفتہ است۔ نظام الدولہ بہادر ناصر جنگ (شہید ۱۱۶۴ھ) کہ بعد وے وارث تخت شد از فرزندانش بود (ملخص از مآثر الامرا جلد سوم از صفحہ ۸۳۷ تا ۸۴۸)۔

[1] صحیح: سید حسین علی خان است۔ و آنکہ مذکور است غالباً سہو ناسخ است۔

[2] صحیح: حیدر بیگ۔ [3] محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان جد نظام الملک آصف جاہ و قاضی بلدۂ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم بالاستقلال داشت۔ و بطوریکہ در متن مذکور است بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت۔ اما بعد وزارت اجل فرصت نداد و در ایام معدود کہ عبارت از سہ ماہ باشد بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۷۲۱ء در گذشت۔

(لیٹر مغلس جلد دوم صفحہ ۱۰۴ - و مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۴)۔

لشکر حاضر بودند با فوج محمد امین بجنگ پیوستند۔ محمد امین بر سمند غیرت و کین سوار شدہ محمد شاہ از میان لشکر سادات بجانب خود کشید بردہ پس بکمال جلادت و تمکین جنود سادات مغلوب و منہزم ساخت۔ و محمد شاہ او را بر مسند وزارت اقتدار دادہ بخطاب اعتماد الدولہ سربلندی بخشید۔ و قطب الملک سید عبد اللہ خان[1] برادر کلان سید حسین علی خان[2] کہ ہنگام مہم نیکو سیر در شاہ جہان آباد برای تنسیق و تنظیم آن سواد مستقل ماندہ بود باستماع خبر قتل برادر و فسادہای دیگر سلطان ابراہیم پسر کلان رفیع الشان از محبس قلعہ آوردہ بسلطنت برداشت۔ و خود با جمعیت لشکر آراستہ محاربت افراشتہ در مضافات دہلی بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید لشکر محمد شاہ فتح یاب شدہ مخالفان ہزیمت خوردند و سلطان ابراہیم و سید عبد اللہ بعد حبس شدید

---

[1] قطب الملک سید عبد اللہ خان حسن علی نام داشت۔ وزیر اعظم محمد فرخ سیر بادشاہ بود قطب الملک در عہد خلد مکان (اورنگ زیب) بہ خطاب خانی و فوجداری ندربار و سلطان پور (از توابع بگلانہ) سرفرازی یافت۔ بعد ازاں بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔ و بعد ازاں بہ صوبیداری الہ آباد ممتاز بود۔ در عہد محمد فرخ سیر بہ منصب ہفت ہزاری، ہزار سوار و خطاب سید عبد اللہ خان قطب الملک بہادر، یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایہ گشت۔ در اوائل عہد محمد شاہ در معرکۂ حسن پور بتاریخ ۱۳ محرم الحرام ۱۱۳۳ھ بدست حیدر قلی خان میر آتش گرفتار شد۔ حیدر قلی خان قطب الملک را مسموم کردہ بتاریخ سلخ ذی الحجہ ۱۱۳۵ھ راہی عدم ساخت۔ قبرش در شاہ جہان آباد است۔ از آثار او ست نہر پٹ پر گنج واقع شاہ جہان آباد کہ از بے آبی حکم کربلا داشت۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰۔

[2] امیر الامراء سید حسین علی خان برادر خورد قطب الملک عبد اللہ خان بود۔ ششم ذی الحجہ ۱۱۳۲ھ

بقتل رسیدند۔[1]

مدعا کہ امرای ترکی نژاد بہ حمایت پادشاہ اعتبار و اقتدار بہم رسانیدہ سادات بد اندیش بپاداش کردار خویش از نشیمن دربار گمنام شدند و پادشاہ بتقویت امرای خود در رتق و فتق امور مملکت و حل و عقد مہام سلطنت بکام دل پرداختہ ہمیشہ در عیش و عشرت مشغول ہمی بود۔ و اعیان مملکت کار و بار سلطنت بمذاق خود می کردند۔ میر احمد خان کہ از جانب عنایت اللہ خان در ایام انقلاب سلطنت نائب مناب صوبہ داری کشمیر شدہ بود در انتظام مملکت بخوبی جانفشانی می ساخت۔

در آخر حکومت او و اوائل جلوس پادشاہ در ۱۱۳۲ھ[2] واقعۂ ہائلہ فساد شیعہ و ہنود در ملک واقع شد کہ تشریح آں در حصۂ اول[3] مفصل مرقوم است۔

بدست میر حیدر بحالت خواندن نماز مقتول گردید۔ قبرش در اجمیر در جوار پدرش سید عبداللہ خان است۔ میر عبدالجلیل حسینی واسطی بلگرامی مرثیہ حسین علی خان گفتہ کہ بتمامہ در مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۳۶ ثبت است۔ از انجملہ تاریخ وفات است ع "قتل حسین کردیہ یزید لعین ہند" ۱۱۳۲ھ۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۳۲۱ تا صفحہ ۳۳۹۔

[1] ۔ رجوع کنید بہ لیٹر مغلس از صفحہ ۷۵ تا ۹۲۔

[2] مطابق ۱۷۱۹ء۔

[3] ۔ رجوع کنید بہ حصۂ اول از صفحہ ۴۸۴ تا صفحہ ۴۸۹۔

خلاصۂ آن این است که ملا عبد النبی[1] ملقب بہ محتوی خان کہ از باریافتگان شاہ عالم بہادر بود بسبب اندک کدورتی بہ نسبت اہل ہنود احکامات شاقہ جاری ساخت و میر احمد خان در اجرای احکامات او تغافل نمود و مردم عوام باغوای محتوی خان بشورش آمدہ فرقۂ ہنود را غارت کردند و در خانہ ہای اکثر اکابر ہنود آتش کشیدہ دودمان ہا تباہ نمودند۔

دران اثنا ناظم خطہ فوج شاہی برای اطفای آتش فساد در شہر فرستادہ مردم عوام از روی غلبہ افواج شاہی را قتل کردند۔ و میر احمد خان در انتظام این امر خطیر عاجز آمدہ ماجرای بلوا بحضور گذرانید۔ عنایت اللہ خان کہ از جانب پادشاہ ناظم صوبہ مقرر بود میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبد اللہ خان دہبیدی را خلعت نیابت پوشیدہ مدت حکومت میر احمد خان سہ سال بود۔

عبد اللہ خان دہبیدی در ۱۱۳۲ھ یکہزار و یکصد سی و دو بر نیابت صوبہ افتخار یافتہ در اطفای نایرہ فساد بسیار کوشش میکرد۔ اما از دست اذیتیۂ عوام و تشتت احکام بکام دل نشدہ ہرج و مرج بدستور ماندہ تباہی و خرابی روز افزون گشت۔ خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضے منصبداران محال صرف خاص را متصرف شدہ مفسدان و باغیان زیادہ تر خیرہ سر شدند و از حضور منشور معزولی عبد اللہ خان رسیدہ ہمگی شش ماہ بحکومت گذرانید۔

مومن خان در ۱۱۳۲ھ از جانب عنایت اللہ خان بر نیابت صوبہ اعتبار

[1] خافی خان بجائے "محتوی خان" "محبوب خان عرف عبد النبی کشمیری" نوشتہ است۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ منتخب اللباب جلد دوم از صفحہ ۸۶۷ تا ۸۷۱۔

یافت۔ روزیکہ در شہرہ پور سید محتوی خان بغرض ملاقات یا برائے عذرخواہی درخانۂ شاہپور خان[1] بخشی کہ از اہل تشیع بود رفتہ در آنجا سید اظہر خان دیوان بیوتات بااتفاق بعضی منصبداران بروز چہارشنبہ ۱۲ ذی قعدہ ۱۱۳۲ھ محتوی خان بقتل[2] رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ میر شمس عراقی

---

[1] صحیح: "میر شاہور خان" منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۶۸ —

[2] خافی خان در کیفیت قتل محبوب خان (عبدالنبی کشمیری) چنیں می نویسد:

"در آخر شوال مومن خان کہ صوبہ داری کشمیر رسیدہ فرود آمد، محبوب خان کہ شرمندۂ افعال و کردار ناصواب خود بود نظر بر اخلاص کہ با خواجہ عبداللہ نام از متعینہ و مشاہیر کشمیر داشت، نزد او رفتہ تکلیف نمود کہ نائب صوبہ را با عزاز در شہر آورد۔ خواجہ عبداللہ از راہ اتحاد رہنمونی نمود کہ شما را نزد میر شاہور خان بخشی رفتن و عذر گناہ خواستن لازم و ضروری است۔ لعدہٗ ہمہ بہ رفاقت برائے آوردن مومن خان رفت۔ محبوب خان بتکلیف خواجہ عبداللہ بخانۂ میر شاہور خان رفت۔ بعد مکالمۂ چند کلمہ صاحب خانہ بہ بہانۂ شغل ضروری برخاست و جمعے از مردم محلۂ جیر بلی و گھگران کہ بخشی آنہا را طلبیدہ در گوشہ و کنار خانہ بہ مصلحت خواجۂ مذکور (خواجہ عبداللہ) پنہان ساختہ چشم براہ محبوب خان بود از گوشہ و کنار برآمدہ غافل بر سر محبوب خان ریختند اول ہر دو پسر خرد سال را کہ ہمیشہ ہمراہ او مولود خواندہ پیش پیش می رفتند بعضو عضو او تکہ پارہ نمودہ او را بعذاب و عقوبت کشتند۔ روز دیگر جماعت مسلمانان بدعوائے خون مقتدائے خود فراہم آمدہ بر سر محلۂ جیر بلی کہ بمذہب تشیع شہرت داشتند و حسن آباد رفتہ شروع بزدن و بستن و کشتن

مشتعل ساختند خانہ‌ہائی اہل تشیع را خاکستر نمودند و رخت و سامان و مال و متاع آنہا بغارت بردند ننگ و ناموس آنہا بباد دادند۔ و ملا شرف الدین پسر مختوی خان بر مسند شیخ الاسلامی نصب کردند۔ چوں از دست مومن خان رتق و فتق سلطنت و نظم و نسق اہل ضلالت صورت پذیر نگشتہ روز بروز آتش فساد و عناد ہیجان یافت۔ عنایت اللہ خان از صوبہ داری مستعفی شدہ از حضور عبد الصمد خان[1] سیف الدولہ بر نظامت صوبہ اقتدار یافت۔ و نا و رود خود عبد اللہ خان دہ بیدی نائب ساخت۔ حکومت مومن خان ہفت ماہ بود

عبد اللہ خان دہ بیدی

در ۱۱۳۳ھ از جانب عبد الصمد خان رایت نیابت افراختہ از دست و تمشیت احکام ملک و تدارک ارباب بغاوت بعمل نیاوردہ ہمگی پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

عبد الصمد خان سیف الدولہ

در ۱۱۳۴ھ یکہزار و یکصد و سی و چہار دہ ماہ

---

۴۴ نمودند" (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۷۰)

[1] سیف الدولہ عبد الصمد خان بہادر دلیر جنگ خواجہ زادہ احراری بود۔ عمش خواجہ ذکریا دو صبیہ داشت یکے باو منسوب بود و یکے در خانہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بہادر۔ نام بردہ در عہد عالمگیری وارد ہندوستان شدہ اولاً بمنصب چہار صدی سرفراز گردید۔ و در عہد خلد منزل بہفت صدی ترقی نمود۔ در عہد سلطان محمد فرخ سیر بمنصب پنج ہزاری پنج ہزار سوار و خطاب دلیر جنگ و تقرر صوبہ داری لاہور لوائے افتخار برافراشت۔ و در ۱۱۲۷ھ بہ سبب استیصال بندا گوروئے سکھاں بمنصب ہفت ہزاری، ہفت ہزار سوار و خطاب سیف الدولہ چہرہ عزت برافروخت۔ در سال پنجم از استیصال عیسیٰ خان تعلقہ دار نام آوری پیدا کرد۔ سال ۱۱۵۰ھ مطابق ۱۷۳۷ء وفات یافت۔ سردار جری خوش نقش بود در رعایت خاطر مردم ولایت خود بیش از بیش منظور داشت (مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۵۱۵ و ۵۱۶ و ۵۱۷)۔

محرم[1] با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ ع خرد دجال آمد از لاہور۔ تاریخ قدوم او یافتہ اند۔ ملا شرف الدین بفریب گرفتار کردہ بقتل رسانید۔ و باغیان و طاغیان و اعیان و ارکان شہر را با خذ جرمانہ و مصادرہ تنبیہ مالی و جانی کردہ از نادیدگل تا خواجہ بازہ بل در عرض راہ پنجاہ کس از مفسدان بدار کشید۔ بیت:۔

ہر کہ بدی کرد بہ بد یار شد
او بہ بد خویش[2] گرفتار شد

اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن و قشقہ کردن و طفلان بمدرسہ فرستادن کہ از مدت یکنیم سال ممنوع بود، تجویز داد۔ و بعد تنبیہ عوام و تدارک انام نشیمن احکام مملکت بکام دل نمودہ بعد انصرام ایام شش ماہ ابو البرکات خان پسر قاضی محمد کاظم و عارف خان برادر امانت خان در پنجا نائب گذاشتہ خود روانہ لاہور شد۔

ابو البرکات خان و عارف خان در ۱۱۳۴ھ از جانب عبد الصمد خان نائب صوبہ شدند۔ چوں باہم دیگر بمنازعت و مخالفت آمیختند در امور مملکت فتور یافتہ ہمگی شش ماہ بحکومت گذرانیدند۔

نجیب خان در ۱۱۳۵ھ بخلافت عبد الصمد خان تا مدت یکسال در انتظام حکومت کشمیر اہتمام نمود۔ دراں ایام عبد الصمد خان از صوبہ داری کشمیر

---

[1] ۱۱۳۴ھ مطابق ۱۷۲۱ء۔ [2] مضمون این شعر بہ بیت ذیل کہ خافی خان در منتخب اللباب (جلد دوم صفحہ ۸۷۰) خود آوردہ است توارد دارد:۔

ہر کسے آنچہ می کند یابد　　بد و نیکی کہ می کند یابد

معزول شدہ اعظم خان بہادر کہ ذکر او گذشت بنظامت صوبہ تعلق یافت و تا رسیدن خود عبید اللہ خان[1] دہ بیدی نائب ساخت۔

اعظم خان بہادر در ۱۱۳۶ھ بر صوبہ داری کشمیر شرف اعتبار یافتہ در انتظام ملک داری انجوبی پرداخت یکے از کسکو یان او بہ نسبت بعضی منصبداران نوعی رنجش و آزار رسانیدہ منصبداران باتفاق بعضی اعیان سر شورش بر داشتہ رخنہ انداز حکومت او شدند۔ دا عظم خان باستمالت و مدارا فساد و عناد آنہا رفع نمود۔

ودر ۱۱۳۶ھ بباعث کثرت باران مزروعات تلف شدہ قحط عظیم برخاست خروار شالی تا ہشت لوپیہ ارزش یافت بنج حکم طلا گرفت خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند۔ آغاز این قحط در حکومت برکات خان شدہ بود لیکن درین سال شدت نمود اثر آن تا دو نیم سال[2] باقی بود۔

بالجملہ اعظم خان قریب یکسال بحکومت بسر بردہ معزولی یافت۔ عنایت اللہ خان مرتبہ سیوم بر صوبہ داری کشمیر شرف و اعتبار حاصل کردہ از طرف خود فخر الدین خان نائب ساخت۔

فخر الدین خان در ۱۱۳۷ھ[3] یکہزار و یکصد و سی و ہفت بر نیابت صوبہ رایت اعتبار افراختہ بحسن اعمال و نیکوئی فعال یکسال بحکومت بسر برد۔ دیہمدران سال عنایت اللہ خان کہ در حضور بود از جہان پُر ملال انتقال نمود۔

---

[1] ولے در واقعات کشمیر "عبید اللہ خان" مذکور است۔

[2] برائے تفصیل این قحط رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

[3] مطابق ۱۷۲۴ء۔

مخفی نماند کہ عنایت اللہ خان ولد میر شکر اللہ ولد میر مومن از اولادان
قاضی موسیٰ شہید بود۔ مادرش بی بی مریم در ہنگام ورود عالمگیر در کشمیر بذریعۂ
مادر خود کہ دختر ملا شریف میر عدل بود برائی تعلیم و تدریس زیب النساء بیگم
داخل حرمسرای پادشاہی شد۔ رفتہ رفتہ در پیش زیب النساء اعتماد و اعتبار
بہمرسانیدہ کارش ترقی پذیرفت۔

و بعد چندی پسر خود میر عنایت اللہ خان بحضور طلبیدہ بیاوری بخت و
استعداد خود بر مناصب عالیہ افتخار یافت و در پیشگاہ عالمگیر اختصاص و اعتماد
کلی حاصل نمود۔ و از علم و آداب و ضبط اوقات و ادراک معلومات و حسن صورت
و سیرت و تدبیر و توقیر و تمکین امتیاز تمام داشت سہ بار بحکومت کشمیر اقتدار
یافت۔ و در عہد عالم بہادر[1] میر سامان بود پسرش ہدایت اللہ خان کہ بخطاب
وزارت خان معروف بود نائب وزارت اعلیٰ شدہ اکثر خدمات کشمیر تعلق بایشان
داشت بعد وفات او عقیدت خان بہا در صوبہ دار کشمیر شدہ ابوالبرکات خان
را از طرف خود نائب ساخت۔

ابو البرکات خان

مرتبۂ دوم در ۱۱۳۸ھ بر صوبۂ کشمیر حکمران شدہ
در انتظام امور مملکت سستی پذیرفت و بعد دو سال شکایت او بحضور رفتہ
از آنجا بتغیر عقیدت خان آغر خان رتبۂ صوبہ داری یافت۔ و تا رسیدن خود
میر صدیق خان بخشی نائب ساخت۔

آغر خان[2]

اوایل ذوالحجہ ۱۱۴۰ھ لوای صوبہ داری افراشتہ شش ماہ

---

[1] شاہ عالم بہادر۔ [2] آغر خان ثانی پسر آغر خان کلان متوفی ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ء

باستقلال مزاج در حسن اعمال و صفای افعال بسر برد. عاقبت باغوای اہل خلاف و مردم جہلاف از جادۂ انصاف انحراف کردہ در جور و اعتساف پای استقامت افشرد و مرتکب افعال قبیحہ گشت. ابوالبرکات خان کہ در امور جود و جفایش سدّ راہ می شد. بخدع و فریب او را رتبہ پیشکارگی دادہ غافل ساخت. تا آنکہ ببہانہ گرفتار کردہ در حضور روانہ نمود. و بعد مدافعت او دست ظلم و فساد دراز کردہ عالمی بباد داد. از ہر کسے بخد بعث بدبا بازی مصادرہ و جرمانہ ہا گرفتہ بے محابا تاخت و تاراج نمود اعیان ملک و اشراف خلق را نقد و جنس بتطاول بردہ آشوبے برداشت۔

ازیں جہت از مردمان مصیبت زدہ کشمیر نالشہا بحضور رفت و بحمایت روشن الدولہ ظفر خان بخشی سوم کہ در حضور سرپرست او بود مؤثر شد و اعیان کشمیر از جور و جفا و تطاول و تاراج او بجان آمدہ باتفاق و اجتماع رایت منازعت و مخالفت با او افراختند و زیادہ بر دو ماہ بمجادلہ و مقابلۂ او پرداختہ عاجز نمودند۔

درین اثنا موجب تقدیر ظفر خان بخشی در مسجد جامع دہلی از دست وزیر پاپوشہای سخت خوردہ عزت خود درباخت و بجای خود دانست کہ این ہمہ سرگذشت از دعای آہ سرد مردم کشمیر بر سر من گذشت. بنابران تغیر آغر خان راضی گشت. پیشتر ازان مردمان کشمیر او را مغلوب کردہ در بارہ محلہ رسانیدہ بودند سیزدہم رمضان ۱۱۴۱ھ[1] سرنامہ عزل خواندہ روانہ ہندوستان گشت طبعے موزون

---

[۴۴] بود. و از اولاد حسین قلی بود کہ در سلطنت فردوس آشیانی (شاہ جہان پادشاہ) بہ منصب ہزار و پانصدی ہشتصد سوار و خطاب خانی فائز بود (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۴)۔

[1] مطابق ۱۷۲۸ء۔

داشت این غزل از واردات طبع است۔ غزل۔

بخم ابروئی نگارِ قسم ... بدم تیغ آبدار قسم
خط او آیتِ ہدایت شد ... بسر مصحف غبار قسم
کار شمشیر میکند ابرو ... بہ علی و بہ ذوالفقار قسم
دیدہ غیر ترا نمی بیند ... یک قسم صد قسم ہزار قسم

آخر خان ہمگی یکسال بحکومت گذرانیدہ بتغیر او میر خان بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔

ابوالبرکات خان مرتبۂ سوم در ۱۱۲۱ھ از جانب امیر خان خلعت نیابت صوبہ پوشید تا رسیدن خود جلیل[2] الدین خان نائب ساخت۔ و خود در ۱۱۲۲ھ بہ کشمیر رسیدہ بقدر دو سال در نیابت گذرانید۔

احترام خان ۔ د تغیر برکات خان بہ نیابت امیر خان در ۱۱۲۴ھ بر حکومت صوبہ مسلط گشت نام بردہ در کشمیر رسیدہ بہ سبب خامی فصل کہ در ۱۱۲۳ھ حادث شدہ بود آتش قحط افروختہ شد۔ احترام خان بترغیب[1] کیشان اینجا ہر کس را بجہت غلہ معترض گشتہ طرفہ ہجومی و شہر آشوبے بعمل آمد۔ مردم عوام بہ سبب اضطراب و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت[3] خان داروغۂ

---

[1] در واقعات کشمیر بجائے "او" "تو" آمدہ است (ص ۲۴۳)۔

[2] اما در واقعات کشمیر (صفحہ ۲۴۳) "شکیل الدین خان"۔

[3] بروایت خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نام فضیلت خان مولانا عنایت اللہ خان بود۔ مرد ہیرج ہشتاد سال عمر بدرس و افادہ گذرانید و تبحر زیادہ داشت۔ در ہندوستان و کشمیر ۲۴۴

عدالت و محمد اشرف خان مفتی را برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ در مسجد جامع بردند و در آنجا ہنگامہ شغو غا کردہ ہر دو فاضل بقتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار را بتہمت غلہ داری غارت کردہ بآتش افروختند۔ تاریخ:۔

صد حیف ز افعال شیاطین سفینہ
گشتند ز بس مرتکب فعل کریہہ
دل با سر بیداد بسال تاریخ
میگفت زہے شہادت ہر دو فقیہ

چوں شور شہر و فساد در شہر استیلا یافت احترام خان از پایۂ حرمت افتاد درین ضمن ابو البرکات خان بیدل شدہ مخالفت و بخاطر آورد۔ روز جمعہ احترام خان در مسجد جامع آمدہ ابو البرکات خان در خانقاہ معلی رفت۔ احترام خان از مسجد جامع جماعتی کثیر ہمراہ گرفتہ برای مخاصمت ابو البرکات خان مستعد گشت۔ چوں با ہمدیگر چہرہ شدند بہ مشت و خشت پیوستند۔ عاقبت کار بمحاربہ و مقاتلہ رسید مردم شہر و خانقاہ معلی امداد ابو البرکات خان نمودہ احترام خان

خدمات پادشاہی را بہ تقدیم رسانیدہ اکابر را دیدہ بود۔ شہادت این ہر دو عالمان بزرگوار بروز جمعہ ۱۱۴۳ھ واقع شد (واقعات کشمیر ۲۴۳)۔

ؔ این تاریخ و تاریخ دیگر ہم از گفتہ ہائے خواجہ اعظم دیدہ مری است۔ در واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۴ مذکور است:۔

دی بہر شاہ شہید مفتی دین | اعظم گہر اشک بسوز می سفت
تاریخ شہادتش ز دل پرسیدم | با آہ زہے سعادت اشرف گفت

را شکست دادند۔ و احترام خان بیچارہ بہ زاری ازاں مہلکہ جان بسلامت برد۔
چوں شکایت فساد و عناد احترام خان امیر خان اصغا کرد فرمان نیابت بنام
ابوالبرکات خان ارسال داشت۔ حکومت احترام خان شش ماہ بود۔
ابوالبرکات خان مرتبۂ چہارم در ۱۱۴۴ھ[1] بفرمان امیر خان رایت
نیابت افراشتہ در انتظام حکومت پرداخت۔ دراں سال راجہ ہیبت خان مرزبان
مظفر آباد سر شورش برداشتہ بر کامراج تاخت آوردہ مال و مواشی مردم و
محصولات بتاراج برد۔ ابوالبرکات خان با عسکر شاہی برای سرکوبی متمردان یورش
کردہ در موضع گنگل رایت افراشت۔ و مردم بمو[2] در شعاب جبال مخفی ماندہ بوقت فرصت
بر لشکر شاہی شبخون آوردہ جمعی کثیر بقتل رسانیدند۔ و مختار ملک پسر نامدار ملک
شاہ آبادو جمعی دیگر از سرداران عسکر کشتہ شدند۔ ہمانروز ایں حادثہ در موضع گنگل
رو داد و در شہر یک پہر روز گذشتہ[3] خانقاہ معلی بغیر سبب از بالای سقف اعلی مشتعل
گشت۔ وتا دو پہر روز بزمین نشست۔ تاریخ سوختن آں "آتش تجلی"[۱۱۴۴] گفتند۔
خادمان خانقاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتند۔ ایں ہر دو واقعہ در یک سال
بظہور پیوست۔
بہر حال ابوالبرکات خان گونہ صلح با مردم مظفر آباد نمودہ بجانب شہر
رجعت نمود۔
و در ۱۱۴۵ھ ابوالبرکات خان بتجدید تعمیر خانقاہ معلی پرداختہ از کردۂ

---

[1] مطابق ۱۷۳۱ء۔ [2] صحیح : بمبہ۔

[3] بروایت واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۴ "روز پنجشنبہ"۔

سابقہ بترتیب تزئین عجیب آراست۔ "کعبۃ البرکات" ۔ تاریخ است۔[1]

در ۱۱۴۲ھ بسبب کثرت بارش کہ ہشت روز متراکم بود سیلابی وقوع آمد۔ ہزاران خانہ ہا تباہ شدند و مزروعات تلف گشتند۔ تا مدت یکماہ آب در میان خانہ ہا و میدان ہا موجود بود۔ آخر ہماں سال در شب بیست و دوم شہر ذیقعدہ زمین زمان در جنبش آمد بسببِ زلزلہ شدید شور قیامت برخاست۔ ہزاران خانہ ہا برباد رفت و ہزاران جان ہا ضایع گشت۔ قریب[2] ۳ ماہ این زلزلہ در دولہ بود۔ اما مثل دفعہ اول شدت نداشت۔ در شب روز چند بار جنبش می فرمود۔ تاریخ این زلزلہ از آیۂ کریمہ "ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیداً" ۔ یافتہ اند۔

در ۱۱۴۹ھ امیر خان از نظامت صوبہ معطل گشتہ دل دلیر خان کہ از مردمان پانی پت بود بر صوبہ داری کشمیر اختصاص یافت و نیابت خود بنام ابوالبرکات خان بدستور مستقل داشت و خود عرصہ یکسال در لاہور گذرانید۔

تطاول

ہمدراں ایام راجہ ہیبت خان از مظفر آباد باز بشورش آمدہ دست و تاراج در کامراج انداخت۔ و ابوالبرکات خان میر جعفر کنٹھ باجمعی از معاونان و لشکر مبارزان برای دفع آفت مردم بمو مامور فرمود و میر جعفر ہیبت خان را استمالت دلاسا نمودہ از دستبرد مردم باز داشت۔ پس باجنود خود مظفر و منصور بشہر رجعت نمودہ ابوالبرکات میر جعفر را نوعی قدر و منزلت نیفزود۔ و بتحریک او مردم بمبو باز

---

[1] تاریخ مزبور از گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب واقعات کشمیر است۔ بقول شں "این بنائے چہارم خانقاہ است" ص ۲۴۴ ۔ [2] ۱۱۴۸ھ مطابق ۱۷۳۵ء۔ [3] متوفی ۱۱۴۸ھ ۔

بشورش آمده حدود دکامراج را غارت کردند۔ ابوالبرکات خان میر جعفر و جمعی از منصبداران
پادشاہی بہمراہی فرزند خود بمدافعه و مقابلهٔ آنہا مامور ساخت۔ چون در بارهمولم
رسیدند منصبداران نفاذ این امر مالایطاق بر خود دشوار و شاق دانسته بنابر تعویق
نفاق تو تہمات و تحریکات بی اجازت ناظم بشہر معاودت نمودند۔ اہل شہر ہم بسبب بعض
اطوار ناہموار او دلگیر بودند۔ پس مردم عام و خاص عام با میر جعفر یکدل و یکزبان گشته
بخصومت نایب کمر بستند و در روز غرهٔ رجب ۱۱۴۹ھ بکهای شہر شکسته علم بغاوت
افراشتند۔ و بحرب و ضرب مجادله پیوستند۔ ابوالبرکات خان اطراف شہر را آتش کشید
قریب بیست ہزار خانه در دو پہر روز بیان مشعل فروخته تا عرصهٔ سه ماه جنگ و جدل
و رد و بدل قایم بود۔

ہمدرین عرصه آتشهای بسیار واقع شد چون ایام مخاصمت بطول انجامید
مردم شہر اندک سرد شده محمد جعفر و منصبداران ہم سستی پذیرفتند اما ابوالبرکات خان
در پنجه چهه رفته از عبدالرزاق چودری استمداد کرده گروہی از مردم پنجه چهه برای
اعانت و حمایت خود ہمراه آورد و محمد جعفر امانت خان عموزادهٔ برکات خان را با خود
متفق کرده ۱۴ محرم ۱۱۵۰ھ معرکهٔ حرب و ضرب برپا ساخت و از جانبین بسیاری تلف شدند
چون مردم عوام معاون محمد جعفر بودند موجب آن ابوالبرکات ہزیمت خورده بجانب لاہور
فرار اختیار نمود۔ و مردم عوام خانمان او را آتش کشیده تباه کردند و مال و منال او
بتاراج بردند۔ از حضور دلدلیر خان خلعت صوبه داری یافته از طرف خود جلیل الدین خان
برادر بادگار خان را بحکومت کشمیر مامور ساخت۔ حکومت ابوالبرکات شش سال بود۔

لہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۷ و ۲۴۸۔

جلیل الدین خان اوایل ۱۱۵۰ھ بہ نیابت دل دلیرخان بر حکومت کشمیر استقلال یافت۔ و در عہد او مردم خیرہ سر و حیلہ گر خصوصاً طرفداران محمد جعفر خانہ ہای مردم شہر بتہمت غلہ داری و معاندت سابقہ بسوزانیدند۔ بابا عبدالسلام کہ از احفاد شاہ قاسم حقانی[۱] بود شیوۂ اسلاف خود گذاشتہ بہرزہ گری پیوست و دختر محمد مراد زمیندار بچھی بودہ بعقد آوردہ تصرف جاگیر و مال و منال او ساختہ سرفرازی پیدا ساخت۔ و با متعلقان و منسوبان میر جعفر لوای تغلب و خود داری افراخت۔ و بعد پرخاش طرفین از دست کسان محمد جعفر کشتہ شد۔

مدعا کہ سررشتۂ نظم و نسق از دست رفتہ بی انتظامی بحدی رسید کہ ہر کسی در خانۂ خود حاکم بود۔ چون مشیت امور مملکت از دست ناظم سست عمل بعمل نیامدہ شکایت بحضور رفت۔ ہمدران ایام دل دلیرخان از جہان درگذشتہ تغیر صوبہ دار بعمل آمد۔ مدت حکومت جلیل الدین خان ہمگی ہشت ماہ بود۔

فخرالدولہ برادر روشن الدولہ در ۱۱۵۰ھ[۲] بر صوبہ داری کشمیر استقلال

---

[۱] حضرت شاہ قاسم حقانی از احفاد میر شمس الدین شامی است کہ او در رکاب حضرت علی ثانی بہ کشمیر آمدہ است و ہمین جا توطن کردہ شاہ ممدوح را ملا قاسم می گفتند۔ بحاجی ہم مشہور بود۔ چون با شارۂ حضرت ایشان در عین انکار و ارادہ احتساب جذبہ یافت۔ و بخدمت میر محمد خلیفہ رسیدہ مخاطب بہ شاہ شد۔ در مجاہدات گوئے از اقران برد۔ فتوحات بسیار از شیخ فیض اللہ قادری و شیخ سلیم چشتی حاصل نمودہ در ہزار و سی و سہ ۱۰۳۳ ہجری رحلت فرمود۔ خوارق و کرامات بسیار داشت (ملخص از واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۱)۔

[۲] مطابق ۱۷۳۷ء۔

یافت و تا رسیدن خود قاضی خان نایب ساخت آخر سال بذات خود در کشمیر رسیده چندگاه
در نظم و نسق و تنبیه و تدارک متمردان بخوبی پرداخت و مردم بسیاری به بهانهٔ غله داری و
هنگامه آرائی بر نشانید. و محمد فاروق خان بتهمت غله داری از دست مردم بازاری بهلاکت
رسانید. و جمعی دیگر مثل جلیل الدین خان و قاضی خان و غیرهم بعد اخذ مصادره مقید ساخت.
و محمد جعفر کشته که در سر حد کامراج خود سری میکرد فخر الدوله بوصراوه تاخته از او یکهٔ غرور در
انداخته بجانب کوهپایه که زلمت گاه او بود مفرور ساخت. حکومت وی ده ماه بود.

عنایت الله خان[1]

مشهور به عطیة الله خان[2] پسر عنایت الله خان مرحوم که بعد
فوت پدر بخطاب عنایت الله خانی از حضور ملقب شده بود. در ۱۱۵۱ھ بر حکومت
صوبه داری کشمیر اقتدار یافت. و تا ورود خود عصام الدین خان نایب ساخت. فخر الدوله
که هنوز در کشمیر بود عصام الدین خان را به بهانهٔ اجتماع مردم قید کرده مبلغ کثیر از وجرمانه
گرفت و از طرف خود دوباره قاضی خان را نایب گماشته خود بجانب دهلی رفت. و بعد رفتن
او عصام الدین خان بر قاضی خان غلبه کرده بر مسند نیابت نشسته چند ماه در حکومت گذرانید
آخر سال پنجاه و یکم نادر شاه در لاهور رسید. فخر الدوله با وزیران او توسل رابطه بهم رسانیده
فرمان حکومت کشمیر از نادر شاه گرفته بجانب کشمیر رجعت نمود. و جمعی از مردم کوهستانی با خود
متفق کرده در ماه محرم ۱۱۵۲ھ یکهزار و یکصد و پنجاه و دو داخل کشمیر شده خیلی کرد و فرو خیالات سروری
در سر داشت. می خواست که سکه و خطبه بنام نادر شاه جاری سازد. مردم عوام سر شورش
بر داشته او را سخن کردن نداده در عرصهٔ چهل روز در تغلب و تسلط گذرانیده مردمان را مضرت
آسیب سخت رسانید. و بعد مصالحهٔ محمد شاه با نادر شاه صوبهٔ کشمیر در تصرف حضور محمد

---

[1] متوفی ۱۱۵۲ھ (واقعات کشمیر صفحه ۲۵۵) -

مانند عطیۃ اللہ خان بدستور بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔ و مردم عام و خاص صغیر و کبیر اتفاق کردہ فخرالدولہ از شہر بدر کردند۔ امّا باغوای بعضی شرار در ہفت چنار قرار کردہ اطراف شہر را آتش کشید و در تاخت و تاراج مردم بیدادی از تیغ گذرانید قریب دو ماہ از جانبین جنگ و جدل و ردّ و بدل بود۔[1]

عاقبت فخرالدولہ مضطر گشتہ راہ فرار اختیار نمود ابوالبرکات خان کہ در لاہور بود از عطیۃ اللہ خان رتبۂ نیابت حاصل کردہ بجانب کشمیر معاودت نمود و بروز برآمدن فخرالدولہ داخل شہر شد۔

انتباہ:۔ مؤرخان سبب پستی سلطنت محمد شاہ چنین ہمچنین می نگارند کہ محمد شاہ از روی حداثت سن و رزالت طبیعت و عدم شجاعت و لیاقت ذاتی زمام اختیار حکومت در دست ارکان دولت نہادہ خود در عیش و عشرت و کامرانی مشغول ہمی بود۔ و ہمیشہ در مصاحبت و ملاعبت نسوان و نغمہ و سرود خنیاگران و ارتکاب شرب شراب کبائر و منکرات و لہو و لعب بطالت و مضحکہ و ظرافت و تمسخر وغیرہ اشتغال و قات بسر می برد و مردم نوجوان و ظریف و بذلہ گوی و شاعرانیں جلیس خود کردہ اشخاص فاضل و بزرگ و دانا را قدر و منزلت نگذاشت۔ عمدۃ الملوک نواب امیر خان[2] کہ در لطیفہ گوئی و بذلہ سنجی دُرفشانی میکرد در مجلس

---

[1] ر۔ک۔ واقعات کشمیر ص ص ۲۵۰، ۲۵۱۔ اما درد تاریخ ورود فخرالدولہ بہادر در کشمیر بجائے ۱۱۵۱ھ، ۱۱۵۲ھ مذکور است۔

[2] امیر خان ملقب بہ نواب عمدۃ الملک متخلص بہ انجام از اولاد شاہ نعمت اللہ ولی و از ندیمان خاص محمد شاہ پادشاہ دہلی (۱۷۰۲ء تا ۱۷۶۱ء) بود۔ در ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء بہ صوبہ داری الہ آباد فائز گشت و بعد ازاں در ۱۱۵۶ھ مطابق ۱۷۴۳ء باذن بہ بارگاہ معلّی طلبیدہ شد۔ بتاریخ

پادشاہ ہمیشہ بزم آرائی و سخندانی می نمود۔

لطیفہ:۔ روزے پادشاہ فرمود کہ اہل درایت فرزنداں را سہ قسم کردہ اند پوت ۔ سوپوت ۔ کپوت ۔ دریں زمانہ ہم کسے را مثلت آں خواہد بود۔ امیر خان گفت کہ حضرت ہر سہ در مجلس عالی بخیر موجود ند۔ پوت یعنی خود جناب سلطان ابن السلطان۔ سوپوت برہان الملک محمد امین[1] در اصل بچہ دہقان ایران ست این وقت بتفقدات گرامی از امرای نامی ست۔ کپوت این خانہ زاد کہ پدرم حاکم کابل بود و بندہ در مجلس عالی ببطالت موسوم برہان الملک گفت

بیت:۔ پسر نوح با بداں بنشست
خاندان نبوتش گم شد

---

۲۳ ذی الحجہ ۱۱۵۱ھ مطابق ۲۶ دسمبر ۱۷۴۲ء قتل شد و در حظیرۂ جد خود خلیل اللہ متصل سرائے روح اللہ خان در دہلی پیوند خاک گردید۔ در فارسی و ریختہ (اردو) اشعار آبدار می گفت (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۱۰۸)۔

[1] محمد امین معروف بہ سعادت خان و ملقب بہ برہان الملک از نجبا خراسان بود مورث اعلٰی نوابان و سلاطین اودھ است۔ پدرش نصیر خان در عہد بہادر شاہ وارد ہند گردید۔ بعد از وفات نصیر خان پسرش محمد امین خان نیز بہند آمد۔ و در آغاز عہد محمد شاہ فوجدار و در ۱۷۲۲ء بجائے راجہ گردھر حاکم مالوہ گردید۔ در ہمیں سال از خطاب برہان الملک مشرف شد۔ محمد امین خان قبل یک روز از غارت مشہور دہلی بتاریخ ۹ ذی الحجہ ۱۱۵۲ھ مطابق ۹ مارچ ۱۷۳۹ء وفات یافت و در مقبرۂ برادرش سعادت خان در دہلی مدفون شد (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۲۹۰)۔

امیر خان گفت حضرت بیت دوم ہم بخوانند۔ بیت:۔

سگِ اصحابِ کہف روزے چند
پئے نیکاں گرفت مردم شد

مدّعا کہ پادشاہ در سیر و شکار و عیش و عشرت مسرور ماندہ امرای حضور در امصار و بلاد بحکومت استیلا یافتہ ہر کسے بخود سری کار میکرد۔ چنانچہ چین قلیچ خان نظام الملک حاکم دکہن و سعادت خان صوبہ اوادھ طوق اطاعت از گردن کشیدہ خود سر شدند و باغیان مرہٹہ ممالک گجرات و مالوہ قبضہ کردہ تا دروازۂ آگرہ غارت میکردند و امرای دربار از روی زُبونی پیام با آنہا نوشتہ دادند۔ چون چراغ انتظام مملکت بے نور گشت بصلاح بعضے مصاحبان آصفجاہ خان کہ در حدود دکہن بود طلبانیدہ مدار المہام جزو و کل فرمودند موصوف الیہ وزارت و مصاحبت عالمگیر کردہ بود چون بدین نوع رنگینی و نازنینی دید ترسید۔ باز ہم در تہذیب اخلاق پادشاہ چندے سعی بلیغ نمود و اوقات شب و روز منقسم ساختہ کار ہای ملکی و مالی وقت بوقت پیش کردن گرفت۔ چون طبیعت پادشاہ بطرف دیگر مایل بود تہذیب او ہیچ مفید نگشت۔

روزے پادشاہ آصف خان را خلعت وزارت بخشیدہ ہمان وقت در حالت نغمہ از یک سازندہ دلخوش شدہ او را نیز برابر آصفجاہ خان خلعت بخشید آصفجاہ رنجیدہ خاطر شدہ در نفاذ امور ملکی پہلو تہی نمود۔ مصاحبان حضور ہم در مقام لعنت آصفجاہ افتادند۔ چنانچہ یکے از امرا در مجلس شاہی گفت کہ آصفجاہ مثل فرادر پیش جبیانی و جست و خیز و جانفشانی می سازد۔ چون آصفجاہ این سخن شنید

گفت اگر ہمین حال تا چند گاہ خواہد ماند بالائی فصیل کنگرہ ہای قلعۂ دہلی میمونہا بازی خواہند ساخت ۔ مدعا آنکہ آصفجاہ بجد لیت و فریب ہایش کردہ در علاقۂ خود بگذشت ۔

ہمدران ایام نادرشاہ تسخیر ایران و خراسان و ترکستان کردہ بر ہندوستان یورش نمود ۔

تسلط یافتن نادرشاہ بر ممالک ایران و توران و خراسان و ہندوستان

مورخان می نگارند کہ اسلاف و اجداد نادرشاہ از قوم افشار الوس ترکمان بودند کہ در عہد شاہ اسماعیل صفوی[1] از بلاد ترکستان آمدہ در خراسان در موضع نادر سکونت اختیار نمودند ۔

در سنہ ۱۱۰۰ھ[2] یکہزار و یکصد یک نادرشاہ متولد گشتہ نامش نادرقلی نہادند و در حالت خوردی آثار جلادت و جوانمردی و شجاعت و بہادری از ناصیۂ او لایح بود چون بسن رشد و تمیز رسید فر اقبال از جبین او جلوہ میداد کارہای

---

[1] متوفی سنہ ۹۳۰ھ مطابق سنہ ۱۵۲۴ میلادی ۔

[2] اما "تولد آنحضرت در یوم شنبہ بیست و ہشتم شہر محرم الحرام سال ہزار و صد ہجری در قلعۂ دستجرد درہ جز در مکانی کہ بالفعل بعمارات عالیہ احداث و بہ مولودخانہ شہرت یافتہ اتفاق افتاد ۔ باسم جد خود محمد ندرقلی بیگ موسوم گردید۔"

(تاریخ جہانگشائے نادری مصنفۂ میرزا مہدی ورق ۱۸ مخطوطہ نمبرہ ۳۲۹ کتابخانہ محکمہ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر)

نادر از وصاد رمیگشت۔ رفتہ رفتہ بہ نادر قلی بیگ شہرت یافت و بہ نیروی ہمت و طاقت جلادت بر اقران دوران سبقت بُردہ طایفۂ افشار و فرقۂ اکراد را محکوم خود گردانید۔ و در حدود کلات آمدہ دست تسبرد و غارت دراز کردہ جمعیتی بہم رسانید و در ۱۱۳۰ھ یکہزار و یکصد و سی در پیش ملک محمد[۱] سیستانی کہ از اولاد میرزا رستم خان بود ملازم شدہ اقتدارے و اعتبارے بہم رسانید۔ و در ہمان حالت شاہزادہ طہماسپ[۲] صفی میرزا پسر شاہ حسین[۳] میرزا بعد مقتول شدن پدر و شاہزادہ ہای دیگر کہ زیادہ از بیست[۴] کس در غلبۂ محمود[۵] خان افغان بقتل رسیدہ بودند با جمعی از متابعان خود در مشہد رسیدہ و اعیان و ارکان شہر مشہد باستقبال او برآمدہ در متابعت و مطاوعت او بانقیاد و اعتقاد

---

[۱] صحیح :- ملک محمود سیستانی (تاریخ جہان کشائے نادری قلمی ورق ۸)۔

[۲] طہماسپ ثانی (۱۷۲۲ء تا ۱۷۳۲ء)۔ [۳] شاہ حسین میرزا صفوی (۱۶۹۴ء تا ۱۷۲۲ء) بر دست اشرف خان عمزادہ میر محمود افغان در اصفہان قتل شد۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بتاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۱۲ مترجمہ سید رضا ج الدین کنتوری، چاپ ۱۹۳۹ء۔

[۴] قتل عام شہزادگان صفویہ بر دست محمود خان بتاریخ ۷ ر فروری ۱۷۲۵ء واقع شد۔ (ایضاً صفحہ ۲۰۹)۔

[۵] متوفی ۱۷۲۵ء۔ محمود خان یا میر محمود خان غلجہ افغان پسر میر اویس (متوفی ۱۷۱۵ء) بانی حکومت افاغنہ در ایران بود۔ بعد از قتل عم خود میر عبد اللہ کہ بہ شرایط چند بر سیادت ایران راضی شدہ بود در ۱۷۱۵ء بر تخت نشست۔ و بعد از حکومت یازدہ سال در عمر بیست و ہفت سالگی بر دست عمزاد خود میر اشرف غلجہ افغان بتاریخ ۲۲ ر اپریل ۱۷۲۵ء مقتول شد۔ (تاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۰۹)۔

تمام سلوک نمودند۔ نادر قلی بیگ کہ مدار المہام محمد خان بود از دو گردان شدہ بملازمت شاہزادہ شرفِ اعتبار حاصل نمود۔ و بر دفع محمد خان سیستانی استقامت کردہ بوقت فرصت مقتول ساخت۔

آنگاہ بخطاب طہماسپ قلی خانی سرفراز شد۔ و سکہ و خطبہ بنام شاہ طہماسپ جاری ساخت و اشرف سلطان[1] افغان کہ در صفاہان حکمرانی میکرد بمحاربہ و مقاتلہ مہزوم کردہ ممالک خراسان مثل ہرو و خبوشان و آذربائیجان و ماوراءالنہر و استرآباد و ہمدان و کرمان مفتوح ساخت۔

چون شاہزادہ طہماسپ بسبب صغر سن و عدم تجربہ و قصور فہم در تربیت اساس مملکت انتظام و اہتمام نتوانست کرد زمام اختیار جز و کل در دست طہماسپ قلی[2] افتاد۔ و در اکثر امورات شاہ را با او گفتگو می شد۔ طہماسپ قلی چون عرصہ خالی دید خیال سلطنت بخاطر آورد و شاہزادہ طہماسپ در مشہد نظر بند کرد و فرزند او عباس میرزا کہ بہ عمر دو سالہ[3] بود بسلطنت برداشت او سکہ و خطبہ بنام او جاری ساخت۔ بعد آن برائے تسخیر بغداد و تبریز تصور نمودہ از دیوان حافظ تفاؤل گرفت این غزل برآمد۔

غزل

---

[1] اشرف خان در ۱۷۳۰ء مطابق ۱۱۴۳ھ از دست ابراہیم حسین خان برادر اشرف خان در بلوچستان کشتہ شد۔ برائے تفصیل ملاحظہ کنید۔ تاریخ جہانکشائے نادری ورق ۸۰ و ۸۱۔

[2] یعنی نادر شاہ۔

[3] و بروایت میرزا مہدی "عباس مرزا ولد شاہ والا جاہ دراں وقت ہشت ماہہ بود"۔ تاریخ جہانکشائے قلمی ورق ۱۱۹۔

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیزاست[1]
بہ بانگ چنگ بخور (مخور)[2] می کہ محتسب تیزاست

عراق و فارس گرفتی بہ شعر خوش (خود) حافظ
بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریزاست

در ۱۱۴۳ھ[3] مدم و مراغہ و تبریز تسخیر نمودہ بجانب بغداد ایلغار فرمود۔ یک طرف بغداد کہ جانب ایران بود تاراج کردہ در قبضہ آورد۔ و برائی تسخیر حصۂ دوم بغداد با افواج شاہ روم[4] محاربہ و مقاتلہ بطول انجامید۔ عاقبت بہ مصالحہ تصفیہ کردہ بطرف فارس فرس عزم را جولان دادہ شیراز و شروان و داغستان قبضہ نمود۔ پس برائی افتتاح قلعۂ گنجہ کہ در قبضۂ پادشاہ روم بود قدم رنجہ نمود۔ چند ماہ در محاصرہ آن کشش و کوشش

---

[1] در تاریخ جہانکشائے نادری قلمی ورق ۸۰ بجائے "گلبیز" "گل بیز" مذکوراست۔

[2] در تاریخ نادری ورق مذکرۂ بالا در مصرعۂ دوم "مخور" بجائے بخور و در مصرعۂ سوم "خود" بجائے خوش آمدہ است۔

[3] مطابق ۱۷۳۰ء۔ برائے تفصیل این فتوحات رجوع کنید بتاریخ جہانکشائے نادری اوراق ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴۔

[4] مراد از محمود خان اول (۱۷۳۰ء تا ۱۷۵۴ء) شہنشاہ قسطنطنیہ فرزند مصطفےٰ ثانی و برادرزادۂ احمد خان سوم است۔ در سال ۱۷۳۰ء مطابق ۱۱۴۳ھ بعد از خلع عمزادۂ خود احمد خان سوم جانشین پدر شد۔ در عہدش صوبہ جات آرمینیہ و گرجیا شامل مقبوضات نادرشاہ شدند۔ در ۱۱۶۹ھ مطابق ۱۷۵۴ء فوت شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۰۲)۔

کردہ مفتوح ساخت۔

بعد آں قلعۂ دربند[1] کہ در قبضۂ شاہ روس بود بدست آوردہ بجانب صفاہان برگشت۔ و ضبط و ربط مقدمات نمودہ بجہت انتظام امور خراسان و دفع[2] اشرف سلطان افغان کہ بعد تسلط شاہ طہماسپ بخراسان فرار اختیار کردہ بود بجانب ہرات نہضت فرمود۔ و پیش از ورود او حسین خان افغان اشرف سلطان را منہزم ساختہ خود در قلعۂ قندہار بمقابلۂ لشکر طہماسپ قلی مستعد شدہ بود۔ طہماسپ قلی مقدمۂ او معطل داشتہ بتدریج بندوبست مملکت ایران و انتظام خراسان درست فرمود۔ و بعضی شاہزادہ ہا کہ موجود بودند دفع کردہ بر سریر سلطنت جلوس نمود و ملقب بہ نادر شاہ شد۔

پس برائے تسخیر قندہار و قلع و قمع حسین خان افغان رایت عزیمت افراخت و حسین خان افغان با عسکر فراوان در میان قلاع محکم کہ بر سر کوہ واقع است متحصن گشتہ مدت محاصرہ بطول انجامید کہ عرصۂ سہ سال بہ مجادلہ و مقاتلہ در گذشت۔ عاقبت بہ نیروی اقبال فتح یاب شدہ مخالفان بسزا رسانید و ہنگام ہنگامہ آرائی محاصرۂ قندہار در ۱۱۴۹ھ ایلچی[3] خود نزد محمد شاہ جہت براہ سندھ

---

[1] تسخیر دربند و قلعہ جات دیگر مثل شروان و گیلان و باکو و رشت کہ در قبضۂ روس بودند در سنہ ۱۷۳۴ء مطابق ۱۱۴۷ھ شد۔ (تاریخ ادبیات ایران مترجمہ سید فرمان الدین کنتوری صفحہ ۲۱۴)۔

[2] صحیح این است کہ دفع اشرف سلطان و قتل وے در سنہ ۱۷۳۰ء قبل از فتح دربند وغیرہ بوقوع آمدہ و آنکہ حسن می نویسد مبنی بر سہو است۔

۴۴

[3] بروایت میرزا محمد مہدی نام این سفیر محمد خان ترکمان بود۔ بقولش مردنا مزدہ بتاریخ

فرستاد کہ ملک کابل وپشاور و سندھ در تصرف دربار دہلی است و مردم افاغنہ و غلجیہ از قندہار در ملک ایشان گریختہ میروند۔ ایشان بنام صوبہ داران خود حکم بنویسند کہ مفسدان را از ہر جا گرفتار کردہ بسزا رسانند۔ محمد شاہ چونکہ موجب مخموری خود و مغروری امراد در فرستادن جواب تجاہل نمود۔ و ایلچی مذکور بغیر رخصت رجعت کردہ در اثنای راہ بقتل رسید۔

نادر شاہ بعد فراغت قندہار با شاہزادہ بعضی امرا در ۱۱۵۱ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ عزیمت تسخیر ہندوستان نمودہ بیورش اول غزنین و کابل و پشاور در قبضہ فرمود۔ و بعد فتح کابل مراسلہ خاص بنام محمد شاہ روانہ ساخت۔

نقل مراسلہ:- دار القرار قندہار و دار السرور پشاور کہ از مضافات رقبات ایران است تسخیر کردم ہندوستان سلطنت علیحدہ است قصد آن نیست مگر آنکہ چہار کرور روپیہ کہ ہمایون شاہ از شاہ طہماسپ ماضی گرفتہ است بدہند۔ تعرضی نخواہم کرد والا مقرر نمایند کہ بکدام محل و مکان تیغ بیدریغ خون افشان و خدنگ جان ستان پران گردد۔ بیت:-

عروس ملک کسے در کنار گیرد چست
کہ بوسہ بر لب شمشیر آبدار زند

چون این مرتبہ ہم از محمد شاہ جوابے نرسید نادر شاہ نفاق سلطنت او معلوم کردہ فرصت غنیمت دانستہ و با جیش و لشکر آراستہ رو بہ ہندوستان نہادہ

---

[۴۴] یازدہم سال ۱۱۴۹ھ از راہ سندھ روانہ دیار ہند گردید (تاریخ جہانکشای نادری قلمی ورق ۱۹۱)۔

[۴۵] لہ نزد رستم علی شاہ آبادی صاحب "تاریخ ہند" شمارۂ افواج ایرانی پنجاہ و پنج ہزار سوار بود۔ از "تاریخ

از آب نیلاب عبور نمود و از دریای جہلم و چناب با جمعیت عسکر و دواب و اسباب گذشتہ در دار السرور لاہور میان شملہ باغ[1] نزول اجلال فرمود۔

خدایار[2] خان پسر سیف الدولہ عبد الصمد خان کہ حکمران لاہور بود بنقد رسی لک روپیہ نقد و جنس و چند زنجیر فیل با نفائس و ہدایای دیگر تحفۂ مقدم شریف گذرانید۔ واز حضور مورد الطاف موفور گشتہ بر حکومت لاہور بدستور اقتدار یافت۔ و فخر الدولہ تسخیر ملک کشمیر بر خود ذمہ گرفتہ بحکومت آنجا فائز گشت۔[3] ناصر خان صوبہ دار کابل و پشاور ہم برخلافت گاہ خود بدستور مامور شد۔ و خود از لاہور برای ملازمت حضور اشہب تیز گام را مہمیز دادہ در پانی پت شرف ورود ارزانی فرمود۔ ازین طرف کیوان جاہ محمد شاہ در حالت مدہوشی سرمست بادۂ عشرت بود و امرای دولت مخمور

---

[44] جہان کشای نادری" معلوم می شود کہ نادر شاہ از ایران با ہشتاد ہزار فوج روانہ شدہ بود۔ و از آن این تعداد را بیک لک و شصت ہزار نفوس رسانیدہ است۔ بقولش درین شمارہ زیادہ از شش ہزار زنان ہم بودند کہ خود را بلباس مردان نشان دادہ بودند۔ (لیبٹر مغلس ص ۳۳۲)۔

[1] در تاریخ جہانکشائی نادری (ورق ۱۹۷) این نام "باغ شعلہ" آمدہ است۔ غالباً مراد از شالمار باغ است۔

[2] صحیح:۔ "ذکریا خان بہادر صوبیدار لاہور خلف سیف الدولہ عبد الصمد خان مرحوم است (واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۳)۔

[3] صحیح این است کہ محرک این حملہ برہان الملک سعادت خان صوبیدار لکھنؤ بود۔ و آنکہ حسن نوشتہ است مبنی بر سہو است۔

(قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۲۹)۔

صہبای نخوت و خودکامی گشته آوازکسے نمی شنیدند- ایلچیان نادرشاه ماه ها در دربار تباه گشته سخنان آنها کسے نشنید- و یک ایلچی در عرض راه کشته شد- می گویند که آصف جاه خان این حال دیده بجانب دکهن رفت و نادرشاه را پیغام ساخت (داد) که تا دروازهٔ دہلی میدان خالیست اگر تشریف آرند مضائقه نیست پس نادرشاه کابل را قبضه نمود- چون عرضی صوبه داران کابل و پشاور به حضور رسید پادشاه در مہتاب باغ سرمست نغمه و شراب بود عرضی صوبه داران در جام شراب انداخته فرمود- ع این دفتر بے معنی غرق مئ ناب اولی-

بعد فتح کابل نادرشاه مراسلۂ دیگر فرستاده جواب آن هم نه نوشتند می گفتند که جواب چه می نویسیم اگر می نویسیم القاب چه می نویسیم او نادر قلی است ذاتی پادشاه نیست دران غفلت خبر رسید که نادرشاه از اٹک عبور نمود- پس محمدشاه بمقابله او فوج شاهی تعیّن فرمود امّا فوج مذکور تا عرصۂ دو ماه در کرنال رسید چونکه نادرشاه از لاہور بطرف دہلی نہضت ساخت- امرای محمدشاه از خواب نخوت بیدار شده در فکر تدارک افتادند و برہان الملک خان دوران میربخشی با فوج دریا موج[1] به مقابله و مدافعۂ نادرشاه فرستادند- بمقام پانی پت بین الفریقین محاربه و مقاتله واقع شده جم غفیرے از جانبین در چاهِ عدم افتاد- و بسیارے از امرا قتل

---

[1] مرزا محمد مہدی شمارهٔ افواج محمّد شاه سی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سه ہزار عرّاده توپ اژدر دہان، برق آہنگ" نوشته است-

(تاریخ جہانگشائے نادری ورق ۱۹۸ ب)-

رسید۔ از آنجا کہ اُمرای حضور خصوصاً برہان الملک با خان دوران متخاصم بُود موجبِ آں در حالت محاربت یکدیگر را بامداد و اعانت معاونت نہ کردند نزدیک بُود کہ شاہ مغلوب می شد۔

دراں اثنا بہ مخالفت برہان الملک خان دوران بقتل رسید و از مردمان کشمیر بموافقت او یادگار خان و مُلّا امان اللہ بدار الملک آخرت آرمید[1] ند۔

و نیز دراں حال برہان الملک بر ہودج فیل نشستہ ہر سو تیر می انداخت دراں اثنا فوج قزلباشاں او را گرد کردہ درمیان گرفتند و یکے از قزلباشاں دویدہ نزد برہان الملک رسید ریسمان گرفتہ بر ہودج فیل عروج نمود۔ برہان الملک کمان از دست افگندہ خود را بخود تفویض ساخت و قزلباش فیل را جوش دادہ بحضور نادر شاہ گذرانید نادر شاہ او را جرم بخشی کردہ بوقت خوردن با خود شریک ساخت و برہان الملک سخنان دلآویز و صلح آمیز و فرحت انگیز با او بیان کردہ براین سخن راضی ساخت کہ چیزے نذرانہ گرفتہ واپس برود۔ آنگاہ برہان الملک رقعۂ بجانب محمد شاہ فرستادہ کہ آصف جاہ خان را برائی فیصلۂ نذرانہ روانہ سازند محمد شاہ را بشنیدن این سخن اندک دلجمعی شد و آصف جاہ نزد نادر شاہ روانہ ساخت۔ و بعد گفتگوی بسیار دو کرور روپیہ نذرانہ نقدی دادن تقرر یافت و عہد نامۂ جانبین نوشتہ شد۔ آصف جاہ عہدنامہ گرفتہ پیش محمد شاہ رفت و بچاپلوسی و چالاکی کارگذاری خود بیان ساخت حسن خدمت برہان الملک بر زبان نیاوردہ محمد شاہ آصف جاہ خان را خان دوران و امیر الامرا خطاب بخشیدہ خلعت بیش بہا عطا فرمود۔

---

[1] فی الاصل :- " آرمید " ۔

روز دوم محمد شاہ بکمال تزک و جاہ بملاقات نادر شاہ قدم رنجہ ارزانی
داشت و نادر شاہ فرزند خود را باستقبال او فرستادہ خود تا لب فرش تواضع نمود۔
چون بکمال تعظیم و تکریم ہم زانوی یکدیگر نشستند برادرانہ و دردمندانہ باہمدیگر بسخن پیوستند۔
و بعد اختلاط و انبساط بسیار روز دوم نادر شاہ از محمد شاہ رخصت انصراف گرفتہ
عزم قندہار نمود۔ و محمد شاہ ہم عازم دہلی شد۔ برہان الملک بجلدوی حسن خدمت خود
متوقع خطاب امیر الامرائی بود۔ چون شنید کہ آصف جاہ گرمی بازار خود کردہ بخطاب
امیر الامرا کامیاب شد ہمان وقت نادر شاہ را گفت کہ حضور عجب کردند کہ در دہلی
خزینہ ہای قارونی موجود است ہمگی بر مواخذہ دو کرور روپیہ راضی شدند و این قدر
مقدار این نیازمند خاکسار ہم ادا می توانند کرد خزاین شاہی و دولت امرا پدرم ہا
روپیہ موجود است ازین جا تا دہلی ہمگی چہل میل مسافت دارد ہر گاہ بر تکلیف خود
راضی شوند خوب لطف دہد۔ نادر شاہ بشنیدن این سخن خشنود شدہ ہمان لحظہ
آصف جاہ طلبید و فرمان داد کہ محمد شاہ حاضر باشد ملاقات باز دہد ضرور است۔
آصف جاہ محمد شاہ را بپیغام فرستادوی فوراً با چندکس از امرا و خواجہ سرا بدربار
آمدہ متردد بود۔ نادر شاہ بدستور سابقہ او را بتواضع و تکریم جلوس دادہ فرمود
برادرم محمد شاہ سامان و اسباب سلطنت و حرمخانہ خود طلبانید و بخاطر جمعی تمام
درین جا قرار نمائید و لشکر خود را بگوئید ہر کہ می خواہد بہ دہلی می رود ہر کہ نمی خواہد
بمرافقت شما درین جا بماند۔

محمد شاہ را ہوش و حواس پریدہ رفتہ سبب نظربندی خود پرسید۔
نادر شاہ گفت کہ مقالید خزائن خود بدست من بدہند کہ فردا روانہ دہلی خواہم شد

پس محمد شاہ کلید ہای دفاین بحضور گذرانید و نادر شاہ بدست معتبران خود دادہ در دہلی روانہ ساخت کہ خزاین شاہی را تصرف نمایند باستماع این خبر عسکر شاہی را زیروزبر شدہ بطرف دہلی رجعت کردند۔ و قزلباشان دست غارت دراز کردہ سپاہان را تاراج نمودند۔ ہر کہ از دست آنہا نجات یافت گوجران کوہستان مال و سامان آنہا بتطاول بردند۔

روز دوم نادر شاہ داخل دہلی شدہ بعد پنج شش روز عید قربان بود آں روز خطیب در مسجد جامع خطبہ بنام نادر شاہ خواندہ در نفس شہر تا وقت عصر امن و امان بود۔ ہماں وقت از تنگی خانہ یک چہ کسی آواز داد کہ نادر شاہ در محل سرا بردہ بود ند یک قلماقنی او را قتل کرد۔ این افواہ در تمامی شہر شنہر گشتہ چوں سپاہان نادر شاہ درمیان شہر بے تردد فرداً فرداً اسیری کردند۔ مردمان دہلی بے محابا در قتل مغلان مبادرت نمودند و از کوچہ و بازار ہر جا کہ مغلان دیدند از تیغ گذرانیدند۔ و از طرف محمد شاہ ہیچ کسے ممانعت آنہا نکردہ بوقت شام خبر بہ نادر شاہ رسید وی افواج خود را حکم داد کہ بجائی خود قایم باشند ہر گاہ فوج شاہی بشما متعرض گردد بمدافعہ آنہا پردازند و رنہ خاموش باشند۔ مردم عوام مغلان را ہر جا می کشتند تا صبح فرداً ہفتصد ترکی سپاہ از تیغ گذرانیدند ارکان دربار تماشای دیدند۔ نادر شاہ علی الصباح استفسار این امر خطیر کردہ عمل بد تور بود نہایت تحسر نمود کہ در جنگ کرنال

ؔ بقول حزین اصفہانی متوفی ۱۷۶۶ء ہفت ہزار نفر از ایرانیاں دریں فساد مقتول شدند و صاحب "البیان" عبدالکریم خان دہلوی تعداد ایشاں سہ ہزار نوشتہ است کہ قرین قیاس است۔ (بحوالہ لیٹر مغلس جلد دوم صفحہ ۳۶۶)۔

ہمگی سہ کس زخمی شدند و درمیان شہر صدا ہا نباہ گشتند۔ ہماں وقت بر سمند سبک خرام سوار شدہ خراماں خراماں درمیان اسواق و بازار سیر میکرد و لاشہ ہائی مغلان بر سر بازار افتادہ دید۔ و از مردمان از دور بر سر او سنگہا میزدند چنانچہ یک افسر زخمی شد معاینۂ این حال چشمان او سرخ گشتہ برائی قتل عام فرمان داد و خود در مسجد روشن الدولہ خونین دماغ نشستہ شمشیر خود دیک حصّہ برہنہ کردہ پیش وگذاشت۔ سپاہان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ بر قتل عام اقدام کردہ جوی ہای خون[۱] درمیان اسواق جاری کردند و عمارات شہر را آتش کشیدہ دود ماں ہا تباہ نمودند۔ محمد شاہ با جمیع امرای خود در پیش نادر شاہ نشستہ بود و کسے را طاقت دم زدن نداشت ناگاہ یکے از خواجہ سرایان محمد شاہ را گریہ کناں بیان ساخت کہ اے محمد شاہ رعایای آبا و اجداد شما تمام قتل شدند محمد شاہ آب دیدہ کردہ گفت۔ بیت :۔

دیدۂ عبرت کشا و قدرت حق را ببیں

شامتِ اعمال مردم صورتِ نادر گرفت

مدّعا کہ نادو پہر روز احوال قیامت قائم بود ہر کہ از مردمان و زنان و طفلان

---

[۱] بروایت مرزا محمد مہدی : " از دروازۂ اجمیری تا درِ مسجد جامع و چند محلہ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ این شعلۂ پر شور و شر بہ ثریا می رسید۔ و در کندو کوب و رفت و روب و قتل و نہب مہر تقصیرے نشد تا ہنگام شام کہ نصف المعمورہ لکد کوب جنود قہر و آتش جہل، برق خرمن زندگانی مسی ہزار تن از خورد۔"

(تاریخ نادری ورق ۲۰۵ الف)۔

پس محمد شاہ کلید ہای دفاین بحضور گذرانید و نادر شاہ بدست معتبران خود دادہ در دہلی روانہ ساخت کہ خزاین شاہی را تصرف نمایند باستماع این خبر عسکر شاہی را زیر و زبر شدہ بطرف دہلی رجعت کردند۔ و قزلباشان دست غارت دراز کردہ سپاہان را تاراج نمودند۔ ہر کہ از دست آنہا نجات یافت گو جران کوہستان مال سامان آنہا بتطاول بردند۔

روز دوم نادر شاہ داخل دہلی شدہ بعد پنج شش روز عید قربان بود آن روز خطیب در مسجد جامع خطبہ بنام نادر شاہ خواندہ در نفس شہر تا وقت عصر امن و امان بود۔ ہمان وقت از بنگی خانہ یک چرسی آواز داد کہ نادر شاہ در محل سرا بردہ بودند یک قلماقنی او را قتل کرد این افواہ در تمامی شہر مشتہر گشتہ چون سپاہان نادر شاہ درمیان شہر بے تردد فرادا فراد اسیری کردند۔ مردمان دہلی بے محابا در قتل مغلان مبادرت نمودند و از کوچہ و بازار ہر جا کہ مغلان دیدند از تیغ گذرانیدند۔ و از طرف محمد شاہ ہیچ کسے ممانعت آنہا نکردہ بوقت شام خبر بہ نادر شاہ رسید و بی افواج خود را حکم داد کہ بجائی خود قایم باشند ہر گاہ فوج شاہی بشما متعرض گردد بمدافعۂ آنہا پردازند و رنہ خاموش باشند۔ مردم عوام مغلان را ہر جا می کشتند تا صبح فردا بقصد ترکی سپاہ از تیغ گذرانیدند[1] ارکان دربار تماشا می دیدند۔ نادر شاہ علی الصباح استفسار این امر خطیر کردہ عمل بد تو بود نہایت تحسر نمود کہ در جنگ کرنال

---

[1] بقول حزین اصفہانی متوفی ۱۱۸۰ھ ہفت ہزار نفر از ایرانیان درین فساد مقتول شدند ولے صاحب "البیان" عبد الکریم خان دہلوی تعداد ایشان سہ ہزار نوشتہ است کہ قرین قیاس است۔ (بحوالہ لیٹر مغلس جلد دوم صفحہ ۳۶۶)۔

ہمگی سہ کس زخمی شدند و درمیان شہر صدہا تباہ گشتند۔ ہماں وقت بر سمند سبک خرام سوار شدہ خراماں خراماں درمیان اسواق و بازار سیر میکرد و لاشہای مغلان بر سر بازار افتادہ دید و از مردمان از دور بر سر او سنگہا میزدند چنانچہ یک افسر زخمی شد بمعاینۂ این حال چشمان او سرخ گشتہ برای قتل عام فرمان داد و خود در مسجد روشن الدولہ خونین دماغ نشستہ شمشیر خود یک حصّہ برہنہ کردہ پیش رو گذاشت۔ سپاہان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ بر قتل عام اقدام کردہ جوی ہای خون[1] درمیان اسواق جاری کردند و عمارات شہر را آتش کشیدہ دودمان ہا تباہ نمودند۔ محمد شاہ با جمیع امرای خود در پیش نادر شاہ نشستہ بود و کسے را طاقت دم زدن نداشت ناگاہ یکے از خواجہ سرایان محمد شاہ را گریہ کناں بیان ساخت کہ اے محمد شاہ رعایای آبا و اجداد شما تمام قتل شدند محمد شاہ آب دیدہ کردہ گفت۔ بیت :۔

دیدۂ عبرت کشا و قدرت حق را ببیں

شامتِ اعمال مردم صورتِ نادر گرفت

مدّعا کہ تا دو پہر روز احوال قیامت قائم بود ہر کہ از مردمان و زنان و طفلان

---

[1] بروایت مرزا محمد مہدی : "از دروازۂ اجمیری تا در مسجد جامع و چند محلہ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ این شعلہ پر شور در شہر بہ ثریا می رسید۔ و در کند و کوب و رفت و روب و قتل و نہب بہر تقصیرے نشد تا ہنگام شام کہ نصف المعمورہ لکد کوب جنود قہر و آتش جہل، برق خرمن زندگانی سی ہزار تن از خورد"۔ (تاریخ نادری ورق ۲۰۵ الف)۔

دریافتند از تیغ گذرانیدند مال و متاع و رخت و اسباب ہر کس بغارت بردند۔
عاقبت ہمہ ہا رجوع بہ آصف جاہ کردند۔ آصف جاہ شمشیر عریان بگردن خود
آویختہ و سر برہنہ اشک فشان در پیش نادر شاہ مدتے استادہ ماند و نادر شاہ را
در دل رحم آمدہ گفت چہ می خواہی آصف جاہ این بیت گذارش ساخت۔ بیت:

کسے نماند کہ دیگر بہ تیغ ناز کشی
مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی

نادر شاہ لحظۂ سر فرو افگندہ صمصام در نیام کردہ فرمود کہ بریش سفید تو بخشیدم
ہماں لحظہ نقیبان و چاوشان در شہر برآمدہ امان امان غوغا برداشتند بعد آں
ہر دو پادشاہ باہمدیگر بالتفات گفتگو میکردند و در حل و عقد امور ملکی بحث ہا می نمود
لطیفہ:۔ روزے نادر شاہ را در معدہ گرانی بود۔ حکیم از دوائی خانہ
گلقند طلبانید و یک دو ماشہ وزن کردہ بہ نادر شاہ خوردن داد۔ نادر شاہ مرتبان
برداشتہ از دو انگشت گلقند کشیدہ می خورد تا یک نیم آثار ہضم طبیعت ساختہ
گفت حلوائی خوبست دیگر بیارند۔

لطیفہ:۔ روزے نادر شاہ برائی ہوا خوری برآمدہ محمد شاہ گفت
در ایران فیل عنقاست امروز فیل سواری پسند فرمایند۔ چوں نادر شاہ برفیل سوار شدہ
بر فیلبان نظر افگند گفت ایں کیست پادشاہ گفت فیلبان است فیل را می راند نادر
بجانب فیلبان گفت کہ عنان فیل بدست من بدہ وی عرض کرد کہ فیل را عنان ندارد
باشارۂ من می رود۔ خشمگین شدہ گفت فیل را ایشانید من فرود آیم ہر کہ عنانش بدست
غیر باشد سواری را نشاید۔

لطیفہ:- نور بائی نام رقاصہ بود مشہور خوش پسند محمد شاہ روزے نادر شاہ در حالت نغمۂ سرور از خشنود شدہ انعامش افزود و فرمود اے نور بائی روی ہندوستان سیاہ کن بیا تا کہ بہ ایران ترا برہم مجرد شنیدن نور بائی این رباعی در قفص سرود نمود۔ رباعی:-

من شمع جا نگدازم تو صبح دلکشائی
سوزم گرت نہ بینم میرم چو رخ نمائی
نزدیک این چنینیم دور آنچنان کہ گفتم
نے تاب وصل دارم نے طاقت جدائی

نادر شاہ را باستماع این سماع دل خوش شدہ از ارادۂ خود باز ماند۔
عاقبۃ الامر دختر محمد شاہ[1] در عقد از دواج فرزند خود نامزد ساختہ در شہر دہلی عرصہ پنجاہ و ہفت روز شور قیامت برداشتہ بجانب ایران رجعت نمود۔ و دفاین و خزاین از جواہرات و یواقیت و مروارید نقد و جنس چہ از مخازن شاہی چہ از جرمانۂ امرا و اعیان شہر نقد سی کرور روپیہ[2] بہ اشتران بار کردہ راہ خود گرفت

---

[1] درست این است کہ دخترے کہ بہ نصر اللہ خان فرزند خود نادر شاہ متزوج شد صبیۂ داور بخش نواسۂ شہزادہ مراد پسر شاہ جہان بود۔ و آنکہ حسن نوشتہ است ظاہراً سہو است۔ (البتہ مخلص جلد ۲ صفحہ ۳۷۰)۔ [2] آنند رام مخلص کہ بوزیر ہند متعلق بود می نویسد کہ نادر شاہ شصت لک روپیہ چند ہزار اشرفی قیمتی یک کرور روپیہ و جواہرات مساوی پنجاہ کرور روپیہ و تخت طاؤس کہ در تمام دنیا لاثانی بود از محمد شاہ بعنیت بطور تاوان جنگ گرفت۔
(ایضاً صفحہ ۳۷۱)۔

وکابل و پشاور و ڈیرہ جات در قبضۂ اقتدار خود در آورد و پنجاب و ہندوستان بطور محمد شاہ گذاشت۔ پس در ممالک افغانستان تدارک سرکشان افاغنہ بخوبی ساختہ در ولایت خراسان رایت اقبال افراشت و از روی غرور و نخوت جبلی ارکان و اعوان سلطنت را باخذ جرمانہ و مصادرہ ہا بسیار رنجانید۔ و از فرزند خود رضا قلی بیگ متوہم شدہ او را نظر بند ساخت۔ چون آشوب و آسیب او بحد اتم رسید ہر فردے از افراد از و متوہم و متنفر گشت تا آنکہ در سنہ ۱۱۶۰ھ[1] جمعے از قوم افشار شبانہ بر سر او تاختند و بخانۂ عدم انداختند۔ تاریخ:۔

مترس از کسے و بگو بے دریغ

جدا شد سر و پای نادر ز تیغ

بالجملہ عنایت اللہ خان بعد واقعہ ہایلۂ نادرشاہ بدستور بر ایالت کشمیر دستوری یافت۔ و از طرف او تا عرصۂ دو سہ ماہ ابوالبرکات خان نیابت میکرد و عنایت اللہ خان بسبب اخذ جریانۂ نادرشاہ متغیر الاحوال شدہ بود فراغتے بہم رسانیدہ اواخر ذی قعدہ ۱۱۵۱ھ وارد خطہ گردید۔ بیخ

[1] نادرشاہ بروز یکشنبہ ۱۱ جمادی الثانی سنہ ۱۱۶۰ھ (۲۰ جون ۱۷۴۷ء) در عمر شصت و یک سالگی قتل شد۔ مدت حکومتش یازدہ سال و سہ ماہ بود۔ دکتر براؤن نام قاتلش صالح بیگ نوشتہ است۔ صحیح این است کہ درین سازش چہار کس موسوم بہ محمد خان قاچار، موسیٰ بیگ افشار، قوچہ بیگ، و صالح بیگ شامل بودند۔ بقول دکتر براؤن سبب قتل نادرشاہ میلانش بہ سنی بود کہ مخالف اعتقاد ایرانیان باشد۔ (تاریخ ادبیات ایران در عہد جدید صفحات ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۱۲۱ ج)۔

شش ماه انتظام ملکداری باتفاق ابوالبرکات خان بحُسن تدبیری ساخت حتی الامکان در نصفت و معدلت رعایا و تدارک و تنبیه متمرّدان و خیره سران و خدمت مشایخ و فقرا و اہل علم و فضلا بخوبی پرداخت۔

آخرالامر ابوالبرکات خان باغوای بعضی مفسدان در موافقت او مداخلت کرده کار بمحاربت و مبارزت رسید و بعد نماز جمعه فریقین بیرون مسجد جامع بحرب و ضرب پیوستند خون ها ریختند۔ عاقبت عنایت اللہ خان منہزم شد و ابوالبرکات استقلال یافت۔

روز دوم در عیدگاه مقابله و مقاتلۂ فریقین روی داد۔ عنایت اللہ خان ہزیمت یافته در شہر اختفا پذیرفت۔ و پسرش خلعت اللہ[1] خان بجانب سوپور گریخته رفت و ابوالبرکات خان بحکومت پرداخت بعد دو نیم ماه خلعت اللہ خان از پسر ہیبت خان ظفرآبادی کومک گرفته در ماده ترک علم محاربت افراخت از ین سو ابوالبرکات خان با جمعیت خود برآمده سلخ شعبان ۱۱۵۲ھ بجنگ و قتال با ہمدیگر پیوستند۔ عاقبت برکات خان ہزیمت خورده مفرور شد و عنایت اللہ خان از محل اختفا برآمده باز استقلال یافت۔ اما عنان ملکداری گرفتن نتوانست۔ ابوالبرکات ہزیمت خورده در پوچھه رفته بود از انجا محمد زمان و محمد قلی پسران عبدالرزاق چودھری که از کردۂ پدر ثروت و اقتدار پیدا کرده بودند برای معاضدت و معاونت خود با جمعی کثیر ہمراه آورده در دو تہ نار رسید۔ عنایت اللہ از روی پست فطرتی خود بغفلت ماند آنہا بغیر مانعی داخل شہر شدند۔ و خلعت اللہ

---

[1] در واقعات کشمیر صفحه ۲۵۴ "خلعت اللہ"۔

خان با جمعیت خود و جمیت منصبداران مستعد شده در اطراف ہفت چنار بحرب و ضرب پیوستند۔ ہنوز دست به قبضه نکرده بودند که بعضے جماعتداران به مخالفان ملحق شدند۔ موجب آں خلعت اللہ خان از رزمگاه ہزیمت خورده بگریخت۔

۱۹ شوال ۱۱۵۳ھ ابو البرکات خان با مردم بینہ چیہہ داخل شہر شد۔ و عنایت اللہ خان تا ہنگام نصف شب ہنگامۂ رزم آراستہ محاربۂ مردانه ساخت۔ واز روی تہیدستی روی بہی دیده از راه خانپور در قصبۂ سوپور دہزوم شد۔ از آنجا باتفاق پسر خود التجا به راجه محمود خان نمود۔ و مردم بمبوکه قلاش و اوباش ہستند ہمراه عنایت اللہ خان به کشمیر آمده در حدود کامراج دست تاراج دراز کرده مال و منال مردم و محصولات بغارت بردند۔ برکات خان دو و سه ماه در شہر حکومت میکرد۔ عنایت اللہ خان بسبب ناموافقت مردم و ناتجربه کاری کس و کوئے خود و غالب لوکی مردم بمبو و تقاضای دیگر بسیار تعب و خواری کشیده عاقبت طرفین خواہان صلح شدند۔ عنایت اللہ خان در ماه صفر موجب خواہش مردم بینہ چیہہ و سگالش ابو البرکات بشہر آمده محمد ولی و محمد زمان ظاہرا باستقبال و از شہر آمدند و باطنا دیارام که از نوکران عمدۂ آنہا بود بقتل او گماشته شبانه به شہادت رسانیدند۔ حکومت او دو سال و پنج ماه بود۔

ابو البرکات خان مرتبۂ پنجم در ۱۱۵۴ھ یکہزار و یکصد و پنجاه و چہار بر حکومت کشمیر استقلال یافت یکدو ماه پسر خود سرانجام حکومت داده از حضور اسعد یار خان میر آتش بر صوبه داری کشمیر و از شروی از جانب خود ابو البرکات خان نائب ساخت۔

ومردم بنوچہ بدغدغۂ اعانت ابوالبرکات خان مرتکب حرکات فاسد گشتہ از
گریبان سرکشی بہر کشیدہ در تطاول و تاراج شہر ودہ دست غارت انداختند و
ابوالبرکات خان از حرکات ناشائستۂ آنہا دل تنگ شدہ آں فرقۂ شریر بحسن تدبیر
از شہر بدر ساخت تا عرصۂ شش ماہ آسیب و آشوب آنہا جانکاہ بود ہیچ کسے را نان شبینہ
نگذاشتند و بعد چندگاہ آں فرقۂ بدخواہ از استعداد مخاصمت بہم رسانیدہ
داخل شہر شدند جماعت ابوالبرکات و مردم شہر اتفاق کردہ آں فرقۂ لیام بجدّ
جہد تمام از شہر بدر کردند۔

چندگاہ بیرون شہر استقامت کردہ مدتے در جدال و قتال بسر بردند
آخر الامر بروز غرۂ شوال بوقتِ آخر شب برسر خانۂ ابوالبرکات ہجوم آوردند و
ابوالبرکات خان برائی ملاحظۂ مورچال بندی و زیارت خانقاہ معلّی از خانہ برآمدہ
بود مخالفان خانۂ او خالی یافتہ دست بغارت انداختند اہل خانہ بہزار مشقت جان
بسلامت بدر بردہ مال و متاع و اسباب خانہ سربسر در باختند ابوالبرکات بمجرد
اخبار متابعان و معاونان خود جمع کردہ بر در خانۂ خود آمدہ راہ برآمدن آنہا
مسدود ساخت و ہیچ کسے را راہ برآمدن نداد بعد سہ روز بحیلہ بدر کشیدہ
محمد زمان و محمد ولی و دیارام کافر کہ قاتل عنایت اللہ خان مرحوم بود ۱۶ شوال سنہ ۱۱۵۵
بقتل آوردند تا سہ چہار روز متابعان و سپاہان آنہا از ہر جا گرفتار کردہ بر
چبوترہ کوتوالی رسانیدہ زیادہ از پانصد نفر را تیغ آوردند قصاص عنایت اللہ خان
بدینگونہ ظہور نمود۔ تاریخ ؎ خرد سال قتل ہمہ گوجران[1] ؎ بگفتا سزائے بد طاغیان

۲۵۶

[1] در واقعات کشمیر (ص ۲۵۶) بجائے "ہمہ گوجران" "ولد ازدال" آمدہ است۔

بوقوع این واقعہ عبداللہ رایت شوخ چشمی و خیرہ سری بفلک رسانیدہ مردم پہاڑ[1] و زمینداران کشتوار کہ برای معاونت ابوالبرکات در شہر آمدہ بودند از روی طمع نفسانی و میل حکمرانی با عبداللہ سلسلۂ موافقت مستحکم کردہ دست تاراج در مراج و کامراج انداختند و مال و جان و ناموس مردم شہر و دہ بباد دادند شہر و دستاق یراز غنیم شد "عام التشویش"[2] تاریخ است۔

مختصر کہ ابوالبرکات لبیا آزارمند بود از حکومت و ناموس مایوس گشتہ در خانۂ خواجہ میرزای نقشبندی مخفی نشست و عبداللہ با جمعیت سپاہ در شہر داخل شد و از ابوالبرکات سراغ یافتہ چندکس از اوباش و قلاش نزد او فرستاد تا کہ بجد لعیت و فریب از خانۂ خواجہ میرزا کشیدہ در حویلی کہنۂ خودش بندہ باختیار خود نگہداشتند و تمامی مردم کشتوار و پنوچہ و پہاڑ در شہر جمع شدہ و دست تطاول دراز کردہ در میان شہر شور و شر برخاست علانیہ در خانہ ہای مردم در آمدہ مال و اسباب را متصرف می شدند صورت نان شبینہ بکسے نگذاشتند و در میان پہاڑ[1] و پرگنات متاع و اسباب بغارت بردہ چہار پایان را تقسیم و اثرانہ میکردند۔ احیاناً ہرگاہ کسے مال و مواشی و اسباب در جنگل ہا پوشیدہ میداشت او را آفتی دیگر در آنجا می رسید۔ فی الحقیقت قہر باطنی بود از حضور بتغیر

---

[1] لغت ہندی بمعنی کوہستان۔

[2] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔

اسعد اللہ خان ابو المنصور خان بہادر صفدر جنگ بہ صوبہ داری کشمیر تقرر یافت واز جانب او جان نثار خان بہادر شیر جنگ بہ نیابت صوبہ مامور شد۔ این مرتبہ حکومت ابو البرکات چہار سال بود۔

جان نثار خان شیر جنگ در ۱۱۵۸ھ[1] بہ نیابت صوبہ کشمیر سرفراز شدہ در عیدگاہ رخت اقامت افگند بمجرد رسیدن برکات خان را در دام خدع فریب پیچیدہ روانہ حضور ساخت و زمرۂ باغیان و طاغیان از شہر و دہ بدر کردہ متمردان و مفسدان محبوس داشت۔ ببر اللہ باستمالت و مدارا از کامراج آوردہ در سلسلۂ کارگذاران خود داخل کرد و بعنایات وافر دلخوش ساخت تا چند روز بتجدید بیعت و فریب او را غافل کردہ بوقت سلام غافلانہ بقتل آوردہ سرش بحضور فرستاد۔ صوبہ دار مذکور چند گاہ در انتظام امور مملکت پرداختہ بحضور رفت و در تنبیہ تادیب سرکشان کوہستان بوجہی پرداخت ننمود ایام حکومتش ہمگی شش ماہ محسوب است۔

ابو البرکات خان بحضور رسیدہ یک دو ماہ در علالت طبیعت بسر بردہ دوم ماہ ذی قعدہ ۱۱۵۸ھ براہ آخرت بگذشت۔ مردی صاحب فطرت مروت و مدبر و منصف مزاج بود در املا و انشا و شعر و سخن و حسن خط و خدمت فقراء و مشایخ بر اقران خود فوقیت داشت۔ از طبع زاد اوست۔ رباعی

صوفی سخن تازہ و رنگین دارم — سر مشق خطی زیاد دیرین دارم
از طرز کلام من شکر می ریزد — فرہاد بیا کہ حرف شیرین دارم

[1] ۱۱۵۸ھ — ۱۷۴۵ء۔

افراسیاب بیگ خان در ۱۱۵۸ھ یکهزار و یکصد و پنجاه و هشت از جانب ابو المنصور خان به نیابت خطهٔ دلپذیر اقتدار یافت. در عهد حکومت او غایلات بسیار بوقوع آمده ملک کشمیر رو به خرابی نهاد. قبل از این دو سال بباعث بغاوت مردم کوهستان و فساد عبد الله بیگ مزارعان اختلال و اغتشال رو داده اسباب زراعت و چارپایان و محصولات بغارت رفته بود. بعد از آن چند گاه به فقدان باران کارکشاورزی بکام دل نشد و در ماه ساون باران متواتر بکثرت بارید و خامی فصل شالی بوقوع آمد و محتکران شهر از قهر خدا نترسیده آنچه غلات ممکن الوجود بود از روی بدبختی ظاهر نکردند تا کوبات بقیمت درم جان فروختند. ایام قحط بصعوبت و کربت انجامید و بیچاره‌گان شدیداً قهر الهی و زیدن گرفت که درختها در آثار برنج امکان نمی شد مردمان زیورات و آلات خاک بها فروختند و مرده های قحط زده را اوایل کاه پوشیده دفن میکردند بعد آن بدریا انداختند چندانکه بکثرت موتی آب دریا هم متغیر گشت.

عاقبت سگ و گربه و طیور بخوردند مردگان بر زندگان منت نهادند و بعضی پدران و مادران از خوردن گوشت فرزندان پرهیز نمیکردند هزاران اطفال و دختران که قیمت آنها زیاده از دو سه تنگه نبود در معرض بیع و شرا آمدند یک حصه به هلاکت رسید یک حصه مفرور گشت یک حصه تخمیناً باقی ماند تا عرصه هفت ماه بیشتر شدت داشت بعد آن فصل پیدا شد و ابواب عنایات الهی مفتوح گشت.[1]

---

[1] واقعات کشمیر صفحه ۲۵۹ -

ہمدران ایام خواجہ علاء الدین نقشبندی معروف بہ خواجہ میرزا
کہ از خواجگان نقشبندیہ بود و حاجی عتیق اللہ قادری ملا رٹی کہ از چند سال
بصدد بعضے امور مشہور شدہ بود بترغیب مردم عوام کالانعام وتحریص بعضی
مفسدان و اوباشان نافرجام علم شورش برداشتہ بر سر غلہ داران تاختند
و مال و متاع و خانمان آنہا بغارت بردند بافہام این کلام افراسیاب بیگ خان
برای تنبیہ متمردان افواج شاہی تعین ساختہ در حدود زینہ کدل تقابل فریقین
روی داد۔ شاہی دلاوران نامی غلبہ کردہ بسیارے از مردم عوام بقتل رسانیدند
و در ضلعۂ زینہ کدل چند محلہ را آتش کشیدند۔ روز دیگر بتقریب مصالحہ و عدۂ
معاہدہ خواجہ علاء الدین با اعوان خود سر دیوان طلبیدند۔[1]
حاجی عتیق اللہ کہ مفرور شدہ بود گرفتہ آوردند۔ ناظم سیاست اندیش
خواجہ علاء الدین را با جمعے از اعوان خویش و میر بہاء الدین قادری و خواجہ ہاشم
دہ بیدی کہ درین ہنگامہ دخلی نداشتند گرفتار کردہ بحضور فرستاد و حاجی
عتیق اللہ قادری کہ در جواب سوال ناظم نیز زبانی وسخت بیانی نمود بقتل رسانید۔
و در ہمین ایام میر محمد اماد ابو البرکات خان کہ بسبب شوخ طبعی خیرہ سری
جای اقامت در شہر نداشت در موضع سیر پرگنہ کھاہور یارہ در خانۂ محتشم بیگ
کاشغری کہ جد مادری او بود سکونت میکرد و از راہ بداندیشی و کج فہمی
جمعے از اوباشان جمع کردہ شبانہ تھانہ دار اسلام آباد بقتل رسانید وچہل

[1] مجموع التواریخ مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو ورق ۱۹۹ ب۔
نسخۂ قلمی نمبرہ ۱۴۲ در کتابخانۂ محکمۂ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر۔

بغاوت بخاطر آورده علم تجبر افراخت۔ ناظم صوبہ عسکر شاہی برای تباہی او تعئین کردہ در اطراف مراج بہ رج و مرج و ہیص و بیص سخت واقع شد محتشم بیگ با پسران خود بقتل رسید۔ میر عمر بجانب کشتواڑ راہ فرار یافت باین تقریب عالمی تباہ شد مدتے تعینات افواج و تخریب زمینداران باقی ماند غیر ازین تفرقات و تشویشات بسیار بمردم رسید "قہر مردم کشمیر" تاریخ است۔

درسال یکہزار و یکصد و شصت[1] قحط فرمایشے بعمل آمدہ خروار شالی بہ ہفت ہشت روپیہ می فروختند۔ ہم درین پریشانی ناگہانی بروز دوم ماہ جمید الاول[2] تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت واندو پہر روز تا شام بسبب ہبوب صرصر و ہیجان گرد و غبار و غرش رعد و برق و ظلمت سحاب تاریکی بحدے رسید کہ مردمان چراغ ہا افروختند و بعد انقضای عرصۂ بیست روز باران موفور علی التواتر باریدن گرفت و طوفان بلا استیلا کردہ سر بفلک کشید زیادہ برسی ہزار خانہ خورد و کلان بسبب طغیان آب رو بویرانی آورد و جسرہای دریای بہت خراب و محصولات تلف گشت نقولات و اثمار بخاک آمیخت "طغیان ملک"[3] تاریخ است۔ درین سال بافضال ایزد متعال باوجود نقصان فصل فراخی غلہ دست داد و آفت قحط رفع شد۔

ہمدران سال پُر وبال نادر شاہ بعزم تادیب سرکشان اکراد و خبوشان مستعد بود و در مقام فتح آباد از دست قوم افشار کہ ہمیشہ بجراست سراپردۂ

---

[1] ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء۔ [2] جمادی الاوّل۔

[3] ۱۱۶۰ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

خاص اختصاص داشتند بہ ترغیب بعضی امرا[1] بوقت نصف شب دوازدہم[12] جمید الثانی ۱۱۶۰ھ[2] بقتل رسید۔ نظم

سر شب سر قتل و تاراج داشت
سحرگہ نہ تن نہ سرو نہ تاج داشت
بیک گردش چرخ نیلوفری
نہ نادر بجا ماند و نے نادری

در عہد کشورکشائی نادرشاہ احمد شاہ ابدالی[3] را بر عہدۂ یساولی

---

[1] مراد از علی قلی خان برادر زادۂ نادرشاہ است چنانکہ بیل صاحب می نویسد:
"شب سیزدہم جمادی الاوّل سال ۱۱۶۰ھ در حوالی بلدۂ قوچون کہ از شہد مفاصلہ سہ منزل است نوکران او (نادر) باغوائے علی قلی خان برادرزادہ اش بگولی تفنگ و طمنچہ و بضرب شمشیر کار دکارش بآخر رسانیدہ نزد شاہی عالم پناہی از سرش بدر آوردند" (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۵، مات دوازدہم) -

[2] مطابق ۱۰ رجون، روز چہارشنبہ ۱۷۴۷ء -

[3] احمد شاہ درّانی پسر محمد زمان خان سدّوزئی بود۔ بعد از قتل نادرشاہ تسخیر کابل و قندہار نمودہ ہفت بار در ہندوستان آمدہ تاخت و تاراج کرد۔ بعد حکومت بست و شش سال در ۱۱۸۶ھ (۱۷۷۲ء) بعمر پنجاہ سال فوت گشتہ در قندہار مدفون شد۔ بر مرقد او این تاریخ مرقوم است ؎

شاہ والا جاہ احمد شاہ درّانی کہ بود | در قوانین امور سلطنت گیری منش
از نہیب قہرمانی یتنوں در عہد او | شیر و آہو را بشیر خویش دادے پرورش

رتبۂ اعتبار بود۔ ہماں لحظہ از قتل نادر شاہ آگاہ گشتہ از قوم ابدالیان قریب سہ ہزار سوار جرار جمعیت خود استوار کردہ بر فرق افشار... قزلباش تیغ ناپدار برکشید و در عرصۂ کار زار بانیان اشرار خونبار گردانید۔ یکبارہ ہمہ را انہزام و انہدام ساختہ مال و اسباب و ثروت شاہی را قبضہ کردہ در قندہار رایت اقتدار افراخت۔ فی الفور کابل و غزنین و کلات و ہزارہ جات و پشاور را قبضہ نمود۔ سردار جہان خان بامزئی کہ از عمائد بارگاہ او بود، از پشاور بنام افراسیاب بیگ خان بدیں مضمون شقۂ موزون برنگاشت کہ از زبان آیندگان آں دیار بوضوح پیوست کہ خطۂ کشمیر بلدہ ایست جنت نظیر از لطافت آب و ہوائے ہمتا اقتضای خاطر چنان است کہ سیرے دراں گل زمین نزہت آگین کردہ شود تاکہ ابواب مسرت و سرور و فرحت موفور بر روی دل مفتوح گردد۔

افراسیاب در جواب نوشت کہ دیار فرحت آثار کشمیر ہمچنیں است بلکہ در خصوصیتہا مخصصہ بہتر ازیں۔ ہرگاہ عنان عزیمت بایں سواد میمنت مواد معطوف دانند ایں ہوا خواہ تا دریای مظفر آباد باستقبال خدمت مستفید گردد۔[۱]

پس ازاں در جواب ایں وثیقہ نسیم پیغامے ازاں طرف نوزید۔ چوں خبر شوکت و سطوت احمد شاہ درانی اشتہار یافت امرا و اعیان ملک کشمیر

---

[۴۴] می رسید از ہر طرف در گوش بدخواہان او		از زبان خنجرش ہر دم ہزاراں سرزنش
چوں دراں کیجا تربت ادرالبقا تاریخ بود		سال ہجری یکہزار و یکصد و ہشتاد و شش

(مفتاح التواریخ ماتہ دوازدہم صفحہ ۳۵۰)

[۱] مجموع التواریخ بیربل کاچرو نسخۂ قلمی ورق ۲۰۰ ب۔

بمقتضای "کُلُّ جَدِیدٍ لَذِیذٌ" خواہندہ حکومتش گشتہ بجانب او عرایض و مراسلات مرسل داشتند کہ افراسیاب با فوج معدودے در اینجاست ہرگاہ از مقربان دربار کسے بر نظامت کشمیر مامور شود ناظم اینجا بدست او دست بستہ خواہیم داد۔ ناگاہ قاصد نامہ بر دست ملازمان افراسیاب بوجہے گرفتار آمدہ نامی مکاتیب امرای کشمیر بنظر ناظم در گذشت۔ امّا از روے فراخی حوصلہ یکسے گناہ نکردہ آں خطوط در پیش ایشاں انداخت و گفت کہ مردمان نفاق پیشہ می خواہند کہ درمیان ما و شما شرر خشم و عناد انداختہ نائرۂ فساد مشتعل گردانند۔ ناظم را در اظہار ایں سخن ہمیں مراد بود کہ امرای فساد اندیشہ شاید از خیال رختہ اندازی باز آیند امرا بتگین خاطر خود ایں نقش ثبت کردند کہ ناظم بر افعال و اطوار ما واقف شدہ ایں وقت بنابر مصلحت وقت تغافل گذاشت عاقبت موقع یافتہ در تخریب و تشطیح ما فرق نتواند ساخت۔ بنابراں[1] پیشتر در تباہی ناظم صوبہ کوشش کردند و احمد شاہ را بابت تسخیر کشمیر ترغیب دادہ از پیشگاہ عصمت اللہ خان برای صوبہ داری آوردند۔

چنانچہ در ۱۱۶۱ھ عصمت اللہ خان و محمد خان پسر محتوی خان شہید با جمعیت سہ چہار ہزار سوار از راہ توسہ میدان وارد کشمیر شدہ بر کرپورہ چیرہ اندور رایت تقابل افراختند۔ افراسیاب با عسکر تباہی و میر مقیم و خواجہ ظہیر وغیرہ منصبداران و اعیان شہر بمدافعت او عزیمت کردہ بمقابلہ و محاربہ پیوستند و بکمال جلادت و شجاعت نائرۂ مبارزت افروختند بسیارے از جانبین

---

[1] مجموع التواریخ قلمی ورق ۲۰۱ الف

در آتش کارزار سوختہ شدند۔[۱]

ہر چند اعیان و ارکان شہر خواہان عصمت اللہ خان بودند لیکن بموجب قضاو قدر افراسیاب مظفر گشتہ لشکر افاغنہ مضطر شد و اعیان شہر بسبب انہزام عصمت اللہ خان از خواستۂ خود ناکام ماندہ او را دلداری و استواری کردند عصمت اللہ خان بتقویت اعیان از موضع شالہ ٹینگ میان دریای بہت پای آب عبور کردہ در موضع آنچار میان باغ خواجہ ظہیر معسکر ساختہ و سرنگ باروت کہ بہ عبور دریا ترشدہ بود بآفتاب انداخت۔

افراسیاب باستماع خبر مضطر شدہ با جمعیت خود در باغ خواجہ موسی استقامت کردہ با فوج افاغنہ بجدال و قتال پیوست[۲] بعد حرب و ضرب شدید افراسیاب منہزم شدہ عصمت اللہ چہرۂ نصرت افروخت و اشہب عزمیت را بجانب شہر جولان دادہ چون در نوشہرہ رسید یکی از سپاہان منہزم در میان باغ سرراہ مخفی ماندہ بود از سوراخ دیوار تفنگ استوار کردہ عصمت اللہ خان را بہ گلولۂ آتش بار شربت مسموم اجل گوارا ساخت و خواجہ جلال سرش بریدہ باکثر افواج بجانب بارہ مولہ آوارہ گشت۔

افراسیاب در حالت ہزیمت طبل نصرت نواختہ عسکر مخالف را در چاہ نکبت انداختہ در تا دیب و تدارک مفسدان علم تجبر افراخت و خواجہ جلال از بارہ مولہ گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و محمد شاہ خان ہنگام جنگ

---

۱ ایضاً : ایضاً۔

۲ بقول پنڈت بیربل کاچرو معرکۂ دوم در موضع پاندچھ وقوع یافت۔

از چیرہ اُوڈر لشہر آمدہ چنیہ کدل را آتش کشیدہ در خانۂ خود نشستہ بود بعد قتل عصمت اللہ در خانۂ خواجہ ظہیر پناہ بردہ عاقبت بہ ہند رفت و لاشۂ عصمت اللہ از نقش نگین معلوم کردہ ہماں جا بر سر راہ سوختہ دفن کردند۔ جان محمد بیگ ساسامی تاریخ گفت۔ رباعی۔

تاریخ چنیں واقع میکرد بیان
بالتعمیۂ ملیح ایں ابجد خوان
از خطۂ کشمیر شدہ فوج پٹھان
اسپ زر و نقد و اسلحہ ماند دراں[2]"

ہمدریں سال محمد شاہ غازی مدت سی سال بحکومت بسر بردہ بعلت جگر انتقال نمود بموجب اتفاق اعیان مملکت فرزند او احمد شاہ بر تخت جلوس فرمود۔

مجاہد الدین احمد شاہ۔ چوں احمد شاہ در سال یکہزار و یکصد و شصت[3] بعد انتقال پدر بر تخت جلوس نمود و فرمان حکومت کشمیر بنام افراسیاب بیگ خان بدستور مرسول داشت و افراسیاب خان انتظام مملکت کشمیر بخوبی میکرد لیکن سردار جہان خان بسبب قتل عصمت اللہ خان ہمیشہ در فکر تخریب او می بود عاقبت الامر طالب علی خان را بابت قتل افراسیاب در خفیہ پیغام فرستادہ آں بدکیش کہ از خویشان افراسیاب بود بعلت حطام دنیوی افراسیاب خان را زہر دادہ از جان گذرانید۔

---

[1] متوفی ۱۱۹۵ھ مطابق ۱۷۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۲۹۷ الف۔

[2] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔

[3] یعنی ۱۱۶۱ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

تاریخ :- ہے افراسیابی شد تمام ؛ درمیان باغ خود جوار آثار شریف مدفون است - این رباعی بر لوح قبرش منقوش - قطعہ :-

نواب بہادر و فلک قدر زین دار فنا چو روی بر تافت
جبرئیل ز غیب گفت "بہ بہ زیر قدم رسول جا یافت"

ہفت سال و دو ماہ بحکومت گذرانید -

احمد علی خان پسر افراسیاب بیگ خان کہ از حرم کشمیری متولد شدہ بود در ۱۱۶۵ھ[1] بر نیابت صوبہ بفرمان ابو المنصور اقتدار یافت - ہمگی دو ماہ[3] بحکومت گذرانید -

روزے برای فاتحہ پدر خود فیل سوار در حضرت بل رفتہ بود ملک حسن ایرانی کہ از طرف ابو المنصور خان نائب افراسیاب بود وی بہ معاونت آقا باقر و حسن علی ایلچیان حضور احمد علی خان را در تنگنائی دروازہ آثار مبارک گرفتہ از دست ہا نیچیان خود بقتل رسانید و لاشہ او در شہر آوردہ میان خاک پنہان ساخت -

ملک حسن ایرانی کہ از معتمدان ابو المنصور خان بود بر نیابت صوبہ اقدام نمود و مدت دو ماہ[4] بزور بازوی خود حکمرانی کردہ باغوای خواجہ ظہیر

---

[1] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء - [2] ۱۱۶۶ھ -

[3] و بقول بیربل کاچرو "یک و نیم ماہ زمام حکومت در دست او بود" - (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف) - [4] و بقول بیربل کاچرو "سہ ماہ امورات ملک را دخل و تصرف نمود" - (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف) -

دیدہ مری معزول شد و خواجہ مذکور در عہد افراسیاب صاحب کار و مدار الملک بود۔ چون عرصۂ روزگار از تسلط حکام نامدار خالی ماند خواجہ ظہیر بدعوی خود سری خیال افسری بخاطر آوردہ در نفاذ امور مملکت بخوبی پرداخت و اعیان ملک ارکان شہریہ درخواست صوبہ دار جدید عرضداشت بحضور فرستادند۔ در آنجا بباعث نفاق و ابتری سلطنت ہیچ کسے بر حکومت کشمیر مستقل نگشت۔ عاقبت الامر الہ قلی خان پسر مہدی علی خان نیابۂ صوبہ داری یافتہ از طرف خود میر مقیم کنٹ کہ رئیس شہر بود نایب ساخت۔

میر مقیم کنٹ در سنہ ۱۱۶۵ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافتہ خواجہ ظہیر بجلادت خود مدار المہامی و حکمرانی میکرد و میر مقیم در رفاہیت و آسودگی خلق ہمیشہ ساعی می بود اما بموجب تقدیر و سوء تدبیر بعضے اہل مناصب و سپاہان پیش مواجب معزول ساخت و بلاٹن تفنگچیاں را تقلیل متاہر فرمود۔ بعد انقضای عرصۂ پنج ماہ ابو القاسم خان پسر ابو البرکات خان کہ در محلۂ قلاشپورہ آوارہ و پریشان می بود بدعوی وراثت صوبہ خود را می ستود۔ باغوای بعضی منصبداران و بہمت جمعیت معزولیان و جماعت تفنگچیان و بہ ازدحام بعضی اوباشان لوای بغاوت افراشت و برادر خود نورالدین خان با جمعے کثیر بر سر نوکدل فرستادہ خود از راہ نالہ مار در ضلعۂ دیدہ مر بر خانۂ میر مقیم تاخت آورد و خانہ اش را آتش کشید و مال و اسباب بغارت داد و ایں بیت می خواند۔ فرد:۔

بعد ازیں دست من و دامان کوہ کیتون وارث قریادم و دادم از و دیگو انونا

میر مقیم بوقوع این ماجرا تاب تقابل در خود ندیدہ بطرف کوہپایہ کہ سرحد زمینداری او بود گریختہ رفت وخواجہ ظہیر در زوایای اختفا مخفی نشست و ابوالقاسم بر مسند حکومت مستقل گشت۔ پس میر مقیم از مردم بمبو لشکرے فراہم کردہ بمحاربہ ابوالقاسم علم افراشت و ابوالقاسم بوساطت بعضی مصلحان طرح مصالحہ انداختہ میر مقیم بتجدید بیعت و فریب بشہر آورد۔

ابوالقاسم خان در ۱۱۶۵ھ[1] یک ہزار و یکصد و شصت و پنج قلادۂ حکومت زیب گردن ساختہ بحکومت پرداخت۔ ہمدران ایام احمد شاہ دُرّانی رایت کشور ستانی افراختہ وارد لاہور گردید میر مقیم و خواجہ ظہیر او را برای تسخیر کشمیر ترغیب دادہ ایلچی ہا فرستادند و احمد شاہ دُرّانی عبداللہ خان ایشک آقاصی را با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ بجانب کشمیر تعیین ساخت۔

چون ایشک آقاصی در راجوری رسید ابوالقاسم خان سیّد محمد عابد را نزد او وکیل فرستاد کہ بندہ یک لک روپیہ نقدی نذرانۂ لعل ہندی ارسال دارد ایشان افواج شاہی را بمعاودت کابل رخصت انصراف بدہند۔ عبداللہ خان دو ماہ انتظار کشیدہ ناظم در ارسال زر موعود تغافل نمودہ جواب ہم نفرستاد و خواجہ ظہیر از نہان خانۂ نکبت کشیدہ بہ تہمت سازش مردم افاغنہ از تیغ گذرانید و لاشۂ او دفن کردن نداد۔ "ظہیر گل" تاریخ است۔

ایشک آقاصی بعد انتظار بسیار متوجہ این دیار گشتہ در قصبۂ شوپیان علم مبارزت افراشت و میر مقیم باستقبال و سبقت کردہ در سعید آباد باو ملحق گشت۔ روز دیگر

[1] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء۔

درہفت چنار معسکر ساخت ابوالقاسم با جمعیت خود بمقابلہ او برآمدہ بمقام گند نعمت ۱۵، ذوالحجہ بحرب و ضرب پیوستند و تا عرصۂ پانزدہ روز آتش کارزار مشتعل بود۔ عاقبت گل خان خیبری کہ سرفوج قاسم خان بود با فوج افاغنہ لاحق گشت و قاسم خان از دوی کمی لشکر و بسبب نفاق امرا دو بہزیمت نہاد و لشکریان بتعاقب او دویدہ اسیر کردند۔ بعد چندگاہ اینک قاضی او را ہمراہ خود در کابل بردہ بحضور گذرانید بنا بر رشد و فطرت مقبول نظر جہانبانی گشتہ در حضور می بود عاقبت در ہندوستان رفتہ از جہان در گذشت ہمگی سہ ماہ بحکومت کشمیر گذرانید۔ طبعے موزون داشت صافی تخلص میکرد این رباعی ازوست۔ رباعی:-

بر دور[1] عارضت خط ریحاں نوشتہ اند
یا بوستان بگرد گلستاں نوشتہ اند
ننوشت ہیچو من کسے اوصاف زلف تو
جمعے نوشتہ[2] لیک پریشاں نوشتہ اند

اختتام سلطنتِ شاہانِ مغلیہ

درعہد احمد شاہ چغتہ بسبب نفاق و بے پروائی امرای مملکت در انتظام سلطنت خلل پذیرفتہ سرکشاں از ہر جانب سر بر داشتہ ہمہ ہا خودسر شدند

---

[1] در مجموع التواریخ قلمی ورق ۲۰۷ (الف) بجائے "بر دور عارضت" "برگرد عارضت" مذکوراست۔

[2] در مجموع التواریخ ورق مذکور این مصرعہ بایں طور آمدہ است:-

"جمعے نوشتہ اند و پریشاں نوشتہ اند"

وازروی تساہل و تغافل امرای دربار و تکاسل و تجاہل شہریار رایتِ افلاس و ادبار مرتفع گشت - احمدشاہ ہمگی شش سال بہ بے استقلالی حکومت میکرد - پس اعیانِ سلطنت اورا بے دخل نمودہ عالمگیر ثانی برادر محمدشاہ در سنہ ۱۱۶۶ھ[1] بر تختِ شاہی نشانیدند و در عہدِ او مخالفان از ہرسو دندان تیز کردہ بر تختِ دہلی یورش ہا آوردند -

---

[1] صحیح :- "۱۱۶۷ھ مطابق ۱۷۵۳ء" است چنانکہ میر اولاد محمد بلگرامی ذکا در تاریخ جلوس او گفتہ ؎

بر سریر سلطنت سلطان عزیزالدین نشست
کارہائے دین و دولت جملہ خاطر خواہ شد
سال تاریخ جلوس او ذکا تحریر کرد
پادشاہ ہند عالمگیر عالی جاہ شد
۱۱۶۷ھ

"عزیزالدین محمد عالمگیر ثانی پادشاہ غازی ابن معزالدین جہاندار شاہ ابن شاہ عالم بہادر شاہ در سنہ ۱۰۹۹ھ یا کہ سنہ ۱۱۰۰ھ تولد پذیرفتہ و نام مادرش انوپ بائی بود - بعد از انکہ عمادالملک غازی الدین خان وزیر احمدشاہ پادشاہ را مکحول ساختہ محبوس کرد، عزیزالدین ابن جہاندار شاہ را کہ شصت و ہفت سالہ بود و از زمان فرخ سیر پادشاہ مقید بود از محبس برآوردہ بتاریخ دہم شعبان سنہ ۱۱۶۷ھ موسوم بہ عالمگیر ثانی نمود و برائی نام بر سریر فرمان روائی نشانید" چون در ایام غلبۂ مرہٹہ بسیارے از ہنود و مسلمانان عاجز آمدند، باتفاق نواب شجاع الدولہ صوبہ دار اودہ و دیگر امرایان ہندوستان عرضداشت بہ احمدشاہ ابدالی فرستادند، عمادالملک بخیال اینکہ داعی این مسئلہ عزیزالدین محمد عالمگیر شاہ ثانی است بخوف جان خود باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را کہ مشیر امور دولت او بودند، اشارہ فرمود تا ایشان عالمگیر ثانی را روز پنجشنبہ بروایتے بتاریخ ہژدہم ماہ ربیع الثانی سنہ ۱۱۷۳ھ (۱۷۵۹ء) بکشتند و جسدش را[۱۵۴]

از آنجملہ در ۱۱۷۰ھ احمد شاہ درانی با جمعیت لشکر مغل بغیر جنگ و جدال داخل دہلی گشتہ تمامی امرای سلطنت را مصادرہ ہا گرفت و ابنای شہر را غارت نمودہ خزاین شاہی خالی ساخت۔ عرصۂ چہل روز در دہلی قیام کردہ دختر محمد شاہ[۱] در عقد ازدواج خود درآورد و صبیۂ صلبیۂ[۲] عالمگیر ثانی ہم بپسری تیمور شاہ نامزد کردہ عالمگیر ثانی را بدستور بر حکومت دہلی جا بجا داد و فرقۂ مرہٹیان را برای مخالفت سلطنت دہلی قتل کردہ مغلوب و مہزوم ساخت و نجیب الدولہ[۳] کہ از ارکان دولت بود

از بالا بطرف دریا بر ریگ جمنا افگندند۔ بعد ازش بعض کسان لاشۂ نعش را برداشتہ در مقبرۂ ہمایون پادشاہ مدفون ساختند۔ تاریخ وفات اوست ؎

شاہ عالی نسب عزیز الدین کش بود در جوار رحمت جائے
گفت ہاتف چو رفت در جنت ۱۱۷۳ھ داور عرش سمک مردے وائے

(مفتاح التواریخ فارسی تصنیف ٹامس ولیم چھاپہ نولکشور پریس لکھنؤ صفحہ ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲)

[۱] حضرت بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفۂ غلام علی خان، چھاپ کلکتہ و مفتاح التواریخ تصنیف ٹامس ولیم بیل صاحب صفحہ ۳۴۳۔

[۲] نواب گوہر آرا بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفۂ غلام علی خان)۔

[۳] نجیب خان المعروف بہ امیر الامراء نجیب الدولہ از قبیلۂ عمرخیل داماد دوندی خان روہیلہ بود۔ در ہنگام تشریف بردن شاہ عالم پادشاہ در آلہ آباد بخطاب نجیب الدولہ میر بخشی و امیر الامرائی مشرف شد۔ چون بہ اشارۂ غازی الدین عماد الملک نمک حرامان تیغ جفا بر گلوئے عالمگیر ثانی راندند و شاہزادہ محی السنۃ را کہ پسر کام بخش ابن خلد مکان بود برائے نام بر تخت جہانبانی نشانیدہ ملقب بہ شاہ جہان ثانی نمودند، وضیع و

برای محافظت عالمگیر دردہلی گذاشتہ خود بجانب کابل رجعت نمود تشریح آں در ذکر احمد شاہ دراں گفتہ شود و بعد معاودت او عماد الملک[1] کہ از امرای جنت بود با فرقۂ

شریف با نجیب خان پیوستند۔ و عماد الملک بکمال یاس اندوہ پیش سورج مل جاٹ رفتہ در قلعۂ بھرت پور مخفی گردید۔ بعد ازاں در شاہجہان آباد حکم نجیب الدولہ بر آب و باد رواں شد۔ در سال یک ہزار و ہشتاد و دو ہجری (۱۷۶۸ء) نواب نجیب الدولہ خواست کہ فرقۂ سکھ را کہ در ملک میانہ دوآبہ فتنہ و فساد برپا ساختہ بودند، بہ امداد مرہٹہ ہا دفع سازد، بہ ایں ارادہ در خیمۂ ایشاں آمدہ خواست کہ بہ اتفاق ایشاں بر سر آں فرقہ رود کہ ناگاہ عارضۂ تاپلی گریبانش گرفت۔ لاچار پسر خود ضابطہ خان را ہمراہ مرہٹہ گذاشتہ خود بطرف روہیل کھنڈ شتافت۔ و در اثنائے راہ تا بہ ہاپڑ رسیدہ بود کہ فوت شد۔ و ایں واقعہ در سال یکہزار و یکصد و ہشتاد و چہار ہجری (۱۱۸۴ھ) شاید کہ در ماہ رجب بوقوع آمدہ، لاش او را در نجیب آباد بردہ دفن کردند (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۱)۔

[1] غازی الدین امیر الامرا کہ اصل نامش میر شہاب الدین است نبیرۂ نظام الملک آصف جاہ اول والی حیدرآباد دکن بود۔ در ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء از طرف احمد شاہ ابدالی بخطاب امیر الامراء معزز گشت و بعد چندے از لقب "عماد الملک" نیز زنیۂ افتخار اندوخت۔ چوں در ۱۱۷۳ھ توجہ احمد شاہ ابدالی بہ سمت ہندوستان شد، عماد الملک بخیال بے ادبی ہا کہ نسبت عالمگیر ثانی از وبظہور آمدہ و علاوہ آں نجیب الدولہ را کہ دست گرفتۂ احمد شاہ ابدالی بود، از دہلی بدر ساختہ بود بخوف جان باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را اشارہ فرمود تا ایشاں عالمگیر ثانی را روز پنجشنبہ تاریخ ہشتم و بہ روایتے تاریخ ہژدہم ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۳ھ بکشتند۔ صاحب شاہ عالم نامہ (ص ۲۳) غلام علی خان ادرا

مرہٹیاں اتفاق نمودہ عالمگیر ثانی را قتل کردہ متصرف دہلی شد۔

بشنیدن این سانحہ احمد شاہ باز ایلغار آوردہ نزد دہلی رسید مرہٹیاں باتفاق راجپوتان قریب چہل ہزار سوار با یک ہزار و پانصد ضرب توپ بمقابلہ احمد شاہ رایت افراشتہ ہمہ ہا از دست احمد شاہ کشتہ شدند ہمگی سہ کس از سرداران زندہ ماندند۔

احمد شاہ بعد قتل مرہٹیاں شاہ عالم ثانی موسوم بہ والا گوہر بر تخت دہلی نشانیدہ نجیب اللہ دولہ و شجاع الدولہ[1] نواب لکھنو معاضدت او مامور کردہ خود

---

۴۴ بدبخت ازلی قرار دادہ است۔ تاریخ وفاتش معلوم نشد (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۹)۔

[1] نواب شجاع الدولہ ابن نواب منصور علی خان صفدر جنگ است۔ اصل نام او جلال الدین حیدر بود۔ ولادتش در ۱۱۴۴ھ (۱۷۳۱ء) واقع شد۔ شجاع الدولہ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ھ در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بعد از فتح یافتن (در ۱۱۸۸ھ) بر حافظ رحمت خان روہیلہ و بند و بست ملک جدید کہ از دست روہیلہ ہا بر آوردہ بود از شدت درد خیارگی بیمار شدہ بہ فیض آباد مراجعت نمود۔ و ہر چند مرہم بر مرہم نہادند روبہ التیام نیاورد۔ یک ماہ و سیزدہ روز در فیض آباد زیست۔ و بتاریخ بست و چہارم ذیقعدہ سال ۱۱۸۸ھ ہزار و یکصد و ہشتاد و ہشت کہ مطابق بست و نہم ماہ جنوری ۱۷۷۵ء بود کوس رحلت بعالم آخرت زد۔ صبح آں در گلاب باڑی کہ پیش ازیں مدفن والد ماجدش بود مدفون گشت۔ تاریخ فوتش بطور تعمیہ این است ؎

چون شجاع صفدر منصور برہان جلال	رفت سوئے ملک باقی زین سرائے پر گزند
شد شجاعت بے سر و پا و سخاوت عزم ہم	تاج خود را بر زمین از گریہ و زاری فگند ۴۴

بطرف کابل رجعت نمود۔ و بعد چندگاہ مرزا قاسم مرزبان بنگالہ با صاحبان انگریز
مخالفت نمودہ[1] شجاع الدولہ و شاہ عالم ثانی بمعاونت او رفتہ بجنگ انگریز مستعد
شدند و صاحبان انگریز متخلص شدہ آلہ آباد و لکھنو فتح کردند۔ عاقبت صلح و
صفا واقع شد و شاہ عالم در بنگالہ ملاقات گورنر جنرل فائز گشتہ صوبہ بنگالہ
و صوبہ بہار و صوبہ اوڈیسہ بعوض حرچہ جنگ دادہ منصرف لکھنو شد و شاہ عالم ثانی

۴۴ یعنی اگر عبارت شجاعت را سر و پا بریدہ و لفظ عزم را سر جدا ساختہ عدد باقی حروف را
با عدد حروف سخاوت بگیرند تاریخ فوت برآید۔ مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۴۔

[1] بقول ولیم طامس بیل صاحب "سبب کدورت نواب قاسم خان حاکم بنگالہ با رؤسائے
فرنگ (انگریز) این بود کہ ایشان جعفر علی خان معزول را برائے مصلحت با دیگر بحال ساختہ
بر مسند ریاست نشانیدہ بودند۔ نواب قاسم خان تا چندگاہ جنگ و محاربہ با ایشان داشت۔ آخر نیز ہمت
برہزیمت یافتہ و تاب مقاومت نیاوردہ در شروع سال ہزار و یک صد و ہفتاد و ہفت ۱۱۷۷ھ گریختہ در آلہ آباد
آمد و از شاہ عالم پادشاہ و نواب شجاع الدولہ استمداد خواست۔ چنانچہ نواب شجاع الدولہ و
پادشاہ در اواخر سال ہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری با سپاہ عظیم بطرف مشرق کوچ نمودند
و در عظیم آباد رسیدہ تا یک ماہ بہ ارادۂ جنگ مقام کردند۔ بعد گذشتن برشکال میجر منرو صاحب
انگریز بموجب اشارۂ صاحبان کونسل با فوجے قلیل کہ دران ایام داشتند در بکسر
آمدہ طرح جنگ و پیکار با نواب شجاع الدولہ انداختند۔ نواب تاب مقاومت
در خود ندیدہ بتاریخ ۲۶ ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۸ھ موافق ۲۳ اکتوبر
۱۷۶۴ء رو برتافت۔

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۴۶)۔

شجاع الدوله را رتبۂ مدار المهامی خود بخشیده بمعاونت و مظاهرت او با قوم مرہتیان جنگ کرده بوندیل کهند از تصرف آنها بدر کشید دران اثنا ضابطه خان روهیله باتفاق مرہتیان متصرف دہلی شده شاه عالم ثانی بمصالحه و مدافعه تخت دہلی از قبضۂ آنها باز انتزاع نمود۔

در سنه ۱۱۹۹ھ غلام قادر[1] پسر ضابطه خان با فوج گران بر دہلی خروج کرده

---

[1] غلام قادر خان روهیله پسر ضابطه خان و نبیرۂ امیر الامرا نجیب الدوله روهیله بود۔ بعد کشته شدن امیر الامرا افراسیاب خان مادهوجی سیندهیا در شروع سنه ۱۱۹۹ھ بزور و زر و چاپلوسی عهدۂ وکیل مطلق را از شاه عالم پادشاه به مادهوراؤ پیشوا دکهنی و خود نایب او گشته حیله کار سلطنت و حکومت قلعۂ دہلی و اکبر آباد بدست خود در آورده پادشاه را بجز نامے نمی گذاشت۔ چون سه سال برین نمط گذشت و فتنه ها هر طرف برپا گشت غلام قادر فرصت را غنیمت شمرده در شروع سال سنه ۱۲۰۲ھ لشکرے از افاغنه جمع ساخته شاهجهان آباد را محاصره نموده پادشاه را چنان تنگ ساخت که عاجز آمده او را بحضور خود طلبید و خلعت امیر الامرائی بدو بخشید۔ بعد ازان غلام قادر خواست که مرہته ها را بهر نوعیکه تواند از ملک بدر سازد تا بلا مزاحمت غیرے بکار ملک پردازد۔ چون پادشاه می دانست که از دست او هیچ کارے نیاید و زر هم مفت برباد خواهد رفت، در دادن مبلغ مذکور راضی نشد۔ غلام قادر ازین سخن پیچ و تاب خورده خاموش ماند۔ امّا روز دیگر که بست و دوم از ماه شوال سنه مذکور بود چندے از افغانان قوی هیکل را همراه خود در آورده اوّل پادشاه را معزول نموده شاهزادگان کبیران

قبضہ نمود شاہ عالم را بابت نشاندہی دفاین وخزاین نہایت محنت رسانیدہ چشمانش از حدقہ بدر کشید و بسیارے از ارکین سلطنت و رؤسای شہر بقتل رسانید وجمع کثیر بابت آب ودانہ معذب کردہ از جان گذرانیدہ اہل شہر را ترنت ومرنت کردہ بخوف مرہٹیان گریختہ رفت ۔ عاقبت در دست مرہٹیان گرفتار آمدہ کالبد او را زندہ لخت لخت نمودند وشاہ عالم را درحالت نابینائی بدستور بر تخت جلوس دادند ۔

پس تمامی ملک از بنگالہ ودکھن وآگرہ تا دریای شور از تصرف شاہی بدر رفت اما کسے بادشاہ جبار نبود ونہ سلطنتے عظیم قائم می شد ۔ چنانچہ

دنبیرگان[۴۴] پادشاہ بودند دستگیر ساختہ مقید نمود ۔ وشاہزادہ بیدار بخت ابن احمد شاہ پادشاہ مرحوم را از محبس برآوردہ موسوم بہ بیدار شاہ ساختہ بر تخت نشانید ۔ بعد از اں این نمک حرام جفاکیش آنچہ مال و زر و زیور وجواہر چہ از خزانہ پادشاہی وچہ از پردہ نشینان محلسرائے پادشاہی بود بانواع جبر و توبیخ بدست آورد ۔ بالجملہ بعد فضیحت بسیار بتاریخ ہفتم ذیقعدہ سنہ مذکور پنج روہیلہ ہا را مقرر فرمود تا بر سینۂ پادشاہ سوار شدہ ہر دو چشمش را از نوک خنجر برآوردند ۔ بعد ازاں این نمک حراماں ناپاک باہ دیگر دست تظلم بر اولاد تیموریہ دراز داشتہ آنچہ مال و زر نوا نیست بدست آوردہ بخوف مرہٹہ ہا دواز دہم ذی الحجہ بطرف غوث گڈھ شتافت مختصر اینکہ مرہٹہ ہا تعاقب غلام قادر خان نمودہ او را در ماہ ربیع الاول ۱۲۰۳ھ دستگیر ساختہ بسزائے کہ لائق آں بود رسانیدند ۔ یعنی اول ہر دو چشم برآوردہ وگوش وبینی و دست و پائے او بریدہ بشاہ جہان آباد فرستادند ۔ اما در اثنائے راہ بمرد ۔

-(منتخب التواریخ صفحہ ۳۶۱ و ۳۶۲)-

در ملک پونا و ناگپور و گجرات و گوالیار و سندھیہ و ہولکر حاکمان خود سر جدا جدا حکومت میکردند و نظام الملک در حدود دکھن علی وردی خان[1] در الکای بنگالہ و سراج الدولہ در قلمرو لکھنو رنجیت سنگھ در ممالک پنجاب حاکم شدند

[1] نواب علی وردی خان مہابت جنگ بعد کشتن علاؤالدولہ سرفراز خان ابن نواب شجاع الدین خان بتاریخ سیزدہم ماہ صفر ۱۱۵۳ھ (۱۷۴۰ء) ناظم بنگالہ و بہار و اڑیسہ گردید۔ بعد از حکومت شانزدہ سال بعمر ہشتاد سال در ۱۱۶۹ھ رہ گرائے آخرت گردید۔ تاریخ وفاتش "خدایش بیامرزد" ۱۱۶۹ھ یافتہ اند۔ صاحب تاریخ سیرالمتاخرین می نویسد کہ اکثر مہابت جنگ می گفت کہ اسباب دلالت براں می کند کہ بعد از ماسوا اکثر ممالک ہند در تصرف کلاہ پوشاں یعنے انگریزاں خواہد آمد و چناں شد کہ او گفتہ بود۔ (ایضاً صفحہ ۳۳۷)۔

[2] صحیح:۔ "قلمرو بنگالہ" نواب سراج الدولہ فرزند کلان زین الدین احمد خان المخاطب بہ ہیبت جنگ بود۔ بعد وفات عم خود علی وردی خان مہابت جنگ در ۱۷۵۶ء مطابق ۹ رجب ۱۱۶۹ھ بر مسند ایالت بنگالہ و بہار و اڑیسہ متمکن گردید۔ چوں بتاریخ سیزدہم ربیع الاول نواب نوازش احمد خان شہامت جنگ کہ بخدمت دیوانی بنگالہ اختصاص داشت وفات یافت، نواب سراج الدولہ راجہ راج بلب پیشکار شہامت جنگ را بعلت محاسبہ گرفتار کرد سراج الدولہ می خواست کہ عیال او را ہم دستگیر نماید، مہابت جنگ در حالت بیماری مانع شدہ بود کہ بالفعل موقوف دارند۔ بعد حصول صحت من عیال او را خواہم طلبید۔ چوں خود حاکم شد راجہ رام جماعہ دار را حکم کرد کہ در کلکتہ رفتہ عیال و اطفال راجہ بلب برآوردہ بیارد۔ انگریزاں معترض شدند۔ بمجرد اصغائے ایں خبر سراج الدولہ را آتش خشم گرفت۔ در ماہ رمضان با انگریزاں جنگ کردہ مظفر و منصور شد۔ بعد چندے مابین انگریزان و سراج الدولہ مصالحت واقع شد۔ ولے کلایو سپہ سالار و قوماندان افواج انگریز با میر جعفر کہ یکے از معتمدان نواب بود خفیہ معاہدہ کرد۔ در ماہ جون با فوج

ومردم جاٹ وروہیلہ بہ ممالک خود ہا قابض گشتند وازہر طرف آتش بغاوت و فساد وخونریزی مشتعل می بود مزارعان پریشان تاجران ہراسان باشندگان لرزان ہمی بودند ہرج ومرج وہیص وبیص نوعے بود کہ تشریح آن تطویل است۔

دران اثنا صاحبان انگریز یورش آوردہ درعرصۂ چند سالی تمامی ہندوستان را قبضہ کردند توضیح آں دراوراق آیندہ مشروح گردد۔

مختصر کہ صاحبان انگریز صوبۂ دہلی از قبضۂ شاہ عالم ثانی در سنہ ۱۲۱۶ھ مطابق سنہ ۱۸۰۳ء نزع کردہ اورا ایک لکھ روپیہ درماہ پنشن مقرر کردند وی چہل وہفت سال در حکومت وہمی سر بردہ انتقال نمود ودر سنہ ۱۲۱۹ھ پسرش اکبر ثانی[۱] قایم مقام

---

[۴۴] عظیم از پایۂ تخت بر آمدہ در پلاسی آمد۔ دریجا جنگ عظیم تاریخی واقع شد۔ نواب سراج الدولہ بہ نمک حرامی وغداری میر جعفر دستگیر شد۔ دو روز دیگر میر جعفر بصواب دید انگریزان سراج الدولہ را مقتول ساختہ لاش آن مظلوم را از ہودج آویزان کردہ در شہر گردانیدند ودر خوش باغ بہ مقبرۂ نواب مہابت جنگ مدفون ساختند۔ نظامت نواب سراج الدولہ یک سال وچہار ماہ بود۔ وقتل او در آخر ماہ شوال سنہ ۱۱۷۰ھ (۱۷۵۷ء) واقع شد (ریاض السلاطین مصنفہ غلام حسین سلیم مطبوعہ رایل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۹۸ء از صفحہ ۳۶۳ تا ۳۷۴)۔ (برائے تفصیل مزید سراج الدولہ مصنفہ محمد عمر نور الٰہی مطبوعۂ انجمن ترقی اردو ہند)۔

[۱] صحیح: "۱۲۲۲ھ" - ابو النصر معین الدین محمد اکبر ثانی ابن شاہ عالم بادشاہ غازی ولادت او بتاریخ شب چہار شنبہ ہفتم رمضان سنہ ۱۱۷۳ھ (۱۷۶۰ء) از لطن مبارک محل بوقوع آمدہ وبعد وفات پدر بعمر چہل وہشت سالگی بتاریخ ۷ رمضان سنہ ۱۲۲۱ھ کہ ۱۹ ماہ نومبر سنہ ۱۸۰۶ء بود در دہلی بر تخت نشست۔ مولوی امام بخش صہبائی[۱۴۵]

مسند پریشانی گشته سعی یک سال بخوش اسلوبی گذرانید۔ و در سنہ ۱۲۵۰ھ یکہزار و دوصد و پنجاه ۱ پسرش بہادر شاه جانشین شده عرصۂ بست و سال بکامرانی بسر برد

در تاریخ جلوس او گفته ؎

ببر چو کرد لباس خلافت اکبر شاه		بشرف دولت و اقبال و عزّت و ناموس

سروش غیب زروئے بدیہہ یک ناگاه		جہیز عشرت پروبر گفت سال جلوس ۱۲۲۰ھ

بیت سکّہ

بسیم و زر زده خوش سکّہ جہانبانی		چراغ دودۂ تیمور اکبر ثانی

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۷۵)۔

۱ صحیح :- "۱۲۵۳ھ" ۔ ابو المظفر سراج الدین محمد بہادر شاه پادشاه غازی ابن محمد اکبر ثانی پادشاه غازی)۔ ولادت بہادر شاه بتاریخ ۲۸ شعبان سنہ ۱۱۸۹ھ (۱۷۷۵ء) روز سہ شنبہ از بطن لال بائی بوقوع آمد۔ عبارت ابو المظفر تاریخ میلاد اوست۔ بعد وفات پدر بتاریخ ۲۸ جمادی الثانی سال سنہ ۱۲۵۳ھ مطابق ۲۸ ستمبر سنہ ۱۸۳۷ء در دہلی بر تخت نشست۔ یک لک روپیہ ماہواری برائے مصارف او از سرکار کمپنی مقرر شد۔ مولوی امام بخش صہبائی تاریخ جلوسش درین مصرعہ یافتہ است :-

۱۲۵۳ھ
آمد بلب خرد چراغ دہلی۔

در سنہ ۱۸۵۷ء بنا بر سازشے کہ خلاف انگلیسیان سرزد شد از تخت معزول گردیده در رنگون (برما) محبوس شد۔ و در آنجا بتاریخ ۷ نومبر سنہ ۱۸۶۲ء ره گرائے بقا گردید۔ یازده پسر داشت۔		(ایضاً صفحہ ۳۹۴)۔

صاحبان انگریز بہ نسبت آنہا بیاد تعظیم و تکریم مرعی میداشتند بموجب تقدیر در ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۷ء) غدر دہلی واقع شد و بہادر شاہ را بہ تہمت موافقت باغیاں محبوس داشتہ پسران و متعلقان او بقتل رسانیدند و دولت خانۂ شاہی کہ از عزایب روزگار بود مسمار کردند "دہلی کا غدر" تاریخ است۔ بہادر شاہ در ۱۸۶۲ء در حبس خانہ وفات یافت و سلطنت شاہان چغتہ باختتام رسید۔

تسلط یافتن احمد شاہ دُرّانی بر ممالک خراسان و ہندوستان و کشمیر

صاحب واقعات دُرانی رقمطراز است کہ احمد شاہ ابدالی ولد محمد زمان خان بن عبداللہ خان بن حیات سلطان از قوم سدوزئی مشہور بہ ابدالی است وطن مالوف ایشاں از قدیم ملتان بود۔

در ۱۱۲۹ھ عبداللہ خان با قوم و تبار خود از ملتان ہجرت کردہ در حدود ہرات بود و باش خود اختیار نمود و در آنجا از قوم ابدالیان قریب شصت ہزار خانہ از قدیم سکونت میداشتند۔ عبداللہ خان بموجب شجاعت ذاتیۂ خود سرغنۂ این قوم شدہ بر حاکمان ہرات بارہا خروج نمود و چندگاہ در دست مخالفان اسیر ماند۔ عاقبت در دست زمان خان والئ ہرات کشتہ شد۔

وقتیکہ نادر شاہ تسخیر خراسان کردہ در ہرات رسید احمد شاہ ابدالی منظور نظر او گشتہ بمشاہرۂ شایان در حلقۂ پیادلان خود در آورد

لے ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء۔

واز حُسن اوضاع واطوار او دلخوش شده مفارقت او گاہے منظور نمیداشت چنانچہ بارہا در اجلاس عام می فرمود کہ من در توران و ایران و ہندوستان ہیچکسے مثل احمد خان نیک محضر ندیدم۔

روزے نادرشاہ بر کرسئی زرنگار نشستہ بود احمد شاہ را گفت اے احمد خان این سخن از من یاد داری کہ بعد از من مالک این سلطنت تو باشی دران وقت حقوق نعمت من یاد آری کہ فرزندان مرا در کنف حمایت خود نگهداری۔ چون نادرشاہ بعد تسخیر ہندوستان در ملک خبوشان بمقام فتح آباد رسید بدغای مردم قزلباش وافشار از دست محافظان خود در سنہ ۱۱۶۰ھ[1] مرزبان شہرستان عدم شد۔ ہمان وقت احمد شاہ ابدالی از قوم ابدالیان دو سہ ہزار سوار ہمراہ گرفتہ قوم افشار و قزلباش را قتل کردہ مہزوم گردانید و تمامی مال و اسباب و خزینہ از اردوی نادرشاہ باخود برداشتہ بجانب قندہار ایلغار نمود و صابر شاہ نام فقیرے دیوانہ وضع ہمراہ او

---

[1] شب یکشنبہ، ۱۱ جمادی الثانی مطابق ۹ جون ۱۷۴۷ء۔

[2] بروایت منشی عبدالکریم خان صاحب تاریخ احمدای درویش از سکنائے لاہور بود و اکثر در خیمۂ نادرشاہ آمد و رفت می داشت۔ ہرگاہ احمد شاہ برائے سلام نادرشاہ ازان راہ می گذشت بر درویش مذکور ہم سلام می گذارد۔ می فرمود اے احمد خان من بہ تیاری سلطنت توام۔ احمد شاہ ازین سخن ہا اعتقاد تمام بخدمت آن درویش داشت۔ چنانچہ در روز مقتول شدن نادرشاہ آن درویش را ہمراہ گرفتہ بہ قندہار روانہ شد و در آنجا از تحریک ہمین درویش اعلان پادشاہی خود نمود۔ بعد چندے در لاہور درمیان خویش و اقربائے خود آمدہ بطور مجذوب در کوچہ و بازار باواز بلند می گفت کہ من نشان و علمہائے احمد شاہ

می رفت روزے فقیر مذکور خاک تودۂ افراخت و احمد شاہ بران خاک تودہ بنشانید وچند برگ کاہ برسر او نہادہ گفت کہ ترا پادشاہ کردم این تخت و این تاج بر تو مبارک باد ترا پادشاہ دُرانی خطاب دادم۔

بعد ازان اورا ہیچ کسے ابدالی نمیگفت۔ ہمان روز احمد شاہ دُرانی با جمعیت پنج شش ہزار سوار در قندہار رسید۔ اتفاقاً ہمان روز نقی خان[1] آختہ بیگے خزاین مداخل خراج شاہی از ناصر خان حاکم کابل و پشاور گرفتہ در خدمت نادر شاہ میرفت احمد شاہ خزاین از و اخذ کردہ آختہ بیگی را محبوس داشت او خود در دارالامارۃ قندہار در بار شاہی فرمود و امیران و معاونان خود را خلاع فاخرہ بخشید و سکّۂ خود رائج ساخت۔ سکہ:۔

حکم شد از قادر بیچون بہ احمد پادشاہ سکّہ زن بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ[2]

اَلْحُکْمُ لِلّٰہِ یَا فَتَّاحُ اَحْمَدْ شَاہ دُرّانِیْ۔ سجع مُہر نہاد[3]۔

آنگاہ برائی تسخیر حمالک دایت عزمیت افراختہ حاکم غزنین را مغلوب و مقہور ساخت۔ پس بجانب کابل نہضت فرمودہ صوبہ دار آنجا ناصر خان بجانب پشاور

---

۴۴ دُرانی در اینجا استادہ خواہیم کرد۔ در آن زمان شہنواز خان ابن خان بہادر زکریا خان کہ صوبیدار لاہور بود از روئے تعصب نفسانی آن درویش مظلوم را قتل کنانید و بعد چندے خود نیز بمرد۔ (تاریخ احمد مطبوعہ ۱۲۶۶ھ صفحہ ۶)۔

[1] در تاریخ احمد "تقی خان"۔

[2] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "سکّہ زن بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ" آمدہ است۔

[3] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "الحکم للہ یا فتّاح احمد شاہ دُرِّ دُرّانی"۔

مفرور شد و پادشاه ضبط و ربط اطراف کابل نموده کمیت عزم را بجانب
پشاور جولان داد۔ ناصر خان[1] در کوهستان هزاره پنهان گشت و میرزا
جهان خان دنبال او تاخته در لاهور رسانید و مال و اسباب او را قبضه کرد
پادشاه بعد انتظام پشاور بجانب قندهار ایلغار نموده بندوبست ممالک
خراسان و هرات و کابل و قندهار بکام دل ساخته برائی تسخیر هندوستان
رایت عزیمت افراشت۔

در سنه ۱۱۶۱ھ همگی دوازده هزار سوار همراه گرفته بجانب لاهور
نهضت فرموده و شهنواز خان صوبیدار لاهور استعانت از محمد شاه
چغتی نموده هنوز افواج شاهی از دهلی متحرک نشده بود که احمد شاه
قلعهٔ لاهور فتح نمود و شهنواز خان بجانب دهلی مفرور شده تمامی اسباب
محاربه در دست احمد شاه افتاد و محمد شاه چغتی خود بیمار بود فرزند خود
احمد شاه بمحاربهٔ احمد شاه درانی مامور ساخت و بمقام سرهند محاربهٔ فریقین
رو داد۔ قمر الدین خان[2] وزیر الممالک دهلی کشته شد۔ کنیرا سنگه راجه جی پور
با جمعیت هفتاد هزار سوار از حربگاه مفرور گشت۔ همگی معین الملک پسر قمر الدین
خان استقامت کرده داد شجاعت میداد نزدیک بود که احمد شاه درانی غالب
می شد لیکن بموجب تقدیر در بارود خانهٔ احمد شاه شرر افتاده بصاعقهٔ آسمان

[1] صوبیدار کابل و پشاور از طرف نادر شاه درانی (ایضاً صفحهٔ مزبور)۔

[2] طامس ولیم بیل صاحب تاریخ وفات وزیر قمر الدین خان در جملهٔ "هائے نواب قمر الدین خان" ۱۱۶۱ھ یافته است (مفتاح التواریخ صفحه ۳۲۶)۔

لشکر او تباہی[1] یافت۔

احمد شاہ مغلوب گشتہ بجانب قندہار رجعت نمود و معین الملک تا لب دریای سندھ لشکر غنیم را تعاقب کردہ از پنجاب بدر کشید۔ احمد شاہ چون از سرہند خبر انتقال پدر خود محمد شاہ شنیدہ بر جناح تعجیل بدہلی رفتہ بر تخت شاہی مباہی گشت و نواب صفدر جنگ بر منصب وزارت استقلال یافت و معین الملک را حکومت پنجاب و ملتان بخشید۔ احمد شاہ درانی خبر انتقال محمد شاہ و کشتہ شدن قمر الدین خان شنیدہ بسیار تاسف نمود و سامان حرب و ضرب درست ساختہ در ۱۱۶۴ھ عنان عزیمت بجانب ہند باز معطوف داشت و از لاہور معین الملک بمقابلۂ او برلب دریای راوی محاربۂ عظیم واقع شد۔ عاقبت احمد شاہ رایت فیروزی افراختہ داخل لاہور گردید۔ معین الملک تیر امان امان در آمدہ جان بخشی یافت۔

گویند احمد شاہ ازو پرسید کہ اگر من در دست تو می افتادم در حق من چہ میکردی معین الملک گفت سرت بریدہ بدہلی میفرستادم احمد شاہ گفت حالا تو در دست من افتادی در حق خود چہ میگوئی معین الملک گفت اگر جناب رحیم ہستند مرا ببخشند و اگر ظالم ہستند مرا بکشند[2]۔ احمد شاہ از حق گوئی او محظوظ شدہ بخلاع فاخرہ سرفراز نمود و بخطاب خان بہادر رستم ہند موسوم ساخت۔ پس معین الملک نذرانہ کثیر نقد پنجاہ لک روپیہ داخل خزینۂ عامرہ کردہ بر حکومت لاہور باز مستقل گشت۔ و احمد شاہ

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۸ ۔ [2] ایضاً، ایضاً ۔

پنجاب و ملتان داخل ممالک محروسۂ خود کرده بجانب قندهار رجعت نمود و بروقت نهضت موجب تحریص و ترغیب رؤسای کشمیر عبدالله خان ایشک آقاصی برای تسخیر خطۂ کشمیر با جمعیت افواج کثیر مامور ساخت کیفیت آن در اوراق گذشته گفته شد۔

آنگاه پادشاه بذات والا در خراسان رفته امصار و بلاد بسیار را قبضه نمود و فرزندان نادرشاه را قدر و منزلت افزود و در قندهار نادرآباد ویران کرده بجای آن اشرف البلاد احمد شاهی معمور ساخت۔ بعد چندے معین الملک بمرض هیضه انتقال نموده زوجۂ او مغلانی بیگم در ضبط و ربط انتظام مملکت پرداخت۔ و آدینه بیگ حاکم دوآبه بر سر او خروج نمود و مغلانی بیگم دو دستۂ افواج شاهی از سردار جهان خان طلب نموده آدینه بیگ را شکست داد۔

چون احمد شاه از وفات معین الملک و روگردانی آدینه بیگ خبر یافت با عسکر موفور بار سیوم در ۱۱۷۰ھ در لاهور رسید و مغلانی بیگم بواسطۂ سردار جهان خان باریاب حضور گشته مورد الطاف جهانبانی گردید۔[1]

پادشاه چندروز انتظام مهام پنجاب نموده نورالدین خان بامیزئی با لشکر شصت هزار سپاه برای سرکوبی سوکهه جیون که در کشمیر باغی شده بود مامور ساخت و بذات والا جانب دهلی نهضت فرموده خرامان خرامان بے مزاحمت کسے در شاهجهان آباد رسید و نجیب الدوله ناکرنال و عماد الملک و عالمگیر ثانی تا ده میل استقبال نموده آنگاه باتفاق یکدیگر داخل دارالخلافت شده دولتخانۂ عالی برای جهان خان خالی

[1] تاریخ احمد صفحه ۸

گشت و احمد شاہ بمعرفت سردار جہان خان مبلغ پنجاہ لک روپیہ از انتظام الدولہ پسر قمر الدین خان وزیر درخواست نمود۔ وی از روی خساست جبلّی از انفاذ فرمان شاہ دراں سر پیچیدہ سردار جہان خان محرم خان را حکم داد کہ دولتخانۂ انتظام الدولہ را تصرف نماید وی تمامی مال و اسباب ظروف طلاء و نقرہ و یواقیت و نگین وغیرہ قبضہ کردہ از تحت دیوار خانہ یک حوض اشرفیہا بقدر یک کرور[1] روپیہ در آورد کشیدہ داخل خزینۂ شاہی ساخت۔

بعد آں بصلاح عالمگیر ثانی تلاشی خانہ ہائی اُمرا و اعیان کردہ ہرچہ دریافتند بردند و مغلانی بیگم زوجۂ معین الملک را از احوال اُمرای شاہی آگاہی بودہ کیفیت و حیثیت ہریک در پیش جہان خان حالی کردہ ہرکس را غارت کنانید و از خوشدامن[2] خود زوجۂ قمر الدین خان دُر و جواہر و طلا تمام گرفتہ بخدمت پادشاہ گذرانید و احمد شاہ ہمگی چہل روز در دہلی قیام کردہ و دختر محمد شاہ غازی در عقد ازدواج خود در آوردہ دختر عالمگیر ثانی بعقد فرزند خود تیمور شاہ نامزد ساخت۔ انگاہ سردار جہان خان را برائی قتل باغیان متھرا بالشکر بے انتہا تعیین فرمود و سردار مذکور در نواحی متھرا رسیدہ از اہل ہنود و مرہٹیاں ہزاراں ہزار بقتل رسانید و بتخانہ ہای موفور مسمار ساخت و امصار و بلاد را غارت کردہ بدرگاہ رسید۔

احمد شاہ بعد ترت مدت اُمرایان دہلی عالمگیر ثانی بدستور بر تخت نشاندہ خود بجانب قندہار رجعت نمود و خان محمد را حکومت سرہند و سرفراز خان افغان را حکومت

[1] در تاریخ احمد صفحہ ۹ بجائے "یک کرور روپیہ" "دو کرور اشرفی" مذکور است۔

[2] مراد از "شالا مار بیگم" است (افغان ... صفحۂ ...)

دوابہ بخشید و شاہزادہ تیمور را صوبہ داری کشمیر عطا[1] نمود۔
پس در شہر امرتسر نہضت کردہ از طایفۂ سنگان ہزاراں باغیان بقتل آوردہ تالاب امرتسر از خاک پُر کردہ و تعمیرات آں تمام برہم زدہ بقندھار رفت۔
چوں مردمان پنجاب دانستند کہ پادشاہ در قندھار رسید آدینہ بیگ سر از جیب بغاوت کشید باتفاق فرقۂ سنگاں تیمورشاہ و جہان خان را از لاہور بدر کردہ در امین آباد در چارۂ محال رسانید۔ آنگاہ عماد الملک باتفاق راجہای مرہٹہ خروج کردہ عالمگیر ثانی را و انتظام الدولہ را از تیغ گذرانیدہ قابض مملکت دہلی شد و نجیب الدولہ در سہارنپور محصور گشت و باغیان مرہٹہ عبد الصمد خان را قید کردہ تا سرہند ملک را غارت نمودند و باتفاق آدینہ بیگ تیمورشاہ در پشاور رسانیدہ ملک پنجاب را تا آب نیلاب متصرف شدند و افواج سنگان بہ نسبت مسلمانان غدر و قہر کردہ بانواع عقوبت و محنت مقہور کردہ ہر جا منع اذان نمودند و تالاب امرتسر کہ از خاک پُر شدہ بود باز صاف کنانیدند۔ مدعا کہ در ہند و پنجاب عجب ہرج و مرج برخاست۔
چوں ایں خبر وحشت اثر بسمع پادشاہ رسید فی الفور بالشکر جرار و خونخوار بجانب ہند ایلغار نمود۔ وقتیکہ بر ساحل دریای اٹک خیام دولت افراشت فوج مرہٹیاں از اٹک مفرور شدہ در دہلی رسید و احمد شاہ بے مزاحمت اغیار وارد لاہور شدہ عماد الملک بالشکر مرہٹیان در حدود سرہند رایت تقابل افراخت و با فوج احمد شاہ داد محاربت و شجاعت دادہ عاقبت منہزم گشت و در حدود شاہجہان آباد

[1] صحیح:- صوبہ داری لاہور است و آنکہ در متن مذکور است سہو است۔ برائے تفصیل رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۱۰۔

پای استقامت افشرد۔

پس احمد شاہ در سہارنپور رفتہ نجیب الدولہ از محاصرہ کشید باتفاق افواج ہندی مغل و پٹھان متوجہ دہلی گشتہ محاربۂ عظیم واقع شد و ہزاراں مرہٹیان بقتل رسید۔ پس احمد شاہ مظفر و منصور داخل شاہجہان آباد گردیدہ فرزند عالمگیر ثانی مسمی والا گوہر بر تخت نشانید۔[1]

بعد آں برای سرکوبی مرہٹیان بملک جاٹ عزیمت کردہ سورج مل جاٹ را ملک و دولت بغارت رفت و مرہٹیان بطرف دکھن آوارہ گشتند۔

احمد شاہ از آنجا رجعت کردہ ایام برسات در دہلی گذرانید دراں اثناء عماد الملک و راجہ ہای مرہٹہ با فوج یک لک پیادہ و چہل ہزار سوار و پانصد ضرب توپ قلعۂ شاہجہان آباد را محاصرہ کردہ فتح نمودند و از آنجا بر قلعۂ گنج پور تاختہ بسیارے از سرداران بقتل رسانیدند۔

بشنیدن ایں واقعہ پادشاہ ایلغار کردہ با افواج بیشمار بر دریای جمنا قیام ساخت چوں دریای جمنا طغیانی بود احمد شاہ حرز یمانی خواندہ تیرے بدریا انداخت و ہماں وقت جیش خود را فرمان داد کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم خواندہ عبور کنند مطابق حکم عسکر شاہی با سامان و اسباب توپ و تفنگ از دریا عبور کردہ بر ساحل سلامت رسیدہ و ہیچ کسے را جلہای اسپان تر نشد۔[2]

جنگ اول باہتمام پسند خان قریب سرای سنبھالک و جنگ دوم بمقام کرنال

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۱۱ و ۱۲ ۔

[2] ایضاً، ایضاً ۔

بعمل آمدہ مرہٹیان را قتل عام کردند بیست ہزار کلہ را منارہ افراشتند دران حالت گوبند پنڈت وحکم راؤ باجمعیت چہل ہزار سپاہ از راہ دیگر بر غارت دہلی دو بیدہ رفتند وبحکم بادشاہ حاجی عطاء[1] اللہ خان وحاجی کریم داد خان بمقابلہ آنہا یورش آوردہ ہمہ را تہ تیغ آوردند۔ گوبند پنڈت وحکم راؤ کشتہ شدند مختصر کہ بعد جنگہای بسیار مخالفان شہر از مقتول ومقہور ومفرور گشتہ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ متوجہ دہلی شد ورحمت اللہ خان وسرداران افواج را خلاع فاخرہ بخشید بعد استحکام وانتظام ہندوستان بجانب قندہار نہضت فرماشدہ اطراف واکناف را ضبط وربط نمود۔

پس ازان چیلہ ہای گورو گوبند سنگھ در پنجاب علم بغاوت افراشتہ اہل اسلام را در لاہور وامرتسر وغیرہ جاہا ضررہای شدید رسانیدہ والی لاہور را در قلعۂ جنڈالہ محاصرہ کردند دران وقت احمد شاہ در قندہار بود ناگاہ بوقت نصف شب از خواب بیدار شدہ باسہ صد سوار دستۂ غلامان خاص بطرف پنجاب ایلغار نمود وشاہ ولی خان وزیر را پیغام فرستاد کہ مع افواج شاہی در لاہور برائی جہاد حاضر باشد وخود بعجالت تمام در عرصہ سہ روز وارد لاہور گردید چون از محاصرۂ جنڈالہ خبر شنید ہمان وقت در جنڈالہ رفت ہمگی یکصد وبیست سوار ہمراہ داشت چون فوج سنگان از قدوم احمد شاہ خبر یافتند ہمہ ہا مفرور شدند قلعہ گیان از محاصرہ برآمدہ بعز بساط بوس فائز گشتند وہمان وقت شاہ ولی خان وزیر با فوج شاہی حاضر دربار شدہ

---

[1] در تاریخ احمد "عطائی خان"۔

بتعاقب فرقۂ سنگان کیوش برده چہل ہزار باغی بقتل آورد و پادشاه چند روز درلاہور قیام کرده بجانب قندہار رجعت فرمود شاه ولی خان از شاه دُران سبب استعجال و اضطراب این نہضت پرسید پادشاه گفت که من سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ والتحیات و حضرت محبوب سبحانیؓ در خواب دیدم فرمودند که سنگان بمقام چنداله مسلمانان را ایذا میرسانند مسارعت تمام رفته خلاصی آنہا نمائید چون از خواب بیدار شدم برای نفاذ فرمان بغیر تامل و درنگی مسارعت کرده اینجا رسیدم[1]۔ فقط۔

بعد چندگاه سنگان باز خروج کرده بتاخت و تاراج رعایا مشغول شدند باستماع اخبار پادشاه مرتبہ ششم در سنہ نہضت فرمای پنجاب شده بمقام انباله قیام ساخت باغیان تاب تقابل در خود ندیده در حدود کوہستان مفرور شدند و پادشاه صوبه داری سرہند به نجیب الدوله بخشید وامر سنگه[2] را خطاب راجگی عطا نموده بر حکومت پٹیاله مامور ساخت و خود باجاه وجلال بجانب قندہار رایت نہضت افراشت۔

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۱۷ ۔ [2] راجه امرسنگه پسر راجه سردول سنگه بود۔ حسب سپارش شاه ولی خان وزیر احمد شاه به عطائے خلعت فاخره و خطاب راجه راجگان سرفراز شد۔ چنانچه تاحال پٹیاله در عمل اولاد ہمین راجه امرسنگه است۔ گویند که او بنا بر اظہار خلوص و عقیدت نسبت شاه ولی خان وزیر مرئی خود در دہر خویش امرسنگه بامرئی کنده کرده بود زیراکه وزیر مذکور قوم بامرئی داشت۔

(تاریخ احمد صفحه ۱۷)۔

انتباہ:- تا اینجا برخے از احوال پادشاہ نامدار زیب تحریر یافت اکنون کیفیت صوبداران او کہ در کشمیر حکومت میکرد نگارش شود۔

اورنگ سیزدہم در بیان حکومت واستقلال شاہان دُرانیہ

درخطۂ کشمیر سلطنت احمد شاہ درّانی

عبداللہ خان اشک آقاصی۔ در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و شش فتح کشمیر ساختہ بنظم ونسق وضبط و ربط و جور و جفا و ظلم و دغا و تطاول و تاراج و اخذ مصادرہ و نذرانہ در ملک شور و شر برداشت و خزاین و دفاین شاہان چغت و اسباب فرش و ظروف طلا و نقرہ ہرچہ در دولت خانۂ شاہی و میان باغات موجود بود در قبضۂ خود درآورد و اعیان و ارکان و منصبداران شہر را بزجر و قہر مصادرہ ہا گرفت۔

چنانکہ یکے از منصبداران جلیل القدر را بشدّت وحدّت سیخ داغ از دست زبانبان او قالب تہی گشت ہرکہ این فعل را انعام بخشید و از قاضی خان یک لک روپیہ مصادرہ گرفت با نیم فرزند او در دست مؤکلان شدید معذب بود چون بہ انواع عذاب بیتاب گشت لاچار خود را از زینہ کدل بدریا انداخت و در آں زمان نرخ اشرفی بہ شش روپیہ و نرخ روپیہ بہ بیست تنگہ و قیمت مس بہ نیم روپیہ رسید۔

گویند در عہد شاہان چغت قریب ہشتاد نفر کوٹھی دار نامدار از امصار بعید آمدہ درین جا تجارت میکردند و بسبب ظلم عبداللہ خان ہمہ ہا بیدل گشتہ باقالیم خود ہا در گذشتند موجب آں در تجارت و معیشت مردم ہر نوع خلل آمدہ در ملک و رعایا تزلزل افتاد۔

بیت:-

پرسیدم از خرابیٔ گلشن ز باغبان
افغان کشید و گفت افغاں خراب کرد

مختصر کہ عبداللہ خان برہنمونی میر مقیم[1] تا شش ماہ از جور و جفا ظلم و ایذا دقیقہ فرو گذاشت نمود۔

عاقبت خواجہ عبداللہ خان کابلی در پنجاب بر عہدۂ صوبہ داری سوکھہ جیون مل برانتظام صاحبکاری مقرر گذاشتہ خود مرافقت میر مقیم و ابو القاسم خان و سایر اعیان بحضور رفت گویند یک کرور روپیہ نقد و جنس[2] ہمراہ برد۔

خواجہ عبداللہ خان۔ بعد رفتن عبداللہ خان حکومت کشمیر مستقل گشتہ با سوکھہ جیون مل[3] کہ صاحبکار او بود طرح خصومت انداخت سوکھہ جیون مل

---

[1] دربارۂ ہمیں میر مقیم کنٹھ کہ بقول پنڈت بیربل کاچرو محرک آوردن افغاناں و موجب فتنہ و فساد در کشمیر بود کسے بطور ایہام چہ خوب گفتہ است ؎

اے دل ہمہ خوف و ہمہ بیم است دریں شہر کن عزم سفر فتنہ مقیم است دریں شہر

(مجموع التواریخ ورق ۲۰۶ ب)۔

[2] "از نا فلان آں آوان بہ ثبوت رسید کہ مبلغے خطیر عبارت از کرور روپیہ نقد سوای اثاث و اسباب دولتخانہ شاہان چغتائیہ کہ درون قلعۂ کوہ ماران بود و ہنوز آثارش ہویداست از کشمیر ہمراہ بردہ" (تاریخ کشمیر بیربل کاچرو ورق ۲۰۷ (الف))۔

[3] راجہ سکھ جیون مل کھتری در کابل متولد شد، خانوادہ آں از بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب) بود۔ وقتیکہ شاہ ولی وزیر اعظم احمد شاہ ابدالی بود، سکھ جیون نظامت کشمیر یافت۔ در آغاز حکومت خود سکھ جیون بعدل و انصاف حکومت میکرد۔ بعد چندے بہ تحریک

باستصواب ابوالحسن خان باندی خواجہ عبداللہ خان رامع دو فرزند ارجمند بقتل رسانید۔ مدّت حکومتش ہمگی چہار ماہ و ہفت روز بود۔

راجہ سوکھہ جیون کہ نمک پروردۂ جہان خان بود در سنہ ۱۱۶۷ھ رایت صوبہ داری افراشتہ ابوالحسن خان را رتبۂ صاحب کاری و مدار المہامی بخشیدہ باستصواب او شور و غوغائی صوبہ داران سابقہ اندک فرونشاینده در پرورش رعایا و قدردانی اہل فضل و بلاغت ہمّت خود مصروف داشت۔ دران اثنا

۴۴ مہانند جو مشیر خاص و مدار المہام سلوکش با مسلمانان متغیر شد۔ ۴۴ مصنف خزینۃ العامرہ میر غلام علی آزاد بلگرامی می گوید کہ "مشارالیہ جوان خوش رو، متصف باوصاف شائستہ، قریب اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ و ہر روز بعد فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را برو‌ئے خود الوان اطعمہ می خوراند۔ و در ہر ماہے دوازدہم و یازدہم طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعات مے میکرد و در ہر ہفتہ یک بار مشاعرہ مقرر کردہ بود کہ در وے جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ با ہر یکے ازیں ہا دہ دہ کس از مستعدان ملکی معین کردہ بود امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص میکند و نام اصلی او "لالہ جو" است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونانِ کشمیر نظیر ندارد (خزینۃ العامرہ مطبوعہ نولکشور کانپور، ۱۸۷۱ء صفحہ ۱۱۵)۔

خواجہ کیچک[۱] خسر عصمت اللہ خان برائی اصلاح سوکھہ جیون و نیابت او وارد خطہ گردید و بر تربت عصمت اللہ خان مقبرہ و مسجدے افراخت و چند بیت بر لوح قبرش منقوش ساخت۔ بیت :۔

کشمیر را ندید و نفس ہم نکرد راست
خود را ازیں جہان بجہان دگر کشید

بعد چندگاہ پادشاہ جم جاہ فرمان فرستادن مبلغات خطیر و فرمایات کثیر کہ از کردۂ دخل کشمیر دہ چند افزون بود بنام سوکھہ جیون ہمدست ایلچی مرسول داشت و سوکھہ جیون بعدم استطاعت و قلت بضاعت خود در نفاذ حکم پادشاہ عاجز آمدہ لاچار بعد کنکاش بسیار باستصواب ابوالحسن خان بانڈی از متابعت ظل سبحانی سر پیچیدہ رایت بغاوت افراشت امّا خواجہ کیچک و ملک حسن خان ایرانی و اعظم خان و میرہ خان در بغاوت او موافقت نکردہ بلکہ برعایت حقوق شاہی ازو روگردان شدہ با جمعیت دو سہ ہزار کس در بارہ مولہ لوائی مقابلت و محاربت بر داشتند ازیں طرف سوکھہ جیون با جمعیت عوام بمدافعت آنہا تاختہ در بارہ مولہ جنگے عظیم واقع شد۔

عاقبت الامر ملک حسن ایرانی و اعظم خان و میرہ خان بقتل آمدہ خواجہ کیچک از ملک بدر کردند و سوکھہ جیون مظفر و منصور بشہر آمدہ فرمان خواندن خطبہ بنام شاہ والا گوہر[۲] پادشاہ دہلی در مسجد جامع فرستاد و باستماع ایں اخبار احمد شاہ درّانی

---

[۱] بقول دکتر صوفی "کیچک" مخرب "کوچک" است کہ بمعنی نائب باشد۔ (کشمیر جلد اول صفحہ ۳۰۹) ۔
[۲] و بروایت دکتر صوفی "عالمگیر ثانی" (ایضاً ۔ ایضاً) ۔

عبداللہ خان الیشک آقاصی را با جمعیت سی ہزار سپاہ برای گوشمالی سوکھہ جیون از راہ پنو جہہ در موسم سرما تعیین ساخت ۔ ازیں طرف سوکھہ جیون با جمعیت افواج بمقام حیدر آباد علم تقابل افراخت دراں زمان بارش و برف و باران شدّت نمود و سوکھہ جیون باعانت بیرہ خان کہکہ بقتال و جدال پیوستہ فوج شاہی را شکست داد و جم غفیرے اسیر کردہ کلاہ کاغذی پوشانیدہ بشہر رسانید و نیز پادشاہ دالاگہر ابواب ازل و رسائل مفتوح داشتہ بانعام یک زنجیر فیل و یک پالکی جالہ دار و خطاب راجگی افتخار یافت والیو الحسن[1] خان باندی بخطاب خانی سرفراز گشت ۔ ملّا محمد توفیق در توصیف پالکی ایں رباعی گذرانیدہ صلۂ مناسب دریافت ۔ رُباعی :-

ایں پالکی طاق کہ مطبوع و نکوست چشمے است کہ از بالش فرازش ابروست

---

[1] از قبیلۂ حِدّو ہا است کہ در جوار مسجد جامع سمت مغرب سکونت می داشت ۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا ساطع درست میکرد و بعد ازاں باستعداد خدا داد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمودہ ملک الشعراء وقت شد ۔ و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست ۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطر نشین اصحاب یقین است ۔ و غیر ازیں رسالہ ہائے بسیار مثل رسالۂ شیبی و سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرّح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دو ہزار بیت از عہد یوسف شاہ چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھہ جیون سر دفتر شعرائے مجلس بود ۔ در ۱۱۹۷ھ رحلت نمود ۔ "آبرو بودہ بگلزار سخن" تاریخ است (تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۳۰۰) ۔

چترش پلکِ دیدہ و مژگاں حمایلہ
چوں مردمکِ دیدہ مہاراجہ دوست

پس سوکھ جیون محافظان کوہستان کہ باشندگان آں طرف بودند برطرف کردہ بجای آنہا لشکریان خود قریب سی ہزار سپاہ مامور ساخت و سی نفر منصبداران بہوای تقصیر اسیر نمود و مال و منال آنہا بردہ جور و جفا کردن گرفت۔ ہمدراں زمان در سنہ ۱۱۶۸ھ[1] بخواہش ربانی بسبب نزول برف در ماہ میزان گرانی غلہ بوقوع آمدہ کافۂ انام را تباہی و پریشانی رسید و خواجہ ابوالحسن خان کہ مختار مالیہ بود متکفل ایں امر گشتہ محلہ بہ محلہ و خانہ بہ خانہ نفر شماری کردہ موجب حیثیت و کفایت ہر کس را تا شش ماہ آذوقہ رسانید۔ ہمدراں ایام بقدرت ایزدی ملخہای وافر و متکاثر دریں ملک وارد شدہ بفرمان مفتیان مردمان در خوردن جرادہا مبادرت نمودند و ایام سختی بسر بردند و در میان سقاین بر سر شہرہا مثل شالی جرادہا میفروختند و مردمان شہر می خوردند دریں جا قول سعدی راست آمد۔ ع:- ملخ بوستاں خوردہ و مردم ملخ[2]۔
ابوالحسن خان را در ماہ چہتر سنہ ۱۱۶۹ھ بضاعت غلات ہمگی دو لک خروار موجود بود منجملہ آں یک لک خروار در شہر تقسیم دادہ و یک لک خروار بزمینداران پرگنات بابت تخم و تقاوی مساعدہ فرستاد باین شرط کہ سال حال بگیرز بجنس با زیادت نماید و دو سال دیگر رعایا را استعداد ادای آں ندیدہ با معطل داشت رفتہ

---

[1] مطابق ۱۷۵۴ء۔ [2] مصرع دوم است کہ اول واین است۔
ع:- نہ در باغ سبزہ نہ در کوہ شخ۔

رفتہ مقدار مذکور تا سنہ ۱۲۵۰ھ[1] مدت ہشتاد و دو سال نزد زمینداران باقی بود و ہر سال فی خروار یک ترک بابت رسوم میگرفتند۔ کرنیل میان سنگھ بباعث قحط سر بسر معاف نمود۔ مختصر کہ بحسن انتظام خواجہ ابوالحسن ہیچ فردے را آزار جان نرسید آسیب قحط ہم چنداں معلوم نشد۔

شبے راجہ سوکھ جیون با اعاظم علما مباحثۂ صحیح بخاری میکرد ناگاہ در اصطبل او آتش واقع شدہ خود در اطفای آں سعی بلیغ نمود اما باروتخانہ شاہی کہ در غایت متانت و سنگینی از محل آتش یک تیر پرتاب بعید بود و جمعے کثیر بر سر آں آب میریختند ناگاہ در جوف آں شرر قہر الٰہی افروختہ یکبار شعلۂ آتش باریطارم چرخ دوار صعود نمود و سنگ و خشت باروتخانہ و گوشت و استخوان مردم در اطراف شہر لختہ لختہ فرو انداخت و در میان شہر تزلزل افتادہ دروازہ ہای عمارات شہر خود بخود مفتوح شدند گویا صدمۂ قیامت بود جمعے کثیر کہ در آنجا جمع شدہ بودند چند ساعت بیہوش افتادند۔

سوکھ جیون چندگاہ بصلاح فلاح ابوالحسن خان کار میکرد ناگاہ بنابر اجاج بعضے امورات ملکی فیما بین آنہا بیادہ گوئی میر مقیم مخالفت و منازعت افتادہ ابوالحسن خان طرح مصالحہ انداختہ سوکھ جیون را برای رفع کلفت خاطر در باغ خود بجانب ڈل تکلیف ضیافت داد۔ سوکھ جیون بسواری سفینہ بداں سو نہضت کردہ معاندان در اثنای راہ او را اشنک انداختند کہ ابوالحسن خان در مکان ضیافت زیر فرش باروت گستردہ است بمجرد نشستن آں را آتش دادہ ہمہ را نابود سازد۔ راجہ باستماع این خبر وحشت اثر برجعت قہقری باز آمدہ در نواب ازادہ بہ مکان خود

---

[1] مطابق ۱۸۳۴ء۔

قرار یافت و ابوالحسن خان را قید کردہ یک لک روپیہ از منابعان و متعلقان او مصادرہ گرفت و میر مقیم بہ منصب وزارت مختار ساخت بعد یک سال با میر مقیم نرد مخالفت باختہ محبوس نمود و ابوالحسن خان را بدستور سابقہ رتبہ و اعتبار افزود۔

ہمدراں ایام در سنہ ۱۱۷۱ھ[1] اقوام مرہٹیاں و سنگان خروج کردہ ملک پنجاب از تصرف شاہ درّان نزع کردند و سوکھہ جیون موقع دانستہ قریب چہل ہزار سپاہ فراہم کردہ برای تسخیر ممالک اطراف کشمیر مثل سیالکوٹ و بمبر و اکھنور وغیرہ ایلغار فرمود و یار خان کہ از طرف شاہ درّان حاکم سیالکوٹ بود محصور نمود۔ شاقبت بہ مخالفت راجہ[2] جموں مہزوم و مغلوب گشتہ خایب و خاسر رجعت نمود و افواج و خزاین بیہودہ تلف فرمود و در ہنگام یورش سیالکوٹ مردم بمبو موقع دانستہ اطراف کامراج را تاراج کردند و ابوالحسن خان بمدافعت آنہا در بارہ مولہ رفتہ بود در آنجا خبر ہزیمت سوکھہ جیون شنیدہ بشہر آمد و سوکھہ جیون بعضی اہلکاران خود بے صدور قصور محبوس کردہ ابوالحسن خان ہم بزندان فرستاد و میر مقیم بجای او باز مختار ملک شد جور و جفا را رواج داد۔ بعد چندگاہ ابوالحسن رہائی یافتہ میر مقیم بجای او در زندان افتاد

---

[1] مطابق ۱۷۵۷ء۔

[2] مراد از "رنجیت دیو متوفی ۱۷۸۱ء است۔ برائے تفصیل زندگانیش رجوع کنید بہ "ہسٹری آف دی پنجاب سٹیٹس جلد دوم از صفحہ ۵۴۰ تا ۵۴۶ تصنیف ہچی سن، چاپ لاہور سنہ ۱۹۳۳ء" ۔ و تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصۂ اوّل مصنفہ کاہن سنگھ بلاوریہ مطبوعہ پرکاش سٹیم پریس لاہور سنہ ۱۹۸۶ بکرمی صفحہ ۶۹ تا ۷۱)۔

در آن ایام امیر خان کہکہ باز خروج نمود فوج سوکھ جیون بمدافعت او دوبارہ مولہ یلغار نمود ابوالحسن موقع دانستہ بر مخالفت و منازعت راجہ مستعد گشت و پلہای دریای شہر بریدہ کشتی ہا بطرف خود کشیدہ گذاشت۔

بعد چند روز سوکھ جیون میر مقیم را از بند کشیدہ شوکت و شان او مردمان شہر را نشان داد۔ فردا جبود سناسیان بقدر دہ ہزار مردم بزور شناوری بہ سہ جا از دریا عبور کردہ صمصام انتقام از نیام بر کشیدند ازدحام عوام کہ سر شورش داشتند از ہم پراگندہ و پریشان کردند و اعوان و متعلقان ابوالحسن خان از تیغ گذرانیدہ خانہ او را آتش کشیدند و ابوالحسن آوارہ دشت ناکامی گشتہ در کوہستان پنوچہ بقیہ ایام عمر خود بسر بردہ از جہان درگذشت و خواجہ ابوالحسن پسر خواجہ اسحاق پسر خواجہ بلاقی بن ملا عبدالحکیم بانڈی بود۔

بالجملہ بعد تخریب و ترہیب ابوالحسن سوکھ جیون طبل فیروزی نواختہ مہانند پنڈت در رئیس ملک مدار المہام خود گردانید و برہنمونی او علم تعصب افراشتہ در زجر و بے حرمتی اہل اسلام راغب گشت و بانگ نماز را کلیتہ ممنوع ساخت موجب آن مردم قشونے از و دل تنگ شدہ در صدد آزار افتادند

چنانچہ شاہزادہ بلخی کہ با جمعیت پنجاہ سوار در سایہ پناہ او اوقات میگذرانید۔ سوکھ جیون را در محل خلوت ضرب کارد بر شانہ زدہ مجروح ساخت و ہمان ساعت فوج سنگان و سناسیان دنبال و تاختہ شاہزادہ و آقا حسین با توابع خود بقتل آوردند از ذالڈگر تا پاندان نفس شہر را غارت کردند و مولوی شرف الدین پسر مجتبی خان کہ بعد واقعہ عصمت اللہ خان بہوس [illegible]

مقبرۂ خود بکشمیر باز آمده بود بفرمان راجه از دست سنگان در حدود شاه آباد شهید شد۔

باستماع این اخبار احمد شاه درّان آتش افشان خود در لاهور آمده از راجۂ جموّن و از راجهای کوهستان بیست هزار سپاه کومک گرفته باقسری نور الدین خان بامیزئی برای سرکوبی سوکھ جیون پنجاه هزار سپاه ماموَر ساخت۔

نور الدین خان از راه توسه میدان هفتم ماه ذی حجه سنه یکهزار و یکصد و هفتاد و پنج (۱۱۷۵ھ)[1] داخل کشمیر شده در پرگنۂ دنیسو پای استقامت استوار نمود از این طرف سوکھ جیون مل با جنود شصت[2] هزار سپاه بدبدبۂ بسیار بر آمده بر کریوۂ چیره اُوڈر علم تقابل افراشت فردا در معرکۂ جدال بازار قتال گرم کرده بخت مل افسر لشکر راجه از جناح بر آمده بالشکر شاهی ملحق گشت بظهور این قصور در لشکر سوکھ جیون فتور افتاده یکبار مغلوب و منکوب از حربگاه مهزوم شدند و سوکھ جیون در دست آسیابان زینی گام گرفتار آمده فی الفور در پیش نور الدین خان رسانید۔ وقتیکه نور الدین خان در دار الامارت بجای سوکھ جیون جلوس نمود سوکھ جیون را باُستره حجامی هر دو چشم جهان بین از حدقه بیرون ساخت۔

گویند آهی نکشید بعد از آن پسرش بخت مل را چشمان از حدقه بر آوردند وی جزع بسیار نمود۔ می آرند که سوکھ جیون را طبعی موزون داشت پیش از

---

[1] مطابق اکتوبر ۱۷۶۲ء۔ [2] در تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (الف) "با جمعیت پنجاه هزار سوار و پیاده" مذکور است۔

وقوع این واقعہ این غزل گفتہ بود بوقت کندن چشم زمزمہ می ساخت۔

غزل

چشم از وضع جہاں پوشیدہ بہ	سر بسر احوال آن نادیدہ بہ
ہر کہ چون من داشت جا بر فرق گل	عاقبت در خاک و خون غلطیدہ بہ
چند روزے خود تماشا کردہ ام	زین چمن گلہائے عبرت چیدہ بہ
گر دہی شیر شتر ہد زہرت عوض	زین سیہ مار جہاں ترسیدہ بہ
باز اگر چشم جہاں بینم دہند	چون گدایان در بدر گردیدہ بہ

در حالت نابینائی بسیار می نالید و این رباعی سرود میکرد۔

رباعی

ہر چند گفتم نفس دنی را	باید نہ کردن ناکردنی را
این نفس سرکش نشنید از من	تا دید آخر نادیدنی را

نور الدین خان بعد چندگاہ سوکہ جیون را در حالت نابینائی روانۂ حضور ساختہ در ہنگام سواری بنظر پادشاہ رسید و پادشاہ چشم عنایت ازو پوشیدہ در تہ پای فیلان انداختہ از جان گذرانید۔[1]

سوکہ جیون مردے خوش طبع و سخندان و شاعر و یاذل بود علما و فضلای اسلامیہ را قدردانی و مہربانی بسیار میکرد۔ بروز جمعہ در مسجد جامع حاضر می بود بزیارت مقابر اولیا فایز می گشت بروز سہ شنبہ با شعرا مشاعرہ میکرد جشنہائے

---

[1] در تاریخ بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲ دب) "زیر لکد کوب اسپان" مذکور است۔

عیدِ نوروز بکمال شوکت شان اداسی ساخت ۔ از شعراء کشمیر ہفت کس انتخاب[1] کردہ برای نظم کردن تاریخ کشمیر ہر کس را حصۂ جداگانہ تفویض نمود ہمیں کہ چند چند جزو نظم کردہ بودند واقعۂ ہائلہ او بظہور پیوست شاہنامہ کشمیر ناتمام ماند ۔ مدّت حکومت او ہشت سال[2] و چہار ماہ و ہشت روز است ۔

نور اللّٰہ بن خان در ۱۱۷۵ھ[3] بر مسند صوبہ داری کشمیر جلوس نمود و سرکشان و متمرّدان را بہ ترہیب تخریب تادیب کردہ در نظم و سیاست و عدل و نصفت ہمگی سہ ماہ بسر بردہ روانۂ حضور شد ۔

بلند خان بامیزئی در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و شش ۱۱۷۶ھ[4] خلعت صوبہ داری

---

[1] میر غلام علی آزاد در خزینۃ العامرہ (۱۱۵) چنانکہ در فوق گذشتہ تعداد شعرا پنج کس ضبط کردہ است ۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (ب) ۔ [3] دربارۂ نظامت نور الدین خان بامزئی بار اول مابین مؤرخان اختلاف بسیار است ۔ لفٹنٹ نیوآل (جے ۔ اے ۔ ایس ۔ بی ، نمرہ ۵ ، ۱۸۵۴ء ، ص ۴۴۷) این مدت را ہشت سال ، و پنڈت بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲) و ملا خلیل مرجانپوری و دیوان کرپا رام در چہار گلزار کشمیر دو سال نوشتہ اند ۔ (کشیر جلد اول صفحہ ۳۱۳) ۔ درین ضمن روایت بیربل کاچرو این ست :۔

"نور الدین خان بامزئی مدت دو سال باحسان و نیکنامی و دشمن گدازی و دوست کامی بحکمرانی راندہ از فرار طلب حضور روانہ شد ۔"

[4] مطابق ۱۷۶۳ء ۔

پوشیدہ بسیار عالی ہمت و خوش مزاج بود اوقات خود در عشرت میگذرانید۔ میر عباد اللہ و خواجہ عطاء اللہ را قدر و منزلت افزود۔ میر مقیم در حبس خانہ محفوظ داشت ملا قوام الدین بہ نیابت قاضی عبدالرحیم قاضی ملک شدہ و در عہد بلند خان بارش باران چند ماہ مسدود بود مردمان برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ میرفتند و بابا ہائے نوشہرہ اعلام آستانہ خود گرفتہ در عیدگاہ آمدند۔ در اثنای راہ شیعہ ہائے جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[1] نوشہری کلام بے دیانہ گفتند و مردم عوام بشور آمدہ محلہ جڈی بل را آتش کشیدہ شیعہ ہا را غارت کردند۔ بلند خان تحقیق این امر نمودہ بعضی شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ بعضی ہا را مصادرہ گرفتہ بسزا رسانید۔ و در ۱۱۷۷ھ[2] موجب صولت برودت دریائے بہت و تمامی تالاب ہا یخ بند شدند بلند خان دو سال حکومت کردہ موجب طلب حضور از کشمیر بدر رفت و در جموں رسیدہ از جان درگذشت۔

نور الدین خان مرتبہ ثانی در ۱۱۷۸ھ[3] بفرمان شاہ درانی بانی میانی

---

[1] خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ تجار بود۔ چون داعیہ طلب حق در دلش جاکرد، توفیق ارادت در جناب حضرت شیخ یعقوب صرفی یافتہ بامر حق قیام نمود۔ بعد ازاں باشارۂ حضرت میر محمد خلیفہ رسیدہ کسب سعادت کردہ در اندک مدت شراب خم عرفان نوش کرد۔ در غلبات شوق بہ نظم و اشعار می پرداخت۔ در سال یکہزار و بست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمود۔ آستانہ متبرکہ اش در محلہ نوشہرہ مرجع و مطاف آفاق است۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۱۲۸ و خوارق السالکین قلمی ورق ۱۲۵)۔

[2] ۱۷۶۴ء۔

[3] ۱۷۶۵ء۔

حکمرانی گشته قاضی خان بر عهدهٔ قضا یا سربلندی یافت میر مقیم کنٹھ و کیلاس در
بر منصب صاحبکاری مدار المهامی ممتاز گشت - تا عرصهٔ چندگاه هر دو صاحبکار
در سرانجام مهام انتظام مملکت متفق بوده کاروائی میکردند لیکن کیلاس پنڈت
در که پیشتر در ملازمت میر مقیم معتبر شده بود اکنون بر سر او فوقیت خود می جست
ازین در میان آنها عناد و فساد افتاده قابو جوی یکدیگر شدند - کیلاس در
مالیهٔ کل کشمیر را ذمه دار شده بود ادای آن در سال بدو قسط می ساخت -

میر مقیم نور الدین خان را آموزش داده ماه بماه قسط بندی او مقرر
نمود کیلاس در را اگرچه قسط ماهواری دشوار شده لیکن در ادای آن
اهمال نورزیده بعد آن میر مقیم تجویز قسط یومیه مقرر ساخته کیلاس در را ادای
قسط یومیه نهایت مجبور گشت -

بنابران حکیم میر قانوگوی پرگنهٔ کوهامه که از معاندان میر مقیم بود برای
کشتن میر مقیم آماده کرده و طمانچهٔ خود بدستش داده بر قتل میر مقیم مامور ساخت -
و حکیم میر شبانه بکاشانهٔ او در آمده میر مقیم را در خواب استراحت طمانچه از راه
سوراخ گوش سر کرده از جان گذرانید و طمانچه اش در آنجا از دست افتاد -
فردا چون طمانچه دیدند بر سر آن نام کیلاس در منقوش بود - نور الدین خان
بر قتل او بسیار افسوس نمود و بر نعش او در عیدگاه حاضر شده و بستگان او را
دلدهی ساخت اما قاتل او را هیچ نگفت -

میر مذکور از احفاد حسین کنٹھ بن کمال کنٹھ بود که در پیشگاه اکبر شاه
دوم مصاحبت میداد -

۱ صحیح "بود"

گویند میر فقیر اللہ روز واقعۂ پدر در پنوچھہ بود چون بخانہ رسید در پیش ناظم صوبہ مستغیث شدہ وی بحیلہ وعذر گذرانید۔ آنگاہ برای استعانت و امداد نزد راجہ رستم خان در پنوچھہ رفتہ در آنجا نیل مرام نیافت۔ پس بہ امید معاضدت نزد محمود خان در مظفر آباد رسیدہ در آنجا بانتظار وقت اوقات گذاری میکرد۔ کیلاس در از شر مخالفان وارستہ بکمال کروفر احکامات صاحبکاری ولوازمات ملکداری بسر می برد۔

لعل خان نام شخصے از قوم نہہ ٹک[۱] در سلسلۂ مصاحبان نورالدین خان جاگیردار معتمد علیہ بود اعتبار و اقتدار بسیار بہم رسانیدہ بخیال خیرہ سری در موضع چل براس پرگنۂ بیروہ قلعۂ متین استوار نمودہ قوم و قبیلہ و اعوان خود در آنجا ساکن ساخت۔

نورالدین خان بعد انتظام و اہتمام امور مملکت و تحصیل خراج و اموال دولت جان محمد خان خواہرزادہ خود گوردکھداس را در پنجا بر حکومت کشمیر قائم مقام ساختہ خود برای دفع غبار کدورت کہ در آئینہ خاطر جہانبانی شدہ بود در لاہور رفت و در آنجا بسبب بعضے مقدمات پنہانی مورد عتاب سلطانی گشت۔ لعل خان کہ سرآمد ارباب دولان بود جان محمد خان را از میان برداشتہ خیال خودسری بخاطر آوردہ بر مسند حکومت بنشست این مرتبہ حکومت نورالدین خان یک و نیم سال بود۔

لعل محمد خان در ۱۱۷۹ھ[۲] بر سریر بغاوت جلوس نمودہ بازار جور و جفا و ظلم و دغا را رواج داد و دو ناخت و تاراج مردم کشمیر لوہے کوتاہی ننمود خصوصاً طبقۂ

---

[۱] صحیح : "خٹک"۔ قبیلۂ از قبائل سرحد آزاد مابین افغانستان و پاکستان است۔
[۲] ۱۷۶۵ء۔

ہنود در آتش و آزار سخت رسانید۔ دران ایام حافظ عبداللہ نام شخصے از علمای ہر واعظ اہل شہر فی الحقیقت شیعۂ سنی نما بود کہ بسبب اظہار بعضے الفاظ رفض از وعظ خوانی معزول کردہ بودند و در ایام ہرج و مرج لعل خان در مسجد جامع رفتہ ہنگامۂ وعظ خوانی گرم نمود۔ و بعضے علما و فضلا بخدمت خواجہ کمال الدین نقشبندی[1] شکایتا و گذاریدند و حضرت خواجہ او را بحضور طلبانیدہ و علما و مفتیان شہر جمع کردہ بشہادت بیست دو کس سب و تبرا بروثابت گشت حضرت خواجہ بر ایوان خانقاہ نقشبندیہ آن تیرہ باطن را از دست خود قتل فرمود۔

ہمدران سال بسبب نقصان فصل قحط غلات بوقوع آمدہ خواص و عوام در پنجۂ شاہین جوع و آلام گرفتار شدند مدعا کہ تا عرصۂ شش ماہ استیلای لعل خان بر عموم رعایا و برایا خصوصاً بر طبقۂ ہنود سخت جانکاہ بود۔ چون خبر طغیان لعل خان بسمع شاہ دران

---

[1] خواجہ کمال الدین نقشبندی شہید فرزند ارجمند خواجہ نورالدین محمد آفتاب نقشبندی بود۔ در پیش حضرت خواجہ عبدالرحیم الملقب بہ شیخ کمان متوفی سنہ ۱۲۰۱ھ مشرف شدہ منازل سلوک را طی نمود۔ صبیۂ صفیۂ ایشان در عقد نکاح خواجہ پاکباز خواجہ شاہ نیاز نقشبندی بودہ است۔ چون خواجۂ موصوف بنا بر ثبوت سب صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین حافظ عبداللہ واعظ را بدست خود بقتل رسانیدہ بود، امیر خان کہ مذہب شیعہ داشت بقصاص حافظ مذکور حضرت خواجۂ موصوف را بدست آوردہ بتاریخ ۳۰ رجب سنہ ۱۱۸۸ھ (۱۷۷۵ء) شربت شہادت نوشانید و در حظیرہ آبائے کرام خود مدفون شد۔ مصرعہ:-

"شد شہید آن سید و سنی کمال الدین حسین" تاریخ است۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۴۳ (الف))۔

رسید خورم خان خواجہ سرا بر صوبہ داری کشمیر مامور ساخت حکومت لعل خان شش ماہ بود۔

خرم خان در سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد ۱۱۸۰ھ رایت صوبہ داری افراشتہ گرمک داس نائب او شد چوں با عسکر شاہی در بارہ مولہ رسیدند لعل خان تاب تقابل افواج شاہی در خود ندیدہ از شہر بدر رفتہ در قلعہ خود محصور ماندہ مدت سہ ماہ در آنجا بسر رسانید خورم خان داخل شہر شدہ کیلاس در را نائب صاحب کاری بخشید و اہل ہنود را مدارج افزود از بسکہ سست مزاج بود و سفیہ بود در تدبیر ضوابط حکمرانی و قلع و قمع متمردان چنداں کوشش ننمود۔

فقیر اللہ کنٹ کہ در مظفر آباد منتظر وقت می بود باتفاق محمود خان بمبو در قصبۂ سوپور لوای بغاوت افراشت و لعل خان از قلعہ برآمدہ با جمعیت خود نزد فقیر اللہ شتافت۔

خرم خان با جمعیت لشکر خود باتفاق اعیان شہر و کیلاس نیز در دار در غایت کرہ و فر بمقابلۂ مخالفان بیدا دگر بجانب سوپور ایلغار نمود امیر خان جوان شیر کہ جرنیل لشکر بود بابت محافظت راہ بارہ مولہ تعین فرمود و محمود خان و فقیر اللہ و لعل خان باستماع خبر آمدن خرم خان از راہ کوہ پامہ یورش کردہ بعجالت تمام در دودرہامہ قیام کردند خرم خان از قصبۂ پٹن بازگشت معاودت کردہ از راہ شہر سمت دودرہامہ نہضت ساخت۔ روز دوم کدام کاغذی پوشاک مردمان شستہ کردہ بآفتاب گذاشتند

بود متصل آن رمہ گوسفندان بجانب یلاق میرفت۔ خرم خان آن ہر دو صورت
دیدہ بجای خود سنجید کہ مخالفان بجنگ و محاربہ پیش قدمی میسازند بنا بران
رعب و ہراس بخاطرش مستولی گشتہ بغیر مقابلہ و مقاتلہ با جمعیت خود بجانب
شہر گریختہ رفت۔ و روز دوم در موضع رامو[1] رفتہ بال ہزیمت افشاند
و تا عرصۂ سہ روز مخالفان او جرأت رفتن شہر نکردہ چون دانستند کہ شہر
خالی ست یکبار داخل شہر شدہ بتطاول تاراج دستبرد نمودند۔

روز دوم بمرافقت خرم خان در موضع رامو رفتہ بجنگ پیوستند
خرم خان از آنجا منہزم گشتہ در شوپیان پای استقامت افشرد لعل خان را
در اثنای جنگ زخمی بچشم رسیدہ از معرکہ کنارہ کشیدہ در قلعۂ خود متحصن
گشت امیر خان کہ برای محافظت راہ بارہ مولہ مامور بود خبر انہزام
خرم خان شنیدہ از راہ کمروہن ایلغار کردہ در شوپیان با خرم خان و
کیلاس خان لاحق گشت و ہر سہ اتفاق کردہ از راہ جموں بحضور رفتند
حکومت خرم خان ہمگی یک سال بود۔

میر فقیر اللہ کنٹ اواخر ۱۱۸۱ھ[2] متمکن وسادۂ حکمرانی گشتہ
باستقلال تمام رایت حکومت افراشت لعل خان را پیغام آمدن شہر
کردہ بود وی در آمدن خود تغافل نمود۔ پس میر فاضل کنٹ با جمعیت سپاہ
برای گرفتار کردن او تعیین ساخت و بعد محاربہ و مقاتلہ لعل خان مغلوب
گشتہ قلعۂ خود را آتش کشیدہ با اہل و عیال خود بجانب بنوچہہ مفرور شدہ

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۷ (الف) ۔ [2] مطابق ۱۷۶۷ء۔

ازآنجا بحضور رفت۔

پس میر فقیر اللہ در تنبیہ تدارک مخالفان خود بجوبی پرداخت و باتفاق مردم مبو طبقۂ ہنود را بجیال قصاص پدر تنرت ومرت کردہ ہمہ ہا را در ورطۂ ابتلا انداخت و بمصادرہ ہای سخت مبتلا ساخت و بسیارے از اکابران ہنود بقتل رسانید قریبے و ہزار کس جبراً مسلمان نمود۔ بعضیہا بہ عذابہای گوناگون معذّب کردہ دقیقۂ از دقایق جور و جفا و ظلم و ایذا فرو گذاشت ننمود کہ سرگذشت این واقعہ ناگفتن و ناشنفتن اولیٰ است۔

میر مذکور زیب دادہ خراج کشمیر بتوسط شاہ ولی خان بہ وکلای تیمور شاہ درانی ادا میکرد۔ عاقبت جوشش بغاوت پوشیدہ از تشربت شرارت از ارتکاب امور نامشروع ہمیشہ مجموری بود و از سفاکی و بے باکی ہمہ ہا مجبور و مقہور نمود چنانچہ خالوی خود زیر کردہ گرفتہ از جان گذرانید۔ چون اخبار شرارت و بغاوت او بحضور رسید لعل خان ہم از حد واویلا ساخت۔ موجب آن از پیشگاہ جم جاہ نوراللہ ین خان بامیری برای سرکوبی آن باغی دستوری یافت۔ وقتیکہ نوراللہ ین خان با عسکر فراوان در قصبۂ بیوچہ رسید بنام میر فقیر اللہ رقعہ نوشت کہ بندہ درگاہ بفرمان پادشاہ کج کلاہ درین جا وارد است و در میان ما و شما از قدیم رابطۂ محبت و اتحاد و ضابطۂ خلّت و سداد مضبوط است لہذا لازم است کہ بہ ورود خط برای استقبال سبقت نماید و در اثنای راہ ملاقات خود مسرور سازند انتظام ملک داری و صاحب کاری تفویض شماست و این جانب را ہمگی نام نظامت زیبا۔ فقط۔

میر فقیر اللہ کہ از بادۂ غرور مخمور بود در جواب نامۂ او بتغافل و تجاہل گذرانید و در جمعیت سپاہ و سامان جنگ مشغول گشت۔ نور الدین خان لعل محمد خان را از راہ گلمرگ با جمعیت افواج پیشتر رفتن تجویز داد وی در موضع چہاندل سید میرزا ملک کہ از ملکان گنڈ سرسنگھ بود بوقت صبح مقتول ساخت و نور الدین خان خود از راہ توسہ میدان عبور کردہ در موضع گوری پورہ[1] معسکر فرمود و میر فقیر اللہ جمعے کثیر بمقابلۂ او مامور کردہ بمجادلۂ مقاتلہ پیوستند۔ عاقبت لشکر فقیر اللہ منہزم گشتہ بجانب شہر رجعت نمود۔ نور الدین خان در موضع راولپورہ خیام سکونت افراخت۔ میر فقیر اللہ با جمعیت لشکریہا و مردم خود در مایسومہ مستعد محاربہ شدہ بود ناگاہ بسبب تجرع شراب بتیاب گشتہ بعلالت طبیعت در ورطۂ قلق و اضطراب افتاد لاچار با جمعے از خاصگان خود بجانب مراج فرار اختیار نمود و مردم بمبو در شہر در آمدہ چند محلہ را غارت کردہ بمقامات خود ہا در گذشتند و نور الدین خان یکماہ در عیدگاہ توقف نمودہ میر فقیر اللہ تن بہ اطاعت او نداد عاقبت از حدود مراج شبانہ در میان کشتی نشستہ بجانب کامراج نہضت ساخت و افواج شاہی بتعاقب او دویدہ وی در کوہستان کرناہ پناہ یافت و در آنجا بطوالت علت جگری جیات خود را پدرود نمود۔ حکومت او ہمگی یازدہ ماہ بود۔

نور الدین خان مرتبۂ ثالث ۱۱۸۲ھ[2]

در سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو خلعت صوبہ داری پیراست و بصلاح لعل محمد خان بامورات ملکی و مالی بخوبی پرداختہ

---

[1] گوری یا گنڈی پورہ در تحصیل پلوامہ، شمارۂ آبادی ۲۱۲ نفر۔

[2] مطابق ۱۷۶۹ء۔

متمردان و مفسدان را در چاه سیتا انداخت۔ لعد چندگاه از حضور محمد خان خرنجی رقم صوبہ داری حاصل کرده در مظفر آباد رسید نور الدین خان شوخ بغاوت پوشیده با جیش و لشکر خود بمقابلۂ او برآمده او را مہزوم ساخت۔ پس پنڈت کیلاس در که ہمراه خرّم خان در کابل رفته بود باتفاق خرّم خان با امرای دولت سازش کرده از پیشگاه جہاه تسخیر کشمیر ذمۂ خود گرفته بالشکر کثیر در پشاور رسید۔

وقتیکه نور الدین خان از آمدن خرّم خان آگاہی یافت خود بخوف قہر جہانبانی از راه جموں برآمده لعل خان را بر نیابت صوبه مقرر گذاشت و لعل محمد خان برناجران و منصبداران و پنڈتان دست تطاول دراز کرده در خیال جمعیت لشکر بود که خرّم خان از مظفر آباد عبور نمود۔

پس لعل خان با جمعیت افواج خود در باره موله رفته رایت تقابل افرا و میر حسین کنٹھ مع برادران خود مسلسل کرده ہمراه ہر دو سیف اللہ خان برادر خود بمقابلۂ خرّم خان در کوارمست فرستاد در آنجا محاربۂ جانبین بوقوع آمده سیف اللہ خان مہزوم شده در باره موله با برادر خود پیوست و لعل خان از روی قلت سپاه خود را طاقت مقاومت ندیده در قلعۂ خود متحصّن گشت و خرّم خان داخل شہر شده بر مسند حکومت جلوس نمود۔ حکومت نور الدین خان این مرتبه سه سال بود۔

خرّم خان مرتبۂ دوم در ۱۱۸۲ھ حاکم کشمیر شده میر حسین کنٹھ که از قید لعل خان نجات یافته بود رئیس الملک و پیشکار ه با اختیار ساخت و امیر خان جوان شیر که سردار عساکر شاہی بود بمدافعۂ لعل خان در بیروه رفته مدت محاصرۂ او

بطول انجامید۔ امیر خان عاجز شدہ بشہر آمد و لعل خان را مدد از پنوچہ میسر رسید گاہ و بیگاہ از گدی برآمدہ دیہات بیروہ و بانگل را غارت کردہ و آتش داده می رفت۔

عاقبت از دوی پست فطرتی خرم خان استحکام انتظام مملکت نشدہ امیر خان شکایت او بحضور[1] نوشت۔ و از حضور فرمان صوبہ داری بنام امیر خان رسید خرم خان ہمگی شش ماہ حکومت کردہ از راہ جموں بدر رفت و نور الدین خان کہ در جموں بود یک روز پیش از ورود خرم خان شتقار شدہ روز دوم خرم خان در آنجا رسید۔

امیر خان جوان شیر در ۱۱۸۴ھ[2] بر بساط حکمرانی جلوس نمودہ در انتظام مملکت تنظیم و نسق بسیار پرداخت لعل خان از گدی برآمدہ در قصبہ ناگام لوای بغاوت افراخت بفرمان امیر خان میر فضل کنٹ پسر میر حسین بمدافعۂ او رفتہ بجنگ پیوستند و بعد جدال و قتال بسیار لعل خان مہزوم شدہ در گدی خود متحصن گشت۔ بعد چند روز سیف خان برادر لعل خان بقصد شبخون آمدہ حویلی

---

[1] و لے بروایت بیربل کاچرو "امیر خان جوان شیر بعد انقضائی اندک مدت از بس شیر دلی و مردانگی خود و کم حوصلگی و نامردی خرم خان تاب تحکم و فرمان برداری نیاورد و سر از متابعت آں بزدل باز پیچید۔ بمعاینۂ ایں زنانہ سروسامان شجاعت و مردانگی در بار خود ندیدہ، لاچار بار بر خر بستہ، با دل غمگیں و خاطر خستہ از کشمیر بدر جست"
(مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۱۸ (الف))۔

[2] مطابق ۱۷۷۰ء۔

سوکھ جیون را که در محلهٔ زالڈگر بکمال تزئین و تمتین همرنگ فردوس برین بود بآتش کینه افروخته خاکستر گردانید و از لشکر شاهی بعضی مردم خیبری را که در ضمن با لعل خان سازش پنهانی میداشتند امیر خان بران واقف گشته قریب صد کس در میان نور میدان از تیغ گذرانید۔

عاقبت لعل خان بامراض صعب گرفتار گشته از جهان درگذشت و بیرون قلعه دفن کردند و اهل و عیال و سمت پنوچه گریخته رفتند۔ امیر خان لاشهٔ لعل خان از گور کشیده در شهر رسانید و برجنازهٔ او خود حاضر آمده بر شجاعت او تحسین بلیغ نمود و در صحن خانقاه معلّی بر لب دریا مدفون ساخت۔ در عهد او میر فاضل کنٹ مدار المهام جزو کل بود وی برای قصاص میر مقیم کیلاس دهر را سر دیوان گرفتار کرده به عذابهای درشت بکشت و چنود هنود لیسر پنجهٔ جور و جفا رنجانیده باخذ مصادره و جرمانه ها بنهایت نرسانید۔ امیر خان امورات ملکی و مالی ذمهٔ فاضل کنٹ نهاده خود در محفل عیش و عشرت نشسته در نغمه و رقص و سرود و شرب شراب لهو و لعب مشغول همی بود و در میان ڈل جزیرهٔ سونه لنک احداث کرده بر سر آن کاشانهٔ هفت آشیانه بنقش و نگار آراسته بذریعهٔ دولاب بر سقف آن آبشار و فوّاره به ترتیب عجیب و آئین غریب افراشت و در میان آن مدام در شرب دوام و استماع ساز و سرود و چنگ و رود صبح و شام خوشوقت و شادکام همی بود بعضے اوقات کاروبار مهم در آنجا می ساخت۔

دران ایام دختر نانجیان نتره بوده که در غایت رعنائی و دلربائی و خوش الحانی صاعقهٔ آسمانی بود و در عقد آورده و در آنجا طرح دولتخانهٔ خود انداخت و از جروکهٔ شاهی از باغات حویلی ڈل سنگهای حیاض و فواره و آبشار بغارت آورده

به مصالح آن باغ امیر آباد ترصیص نمود و عمارات سنگین بر جهای رنگین احداث فرمود وهانجیان نشده بوده بد غدغهٔ صهرت سردار در باغات حوالی ڈل که از هفتصد افزون بوده اند دست اندازی کرده سنگها و اسباب آن بغارت برده باغات ویران کردند۔

امیر خان بعد تعمیر امیر آباد قلعهٔ شیرگڈھ معمور ساخت۔

گویند بمقام شیرگڈھ پیشتر کهنه باغی بود۔ از ملک موروثی داره‌ها که آن را داره باغ می گفتند و امیر خان بعضی اوقات برای کار دربار و نفاذ امورات ملکی از امیر آباد آمده در باغ مذکور اجلاس میکرد۔ و بعد چندگاه عمارت دیرینهٔ آن منهدم کرده دیوان خانهٔ عالی افراشت و آن عمارت فی الفور بواقعهٔ آتش فروخته شد۔

همدران ایام در ۱۱۸۴ھ بسبب کثرت باران حادثهٔ سیلاب بعمل آمده دریاها سر بطغیانی گشت و پلهای بهت خراب شده عمارات و مزروعات را تباهی پذیرفت و امیر خان در تجدید تعمیر داره باغ ثانیاً پرداخته برای دفع مضرت سیلاب حوالی آن قلعهٔ متین و سنگین فراخت و در ضمن آن عمارات رفیع و مکانات وسیع برای دربار خاص و فرودگاه سران لشکر و امرای دیگر معمور ساخت و قلعهٔ شیرگڈھ نام نهاد و بالاتر از شیرگڈھ جسر امیرا کدل برای عبور و مرور مردم احداث نمود۔

همدران زمان مطابق ۱۱۸۶ھ به قضای ربانی احمد شاه درانی بیست و پنج سال حکمرانی کرده از جهان فانی بعالم جاودانی بشتافت[۲]۔ تاریخ۔ فردوس زمقدمش مزین گردید۔

[۱] واقع شده بود درمیان کوه ماران و ڈل سرینگر۔ برای تفصیل ا: تاریخ حسن جلد اول صفحه ۲۰۴۔

[۲] بروایت محمد خان ابن موسیٰ خان "وفات احمد شاه درانی در شب جمعه ۲۰، ماه رجب المرجب ۱۱۸۶ھ (۱۳ اپریل ۱۷۷۲ء) از مرض آکله که عبارت از ناسور بینی باشد واقع شد" (تاریخ سلطانی مطبوعه مبئی ۱۲۹۸ھ)

پچہار فرزند نامدار ازو یادگار ماند۔ تیمور شاہ و سلیمان شاہ و سکندر شاہ و پرویز و احمد شاہ سہ فرزند در حین حیات خود محبوس کردہ بود۔ و تیمور شاہ در ہرات صوبہ داری میکرد۔ و شاہ ولی خان وزیر بعد انتقال پادشاہ داماد خود سلیمان شاہ را بر تخت کشمیر بر مسند نشانیدہ سکّہ و خطبۂ او در قندھار جاری ساخت۔ تیمور شاہ بہ استماع واقعہ پدر نامدار از ہرات بجانب قندھار یلغار آورد شاہ ولی خان مع یکصد پنجاہ سوار بہ استقبال او سبقت نمود۔ تیمور شاہ خبر پیشوائی او از دور شنیدہ بہ مصلحت قاضی فیض اللہ خان و غیرہ انکو خان درّانی را فرمان داد کہ وزیر شاہ ولی خان را ہر جا کہ بیابد بقتل رساند۔ وی حسب الحکم پادشاہ شاہ ولی خان را مع دو فرزند ارجمند و خواہرزادۂ دلبند سر راہ از تیغ گذرانیدہ دراں جا فی الفور مدفون ساخت[1]۔ و تیمور شاہ بعد فراغت ازیں در قندھار رسیدہ بر تخت جلوس نمود۔ و امیر خان جوانشیر را خطاب دلیر جنگ عطا کردہ فرمان صوبہ داری کشمیر بدستور مرسول داشت۔ و امیر خان چند ماہ در متابعت تیمور شاہ گرم جوشی میکرد عاقبت باغوائی مردم ادنیٰ غاشیۂ مطاوعت از دوش انداختہ لوای بغاوت و خود سری افراخت و تعصب مذہبی بروی کار آوردہ فرقہ اہل سنّت را بہ انواع عقوبت رسانیدہ جمع کثیر از صغیر و کبیر بقتل رسانید۔ چنانچہ خواجہ کمال الدین نقشبندی بقصاص حافظ عبداللہ از دست لور ملک بہلوچ در شب چہارم شعبان ۱۱۸۸ھ

---

[1] بقول منشی عبدالکریم خان "سبب مقتول شدن شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ درّانی ایں بود کہ شاہ ولی خان می خواست کہ سلیمان شاہ برادر علاتی تیمور شاہ را کہ داماد او بود بر تخت نشانیدہ خطبہ و سکّہ بنام او جاری کند" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸)۔

در خانه نقب داده شهید کنانیدند - و نورالدین خان پسر ابوالبرکات خان و عالی ملک شاه آباد
وغیره چند اشخاص که صاحب ثروت بودند خفیه بقتل آوردند - و خواجه فتح الله کرو رئیس
باره موله به تهمت توهین شیعه های آنجا در جای خلوت گرفته کالبد او را ریزه ریزه
کنانید و خیمهٔ سیاهی در باغ امیر آباد برای ماتمداری شهدای کربلا به اسراف
زر کثیر نصب کرده بود -

روزی شیخ الاسلام و قاضی خان و مفتیان شهر را با جمعی از عوام جمع کرده
برای خواندن لفظ علیٌ ولیُ الله در اذان تجویز داد و مفتیان بخوف سیاست
ساکت شدند ناگاه بخاطر او رعبی افتاده هرکس را رخصت نمود -

چون خبر بغاوت او به حضور رفت از پیشگاه تیمور شاه علی اکبر خان بر انتظام
صوبه مامور شده با جمعی قلیل در مظفر آباد رسید مردم بمبوا او را سد راه گشته
بازگشت بکابل برگشت - امیر خان دغدغه پیدا کرده با محمود خان بمبه در سوپور
ملاقات نمود و دختران ولی خان و امیر خان ککه را بعقد ازدواج خود در آورده
میرزا کاظم از نیابت خود معزول ساخت و در راه تبت سه قلعهٔ متین افراشته
بهمین بهانه زمینداران گندرسنگه از تیغ گذرانید -

و بعد چندگاه از پیشگاه والاجاه برای سرکوبی امیر خان حاجی کریم داد خان
با لشکر گران دستوری یافت و امیر خان برادر کریم داد خان مسمی زمان خان را با تحایف
وارمغان فراوان بحضور فرستاد و در آنجا اصلاح امر انجوبی ساخته موجبات
کریم داد از پکهلی واپس بردند - و امیر خان چندگاه به متابعت پادشاه گذرانیده
باغوای بعض مفسدان باز لوای بغاوت خودسری برداشته مردم عام و خاص را

از جور و جفا مضرت و ایذا رسانید - بنابران اهل شهر و پرگنات از ناظم متنفر و دلگیر
گشته درصدد تخریب او افتادند - و امیرخان هرچند در استرضای مردم جهد بلیغ
میکرد چون سررشتهٔ کار در دست هنود و نانجیان بود نتیجه بعکس مدعای او نمود -
عاقبة الامر چند کس از اعیان و ارکان شهر مثل عبد النبی و ملا مجید وغیره در پیشگاه
تیمور شاه مستغیث شده برای سرکوبی آن مخذول حاجی کریم داد خان همراه آوردند -
چون افواج شاهی در مظفرآباد رسید محمود خان مرزبان مظفرآباد که از دوستان امیرخان
بود افواج شاهی را سدّ راه گشته اکثر اسباب بغارت برد - کریم داد بهزار محنت و
اشتداد از آسیب همه ها نجات یافته در بارهموله رسید -

ازین صوب امیرخان به تقابل او داعیهٔ تقاتل بخاطر آورده تاره قلی خان افغان
با فوج بسیار به مقابلت او در بارهموله تعیین کرده در گوریس پونی قیام ساخت
و حاجی کریم از جانب زپوره با چهل هزار سوار میان دریای بهت پای آب عبور کرده
در قصبهٔ پتن رایت افراخت و تاره قلی خان با جمعیت خود در پتن آمده با فوج شاهی
ملحق گشت و میر فاضل کنت از کوهامه آمده با کریم داد خان بعهد و پیمان پیوست
امیرخان بی بال و پر شده به کمال حسرت و نکال جانب شاه آباد معزول گشت زمینداران
آن طرف او را بغیر راه رهنمونی کرده در یک درهٔ کوهستان بند نمودند تا آنکه
از فقر و فاقه بهلاکت رسید - کریم داد بتعاقب او معروف خان و علی اکبرخان مامور
ساخته آنها از شعاب جبال گرفتار کرده نزد کریم داد رسانیدند فی الفور او را
بدست پاینده خان به محافظت تمام روانهٔ حضور ساخت و در آنجا چندگاه
محبوس مانده رهائی یافت - مدت حکومت او[1] ششسال و چهار ماه بود -

[1] و بقول بیربل کاچرو حکومت [illegible] شش سال و دو ماه باشد (مجموعة التواریخ ورق ۲۱۹) -

سلطنت تیمور شاہ دُرّانی

تیمور شاہ بعد انتقال احمد شاہ و مدافعۂ برادران و قتل شاہ ولی خان در اشرف البلاد قندہار برادیکۂ جہانبانی در ۱۱۸۶ھ جلوس نمود سکّہ و خطبۂ خود جاری ساخت سکّہ این است:-

چرخ می آرد طلا و نقرہ از خورشید و ماہ
تا زند بر چہرہ نقش سکّۂ تیمور شاہ

سجع نگین چنیں یافت - بیت :-

علم شد از عنایات الٰہی | بعالم دولت تیمور شاہی

شاہ سلیمان را بے گناہ دانستہ بالطاف خسروانہ مرہون ساخت۔ بعد انتظام مہام سلطنت بجانب کابل نہضت کردہ دیوان بیگی با منا یعان او از تیغ گذرانید۔ عبدالخالق[1] برادر احمد شاہ بدعوائی وراثت چہل ہزار[2] سپاہ جمع کردہ بر قندہار خروج نمود و تیمور شاہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ باغیان را قتل عام کردہ عبدالخالق را نابینا ساخت۔ دریں مقدمہ پاینده خان جانفشانی کردہ مورد عنایات شاہی گردید و قاضی فیض اللہ را رتبۂ وزارت و عبدالغفار خان را عہدۂ مدارالمہامی بخشید۔ ایام تابستان در کابل و موسم زمستان در پشاور می گذرانید۔

فیض اللہ خان خلیل کہ از رؤسائی پشاور بود خیال خودسری بخاطر آوردہ

---

[1] در بقول عبدالکریم خان "عبدالخالق درانی خود را عموئے احمد شاہ درانی می شمرد" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸)۔ [2] در نزد عبدالکریم خان "قریباً شصت ہزار سوار" (ایضاً۔ ایضاً)۔

درخدمت تیمورشاه التماس نمود که در نواحی پنجاب طایفهٔ سنگان فرقهٔ اسلامیه را مضرت و محنت می رسانند۔ اگر حکم اقدس باشد این خاکسار جمعیت فوج بهم رسانیده با فرقهٔ سنگان غزا کرده همه‌ها نابود خواهم ساخت۔ بادشاه این امر مبارک پسندیده او را اجازت بخشید۔ وی قریب چهل پنجاه[1] هزار سپاه از قوم پٹھان وغیره جمع کرده علم بغاوت افراشت۔

روزے تیمورشاه بوقت چاشت در قیلوله بود۔ آن باغی داخل حرم سرا گشته دست و بازو بقتل و غارت بکشاد و تیمورشاه از خواب بیدار شده دستهٔ غلامان خاص را فرمان داد که تمامی دستاربندان را قتل سازند آنها صمصام خون آشام از نیام برکشیده باغیان را در صحن خانه و ایوان قتل عام نمودند۔ فیض الله را با فرزندان و معاونان او اسیر کردند۔ میان محمدی پیرزاده فرزند شیخ عمر چمکنی و یعقوب خان خواجه سرا به ثبوت سازش فیض الله خان از تیغ گذرانیدند۔ و موضع چمکن[2] را غارت کردند۔

بعدازان قوم سنگان در حدود ملتان مستعد بغی و عناد گشته اهل اسلام را زحمت و آزار می دادند تیمورشاه لشکر درانی و مغل و قزلباش و یوسف زئی را بقدر هژده هزار به افسری زنگی خان خارجی باشی برای تنبیه سنگان مامور ساخت[3]۔

۱؎ وے بقول عبدالکریم خان "بست و پنجهزار سوار" (تاریخ احمد صفحه ۱۹)۔

۲؎ صحیح: "موضع چمکنا" (ایضاً۔ ایضاً)۔ ۳؎ بقول منشی عبدالکریم خان سبب لشکرکشی تیمورشاه خلاف سکهان این بود که قوم مزبور شصت هزار فوج جمع نموده اراده تسخیر ڈیره اسماعیل خان و غازی خان وغیره از ممالک محروسهٔ خاندان درانیه می داشتند۔ تیمورشاه اولاً حاجی علی خان[4] نامی سردار را برای فهمایش سکهان فرستاد۔ سکهان بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را دست بسته

چون فوج دریا موج از دریای اٹک عبور نمود بغتۃً بر فوج سنگان ریختہ بہ جدال و قتال پیوستند۔ گویند افواج سنگان چہل ہزار بود بہ اعانت ایزدی سی ہزار زیر تیغ آمدند و سہ ہزار در آب غرق شدند۔ زنگی خان غازی سی ہزار کلۂ باغیان بر شتران بار کردہ بروز چہارم نزد پادشاہ گذرانید جم جاہ افسران فوج را انعام بخشیدہ خود بجانب ملتان نہضت فرمود افواج سنگان کہ در ملتان بود میان قلعہ متحصن گشتہ بہ جنگ پیوستند۔ عاقبت عاجز آمدہ قلعہ خالی کردند۔ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ بطرف پشاور عجلت فرمود شجاع خان سدوزئی بر حکومت پشاور مستقل داشتہ خود برای تسخیر بہاول پور نہضت فرمود۔ بہاول خان[1] عباسی تاب تقابل در خود ندیدہ در قلعہ متحصن گشت و افواج شاہی شہر مذکور را تا خت بضرب گولۂ تفنگ گشتند۔ این سرزمین بانہ کش آتش سلطانی گردید۔ (تاریخ احمد صفحہ ۲۰)۔

[1] مراد از رکن الدین محمد بہاول خان بہادر دوم نصرت جنگ حافظ الملک سردار قوم داؤد پوترہ عباسی است کہ خود را از اولاد عباس بن عبدالمطلب عم جناب سالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم می شمرد۔ ہنگامیکہ نادرشاہ بعد تسخیر ہندوستان از راہ کابل بملک سندھ داخل شد، ملک پہلوئے سندھ را تا نواح ملتان بجوانین داؤد پوترہ عنایت کرد۔ بعدہٗ بہاول خان اول کہ بانی شہر بہاول پور است از آنجا تا نواح بیکانیر و کنارہ لکھی جنگل ملک را بتصرف خود در آورد و بعد فوت او بہاول خان دوم برادر زادہ اش سردار الوس و حاکم ملک شد در تمام امور مالی و ملکی گوئے سبقت از عم خود ربود۔

(تاریخ احمد ص ۲۲ و تاریخ سلطانی ص ۱۵۵)۔

و تاراج کردہ عمارات شہر را آتش کشیدہ تسلط حاصل نمودند و بر موقع محاصرۂ بہاولپور مددخان توعے تیز دستی نمود کہ در میان بارُوت خانۂ قلعہ گولہ انداختہ بہ ہیجان آتش ہمہ ھا بباد داد و بہاول خان بہ عجز و نیاز پناہ گزین گشتہ امان یافت پادشاہ او را بدستور بر حکومت بہاولپور مستقل داشتہ باج شاہی مقرر فرمود۔

ہمدران ایام مراد بیگ[۱] والی بخارا خروج کردہ شہرہای بسیار از اطراف خراسان تا مرو مفتوح ساخت۔ تیمور شاہ با لشکر ظفر پیکر بہ جانب بخارا یورش کردہ با والی بخارا جنگ نمودہ جمِ غفیرے از جانبین بقتل رسانید۔ عاقبت صلح و صفا واقع شدہ تیمور شاہ با تحایف و نفایس بسیار بجانب کابل رجعت نمود۔

ہمدران سال آزاد خان[۲] از صوبۂ کشمیر علم بغاوت افراشتہ سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت و پادشاہ مددخان کوکہ برائے تدارک آں طاغی[۳] مامور فرمود۔ پس ازاں ارسلان خان مہمند شورِ بغاوت برداشتہ میان درۂ خیبر در قلعۂ خود نشستہ قوم آفریدی وغیرہ با خود متفق ساختہ تاجران و مسافران را نہب و غارت می ساخت و برائے تدارک آں بدکیش فیض اللہ خان وزیر مامور شدہ باغیان را بہ پاداش کردار از وجود در عالم عدم رسانید[۴]۔

---

۱ برائے تفصیل زندگانی مراد خان رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۲۳ ۔

۲ پسر خورد حاجی کریم داد خان متوفی ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء است۔

۳ برائے تفصیل رجوع کنید بتاریخ احمد صفحہ ۲۵ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۵ ۔

۴ رجوع کنید۔ بتاریخ احمد صفحہ ۲۶ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۶۰ ۔

انتباہ:۔ تا این جا شمۂ از کارنامہ ہای تیمور شاہ گفتہ شد اکنون ذکر صوبہ داران کشمیر کہ در عہد او منتظم این دیار شدہ بودند گفتہ شود۔

۱۱۹۰ھ

حاجی کریم داد خان بعد رفع و دفع امیر خان در سنہ یکہزار و یکصد و نود بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمودہ میر فاضل کنت مختار مالیہ و متکفل امورات ملکیہ گردانید بعد چند ماہ بہ تہمت تساہل مالیہ ۶ محرم سنہ ۱۱۹۱ھ بقتل رسانید و بہ طفیل او تمامی قوم کنت ہا را تباہی ساختہ۔ نور محمد برادر قاضی عبد الرحیم بہ عہدہ قضا با ممتاز شدہ ولارام قلی را عہدہ صاحبکاری بخشید۔

ہمدران سال پسر کلان خود مرتضے خان از کابل طلبید ہنگام ورود او ۱۵ ماہ شعبان بصدائے توپ دو طاق از دیوان خانہ کلان افتاد مرتضے خان و صدارت خان و قاضی خان و ملا قوام الدین از صدمۂ آن نجات یافت اما میرزا ناظم میر عدل مجروح گشتہ بعد یکماہ شفا یافتہ شد۔ انگاہ مرتضے خان برای تسخیر اسکردو و بلتیش و جلیش پرطیش مامور ساخت مرتضے خان از مراد خان راجہ اسکردو باج و خراج و یرغمال گرفتہ با فتح و نصرت رجعت نمود و کریم داد فتح نامہ بحضور فرستادہ از پیش گاہ والا جاہ بہ جلدوئے این فتح بخطاب شجاع الملکی سرفراز گشت۔

ہمدرین سال راجہ رنجیت دیو والی جموں بقدر سی ہزار سوار و پیادہ از راہ بانہال بہ ارادہ تسخیر کشمیر تعین ساخت۔ کریم داد بہ مقابلہ آنہا لشکر کشیدہ ہمہ ہا در چاہ مذلت و ہزیمت انداخت و طایفہ کنت ہا بہ بہانہ سازش رنجیت دیو ماخوذ کردہ ہمہ ہا از تیغ گذرانید و از مردم کھکھ و بمبہ نیز درین باب شکہا پیدا کردہ بنابران در صدد تدارک آنہا افتاد۔ سوای آن محمود خان مرزبان مظفر آباد ہنگام یورش کشمیر کریم داد را اثنائے

راہ مزاحمت و مداخلت از حد کردہ بود بنا براں در ۱۱۹۴ھ نادرقلی خان با جمعیت ہفت ہزار سپاہ جہت تدارک آں کینہ خواہ مامور ساخت۔

چوں لشکر سرداد در بولیاسہ رسید فتح خان مرزبان کتھای آنہا را فریب کردہ درمیان دو شیتہ تنگنا محفوظ داشت۔ عاقبت تمام اسلحہ و اقمشہ و امتعہ از آنہا گرفتہ رہا نمود۔ کریم داد بر نادرقلی خان خفہ خاطر گشتہ فی الحال او را خفہ کردہ بکشت و ریسمان در پای او انداختہ بر جیہ کدل آویزاں ساخت۔ و در عہد خود کریم داد از جور و جفا و ظلم و دغا در ملک شور و غوغا بر داشت کہ مردم اعلیٰ و ادنیٰ در شکنجۂ مضرت و ابتلا مبتلا کردہ بہ اخذ مصادرہ و جرمانہ ہر کس را مضرت شدید رسانید خصوصاً پردۂ ناموس مردمان دریدہ یک ہزار دختر دوشیزہ را بکارت زائل ساختہ فرقۂ ہنود و اسلامیہ در چاہ خجالت انداخت و بر طبقۂ منصبداراں و جاگیرداراں علت ذر بنا ز اختراع نمود کہ از کردہ آمدنی جاگیرات و چند و سہ چند افزوں بود و در تحصیل آں منصبداراں را ترت و مرت کردہ نان شبینہ نگذاشت چنانچہ اکثر اموال و متاع فروختہ ازیں ملک مفرور شدند و بنام متمولان و تاجران و اعیان شہر زرِ شخص ابداع نمود کہ بہ عذابہائے شدید وصول مے کرد۔ و بر طبقۂ زمینداراں لت حبوبات احداث نمود کہ بمطالبۂ آں مردم زمیندار بنہایت عاجز آمدہ تالان شدند و مردمان شہر و دہ بہ علت حبوبات تمامی درختان میوہ دار قطع کردہ ہیزم آں را بازار فروختہ قیمت آں بسرکار می دادند۔

لہ دلہ زن بیوۂ حاجی کریم داد خان بعد از مرگ شوہرش بہ تیمور شاہ پسر احمد شاہ گفت "(حاجی کریم داد خان) . . . گاہے دہن بحرام نیالودے" (تاریخ سلطانی ص ۱۵۹)۔

افسوس درختان باغات شاہان و اعیان کہ در حوالی تالاب ڈل و اطراف شہر لاتعد و لاتحصی از عرصہ دو صد سال مغروس شدہ بود بعلت ندچوبات تمام قطع کردہ شہر و دہات از اشجار مثمرہ و غیر مثمرہ خالی کردند و از مقدمان و رئیسان دہ مصادرہ ہا و جرمانہ ہا اخذ نمود ہیچ کسے را صورت نان یک وقتہ نگذاشت۔

گویند اسلم ہرکارہ شخصے عملی بود کہ برای تحصیل نذر و نیاز و زر اشخاص و ذرچوبات پالکی سوار می رفت آں بدکیش مظلوماں را در شکنجہ عذاب و عقاب کشیدہ تاخت و تاراج می کرد۔ مردم اخاصی و ادانی از اقاصی و ادانی مفلس و بے نوا کردہ خاک نشین گردانید۔ کریم داد حیلہ گر بتما بہ بود کہ روزے اسلم ہرکارہ و بابو ہرکارہ مصلحۃً پنہان داشت و جمعے از صنادید ہنود ماخوذ ساخت کہ اسلم ہرکارہ و بابو ہرکارہ از دست شما کشتہ شدہ اند پیدا کردہ بدہند بہمیں بہانہ ہمہ ہا در چوبترہ کوتوالی محبوس داشتہ بدو دو سرگین گاؤ معذب کنانید چوں آں ہر دو ظالم ظاہر شدند پنجاہ ہزار روپیہ بر طایفہ پنڈتاں مصادرہ نمود و ہر سال این رقم از اہل ہنود وصول میکرد آں را ذرِ دود نام کردہ بود و در حق پیشتراں بدعات موفور اختراع نمود۔ و طایفہ شالبافاں را بہ صلاح دلارام قلی کہ پیشکارہ او بود داغ پشمینہ ابداع نمود و قسط یومیہ از باجگذاراں گرفتن معمول ساخت از میدان مایسومہ درختان توت قطع کردہ صفہای درختان سفیدار غرس نمودہ برائے اسپ دوانی راہ سطح و ہموار احداث فرمود۔

در سنہ ۱۱۹۳ھ[۱] زلزلہ سخت واقع شدہ خانہ ہای کشمیر ویران گشتہ جابجا سیئے

---

[۱] مطابق ۱۷۸۰ء۔

بے شمار ضایع شد مدت شش ماہ جاری بود بعد یکسال رفع شد و در سنہ ۱۱۹۴ھ
دریای بہت و جمیع نالا بہا یخ بستہ گشتہ مردمان را مضرت افزود۔

و در سنہ ۱۱۹۵ھ حاجی کریم داد برائے تادیب محمود خان جانب مظفر آباد
یورش ساختہ زمینداران پرگنات را بہ بنت یاق مظفر آباد بہ طمطراق مالا یطاق
آسیب سخت رسانید و با جنود و عسکر فراوان چندے و زیرہ گوریس لوتی در بارہ مولہ
قیام ساختہ بیرہ خان کھکہ را بہ خدع و فریب گرفتار کردہ بشہر فرستاد و پسرش
بہادر خان مسلسل کردہ با خود برداشت۔ چون بکمال طمطراق در مظفر آباد رسید
محمود خان تاب مقاومت در خود ندیدہ فرار اختیار نمود و کریم داد جمعے کثیر از
متابعان و متعلقان او گرفتار کردہ رخصت نمود۔

چون بمقام کٹھائی رسید بہادر خان کھکہ بہ بہانہ غسل بر لب دریا رفتہ
و بر سر سناچہ سوار شدہ از دریا عبور نمود۔ روز دوم با جمعیت پنجاہ شصت کس
مسلح و مکمل از دریا بر وشناوری عبور کردہ بسان شیر ژیان بر لشکر کریم داد
خان ریختہ بسیار کسان از تیغ گذرانید۔ از ان جملہ دیوان سنگھ افسر لشکر بخاک
آمیخت و لشکر شاہی را بہ خوبی تباہی نمودہ باز از دریا عبور کردہ بگریخت۔

کریم داد تنگی ہفت سوار ہمراہ گرفتہ در گوریس لوتی رسید۔ روز دوم
بشہر آمدہ بیرہ خان کھکہ را در صحن شیر گڑھ قتل کردہ در حظیرہ سید منصور[1] مدفون

---

[1] سید منصور برادر سید جعفر را ولیپوری بود۔ بزیارت شریف حرمین معظمین فائز گشتہ
و سیر اطراف اکناف نمودہ با جمعے از اولیائے کرام و علمائے عظام صحبت نمودہ در عہد سلطان
فتح شاہ بتاریخ پنجم شعبان المعظم سنہ ۹۰۳ھ (۱۴۹۸ء) از دست موسیٰ رینہ در قریہ ہانجی ویرہ

ساخت۔ وجماعتے کہ از مظفرآباد محبوس آوردہ بُود از روئے سفاکی ہر روز دہ کس میان تالاب ڈل غرق آب میکرد تاریخ ہزیمت او "ظالم ادبار زدہ" گفتہ اند و در ۱۱۹۶ھ فتح کشتواڑ نمود۔

مختصر آنکہ کریم داد خان از جور و جفا و ظلم و ایذا دقیقۂ فرو نگذاشت و از افعال خیر ہمگی مسجد جامع را مرمت بام کردہ ہفت ہشت ہزار روپیہ صرف نمود و بام مسجد عالی را نیز ترمیم ساخت و نیز الور ملک قاتل خواجہ کمال الدین شہید بقتل رسانید و لاشۂ او سر دروازہ خانقاہ نقشبندی آویزان ساخت۔ اہل تشیع را زجر و توبیخ نمود و امیرآباد ہم ویران فرمود۔

اواخر عمر خود برائے زیارت مقابر اولیای کبار و دیدن چشمہ سار در ملک کشمیر سیر نمود و در اثنای راہ بیمار افتادہ چندے بہ معالجہ گذرانید و آزاد را وصیت نمود کہ خبر وفات من بکابل انتشار نسازد منقادان آنحال سکندر شاہ برادر تیمور شاہ ظاہر شدہ در کامراج شورش بر داشت و آزاد خان پدر خود ہمیں طور گذاشتہ بہ مدافعت و ممانعت نمود۔ سکندر شاہ از جنگ مفرور شد و حاجی کریم داد ۱۲ ماہ محرم ۱۱۹۷ھ از جہان رفت امراء تا رجوع آزاد خان فوت سردار پوشیدہ داشتند چون آزاد خان رسید نعش او بر داشتہ در جوار خانقاہ معلی دفن کردند۔ ظالم گور، ظالم بدرگ[لہ] تاریخ است۔ مدت حکومتش ہفت سال بود۔

---

[۴۴] بدرجۂ شہادت رسید۔ در محلۂ زالڈگر بر کنار کٹہ کل قریب راہ عام مدفون است۔ (تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۷ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۸۱)۔

[لہ] ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء برائے ہر دو۔

آزاد خان بعد انتقال پدر در ۱۱۹۷ھ رایت حکمرانی افراشته پنڈت دلارام را رتبۂ مدار المهامی بخشید۔ آزاد در جور و بیداد از کردۂ پدر صد چند سفاک و بے باک بود روزمره یک دو کس را حق و ناحق بقتل می رسانید و از دوی جلادت با شیر و پلنگ عمداً جنگ می ساخت و خود را لباس حقیری می پوشید لیکن غلامان و استادگان درگاه را کمر بندهای زرین مرصع به یواقیت و نگین کاردهای مطلا و تیغهای مرصع و مجلا میداشت و بکمال شوکت و شان و سامان فراوان اکثر اوقات به شکار می رفت که از مهابت جهالت او دوام و دد می لرزیدند و هنگام جلوس بوساطت ارکان دولت فرمان نظامت کشمیر بنام خود حاصل کرده در ضبط و ربط اطراف مملکت پرداخت نخست عنان عزیمت برای تسخیر دیار کشتواڑ معطوف داشته راجه کشتواڑ بعد محاربات بسیار گرفتار کرده در شهر رسانید و درین جا اطلاع فاخره بخشیده مرخص نمود بعد آں بطرف پونچهه یورش کرد۔ راجه رستم خان والی آں جا تاب تقابل نیاورده مفرور شد و آزاد مدت یک هفته نهب و غارت ساخته رجعت نمود و در آنجا گویند پنڈت دلارام را بقتل رسانید۔

و در سال دوم باز بطرف پونچهه ایلغار نموده با راجه رستم سلسلهٔ مصالحه محکم ساخته نذرانهٔ بے شمار و فیل کوه وقار از وگرفته رجعت نمود۔

همچنیں راجه راجور بزور طلبیده مشمول عنایات بے غایات فرمود و بموجب جهالت جوانی خیالے بخاطر آورده که در میدان مایسومه آب جاری سازد اولاً از نالهٔ ڈل جوی کشیده آورده به سبیل آں آب جاری نشد۔ بعد آں فرمان داد

که دریای بهت پائین بته واره مسدود کرده نهر آب میانِ مایه سومه جاری گردد وازمراج و کامراج زمینداران به بیگاری آورده ازکوه اُنه واجن سنگها آورده درختان چنار و سفیدار ازهرجا قطع کرده و درمیان بهت انداخته سدے مرتفع افراخته امّا سدِّ مذکور اصلاً استحکام نه پذیرفته آب مطلقاً جاری نشد به همیں بهانه ناحق عالمے تباه ساخت۔

چون که پدرش از دست راجهای پهاڑ مغلوب شده بود بنابران برائے تلافی وتدارک آن عنانِ عزیمت بدان سو معطوف داشته و تمامی زمینداران به گنات برائے باربرداری به بیگاری آورده شور و محشر برداشت۔

چون فوج دریا موج درحدود مظفرآباد رسید راجهای کوهستان در مغارها پنهان گشتند و آزادخان بعضے ناکسان را گرفتار کرده رجعت نمود دران اثنا از روی جهالت جوانی خیال حیوانی در سر آورده از اطاعت شاه درّانی روگردانی کرده رایت بغاوت افراشته و برادر خود محمد خان محبوس داشته غفورخان و عسکرخان اخراج نمود و شیرعلی خان شیعه کمان افسر لشکر که ناصح او بود مع خواجه محمد کاتی بقتل رسانید و خزاین دفاین که پدرش از خون مردمان جمع کرده بود به امیران و افسران و سپاهیان رایگان بخشید و سکّه و خطبه بنام شاه روم[1] خوانده خود را نادرِ ثانی نام نهاد۔

چون خبر بغاوت و سفاهت بسمع پادشاه رسید از پیش گاه او میرزا محمد علی المخاطب به کفایت خان[2] برائے توعیظ و تفهیم او بطور سفارت دستوری یافت کفایت خان سفیر وارد کشمیر شده آزادخان را به اندرزهای شافی و نصایح کافی از کردار و اطوار

---

۱ تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۲۱ ـ ۲ کفایت خان موسوی ـ

خود باز آوردہ سہ لک روپیہ نقد و جنس باج شاہی از و گرفتہ روانۂ حضور گشت۔
ہنوز در راہ بود کہ تیمور شاہ مرتضےٰ خان و زمان خان برادران[1] آزاد خان را مع سی ہزار
سوار جرّار برائے سرکوبی آن طاغی مامور ساخت۔

چون بر کنارۂ دریای کرشنہ گنگا خیام قیام افراشتند ازین طرف آزاد خان
با جمعیت سامان فراوان بہ کمال اضطراب انقلاب مانند سیلاب بقصبۂ مظفر آباد اوّل ماہ
شوال نزول اجلال فرمودہ بہمراہی چند سوار برای ملاحظۂ افواج شاہی برلب دریا
گذر کرد۔ از آن سو کسے آواز داد کہ اے ایستادگان کیستید چہ می بینید۔ آزاد جواب داد
کہ بلای شما آزاد است چند بندوق بجای شما سر کردہ جنگ نمود و بعد دو سہ روز بازار
ہیجا گرم گشتہ از جانبین جمعے کثیر بقتل رسید۔

گویند روز اوّل فوج آزادی اندک مغلوب گشت و روز دوم باز استقامت کردہ
بہ جنگ پیوستند و علی محمد خان عملہ باشی و ملا اعظم سرلشکر فوج آزاد خان در جنگ کشتہ شدند۔
و قریب دو ہزار سپاہ غرق دریا گشتند۔ عاقبت آزاد خان از صدمۂ مقاومت روی برتافتہ عزم
گریز نمود۔ پہلوان خان کہ برادر عموی او بود طبانچہ بر روی او زدہ از گریختن باز داشت
و سپاہان را ہمت و جوان مردی ساختہ حملہ ہای رستمانہ نمود تا کہ امرای لشکر شاہی منہزم
شدہ برتان خان پوپلزئی گرفتار گشتند و آزاد خان مظفر و منصور طرف بارہ مولہ رجعت نمود۔

پس امرای عسکر شاہی چند روز در پکھلی گذرانیدہ باز سامان حرب و ضرب درست
کردہ بجانب کشمیر متوجہ شدند و آزاد خان در بارہ مولہ بود کہ مرتضےٰ خان من مقام بیرنہ از
دریا عبور کردہ در موضع کچھامہ قیام ساخت و عساکر شاہی از راہ رسیدن سامان و رسد

[1] برادران کلان (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۸)۔

مسدود مانده بقحط غله مبتلا گشتند و یک سیر به یکے روپیه نیافتند۔

همدران روزها آتش وبای هیضه در پهاڑ و کشمیر مشتعل گشته قریب بیست هزار کس قضا شدند و مردمان لاشه های مردگان خود بعدم اندفان بدریا می انداختند و بسیارے از علما و فضلای وقت رحلت نمودند و در حدود کوهپامه و پهاک ازین بلا علامتے ظاهر نشد۔

همدران ایام قحط نمک بحدے رسید که نمک هم وزن مس میفروختند۔ آزاد چند روز فوج شاهی را قافیه تنگ کرده اکثر سپاهان بعدم نان جان دادند۔ عاقبة الامر فریقین به محاذیه مقاتله پیوسته جمعے کثیر از فوج شاهی تباهی پذیرفت و نورجنگ و قلی خان و قاضی محمد نور سیر خان علوم وغیره چندکس از افسران عسکر گرفتار شدند۔ و مرتضی خان هزیمت خورده از راه پونچه به پشاور در گذشت ۔ و آزاد خان مظفر و منصور به شهر آمده به مجرد رسیدن شهر دیوان سنگه کلان که مدار المهام او بود به هفت چنار بقتل رسانید۔ و شیخ عبدالغنی و آیت الله بانڈے همان جا بعدم فرستاد۔ بعد آن فیض الله خان را بحضور فرستاد و به شفاعت کلام الله عفو تقصیرات سابقه التماس نموده منظور حضور نشد آنگاه بعد چندگاه بادشاه کفایت خان را برائے تخلیص نورجنگ قلی خان و محبوسان دیگر نزد آزاد مامور ساخت و آزاد کفایت خان را بنهایت عزت و حرمت نموده روبروی او نورجنگ قلی خان و نبیرهٔ او در ما به سومه کشیده از تیغ گذرانید و ملا محمد نور شبانه از دست حسن پیش خدمت برابر نور باغ غرق آب کنانیده بازار بغی و عناد گرم ساخت۔

همدران ایام محمود خان مظفر آبادی که در عهد پدرش طاغی شده بود به پای خود وارد کشمیر شده استعفای جرایم گذشته نمود و از پیشگاه ناظم به خلاع فاخره ممتاز گشت و بعد دو سه روز بقضای موعود از جهان در گذشت نعش او در مظفر آباد بردند۔

مدّعا که آزاد خان مردمان این دیار را از جور و اعتساف در شکنجۂ بیداد تنگ کرده لاف گزاف انصاف و مروّت میداد بوفور نخوت و غرور مصاحبان متابعان خود را هر لحظه به تهمت قصور در نکبت و فتور میداشت۔

بنابراں پہلوان خان و ملوک خان از جہالت و سفاہت از وہراسیدہ در صدد معدومی او افتادند چنانچہ عظمت قاپچی که محافظ شبستان او بود برغلانیده بر قتل او مستعد کردند و قاپچی مذکور بوقت فرصت در خوابگاه او در آمده طمانچه جانکاه بر بدنش سر کرده بازگشت۔ آزاد خان را از زخم گوله همگی بن ران زخمی شد و بکمال اضطراب برخاسته از فصیل قلعۂ شیرگڑھ براه دریچه خود را بزیر انداخت و از انجا در کشتی نشسته خود را بر شرب دلارام قلی رسانید و ہماں جا پہلوان خان ظاہر شده و بر کشتی او گوله باری کرده دلارام قلی مجروح ساخت و آزاد را آزارے نرسید۔ پس آزاد خان بر جنپان سوار شده در مایه سومه رفت و در آں جا جمعے از سپاهان خود جمع کرده به پرخاش مخالفان خود مستعد گشت۔ ازیں سو پہلوان خان و ملوک خان با جمعیت سپاهان از قلعه برآمده بجنگ پیوستند۔ عاقبت از جنگ او تنگ آمده باز در قلعه متحصّن شدند پس آزاد خان با جمعیت خویش در راونتی پوره رفته در آں جا پائے استقامت افشرد و مخالفان از قلعه برآمده در موضع راونتی پوره با او به مبارزت و محاربت پیوستند۔

گویند در حین قتال و جدال عظمت درانی تیغ کین آخته بر سر آزاد خان تاخت آورد چوں بر روی او نظر افگند دست و پای او فرو مانده از معرکه کارزار رو بفرار نهاد۔ پہلوان خان و ملوک خان ہزیمت خورده بشہر آمدند و در میان شیرگڑھی دروازه ها بند کرده محصور نشستند و آزاد خان در تعاقب آنها عجلت کرده شیرگڑھ را محاصره نمود و تا ہفت

شبانروز از جانبین گولہ باری متواتر و متراکم بود۔

عاقبت محصوران از روی قلت غلات مجبور گشتہ شبانہ از قلعہ برآمدہ مفرور شدند و آزاد خان دنبال آنہا تعاقب کردہ تا سرائے خانپور رسیدہ ہمہ را دستگیر کردہ آورد و بہلول خان و ملوک خان و متابعان ایشان بیست کس از تیغ گذرانیدند و عظمت خان را در آتش سرگین خاک نمودند۔

ہم دران سال آتش قہر آلہ در محلہ ٹنکی پورہ افروختہ از دریائے بہت بطرف مشرق یک برگ تو تسو زندہ بواسطۂ باد بور در ہوا عبور کردہ تا سد قاضی زادہ قریب بیست ہزار خانہ سوختہ شدند۔

و در ۱۱۹۹ھ بحادثۂ زلزلہ جانکاہ خانہ ہای بسیار ویران شدہ جا ہای مردم ضایع گشت و در نفس شہر بیشتر و لولہ انداخت تا عرصۂ سہ ماہ زلزلہ شدت بود و تا نہ ماہ تاثیر آن رفع نشد۔

چون آوازۂ ظلم و بیداد آزاد خان بمسامع حضور سید از پیشگاہ والاجاہ سیف الدولہ مدد خان اسحاق زئی برائی تدارک آن باغی ماموری یافت۔ و مدد خان با عسکر پنجاہ ہزار سوار و پیادہ بکمال استعجال در مظفرآباد ورود نمودہ از فوج شاہی یک حصہ براہ بارہ مولہ پیشتر راہی ساخت و حصۂ دوم قریب سی ہزار پیادہ ہمراہ خود گرفتہ از راہ کرناہ یلغار کردہ در موضع چاگل رسید و ازین طرف آزاد خان بہ کمال شور و شر از شہر بدر شدہ در موضع دلنہ ہنگامۂ محاربہ آراستہ و بوفور غرور ورود غنیم گرد بادے شمردہ ہجوم او را اعتنائے نگذاشت۔

پس مدد خان یک حصۂ افواج بمقابلۂ آزاد خان در بارہ مولہ نہادہ خود

باجمعیت سپاه به بدرقه گی سیف الدین کنٹ وغیره از راه کوهپامه ولار بتاریخ
۲۴ ماه صفر سنه ۱۱۹۹ھ در شهر سرینگر داخل شده در یفت چنار معسکر ساخت و عبدالعزیز
خان نائب صوبه از شیر گڑھ کشیده تغلب رسانید۔ آزاد خان باستماع خبر تغلّب
مدد خان اهل و عیال در پونچهه فرستاده خود به سارعت تمام از دلنه یر خانه در موضع
خوشی پوره به جنگ پیوستند۔

چون نائرهٔ کارزار مشتعل گشت آزاد خان به لاوران خود فرمود که سر مدد خان
هر که بریده پیش من بیارد یک لک روپیه از من انعام بگیرد و هر که او را زنده اسیر
گرداند دو لک روپیه اکرام من بپذیرد۔ باستماع این نوید از بهادران نامی بهادر سنگهه
نام شخصی برازنکایه این مرحله مستعد گشت و اسپ خود را در معرکه جولان داده بر سر
مدد خان رسید و مدد خان در آغوش خود کشیده از اسپ سواری خودش بر داشته
بر اسپ جهندهٔ خود نهاده چند قدم بشتافت تا که او را زنده به آزاد خان بسپارد
دران دو داودی مبارزان مدد خان تگاوران بهادر را پی بریده تیغ بران بر سر
بهادر سنگهه انداخته بی سر کردند۔

بهر حال بعد مجادله و مقاتله بسیار بعضی امرائی نامدار که از جنگ آزاد خان دل تنگ
شده بودند بی درنگ با فوج مدد خان پیوستند[1] و آزاد خان را برگشتگی روزگار
بروی کار آمده فی الحال از رزمگاه رو بهزیمت نهاد و مدد خان با فوج ظفر موج خود بمقام
زالدگر پائی ثبات افشرده مورچالها مسدود ساخت۔ آزاد خان بر سر او شبخونی آورده
به حربهٔ ضرب شور محشر بر داشت۔ عاقبت بناکامی مهزوم شده در راه بدست سپاهان
غنیم افتاد و عندالاستفسا گفت که من رحیم بن مهدی حجام شاه ولی خان هستم۔ موجبان

[1] تاریخ احمد صفحه ۲۰۲ و تاریخ سلطانی صفحه ۱۵۹

رہائی یافت۔ آنگاہ بزہمونی خان بہادر کھکہ بجانب پنوچہ مفرور گشت و از آنجا بخوف مددخان با جمعیت سہ صد سوار مع اہل و عیال بہ طرف راجور رفت و راجہ آنجا تن بمرافقت اُو نداده بسان بخت برگشتہ خود بازگشت برگشتہ در پنوچہ قیام ساخت و در آنجا خیال کرد کہ راجہ رستم را حبس کرده خود متصرف ملک گردد۔ امّا راجہ بر خطور خاطر او آگاہ گشتہ فی الحال اُورا محاصره نمود۔ و ہماں روز اسلام خان با فوج شاہی در آنجا وارد شده گرد اُو محاصره کردند۔ آزاد از بیداد چرخ نامرد بجان آمده طمانچہ جانکاہ بر جان خود زده از جان در گذشت[1] و اسلام خان سرش از تن جدا کرده چشمانش از کار ردید کشیده پیش مددخان گذرانید و مددخان سر آں مغرور در پیشگاه حضور راہی ساخت و پادشاه کُشتن اُو نہایت افسوس کرده دو لک روپیہ از ماد رش مصادره گرفت۔

و از افعال خیر آزاد خان خانقاه شاه نعمت اللہ یادگار است و خانقاه سوختہ را تجدید نمود و از باب شرع را احترام میداشت۔ و در عہد او محمد اکرم متّو قاضی بود۔ ہمگی دو سال و پنج ماه در حکومت گذرانید۔

مددخان اسحاق زئی در ۱۱۹۹ھ بر سر صوبہ داری جلوس نمود

[1] امّا نزد صاحب تاریخ احمد و تاریخ سلطانی "سبب خودکشی آزاد خان غدّاری خسرش راجہ رستم خان بود کہ از غضب شاہی ترسیده داماد ش آزاد خان را بدست اسلام خان پوپلزئی نائب مددخان گرفتار کنانید۔ نزد مؤرخان مذکور چوں نامبرده خود را بدان حال دید، مرگ را بر زندگی بہتر دانستہ تفنگچہ کہ با خود داشت برآورده بر جگر خود سر داد و مُرد۔"

(صفحات مذکورۂ بالا)

سرکشان و باغیان را طغیان ساخت و رعیت پروری و دادگری رعایا و در تعظیم و توقیر علما بخوبی پرداخت و ہر شب جمیع علما و فضلا را مائدہ مکلف می داد۔

خیال داشت کہ رسومات و بدعت آزادی و کریم دادی رفع کند امّا در آں روزہا ملا غفار خان میر سامان برای تحصیل مالیہ دریں جا رسید اہل ہنود با او پیوستند و بدعات معمولی بدستور نوشتہ دادند۔ موجب آں تباہی رعایا بوقوع آمد و خان مدد ہمگی نہ ماہ در حکومت کشمیر بسر بردہ روانۂ حضور گشت و میر داد خان کہ از حضور بر صوبہ داری کشمیر مامور شدہ بود در حدود دچھنہ با او ملاقی شد۔

میر داد خان در سنہ یکہزار و دو صد ۱۲۰۰ بر مسند صوبہ داری جلوس نمود۔ ملا غفار خان را نیابت بنیابت افراشت و ملا حبیب اللہ قاضی شد۔ و ملا قوام الدین[له] بعدالت نشست و دلارام قلی دیوانی یافت۔

بعد چندگاہ سرداران صوبہ و نایب صوبہ را موجب نفاق دلارام اتفاق نماندہ

[له] شیخ الاسلام مولوی قوام الدین خلف ارشد مولانا سعد الدین صادق بود۔ در خدمت شیخ رحمت اللہ و ملا مقیم و مولانا ابو الہدیٰ تحصیل علوم نمودہ در علوم ظاہری و باطنی از ہمہ فائق شد۔ در حکومت بلند خان حسب الحکم احمد شاہ درانی بر منصب قضا و امینی عدالت تسلط نمود و بخطاب شیخ الاسلامی ملقب گشت۔ جمیع حکام ایں دیار تا عہد سردار عبد اللہ خان متابعت و مطاوعت بآں جناب می کردند با وجود اشتغال ظاہری استفادۂ فیوض باطنی از خدمت شاہ زین الدین قادری و میاں محمد زکریا لاہوری و شیخ الاسلام احمد کدلی می فرمود۔ بتاریخ پنجم ماہ ذی قعدہ ۱۲۱۹ھ (۱۸۰۵ء) ازیں عالم فانی بعالم باقی رحلت کردہ جوار خانہ خود آسود۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۴۷ و ۲۴۸)۔

خشونت ایشان بخصومت انجامید واز حضور شاہ زمان خان درانی برای تحقیقات آمدہ چیزی فیصلہ نمود و بعد چندگاہ با مداخل شاہی بحضور رفت۔ و بتیم ذی حجہ در سنہ ۱۲۰۱ھ مرتضیٰ قلی خان مع غلام وارد شد۔ گشتہ مطابق فرمان حضور اعلان ساخت کہ از صوبہ دار و نایب ہر کس کہ ذمہ دار مالیہ کشمیر گردد بر حکومت مستقل ماند۔ ملا غفار خان از تحریر حجت باز ماندہ روانہ حضور گشت و میرداد خان استقلال کامل حاصل نمودہ نرخ شالی تا پنج روپیہ افزودہ مبلغات بسیار از احتکار و بدعات بہم رسانید۔

دران زمان حافظ کمال نام شخصی واعظ شہر در محلہ ملاڈٹھ می بود۔ وے در عہد حاجی کریم داد بصدور بعضے کلمات رفض آلود از وعظ خوانی معزول شد ہمگی درخانہ خود احیاناً بوعظی پرداخت و مردمان را از زیارت مقابر اولیا و دادن نذر و نیاز بنام آنہا منع می ساخت۔ رفتہ رفتہ در حق صحابہ کرام و اولیائے عظام سب و تبرا کردن گرفت و بہ استغاثہ بعضے صلحا قاضی حبیب اللہ او را بشہادت جمعے کثیر سب و تبرا ثابت کردہ خر سوار نمودہ در شہر تشہیر فرمودہ در ہفت چنار از تیغ گذرانیدند۔

ہمدران زمان دلارام قلی مالک شیر سلطنت شدہ بود وے بہ نسبت اہل اسلام ابواب مخالفت مفتوح داشتہ بدعات وافر افزود۔ موجب آن بعضے علما و فضلا بروز جمعہ دروازہ مسجد جامع و خانقاہ معلی مقفل کردہ دیوان دلارام را دعوی تبرا خوانی نمودہ بچوب و سنگ مجروح کردند۔ میرداد خان ہمان وقت کسان خود فرستادہ دروازہ مسجد جامع و خانقاہ معلی مفتوح کنانید و علما و فضلا را

استمالت و مدارا کردہ بہ رعایت قاضی حبیب اللہ ہمہ را سرفراز نمود۔

چند روز بایام خبر رسید کہ میر جعفر کنٹ در کامراج قصد اجتماع و سرکشی دارد سپاہیان موجب فرمان سردار او را گرفتار کردہ محبوس داشتند۔

عاقبۃ الامر میرداد خان بمرض صعب مبتلا گشتہ ۱۵ ماہ رجب ۱۲۰۲ھ[1] انتقال نمود و در حظیرۂ سید منصور مدفون است۔ بعد انتقال او اسمٰعیل خان کہ از اقربای او بود نادر روز صوبہ دار نو بفر حکومت رسید۔ مدت فرمان دہی میرداد خان دو سال و یک ماہ بود۔

ملا غفار خان بعد انتقال میرداد خان در ۱۲۰۲ھ یک ہزار و دو صد و خلعت حکومت پوشیدہ میر جعفر کنٹ از بند رہا ساخت و ہمگی چہار ماہ بحکومت پرداخت۔

جمعہ خان الکوزئی ۲۷ ذی قعدہ سنہ مذکور بر صدر صدارت جلوس نمودہ فی الجملہ بعدالت و نصفت پرداخت امّا بداد و دہش و بذل و بخشش کالے نداشت۔ بعد چندے پسرانش عبداللہ خان و رحمت اللہ خان و محبت خان دریں جا وارد شدند۔ از انجملہ عبداللہ خان قاضی بود و بہ تائید او بشیر خان زر قضایا و عدالت اجارہ نمود۔ چند روز گذشتہ ملا قوام الدین از روی غیرت اجارۂ عدالت بر خود گرفتہ بشیر خان معزول ساخت۔

در اوایل حکومت جمعہ خان در ۱۲۰۲ھ بکثرت باراں طغیان آب سیلاب کردہ سدّ قاضی زادہ شکست و در ضلع کھاپنا در رعنا واری خانہ ہای بسیار

---

[1] مطابق ۱۷۸۸ء۔

فرو ریخت و بعد سالے ملا فاضل درانی حسب الحکم جہانبانی از پشاور برائی طلب سردار رسیدہ سردار فرزند خود محبت خان روانہ حضور نمود کہ بعد چندے با خلعت خاص بازگشت رسید - انگاہ پادشاہ در پشاور آمدہ عبدالرحیم خان را برائی تنقیح حساب روانہ کشمیر فرمود و سردار ہمراہ او برائی گذارش محاسبہ مع میر جعفر و دلارام روانہ حضور شدہ محبت خان دریں جا راینِ نیابت افراخت -

دراں ایام مردم شیعہ در حبۂ بل و حسن آباد ماتم سرا نمودہ رواج ماتمداری افزودند و نایب صوبہ اسلام خان را برائی تحقیق این امر مامور فرمود - چوں درست بود فردا روز جمعہ محبت خان بہ ازدحام عوام سر موقع رفتہ بنیاد ماتم سرا از یاد در انداختہ طبقۂ شیعگاں از نہب غارت و احراق مامون ساخت - و بعد سہ ماہ جمعہ خان بازمرۂ اہل کاراں بہ کمال اقتدار وارد ایں دیار شدہ بہ انتظام امور حکمرانی پرداخت -

دراں ایام حسن علی خان بمبہ ترکا مراج علم بغاوت افراختہ جمعہ خان برائی سرکوبی او خود متوجہ شدہ آں باغی مغلوب و مہزوم ساخت -

ہمدراں زمان راجہ رستم خان مرزبان پونچھ سر بغاوت افراشتہ رمہ ہائے گوسفنداں از کوہستان بغارت برد - بنا براں سردار با لشکر بسیار بداں سو ایلغار نمود و رستم خان در ذیل امان در آمدہ صاحبان اموال خشنود ساخت و بہ وکلای عالی لعل ہندی پیشکش فرمود -

ہمدراں ایام راجہ کرم اللہ خان مرزبان راجوری رہبرہ خان کھکہ را مغلوب کردہ محبوس داشت - سردار شہیب عزیمت را بداں سو جولان دادہ راجۂ مذکور خود بہ عمل و پیشکش بشہر رسانید -

و در ۱۲۰۶ھ سردار موجب مطالبہ شاہ دُران رحمت اللہ خان در ینجا نایب کردہ خود بحضور رفت و بعد نہضت اُو مردم کھکہ و بمبہ در حدود کامراج با شورش برداشتہ بتاراج مردم شاغل شدند و رحمت اللہ خان بہ مدافعت آنہا مسارعت کردہ ہمہ را مغلوب و منکوب ساخت۔

وجمعہ خان ۱۲ محرم ۱۲۰۷ھ از راہ کرناوار بشہر شدہ در ماہ ربیع الاول[۱] بمرض اسہال از دنیا درگذشت و در مقبرۂ سید قمر الدین اندفان پذیرفتہ بعد چندے نعش اُو نقند ہار بُردند۔ مدت حکومتش چہار سال و ہفت ماہ بوُد۔

رحمت اللہ خان

بعد انتقال پدر خود در ۱۲۰۷ھ قایم مقام شدہ مدت سہ ماہ و دوازدہ روز بہ حکومت بسر بردہ تغیر یافت و از حضور میر ہزار خان خلعت صوبہ داری پوشیدہ وارد شہر شد۔ زمام اختیار حکومت بدست فرزند خود میر ہزار تفویض نمود۔

میر ہزار خان

ہفتم رجب ۱۲۰۷ھ یکہزار و دوصد و ہفت بر اریکۂ حکمرانی جلوس نمودہ خواجہ علیشی دیوانی بر عہدہ صاحبکاری مختار ساخت و ملا قوام الدین را عہدۂ قضا بابخشید۔

بعد چندگاہ خبر رسید کہ تیمور شاہ را در توقف پشاور مزاج مبارک بہ علالت ماؤف گشتہ بصواب دید امرا جانب کابل نہضت ساخت و شاہ زمان کہ در ولایت کابل حکمران بود بہ شنیدن خبر علالت پادشاہ بلبدن گرم عنان گشتہ مسافت چہل کردہ در یک پہر طے کردہ بہ مقام چار باغ[۲] استقبال

---

۱ مطابق ۱۷۹۲ء —— ۲ چار باغ از کابل بر فاصلہ چہل کردہ سمت پشاور

نمودہ دو سمند خوش خرام اُو زیر سواری بے جان شدہ پادشاہ بدیدن او مسرور گشتہ فرمود کہ من پیش ازیں در واقعہ دیدم کہ جماعۃ از روحانیاں کلاہ از سر من برداشتہ بر فرق تو گذاشتند۔[۱]

انگاہ پادشاہ در کابل سیوم ہفتم ماہ شوال ۱۲۰۷ھ[۲] رحلت فرمود۔

تاریخ :- ع "محمد شاہ قبع تیمور بادا"۔

ہفت پسر از و یادگار ماند یکے ہمایوں[۳] کہ بسیار عیاش بود و در قندہار حکومت میکرد۔ دوم محمود شاہ کہ در عہد پدر والیٔ ہرات بود۔ سیوم زمان شاہ کہ در کابل حکمرانی میکرد۔ چہارم عباس شاہ پنجم شجاع الملک ششم شاپور شاہ ہفتم فیروز شاہ[۴]۔ از انجملہ زمان شاہ باتفاق اعیان دولت بر تخت جلوس نمود۔

دریں جا میر ہزار خان بہ استماع ایں ماجرا چند روز بہ تعزیہ و سوگواری پرداختہ اواخر ماہ ذوالحجہ بجانب کامراج نہضت ساخت و دراں جا ناصر علی خان و صفدر علی خان و ابراہیم خان و سربلند خان راجہای کوہستان دچھنہ و کھاوڑہ بعزّ بساطبوس فایز گشت و بہ خلاع فاخرہ و عنایات متکاثرہ سربلندی و افتخار حاصل کردہ بجدود خود ہا رجعت کردند۔ از اں جا سرداریا شوکت بسیار در پرگنہ لار

---

[۱] واقع است (تاریخ احمد ص ۲۷)۔ [۱] ایضاً، ایضاً۔

[۲] مطابق ۱۸ رمئی ۱۷۹۲ء۔ [۳] شہزادہ ہمایوں کہ از ہمہ کلاں بود از حکم شاہ زمان نابینا شدہ تا سال یک ہزار و دوصد و دوازدہ ہجری زندہ بود۔ (تاریخ احمد ص ۲۷)۔ [۴] شاہزادہ فیروز الدین بعد حج کردن بہ حاجی فیروز الدین مشہور شد (تاریخ احمد ص ۲۷)۔

رسیده برلب دریای سندھ چراغانہ روشن ساخت و در ماہ ربیع الاول ۱۲۰۸ھ از پیشگاہ زمان شاہ خلعت صوبہ داری بہ صحابت شکر اللہ خان و ملا عبدالغفار خان بنام میر ہزار خان ورود بخشید۔

بعد چندگاہ زمان شاہ رونق بخش سواد پشاور گشتہ فرمان عالی شان بنام میر ہزار خان برائی ارسال مال دیوان ہمدست کاظم خان پیش خدمت خود مرسل داشت و میر ہزار خان بہ رہنمونی یاران حماقت نشان سر اطاعت از جیب بغاوت برکشیدہ در ارسال خراج سلطانی روگردانی نمود۔ و در جور و جفا و ظلم و ایذای مردم خاص و عام علم تجبّر افراختہ ساکنان شہر و دہ و در ورطۂ تحسّر انداخت خصوصاً در حق جنود ہنود و اہل تشیع از روی تعصّب و کینہ پروری دست تغلب دراز کردہ از اکابران ہنود جمیعے کثیر بقتل رسانید و بعضے را در بوریا پیچیدہ میان گرداب ولر غرق گردانید۔

و دیوان دلارام قلی برچا رسوی خانیار گرفتہ ۱۲ ذوالحجہ از تیغ گذرانید و اہل ہنود را بر سر ہر صغیر و کبیر برنا و پیر جزیہ مقرر کردہ در مؤاخذۂ آن ہر کسے مقہور و مجبور ساخت و از کردۂ تغلب میر فقیر اللہ بہ نسبت این طایفہ بیشتر واویلا بر داشت۔ خواستہ بود کہ دفتر دیوانی موقوف سازد و حساب مالیہ بزبہی ہا درج نماید و طفلان ہنود را علم فارسی خواندن ندہد۔ چون ایام حکومتش و فانکرد خیالات او فاسد گشت۔

چون خبر بغاوت او بہ سمع اعلی رسید از حضور پدرش میر ہزار خان برای نصیحت و استمالت او مامور شد لیکن میر ہزار نشأ غرور در سر داشت بہ مواعیظ و اندرزہای او اصلاً مؤثر نگشت بلکہ پدر ناصح خود در بند زندان اسیر کردہ لوای بغاوت افراشت

به اصغای این واقعه از پیشگاه والا جاه احمد خان شنہچی باشی و رحمت الله خان
فرزند جمعه خان بنا بر تادیب آل کج اندیش مامور شده در باره مولہ رسیدند و میر ہزار
با جمعی از فرقۂ اشرار در باره مولہ صفوف محاربہ آراسته چند کس از اکابران ہنود که از
شدائد مکاید او در بند زندان محبوس بود فی الحال غرق آب نمود۔ و فردا فریقین لوای
محاربہ و مقاتله افراشته به قتال و جدال پیوستند و در عین محاربه جنگو خان و علم خان و میان خان
و غلام علی خان از لشکر سردار منحرف شده با فوج شاهی لاحق شدند۔

پس میر ہزار تاب تقابل در خود ندیده بجانب شهر گریخته آمده در خانقاه معلی
اختفا پذیرفت و احمد خان سیوم ماه رمضان ہم عنان فتح و ظفر داخل شهر شده میر ہزار خان
از محل اختفا برآورده در پهره سپاهان محفوظ داشت۔ مدت حکومت میرزا ہزار خان
یک سال و دو ماه بود۔

سلطنت زمان شاه درانی

بعد انتقال تیمور شاه امرای عظام مثل قاضی فیض الله خان و امیر الملک[۱] خان وفادار
و عبد الغفار خان خزانچی و پاینده خان بارکزئی مصلحة خبر وفات پادشاه مخفی داشته
تمامی امرا و روسای شهر سر دیوان حاضر کرده دروازه ها مسدود کرده خبر وفات پادشا

---

[۱] رحمت الله خان سدوزئی کامران خیل مخاطب به معتمد الدوله وفادار خان بهادر پسر فتح الله
خان است که در عهد احمد شاه مغفور مخاطب به وفادار خان بود و در اواسط سلطنت تیمور شاه
قضا کرد۔ این میر بعد فوت پدر خود رو بروئے تیمور شاه رتبه نداشت۔ دخترش در عقد
شجاع الملک برادر حقیقی زمان شاه پادشاه بود۔ مردے بود عیاش و خوشامد دوست۔ به ظاهر
خوش خلق و سلیم الطبع و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۸)۔

افشا کردند و جمعے از اُمرا بر تخت نشینی شاہ زمان متفق شدند و بعضے رؤسا و شاہزادہ ہا بر حکومت شاہ عباس کنگاش نمودند۔ عاقبت ہمہ ما بہ خیال خوردن چاشت از ہم متفرق شدند و اعیان وقت بیکدستہ پاہاں بر دروازۂ شاہ عباس نصب کردہ ہیچ کسے را حکم در آمد و بر آمد ندادند۔

فردا وزیر وفادار خان باتفاق اعیان شاہ زمان را بر تخت جلوس دادہ گذرانیدند۔ تاریخ :۔

دو نقش چہ دل خواہ و چہ جانکاہ نشست
خورشید بر آمد از افق و ماہ نشست

از گردش مہر و ماہ تیمور ز تخت
برخاست نواب زمان شاہ نشست

سکہ :۔ طراز یافت بحکم خدائے ہر دو جہاں
رواج سکۂ دولت بنام شاہ زمان

سجع نگین :۔ قرار داد ز الطاف خویشتن یزداں
نگین حکم جہاں را بنام شاہ زمان

بعد سہ چہار روز شاہزادگاں از خیال خودسری سرد شدہ در متابعت زمان شاہ سر فرو نہادند و زمان شاہ بہ اندیشۂ شورش شاہزادہ ہا بغیر شجاع الملک کہ برادر خودش بود نظر بند کنانیدہ در رتق و فتق امور مملکت پرداخت و وفادار خان را خطاب امیر الملک و رحمت اللہ خان را خطاب معتمد الدولہ و شیر محمد خان[1] را خطاب مختار الدولہ

[1] اشرف الوزرا حافظ شیر محمد خان بامزئی پسر شاہ ولی خان بامزئی وزیر مقتول بود۔ بعد

عطا فرمود و دختر وفادار خان در عقد ازدواج خود در آورد۔ بعد چندگاہ قاضی
فیض اللہ قید کردہ خانمانِ اُو ضبط فرمود۔

دراں اثنا ہمایون شاہ کہ در قندھار صوبہ دار بُود از متابعت پادشاہ
سر پیچیدہ بہ جنگ برخاست و زمان شاہ با لشکر و سپاہ بر سر اُو تاختہ فریقین
بحرب و ضرب پیوستند و در حالت جنگ تمامی اُمرای ہمایون شاہ بعز بساطبوسی پادشاہ
فائز شدند۔

عاقبت ہمایون شاہ خایب و خاسر در کوہستان قلات نزد نصیر خان[1] پناہ
گرفت و شاہ زمان مال و اسباب و باخیل و خدم در قبضۂ خود در آوردہ بہ جانب
کابل متوجہ شد۔ و فرزند خود قیصر شاہ در قندھار حاکم ساخت و محمود شاہ صوبہ دار
ہرات قلادۂ متابعت در گردن انداختہ در انقیاد فرمان سر موئی تجاوز ننمود۔

امّا ہمایون در بلوچستان تردد جمعیت می ساخت بنا براں شاہ زمان
شیر محمد خان و امین الملک[2] و سید خداداد را نزد ہمایون فرستاد تا کہ اُو را بہ استمالت

کشتہ شدن پدر خود مثل غربا در گوشہ بسر می برد۔ و زمان شاہ بعد جلوس بر سریر سلطنت او را بخطاب
مختار الدولہ و باعلائے رتبۂ وزارت سرافراز ساختہ سردار کل ایلات درانیہ فرمود۔ مردے
بُود خدا ترس، رعیت پرور، کریم النفس و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۹)۔

[1] نصیر خان بلوچ متوفی ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء۔

[2] امین الملک نور محمد خان باتر امیر سوم زمان شاہ پادشاہ بُود۔ از زمان تیمور شاہ
بدیوانی کل ممالک محروسہ سرافرازی داشت و صاحب دستۂ چہار ہزار غلام و معتمد علیہ پادشاہ
بود۔ کل داروغہ و شرف کستوقیان و اہل بیوتات باو رجوع داشتند۔ دختر خود را در عقد

ومدا او در کابل بیارند وخود برای انتظام پنجاب بہ پشاور نہضت ساخت شیر محمد
خان وسیّد خداداد ہمایون شاہ را دلاسا نمودہ ہمراہ خود بکابل آوردند۔ و
در اثنای راہ سیّد خداداد با ہمایون شاہ متعہد گشتند کہ من ترا پادشاہ گردانم
بشرطیکہ رتبۂ وزارت بمن خواہی بخشید۔ برین سخن باہمدیگر عہد کردہ متفق
شدند و شیر محمد خان بقیافہ دانستہ کہ این ہا فساد خواہند کرد و بخوف بدنامی
کنارہ کشیدہ در نزد زمان شاہ شرفاندوز صحبت گشت و بعد رفتن شیر محمد خان
سیّد خداداد موقع دانستہ ہمایون شاہ را خطاب سلطانی داد و از جوانب
اطراف لشکرے گرد کردہ بجانب قندہار یلغار نمود و شاہزادہ قیصر کہ ہنوز ہفت سالہ
بود با جمعیت سپاہ دلیرانہ بہ جنگ شیرانہ درآمدہ لشکر ہمایون را درہم برہم ساخت۔[۱]
چون لشکر شاہزادہ بغارت مشغول شد دران اثنا ہمایون شاہ باتفاق
چند سوار بر شاہزادہ قیصر تاخت آورد امّا معاونان شاہزادہ موجب رعایت بر ہمایون
خنجر زدن نتوانستند۔ بنابران ہمایون موقع دانستہ بر شاہزادہ قیصر شمشیر سر کردہ
سر و دستش مجروح ساخت و شاہزادہ قیصر باوجود غلبہ مغلوب گشتہ در دست ہمایون
اسیر افتاد پس ہمایون در قلعہ قندہار داخل شدہ سکّہ وخطبہ بنام خود جاری ساخت و
اُمرای زمان شاہ بہ پشاور رسانید۔

مقارن آن احوال احمد خان نورزئی از فساد ہمایون شاہ سرراہ آگاہ گشتہ

---

۴۴ پادشاہ مذکور آوردہ بود۔ مردے بود رفقا پرور، اشراف دوست و محاسب سابق
دان (ایضاً صفحہ ۳۹)۔

[۱] تاریخ احمد صفحہ ۳۰۔

بہ رعایت حقوق زمان شاہ با جمعیت سپاہان خود بجانب ہمایوں شاہ تلاش بسیار نمود۔ عاقبت مغلوب شدہ با ہمایوں شاہ متعہد گشت۔ فقط

چون خبر ہزیمت افواج و گرفتاری قیصر و تسلط ہمایوں شاہ شاہ زمان اصغا نمود بہ مسارعت و عجالت تمام خود را در کابل رسانیدہ با جمعیت تمام بہ جانب قندہار متوجہ گشت۔ از آں طرف ہمایوں با جمعیت لشکر خود چمل میل مسابقت کردہ دست تقابل فراشت۔ احمد خان نورزئی کہ ہنوز زخمش بہ نشدہ بود ہراول فوج کردہ بہ مقابلۂ زمان شاہ تعیین ساخت۔

احمد خان نورزئی کہ از ہواخواہان زمان شاہ بود با او لاحق گشت۔ بنا برآں ہمایوں مغلوب عیث و سواس شدہ بغیر کارزار فرار اختیار کردہ بہ مقام "فراہ" قرار یافت و زوجۂ پایندہ خان مسلح و مکمل برآمدہ شاہزادہ قیصر را از محبس کشیدہ بر تخت قندہار جلوس داد۔ روز دوم زمان شاہ داخل قندہار گشتہ طبل فیروزی نواخت و فتح خان پسر پایندہ خان بہ تعاقب ہمایوں مامور شدہ بیغام او از ہیچ جا نشنید۔ پس شاہ زمان شاہزادہ قیصر را بدستور در قندہار نصب کردہ خود بجانب کابل متوجہ گشت و از آں جا در ۱۲۱۱ھ با عسکر و حشمت و اجلال برائے سرکوبی سنگان و انتظام پنجاب بجانب لاہور ایلغار کردہ بہ مقام حسن ابدال خیام دولت افراشت و چند روز در ہوس شکار بسر برد۔

ہمایوں شاہ در حالت آوارہ گردی با جمعیت یکصد سوار کہ ہمہ ہا شاہزادہ و امیرزادہ بودند در حدود ملتان در قصبۂ "لیہ"[1] زیر درختے فرکش ساختہ خیال رفتن

[1] بقول عبدالکریم خان صاحب مؤلف تاریخ احمد (صفحہ ۳۲) قصبۂ لیہ از ملتان بفاصلۂ بست و پنج کروہ

۴۲

کشمیر بخاطر میداشت۔ محمّد خان سدوزئی کہ از جانب شاہ زمان حاکم قصبۂ "لیہ" بود باجمعیت پانصد سوار بر سراو تاختہ پسرش سلطان احمد باجمیع رفقا از تیغ گذرانید و ہمایوں شاہ بحالت تباہ گرفتار کردہ محبوس داشت۔

باستماع این خبر شاہ زمان حسن خان قزلباش را فرمان داد کہ ہمایوں شاہ را چشمان از حدقہ کشیدہ بحضور حاضر سازد۔ قزلباش مذکور ہمایوں شاہ را چشمان از حدقہ کشیدہ در حسن ابدال نظر گذرانید و از ہر سو شور محشر برخاستہ ہمان وقت ہمایوں شاہ روانۂ کابل شد۔ بعد سہ روز خبر رسید کہ محمود شاہ از ہرات بغی کردہ علم فساد برپا ساخت موجب آں شاہ زمان مہم سرگان معطّل داشتہ بجانب قندہار ایلغار نمود۔ وازاں جا جیش و لشکر آراستہ در ہرات رسید۔ محمود شاہ بہ مقابلت او مبادرت کردہ فریقین بہ میادزت پیوستند۔

بعد محاربہ و مقاتلۂ بسیار محمود شاہ منہزم گشتہ بہ جانب ہرات رجعت کرد و سرداران لشکر او با زمان شاہ موافقت کردہ عہد و پیمان بستہ بہ خانہای خود در گذشتند۔ پس محمود شاہ پابی ہمّت ریختہ بہ مادر خود و سالت و شفاعت انگیختہ نزد زمان شاہ پنہان فرستاد چون مادرش نزد زمان شاہ رسید بکمال التجا عفو جرایم خواستہ عہد و پیمان موثق کردہ دختر محمود شاہ در عقد پسر شاہ زمان وصبیۂ زمان شاہ در عقد نکاح پسر محمود شاہ مقرر کردہ فرمان شاہی برای استقلال محمود شاہ حاصل نمودہ[1] بہ ہرات رفت۔

حاشیہ ڈیرۂ اسماعیل خان و مابین رود سندھ و جہلم واقع است۔

[1] تاریخ احمد صفحہ ۳۴۔

زمان شاہ بر عہد پیمان ما در محمود شاہ اعتماد کردہ برائے سرکوبی سنگاں بجانب لاہور رایت عزیمت بر افراشت۔ چند گاہ در پشاور گذرانیدہ در ۱۲۱۱ھ مختارالدولہ با جمعیت بیست ہزار سوار ہراول کردہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ باستماع خبر آمدن زمان شاہ جماعت سنگاں از لاہور و دوابہ وغیرہ متفرق شدہ در کوہستان چمبہ متواری شدند۔ و افواج شاہی بہ تعاقب آنہا دویدہ باغیاں را قتل عام کردہ سرہائی سنگاں زیادہ از سی ہزار بہ حضور گذرانیدند ہنوز انتظام پنجاب ناتمام بود کہ پیغام بغاوت محمود شاہ در ہرات بسمع اعلیٰ رسید۔

پس شاہ زمان تنبیہ باغیاں و رفتن ہندوستان معطل داشتہ روانہ کابل شد واز کابل با جمعیت جیش و عسکر بقصد ہرات رفت و سلطان قیصر فرزند خود و سردار احمد خان دار وغۂ اصطبل با جنود کثیر بہ مقام فراہ تعیین ساخت۔ از آں طرف محمود شاہ در فراہ مسابقت کردہ فریقین بہ مبارزت و محاربت پیوستند و ایام قتال بطول انجامید بسبب نایابی غلہ فوج شاہی تباہی پذیرفت۔

دراں اثنا وزیر وفادار خان با ذی شاناں ہرات رابطۂ موافقت درونی درست نمود و بصادق خان سپہ سالار و ابراہیم خان مختار بہ فریب در قلعہ درآوردہ دروازۂ قلعہ مسدود ساخت و محمود شاہ را در قلعہ آمدن نداد۔

چوں لشکر محمود شاہ را این حال تباہ معلوم شد ہمہ ہا متفرق گشتہ محمود شاہ تنہا گذاشتند و مغلوب و منکوب بہ کوہستان ترکستان مفرور گشتہ مال و اسباب و لشکر او بقدر دہ ہزار سوار در دست زمان شاہ افتاد۔ پس روسائے ہرات با زمان شاہ متفق شدہ عہد کردند کہ بار دیگر تا الابد محمود شاہ نکنند۔

پادشاه انتظام آں دیار حکم کرده بنجم ماه رجب ۱۲۱۲ھ در شهر کابل رسیده چندگاه برای آسودگی سپاه در کابل و پشاور قیام کرده بجانب لاهور نهضت فرمود[۱] از آنجا عزم رفتن هندوستان جزم شده بود که اخبار بغاوت و سرکشی محمود شاه ورود نمود۔

شاه زمان بسنوح این سانحه فی الفور بجانب هرات یورش کرده در فراه رسید و بعضے سرداران که شاه محمود را متحرک بغی شده بودند بقتل رسانید و محمود شاه بحال تباه از فراه گریزانید و بعضے سرداران کابل که خیال محمود شاه بخاطر میداشتند به صلاح پاینده خان از تیغ گذرانید۔ موجب آں وزیر وفادار خان در قابوجوی پاینده خان و متعلقان او افتاد تا آں که زمان شاه از مخالفت پاینده خان و بعضے امرای دیگر شک ها بخاطر انداخت۔ بنابراں موجب کنکاش وفادار خان بیست کس از اعیان و ارکان مع پاینده خان بر سر دیوان از تیغ گذرانیدند۔ همگی فتح محمد خان پسر پاینده خان رهائی یافته در شهر کشس" با محمود شاه ملحق گشته و از آں جا در جمعیت افواج و استقلال محمود شاه مشغول شد و زمان شاه از مخالفت مخالفان دلجمعی ساخته شاهزاده حیدر در قندهار صوبه دار نصب کرده بجانب هندوستان نهضت فرمود۔

و فتح محمد خان از قوم خود و از فرقۂ پٹھان فوجے شایسته جمع کرده و محمود شاه را تاج شاهی بر سر نهاده متوجه قندهار گشت و به اندک جنبشے قندهار را قبضه کرده با جمعیت چهل هزار سپاه بجانب کابل یلغار نمود۔

زمان شاه از لاهور خبر بغاوت محمود شاه اصغا کرده مضطرب و سراسیمه

---

[۱] برائے تفصیل این اجمال نگاه کنید ص ۳۶ -

بکابل متوجہ گشت و از امرائی خودش ہیچ کسے صوبہ داری لاہور ذمہ نگرفت ضرورۃً چیت سنگھ و مہر سنگھ و صاحب سنگھ سہ کس بر صوبہ داری لاہور مستقل داشتہ خود بمساعت تمام در پشاور نزول فرمود پیش از ورود او محمود شاہ کابل فتح کردہ منتظم مملکت شدہ بود و بہ استماع خبر کوچ زمان شاہ با فوج گران در کوہستان درۂ خیبر مسابقت کردہ فریقین بہ محاربت و مبارزت پیوستند بعد حرب و ضرب شدید محمود شاہ الویۂ نصرت افراشتہ شاہ زمان اسیر کردہ میل در چشمان کشیدہ[1] نزد ہمایوں شاہ فرستاد و شجاع الملک برادر حقیقی زمان شاہ در خانۂ خسر خود کہ سردار خیبر بود متواری گشت۔

در زمانے کہ زمان شاہ خود را آفتاب تخلص کردہ بود در حسب حال خود ایں دو[2] بیت موزون ساخت۔ رباعی

ز نرگس کسے کے بگیرد گلاب
ز چشمان من چوں گرفتند آب

ز احوال چشم چہ پرسد کسے
بگو کور شد دیدۂ آفتاب

مدت پادشاہی او دہ[2] سال بود۔

انتباہ:۔ تا ایں جا شمۂ از احوال زمان شاہ مجملاً گفتہ شد اکنوں ذکر صوبہ داران او کہ در کشمیر فرما نروا شدہ بودند گفتہ شود۔

رحمت اللہ خان پسر جمعہ خان سیوم رمضان ۱۲۰۸ھ بعد انعدام

---

[1] ر۔ک۔ تاریخ سلطانی ص ص ۱۷۱ تا ۱۷۳ ۔ [2] حدوث ایں قضیہ در سال دہم جلوس او کہ مطابق ۱۲۱۶ھ (۱۸۰۱ء) است بود (تاریخ سلطانی ص ۱۷۳)۔

میر هزار در ضبط و ربط امور مملکت پرداخت و با احمد خان شهنچی باشی سلسلۂ موافقت گسسته در مخالفت درباخت چون خبر منازعت آنها به حضور رفت هر دو طلب شدند. رحمت الله خان عرصۂ چهار ماه بحکومت گذرانیده به مرافقت میر هزار خان و احمد خان و خواجه عیسی و نندرام نیکو بحضور رفت. خواجه عیسی فی الفور رجعت کرده نندرام در پیش وزیر وفادار خان بر عهدۂ دیوانی مستقل گشت۔

کفایت خان[1] در سنه یکهزار و دو صد و هشت ۱۲۰۸ھ از پیشگاه حضور بر حکومت کشمیر مامور شده میرزا بدرالدین و میرزا رضا مدار المهام ملک فرمود. و ملا مسعود قاضی و ملا عبدالله مفتی شد. کفایت خان مردے نیک اندیش و سخاوت پیشه بود مدت سه ماه بآئین خاطر خواه گذرانیده هیچ کسے را آزارے نرسید. بعد آں بموجب طلبیۂ حضور میرزا بدرالدین در ین جا قایم مقام ساخته خود بکابل رفت۔

دران ایام شخصے آقا رحیم نام که ملک التجار وقت بود خواجه عیسی دیوانی را بدعوی قصاص محمد تقی به فریبے بخانۂ خود برده میان حمام تنها نشانیده حمام را

[1] مرزا محمد علی خان موسی المخاطب به کفایت خان پسر مرزا هادی علی خان لاری است که از منشی باشیان عهد احمد شاهی و تیمور شاهی بود. و بعد فوت پدر در زمان تیمور شاه خود او بخدمت منشی باشی و به خطاب کفایت خان سرفراز شد. بعد ازاں تو بتے صوبه دار کشمیر و پشاور شده رعایای هر دو صوبه از حسن سلوک خود راضی داشت. گویند که در زمان زمان شاه بسبب زبان درازی خود نسبت به وفادار خان از پایۂ اقتدار افتاده تا مدتے به تنگی کشیده بود مگر باز در سال ۱۲۱۲ھ بشفاعت مریم دورانی والدۂ ماجدۂ خاقان ممدوح از سر نو کارش رونق یافت و به خان زاد خان مخاطب گشت

(تاریخ احمد ص ۳۹) ۔

بہ آتش ہیجان گرم ساخت کہ خواجہ عیسیٰ زمام کشیدہ در عیدگاہ بردند و عوام ازدحام کردہ از دودمان آقا رحیم دود کشیدند۔[1]

پس اہل تشیع ہجوم کردہ بر خانۂ خواجہ عیسیٰ ریختند و اہل اسلام ازدحام کردہ اہل تشیع مغلوب و منکوب ساختہ خانۂ خواجہ عیسیٰ محفوظ داشتند۔ و خوانین عظام خواجہ عیسیٰ را از دست عوام بردہ در شیرگرھ رسانیدند۔

و بعد پنج شش ماہ کفایت خان از حضور رخصت تصرف یافتہ در شہر رسید و در نفاذ امور مملکت بکام دل عامل شدہ در ضلعۂ خانیار باغے و بیج احداث نمود۔

ہمدران ایام مردم ممبہ سر بشورش برداشتہ حدود کامراج را غارت کردند و سردار نامدار محمد صلاح و میرزا عبدالرحیم و میرزا ابوالحسن را برائے اصلاح کوہستان مامور ساخت۔ جہان خان و ناصر علی خان و صفدر علی خان در حدود سوپور رسیدہ با میرزا بدرالدین بہ جنگ پیوستند و جہان خان در حالت شبخونی کشتہ شد۔ عاقبت بوساطت میرزا رضا مقدمہ بصلح انجامید و سردار مدت یک سال بیش و پیش گذرانیدہ تغیر یافت و از پیشگاہ زمان شاہ ارسلان خان بن امیر خان بر حکومت صوبہ مقرر گشت وے از جانب خود محمد خان جوان شیر نایب فرستادہ میرزا کاظم صاحب کار و تحصیلدار ہمراہ داد۔ و کفایت خان بہ استماع این خبر در خانیار میان باغ خود سکونت اختیار نمود و یوم عید فطر ۱۲۰۹ھ صادق خان ولد سلیمان خان در مسجد جامع رسیدہ رقم ایالت امیر ارسلان خان بر منبر خواندہ شایع ساخت و محمد خان پنجم شوال وارد شہر شد۔

محمد خان جوان شیر در ۱۲۰۹ھ[2] بر مسند صوبہ داری جلوس نمود و کفایت خان

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۵ ۔ [2] مطابق ۱۷۹۵ء ۔

از ناده بوده بجد لعیت و فریب در شیرگڑھ آورده محبوس داشت - بعد چند روز کفایت خان را از حضور ایلچی آمده همراه بکابل برد - محمد خان هنوز دست به امورات ملکی نکرده بود که میان خان بهلوچ و خداداد خان و مومن خان نورزئی که در پلاٹن جوانشیران به سرداری اقوام خود ها امتیاز داشتند خیال خودسری به خاطر آورده با جمعیت خود بر سر محمد خان تاخته قلعهٔ شیرگڑھ در محاصره گرفتند و محمد خان با جمعیت جوانشیران درهای قلعه بسته کرده بالای حصار به تفنگ اندازی مشغول شد و میان خان و مومن خان فردبان طلبیده بالای قلعه عروج کرده محمد خان با اعوان خود اسیر کردند - عاقبت مخالفت آنها به مصالحت انجامید هر سه کس باتفاق حکومت میکردند و بدین منوال سالی به پریشان حالی گذرانیدند -

چون خبر وحشت اثر به سمع والا رسید شیر محمد خان مختار الدوله باتفاق عبدالله خان پسر جمعه خان برای اطفای نایرهٔ فساد مامور گشت و به مجرد ورود این جا آتش کینهٔ مفسدان را تسکین داده دوازده روز درین جا توقف نمود - پس محمد خان و میان خان همراه برداشته بحضور رفت و درین جا عبدالله خان الکوزئی حاکم شد -

عبدالله خان در سنه یکهزار و دوصد و ده ۱۲۱۰ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافته بپنڈت رام سهرام در را رتبهٔ صاحبکاری بخشید و بعد چند روز رحمت الله خان برادر خود درین جا قائم مقام نهاده خود همراه مختار الدوله روانهٔ حضور شد و چند ماه در پیشگاه والاجاه گذرانیده رخصت نمود - یک سال در بسط بساط معدلت و ضبط و ربط مملکت پرداخته موجب مطالبهٔ حضور گشت - آن خان برادر خود

دریں جا قایم مقام کردہ میرزا رضا ہمراہ بہ داشتہ در کابل رفت۔
ہمدراں ایام صفدر علی خان و سربلند خان بمیہ اطراف کامراج را غارت کردند و گلستان خان بہ مقابلہ غنیم رایت محاربت افراشتہ از فوج شاہی یاران خان و مومن خان با چند افسراں بے جان گشتند و از اعیان کھکوں علی خان مقتول و بعضے دستگیر شدند۔ سردار در سنہ ۱۲۱۳ھ[1] از حضور مرخص شدہ داخل وارد خطہ گردید و میر داد ایام خوانین و سرکردہ ہای عظام آہستہ آہستہ بے دخل کردہ از شہر بدر نمود و چند کساں از ابنای فرومایہ بہ دستہ داری کاربرداری ممتاز فرمود و مردم ہندی و کوہستانی بہ مناصب عالی سرفراز کردہ رتبۂ آنہا افزود و قریب سی ہزار سپاہ پیادہ و سوار از مردم بومی نگاہداشتہ در پرداخت و پرورش آنہا اہتمام و انتظام وجہی می ساخت و بجانب مضافات کشمیر لشکر کشی کردہ علاقۂ پنوچھہ و راجور و مظفر آباد و دچھنہ و کھاورہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ ہر کس را باج سلطانی مقرر نمود۔ و راجہ کرم اللہ خان راجہ راجور[2] در کشمیر آوردہ بکمال شوکت و شان مرخص فرمود و بہادر خان راجہ پنوچھہ مرتبۂ اول رہا کردہ بار دوم باز آوردہ محبوس داشت و بعد چند گاہ

---

[1] مطابق ۱۷۹۹ء۔
[2] راجہ کرم اللہ خان پسر سوم مرزا رحمت اللہ خان بود۔ در سنہ ۱۱۷۷ھ (۱۷۶۳ء) بعد وفات برادر کلان خود مرزا عزت اللہ والی راجور شد۔ رائے صائب داشت و مدبر عاقل بود۔ در سنہ ۱۲۲۳ھ (۱۸۰۸ء) بعد از حکومت ۴۷ سال پدرود عالم گفت۔ (رجوع کنید بہ تذکرۂ مثل راجگان راجور مطبوعہ جالندھر از صفحہ ۱۲۱ تا صفحہ ۱۴۱)۔

مسموم کردہ از جان گذرانید بجای او وزیر روح اللہ خان را تسلط بخشید و فتح خان ہمبہ را تا مظفر آباد عہدۂ مرزبانی عطا نمودہ دختر نیک اختر او شمع شبستان خود ساختہ اخوان او را قدر و منزلت افزود۔

ہمدراں سال دختر شاہباز خان بلوچی با فیل و سامان فراوان بدولتخانہ رسید و سردار در امنیت و آسایش رعایای کشمیر فی الجملہ راغب گشتہ ابواب لطف و مرحمت و عدالت و نصفت بر اخاصی و ادانی مفتوح داشتہ اقاصی و ادانی را دل خوش ساخت۔

ہمدراں ایام دیوان نندہ رام را ایام اقبال بکام دل پیش آمدہ بود کہ در پیش وزیر وفادار خان اعتبار و اقتدار کلّی داشت و برادرش دیوان ہرہ داس در کشمیر بکمال شوکت و ثروت حکومت میکرد و باج و خراج شاہی بہ معرفت او در حضور می رفت۔

و در ۱۲۱۵ھ عبد اللہ خان را ہمراہ ہرہ داس گونہ رنجش و کدورت واقع شدہ شاید بہ تحریک دیوان نندہ رام عبد اللہ خان را مطالبہ حضور رسید۔ و عبد اللہ خان مطابق فرمان برادر خود عطا محمد خان در ایں جانائب کردہ خود بدرگاہ رفت ہنوز در کابل نہ رسیدہ بود کہ وکیل خان برادر دوس کہ در کشمیر بود با وزیر وفادار خان رشتہ ہمدلی داشت بر حکومت صوبۂ کشمیر از حضور مامور شد عبد اللہ خان در کابل رسید۔ وزیر وفادار خان او را بہ بہانۂ حساب عتاب کردہ در بالا حصار محبوس داشت و ملا احمد خان با فوج گران برائے

ہ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۷

گرفتار کردن برادرش عطا محمد خان و مسلط کردن کبیل خان بجانب کشمیر مامور
ساخت و عبد الله خان در باطن برادر خود عطا محمد خان را پیغام بغاوت
و روگردانی فرستاد۔

وقتیکه ملا احمد خان به دریای مظفر آباد ورود نمود عطا محمد خان حسب موجب
پیغام برادر خود عبد الله خان لوای بغاوت افراشته اولاً برادر خود کبیل خان
که صوبه دار کشمیر شده بود از تیغ گذرانید۔ بعد آن سامان جیش و لشکر آراسته
بمقابلۂ غنیم از شهر برآمده در باره موله قیام ساخت۔ ازان جا عسکر ظفر پیکر
بمقابلۂ ملا احمد خان در مظفر آباد تعیین ساخته بر ساحل دریای کرشنه گنگا
تلاقی فریقین روی داد۔ عاقبت لشکریان این طرف از ساحل دریا بازپس آمده
در مکان کٹائی پای ثبات فشردند و ملا احمد از دریا عبور کرده در میان
درۂ بولیاسه داخل شد۔ فتح محمد خان میر او را اسیر کرده نزد عطا محمد خان
فرستاد و مال و اسباب او در قبضۂ خویش درآورده افواج او مقتول و منهزم
ساخت پس عطا محمد مظفر و منصور رخت معاودت بربسته وارد خطه گردید و به مجرد
ورود دیوان هره داس را محبوس داشت۔

دران اثنا اوائل سنه ۱۲۱۶ه بسبب بغاوت محمود شاه در کابل حیص و بیص
واقع شده بود عبد الله خان همراه جان نثار خان داروغه بالا حصار سازش
کرده باتفاق او از قلعه گریخته هر دو وارد کشمیر شدند[1]۔ عبد الله خان به رسیدن
این جا جان نثار خان را قدردانی مهربانی کرده یک لک روپیه نقد و جنس

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۰ ـ

انعام بخشید چندگاه گذشته بخوش دلی تمام مرخص فرمود. بعد آن سردار در رتق و فتق امورات ملکی و مالی و امنیت و آسایش رعایا متوجه شده در پرگنه بیروه قلعهٔ متین ترصیص نمود و از متابعت و مطاوعت محمود شاه سر پیچیده رایت سرکشی افراخت۔

و در هنگام نیابت عطا محمد خان در ۱۲۱۶ھ اہل تشیع بروز عاشورا در ماتم سرا علانیه سب و تبرا بنام اصحاب کبار ظاہر کرده در مرثیه خوانی و جنازه رانی مبادرت نمودند مردم عوام و خواتین کابل [1] را آتش غیرت بجوش آمده به موافقت اوباشان و قلاشان شہر دست غارت دراز کرده مال و دولت و ننگ و ناموس آنہا بباد دادند و خانمان آنہا به آتش کینه افروختند و پرده شرم و ناموس آنہا دریده از افعال شنیعه دقیقهٔ فرو نگذاشتند۔

ہمدراں سال مسجد عالی بواقعهٔ آتش افروخته یکدم سوخته شد و سردار در تجدید تعمیر آں کوشیده به اہتمام گل محمد خان باز ترصیص یافت و در ۱۲۱۸ھ پنجم ماه محرم زلزلهٔ سخت واقع شده اکثر جاہا زمین ترقید و خانه ہای بسیار شکست و ریخت گردید و بعضے عورات حامله را وضع حمل شده جمعے در زیر جدار و دیوار بدار القرار درگذشت و خانقاه معلی را کلس کنگرهٔ بام غلطید۔ دراں وقت نرخ شالی چندگاه بحساب دوازده آنه و چندے بقیمت یک روپیه و زیاده برین ترقی نکرد ازیں رو عموم رعایا و برایا در عہد او بخوشحالی و فراغ بالی اوقات گذاری میکردند.

امّا بموجب تقدیر سر و اتیره ضمیر را غلّت درد گرده عارض شده حکیم جوا

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۰۔

کہ شیعۂ بدنہاد بود موجب تعصب ذاتی مباشرت دختران دوشیزہ او را معالجہ نمود۔ بنابراں سردار "خوشہ بی بی" نام زنے برائے آوردن دختراں ماموری ساخت و آں عجوزہ بہمیں بہانہ مردم اشراف و عالی خاندان را رشوت ہا مے گرفت و ہر روز یک دختر باکرہ در شبستان سردار می رسانید سردار با او عقد نکاح بستہ صبح طلاق میداد و پانصد روپیہ نقدی و جوڑہ عروسانہ عوض کابین ہر کس را عطا میکرد۔ تا عرصۂ دو سال ہمیں احوال بود۔

در ۱۲۱۹ھ بہ سبب کثرت باراں سیلاب آب از ہر سو طغیان کرد اہل شہر را چنداں آسیب نرسید و در ۱۲۲۰ھ دریا ہا و جویبار ہا یخ لبست شدہ مردماں بر سطح دریای بہت بارہای گراں برسر گرفتہ می رفتند۔

و در ۱۲۲۰ھ شجاع الملک زقند ہا در پشاور آمدہ شیر محمد خان مختار الدولہ را با لشکر ظفر پیکر برائی گوشمالی عبداللہ خان تعئین ساختہ در مظفر آباد ورود نمود و عبداللہ خان را بدست ابراہیم خان پیغام فرستاد کہ اگر حلقۂ مطاوعت در گوش انداختہ در فرستادن باج و خراج شاہی قصور نکنند ملک کشمیر بدستور تفویض او خواہد شد ورنہ بر محاربہ و مجادلہ مستعد مانند۔ عبداللہ خان را پیغام او از روی غرور بہ خیال نیامدہ برائی مقابلۂ او لشکر خود در مظفر آباد ماموری ساخت و مختار الدولہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ عاقبۃ الامر بہ اتفاق راجہ ہای بہا[2] یلغار کردہ با فوج عبداللہ خان بہ جنگ پیوست و بعد مقاتلہ کبیا لشکر عبداللہ خان پس پاگشتہ در بارہ مولہ زیر گورس لوئی قرار یافت و مختار الدولہ با عسکر خود

---

[1] از تاریخ بیربل کاچرو این امر محقق شدہ۔ [2] امرائے کوہستان۔

از دریای کرشنہ گنگا عبور کردہ بہفتم ماہ ذی قعدہ در موضع لُکڈ قیام ساخت وجہان داد خان فرزند مختار الدولہ ہنگام عبور دریای مظفر آباد زخمی شدہ در پشاور واپس رفت و عبد اللہ خان با جمعیت افواج خود در موضع سیر نشستہ بود ازان جا بہ استصواب زبردوح اللہ خان بر دریای بہت جسر کشتی ہا درست کردہ از دریا عبور نمودہ بہ مقام دوابگاہ با فوج مختار الدولہ بہ محاربہ آمیختہ آویزشہای سخت بکار برد۔

دران اثنا قشون او را رعب و ہراسے غالب گشتہ روی عزیمت بہزیمت برتافت و در اثنای عبور جسر کثرت ازدحام بوقوع آمدہ از لشکریان او اکثر ہا در دریای بہت غرق گشتہ تباہ شدند و تاریخ ہزیمتش "شکست تام" گفتہ اند۔

عاقبۃ الامر عبد اللہ خان خود از مہلکہ بحر ژرف نجات یافتہ در قلعہ بیروہ محصور گشت و مختار الدولہ ششم ذو الحجہ ۱۲۲۰ھ[1] بر سمند نصرت سوار شدہ در شہر سرینگر بر مسند حکومت جلوس نمود و تا یکدو ماہ عبد اللہ خان مردمان بانگل و بیروہ را مزاحمت بسیار می رسانید۔

انگاہ مختار الدولہ فرزند خود عطا محمد خان را برای مدافعہ عبد اللہ خان در بیروہ مامور ساخت و عبد اللہ خان در گڈی خود متحصن گشتہ عطا محمد خان او را محاصرہ نمود و در ایام محاصرہ بسیار کشت و خون واقع شد کہ جانبین بجان آمدہ بودند۔ دران اثنا عبد اللہ خان را پیک اجل رسیدہ ۱۵ ماہ ربیع الاول

---

[1] ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۷ء۔

سنہ ۱۲۲۱ھ[1] بعالم جاودانی شتافت۔
گویند حکیم جواد بہ عایت مختار الدولہ[2] او را زہر دادہ بود۔ پس توالج و لواحق او چندگاہ ابواب قلعہ مسدود داشتہ انتظار ورود محمد خان کہ در بنیو چیہ بود می کشیدند۔
عاقبت مادر عبد اللہ خان مع نعش فرزند خود بخدمت مختار الدولہ مشرف گشتہ نعش او چند روز در حظیرۂ سید منصور امانت داشتند و در ماہ رجب کشمیری خان و ولی محمد خان ع جیدر پا ہمراہ النعش او دادہ با جمیع اہل بیت بہ کابل فرستادند۔ مدت حکومت عبد اللہ خان پیش و شین یا زدہ سال و شش ماہ بود۔

سلطنت محمود شاہ و شجاع الملک

محمود شاہ بعد تعطیل بصارت زمان شاہ در سنہ ۱۲۱۶ھ[3] بر تخت کابل جلوس کردہ فتح محمد خان[4] را رتبہ وزارت بخشید و بعد قلع و قمع سرکشان برائے انتظام ممالک خراسان و ہرات بجانب قندھار نہضت فرمود و فتح محمد خان را برائے انتظام پشاور و پنجاب دستوری داد و بے رسیدن پشاور محمد رضا مع خراج

---

[1] مطابق ۱۸۰۷ء۔ [2] مختار الدولہ مذکور در جنگ نزد دوآبہ پشاور از دست شجاع الملک در سنہ ۱۲۲۱ھ مقتول شد (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۸۸)۔
[3] یعنی بروز پنجشنبہ سیزدہم ربیع الاول سنہ ۱۲۱۶ھ مطابق ۲۴ جولائی سنہ ۱۸۰۲ء (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔ [4] فتح محمد خان وزیر پسر سرفراز خان ابن حاجی جمال خان منتظم دولت احمد شاہ درانی جد محمود شاہ بود (ایضاً صفحہ ۱۷۷)۔

شاہی روانۂ حضور ساختہ خود بجانب ملتان و سندھ نہضت ساخت۔
بعد انتظام آں سو در قندہار آمدہ بہ مصاحبت شاہزادہ کامران فایز گشت و از یحییٰ خان برادر زادۂ مختار الدولہ و از رحمت اللہ خان خزاین و اموال اخذ کردہ ہر دو محبوس داشت و مختار الدولہ بہ استماع این خبر بہایت متردد و ملول گشتہ بہ اتفاق بعضے امرائی نامدار شجاع الملک از محل اختفا کشیدہ بہ سلطنت برداشت و از مردم خیابرہ و بامی زئی لشکرے آراستہ بہ مقابلۂ محمود شاہ را منازعت افراختہ در قلعہ کابل محصون ساخت و فتح محمد خان بہ استماع اخبار از کلات بہ مسارعت تمام در غزنین رسید و اثقال و احمال در آں جا گذاشتہ با سہ ہزار بمقام تکیہ قیام ساخت و سید الخان و عطاء اللہ خان را حکم اطلاق داد و در منزل قاضی رسیدہ با لشکر مختار الدولہ بہ محاربت پیوست۔ عاقبت مغلوب گشتہ بجانب قندہار فرار اختیار نمود و ہجوم عوام محمود شاہ را از حصن حصین کابل کشیدہ مغلول و منکول تفویض شجاع الملک نمودند و شجاع الملک بہ تعطیل باصرۂ او مستعد شدہ بود اما مختار الدولہ و زمان شاہ از ین فعل شنیع او را منع ساخت و گفت کہ این امر قبیح را در دودمان خود سنت نگذارند۔ پس شجاع الملک از چشم کندن او اغماض کردہ بر مسند سلطنت جلوس نمود و سکۂ خود جاری ساخت۔ سکہ:-

سکہ زد از حکم حق بر سیم و زر
شہ شجاع الملک شاہ بحر و بر

بعد نظم و نسق انتظام مملکت شاہزادہ حیدر را بہ مرافقت احمد خان نور زئی

لہ تاریخ سلطانی صفحہ ۱۸۴ -

برائی تسخیر قندہار مامور ساخت و فتح محمد خان با تفاق شاہزادہ کامران چندے ونز پائی استقامت بہ محاربت استوار نمودہ۔ عاقبت ہزیمت خوردہ کامران[1] نزد عموی خود فیروزدین بہ ہرات رفت۔ و فتح محمد خان در تیول خود قیام ساخت و شجاع الملک قندہار را قبضہ نمودہ شایستہ خان کہ بخوف محمود شاہ در جاگیر خود ساکن بود بہ مصاحبت حضور رفایز گشت۔

بعد چندگاہ شاہ شجاع از کابل بجانب پشاور نہضت فرمودہ انتظام ملک میکرد ازیں سو فتح محمد خان فرصت یافتہ در قندہار شورش برداشت شاہ شجاع بہ استماع ایں حرکت مدد خان میرآخور را بہ مدافعت او فرستادہ وے ہنوز در راہ بود کہ فتح محمد خان از قندہار بطرف ہرات ایلغار کردہ و بعضے مسافران و تاجران را در راہ غارت نمودہ باتفاق احمد خان نورزئی شاہزادہ قیصر را تاج بر سر دادہ در ہرات علم تقابل و تقاتل افراخت و شاہ شجاع باستماع ایں خبر از پشاور عجلت کردہ باتفاق مختارالدولہ و محمد اکرم خان عرض بیگی در حدود قندہار آمدہ بین الفریقین جنگے عظیم واقع شد۔ عاقبت کامران از دوی نلکامی مفرور شدہ قیصر در پیش شاہ شجاع قدمبوسی حاصل نمود۔

شجاع الملک بعد رتق و فتق آں سواد رجعت کردہ در ماہ شعبان سنہ ۱۲۲۰ھ شہر پشاور مضرب خیام ساخت و سردار عبداللہ خان کہ از صوبۂ کشمیر طاغی و باغی شدہ بود برائے سرکوبی او مختارالدولہ باجمعیت افواج مامور ساخت و مختارالدولہ بعد محاربۂ بسیار عبداللہ خان را دفع کردہ فرزند خود عطا محمد خان حاکم ساختہ خود بجانب پشاور متوجہ گشت۔

---

[1] کامران پسر محمود شاہ۔

وهمدراں زمان میر احمد واعظ همراه شاهزاده عباس و جان فشان خان که محافظ بالاحصار بودند موافقت کرده محمود شاه و جان نثار خان را از راه غرفه به اعتصام حبل المتین پشمین رہائی داده مفرور شدند و مختار الدوله بعد مهم کشمیر در پشاور به ملازمت شاه شجاع فایز گشته از حضور جہانبانی بصدور بعضے قصور پنهانی مستوجب قهر و نامهربانی شده از وزارت معزول گشت و شاهزاده قیصر هم از شهریار روی مروت و قدردانی ندیده به شاده مختار الدوله بطرف کابل گریخته رفت و شاه شجاع خود بجانب سنده و ملتان نهضت فرمود هنوز در راه بود که شاهزاده قیصر در کابل رسیده به اتفاق اعیان ملک بر مسند شاهی جلوس نمود۔ و بعد انتظام کابل خواجه محمد خان و زال بیگ خان را برائی تسخیر پشاور مامور ساخت و گلستان خان که حاکم پشاور بود تاب تقابل نیاورده بجانب پکهلی مفرور گشت و مرتضی خان محافظ قلعه اٹک به اجل طبعی درگذشت۔ شاه شجاع در سنده و ملتان رسیده چون از فساد قیصر خبر یافت ازاں جا به سبیل کوهاٹ از سنده عبور کرده جانب پشاور نهضت ساخت و شاهزاده قیصر از کابل آمده به اتفاق خواجه محمد خان و مختار الدوله با شاه شجاع چهره گشته به جنگ پیوستند بعد جدال و قتال بسیار خواجه محمد خان و مختار الدوله مقتول شدند و متابعان و متعلقان آنها بعضے بجانب تبت و بعضے بطرف کشمیر پریشان گشتند و شاهزاده قیصر و فیض الله خان و یحیی خان از هم متفرق شده هر یکے براهے رفتند و شجاع الملک و اکرم خان و افضل خان و اعظم خان ظفر و منصور بجانب پشاور نهضت کرده گلستان خان را بر حکومت کابل فرستادند مختار الدوله مردے عالم و فاضل و محدث و مفسر و متصوف و حافظ قرآن بکمالات علمیه و عملیه موصوف

بود - فقط -

بعد چندگاہ شجاع شاہ قلمرو کابل را مضرب خیام ساختہ میر احمد واعظ را بہ علت دنائیش محمود شاہ و بہ بہانہ سازش وزیر مختار الدولہ مورد قہر جبا بنانی ساختہ بعد عذابہائی شدید بقتل رسانید و سر او چند روز در دیوان آویزاں بود ولاشۂ او طعم سگاں گشت و خانمان او بغارت رفت و پسر او از قندہار آوردہ مکحول شد پس شجاع شاہ چندگاہ در قندہار بہ نظم و نسق گذرانیدہ عناں بکراں بجانب پشاور معطوف داشت -

و عطا محمد خان صوبہ دار کشمیر چوں واقعۂ قتل پدر شنید کسوت بغی پوشیدہ از احکامات شاہی انحراف ورزید - موجب آں شجاع شاہ در ۱۲۲۴ھ[1] محمد اکرم خان و میر فضل خان را با عساکر موفور برائی تنبیہ آں مغرور مامور ساخت - آنہا از دست عطا محمد خان ہزیمت خوردہ رجعت نمودند -

مقارن آں حال در ۱۲۲۵ھ محمود شاہ و کامران و فتح محمد خان در حدود ہرات جمعیت بہم رسانیدہ برائی تسخیر کابل عزیمت کردند و شجاع شاہ و اکرم خان بہ مقابلت آنہا مسارعت کردہ بہ جنگ پیوستند - اکرم خان و عبدالغفور خان بقتل رسیدند - شجاع الملک و میر فضل خان بہ اطراف پریشان گشتند و محمود شاہ رایت اقتدار افرشتہ از قندہار بجانب پشاور یورش ساخت - ہمیں کہ در تہیۂ سامان فتح قلعۂ اٹک کہ در تصرف عطا محمد خان بود تردد مے کرد - ناگاہ خبر شنید کہ اعیان کابل اتفاق کردہ شاہ عباس ولد تیمور شاہ بر تخت نشانیدند - بفحوای ایں فساد وزیر فتح محمد خان بہ عجالت تمام در کابل رفتہ

---

[1] مطابق ۱۸۱۰ء -

جمعیت شاہ عباس منتشر ساخت۔

مقارن این حال علام محمد صوفی در کوہستان کابل علم نزاع افراشتہ منازعت و مخالفت اُو بطول انجامید ازین طرف شاہ شجاع از کوہستان سوات و بنیر سر کشیدہ متصرف پشاور گردید و سردار عظیم خان برادر فتح محمد خان از کابل بہ مدافعت اُو مسارعت نمود۔ بعد حرب و ضرب شدید شجاع شاہ ہزیمت خوردہ موسیٰ خان الکوزئی حاکم ہزارہ در جنگ کشتہ شد و عظیم خان بر حکومت پشاور مسلط گشت۔ و در ۱۲۲۷ھ شجاع شاہ بہ معاضدت جہان داد خان و سمندر خان و نور محمد خان نورزئی جمعیت فوج بہم رسانیدہ پشاور فتح نمود و عظیم خان از راہ جلال آباد یورش آوردہ ملک پشاور را متصرف شد۔ و شجاع شاہ نزد رنجیت سنگھ رفتہ در موضع "تلنبیہ" قرار یافت۔

و بشنیدن این خبر عطا محمد خان صوبہ دار کشمیر دیوان نندہ رام ٹیکو و برادر خود جہان داد خان را در تلنبیہ فرستادہ آنہا بوساطت وزیر جہان داد خان و سمندر خان شجاع الملک را برائی آمدن کشمیر ترغیب و تحریص دادند۔ بنا بران شجاع الملک بہ خیال جہانداری بمرافقت حسن خان و ملا ہدایت اللہ بجانب کشمیر نہضت ساختہ غرۂ شوال ۱۲۲۸ھ وارد خطہ گردید عطا محمد خان بہ قصاص قتل پدر خود مختار الدولہ اُو را در قلعۂ کوہ ماران نظربندی ساخت و محمود شاہ بے مزاحمت مخالفان بہ معاضدت وزیر فتح محمد خان در خراسان و افغانستان چند سال بہ استقلال تمام رایت حکومت افراخت۔

انتباہ:۔ اکنون احوال صوبہ داران کشمیر کہ در عہد محمود شاہ و شجاع الملک در این جا حکومت میکردند نگارش باشد۔

شیر محمد خان مختار الدولہ بعد انہزام و انعدام عبداللہ خان در ۱۲۲۱ھ
صدرنشین بزم حکومت گشتہ در عدل و بذل و انصاف ہمگی پنج ماہ بسر بردہ فرزند خود عطا محمد خان دریں جا بر حکومت نصب کردہ روانۂ حضور گشت و دراں جا ہمراہ شجاع الملک نرد مخالفت باختہ در جنگ کشتہ شد ذکر آں گذشت۔

عطا محمد خان در سنہ یکہزار و دو صد و بیست و یک ۱۲۲۱ھ اواسط ماہ رجب بر مسند حکومت جلوس نمودہ پنڈت سہج رام در را عہدۂ دیوانی بخشید۔ "افضال رحمانی"[۱] تاریخ جلوس اوست بوفور عدل و احسان و بذل و امتنان خلق خدا را دل خوش ساخت۔

و در ۱۲۲۳ھ پدرش مختار الدولہ از دست شجاع شاہ در جنگ پشاور مقتول شد۔ بنا براں عطا محمد خان قلادۂ متابعت شجاع شاہ از گردن انداختہ علم بغاوت و سرکشی افراخت[۲]۔ لاجرم در ۱۲۲۴ھ از پیشگاہ شجاع شاہ اکرم خان بامزئی و میر افضل خان با عساکر موفور برائی سرکوبی آں مغرور مامور گشتہ بہ مقام شاہ درہ رسیدند۔ ازیں طرف عطا محمد خان با جمعیت برآمدہ در بارہ مولہ قیام ساخت چند گاہ باہمدگر بہ حرب و ضرب و کشا کشتی آویزشہا بکار بردند۔ موجب مشیت الٰہی افواج شاہی تباہی پذیرفت و اکرم خان منہزم شدہ بکابل رفت۔ عطا محمد خان خلعت نصرت پوشیدہ بدار الخلافت خود رجعت نمود[۳]۔

و سردار مذکور ہمیشہ در آبادی رعایا و ترقی مزروعات مصروف ہمی بود

۱؎ ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء۔ ۲؎ تاریخ سلطانی ص ۱۹۳۔

۳؎ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۲۔

کہ بہ سبب امنیت و احسان اُو آمدنی محال و چند ترقی یافت و خود بلباس سادہ
می رفت تکلیف پوشاک و رعونت حکومت اصلا نمیداشت مقدمات عدالت فیصلہ
میکرد و در عہد اُو بعضے شوربختاں خزینہ ہا یافتند سردار طمع یک فلوس از کسے
نداشت و در مقدمات و راثت خود سر موقع تنہا رفتہ وارثاں را قسمت کردہ
میداد من جملہ آں ہمگی یک روپیہ بہ مشعلچی خود مے بخشید تعظیم و تکریم علما و فضلا و
مشائخ و فقراء بجا می آورد و خیال خود سری و سرکشی مبلغ بسیارے در تیاری توپ و
تفنگ و سامان جنگ صرف نمود۔

و در ۱۲۲۶ھ بر قلۂ کوہ ماراں قلعہ متین و سنگین تعمیر ساخت و در قصبۂ
سوپور و بارہ مولہ بر جہائی متین استوار کردہ کدل بارہ مولہ را تجدید نمود و در ہر جا
اسباب جنگ مہیا داشت کہ بوقت کار چیزے بکار اُو نیامدہ از کردار خود بیزار گشت[1]۔
دراں زماں شجاع الملک از سلطنت افغانستان دست شستہ در تلنبیہ
اوقات بسر می برد۔ عطا محمد خان دیوان نندہ رام نیکو و برادر خود جہانداد خان
در موضع تلنبیہ فرستادہ آنہا بوسالت وزیر جہانداد خان و سمت د خان
شجاع الملک را فریب دادہ ہمراہ فتح حسن خان و ملا ہدایت اللہ غرۂ شوال ۱۲۲۸ھ
در کشمیر رسانیدند و عطا محمد خان بخیال قصاص پدر اُو را در قلعۂ کوہ ماراں نندا
ساخت[2]۔

پس جہانداد خان و عبدالکریم خان را با جمعیت دو سہ ہزار سپاہ
در قلعۂ اٹک برائی محافظت راہ و تسدید طریق عبور و مرور مخالفاں نموری دادہ

---

[1] ایضاً ورق ۲۳۳۔ [2] ایضاً ورق ایضاً۔

موجب آں ہیچ کسے از دلاوران کابل جرأت تسخیر کشمیر نمی کرد وزیر محمد خان[1] در کابل وقفہ ہا رہ استحکام وانتظام سلطنت بکام دل ساختہ خیال تسخیر کشمیر بخاطر آورد۔ وغرۂ شعبان سنہ ۱۲۲۹ھ[2] با جمعیت سپاہ ولشکر یورش آوردہ بر ساحل دریای اٹک قیام ساخت واز رنجیت سنگھ شہریار لاہور استعانت واستمداد نمود۔ رنجیت سنگھ بعد استقرار نذرانۂ سالانہ بقدر ہشت لک روپیہ توثیق عہود دوستانہ دیوان محکم چند را با جمعیت دہ ہزار سپاہ سوار وپیادہ بہ معاونتش فرستاد وفتح محمد خان با جمعیت افواج خود وکومک شہریار لاہور از راہ بہرام گلہ یورش آوردہ ازیں طرف عطا محمد خان با عسکر خود بہ مقابلۂ مخالف برآمدہ خود در موضع ملہ پورہ قیام کردہ لشکریاں بہ مقابلۂ غنیم بر فرق پیر پنچال مامور ساخت ودراں جا دو سہ کس از افسران لشکر عطا محمد خان بہ موافقت پنجاہ شصت از سپاہان لباس نمک حرامی پوشیدہ با فوج وزیر فتح محمد خان ملحق گشتند وپسماندگان بجنگ پیوستہ بسیار کس از لشکریان وزیر بقتل آوردند۔ عاقبت جام ہزیمت نوشیدہ پس پا شدند[3]۔

چوں عطا محمد خان شکستگی افواج وبرگشتگی ایام دریافت بجانب شہر روے برتافت وشجاع الملک از محبس کشیدہ مالک سلطنت کردہ بہ مقابلت مخالفان مستعد ساخت وافواج وزیر در موضع راولپورہ رایت اقامت افراخت وشجاع شاہ در قلبگاہ برآمدہ انتظام لشکر می فرمود وفرمان ہا بر سر افسران عسکر وامرا جاری می ساخت دراں اثنا معلوم کرد کہ بہرام سمند سواری او میخ آہنیں دادہ با سطح زمین سفتہ

[1] یعنی وزیر فتح خان۔ [2] مطابق ۱۸۱۴ء۔

[3] تاریخ بیرزل کاچرد ورق ۲۳۴۔

بودند کہ میادا بجانب لشکر وزیر گریختہ می رود۔ دریں حالت انتظام شاہی نوعے صورت پذیر نشد۔ افسران لشکر عطا محمد خان فراداً فراداً بسلامی وزیر فتح محمد خان می رفتند ہماں روز ستارۂ دم دار از افق طلوع نمود کہ تا عرصۂ دو سہ ماہ ظاہر می بود۔

عاقبت الامر عطا محمد خان بال ہمت ریختہ در قلعۂ شیر گڑھ متحصن گشت و برادر خود غلام محمد خان برمحافظت قلعۂ کوہ ماران تعیین ساخت و وزیر فتح محمد خان در چھچھ بل پائے استقامت افشرد۔[1]

بعد پنج شش روز عطا محمد خان معاون و مستظہر خود کسے ندیدہ برائے رہایش خود با شجاع الملک مصلحت سنجیدہ و ہر دو اتفاق کردہ با محکم چند بہائی سازش کردند شجاع الملک باو وعدہ نمود کہ ہرگاہ مرا از چنگ وزیر رہائی بخشند رنجیت سنگھ را جوہر گراں مایۂ "کوہ نور" پیشکش گذارم و عطا محمد خان عہد فرمود کہ ہرگاہ من از وزیر فتح محمد خان سالم و غانم خلاصی یابم تصرف قلعۂ اٹک کہ در قبضۂ من است بہ ملازمان مہاراج بسپارم۔ موجب آں محکم چند ہمراہ آنہا عہد و پیمان موثق کردہ محاصرۂ خود برداشت فرداعطا محمد خان و شجاع الملک از شیر گڑھ برآمدہ بالشکر محکم چند پیوستند۔ بصدور ایں فتور وزیر فتح محمد خان را برہمی خاطر شد خواست کہ محکم چند را غرق دریا کردہ لشکر او را تباہی سازد لیکن بصلاح اعوان مرتکب ایں فعل نشدہ در مواخذۂ مخالفان خود تیر داخت۔ فرداعطا محمد خان بحمایت محکم چند بہ مقام چھچھ بل در خیام وزیر فتح خان قیام کردہ باہمدیگر ملاقات صلح نمودند و عطا محمد خان چند خریطۂ جواہرات جعلی کہ بر پارۂ طلا[2] نصب کردہ بود وزیر فتح خان را پیشکش نہاد و اشیای گراں مایہ از قسم جواہرات و نقرہ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۴ (ب)۔ [2] تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۵۔

وطلاوغیرہ ہمراہ برداشتہ با اہل وعیال خود بجانب پشاور نہضت ساخت۔ حکمرانی او ہمگی شش سال بود۔ چوں بمقام اٹک ورود دیافت تصرف قلعۂ دبدل یک لک روپیہ بہ رنجیت سنگھ بخشید۔

وزیر فتح محمد خان در ۱۲۲۸ھ رایت ایالت کشمیر افراختہ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت و دیوان محکم چند را بنڈوی ہشت لک روپیہ نوشتہ دادہ مرخص نمود۔ شجاع الملک[1] ہم برفاقت دیوان بہ لاہور رفت۔ وزیر تا عرصۂ سہ ماہ انتظام ملک را استحکام نمودہ برادر خود محمد عظیم خان در ایں جا حاکم کردہ خود ہمراہی شاہ محمود بہ کابل رفت از آں جا بالشکر گراں یورش آوردہ بابت انتزاع تصرف قلعۂ اٹک با رنجیت سنگھ بہ جنگ پیوست و بعد مجادلۂ بسیار ہزیمت خوردہ بہ کابل رجعت نمود۔

سردار محمد عظیم خان در سنہ یکہزار و دوصد و بیست و ہشت ہجری ۱۲۲۸ھ سر برآرای مسند کامگاری گشتہ در انتظام مملکت پرداخت و پنڈت سہج رام در را کہ تا برمنصب دیوانی اعتبار دادہ دیوان ہرہ داس را نائبہ صاحبکاری بخشید و از دست او مردمان خطہ را آسیب جانکاہ رسید۔

عظیم خان در سال دوم رنجیت سنگھ را موجب فساد اٹک ہشت لک روپیہ موعود سالیانہ نفرستاد ازیں رو رنجیت سنگھ را آتش کینہ در سینہ مشتعل گشتہ اوایل ۱۲۲۹ھ[2] رایت عزیمت تسخیر کشمیر افراختہ لشکر بے فراوان بافسری ڈل سنگھ[3] و بدرقگی نامدار ٹھکر از راہ پونچھ تعیین ساختہ بذات خود در قصبۂ پونچھ آمدہ طرح اقامت انداخت۔ و محمد عظیم خان

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۳۳۵ ۔ [2] مطابق ۱۸۱۴ء ۔ [3] بقول صاحب عمدۃ التواریخ سرگروہ افواج سکھاں "جیون مل" بود ۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم ص ۳۶) ۔

با جمعیت لشکر جرار و امرای نامدار از شہر برآمدہ در موضع سیدپورہ لوای مقابلت افراخت ولشکر سنگاں بہ سبیل غیر مسلوک محافظان شوارع را بے خبر گذاشتہ بر کریوۂ موضع بدرہ ورود یافت۔ بقضائی آسمانی ناگہانی باران متواتر و متراکم متقاطر گشتہ برودت سرما مضرت افزای لشکر سنگاں شدہ در جامہ ہائی بہاری ہمہ ہا را پریشان کاری افزود و فتیلۂ توپ و تفنگ بے دود شد۔ سنگ چقماق شرر نیفروخت و دلاوران سفاک[1] در خاک چرب و نمناک بسبب پای بندی زبونی و سرنگونی حاصل شد لاچار از رفعت کریوۂ بدرہ رجوع بہ اسفل نمودہ زیر دامنۂ کریوہ صفوف محاربہ آراستند۔

و محمد عظیم خان از طرف خود بابا خان با جمعیت دو سہ ہزار سوار جرار بہ مقابلۂ آنہا فرستاد۔ و بابا خان بہ مجرد ورود آں مکان صمصام خون آشام از نیام بر کشیدہ قریب سہ ہزار سپاہ نا ہنگام شام طعمۂ صارم اجل نمود و لشکر سنگاں کہ از گولہ باری باران افسردہ و پژمردہ شدہ بود آہ سردے از دہان ایشاں ظاہر نشد شبانگاہ از حربگاہ ہزیمت خوردہ بر فرق کریوہ قیام کردند۔

در دوم ماہ شعبان عظیم خان از خبر آمدہ کہ فوج دوم سنگاں براہ توسہ میدان در موضع راہیہار خواہد رسید عظیم خان ہمان وقت عبد اللہ خان اچکزئی و فتح محمد خان و سلطان محمد خان و فیض اللہ خان را با جمعے از نامداران براہ راہیہار بہ معاضدت روح اللہ خان تعین ساخت۔ روز دوم خود بر سمند جلادت سوار شدہ بر کریوۂ بدرہ عروج نمود و فوج سنگاں در پناہ درختاں بشدت برودت مفلوج و سکون نشستہ بود و بدیدن افواج عظیم خان طبل و غا نواختہ از صبح تا شام شلک توپ و تفنگ جانکاہ بود و بسیارے از سران و

[1] یعنی وزیر روح اللہ خان حاکم پونچھ۔

افسران فریقین بقتل رسیدند با با خان ہم بیک ضرب گولہ از جان درگذشت۔ شبانگاہ لشکر عظیم خان با توپ شاہین از کریوہ فرود آمدہ بقرارگاہ خود آرام یافت ہمان روز عبد اللہ خان و فیض اللہ خان وغیرہ بہ پشتیبانی وزیر روح اللہ خان در توسہ میدان بر سر مخالف ریختہ پس پا کشیدند۔ روز دوم باز بجریب ضرب پیوستہ انہار خون جاری کردند۔[1]

دران اثنا رنجیت سنگھ را خبر رسید کہ تمامی فوج ماموری راہ بہرہ پورہ تہ تیغ آمدہ فدی برای پیغام زندہ نگذاشتند۔ و رنجیت سنگھ بہ صفای این ماجرا بال ہزیمت افشاندہ بجانب راجوری نہضت فرمود و عبد اللہ خان تا درۂ کوٹلی تعاقب کردہ بسیار از مال غنیمت بدست آورد ازان جملہ اسپ سواری رنجیت سنگھ بدست کردہ نزد عظیم خان پیشتر فرستاد میگویند کہ اسپ مذکور شکی بود وقتی کہ پیش عظیم خان رسید از ہر دو چشم مانند ژالہ اشک مے ریخت۔

مدعا کہ روز دوم لشکر محمد عظیم خان با افواج سنگان بہ جنگ پیوستہ از جانبین خونہای بیدریغ ریختند۔ ہم چنین تا عرصۂ ہشت روز لشکر سنگان با وجود ہزیمت روز اوّل بہ محاربۂ متقاتلہ مستعد بودند۔ چون کہ رنجیت سنگھ از قصیۂ پونچھ بجانب راجور معاودت فرمود و فوج متعینہ توسہ میدان ہم ہزیمت خوردہ برگشتہ رفت بشنیدن این خبر لشکر سنگان را پشت طاقت شکستہ از قتال و جدال باز ماندہ دہم ماہ شعبان بجانب لاہور رجعت کردند و محمد عظیم خان طبل فیروزی نواختہ بجانب شہر نہضت ساخت۔ دیوان ہردا س کہ صاحب ثروت و دماغدار بود بہ علت سازش رنجیت سنگھ از تیغ گذرانید تاریخ قتل او "جور عظیم"[2] گفتہ اند۔

---

[1] سلطان محمد خان دُرّانی (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۴) تعداد مقتولین سکھان درین معرکہ شش ہزار نفوس می نویسد۔ [2] ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔

سوائی آں از سایرا کابران فرقۂ ہنود بخاطر او تنکہا افزود کہ رنجیت سنگھ
بہ تحریک و ترغیب آنہا متوجہ این حدود شدہ بود۔ بنابراں در تخریب و تذلیل ہرکس جسارت
می فرمود ازاں رُو بعضے صنادید ہنود کہ مشیر مملکت شدہ بودند سردار را ضبطی جاگیرات
علما و فضلا و اہل مناصب و برطرفی سپاہان بومی معقول ساختہ شعلۂ فساد افروختند۔
عاقبت سردار در کُنہ این فعل غوص کردہ جاگیرات را واگذاشتہ سپاہان بومی برطرف
فرمود۔

و در عہد حکومت او ہر سال خامی فصل شالی بوقوع آمدہ قحط سالی واقع شد و
نرخ یک خروار شالی تا شانزدہ روپیہ عروج نمود تا پنج شش سال صعوبت قحط دفع
نشد۔ مردم غربا و مساکین بباد رفت و ہزاراں جان بابت نان ضایع گشت۔
"قحط سال عظیم"[1] تاریخ است۔
و شجاع الملک از زندان کشمیر خلاصی یافتہ ہمراہ دیوان محکم چند[2] بہ خیال اعتضاد
و استمداد در پیش رنجیت سنگھ بہ لاہور رفت مدتے دراں جا بسر برد۔ رنجیت سنگھ
او را اولاً بسیار قدردانی نمود۔ عاقبت برائی مؤاخذۂ کوہ نور کہ در کشمیر وعدہ کردہ
بود چندگاہ محبوس داشت و کوہ نور و جواہر موفور ازو گرفتہ مرخص نمود۔
بعد ازاں در لودیانہ رفت و عیال و اطفال دراں جا گذاشتہ بہ جانب
کشتواڑ نہضت کرد و از راجۂ آں جا قلیلے فوج کومک گرفتہ در موضع گوہن پرگنہ
برنگ رایت محاربت افراشت۔ ازیں سو سردار عظیم خان امیر محمد خان را با فوج

---

[1] ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔ [2] دیوان محکم چند صاحب کار مہاراجہ رنجیت سنگھ
متوفی ۱۸۱۴ء (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۳۵، ۳۶)۔

فراوان بہ مدافعت اُو مامُور ساخت۔ ثانیاً خود ہم بہ مقابلتِ اُو مبادرت نمودہ اُو را ہزیمت دادہ در گشتوار[1] رسانید۔

پس ازاں شجاع شاہ بخواہش استمداد پیش صاحبان انگریز رفتہ لارڈ آک لینڈ والیسرائے ہند اُو را افواج کثیر ہمراہ دادہ کابل و قندہار فتح نمودہ دو سال دراں جا حکومت عاریتی کردہ از دست شجاع پسر زمان شاہ کُشتہ شد۔

و آخر حکومت عظیم خان پنڈت بیربر و میرزا پنڈت در دو سو کھ رام صفا ہر یکس اجارہ دار کل مالیہ کشمیر شدہ بودند ازاں جُملہ بسبب خامی محصولات یک لک روپیہ نزد پنڈت بیربر باقی ماند و سردار بعلت باقیات پنڈت موصوف را نہایت تنگ طلبی فرمود و پنڈت مذکور بسردربار دعوی کرد کہ من خامی فصل از خدای تو مجرا میگیرم سردار بہ سبب موافقت رنجیت سنگھ ازو متنفر شدہ بود موجب آں در مطالبہ باقیات اُو تشدد فرمود و یکصد قزلباش درخانہ اُو برای مواخذہ مالیہ موکل فرستاد۔ بعد دو سہ روز سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیربر قصد گریختن دارد۔ میرزا پنڈت گفت اصلاً نتواند گریخت اگر میگریزد من ضامن اُو ہستم سردار خط ضمانت ازو نوشتہ گرفت و شبانگاہ میرزا پنڈت برادر عموی خود بیربر پنڈت را گفت کہ امروز پیش سردار ترا ضامن شدہ ام اگر ایشاں را قصد گریختن است ہمیں وقت بگریزند کہ فردا موقع گریختن نباشد۔ انگاہ پنڈت ناموار عزم سفر نمود و زوجہ اش کہ دختر منشی بھوانی داس

[1] وُلے بقول سوہن لعل سوری شاہ شجاع را با افواج عظیم خان معرکہ نیفتاد بلکہ بوجہ شدت برف و بارانِ کوہ پیر پنچال ہزیمت خورد۔

بود موجب رعایت ناموس مرافقت سفر او نتوانست کرد۔

موجب آں پنڈت بیربر در واسہ کاک ہرکارہ باشی را آوردہ زوجہ وکیلن خود بہ معرفت او در خانہ قدوس گوجاری پنہان داشت و خود بغیر زین اسپ سوار شدہ در دو بہ سرکسید کار دار دیوہ سر سیرش راجہ در بود او را ہمراہ گرفتہ بہ رہنمونی ملکان گھوری در عین بارش برف از کوتل عبور نمودہ بہ ہزار مشقت در جموں رسید۔ راجہ گلاب سنگھ او را قدر دانی کردہ سفارش خود بنام راجہ دھیان سنگھ[1] نوشتہ داد ازاں جا رفتہ در لاہور بہ ملازمت رنجیت سنگھ فایز گشت۔

وقتیکہ عظیم خان از گریختن پنڈت ناموخبر یافت بتعاقب او و پامال تعین کردہ خانہای ملکان گھوری را غارت کردہ آتش کشیدند پس سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیربر کجا رفت میرزا پنڈت گفت اگر او را ہوس دنیا نماندہ باشد بہ گنگا خواہد رفت اگر ہوس دنیا باقی باشد پیش رنجیت سنگھ رفتہ فوج گرفتہ می آید سردار گفت پس چہ صلاح و ے گفت گشتن میرزا پنڈت! ازیں سخن سردار را دل خوش شدہ میرزا پنڈت را بوجہے تعرض نہ کرد بعد آں سردار واسہ کاک ہرکارہ باشی را بابت نشاندہی اہلیہ پنڈت بیربر سخت مواخذہ نمودہ تا نہ روز نہ ہزار روپیہ از مصادرہ گرفت۔

دراں اثنا منشی تیلوک چند کہ داماد بیربر بود از زوجہ خود سراغ اہلیہ بیربر دریافتہ فی الفور سردار را خبر نمود۔ ہماں وقت اہلیہ بیربر وکیلن او را ہمراہ کردہ بہ شیرگڈھ بردند آں ضعیفہ درمیان کشتی زہر ہلاہل خوردہ از جان درگذشت پس

[1] راجہ دھیان سنگھ برادر اوسط مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی متوفی ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء بود۔

واسہ کاک ہر کارہ را شکم چاک کردند وزوجۂ راج کاک بہ کابل بُردند۔

وقتیکہ فتح محمد خان فتح کشمیر ساختہ بہ قندہار رفت محمود شاہ بہ حسن انتظام اُو چند سال بہ استقلال بسر بردہ برادرش حاجی فیروز دین حاکم ہرات بُود شاہزادہ کامران ہمیشہ خار خار حکومت ہرات بخاطر میداشت و پدرش محمود شاہ برعایت فیروز دین منظور نمیکرد۔ عاقبۃ الامر کامران با وزیر فتح محمد خان رشتۂ موافقت مستحکم کردہ بوساطت اُو متمنای خاطر خود بخدمت پادشاہ معروض داشت و پادشاہ بہ کراہیت تمام وزیر فتح محمد خان را برائی خالی کردن قلعۂ ہرات دستوری داد۔ چوں فتح محمد خان با فوج گراں در ہرات رسید ازاں طرف فیروز دین با جمعیت خود بہ مقابلت برآمدہ فریقین بہ جنگ پیوستند۔ و دوست محمد خان[1] براہ دیگر داخل شہر شدہ دربانان را بہ حرب و ضرب مغلوب کردہ متصرف قلعہ شد و مال و اسباب حرمخانۂ شاہی کہ درمیان قلعہ موجود بُود بغارت بُرد ازانجملہ ہمشیرہ کامران شاہ کہ در قلعۂ مذکور ہمیشہ ساکن می بُود اُورا بواسطۂ خواجہ سرا ایزار بند زرّین مکلّل بہ یواقیت و نگیں بُود از شلوارکشیدہ قبضہ نمود گویند قیمت آں دو لک روپیہ افزوں بُود۔ روز دوم فیروز دین ہم اسیر کردند۔

دراں اثنا علی قلی خان قاچار شہریار ایران دیادیہ معاونت فیروز دین باعسکر جرار ایلغار آوردہ رایت پیکار افراشت و وزیر فتح محمد خان و حاجی خان کاکر بالشکر ایران مقاتلہ و محاربہ نمودہ ہمہ ہا مغلوب و مہزوم کردند۔

---

[1] بقول سلطان محمد خان این جنگ در ۱۲۳۲ھ مطابق ۱۸۱۷ء رویداد (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۸)۔ [2] یکے ازبرادران کہین وزیر فتح محمد خان یکے از بیست و یک پسران سردار پاینده خان بُود۔

چوں خبر تاراج کردن دوست محمد خان و حرمخانۂ شاہی و احوال کشیدن ابزار بند خواہر نامدار بہ سمع کامران رسید بہ آتش غضب افروختہ شد و بعد چند روز وزیر فتح محمد خان نذرانۂ فتح ہرات در پیش کامران گذرانیدہ بہ خلعت و انعام متوقع بود، شاہزادہ را بہ سبب طعن و تشنیع مردماں جگری سوخت فی الفور او را سر در بار میل در چشماں کشیدہ نابینا ساخت[1] و محمود شاہ را بہ استماع ایں خبر زیر و زبر شدہ شاہزادہ را سخت ملامت نمود۔ وزیر فتح محمد خان را دلاسا و مدارا کردہ بر عہدۂ وزارت بدستور معزز داشت۔

چونکہ وزیر فتح محمد خان از بصارت محروم شدہ بود حسب ضرورت برادر خود محمد عظیم خان را برائی انصرام مہام وزارت در قندھار طلب نمود و عظیم خان موجب مطالبۂ برادر خود تمامی مال و اسباب زیور و آلات نقد و جنس کہ تعداد آں از یک کرور روپیہ

---

[1] ولے بقول سلطان محمد خان درانی "شاہزادہ کامران کینہ ہای گذشتہ را در خیال خود مجسم نمودہ دانست کہ تا وزیر فتح خان بر پا است ما را از حکومت بجز نامے نیست پس در خفیہ با پدر خود شاہ محمود اظہار شوخی و جزاری کردہ گفت۔ قطعہ:۔

مخالف تو یکے مور بود ماری شد | برآور از تن آں مور مار گشتہ دمار
مدہ زمانش ازیں بیش ای ز غفلت مست | کہ اژدہا شود از مہلت تو باید مار

و بہر صورت کہ توانست پدر رے میرزا نیز بر استیصال آں مخلص عزیز راضی ساخت روز دیگر کہ وزیر فتح خان بخدمت ایشاں رفت شاہزادہ کامران او را معاتب ساختہ بہ بہانۂ گرفتن شاہزادہ گرفت و در عوض آں خدمات شایستہ از مردمی چشم پوشیدہ گوہر چشمش را میل کشید۔"

[2] ایضاً صفحۂ مزبور۔

افزون بود مع خزانہ ہمراہ سہج رام پنڈت درکہ مدار المہام او بود پیشتر روانۂ کابل ساخت[1]۔ و بعد چند روز برادر خود جبار خان بر حکومت کشمیر نصب کردہ عنان عزیمت بجانب قندہار معطوف داشت۔ مدّت حکومتش دریں جا شش سال بود۔

سردار جبار خان در ۱۲۳۳ھ متمکن و سادۂ حکمرانی گشتہ نہایت رحیم و منصف مزاج بود۔ چوں رنجبیت سنگھ خبر رحیل عظیم خان شنید و پنڈت بیربر ہم ہر لحظہ ابرام و الحاح میکرد موجب آں بیربر پنڈت را ذمہ واری نقصان فوج و مصارف آں نمودہ فرزند او پنڈت راج کاک نامعاودت لشکر پیش خود بو رغمال گرفتہ دیوان مصر چند و راجہ گلاب سنگھ و سردار ہری سنگھ و جوالا سنگھ پدانیہ و حکما سنگھ چمنی و سرداران اٹاری والا و ڈیرہ شاہزادہ کھڑک سنگھ و دیگر چند افسران نامدار با لشکر جرار زیادہ از سی ہزار برای تسخیر مامور ساخت۔

چوں فوج دریا موج بہ اہتمام پنڈت بیربر در کوہستان نفنہ در ود یافت از آں جا بنابر تنگی راہ و کثرت سپاہ جمعے کثیر از راہ دار ہال و جمع غفیرے از معبر پوشانہ و تنوری یافت۔ ازیں طرف سردار جبار خان و ولی محمد خان و عبد اللہ خان با لشکر فراوان و جمعیت اعیان شہر بر آمدہ در سہیرہ پورہ رایت تقابل افراختند و از آں جا جمعے از عسکر برای تسدید راہ پیر پنچال پیشتر مامور ساختند و فوج خالصہ بر فرق پیر پنچال رسیدہ با لشکر افاغنہ بہ سرعت ضرب پیوستند و بسیارے از مبارزان بہ قتل آوردہ فوج افاغنہ را از آں جا بر داشتہ بر کریوۂ شوپیان رسانیدند۔

روز دوم جبار خان کمر ہمّت چست بستہ بقتال و جدال مشغول شدہ

[1] مطابق ۱۸۱۹ء۔

از جانبین جمعے کثیر بقتل رسید و عبدالرحمن کشتہ شد۔ دراں اثنا میا رزان جبار خان بہ معاینہ کثرت وازدحام سنگان متردد و متوحش شدہ آوارۂ دشت ہزیمت گشتند و جبار خان با جمعے از دلاوران شیر جنگ برعایت ناموس و ننگ بہ آہنگ جنگ پیش قدمی کردہ بہ انداختن تیر و تفنگ مخالفان خود را قافیہ تنگ کردہ بود ناگاہ از دست بہادران فیروز جنگ زخمے شدید بر بازوئے آں پلنگ رسیدہ در میدان مبارزت لنگ گردید لاچار از معرکہ گیرودار کنارہ کردہ بغیر تامل و درنگ مایوس و دلتنگ در شہر ورود دریافت و مال و اسباب گراں مایہ ہمراہ برداشتہ براہ بارہ مولہ جانب کابل نہضت[۱] ساخت و سپاہان افاغنہ عریان و گریان از ملک بدر رفت و عسکر سنگان ہشتم ماہ ہاڑ ۱۸۷۶ء بہ شیر گڈھ داخل شد۔ تاریخ بکرمی "بولوجی واہ گروجی کا خالصہ۔ بولوجی واہ گروجی کی فتح"[۲]۔ شاہ نعمت اللہ قادری پیشتر فرمودہ بود۔ فرد:-

در سال "غلرد"[۳] اگر بمانی بینی

ملک و ملک و ملت و دیں برگردد

چوں فتحنامہ کشمیر در پیش رنجیت سنگھ رسید پنڈت راج کاک را خلعت بخشیدہ مرخص نمود۔

تسلط یافتن مہاراجہ رنجیت سنگھ بر ممالک پنجاب و کشمیر

مؤرخان پنجاب مے نگارند کہ بعد انتقال گورو نانک کہ تذکرۂ او

---

[۱] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۷ - [۲] ۱۸۷۶ بکرمی مطابق ۱۸۱۹ء -

[۳] یعنی سال ۱۲۳۴ھ مطابق ۱۸۱۹ء -

درحصۂ اوّل[۱] مذکور است چیلۂ اوگورو انگد سیزدہ سال بر متابعت مرشد خود راسخ بود۔ بعدازاں امرداس و رامداس بیست ونہ سال در اختراع مذہب سکھی کوشیدند و از مردمان پنجاب وغیرہ خلقِ انبوہ داخل ملّت کردند و تالاب امرتسر را قبلہ گاہ خود دانستہ مرمّت نمودند۔

بعدازاں درعہد عالمگیر گورو ارجن[۲] ادعائے حکومت بخاطر آورد عالمگیر او را شریر دانستہ محبوس داشت وے بہ بہانۂ غسل روزے برلب دریا رفت و درمیان آب غوطہ دادہ غایب شد۔ بعدازاں گورو ہرگوبند و گورو ہررائے و گورو ہرکشن بیست وچہار سال جانشینی کردہ در نشر ملّت کوشیدند۔

ودر سنہ ۱۷۲۱ بکرمی تیغ بہادر درایت مسند نشینی افراشتہ از مریدان و متابعانِ خود جمّ غفیرے جمع کرد وعموی اُو رام رائے بدعوی وراثت پیش عالمگیر استغاثہ نمود واز حضور تیغ بہادر را فرمان احضار رفت وے از متابعت بادشاہ سرپیچیدہ بغی ورزید و بادشاہ بمواخذۂ اُو لشکر کشید و تیغ بہادر تاب تقابل در خود ندیدہ بدیدن معابد و منادر در ہند رفت و بعد چند سال از سیر ہند باز آمدہ بدہلی رسید و لکھا مردم در پیش اُو جمع شدند چوں دغدغۂ حکومت بہ خاطر آورد عالمگیر اُو را شریر دانستہ بہ حسن تدابیر

---

[۱] رجوع کنید بہ صفحہ ۲۴۲ تا ص ۲۵۶۔

[۲] صحیح این است کہ ظہور گورو ارجن (دیو) درعہد جہانگیر بود و آنکہ حسن نوشتہ است مبنی بر سہو است۔ رجوع کنید بہ "ہسٹری آف جہانگیر" مصنفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸۔ ونیز حاشیہ نمرہ ۱۳۴۸ جلد اوّل تاریخ حسن صفحہ ۲۴۸۔

اسیر کردہ در ۱۷۱۶ء سر آں بہادر از تیغ جدا ساخت[1]

بعد ازاں سپرش گورو گوبند سنگھ جانشین پدر شدہ از فرقۂ سنگاں لشکری انبوہ جمع کردہ ہر کس را حکم داد کہ شمشیر و خنجر با خود نگاہدارند و موی نتراشی نکنند و "واہ گوروجی کی فتح"[2] وردِ زبان سازند۔

چوں شکوہ سلطنت بہم رسانید با اورنگ زیب رایت محاربت افراشتہ بعد مجادلۂ بسیار در قلعۂ آنند پور متحصن گشت و چہار فرزندان او کشتہ شدند آخراً از قلعۂ آنند پور خروج کردہ در میدان مکت سر بہ جنگ پیوست و بعد آویزشہای بسیار لشکر او پریشان[3] و خود پنہاں گشت۔ بعد چندیں دامنگیر اماں گشتہ بہ سیر ہند نہضت کردہ در "اچیلانگر"[4] از دستِ متابعانِ خود کشتہ شد[5]۔

بعد انتقال عالمگیر در سلطنت شاہان مغلیہ روز بروز سستی و پستی راہ یافت و از روی ضعف سلطنت احیاد سنگاں خیال خودسری بخاطر آوردہ در حدود پنجاب جا بجا دستِ تطاول دراز کردند۔ چنانچہ در عہد

---

[1] برائے توجیہ اسباب قتل گورو تیغ بہادر نگاہ کنید بہ حاشیہ ۳۴۵ جلد اول تاریخ حسن

[2] یعنی فتح و نصرت برائے ایزد متعال۔

[3] بروایت مورخان سکھ شکست گورو گوبند سنگھ در سال ۱۷۰۵/۶ رو داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۷۹)۔ [4] صحیح: "اچپلانگر" قصبہ ایست در وسط ہند بنام گوردوارہ (معبد سکھاں) شہرت دارد۔ و بہ "ناندیر" نیز موسوم است

[5] سال وفات گورو گوبند سنگھ بقول کننگھم ۱۷۰۸ء است۔

عالم بہادر و فرخ سیر و محمد شاہ بارہا فساد کردند و بروز معرکۂ نادرشاہ
و احمد شاہ درانی مال و اسباب عسکر شاہان دہلی بغارت بردند۔

بعد ازاں در عہد حکومت احمد شاہ و تیمور شاہ درانی تا حدود ملتان
و اٹک ملک پنجاب را تاراج نمودند و احمد شاہ در مقدمۂ جنڈیالہ یورش
آوردہ پنجاہ ہزار کس از قوم سنگان بقتل آورد و در ۱۱۷۶ھ قریب بست
ہزار کس از تیغ گذرانید و تالاب امرتسر از خاک انباشتہ عمارت آں
ویران کرد۔[1]

و در ۱۱۷۸ھ[2] سنگان مسلمانان پنجاب را غارت کردند و از دست
آنہا تالاب امرتسر صاف کنانیدند۔ احمد شاہ بہ اصغای این ماجرا بیغار
پانزدہ ہزار سکھ از تیغ گذرانید و در عہد تیمور شاہ زنگی خان درانی
سی ہزار سر سنگان بر شتران بار کردہ در پشاور رسانید۔[3]

---

[1] برائے تفصیل این محاربات ملاحظہ کنید کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس ص ۸۵ تا ۱۰۴۔ [2] مطابق ۱۷۶۴ء۔ [3] منشی عبد الکریم خان در نوحیہ
این مہم میگوید کہ سکھاں در صوبۂ ملتان دخل نمودہ شہر و قلعۂ نواح آں را متصرف
شدہ بودند۔ تیمور شاہ بہ سبب منازعت و بغاوت قوم خود ہم سکھاں را معطل
گذاشتہ بود۔ ناگہاں خبر رسید کہ فوج سکھاں قریب شصت ہزار از دریائے چناب
و راوی عبور کردہ قصد تسخیر ڈیرۂ اسماعیل خان و غازی خان دارد ...... شاہ اول
حاجی علی خان نامی سردار را برائے فہمائش سکھاں کہ پا از حد اعتدال بیرون
نگذارند، فرستاد۔ سکھاں بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را بدرخت بستہ بضرب
۹۴

ودر سنہ ۱۲۱۱ھ[1] اشرار سنگاں ملک پنجاب را باز غارت کردند و حاکم لاہور را طاقت مدافعت آنہا نہ بود بنابراں زمان شاہ خود یورش کردہ سی ہزار کس از جنود سنگاں بقتل آورد۔ ہنوز انتظام و انتقام ناتمام بود که خبر بغاوت محمود شاہ بسمع اعلیٰ رسید چنانچہ تنبیہ باغیاں معطل داشتہ پنجاب را بتعجیل و عجلت ترک کرد و بعد مراجعت او سرکشان سنگاں شہنچی باشی[2] حاکم لاہور را بقتل آوردند و مال و اسباب شاہی بغارت بردند۔

ودر سنہ ۱۲۱۵ھ[3] زمان شاہ باز بجانب پنجاب نہضت کردہ فرقہ سنگاں بیان موشاں در زمین پنہاں گشتہ ہیچ کسے در محاربت مقابلت نہ کرد۔ بعد چندگاہ خبر بغاوت محمود شاہ بسمع پادشاہ رسید۔ امرائے درگاہ افزود

گلولہ تفنگ گشتند کہ ما را پادشاہ می ترساند و ما از شاہ کرناہ گرئے خود می خواہیم۔ یعنی پادشاہ از ما ترسید بپاس خاطر ما حلوا برائے گوروئے ما دکرناہ آہنی گلاں بپزد۔ جاسوساں ہمراہ عنبر مقتول گر بختہ آمدند و ایں حال را بحضور تیمور شاہ ظاہر ساختند۔ بمجرد شنیدن ایں خبر آتش غضب سلطانی زبانہ کشید۔ (تاریخ احمد صفحہ ۲۰)۔

[1] صحیح ایں است کہ عزیمت شاہ زمان برائے تادیب سکھاں دو مرتبہ بود یکے در سنہ ۱۲۱۰ھ و دیگر در سنہ ۱۲۱۱ھ۔ اما حسن بنا بر مسامحت معتادہ دو واقعہ را یک جا ضم کردہ است۔ برائے تفصیل رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۳۲ و ۳۴۔

[2] مراد از " احمد خان شاہنچی باشی بارک زئی" است۔

[3] مطابق ۱۸۰۰ء۔ و لے درست ایں است چنانچہ کننگھم و لالہ سوہن لعل اثبات دارند کہ عزیمت شاہ زمان بطرف لاہور بار دوم در سنہ ۱۲۱۴ھ مطابق ۱۷۹۹ء واقع شد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس ص۱۲۰ و عمدۃ التواریخ دفتر دوم ص۳۹)۔

کہ ہر کس کہ از شما حکومت لاہور منظور خواہد کرد اُورا خلعت صوبہ داری خواہم بخشید و از مقربان حضور ہیچ کسے حکومت لاہور منظور نکرد۔ بادشاہ در فتور سلطنت مجبور بُود حسب ضرورت سہ کس از سنگان چیت سنگھ و مہر سنگھ و صاحب سنگھ[1] کہ از باریافتگان حضور بُودند بر نظامت لاہور منتقل داشتہ خود بہ جانب کابل رفت و دراں جا از دست برادرش تصارت زایل گشت پس ہیچ کسے از شاہان دراں یورش پنجاب نکرد۔

بداں کہ بعد انتقال عالمگیر تا ایں زمان قریب یکصد سال در حدود پنجاب و ہندوستان تغلب سنگاں بُود و سرغنہ آنہا در دہات و قصبہ جات جابجا قوت و ثروت ہمرسانیدند۔ از انجملہ شخصے "دلیو"[2] نام از قوم "سانسی"[3] در حدود گوجراں والہ سکونت میداشت و

---

[1] مراد از سوبھا سنگھ کانہیہ نیاز بیگی پسر گوجر سنگھ بانیٔ قلعہ گوجر سنگھ لاہور است (اے شارٹ ہسٹری آف دی سکھس مصنّفہ تیجا سنگھ صفحہ ۱۸۴)۔ [2] دلیو اسم صفتی است بودھ سنگھ را کہ مردمان عوام بہ ما دیانے بایں نام اُورا مسمّٰی کردہ بودند۔ ایں بدھ سنگھ یا دلیو در ۱۶۷۰ء متولّد شدہ در سال ۱۷۱۶ء فوت شد (اے ہسٹری آف دی رنجیت فیملی آف لاہور صفحہ ۵ مطبوعہ ۱۸۴۷ء)۔ [3] "سانسی" قومے است ازارذل النّاس کہ پیشہ قطاع الطریقی اختیار نمودہ مانند خانہ بدوشاں از جائے بجائے می روند و بہ صید افگنی اوقات بسر می برند۔

میجر سمتھ صاحب دربارہ تحقیق نسب مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی رقم طراز است کہ جدّ مان بھٹی یکے از اجداد دلیو (کہ از غلطی از فرقہ سانسی خیال کردہ می شود) در اصل پسر کالو بھٹی است کہ بہ حوالی ۱۷۵۲ء در قریہ پنڈی بھٹی (قریباً ۴۰ یا ۵۰ میل جنوب مغرب لاہور) سکونت میداشت۔ کالو در جوانی یا دوستانِ خود جنگیدہ با زن خود از قریہ بیروں آمد و نزد فرقۂ "سانسی" کہ حوالیٔ امرتسر قیام می داشت پناہ گرفت۔ دراں ایام زوجہ اش از جدّ مان حاملہ بود و عادت

فرزند اُو نودھ سنگھ[۱] دختر گلاب سنگھ مجیٹھیہ[۲] بعقد آورد۔ سہ پسر[۳] از و متولّد شد؛ چرت سنگھ۔ ڈل سنگھ۔ جودھ سنگھ۔ و بعد وفات پدر چرت سنگھ باتفاق برادران و متعلقان خود در موضع گوجرانواله قلعۂ قصیر تعمیر ساخت و بمساعدت اقبال اکثر دہات را متصرف گشت و در بغاوت و راہ زنی از اقران خود سبقت برد و بعد انتقال اُو پسرش مان سنگھ[۴] رایت غارتگری افراشتہ ملک جموں و رام نگر را تاراج نمود۔

و در سنہ ۱۸۳۷ بکرمی مطابق سنہ ۱۱۹۴ھ[۵] از صلب اُو رنجیت سنگھ تولد یافت۔

میداشت کہ برائے سیر و تفرج بیروں می رفت ناگاہ روزے بہ درد زہ مبتلا شد مجبوراً خود را در خیمۂ سانسیاں رسانید و ہمانجا جدّ دمان بھٹی متولّد گردید۔ سانسیاں از راہ شفقت مولود را "جدّ دمان سانسی" نام دادند (ایضاً صفحہ ۳ و ۴)۔

[۴] یعنی شکر چکیہ۔ [۱] متوفی ۱۷۵۲ء۔

[۲] ہمیں گلاب سنگھ مجیٹھیہ بانی خاندان رؤسائے مجیٹھیہ است (ہسٹری آف دی رننگ فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔ [۳] و لے میجر سمتھ صاحب تعداد پسران نودھ سنگھ چہار کس نوشتہ است بدیں تفصیل :- ا۔ چرت سنگھ متولد سنہ ۱۷۲۲ء۔ ب۔ دھول سنگھ متولد سنہ ۱۷۲۴ء۔ ج۔ جیت سنگھ متولد سنہ ۱۷۲۷ء۔ د۔ نانو سنگھ متولد سنہ ۱۷۳۲ء۔ (ایضاً صفحہ ۶)۔

[۴] صحیح "مہاسنگھ" (۱۷۵۹ء تا ۱۷۸۰ء) است۔ [۵] ۱۱۹۴ھ مطابق سنہ ۱۷۸۰ء سال وفات مہاسنگھ پدر رنجیت سنگھ است۔ بنابریں بقول میجر سمتھ صاحب درست این است کہ رنجیت سنگھ در سنہ ۱۷۷۶ء متولد گشت و بوقت وفات پدر عمر اُو پنج سال بود (ہسٹری آف دی رننگ فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔

چون بعمر پنج سال رسید یک چشم اُو بہ آزار چیچک غایر گشت و در سنہ دوازدہ[1] سالگی سایۂ پدرش از سر گذشت۔ و مادرش سدا کور[2] بہ تدبیر دیوان لکھپت رائے امورات ملکی سرانجام میداد۔ وقتے کہ سنین عمرش بر اَوج ہفدہ سال عروج نمود مادر خود دیوان لکھپت را بقتل آورد و بذات خود در انصرام مہام ملکداری پرداختہ در شجاعت و جلادت از اقران دوران سبقت بُرد۔ چون جمعیت لشکر بہم رسانید اطراف و قصبہ جات در قبضۂ تصرف در آورد۔ و در زمانے کہ زمان شاہ از لاہور بہ کابل نہضت اخیر کرد دریائے چناب طغیانی بُود۔ ہنگام عبور دریا دہ عدد اتواپ از توپخانۂ شاہی در قعر دریا غرق شدند۔ چون رایت کوکبۂ خسروی در گوجرانوالہ رسید رنجیت سنگھ بعز بساط بوس فایز گشت۔ پادشاہ اُورا خلعت و اعزاز بخشیدہ برائے کشیدن اتواپ از دریا تجویز داد۔ رنجیت سنگھ توپہا از قعر دریا بر آوردہ فی الفور بدست معتبر خود در پیشگاہ حضور مرسول داشت و پادشاہ بہ جلدوی این خدمت عظمیٰ صوبہ داری لاہور بوے بخشید و رنجیت سنگھ با جمعیت لشکر خود بہ جانب لاہور عزیمت کردہ از خوشدامن خود سدا کور کہ مرزبان بٹالہ بُود استمداد نمود و باشندگان لاہور کہ از تطاول سہ صوبہ داران شکستہ و

---

[1] صحیح "پنج سالگی" است و آنکہ حسن نوشتہ است سہو فنیج است (حوالہ تذکرہ صدر)۔ [2] صحیح این است کہ "سدا کور" خوشدامن رنجیت سنگھ بود کہ در ۱۸۲۷ء بحالت نظربندی وفات یافت۔

(ایضاً صفحہ ۱۵)۔

خستہ شدہ بودند بہ معاونت رنجیت سنگھ مستعد شدند۔

ودر ۱۸۵۶ب مطابق ۱۲۱۲ھ رنجیت سنگھ بعد محاربہ و مقاتلۂ بسیار برسہ صوبہ دار ہزوم کردہ بر تخت لاہور جلوس نمود و مال و اسباب موفور کہ در حصار لاہور زیر زمین مخفی بود بدست آورد و خود را بہ خطاب مہاراجگی مشہور ساخت مقارن آں حال سردار گلاب سنگھ بنگی[2] با جمعیت افواج سنگاں رایت تقابل افراشت و مہاراج با جیش پُرطیش بہ مقابلۂ او چہرہ شدہ در علاقۂ بھسین[3] مقاتلۂ عظیم

---

[1] رجوع شود بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۴۲ مصنفۂ سوہن لعل سوری۔ اما درشے بجائے "سہ" نام دو صوبیدار یعنی چیت سنگھ و موہر سنگھ آمدہ است۔

[2] برائے برقرار داشتن اتحاد فیما بین، مذہبیاں سنگھاں خود را بدوازدہ گروہ کہ ہر یکے ازاں مثل معروف است منقسم کردہ بودند۔ تفصیل ایں مثال چنانچہ کننگھم مذکور کردہ است درج ذیل است:۔

۱۔ بھنگی منسوب است بہ بنگ زیرا کہ سردار شاں بخوردن ایں عقاقیر بکثرت معتاد بود۔ ۲۔ نشانی منسوب بہ نشان کہ بمعنی پرچم باشد۔ ۳۔ نہنگ ایں فرقہ برائے سرفروشی وجانبازی برائے حفاظت مذہب خود بوجود آمد۔ ۴۔ رامگڑھیہ۔ منسوب بہ قلعۂ رام گڑھ حوالی امرتسر است۔ بانی ایں مثل سردار جسا سنگھ نجار است۔ ۵۔ نکی منسوب بہ علاقۂ در جنوب لاہور۔ ۶۔ اہلو والیہ ایضاً نام دہ۔ ۷۔ کنہی۔ ایضاً۔ ۸۔ فیروز پوریہ یا سنگھ پوریہ۔ ایضاً۔ ۹۔ شکر چکیہ۔ ایضاً۔ ۱۰۔ ڈالی والیہ۔ ایضاً۔ ۱۱۔ پنج گڑھیہ۔ ایضاً۔ ۱۲۔ پھلکیہ۔ ایضاً۔

[3] بھسین قریہ ایست نہ کروہ از لاہور

روی داد۔ گلاب سنگھ بروز ہیجا بہ باعث کثرت نوشیدن شراب از جہان درگذشت
و مہاراج مظفر و منصور بجانب لاہور نہضت ساخت۔

و در ۱۸۵۶ بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ متولد شد[۱]۔ و در ۱۸۵۹ بکرمی
مہاراج نامدار صاحب سنگھ مرزبان گجرات و ڈل سنگھ والی اکال گڑھ باجگذار
نمود پس لوائی عزیمت افراختہ والیان جھنوٹ و کپورتھلہ و قصور و کانگڑہ و
سوجان پور و ہوشیارپور وغیرہ اطراف بعید بہ حرب و ضرب شدید مطیع و
منقاد خود گردانید۔

و در ۱۸۶۰ بکرمی بدیدن مقامات متبرکہ ہردوار وغیرہ نہضت کرد
بعد مراجعت آں طرف در شہر قصور با نواب قطب الدین خان بابت قصور قتل
نظام الدین خان والی آں جا جنگ کرد[۲]۔ عاقبت جرم بخشی ساختہ شہر قصور
بوے ارزانی داشت۔ از آں جا بہ تسخیر ملتان رفت و نواب مظفر خان مرزبان
آنجا در ہیجا دلہ و محاصرۂ تنگ گرفتہ باجگذار نمود[۳]۔

و در ۱۸۶۱ بکرمی گورودت سنگھ خلف گلاب سنگھ بھنگی در امرتسر باغی شد
مہاراج مال و اسباب او را تاراج کردہ شہر امرتسر در قبضۂ اقتدار خود درآورد
و ہمدرین سال مہاراج علاقۂ جھنگ و اوچ فتح کردہ مرزبانان نابھہ و جیند

بطرف مشرق (عمدۃ التواریخ صفحہ ۴۶)۔ [۱] و لے بقول لالہ سوہن لعل در
سمت ۱۸۵۷ بکرمی در ماہ پھاگن مطابق ۱۸۰۲ء۔ [۲] برائے تفصیل ایں
جنگ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۴۔ [۳] بقول لالہ سوہن لعل
یورش تسخیر ملتان بہ سمت ۱۸۶۳ بکرمی مطابق ۱۸۰۶ء روی داد۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۵)

پٹیالہ مطیع ساخت۔

و در ۱۸۶۳ بکرمی راجہ نیپال بہ تسخیر پنجاب لشکر کشید سنسار چند والی کانگرہ در قلعہ بند نمود و مہاراج بر جناح استعجال یلغار کردہ افواج غنیم مغلوب و منہزم ساخت و دو دختر سنسار چند در عقد آورد۔ ازاں جا بہ نیایش جوالا مکھی مستفیض گشت و درہمیں سال شاہزادہ شیر سنگھ و تارا سنگھ توام از بطن دختر سدا کور[۱] مرزبان پٹیالہ تولد یافت۔

و در ۱۸۶۴ بکرمی مظفر خان والی ملتان و قطب الدین خان مرزبان قصور کہ باجگذار شہریار بودند یاغی درزیدند مہاراج ملک قصور را نہب غارت ساختہ عمارات شہر ویران نمود۔ عاقبت قطب الدین خان در ذیل امان در آمدہ ملک خود را باز متصرف شد بعد ازاں بجانب ملتان روی آوردہ قلعہ ملتان را محاصرہ نمود پیانہ مظفر خان عاجز آمدہ نذرانہ و جرمانہ و سالیانہ بر خود قبول کرد۔ ازاں جا فقیر عزیز الدین در بہاولپور رفتہ والی آنجا باجگذار نمود۔ در سموت[۲].... مہاراج در پٹیالہ رفتہ صاحب سنگھ والی آں جا یک توپ کلاں و یک مالائی مروارید پیشکش نمود۔ ازآنجا کوچیدہ ملک کوٹلہ و نراین گرھ و پٹھان کوٹ بہ حرب و ضرب مفتوح ساخت ازاں جا بطرف جسروٹہ[۳] و چنبہ رایت افراخت و راجگان آں حدود باجگذار فرمود۔

---

[۱] یعنی مہتاب کور۔ [۲] کذا فی الاصل۔ ولے از عمدۃ التواریخ معلوم شدہ کہ عزیمت رنجیت سنگھ بطرف پٹیالہ در ۱۸۶۴ مذکور واقع شد۔

[۳] ضلع کٹھوعہ در جنوب شرقی صوبہ جموں ریاست کشمیر۔

بعد ازاں بر قلعۂ سیالکوٹ یورش آوردہ جیون سنگھ در قلعہ متحصّن گشت۔ عاقبت در محاصرہ عاجز آمدہ مفرور شد و ملک او ضبط خالصہ گشت۔ از آنجا بطرف گجرات نہضت کردہ راجۂ آنجا توپ احمد شاہی کہ بسیار کلان بود پیشکش ساخت و نذرانۂ شایاں بنظر گذرانید۔ پس بجانب اکھنور نہضت کردہ عالم خان[1] حاکم آنجا در پناہ آمد۔ پس رایت منصور بجانب لاہور جولان داد۔ و در سموت ۱۸۶۵[2] بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ برائے تسخیر شیخوپورہ دستوری یافت و از تردّدات او فتح نشد۔ پس مہاراج خود متوجہ آں سواد گشتہ بضرب ہائی توپ احمد شاہی بارۂ قلعہ فرو ریخت و از بیل سنگھ حاکم آنجا محبوس داشت و شیخوپور کھڑک سنگھ را جاگیر بخشید۔ و در سنہ[3] مسٹر مٹکف صاحب سفیر گورنمنٹ عالیہ در لاہور رسید و تحائف عجیبہ بنظر گذرانید۔ ہماں روز مہاراج نامدار با گورنمنٹ انگریزی رابطۂ اخلاص و اتحاد مستحکم نمود و نفائس و لطائف غریبہ بدرگاہ گورنمنٹ عالیہ بدست سفیران خود مرسول داشت۔ و توقّف مٹکف صاحب بطور وکالت در دربار لاہور مصمّم گشت۔

پس مہاراج بمرافقت مٹکف صاحب در فیروز پور نہضت کردہ ازاں جا بر حصار فرید کوٹ محاصرہ نمود و ضبط خالصہ فرمود و ازاں جا بطرف کوٹلہ و پٹیالہ

---

[1] صحیح "عالم سنگھ" (ایضاً صفحہ ۶۸)۔ [2] کذا فی الاصل ولے در عمدۃ التواریخ "در ۱۸۶۴ سنہ" (مطابق ۱۸۰۸ء) مذکور است۔ [3] کذا فی الاصل۔

[4] ۱۸۰۹ء۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰۔

وجبیند و نابہ سیر کردہ از والیان آں حدود خراج معمولی اخذ نمودہ و ملک انبالہ ضبط خالصہ فرمود۔ پس بطرف لاہور راجع شدہ دریماں سال حوالی شہر لاہور قلعۂ شہر پناہ ترصیص نمود و نیز پیرامون شہر امرتسر قلعۂ گوبند گڑھ محصور ساخت۔

و در سنہ[1] ؟ راجہ ہای پٹیالہ و جبیند و نابہ و فرید کوٹ وغیرہ از تغلب مہاراج عاجز آمدہ در پناہ گورنمنٹ عالیہ مامون شدند۔ موجب آں افواج انگریزی آمدہ آنروئے دریائے ستلج را متصرف شدند۔ ولارڈ کنٹر بولی" صاحب کماندار فوج در قلعۂ لودھیانہ معسکر ساخت۔ بہ اصغائی ایں ماجرا مہاراج را برہمی خاطر شدہ در صلح و جنگ متردد ماند۔ درآں اثنا مٹکف صاحب از طرف سرکار انگریزی مراسلۂ معذرت آمیز بنظر گذرانیدہ مہاراج را بہ استمالت و مدارا دلخوش کرد ہماں وز فیما بین سرکارین مواثیق و شرائط عہدنامہ موثق گشت و درمیان سلطنتین فاصلہ سرحدات دریائے ستلج مقرر شد یعنی آں روئے دریائے ستلج را سرکار انگریزی قابض گشت و ممالک ایں روی دریا در تصرف مہاراج داخل ماند۔

مقارن آں حال راجہ نیپال بازیورش آوردہ سنہ[2] چند در قلعۂ نگر کوٹ تحصن یافت، بہ استماع ایں خبر مہاراج بطرف کانگڑہ یلغار نمود بعد محاربہ و مجادلہ بسیار دربعۂ نیپال ہزیمت خورد۔ و مہاراج قلعۂ نگر کوٹ در قبضۂ خود گرفت و از ساکنان کوہستان خراج شاہی اخذ کردہ دامرتسر رسید۔

ہمدراں زمان مہاراج افواج خود را قواعد انگریزی تعلیم داد۔ بعد ازاں

---

[1] ۱۸۰۹ء ۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰ ۔ [2] متوفی ۱۸۲۴ء ۔

دیوان بھوانی داس کوہستان جموں فتح کرد۔ مقارن آں حال مرزبان فیروز آباد از دنیا نقل کردہ ملک او ضبط شد۔ ہمدراں سال فقیر عزیزالدین ملک گجرات از تصرف صاحب سنگھ بنگی نزع کردہ و دفاین و خزاین بنگیاں ضبط نمود۔ پس ازاں بر ملک خوشاب یورش رفت آں ملک ہم شامل خالصہ شد۔

و در سنہ ۱۸۶۵ء [1] زمان شاہ و شجاع الملک از کابل مہزوم شدہ در راولپنڈی رسیدند و ہر دو پادشاہ معزول با مہاراجہ ملاقات کردہ بالطاف و اعطاف خسروانہ ممنون و مرہون شدند۔ زمان شاہ اعمیٰ در راولپنڈی و شجاع شاہ در تلنبیہ متوقف گشت۔ ہمدریں سال شہر بمبر از سلطان خان گرفتہ شد و نیز ملک جالندر از تصرف بدھ سنگھ انتزاع یافت در سموت ۱۸۶۶ء شاہزادہ کھڑک سنگھ کتخدا شد۔

و در ۱۸۶۸ء [2] بکرمی وزیر فتح محمد خان برائے تسخیر کشمیر استمداد نمود و از آمدنی کشمیر نذرانہ سالیانہ ہشت لک روپیہ مقرر کرد۔ مہاراج دیوان محکم چند و ویشاکا سنگھ مع دہ ہزار سپاہ بہ اعانت فتح محمد خان مامور ساخت تذکرۂ آں در اوراق گذشتہ مسطور است۔ [3]

ہمدریں سال ۱۲۶۹ھ عطا محمد خان قلعۂ اٹک در بدل مبلغ یک لک روپیہ بشہریار لاہور بخشید فتح محمد خان را ایں حرکت مضر خاطر گشت و فسخ معاہدہ کردہ از کابل با لشکر کثیر یورش آوردہ قلعۂ اٹک را محاصرہ نمود۔ مہاراج از لاہور شہزادہ کھڑک سنگھ و دیوان محکم چند را بہ مقابلۂ فتح محمد خان تعین ساخت و بعد محاربہ

---

[1] مطابق ۱۸۱۰ء۔ [2] ۱۸۱۳ء۔ [3] در احوال وزیر فتح محمد خان در بیان صوبیداران افاغنۂ ہمیں جلد۔

ومقاتلۂ بسیار لشکر فتح خان بسبب شدت گرما مغلوب و منہزم گشت و کھڑک سنگھ مظفر و منصور بجانب لاہور رجعت کرد و مہاراج بشکرانۂ این فتح عظمیٰ بہ درشن جوالامکھی[1] در کانگرہ رفت۔

و در سموت ۱۸۷۱ مہاراج از لاہور و اطراف دور لشکرے موفور فراہم کردہ بہ افسری دیوان محکم چند و سرفرازان ارجمند برائی تسخیر کشمیر از راہ پونچھ مامور ساخت و بذات والا در شہر پونچ توقف کرد و عظیم خان ناظم کشمیر در شوپیان سبقت یافت دراں جا تلاقی فریقین روی داد و بہ موجب تقدیر افواج مہاراج مغلوب و منہزم شد۔ ہمدریں سال افغانان مکھڈ شورش کردہ بسرکوبی افواج مہاراج مغلوب شدند۔

و در سموت ۱۸۷۲ بکرمی مہاراج لاہور شاہزادہ کھڑک سنگھ و دیوان چند را برائے فتح ملتان مامور ساخت و در محاصرہ و مقاتلۂ آں جا جمعے کثیر بہ قتل رسیدہ نواب مظفر خان مع چہار فرزند جوان شہید شد و شہر ملتان را غارت کردہ عمارات ویران کردند۔

در سموت ۱۸۷۴[3] بکرمی مہاراج از لاہور با عساکر موفور بجانب پشاور یورش کرد۔ چوں بر لب دریائے سندھ رسید سیلابے بود۔ مہاراج بہ ہمت و اقبال سوار شدہ با لشکر اجلال از دریا عبور نمود۔ گوبند گڑھی اشہب ورا ہمن تر نشد گویا کہ پائی آب رفت پس قلعۂ خیر آباد و حصن جہانگیرہ بیک حملہ مفتوح کرد یار محمد خان[4] والی

---

[1] یعنی برائے زیارت صنم کدۂ جوالامکھی۔　[2] ۱۸۱۵ء۔　[3] مطابق ۱۸۱۹ء۔

[4] متوفی ۱۸۲۹ء۔

پشاور در کوہستان یوسف زئی اختفا پذیرفت و مہاراج دیار پشاور را بہ جہانداد خان بخشید و خود ہمگی سہ روز در پشاور توقف کردہ بجانب لاہور راجع شد۔ چوں برلب دریائے سندھ رسید یار محمد خان یک لک روپیہ نذرانہ فرستادہ یک لک روپیہ سالیانہ برخود نہادہ از حضور بہ عنایات موفور ملک پشاور لوئے تفویض یافت۔

ودر سموت ۱۸۷۶ بکرمی مہاراج بہ الحاح دیوان رام پنڈت بیربر بجانب کشمیر لشکر کشیدہ جبار خان ناظم کشمیر از رزمگاہ شہر پورہ مہزوم شدہ در کابل رسید و دیار کشمیر در قبضۂ اقتدار شہریار لاہور در آمدہ تشریح آں در اوراق گذشتہ گذشت

ودر سموت ۱۸۷۸ ملک منگیر و ڈیرہ غازی خان و بہکر ایل شد۔

ہمدریں سال سید احمد خان[۲] و مولوی اسمٰعیل بہ اتفاق غازی خان یوسف زئی در حدود ہزارہ برسر جہاد مستعد شدند و مہاراج لاہور شاہزادہ شیر سنگھ و دیوان رام دیال و گلاب سنگھ بہ مقابلت اہل جہاد مامور ساخت۔ و بعد حرب و ضرب شدید رام دیال کشتہ شدہ سید احمد خان باز مرہ جہاد (یان) در زوایائی کوہستان مخفی گشت۔

ودر سموت ۱۸۸۲[۳] محمد عظیم خان با فوج گران از کابل نہضت کردہ مہاراج ہم

---

[۱] ۱۸۲۰ء - برائے تفصیل فتح کشمیر بدست مہاراجہ رنجیت سنگھ رجوع کنید بہ کننگھمس ہسٹری آف سکھس صفحہ ۱۵۹ - [۲] برائے تفصیل احوال حضرت سید احمد بریلوی و مولانا محمد اسمٰعیل شہید جہاد ایشاں با سکھاں رجوع کنید بہ حواشی ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ تاریخ حسن جلد اول از صفحہ ۴۳۸ تا ۴۴۰ - [۳] مطابق ۱۸۲۵ء - ولے صحیح این است کہ این واقعہ در ۱۸۲۳ء چنانکہ در "کننگھمس ہسٹری آف

از لاہور یلغار نمود و از دریائی سندھ بسواری فیل دلبند پائے آب عبور کرد تا کہ فیل سواری در دریا بود احدے ضائع نشد فقتے کہ برکنار دریا فیل عروج نمود یا نصد سوار در آب غرق گشت۔ پس رایت منصور در پشاور رسیدہ با فوج عظیم خان محاربات سخت واقع شد۔ عاقبت عظیم خان ہزیمت خوردہ بطرف کابل رجعت کرد و یار محمد خان بر حکومت آنجا بدستور قائم ماند۔

در ۱۸۸۸ء[1] مہاراج نامدار از یار محمد خان خواستگاری اسپ لیلے کرد کہ آن مجنون در دادن سمند لیلیٰ عذر آورد و مہاراج شہزادہ شیر سنگھ[2] و راجہ گلاب سنگھ و بدھ سنگھ با عسکر جرار برائے حصول اسپ لیلے مامور ساخت۔ یار محمد خان بہ معاضدت سید احمد خان غازی در محاربت سنگان سبقت کردہ بعد جدال و قتال بسیار سید احمد خان مہزوم شد و یار محمد خان دامان امان بگرفتہ بہ فوت اسپ لیلیٰ حلف کرد و از حضور بر حکومت پشاور بدستور دستوری یافت۔ چون افواج منصور در لاہور رسید مہاراج از موجودگی اسپ لیلیٰ خبر شنیدہ باز لشکر کشید۔ دران اثنا سید احمد خان خروج کردہ یار محمد خان را قتل نمود

۲۴ دی سکھس صفحہ ۱۶۱ مذکور است رو نما شد۔ نیز وفات محمد عظیم خان کہ در اثنائے ۱۸۲۳ء واقع شد ہم مؤید این خیال است۔ [1] مطابق ۱۸۳۱ء۔ اما صحیح این است کہ تحصیل اسپ لیلیٰ از سلطان محمد خان برادر یار محمد خان در اواخر ۱۸۲۹ء بود زیرا کہ یار محمد خان بنا بر زخمے کہ در جنگ خلاف مجاہدان اسلام یافت در اثنائے سال ۱۸۲۹ء فوت کرد۔ نزد کننگھم محصلان این اسپ جنرل ونتورد و شہزادہ شیر سنگھ بودند (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۱۸۹)۔ [2] متوفی ۱۸۴۰ء۔

و پشاور را تصرف کرد و از حضور بمرافقت او شیر سنگھ مامور شد بعد جنگهای
بسیار سید احمد خان[2] و مولوی اسمٰعیل در بارہ کوٹ[1] شهید شدند و سلطان خان
اسپیلی بدرگاه گذرانیده بر حکومت پشاور تسلط یافت شیر سنگھ با لشکر
شاهی بجانب لاهور رجعت کرده اسپیلی در اصطبل خاص داخل ساخت۔
و در سنه ۸۹ ب لارڈ بینٹنک[3] ویسرای هند بمقام روپر با مهاراج ملاقات
نمود۔ و در سنه ۱۸۹۱ ب سردار هری سنگھ[4] برای تنبیه سرکشان یوسف زئی و استیصال
سلطان خان مرزبان پشاور مامور شد بعد قلع و قمع باغیان یوسف زئی در دفع
سلطان[5] خان متوجه گشت و از حضور شاهزاده نونهال[6] و جنرل ونتوره بمعاضدت
هری سنگھ راهی شد چون سلطان خان خود تاب مقاومت ندید کناره کشید و
ملک پشاور ضبط خالصه شد پس دوست محمد خان از کابل یورش آورده ازین
طرف مهاراج در پشاور رفت و بعد محاربهٔ شدید دوست محمد خان منهزم شده
مهاراج بجانب لاهور رجعت[7] نمود۔

---

[1] "بالاکوٹ" کذا فی الاصل سهو کاتب است۔ [2] یعنی سلطان محمد خان برادر یار محمد خان۔ [3] لرڈ ولیم بنٹینک نائب السلطنة هند از ۱۸۲۸ء ..... تا ۱۸۳۵ء۔ متوفی ۱۸۳۹ء۔ [4] هری سنگھ نلوه متوفی ۱۸۳۷ء برائے تفصیل رجوع کنید به کننگهمس هسٹری آف دی سکھس صفحه ۲۱۱ ۔

[5] همیں سلطان محمد خان۔ [6] متوفی ۵ نومبر ۱۸۴۰ء۔

[7] برائے تفصیل این محاربات نگاه کنید کننگهمس هسٹری آف دی سکھس از صفحه ۲۰۷ تا ۲۱۳ ۔

انتباہ:- اکنون برخے از حالات صوبہ داران کشمیر کہ در عہد مہاراجہ رنجیت سنگھ در ینجا حکومت می کردند گفتہ شود فقط۔

اورنگ چہارم در بیان حکومت سنگاں

دیوان موتی رام در سنہ یکہزار و دو صد و سی و چہار ہجری[1] برائے صوبہ داری کشمیر جلوس نمود و بفرمان شہریار[2] لاہور پنڈت بیربر[3] متکفل مالیہ گشتہ اختیار گرفت و گذاشت در قبضۂ اقتدار او بود۔ و فرقۂ ہنود بعد انقضائے عرصۂ چہار صد و نود و چہار سال شمسی از ورطۂ زبونی بر آمدہ بر ساحل مراد رسیدند و اہل اسلام را ایام نکبت در پیش آمدہ از اوج بسرت بحضیض عسرت افتادند۔ بیت:-

چنین است رسم جہان درشت　　گہی پشت بر زین گہی زین بہ پشت

بحکم ناقذ ابواب مسجد جامع[4] مسدود شدہ بانگ نماز ممنوع گشت و برای

---

[1] مطابق ۱۸۱۸/۹ء۔　[2] یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی۔

[3] پنڈت بیربر دریا بیربل در فرزند پنڈت گلاب جو دربود۔ چون در سنہ ۱۲۳۴ھ (۱۸۱۸ء) دیوان مصر چند خطۂ کشمیر را از جبار خان افغان فتح کرد۔ پنڈت بیربل برائے تہنیت نزد مہاراجہ رنجیت سنگھ آمد و بصلۂ این بکفالت مالیہ پرگنات فائز گشت۔ بیربل در بعد ازین تاحین حیات مشیر خاص مہاراجہ رنجیت سنگھ بود۔ پسر او پنڈت راجہ کاک در در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ سر دفتر محکمہ داغشال بود (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۲۷۷، تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۴۱، تاریخ اقوام کشمیر مطبوعہ سنہ ۱۹۳۴ء صفحہ ۲۹۴)۔　[4] ولیم مورکرافٹ ابواب مسجد جامع را در اثنائے سیاحت کشمیر (از ۱۸۱۹ء تا ۱۸۲۵ء) مقفل یافتہ است (سفرنامہ جلد سوم، فصل دوم، ص ۱۲۰)۔

از تکاب گاؤ کشی قتل قبیلہ و نیلام و انہدام قوم تجویز یافت و مسجد و دیگر مسجدہائی بسیار شامل نزولات گشت۔ فولا سنگھ توپخانہ فرستاد کہ خانقاہ معلی را شہید کردہ اند لیکن پنڈت بیربر در نجوف بلوۂ عام از ین ارادہ باز آورد۔ و در ۱۲۳۵ھ حادثہ وبا بوقوع آمدہ جمعی کثیر از برنا و پیر بملک آخرت بشتافت و موتی رام یکسال و دو ماہ در حکومت بسر بردہ معزول شد۔

سردار ہری سنگھ در ۱۲۳۵ھ خلعت حکومت پوشید و بفرمان شہریار

۱؎ برائے "نزول" ببینید تاریخ حسن جلد اول صفحہ ۳۲۳، حاشیہ ۱۰۴۳۔

۲؎ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۰۷۔ ۳؎ سردار ہری سنگھ نلوہ فرزند سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ است کہ در گوجرانوالہ متوطن شدہ بود۔ ہنوز ہری سنگھ ہفت سالہ بود کہ از سایۂ پدر محروم گشت۔ ازاں وقت رنجیت سنگھ او را مثل پسر خود پرورش می نمود۔ مسٹر سنہا و وائن نگاشتہ اند کہ ہری سنگھ اوقات خود بطور پرستار زادگاں بسر می برد۔ در محاصرہ قصور و بعد ازاں در مہمات ملتان و کشمیر و پشاور ہری سنگھ ناموری بسیار حاصل کرد۔ ہری سنگھ بلقب نلوہ ملقب بود زیراکہ او وقتی یوزے را بدو حصہ شگافتہ بود۔ از باقیات او قلعۂ اوری و نروچی و گوردوارہ ہائے مٹن و بارہمولہ و کاٹھی دروازہ سرینگر است۔ ہری سنگھ نلوہ در ۱۸۳۷ء در محاربہ با امیر دوست محمد خان نزد جمرود کشتہ شد۔ (کشمیر جلد دوم صفحہ ۷۲۹، ۷۳۰)۔ ملا حمید اللہ شاہ آبادی بر قتل ہری سنگھ مرثیہ ذیل از زبان مہاراجہ رنجیت سنگھ منظوم کردہ است:-

زمرگ ہری سنگھ و قتل سپاہ ... برنجید رنجیت می کرد آہ

زنرگس ہم از غنچۂ نرگسین ... چو شبنم بیفشاند اشک از جبین ۴۴

مناصب جاگیر کہ از عہد شاہان چغتہ بنسبت علماء و فضلا و بزرگ خاندان ہا معمول بود ضبط نمود شش ماشہ نقرہ و شش ماشہ نحاس مغشوش کردہ روپیہ ہری سنگی بقیمت ہشت آنہ چہرہ شاہی مسکوک ساخت ۔ سکہ ۔

: ہری تیغ و فتح و نصرت بید رنگ یافت از نانک گرو گوبند سنگ

روپیہ مذکور تا حال در تجارت و معاملات اینجا مروج و معمول است ۔ و در سال دوم حکومتش مطابق فرمان شہریار لاہور نیابان خطۂ کشمیر بیربل پنڈت در و میرزا پنڈت در و سہجرام پنڈت در و خواجہ منور شاہ دیوانی و غیرہ اہل کاران روانۂ حضور شدند میرزا پنڈت در بمقام دو دتنا نگر رسیدہ بحادثۂ وبائی ہیضہ با جمعے از پنڈتان کشمیر رہگرای عالم بقا شدند ۔ و پنڈت سہجرام در از فوت برادر نامور غمگین شدہ از صاحبکاری کشمیر استعفا نمود موجب آں پنڈت بیر در بار دربار حضور گشتہ بر موقع گذارش محاسبۂ دو سالہ کشمیر مورد الطاف جہانبانی گردید و برای آیندہ ذمہ دار ملک شدہ حجت خود نوشتہ داد و برای

همی گفت ای رادے سر لشکری چنان تند شیری و کند آوری
دریغ آں دلیری و مردانگی دریغ آں امیری و فرزانگی
چہ بودی کہ تنہا ہماں یک سوار ہمی زیست بر جای چندیں ہزار
دریغ آں قوی بال دشمن فگن ہزبر ژیاں شیر لشکر شکن
چو او میر شمشیر و لشکر پناہ نہ بینیم دگر اندریں بارگاہ
بدینگونہ افسوس بسیار خورد حق خدمتش یک بیک می شمرد

(اکبرنامہ قلمی مصنفۂ ملا حمید اللہ شاہ آبادی صفحہ ۶۶)

سلہ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۲ ۔

اختصاص بہ نبۂ صاحبکاری خلعت فاخرہ و یک زنجیر فیل و مالای مروارید و بندی مرصع انعام یافت و بکمال شوکت بکشمیر آمدہ وارد کرالہ پورہ گردید۔ گنیش پنڈت در فرزند سہج رام پنڈت در کہ از بنی اعمام پنڈت نیکنام بود باستقبال و سبقت نمود۔ و پنڈت نامدار از روی غرور تفقد احوال و توجہی ننمودہ بلکہ علاقہ جات مستاجری او بہانہ توفیر ضبط فرمود۔ آں عزیز بکمال شکستگی خاطر از مجلس او برخاستہ در شیرگڈھ رسید و ہری سنگھ را ذہن نشین ساخت کہ پنڈت بیربر[1] از روی غرور و فلک بخیال نمی آید بجای خود منیعر بود کہ ہری سنگھ قلعہ دار است او را با صوبہ داری چہ کار۔ دراں اثنا بیربر بیرون شیرگڈھ وارد شدہ از روی تقدم ساعت سعید ملاقات ہری سنگھ معطل داشتہ بسواری پرندہ روبروی ہری سنگھ از دریا عبور کردہ بروقت سعید داخل خانۂ خود گردید و گنیش پنڈت سر دیوان پیش ہری سنگھ نشستہ بود اعتنا و استغنای او صوبہ دار رامرکوز خاطر ساختہ آتش مخالفت ایشاں را ہیجان داد۔ رفتہ رفتہ مخالفت صوبہ دار و صاحبکار بمنازعت انجامید و ہری سنگھ در حضور عرضداشت کہ پنڈت بیربر در الحال با راجہ ہای پہاڑ سازش کردہ است خیال بغاوت و فساد بخاطر دارد بلکہ ثبوت تحریری بمہر و دستخط بیربر بہم رسانیدہ بحضور گذرانید۔ رنجیت سنگھ از اطوار او بیزار گشتہ بحضور طلبید و بہ احتمال سازش راجہ ہا از حکومت کشمیر بیدخل گردانید۔ بیت:-

نرنجی تا نرنجانی کسے را
برنجی چون برنجانی خسے را

دراں ایام غلام علی خان کہکہ در انقیاد فرمان صوبہ دار نوعی قصور کردہ ہری سنگھ اقطاع او ضبط خالصہ نمود و در عوری[2] قلعہ متین ترصیص فرمود و غلام علی خان

---

[2] صحیح: "اوڈی"۔

بمرافقت خود در لاہور برد۔ مدّت دو سال در حکومت گذرانید۔

دیوان موتی رام بار دوم در سنہ یکہزار و دوصد وسی و ہفت ہجری[1] ۱۲۳۷ھ

فرمان صوبہ داری یافتہ ہمراہ بیربر در پنڈت نرد مخالفت باختہ بہ بہانۂ باقیداری ماخوذ ساختہ و از تحصیل کل جایداد منقولہ او پرداختہ مع فرزند عزیز خود در بندزندان انداخت بقضای کردگار مزاج پنڈت نامدار در زندان منحرف شدہ دنیائے غدار را پدرود نمود۔ بیت:۔

بترس اے دوست از ہنگامۂ خویش　　کہ پیلہ جاں ہد در جامۂ خویش

در ۱۲۳۸ھ[2] کرنیل مورکرافت[3] میر آخور یاشی سرکار انگلیسیہ بمرافقت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی[4] بسفارت یارکند و کاشغر رفتہ بیاحت اطراف ترکستان کردہ رجعت نمود و خواجہ شاہ نیاز را بجلدوی حسن خدمت از شہریار لاہور موضع بربن جاگیر دہانید و موتی رام چہار سال جام حکومت نوشیدہ بہ لاہور رفتہ و در اثنائی راہ

---

[1] مطابق ۱۸۲۱ء - [2] مطابق ۱۸۲۲ء - [3] ولیم مورکرافٹ باشندۂ لنکا شائر انگلستان بود۔ بعد تحصیل علم طب در لورپول وانہ سیاحت عالم شد۔ در ۱۸۰۸ء بہند رسیدہ در سلک ملازمان "ایسٹ انڈیا کمپانی" بحیثیت مفتش و نگران داخل گشت۔ در سال ۱۸۲۲ء براہ کشمیر بہ لداخ آمد کہ دار الخلافۂ لداخ است۔ بعد از سیاحت بخارا در ۱۸۲۵ء مورکرافٹ می خواست کہ براہ کابل و افغانستان رجوع بہند کند کہ اچانک در راہ بمقام اندخوئی بیمار گشت و بعد از چند یوم راہ فنا پیمود۔

(ملخص از تمہید سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول صفحہ ۳۷)۔

[4] رجوع کنید بتاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق

وفات یافت۔

دیوان چونی لعل در سنہ ۱۲۴۱ھ[1] از دربار لاہور صوبہ دار و صاحبکار مقرر شدہ گورکھ سنگھ بر قلعہ داری و تحصیل مالیہ دسنوری یافت۔ درین جا گورکھ سنگھ با دیوان سر مخالفت باختہ بامور حکمرانی دخیل گشت۔ موجب آں چونی لعل را در امور جزوی و کلی خلل آمدہ در تحصیل مالیہ حرج واقع شد و از حضور ہر دو متغیر شدند۔ چونی لعل در عرض راہ بخوف قید از ی زہر خوردہ از جان درگذشت حکومت او دو سال بود در عہد او مدین کاو[2] و سود داماد او ماسہ کلو کہ از اعیان شہر بودند بتہمت گاوکشی ناحق گرفتار کردہ بدار آویختند لاشہائے آنہا در میان شہر بگردانیدند۔

دیوان کرپا رام[3] در سنہ یکہزار و دو صد و چہل و سہ ہجری ۱۲۴۳ھ خلعت حکومت پوشید در رفاہ رعیت و امنیت خلق نہایت کوشید صاحب فہم و فراست و عالی ہمت و عیاش و دماغدار بود ہموارہ اوقات خود در عیش و نغمہ و نوش بسر می برد ہا نجیان پرندہ خود را کسوت گلناری در بر کردہ بر مجلد فہای منقش و ملون زنگولہا بستہ اکثر بسیر دریا تفرج

---

[1] مطابق ۱۸۲۵ء۔ [2] صاحب تحیز النواریخ (ص ص ۱۸۱ و ۱۸۲) نام این ہر دو مظلوماں خواجہ محی الدین کاؤسہ و مرزا کلو پسر خواجہ صدیق کاؤسہ نوشتہ است۔ بقول وے این ہر دو مقتول لال از تاجران نامور ملک کشمیر بودند (بحوالہ کشیر جلد دوم صفحہ ۷۳۰)۔

[3] دیوان کرپا رام فرزند موتی رام و نبیرۂ دیوان حکم چند بود۔ اصل آنان از کنجاہ ضلع گجرات پنجاب (پاکستان) است۔ رام باغ برکنارۂ دودھ گنگا از آثار کرپا رام است کہ بعہد خاندان ڈوگرہ آباد ساختن۔

(کشیر جلد دوم صفحہ ۷۳۱)۔

می کرد و شیخ غلام محی الدین صاحبکار او بود کہ انتظام ملک و مالیہ باہتمام او می شد
و تشخیص شالی پرگنات و اجارہ مستاجران از مخترعات اوست۔ در ۱۲۴۳ھ ۱۸۲۷ء[1] بہ
۲۱ ذوالحجہ سادن سدی دہم پاسی از شب گذشتہ جنبش زلزلۂ شدت و ولولہ
ہیجان استیلا یافت کہ اکثر خانہ ہا از بیخ و بن برکندہ و بعضی ہا را شکست و ریخت گردانید
و بصدمۂ جنبش اول جمعی کثیر شربت اجل نوشیدہ اکثر ہا زخمی و پژمردہ گردید و خانقاہ معلی
را کلس کنگرہ بام غلطید تا سہ ماہ زلزلہ متراکم بود بعد آں خفت پذیرفتہ را عرصۂ نہ ماہ
زمین متحرک بود۔

و در ماہ صفر ۱۲۴۳ھ وبای ہیضہ غلبہ و استیلا نمود کہ ہزاران مردم را گرای
عالم آخرت شدند و بسبب نایابی اکفان کاہ پوشیدہ تدفین مردگان نمودند تا شش ماہ
آشوب آں جان کاہ بود۔ درآں زمان راجہ زبردست خان مرزبان مظفرآباد خیال[2]
خیرہ سری بخاطر آورد و دیوان یا عسکر دلاوران پورش کردہ باغیاں از مغارہ ہای
کوہستان سر کشیدہ فوج خالصہ را تباہی کردند دراں اثنا گنیش پنڈت در نبرد تدبیر
باختہ میان راجہای پہاڑ تفرقہ انداختہ جمعیت آنہا پریشان ساخت موجب آن زبردست
خان در پناہ آمدہ نذرانۂ شایان گذرانید و دیوان یوزعمال ہا گرفتہ رجعت نمود۔ سہ سال
و دو ماہ حکومت کردہ بہ مطالبۂ حضور بہ لاہور رفت[3]۔ و دریں جا مہان سنگہ نایب[4]

---

[1] مطابق ۱۸۲۷ء۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۳۔

[3] ایضاً ورق ۲۴۳ و ۲۴۴۔

[4] و لے بقول پنڈت بیربل کاچرو و جی۔ ٹی۔ وائن "مہا سنگھ"

(تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۴ و سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم ص ۲۶)۔

گذاشت در عہد اُو[۱] دو زن سُنی شدند۔

بہما سنگھ اُردلی[۲] در ۱۲۴۶ھ راین حکومت افراشتہ وگنیش پنڈت در کہ افسر دُوسای نامور بود بر عہدۂ صاحبکاری ممتاز ساخت و بہ انصرام ووربط و کتا حکمرانی پرداخت۔

در ۱۲۴۷ھ مردم عوام آتش کینہ و فساد افروختہ اہل تشیع را غارت کردند و خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آنہا بباد دادند قصۂ[۳] آں در حصۂ اول گفتہ شد۔

بہما سنگھ یکسال حکمرانی کردہ معزول گشت۔

شاہزادہ شیر سنگھ در سنہ یکہزار و دو صد و چہل و ہفت[۴] ہجری بر صوبہ داری کشمیر از لاہور مامور شدہ دہم ماہ ماگھ ۱۸۸۸ب در موسم سرما کہ دریای بہت و تالاب ولر یخ بستہ شدہ بود دربارہ مولہ ورود نمود و ہانجیان[۵] و زمینداران ہزاران جمع کردہ یخ بندی

---

[۱] مرزا مہدی مجرم و پنڈت بیربل کاچرو دریں خصوص مثنو یہائے طویل گفتہ اند مطلعہائے ہر دو بالترتیب این است ؎

ترا او حرف عشق از خامۂ من	فتند در دہر شور از نالۂ من
الٰہی شمع جانم را برافروز	منور کن دلم چون مشعل روز

(دیوان مجرم قلمی مملوکہ کتابخانہ محکمۂ تحقیق واشاعت ورق ۱۱۹ تا ۱۳۱ و تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۴ تا ۲۵۵) ۔

[۲] و نزد پنڈت بیربل کاچرو "بہمان سنگھ اردلی" (تاریخ کشمیر قلمی ورق ۲۵۵)۔ [۳] ص ۱۹۱۔

[۴] مطابق ۱۸۳۱ء۔ [۵] ہانجیان جمع ہانجی بفتح ہا وسکون الف و نون و کسر جیم و سکون ہر دو آخر در کشمیری بمعنے ملاح و کشتیبان باشد۔

تالاب و بہت شکنا بینۂ داخل شہر شد۔ شاہزادہ موصوف عیاش و جوان[1] و بے پروا بود شب و روز دربادۂ عشرت و غرور مخمور ماندہ در انتظام امور ملکداری بوجہی پرداخت نفرمود۔ وِیشا کا سنگھ[2] بر تحصیل مالیہ صاحب اختیار نمود وے در تحصیل مالیہ نہایت دار و گیر و تشدد کردہ از جور و جفا و اخذ مصادرہ و اختراع بدعات بحال رعایا ہر نوع تباہی و خرابی افزود و از روی خیرہ سری خیال خودسری در سر آوردہ بر شاہزادہ تفوق می جست۔ بصدد علامات فتور فیما بین شاہزادہ و صاحبکار قصور و برہمی باطن و کشش خاطر ظاہر گشت و انتظام ملک برہم خورد۔ بیت:

بود در زبان اہل خراج دہرم کا راج ملک کا تاراج[3]

دران اثنا گنیش پنڈت در کہ زمین نامور بود برائے استمالت راجہ اسکردو و برآوردن کان سنگھائی بلور و شیم بجانب حصورہ مامور شد۔ موصوف الیہ از راجۂ اسکردو باج و خراج گرفتہ و سنگہائی بلور از کوہستان حصور کشیدہ بکمال اعتزاز و احترام رجعت فرمود و شاہزادہ بہ نسبت او ابواب عطوفت مفتوح داشتہ مشیر و وزیر خود گردانید۔ پس پنڈت موصوف برائی مدافعت ویشاکا سنگھ روانہ لاہور گشتہ در پیشگاہ شہریار از خیرہ سری و خودرائی ویشاکا سنگھ ملتمس شدہ از عہدہ موقوف ساخت۔ و شیخ غلام محی الدین بر منصب او ہمراہ آوردہ بجلدوی خدمات خود موضع سیر جاگیر یافت۔

---

[1] بقول جی۔ ٹی۔ وائن "شیر سنگھ باوجود این اوصاف ظالم از حد بود۔ شیر سنگھ و ندیمانش آن قدر از خروسان و ماکیان کشتند کہ ہیچ یک در وادی نماند۔

(سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحہ ۲۷)۔

[2] وِساکھا سنگھ (عمدۃ التواریخ دفتر سوم صفحہ ۱۷۰)۔

[3] یعنی ادعا این است کہ حکومت مطابق احکام دین (ہنود) است و لے ملک ندر تاراج است۔

همدراں ایّام اوائل بہار شہریار لاہور بعزم سیر و شکار کوہسار کشمیر رایت عزیمت افراختہ چوں درحدود راجور سایۂ نزول انداخت جمعدار خوشحال سنگھ[1] و شیخ غلام محی الدّین برائے انتظام ضروریات پیشتر بجانب کشمیر مامور ساخت و بذات والا باجمیع خدم و جاہ و حشم در کوہستان پنوچھہ بسیر و شکار مصروف و مشغول شدہ خوشحال سنگھ اوّل جیٹھہ سنہ ۱۲۴۸ھ[2] در شہر رسیدہ تا آں وقت میان ملک کشمیر علامت قحط بوجہی ظاہر نبود خروار شالی بقیمت پانزدہ آنہ ہر جا میسّر می شد۔ خوشحال سنگھ بمجرد ورود اینجا دست جور و جفا دراز کردہ در طبقۂ زمینداران از جور و جفا و مصادرہ ہا حیص و بیص انداخت۔ و غلات در ہر جا ضبط نمود اگر جائی غلّہ ظاہر می شد بغارت می برد بموجب آں یکبار غلّہ نایاب شدہ آتش قحط[3] مشتعل گشت۔ و از ہر سو شور و واویلا برخاست

---

[1] جمعدار خوشحال سنگھ سہارنپوری متوفی سنہ ۱۸۴۵ء۔ [2] مطابق ۱۸۳۲ء۔

[3] صورت حال ناخوشحالی قحط کشمیر کہ در وقت خوشحال سنگھ جمعدار روئیداد مرزا مہدی مجرم در قحط نامۂ منظومہ کہ مشتمل بر ۹۶ ابیات است بیان کردہ است۔ چند اشعار ابتدائی برسبیل نمونہ دریں جا ایراد کردہ می شود ؎

بیا ساقی کہ دوراں تند و تیز است ۔۔۔ فلک بے مہر و عالم فتنہ خیز است

بدہ جامے کہ خشک از تر ندانم ۔۔۔ شوم سرمست و پا از سر ندانم

نمیدانم کہ دریا لاچہ شور است ۔۔۔ کہ گردوں با ہزاراں دیدہ کور است

نمیدانم کہ آباد چہ کار اند ۔۔۔ کہ یکسر امہات اندر غبار اند

مگر از عرشیاں شد داد پرسی ۔۔۔ کہ یک فریاد نشنید بکسی

(دیوان مجرم قلمی ورق ۸۸ تا ۹۲)۔

رنجیت سنگھ اخبار ہیجان قحط و نایابی غلّہ از ینجہہ اصغا کردہ بجانب لاہور رجعت نمود۔ و خوشحال سنگھ دو سہ ماہ در ملک او و گیر و نہب غارت ساختہ بمطالبۂ حضور روانۂ لاہور گشت و شاہزادہ بعادت خویش در عیش و عشرت مشغول ماندہ شیخ غلام محی الدین در انتظام امور مفوضۂ خود بکام دل نکوشید۔ دران ثنا ۱۸ ماہ کتک سنہ ۱۲۴۸ھ که فصل شالی قلیلی درو شدہ بود نیمہ رعۂ برف شبانہ برزمین افتادہ تمامی فصل زیر برف محجوب شد آنچہ کہ درو کردہ جمع شدہ در خرمن ہا رسانیدند آنچہ کہ درو طلب بود ضائع گشت و ہوائی دمہ استیلا کردہ تالاب ہا و نہر ہا را یخ بند[1] ساخت و چہار پایان بعدم علف تلف گشت حالتی بر ساکنان این دیار گذشت کہ نصیب کس مباد مردمان بسبب نایابی نان و بصدمۂ سرما و عدم امکان سامان زمستان از جان بیجان شدند و مانند سگان در اسواق و شوارع و میدان ہا افتادند۔ و مادران گوشت طفلان خود غنیمت انگاشتند در سال دوم آبادی بعمل نیامدہ تا ماہ بیساکھ برف موجود بود آتش قحط بتیز ہیجان ساخت کہ قصۂ آن[2] در حصۂ اول مشروح است۔

در آن زمان بمقام ہوت ول[3] از خانۂ حمہ میر گاو کشی واقع شدہ دوازدہ کس در سرگین سوختند۔ ہمدران ایام دو زن از نسوان ہنود ستی شدند۔ چون از تباہی و خرابی ملک و بے انتظامی شاہزادہ شکایت بحضور رفت رنجیت سنگھ از جمیع

---

[1] مرزا مہدی مجرم در کیفیت این یخ قصیدہ طویل دارد کہ مطلعش این است ؎

فصل دی ست دورۂ سرما زمان یخ — برخاست از زمین و زمان الامان یخ

(دیوان مجرم ورق ۳۰)۔

[2] ص ۲۶۳۔ [3] محلۂ معروف سرینگر در شمال جامع مسجد۔

اعیان مملکت کرنیل میان سنگھ انتخاب کردہ برصوبہ داری کشمیر مامور ساخت و شاہزادہ دو سال و دو ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

میان سنگھ کرنیل[1] در سنہ ۱۲۵۰ھ یکہزار و دو صد و پنجاہ برادیکہ صوبہ داری خطۂ دلپذیر ۲۶ ماہ بیساکھ یوم چہار شنبہ جلوس نمود شبانہ بالائی بام سمن برج برآمدہ در میان شہر جائی روشنی چراغ ندیدہ تمام شب در غم واندوہ بسر برد۔ آخر شب از ہیچ جا آواز مرغ سحر نشنید۔ فردا بسیر شہر برآمدہ میان بازار ہا بنگ و شوکران و قنطوریون روئیدہ دیدہ پای ہمتش بلغزید و نہایت متفکر و متردد گردید سہ شبانہ روز ہیچ نخورد شبانہ می نالید و می گفت داور حقیقی ملک ویران و خلق پریشان بمن بخشید این مور ضعیف راچہ یارا کہ ملک ویران کردۂ او را آباد سازد۔ روز سیوم در پیش حکیم شاہ مجذوب[2] فتنہ مستانہ خدا فرمود کہ طراوت مزروعات سقا نتواند ساخت آب بصفات ذاتیہ خود مزروعات را شادابی می بخشد سقا چرا خود را محزون دارد۔ پس آب بینی افشاندہ گفت این بحر محیط برائی طراوت کافی

---

[1] کولونل میان (مہان) سنگھ کمیدان فرزند امیر سنگھ ساکن قصبۂ مان ضلع گجرات پنجاب بود۔ از سنہ ۱۸۳۴ء تا ۱۸۴۱ء ناظم کشمیر بود۔ سیاحان انگلیسی مانند جی۔ ٹی۔ وائن و بیرن ہیوجل بیان در اخلاق و عادات مہان سنگھ اختلاف دارند۔ جی۔ ٹی۔ وائن مہان سنگھ مجموعۂ اضداد قرار دادہ است۔ بقول او مہان سنگھ زن خود را کہ مادر پسر یگانہ بود خفہ کردہ قتل نمود۔ ولے ہیوجل او را بعد از دیوان کرپارام از بہترین ناظمان کشمیر پنداشتہ است۔ (سفرنامہ ہیوجل صفحہ ۲۸۷ و سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحہ ۲۷)۔

[2] مراد از حکیم شاہ دوم متوفی سنہ ۱۲۶۱ھ مطابق سنہ ۱۸۴۵ء است۔ برائے تفصیل حالات او رجوع کنید بہ تحایف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۳۶ و ۲۳۷۔

است شنیدن این سخنان میان سنگهہ را دل قوی شدہ بجانِ دل در تردد آبادی افتاد و گنیش پنڈت در کہ نیک اختر بود بر عہدہ صاحبکاری مختار ساخت و از پنجاب بیست ہزار من از قسم غلات ہمراہ خود آوردہ بود و نیز از اطراف راجوری و مظفر آباد و کرنا و کشتوار بقیمت شانزدہ روپیہ اقسام غلات طلبانیدہ در اینجا بہ قیمت سہ روپیہ دہ بیدہ تقسیم ساخت[1]۔

میشان و گاوان و مرغان و تخم مرغان از اطراف و اکناف آورانیدہ بمزارعان قسمت فرمود و بذات خود در ملک دورہ کردہ زمینداران موجودہ را دلدہی نمود و ہر کس و ناکس را قطعات زمین ٹھیکہ کردہ بخشید و قرار داد بمہر و دستخط پنڈت گنیش در ہر کس را نوشتہ دادہ عاقبت بران عمل نمود و ہیچ کسے را تخلف نورزید و از نہان خانہائی غلہ داران غلات موفور کشید و در بازار فروختن انداخت[2]۔

چون ہنگام دورہ در پرگنۂ اسلام آباد رسید دران حدود جگرناتھ نام سادوئی[3] عالی مقدار جاگیردار بود فی روپیہ دو ترک را زن میفروخت۔ میان سنگھ بسلامی و رفتہ یک دو روپیہ را بنات چند روپیہ نذر گذرانید و بوقت برخاستن التماس نمود کہ ایشان بقیمت ہشت روپیہ غلہ میفروشند بعد ازین عنایت این نمایند بقیمت چہار روپیہ باید فروخت سادوئی مذکور منظور نمود۔ و کرنیل کی از مخبران در آنجا جاسوس گذاشتہ خود بطرف ناگام رفت و در توقف بڈگام خبر شنید کہ سادوئی مذکور بدستور غلہ می فروشد۔ و کرنیل علی الصباح نزد سادو رسیدہ بہ سیاد

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۲ – [2] از مؤرخان ہمعصر تصدیق این واقعہ شدہ۔ [3] سادو یا سادھو در ہندی بمعنے درویش تارک الدنیا باشد۔

که چرا بر خلاف حکم من غلّه میفروشند سادو گونت که ترا بر من و جاگیر من اختیار نیست کر نیل لغضب آمده ریسمان طلبید و سادوئی مذکور بر یک سفیده بدار آویخت و خود دو ال درکف گرفته گریه می کرد و تا موضع شمشان[1] پا برهنه طفیل او می رفت۔

همچنین ظالمان و خائنان و غلّه داران را سیاست مالی و جانی از قطع دست و بینی و گوش و جرمانه و تاراج می نمود حکم نوشیروانی جاری ساخت۔ در عهد افاغنه و سنگان گروه گلبانان خیره سر شده در تطاول و تاراج مردم غربا دست اندازی میکردند و از قسم مواشان و آبان و محصولات هر چه می یافتند علانیه بغارت می بردند۔ رهزنان و مسافران را کالا و متاع نمی گذاشتند۔[2] و هیچ کسے از حاکمان وقت تادیب آنها نمیکرد و سرغنه این قوم خیره گلبان بود که با جمعیت دو سه صد سوار براه میرفت نوعروسان دوشیزه جبراً می برد چون میان سنگه از تغلّب این قوم آگاه گشت چند گاه با تمالت و مدارا پرداخته آنها شیوۂ خود نگذاشتند۔ پس در ایام خریفه خود بجانب مراج نهضت کرده و بطرف کامراج دیوان کان سنگه فرستاده قوم گلیانان[3] از هر جا گرفتار کرده بسزا رسانیدند و بعضی کسان را از تبر و خنجر بند از بند جدا ساخته اعضائی آنها جا بجا بر درختان آویزان داشتند و بسیار کسان بر شوارع عام بدار آویختند بعضیها را دست و بینی و گوش قطع کرده

---

[1] شمشان بهندی جائے باشد که دراں هنود مردگان خود را می سوزند۔ [2] از مؤرخان همعصر تصدیق این واقعات نشده۔ [3] گلوان قومے است از اراذل النّاس در کشمیر۔ منشی محمد الدین فوق اصل "گلوان" "گله بان" پنداشته است که در آغاز به پرورش اسپان اوقات بسر می کردند۔ و لے بعد ازاں چون دانستند که دزدیدن مفید تر از چرانیدن است، پیشۂ اوّل الذکر را بر ثانی ترجیح دادند بدین سبب این قوم تا امروز بنام اصلی خود معروف هستند (تاریخ اقوام کشمیر جلد اوّل صفحه ۲۱۸ و ۲۱۹)

جان بخشی نمودند و طفلان ہم خالی از نسق نگذاشتند و برائی گرفتاری خیرہ گلیان بارہا فوج شاہی نا مور شدہ بود ماخوذ نگشت۔ عاقبت یکے از مقدمان شکردہ بغریب و اخلاص آن طاغی گرفتار کردہ بحضور گذرانید پس او را بر زینہ کدل بدار آویختند۔ موجب آں در ملک امن و امان واقع شد کہ سر موئی بکسے خیانت نمی رسید۔[1]

چون فصل بیعہ جمع شد بقیمت چہار روپیہ فروختن تجویز داد و در موسم آبادی دو مرتبہ در ملک دورہ کردہ زمینداران را حصانت و استمالت نمود۔ یک لک خروار تخم و تقاوی کہ از عہد راجہ سوکھ جیون در نزد رعایا باقی بود ہر سال رسوم آن فی خروار یک ترک می گرفتند۔ کرنیل موازی مذکورہ مع رسوم معمولی سر بسر معاف نمود۔[2] چون بحر محیط افضال ایزدی بجوش آمدہ فصل کامل پیدا شد کرنیل برائی دورہ برآمدہ باہتمام گنیش پنڈت در انتظام مالیہ درست نمود و بہر جا محصولات را تشخیص فرمود شالی ری در صحرا چنبہ کردہ و صاف نمودہ بوزن آورد و بابت خسارہ فی خروار شش منوٹہ[3] تخفیف ساختہ بمستاجران تفویض نمود۔ و مطابق نمونہ جنس صاف از کارداران گرفتہ حوالہ تحویلداران فرمود۔ ہمچنان بوقت فروختن از تحویلداران وصول نمود۔ و در سال نخستین بقیمت دو روپیہ فروختن تجویز داد ہر گاہ کسے تحویلدار شالی نا صاف میکرد قطع دست و مصادرہ او واجب میدانست۔

روزی برائی ملاحظہ کشتیہای شالی در بہت سیر میکرد یک کشتی شالی مغشوش دیدہ ماجی را فرمود کہ دست خود در آب غرق کند پس ہمان دست تر در انبار

---

[1] تاریخ بیربل کاچرد ورق ۲۶۳ ـ

[2] ایضاً ورق ۳۶۲ ـ [3] منوٹہ: کشمیری یک و نیم سیر است۔

شالی داخل ساز دست او اندک گرد آلود شدہ فی الفور دست او مقطوع ساخت۔[1]

روزی میان شہر در جنپان[2] سوار میرفت یک عورت را سبد شالی بر سر دید شالی مذکور در آنجا وزن کنانیدہ چہار ترک شالی را یک و نیم پاو کم شد ہمانوقت ترازو دار آوردہ بینی او از کارد قطع کنانید قطعۂ بینی در گلویش آویختہ بردہ ساحل دریائی بہت تشہیر ساخت۔ و مقدمات عدالت بہ رای رزین خود در یک مجلس فیصلہ میکرد۔ و در بعضی مقدمات خود سر موقع رفتہ فوراً انفصال میفرمود در پرگنات بیست تھانہ دار مقرر کردہ بود کہ مقدمات عدالت در یکروز فیصلہ کردہ بر روز دوم نمی گذاشتند۔ و سنگہای وزان و درعہ از آہن درست کردہ و مہر چسپانیدہ مروج ساخت۔ و زر نکاح کہ از عہد سرکان معمول شدہ بود معاف نمود۔[3]

و در ۱۲۵۱ھ[4] تردد آبادی بخوبی نمودہ فصل کامل ظہور یافت و بندوبست پار سال تشخیص کردہ بغیر از عمل قدیم چہار ترکی از حصۂ رعایا بازیافت نمود و عملداران را طاقت نبود کہ از حصۂ رعایا یکدانہ واخوست می نمودند و نرخ شالی فی روپیہ ہری سنگی یک خروار رواج یافت و برای رفاہ رعیت صورت گذران مردم بی زراعت دہ بدہ بقدر حیثیت مبیعۂ زمینداری معمول ساخت کہ بواسطۂ آن آسودگی مردم غربا و ضعفا حاصل می شد۔ و غلات در شہر دہ وافر و ارزان می بود این رسم را راجہ نیر سنگھ[5]

---

[1] مؤرخین ہمعصر در تائید این واقعہ خاموش اند۔

[2] جنپان بفتح جیم و سکون نون و فتح باء فارسی و سکون الف و نون در کشمیری بمعنے محافہ باشد۔ [3] مؤرخین ہمعصر در تائید این واقعہ خاموش اند۔

[4] مطابق ۱۸۳۵ء۔ [5] تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۶۳۔

برطرف نمود گو بندا ازانی غلہ بجدی رسید کہ اسپان را جو بعلت نفخ گرانی شد ناظم
قرار داد خود را گاہی خلاف نمود موجب آن در عرصۂ دو سال رعایا آسودہ حال شدند
و مفروریان از ولایت ہا باز آمدند۔ و جاگیرات مردم اکابر و اصاغر ہنگام تسلط سنگان
ضبط شدہ بود رنجیت سنگھ بالتماس میان سنگھ قریب یک لک خروار بہ برہمنان و فقیران
و درویشان جاگیر عطا نمود۔[1]

و در سنہ ۱۲۵۱ھ بسبب ہوائی دمہ زخ بندی نالہا و دریای بہت بعمل آمد و
در سنہ ۱۲۵۲ھ بعد نو روز چہل روز بارش باران شدت نمود دریای بہت طغیانی نمود پلہای
کہنہ پل و بیجبارہ و پانپور منہدم ساخت۔ و میان سنگھ چوبہای پلہا از امیرکدل
برداشتہ بساحل رسانید و بعد سیلاب پلہای منہدمہ باز درست نمود و بسبب انقلاب
حکومت افاغنہ و بی انتظامی عہد سنگان سد بندہا و آبجوہا منہدم شدہ بود میان سنگھ
در ہر جا سد بندہا و مرمت آبجوہا نمودہ برای مصارف آن سال بسال اخراجات نقد و
جنس معمول داشت۔[2]

و در سنہ ۱۲۵۳ھ سردار ہری سنگھ نلوہ کہ صوبہ دار پشاور بود برای تسخیر کابل
ایلغار نمود از آنطرف امیر دوست محمد خان[3] رایت تقابل افراشتہ بجنگ پیوستند
و سردار ہری سنگھ مغلوب گشتہ در جنگ کشتہ شد۔ ہمدرین سال میان سنگھ پیش لودی

---

۱ از تواریخ ہمعصر تائید این واقعہ نمی شود۔ ۲ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۷۔
۳ بروایت کننگھم افواج افغانان درانوقت بسرکردگی محمد اکبر خان کہ یکے از فرزندان
جنگجو امیر دوست محمد خان بود واقع شد۔ و محل وقوع این جنگ حوالی جمرود بود۔
(کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۱)۔

شیر گڈھ بر ساحل شرقی دریای بہت بسنت باغ ترصیص نمود و شرب سنگین نو مسجد بردا شتہ در آنجا نصب فرمود۔ و طائفہ شالبافان بسبب قحط تلف شدہ ہمگی دو ہزار دوکان موجود بود۔ در ۱۲۵۴ھ چہار ہزار دوکان آباد شدند فی نفر چہل و یک روپیہ باج مقرر کردند۔ در ۱۲۵۴ھ زین نامور نیش پنڈت در برای گذارش حساب سہ سالہ کشمیر در لاہور باریاب حضور گشتہ جمع و خرج حساب خطۂ دلپذیر بحسن تدبیر و تقریر ادا کردہ مورد الطاف جہانبانی گردید و بخلاع فاخرہ ممتاز گشتہ موضع ارمہ و کچھی پورہ جاگیر یافت و بعد پنج ماہ بکمال اعتبار رجعت نمود۔

و در سال ۱۲۵۵ھ لارڈ انگلنڈ[1] ویسرائی کشور ہند ہمراہ مہاراجہ رنجیت سنگھ در مقام فیروزپور ملاقات کردہ رابطۂ موافقت و محبت درست فرمود و از رنجیت سنگھ بابت مقدمہ کابل دو چیز درخواست نمود۔ یکی امداد و اعانت افواج۔ دوم اجازت رفتن لشکر انگریزی در کابل از راہ پنجاب و سندھ انکار لیکن رنجیت سنگھ ہر دو امر برعایت گورنمنٹ برخود گرفتہ منظوری ساخت۔ بعد فراغت ملاقات لارڈ انگلنڈ در امرتسر نہضت کردہ در آنجا محفل ضیافت منعقد شد ہمان وقت برائی انصرام مقدمہ کابل شاہزادہ نونہال سنگھ[2] و جنرل ونتورہ و الم طبل با عسکر شش ہزار سپاہ و شش توپ مامور شدند۔ بعد فراغت ضیافت و تعین افواج و پیشکشی لارڈ انگلنڈ رنجیت سنگھ را دفعتہ مرض فالج عارض گشتہ بعد چند گاہ در ماہ مارچ ۱۸۹۶ب مطابق[3] ۱۲۵۵ھ

---

[1] درست:۔ آک لینڈ (از ۱۸۳۶ء تا ۱۸۴۲ء)۔ [2] نونہال سنگھ فرزند مہاراجہ کھڑک سنگھ (۱۸۲۱ء و ۱۸۴۰ء)۔ [3] مطابق ۲۷ جون ۱۸۳۹ء۔ بروایت کننگھم مہاراجہ رنجیت سنگھ بعمر ۵۹ سال ازین جہان درگذشت (کننگھم ہسٹری آف دی

از عالم فانی بعالم جاودانی بشتافت۔ چہل و دو سال در حکومت گذرانید و در مصرف لوازمات تعزیت او یک کرور روپیہ نانک شاہی نقد و جنس صرف نمودند و چہار رانی و یازدہ کنیز ستی[1] شدند۔ تاریخ:-

چون شیر پنجاب شد از شش جہت
سال فوتش کرد با من عقل نقل

بے سر و پا شد ز فوت شاہ حیف
"بخت و تخت و تاج و ملک و حکم و عدل"[2]

بعد انتقال رنجیت سنگھ شاہزادہ کھڑک سنگھ[3] بر تخت جلوس نمود و افواج متعینہ کابل را ہر گونہ امداد و اعانت کردہ خاطر گورنمنٹ عالیہ خورسند ساخت و بعد چند ماہ کھڑک سنگھ از وزارت راجہ دیان سنگھ[4] متنفر شدہ بجائے او چیت سنگھ[5] را

تکمیل صفحہ (۲۲۱)۔ مرزا مہدی مجرم بر وفات مہاراجہ رنجیت سنگھ مرثیہ طویل گفتہ است۔ مطلعش این است ؎

دریغا کہ خورشید گیتی فروز ۔ نہان گشت و شد بر جہان تیرہ روز

(دیوان مجرم ورق ۶۸)۔

[1] بقول پنڈت بیربل کاچرو "ہفت کنیزک سیمین بر و یک خدمتگار جان سپار پروانہ سان در جانفشانی بال فشانی نمودہ خود بخود در آتش سوزان در آمدہ با نوار مطلق ملحق گردیدند" (تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۱)۔ [2] ۱۲۵۵ھ مطابق ۱۸۳۹ء۔ [3] فرزند کلان مہاراجہ رنجیت سنگھ (۱۸۰۱ء - ۱۸۴۰ء)۔ [4] راجہ دھیان سنگھ متوفی ۱۸۴۳ء برادر کلان مہاراجہ گلاب سنگھ والیٔ جموں و کشمیر بود۔

[5] صحیح:- چیت سنگھ سندھیاوالیہ۔

زنتیہ وزارت بخشید۔ اعیان مملکت ازیں حرکت متغیر گشتہ نونہال سنگھ را امورات ملکی دخیل کردند۔ وچیت سنگھ از تیغ گذرانید۔ ازیں رو بر خاطر کھڑک سنگھ اندوہ وافر فزود ترک سلطنت نمود وبہمیں تردد مذکوق شدہ مدت یکسال و دو ماہ بحکومت بسر بردہ خرق کسوت حیات نمود۔ چوں شاہزادہ نونہال و امرای ستودہ افعال بعد فراغت شمشان بجانب دولتخانہ معاودت کردند کنور نونہال سنگھ و میان اودہم سنگھ فرزند راجہ گلاب سنگھ ہر دو دوش بدوش براہ میرفتند چوں بر سر ڈیڈی رسیدند از کمانچہ دروازہ گران سنگی ناگاہ بر سر آں ہر دو گوہر گرانمایہ افتادہ شہریار ملک عدم شدند۔ رباعی:۔

از نونہال عمر ثمر ہم نخوردہ رفت
در بوستان حکم گذر ہم نکردہ رفت
بر ماہ پیکران محلی بہ لعل و دُر
از حسرت و دریغ گذر ہم نکردہ رفت

تاریخ:۔ نہ ملک و ملک شہان مضارع و ماضی است
نہ ارث مردم دیگر کانہ و قف
اجل چو کوفت سر نونہال تاریخش
سروش گفت "فخر علیہم السقف"

۱؎ برائے تفصیل قتل چیت سنگھ ملاحظہ کنید "تاریخ راجگان جموں و کشمیر اردو جلد اول صفحہ ۱۴۰ و ۱۴۱ مصنفہ ٹھاکر کاہن سنگھ صاحب بلا وریہ چھاپ سنہ ۱۹۸۶ بکرمی"۔ ۲؎ وفات مہاراجہ کھڑک سنگھ بتاریخ ۵ نومبر سنہ ۱۸۴۰ء واقع شد۔ (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۳۱)۔ ۳؎ ڈیڈی بکسر دال و رای ہندی سکون ہر دو یا در لغت کشمیری و ہندی بمعنے "دہلیز" باشد۔ ۴؎ ۱۲۵۶ھ مطابق ۱۸۴۰ء

بعد ازشنقار او رانی چند کور را در نونہال باتفاق بعضے اعیان سلطنت برتخت حکومت جلوس کردہ مدت سہ ماہ باجرائی حکومت پرداخت۔ و دراں اثنا مطابق ۱۲۵۶ھ شیر سنگھ از رگ غیرت بجوش آمدہ باتفاق بعضے امرا باجمعیت افواج از بٹالہ یورش کردہ در لاہور محاصرۂ قلعہ نمود و قلعہ گیان ابواب قلعہ مسدود کردہ بضرب توپ تفنگ بجنگ پیوستند۔ و بسیاری از ہا دراں نامی تلف شدند عاقبت از حرب و ضرب بجاں آمدہ درہائی قلعہ برکشادند۔ و شیر سنگھ اندرون قلعہ در آمدہ بپای رانی چند کور افتادہ ہر گونہ او را مراسم فرزندی دلجوئی نمود۔ انگاہ در شہر منادی امن و امان دادہ بفر اغدل در ماہ ماگھ ۱۸۹۷ب برتخت جلوس نمود و رانی نامبردہ را ہوائی حکمرانی دیر و خیال رو گردانی در دل مضمر بود۔

دراں اثنا بعضے کنیزگان روبابہ بطمع مال و جاہ آں ماہ خورشید کلاہ را در خوابگاہ بے سر کردند و راجہ دھیان سنگھ کہ مدار المہام دولت بود آں بدکاران وخیم العاقبت را بند از بند جدا ساختہ بدریا انداخت۔ ہمدریں سال در شہر موسم زمستان را برف کمتر بارید و یک عورت ہنود ستی شد۔

در ۱۲۵۷ھ مطابق ۱۸۹۸ب ہشتم ماہ بیساکھ تیلک سنگھ کمیدان باتفاق چند نفر جمعداران و سپاہان پلاٹن خود علم بغاوت افراشتہ چہار پنج گھڑی شب گذشتہ میان سنگھ را در خوابگاہ درآمدہ بشمشیر نمک حرامی از ہم گذرانیدند۔ تاریخ[۱]

[۱] بقول جی۔ ٹی۔ وائن باعث قتل مہان سنگھ ایں بود کہ عسکریاں در مواجب خود مطالبہ از دیادی کردہ بودند۔ مہان سنگھ در قبول ایں مطالبہ بغیر از اذن حکومت مرکزی اظہار معذوری کرد۔ بنابراں سالاران افواج مشتعل شدہ در ۱۸۴۱ء بغتۃً او را کشتند (سفرنامہ جلد دوم ص ۲۷)

جنرل میان سنگھ از شغب شد کشتہ ازین سبب
افتاد از جور و تعب مخلوق در چاہ قلق

از بہر تاریخش بہین بے پا و سر شد در زمین
عدل و رجا صلح و صفا عقل و وفا نظم و نسق[۱]

بعد آں باغیان باہم دیگر متعرض شدہ روزمرہ چند چند کس را شربت مرگ می نوشانیدند و با اہل شہر بوجہی تعرض نمی نمودند۔ کابلیان گولہ انداز از قلعۂ ماریج برائی سرزنش آن تیرہ درونان تیر توپہا را دشیرگڈھ آماج میکردند کہ اکثر گولہ ہا بر قصر و بام ہای مردم شہر افتادہ ہراس بے قیاس افزود۔ بعد انقضای بیست و چہار روز بکی از نمک پروردگان نیلک سنگھ را در خلوت درآمدہ بقتل رسانید۔ و سردار سنت سنگھ برۂ زد واقعۂ پدر در قلعۂ کوہ ماران متحصن شدہ بود بصلاح گنیش پنڈت از آنجا برآمدہ در شیرگڈھ نشست۔ و بعد قتل نیلک سنگھ از دست باغیان حضرت بسیار کشید۔ ہمدراں ایام گنیش پنڈت را چندی در علالت طبیعت عارض شدہ جادہ پیمائی سرمنزل آخرت گردید۔

چوں اخبار بغاوت افواج[۲] و قتل میان سنگھ شہریار لاہور را صغا نمود۔ شیخ غلام محی الدین[۳] کہ سابقہ دو مرتبہ بر صاحبکاری کشمیر فایز شدہ بود الحال بر صوبہ داری

---

[۱] ۱۲۵۷ھ مطابق ۱۸۴۱ء۔ [۲] مرزا مہدی مجرم دریں فتنہ و فساد "شہر آشوب" طویل دارد کہ مطلعش این است ؎ تاجران شہر را پیرایہ تا لالنت و بس ＊ تاجران دھر را سرمایہ تا والنت و بس ＊
(دیوان مجرم قلمی ورق ۱۵۷)

[۳] باراول در ایالت دیوان کرپارام (از ۱۸۲۷ء تا ۱۸۳۱ء) بار دیگر در ایالت شہزادہ شیر سنگھ

آنجا مامور ساخت و کنور پرتاب سنگھ و راجہ گلاب سنگھ با جمعیت لشکر برائی سرکوبی باغیاں ہمراہ او تعین فرمود۔ اول ماہ مار شاہزادہ و راجہ گلاب سنگھ در کرالہ پورہ قیام ساخت دراں زمان ہفت روز باران متواتر بارید و دریائی بہت طغیانی گشت و سد قاضی زادہ بریدہ ضلعۂ خانیار و رعناواری و کاوہ ڈارہ وغیرہ محلات بسیار طوفان ساخت و پائین فتحکدل پلہا برہم خوردہ بہوت باتین را نقصان کلی رسید تا پانزدہ روز آب بخانہ ہا موجود بود۔ سپاہان یغاوت پیشہ از شیرگدہ برآمدہ بمقام بٹہ مالنہ با فوج شاہی بجنگ پیوستند تا یکدو روز آتش محاربہ مشتعل بود۔ عاقبت مغلوب گشتہ شبانہ از راہ توسہ میدان فرار شدند۔ چوں بمقام پنوچہ رسیدند از آنجا افواج راجہ گلاب سنگھ آں گروہ بد نہاد را درمیان یک درہ محاصرہ کردند آنچہ کہ مال و متاع و سلاح و سلب ہمراہ داشتند یکسو نہادند و فلاں فلاں میان سنگھ حوالہ کردہ رہائی یافتند۔ بعد ترہیب مخذولان مال موجودی توشخانہ کہ بمقدار سی لک روپیہ نقد و جنس بود قلم بند کردہ حوالہ بہائی گورمکھ سنگھ نمودند۔ پس شاہزادۂ والا تبار و راجہ نامدار ستنت سنگھ پسر میان سنگھ ہمراہ گرفتہ روانۂ لاہور شدند۔ حکومت میان سنگھ ہفت سال و چہار روز بود۔[1]

شیخ غلام محی الدین

در سنہ ۱۲۵۷ھ یکہزار و دوصد و پنجاہ و ہفت لوائی حکومت افراشتہ منشی تیلوک چند را برعایت دیانتداری سابقہ رتبۂ صاحبکاری بخشید و خود در انتظام مملکت و نصفت و آسودگی مردم نہایت کوشید لیکن در فا

(از ۱۸۳۲ء تا ۱۸۴۴ء) تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۹۔

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۸۔　[2] مطابق ۱۸۴۱ء۔

رعیت و ستیاً اہل بدعت مثل میان سنگھ توفیق نیافت۔ و در خدمت شیخ احمد[1] تارہ بلی رحم کہ از مشایخ کبار این دیار بود رویارادت آوردہ بسفارشی ایشان یک لک خروار بردم مساکین و مشایخ و فقرا و سادات وغیرہ اقطاع بخشید۔ و در افعال خیرو حسنات بتہذیب آنجناب نہایت کوشید۔ و مسجد جامع کہ او اول حکومت[2] سنگھان مسدود شدہ بود مفتوح ساختہ مبلغات کثیر در ترمیم آن صرف نمودہ و آبجوی بدستور سابقہ در صحن آن جاری ساخت۔ و اہل ہنود و مسلمین را دو چشم پنداشتہ ہر کس را بلا تعصب رعایت و حمایت میفرمود۔ و غلات مال موجودی میان سنگھ بحساب دہ آنہ خروار در بازار فروختن تجویز داد در حکومت او ہمیشہ یک نیم خروار شالی در میان دہات بقیمت یکروپیہ میفروختند و در سال اول حکومتش برف بشدت باریدہ چارپایان بعدم علف تلف شدند ہیزم گرانی یافت۔

و در کمال صعوبت زمستان ۱۲۵۷ھ وزیر زور آور سنگھ[3] سپہ سالار گلاب سنگھ

---

[1] شیخ احمد تارہ بلی خلف شیخ محمد نعیم تلمیذ قاضی جمال الدین عالیکدلی بودند۔ در علم قرأت از شیخ عبداللہ قاری استفادہ نمودہ اند "افضل الطرائق" در علم تصوف و رسالہ در علم تجوید از تصانیف ایشان است۔ طبعے موزون ہم داشتند۔ بتاریخ ۱۳ رجب المرجب ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۲ء رحلت فرمودہ در محلہ تارہ بل آسودند (برائی تفصیل مزید رجوع کنید بہ تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۲۸ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۸۰ و ۲۸۱)۔ [2] یعنی از ابتدا سال ۱۸۱۹ء۔

[3] وزیر زور آور سنگھ فاتح لداخ از سکان موضع کوسل ضلع ریاسی صوبہ جموں بود۔ از درجہ ادلی عسکریہ ترقی نمودہ بعہدہ سپہ سالاری رسید۔ بقول کے ایم۔ پانیکر وزیر زور آور سنگھ از طماعی و خود غرضی پاک بودہ وفاداری آقائے خود پیش نہاد خود میداشت۔ چیزیکہ از تحفہ و تحائف موصول می شد

در ماں نلاد کشتہ شدہ برائی سرکوبی متمردان لشکر راجہ گلاب سنگھ بافسری دیوان ہری چند[1] قریب شش ہزار سپاہ در عین زمستان براہ لار روانہ لداخ شدہ دہ ہزار نفر زمیندار بیگاری بردند در ملک وادیلا برخاست بسیار مردمان تلف شدند۔

شیخ غلام محی الدین لشکر جموں را رسد پانزدہ روز ہمراہ دادہ در بجا آوری خدمات بجان کوشید راجہ گلاب سنگھ اوائل بہار ۱۸۹۹ء در باغ نسیم قیام کردہ برائی معاونت ہری چند چہار ہزار سپاہ بجانب لداخ مامور ساخت وشش ہزار زمیندار برائے بار برداری ہمراہ داد و دیوان ہری چند بعد قلع وقمع مخالفان بخشی اجنجوٹ وکرن شاہ افسران لشکر لاسہ بحضور گذرانید وراجہ گلاب سنگھ آنہا را خلاع فاخرہ بخشیدہ رخصت داد وبذات والا در ماہ مگھر بجانب جموں رجعت نمود۔

ہمدرین سال کریم خان نبیرۂ سلیمان خان مرزبان یاسین از شیخ غلام محی الدین استمداد نمود بنابراں برائی معاونت او نطوشاہ[2] وتہرا داس با فوج خالصہ بہ گلگت رفتہ بعد معرکہ وجدال

بخدمت ولی نعمت خود مہاراجہ گلاب سنگھ ارسال می کرد وہمیشہ در کباس سادہ زندگی بسر می برد۔ (گلاب سنگھ از کے۔ایم۔پانیکر مطبوعہ ۱۹۳۰ صفحہ ۱۶۷)۔

[1] دیوان ہری چند یکے از سپہ سالاران افواج مہاراجہ گلاب سنگھ بود۔ بعد از وفات وزیر زور آور سنگھ فتح تبت بدست دیوان ہری چند تکمیل یافت۔ در ۱۸۴۵ء چوں افواج خالصہ جموں را محاصر کردند، دیوان مزبور بحکم مہاراجہ بر دفاع فائز بود۔ در ۱۸۵۷ء چوں بغاوت ہندیاں بر خلاف انگلیساں در دہلی رو نما شد، ہری چند نیز ہمراہی مہاراجہ رنبیر سنگھ برائے فرو کردن ایں ہنگامہ بدہلی رفت وہمانجا در معرکہ کشتہ شد (ایضاً صفحہ ۱۶۶)۔ [2] نطوشاہ یا نتھوشاہ از سادات گوجرانوالہ (پنجاب) بود۔ مدت الغمر افواج سکھاں منسلک بود ودر فتح گلگت وہونزہ ونگر کوشید۔ لہذا

گوہر امان در پونیال عزور شدہ کریم خان بحکومت گلگت مسلط گشت. ونظو شاہ قلعہ دار
ومددگار او در آنجا ماندہ متہر ادہس بجانب کشمیر رجعت نمود وقصۂ آن در[1] حصۂ اول مذکور است
ہمدرین سال حوض چشمۂ شاہی را ناظم صوبہ مرمت ساختہ "چشمۂ شیخ"[2] تاریخ
است. ہمدرین سال متصل امیراکدل شیخہ باغ احداث نمود.

ودر سنہ ۱۲۵۹ھ یکی از سادھوان ریاضت کیش در بتخانہ کوہ سلیمان بعبادت مشغول
بود دو کس از ساکنان دارو کہ بکیش اسلام بودند برای دیدن بتخانہ در آنجا رفتند سادھوی
مذکور آن دو شخص سیاح را درون بتخانہ دخول نداد چون مردم دارو مجہول مطلق ہستند
سادھوی مذکور را بسنگ و چوب قتل کردند و آن بت سنگین کہ از عہد بعید در آنجا بود شکستند.
بوقوع این واقعہ از شہریار لاہور تشدد شدید رسید قاتلان از میان پریدہ رخنہ باین
تشویہ مردمان شہر را آزار کثیر عاید گشت. عاقبت شیخ محی الدین بیکبر شولنگ نیار کنانیدہ
در آنجا نصب فرمود. آخر این سال در ماہ پوہ ستارۂ ذات الاذناب از جانب مغرب ظاہر شدہ
شعاعی طویل و وسیع داشت مردمان نہایت متردد شدند.

ہمدرین سال مہاراجہ شیر سنگھ فرزند خود کنور پرتاب سنگھ قائم مقام کردہ
عرصۂ شش ماہ در سیر و شکار کوہسار گذرانید. و در ماہ اسوج[3] وارد لاہور شدہ تمامی

---

۴۴ عروج راجہ گلاب سنگھ ہم بر خدمات سابقہ قایم ماند. و بالآخر در معرکۂ در حمایت مہاراجہ گلاب سنگھ دریا سین (گلگت) جان داد. (گلاب سنگھ ص ۱۶۹).

[1] از صفحہ ۲۱۹ تا ص ۲۲۶ - [2] ۱۲۵۹ ہجری مطابق ۱۸۴۳ء - این تاریخ از گفتہ ہائے مرزا مہدی مجرم است بیت این است ؎

سال تاریخ حال "چشمۂ شیخ" گفت مجرم ز روی آگاہی

[3] مطابق ماہ ستمبر و اکتوبر تقویم انگلیسی

فوج خالصه را برائی حاضری دسان فرمان داده و اکثر ملازمانِ قدیم بہبانهٔ پیری برطرف
نمود - چون نوبت حاضری فوج سندهانوالیه رسید آنها را در عهد مهاراج حاضری گرفتن
معمول نبوده دریں امر مجبور شدند و عذرها کردند راجه شیر سنگھ که هنوز ناتجربه کار بود از مآل کار
نیندیشیده بمقام شاه بلاول در باغ جمعدار خوشحال سنگھ برائی حاضری سندهانوالیان مع فرزند
خود اجلاس نمود - سردار اجیت سنگھ[1] سندهانواله از روی بدخصالی طمانچه دو نالی که اعجوبهٔ
صنعت فرنگستان بود در دست گرفته پیش شیر سنگھ استاده ماند - و شیر سنگھ طمانچه ازو
درخواست نمود اجیت سنگھ طمانچه هیچ پیچ دیده به بهانی چقماق را حرکت داده بر پیشانی
او سر کرده سرش از تن برداشت[2] - و همان لحظه لهنا سنگھ[3] کنور پرتاب سنگھ را ذبح نمود -

بیت :-

لرزه بر جان مرد و زن برخاست
خلق را شور محشر آمد یاد

متعاقب آن حال جماعهٔ سندهانوالیه بجانب قلعه مبرقتند و راجه دهیان سنگھ را
در راه دیدند لهنا سنگھ و کیهر سنگھ سندهانوالی از روی بدرگالی او را برائی اصلاح
صلاح جهانداری اندرون قلعه بردند و بر ڈیڈی گهر یالیان رسانیده بقتل آوردند[4] - ودر
خزائن و جبه خانه غارت کردند و مال و متاع را متصرف شدند - دران حال پرو بال هیرا سنگھ
پسر دهیان سنگھ که پسر خواندهٔ رنجیت سنگھ بود افسران عسکر را فهمائش داده که شاهزاده

---

[1] اجیت سنگھ - [2] تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۸ - بروایت کننگھم قتل
شیر سنگھ بتاریخ ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء روی نمود - (کننگھم هسٹری آف دی سکھس صفحه ۲۵۶) -

[3] یعنی لهنا سنگھ مجیٹھیه عم اجیت سنگھ سندهیانوالیه -

[4] تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۹ حاکم کلو و منڈی.

دلیپ سنگھ را بر تخت بنشانند و مراد زیر گردانند پس شمارا انعام واکرام داده تمامی فوج را تنخواه مضاعف خواهم ساخت۔ پس فسران افواج مہاراج با او متفق شده عہد نمودند و با جمعیت لشکر قلعه را محاصر کردند و بصدمۂ توپہای سرکوب پارۂ از پارۂ قلعه فرو ریختند و بجلادت و عجالت درون قلعه در آمده اجیت سنگھ و لہنا سنگھ و کیسٹا سنگھ از تیغ گذرانیدند و کالبدہای آن نبه کاران در میان شہر تشہیر کردند۔ فرد:۔

ہر که بدی کرد و به بد یار شد اوبه بدِ خویش گرفتار شد

انگاه باتفاق امرای نامی شاہزاده دلیپ سنگھ فرزند رنجیت سنگھ که بعمر نه سالگی بود بر تخت نشانیدند و ہیرا سنگھ را خلعت وزارت پوشیدند و بایفائی موعود در تنخواہات خود تضاعف و تزائید بدیدند مقاران آنحال بہائی گورمکھ سنگھ که سرکردۂ مجاوران امرتسر بود و مصر بیلی رام خزینه دار گوبند گڈھ به ثبوت سازش بدسگالان بقتل آوردند فقط و پیش از وقوع این واقعه شیخ غلام محی الدین زبردست خان مرزبان مظفر آباد گرفتار کرده در شہر محبوس داشت و برادرزادۂ او حسین خان را بر حکومت مظفر آباد تسلط داده تھانه دار خود در قلعۂ مظفر آباد تعیین ساخت۔ و بصدور این فتور رئیسای پہاڑ و زمینداران آن دیار بمقام بغی و عناد ایستاده دست تطاول بکشادند

۱؎ کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحه ۲۵۶ و ۲۵۷۔

۲؎ دلیپ سنگھ فرزند مہاراجه رنجیت سنگھ از بطن رانی جندان بود۔

(کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحه ۲۳۳)۔

۳؎ بروایت کننگھم مصر بیلی رام در دربار مہاراجه رسوخ عظیم داشت۔ این امر ہیرا سنگھ را بسیار ناگوار بود و از راه حسد و کینه او را قتل کنانید۔ (ایضاً صفحه ۲۵۷)۔

حاکم صوبہ کشمیر سے حرار برای سرکوبی قوم اشرار بافسری میرزا ایوب و پنڈت راجہ کاک[1] مامور ساخت۔ راجہ نجف خان و شیر احمد خان افواج خالصہ را قتل عام نمودہ میرزا ایوب در کاغان محبوس داشتند۔ و افسران افواج راموی سرتراشیدہ و ختنہ کردہ بینی و گوش بریدہ در پیش ناظم صوبہ فرستادند و اطراف کامراج را تاخت و تاراج نمودند۔ و در قصبہ سوپور عمارات شہر را آتش دادہ اہل ہنود را ضرر شدید رسانیدند۔

مہاراجہ شیر سنگہ را با صغای این ماجرا آتش غضب بجوش آمدہ ناظم صوبہ را چہار لک روپیہ مصادرہ نمودہ شیخ امام دین[2] و سردار کشن سنگہ با جمعیت چہار ہزار سپاہ از راہ پونچہ و سردار گلاب سنگہ پوہ وندی مع چہار ہزار سپاہ براہ ہزارہ برائی تدارک متمردان مامور ساخت۔ وقتیکہ شیخ امام دین در پونچہ رسید گشتگی تخت لاہور و قتل شیر سنگہ بوقوع آمد و شیخ امام دین افسردہ و دلخستہ در شہر رسید و بغیر مصالحہ چارۂ دیگر نہ سنجید۔ پس زبردست خان را بنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ کردہ و خلعت پوشیدہ پیش ہا داد و کیلن او زوجۂ رحمت اللہ خان و رعقد نکاح خود در آورد و با قبیلۂ بمبو ہا رابطہ کلی بہم رسانیدہ شور و غوغای مردم بمبو رفع ساخت۔ قصۂ آن در حصۂ اول[3] مشروح ست۔

---

[1] پنڈت راجہ کاک در فرزند پنڈت بیربل در بود۔ در عہد مہاراجہ گلاب سنگہ رتبہ پیشکاری داشت۔ بعد ازاں بر محکمہ داغشال فائز گشتہ شہرت عظیم حاصل کرد۔ پنڈت راجہ کاک در شاعری ہم بود و فرخ تخلص میکرد۔ راجہ کاک در ۱۸۰۶ء متولد گشتہ در ۱۸۶۶ء وفات یافت۔ (تاریخ اقوام کشمیر جلد اول صفحہ ۹۴)

[2] شیخ امام الدین پسر شیخ غلام محی الدین متوفی ۱۲۶۲ھ۔

[3] صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

در سنہ ۱۲۶۱ھ[1] حادثہ وبا ظہور یافتہ تا دو سہ ماہ جمعی کثیر بوادی عدم شتافت
ہمدرین سال سنگان خالصہ صمد بابائے چھچھ پل بتہمت گاوکشی ماخوذ کردہ مع عیال و اطفال
ہفدہ کس در سرگین گاو سوختند[2] - فقط -

چون ہیرا سنگھ در اجرای قوانین سلطنت پرداخت پنڈت جلا[3] از طرف خود
مختار کار و صاحب اعتبار نمودہ وی از روی سفاہت با جمیع اعیان بدسلوکی و دلخراشی
میکرد - و مہارانی[4] از افعال و اطوار وزیر و امیر دلگیر شدہ برادر خود جواہر سنگھ را
اختیار و اعتلا بخشید وی اعیان و ارکان دولت را سخن کردن نمیداد - ہیرا سنگھ بصلاح
پنڈت جلا جواہر سنگھ را مغلول کردہ محبوس داشت - و مہارانی ازین سخن رنجیدہ شدہ
پنہانی بطرف راجہ سوچیت سنگھ[5] پیغام فرستاد کہ ہیرا سنگھ وزیر جوان است و پنڈت
جلا امیر شیطان و مہاراجہ طفل ناتوان از دست آنہا تمشیت امور ملکداری اصلا متصور
نیست و ایشان بعجالت تمام بیایند و مسند وزارت را رونق بخشند - سوچیت سنگھ
را با ہیرا سنگھ سابقہ معاندت جبلی بود بنابران برای تبدیل وکمال تعجیل بر ساحل دریای
راوی رسید و فوج شائستہ خود را آنجا گذاشتہ خود ہمراہ یکصد سپاہ از دریا

---

[1] مطابق ۱۸۴۵ء - [2] وجیز التواریخ بحوالہ کشمیر جلد دوم صفحہ ۷۴۵ - نزدی نگران این سانحہ فاجعہ بھولا ناتھ تھانیدار بود - [3] پنڈت جلا از برہمنان شہر جموں بود - بنا بر مرشدی خانوادہ راجگان جموں مخصوصاً اتالیقی پسر راجہ دھیان سنگھ شہرت و رسوخ عظیم حاصل کرد - در حکومت راجہ دلیپ سنگھ فرزند مہاراجہ رنجیت سنگھ اقتدارش بپایہ رسید کہ راجہ ہیرا سنگھ ہیچ امر بدون رای او طی نمی کرد و بالآخر ہمی پنڈت جلہ در ماہ دسمبر ۱۸۴۴ء سبب ہلاکت خود و راجہ ہیرا سنگھ شد (ملخص از کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۶۵ و ۲۶۶) - [4] مقصود از ملکہ "جندان" بیوہ مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است - [5] عم ہیرا سنگھ -

عبور کردہ در مقبرۂ شیخ اسماعیل قیام ساخت و خیال محال بخاطر آورد کہ افسران افواج خالصہ پیشوائی کردہ مرا باعزاز و اکرام خواہند برد۔

چوں ہیرا سنگھ از قدوم میمنت لزوم عم[1] بزرگوار خود خبر شنید افسران افواج را بزیر پا غلطید بعجز و لابہ بیان ساخت کہ راجہ سوچیت سنگھ برائے کشتن من از جموں آمدہ است اگر ایشاں در معاونت و معاضدت من ہمت خواہند کرد ہر یک سپاہی را یک یک اشرفی طلا انعام خواہم بخشید۔ پس لشکریاں بطمع زر با او متفق شدہ فردا در مقبرۂ شیخ باستقبال راجہ سوچیت سنگھ مسارعت نمودند و در یک دم سر آں محتشم زیر قدم فدا کردند و معاونان و ہمراہیان او در ملک عدم فرستادند[2]۔ ہیرا سنگھ بوقوع ایں فتح نمایاں ہر یک سپاہ را یک یک اشرفی از خزینۂ شاہی انعام بخشید کہ تعداد آں از ہشتاد ہزار افزون شد۔ بعد ایں واقعہ سردار عطر سنگھ سندانوالیہ ہنگام قتل شیر سنگھ نزد انگریز بہادر پناہ گزین شدہ بود بخیال استحصال التیۂ وزارت رخت معاودت بر بستہ در مقام نرن تارن نزد باوا بیر سنگھ کہ فقیر روشن دل بود قیام ساخت۔ و باوا بیر سنگھ را الحاح و ابرام نمود کہ مرا بر مسند وزارت بنشانند۔ باوا بیر سنگھ بجانب افسران فوج کہ منقاد او بودند تحریر ساخت کہ سردار عطر سنگھ را معاونت و معاضدت نمایند و بر کرسی وزارت بنشانند کہ پادشاہ سکھ را وزیر ہم سکھ باید بود۔

باستماع ایں خبر ہیرا سنگھ را زیر و زبر شدہ سرگروہاں افواج را زر پاشی

[1] یعنی از سوچیت سنگھ۔ [2] بقول سید محمد لطیف ایں محاربہ بمقام "میاں وڈر" از حوالی لاہور واقع شد۔ (لاہور آرکی ٹیکچر اینڈ اینٹی کوٹی ص ۸۰ مصنفہ سید محمد لطیف)

کرده بر آن آورد که فردا بمقام نرن تار رفته باوا بیر سنگه را با جمیع مجاوران
بتخانه و سردار عطر سنگه مع توابع و لواحق خود بشلک توپها در چاه عدم انداختند.
و در سنه ۱۲۶۰ھ [1] جواهر سنگه خالوی [2] دلیپ سنگه که در بند زندان اسیر بود
با افسران عسکر با عطای سیم و زر سازش کرده بوثوق ایمان پیمان ساخت که هرگاه
هیرا سنگه و پنڈت جلا را از میان بردارند و مرا بر منصب وزارت مستقل دارند لشکر
شاهی هر یک سپاه را یک یک گلوبند زرین بقیمت یک یک صد روپیه عطا خواهم ساخت
عسکریان سنگان بطمع زر مانند جگر افروخته شده هیرا سنگه را پیغام فرستادند که اگر
بازوی پنڈت جلا بدست ما ندهد از جان خود دست بشوید. هیرا سنگه بنا بر
غیرت جبلی دست پنڈت جلا بدست مخالفان دادن نتوانست. موجب آن لشکریان
آلا آتش قهر بجوش آمده بر قتل وزیر مستعد شدند و از چهاونی [3] ها خروج کردند. چون
هیرا سنگه اصلاح این امر خطیر بوجهی کردن نتوانست با جمعی از معاونان خود بجانب
جموں گریخته رفت. چون بر لب دریای راوی رسید مخالفان در عقب و تا شش
میل تعاقب کردند چون تلاقی فریقین روی داد بمقابله پیوستند. و در ازدحام فوج
هیرا سنگه [4] و پنڈت جلا و سوهن سنگه پسر گلاب سنگه با جمیع متعلقان خود مقتول
شدند. جواهر سنگه بر منصب وزارت عروج یافته یک لک گلوبند زرین به قیمت
یک صد روپیه به لشکر مظفر بخشید. خزینهٔ شاهی خالی شد. و بعد وقوع این واقعه

---

[1] مطابق ۱۸۴۴ء۔ [2] دریاد رانی جنداں۔ [3] چهاونی بهندی عسکرگاه۔ [4] قتل پنڈت جلا و هیرا سنگه هر دو بتاریخ ۲۱ دسمبر ۱۸۴۴ء واقع شد۔ (گرفته از هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۶۶)۔

از دربار لاہور لشکر مغرور برائی گرفتار کردن جواہر سنگھ برادر ہیرا سنگھ و ضبطی مال و دولت و جاگیرات راجہ دہیان سنگھ و راجہ سوچیت سنگھ با فسری لعل سنگھ و جرنیل میوا سنگھ و الوطویلہ و کور صاحب بطرف جموں دستوری یافت چون لشکر جرّار از چار سو بر ملک جموں یورش آوردہ چند گاہ آتش ہیجا در چند جا مشتعل بود۔

عاقبت راجہ گلاب سنگھ افواج خالصہ را باستمالت مدارا زرپاشی کردہ با خود متحد و متعہد ساخت و خود را بدست ایشان سپردہ بطرف لاہور نہضت فرمود و در آنجا چند گاہ نظربند شد چون افواج شاہی بعضی اعیان دربار مددگار او بودند دست استیلای مخالفان بر سر او نرسید۔ عاقبت بحسن تدبیر و حمایت تقدیر بجانب جموں رجعت نمود۔

وہمدران ایّام پشورا سنگھ[1] پسر رنجیت سنگھ بدعوی وراثت در حدود سیالکوٹ شورش برداشت و در آنجا افواج راجہ گلاب سنگھ او را بجبر و قہر دفع کردہ در قلعۂ اٹھک پناہ یافت و در ملک ہزارہ غارت کردہ رایت تغلّب افراشت۔ از دربار لاہور چتر سنگھ و فتح خان[2] با لشکر فراوان بمدافعت او مامور شد و پشورا سنگھ در قلعۂ اٹھک محصور ماند۔ ایّام محاصرہ بطول انجامید آخر پشورا سنگھ بنام افسران عسکر خالصہ بہر جا خطہا فرستاد کہ این ضعیف پسر رنجیت سنگھ وارث ملک و تخت و دیہیم است ایشان نمک خوار پدر من بودہ اند و بکلام دلیل قبیل من مستعد شدہ اند۔ با صغای این اخبار لشکر خالصہ محاربات او باز ماندہ بلکہ دربار لاہور را برائی دادن حصّۂ وراثت او مدعی شدند۔ جواہر سنگھ درین امر خطیر دلگیر و در ماندہ فرو ماندہ عاقبت باتّفاق اعیان دربار پشورا سنگھ را وثیقہ

---

[1] یکے از فرزندان مہاراجہ رنجیت سنگھ است کہ بوقت تسخیر پشاور پیدا شدہ و باین مناسبت بنام پشورا سنگھ موسوم شد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۵۸)۔ [2] فتح خان ٹوانہ۔

جاگیر یک لک روپیہ فرستادند و آں کوتہ اندیش بامید حصول جاگیر خویش دروازۂ قلعہ مفتوح ساختہ افواج خالصہ مسلح و صفا داخل قلعہ شدند۔ ازانجا کہ جواہر سنگھ را در شایعت پشوراسنگھ مراغب نبود بنابراں بنام فتح اللہ خان دار اٹھک پیغام فرستاد کہ پشوراسنگھ را بہر نوع کہ داند کار او را ختنام رساند۔ فتح اللہ خان کہ از جان نثاران وزیر بود در حالت بیخبری پشوراسنگھ را از تیغ گذرانید و از دربار لاہور بصلۂ این خدمت بر نظامت ہزارہ مسلط گشت۔ چوں خبر قتل پشوراسنگھ بسمع افواج خالصہ رسید ہمہ ہا بر قتل جواہر سنگھ مستعد شدند و مہارانی را پیغام فرستادند کہ اگر بازوی جواہر سنگھ بدست ما نہ سپارد زمین لاہور از خون سرکشان رنگین گردد۔ مہارانی دریں امر مجبور شدہ از مداہنت و مراقبت درگذشت و فردا بمرافقت دلیپ سنگھ و جواہر سنگھ بر ہودج فیل سوار شدہ درمیان لشکر نہضت ساخت خیال داشت کہ افسران عسکر را باستمالت و مباسطت دلاسا نمودہ از قتل جواہر سنگھ باز دارد۔ چوں مہارانی درمیان عسکر رسید لشکریان مہارانی و دلیپ سنگھ را از ہودج برداشتہ درمیان خیمہ در آوردند۔ و جواہر سنگھ را بر ہودج فیل قتل کردند[2] رانی و راجہ محروم و مایوس در حیرت و افسوس فرو ماندند۔ فقط۔

چوں در سلطنت لاہور ہمچنیں فساد و عناد راہ یافت عسکر سنگان خالصہ تقریباً یک لک سپاہ جرار خونخوار بود ہمہ ہا خودسر شدند و خیال متابعت کسے بخاطر نیاوردند و در ملک خود در نطاول و تاراج و خونریزی مبادرت نمودند۔ پس اعیان و ارکان سلطنت

---

[1] بروایت کننگھم (ص ۲۷۰) قتل پشوراسنگھ ما بین ماہ اگست و ستمبر ۱۸۴۵ء واقع شد۔

[2] جواہر سنگھ بتاریخ ۲۱ ماہ ستمبر ۱۸۴۵ء مقتول شد۔ (ایضاً صفحہ ۲۷۱)۔

درین امر ستوه آمده کنکاش کردند که این فوج خونخوار و جرّار را بغیر سرکار انگریزی هیچ کسی
سرکوبی نتوانند ساخت بنابران ارکان سلطنت از مآل کار نیندیشیده تمامی افواج را
فهمائش دادند که شما را در عهد رنجیت سنگه فی نفر همگی شش روپیه تنخواه بود اکنون فی نفر
دوازده روپیه از خزانه عامره مقرر دارند و بر جلادت و شجاعت شما افسوس است[1] که گورنمنٹ
انگریزی را بر ممالک محروسه سرکار لاهور اندازهٔ تصرف دارد چنانچه دیروز تا قصبهٔ
موران[2] را قبضه کرده آینده خیال پیش قدمی می کنند اگر این آفت عظمی از دست شما
رفع نگردد عنقریب زوال سلطنت خواهد شد. افواج خالصه از بادهٔ غرور مخمور بود به تحریک و
تحریص آنها از چهاونی ها بر آمده بمقام میان میر لام[3] بستند و بر جنگ گورنمنٹ انگریزی
مستعد شدند۔

تسلط یافتن شاهان برطانیه بر ممالک قلمرو هندوستان و پنجاب و کشمیر

در سنه ۱۳۰۰ء خاصیت سنگ جاذبهٔ آهن[4] با ضمیر حکمای فرنگ انکشاف گشته و به نیروی
آن مخترع آله قطب نما شدند و به رهنمونی آن در سیاحت بحر محیط باطراف و جهات بعید در
جهاز رانی مبادرت نمودند۔

حکومت اهل پرتگیز

اوّلاً در سنه ۱۴۹۸ء ۲۲ ماه مئی واسکو ڈیگاما از ساکنان پرتگیز[5] بسیل کیپ

---

[1] حکومت ـ [2] موران در ریاست نابهه ـ برائے قضیهٔ موران رجوع کنید به کننگهم
هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۶۲ ـ [3] "لام" لفظ هندی بمعنے جنگ ـ [4] برائے
تحقیق دریافت سنگ آهن ربا رجوع کنید به تاریخ حسن جلد اوّل حاشیه ۵۳، صفحه ۲۹ ـ
[5] صحیح :- "پرتگال" در یورپ جنوبی ـ

خوش امید[1] عزیمت ہندوستان نمودہ بقصد محنت شاقہ ابتلای مسافت بحر محیط کردہ بمقام
کالی کٹ نزول یافت و تحقیق و تفتیش حالات این طرف کردہ بعد دو سال و دو ماہ بملک خود
بازگشت رسید پس بہ رہنمونی او تاجران ملک پرتگیز بجانب ملک ہند ابواب تجارت مفتوح
داشتند و اکثر جاہا کوٹھی ہا انداختند بعضے مقامات ہندوستان در قبضۂ حکومت در آوردند
پس برای انتظام امورات ملکی و مالی از طرف شاہ پرتگیز وبسرای[2] مقرر گشتند در توسیع
حکومت و توفیر تجارت نہایت کوشیدند۔ عاقبت بسنہ ۱۵۶۱ء (سنہ ۹۶۶ھ) حکومت
آنہا را تنزل پدید آمدہ از قلمرو ہند بدر شدند[3]۔

حکومت اہل ڈچ

در ۱۵۹۴ء شخصے از ساکنان ملک ڈچ ہوٹ مین[4] نام کہ بزبان ہندی خوب
ماہر بود بطور تجارت در ملک ہند رسید۔ در ین جا محرمیت کلی بہم رسانیدہ رجعت نمود
و بہ تحریک و ترغیب او تاجران ملک ڈچ آمد و رفت خود در ہند جاری کردہ ممالک بسیار
در قبضۂ اقتدار در آوردند۔ و در ۱۶۵۶ء اہل انگریز بہ مخالفت و منازعت آنہا مبادرت

---

[1] بزبان انگلیسی Cape of the Good Hope

[2] وائسرائے لفظ انگلیسی بمعنے نایب السلطنۃ۔

[3] صحیح این است کہ اخراج پرتگالیان از ہند بالکلیہ نشدہ است بلکہ تاحال سہ مقامات
یکے گوا و دوم دمن و سیوم جزیرۂ دیو در تحت تصرف این قوم بالترتیب مشتمل بر رقبہ جات
۱۳۰۱، ۱۴۹، ۲۰ مربع میل است۔
(دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۳۳۶)۔

[4] Cornelius Houtman

نمودہ جزیرۂ لنکا وملاکاس[1] وغیرہ از تصرف آنہا بدر کشیدند ودرین اثنا معاندان قدیمی اہل ہرنگیز صاحبان انگریز رسیدند بعضی اطراف مثل سیرام[2] پور وٹرنیکوبار کہ در تحت اہل ڈچ باقی ماندہ بود خرید کردہ قبضہ[3] نمودند ونام ونشان اہل ہرنگیز در ملک ہند نگذاشتند۔

حکومتِ اہل فرانس

در سنہ ۱۶۰۴ء اہل فرانس آمد ورفت خود در ہند شروع نمودند ودر سنہ ۱۶۶۴ء کالبرٹ صاحب در ملک سورت فرنچ[4] کمپنی قائم ساخت رفتہ رفتہ علاقہ جات بسیار از حاکمان ہندوستان خرید کردہ توسیع ملک وترقی حکومت خود بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند ودر فرقۂ آنہا بہا دران نامی وعہدہ داران گرامی ہمچنان عالی حوصلہ بودند کہ در جنود انگریزان مثل آنہا یافتہ نمی شود وپانڈی چیری وچند نگر وکریکل وماہی اضلاع نظام وغیرہ در قبضۂ حکومت فرنچ کمپنی داخل شدند[5]۔ دران اثنا نیر اقبال دولت برطانیہ طلوع نمودہ ممالک مقبوضۂ آنہا فتح کردند ودر سنہ ۱۷۶۹ء[6] حکومت فرنچ

---

[1] در اصل نسخہ "بلاکاسی" مذکور است۔ [2] نزد کلکتہ (بنگال)۔ [3] انگلیسیان شہر سیرامپور وٹرنیکوبار را از ولندیزیان در سنہ ۱۸۴۵ء خرید نمودند (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۳۳۷)۔ [4] انڈین ایمپائر صفحہ ۴۳۵ مصنفہ سر ڈبلیو۔ ڈبلیو ہنٹر۔ بقول ہنٹر قیام "فرنچ کمپنی" در سنہ ۱۶۶۴ء بار پنجم بود۔ [5] ہنٹر تعداد این مقبوضات پنج عدد نوشتہ است کہ رقبۂ آنہا ۲۰۳ مربع میل می باشد (ایضاً صفحہ ۴۳۶)۔ [6] بقول ہنٹر آخری منسوخی کمپنی مزبور یازدہ سال بعد ازین در سنہ ۱۷۹۰ء بقرار داد مجلس ملی واقع شد (ایضاً)۔

کمپنی از ملک ہند سر بسر برداشتہ عملداری خود قایم کردند۔

حکومت سرکار کمپنی انگریز بہادر

اولاً در ۱۶۰۰ء[1] سٹونسن[2] نام یک انگریز از ولایت آمدہ در تمامی بلاد و امصار قلمرو ہندوستان سیر و سیاحت نمودہ تحقیق حالات جزو و کل کردہ رجعت فرمود پس مردمان انگلستان را باستماع محاسن ہندوستان شوق و حیات افزودہ بنابران بعضی کسان از ملکۂ خود الزبتھ مراسلات محبت آمود در بارۂ استحکام و ارتسام سلسلۂ محبت و اخلاص بنام اکبر شاہ نوشتہ گرفتند و بجانب ہند نہضت کردند اکبر شاہ بہ نسبت آنہا لوازمات خاطر خواہ بجا آوردہ تا کہ فیما بین سلطنتین رابطۂ محبت و استیناس استحکام و ارتسام پذیرفت۔

و بعد از آن مدہ رفت انگریزان بطور تجارت در ملک ہند معمول شد چراغ تجارت فروغ یافت۔ اوایل ۱۶۰۰ء چند شخص سوداگر باہم اتفاق کردہ برای تجارت ہند چہار جہاز مقرر کردند و از ملکہ الزبتھ کہ در آن ایام فرمان روای انگلستان بود اجازت خواستند ملکہ مذکورہ آنہا را کمپنی تجارت ہند شرقی[3] خطاب بخشید و شرایط عہود باہمدیگر مضبوط کردہ مرخص فرمود و در ملک خود اشتہار داد کہ بغیر کمپنی مذکور ہیچ کسے از تاجران انگلستان تا عرصہ پانزدہ سال بجانب ہندوستان مسابقت نہ نماید۔

---

[1] صحیح ۱۵۷۹ء - (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۲۷)۔ [2] صحیح سٹیفنس اولین سیاح معتمد مشرق زمین است کہ از قوم انگلیسیان بہند سفر نمود۔ این مرد در نیو کالج آکسفورڈ تعلیم حاصل نمودہ منتظم جسویٹ کالج (مدرسۂ عیسوی) شد۔ در ۱۵۷۹ء بطرف ہند مسافرت نمودہ شہرت عظیم حاصل کرد (ایضاً صفحہ ۲۲۷)۔ [3] بقول ولیم ہنٹر تشکیل کمپنی جدید بتاریخ ۳۱ دسمبر ۱۶۰۰ء بعمل آمد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۲۸)۔

تاجران مذکور تا انقضای میعاد در قلمرو ہند ترویج تجارت و ترقی شوکت نمودہ بشرائط قدیمہ جدیدہ آمد و رفت خود ہا بدستور سلوک داشتند۔

و در سنہ ۱۶۱۲ء باجازت جہانگیر پادشاہ بمقام سورت و احمد آباد و کھمبایت وسواحل کارومنڈل کوٹھی ہا انداختند و ترقی تجارات بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند۔ و در سنہ ۱۶۴۰ء در شہر مدراس باجازت راجہ آنجا کوٹھی سنٹ جارج[1] بطور قلعہ بنا کردند۔ و نیز بتجویز شاہ جہان در ملک بنگالہ کوٹھی عجیب افراختند۔ دراں زمان حاطۂ بمبئی در قبضۂ اہل پرتگیز بود چوں شاہزادہ چارلس ثانی دختر شاہ پرتگیز در عقد ازدواج خود در آورد شاہ پرتگیز حاطۂ بمبئی عوض جہیز دختر[2] بہ چارلس ثانی بخشید و بتقریب آں صاحبان کمپنی حاطۂ بمبئی را متصرف شدند[3]۔ و در عہد عظیم الشان[4] سنہ ۱۶۸۸ء کلکتہ و سوتانٹی و گوبند پور

[1] قلعہ سینٹ جیوارج و حالا مدراس از تعمیر فرانسیس ڈے است۔ در سنہ ۱۶۵۳ء اہمیتے بزرگ حاصل نمودہ یکے از بنادر ممالک شرقیہ گشت۔ اہمیت تمام درجادا از بنائش معدوم شد۔ مدراس یا مدراس پٹم ۲۳۰ میل جنوب سری پٹم است کہ قبل از وجود اول الذکر اہمیتے بزرگ داشت (ہسٹری آف دی برٹش انڈیا انڈر دی کمپنی اینڈ کراؤن صفحہ ۳۷ و ۳۸ مصنفہ پی۔ ای۔ رابرٹس صاحب)۔ [2] کیتھرائن براگانزا۔ [3] اگرچہ عروسی چارلس ثانی با شہزادی کیتھرائن دختر شاہ پرتگال، در سنہ ۱۶۶۰ء منعقد شد و شہر بمبئی از طرف آخر الذکر در جہیز دختر خود بہ شاہ چارلس دادہ شد۔ لے انتقال بمبئی بہ نوشہ قبل از سنہ ۱۶۶۵ء واقع نگشت۔ چارلس حاطۂ بمبئی را سال بقبضۂ خود داشتہ بردہ پونڈ سالیانہ حوالہ ایسٹ انڈیا کمپنی کرد۔ (انڈین امپائر صفحہ ۴۳۳)۔ [4] عظیم الشان پسر دوم بہادر شاہ بادشاہ دہلی بود۔ در عہد اورنگ زیب عالمگیر ناظم بنگال شدہ شہر پٹنہ را دار السلطنت خود

خرید کردہ قبضہ نمودند۔ و در سنہ ۱۶۹۸ء از پیشگاہ شاہ انگلینڈ کمپنی دوم[1] مقرر شدہ آنہا در ہند آمدہ تجارت و حکومت را ترقی بخشیدند۔ و در سنہ ۱۷۰۸ء باجازت ولیم سوم ہر دو کمپنی باہم ملحق[2] ساختہ کمپنی متحد نام کردند۔ و در عہد فرخ سیر[3] سنہ ۱۷۱۴ء بتقریبی کہ در ذکر فرخ سیر گفتہ شد عنایت و حمایت بسیار بحال کمپنی عاید گشتہ کہ باجازت اوسی و ہفت ضلع خرید کردہ بمقام کلکتہ قلعہ ولیم فورٹ باستحکام تمام بنیاد نہادند۔ و دران ایام رئیسان ہندوستان را باہمدیگر منازعت و مخالفت ہمی بود از صاحبان کمپنی ہر کسی استعانت و استمداد می نمود موجب آن کمپنی ذر نگہداشت فوج متوجہ شدہ جمعیت افواج بہم رسانید۔ واندران زمان بر ساحل کارومنڈل[4] کمپنی اہل فرانس باستقلال بود و بموجب تقدیر بر شاہ فرانس و انگلستان با ہمدیگر ولایت متنازع شدند و درین حال کمپنی فرانس مخالفان کمپنی متحد را امداد و اعانت میکردند۔

ساخت و نامش عظیم آباد نہاد۔ در سنہ ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۲ء بعد وفات خود برائے سلطنت برخاست۔ ولے برادر کلانش جہاندار شاہ با دو برادر خود متفق شدہ ہشتم ماہ صفر سنہ ۱۱۲۴ھ عظیم الشان را از میان برداشت (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۲)۔

[1] بقول ہنٹر این کمپنی جدید چنان قوی شدہ بود کہ بمقابلۂ او کمپنی قدیم یعنی ایسٹ انڈیا از دہ آراء در مجلس ملی ناکام شد۔ راس المال این کمپنی دو ملیون سٹرلنگ ریسیڈ بود۔ بالآخر از مساعئی لارڈ گاڈلفن در سنہ ۱۷۰۸ء ہر دو جدید و قدیم کمپنی دوبارہ یک شدہ رونق دہندۂ ایسٹ انڈیا کمپنی شدند۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۲۸)۔

[2] این الحاق بمساعئی لارڈ گاڈلفن چنانکہ در حاشیۂ سابق مذکور شد بعمل آمد (ایضاً صفحہ مزبور)

[3] ۱۷۱۲ء تا ۱۷۱۹ء ۔ [4] نزد مدراس۔

چنانچہ اہل فرانس خواستہ بودند کہ مظفر جنگ[1] پسر نظام الملک[2] را حاکم دکھن خواہند ساخت و اہل انگلستان میخواستند کہ ناصر جنگ[3] پسر دوم نظام الملک را بر صوبہ داری مستقل دارند۔ و محمد علی[4] نواب را کرناٹک خواہند داد از ین و میان ہر دو کمپنی محاربہ و مقاتلہ[5] بوقوع آمدہ اہل فرانس ہزیمت خوردہ مفرور شدند۔ و اہل انگلستان علاقہ جات منفرقۂ آنہا را در مدراس و غیرہ متصرف شدند و طاقت ثروت بہم رسانیدند۔ و در سنہ ۱۷۵۶ء[6]

---

[1] نواب ہدایت محی الدین خان المعروف بہ مظفر جنگ نواسۂ نظام الملک آصف جاہ بود نام پدرش منوصل خان است۔ مدتے حاکم بیجاپور بود۔ بعد وفات جد خود نظام الملک باراذۂ تسخیر مملکت نظام دکن بخیال خود ناصر جنگ بجنگ آمد بحیت فرانسیان ہم معاون او گشتند چنانچہ در سنہ ۱۷۴۹ء برارکاٹ حملہ آوردہ حاکم آنجا نواب انور الدین را قتل نمود مظفر جنگ بعد از سلطنت دو ماہ از دست ہمت خان بند وقچی کہ قبل ازین ناصر جنگ را در سنہ ۱۷۵۰ء قتل کردہ بود مقتول شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۱۹)۔

[2] نظام الملک آصف جاہ متوفی سنہ ۱۷۴۸ء۔ [3] صحیح "ناصر جنگ" خال نواب مظفر جنگ متوفی سنہ ۱۷۵۰ء۔ [4] محمد علی خان المعروف بہ والا جاہ نواب کرناٹک پسر نواب انور الدین خان بود۔ بعد فوت پدرش نواب ناصر جنگ در سنہ ۱۷۵۰ء او را نواب کرناٹک تسلیم کردہ باعانت انگلیسیان تخت نشین شد۔ بعمر ۷۸ سال بتاریخ ۱۳ اکتوبر سنہ ۱۷۹۵ء فوت شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۹۷)۔ [5] برائے تفصیل محاربات فیمابین انگلیسیان و فرانسیان رجوع کنید بہ ہسٹری آف برٹش انڈیا از ڈی کمپنی اینڈ ڈی کراؤن از صفحہ ۱۰۷ تا ۱۱۱۔ [6] سنہ ۱۷۵۶ء اولین سال تخت نشینی سراج الدولہ است۔ درین وقت سراج الدولہ ہجدہ سالہ بود (انڈین امپائر صفحہ ۴۴۸)۔

سراج الدولہ ناظم بنگالہ بمحاربت انگریزان لشکر کشیدہ قلعہ فورٹ ولیم را قبضہ کردہ مال تجارت آنجا تمام بغارت برد۔ صاحبان انگریز کشتی ہا سوار شدہ مفرور شدند و از افسران فوج انگریزی یکصد و چہل و شش نفر بدست نواب اسیر شدہ در محل مضیق محبوس گشتند فرداہمگی بیست و سہ نفر از آں مہلکہ زندہ برآمدند[۱]۔ چوں خبر ایں واقعہ بمدراس رسید از آنجا کرنیل کلائیو با فوج گران یورش آوردہ مخالفان را قلع و قمع کردہ قلعہ مفتوح ساخت۔ پس مخالفان سراج الدولہ با کرنیل کلائیو متفق شدہ در میدان پلاسی[۲] بجنگ پیوستند۔ سراج الدولہ مہزوم شدہ در مقام راج محل بقتل رسید[۳]۔ و میر جعفر[۴] بر حکومت بنگالہ استقلال یافت بعد چندگاہ میر جعفر معزول کردہ بجائے او میر قاسم را مسند ارجنشیدند۔ و میر قاسم رشتۂ معاہدہ گسستہ حقوق تجارت کمپنی ضبط نمود و آتش فساد مشتعل گشت بعد سہ تیہ ضرب شدید بمیر قاسم کہ داماد میر جعفر بود

---

[۱] نزد محققین صحیح این است کہ واقعۂ "منفذ تاریک" (Black hole) مطلقاً بوجود نیامدہ و آنکہ حسن نوشتہ است مبنی بر روایات مورخین متعصبین انگلیسی است کہ ہندیاں را در انظار عالم اسفل ترین از حیوانات مصور کردہ اند۔ غلام حسین سلیم مصنف ریاض السلاطین (تصنیف ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ع) با وجود توصیف انگلیسیاں و تنقیص سراج الدولہ از ذکر سانحۂ مزبور کلیتہً خاموشی اختیار کردہ است۔

[۲] صحیح :- "پلاسی" ہفتاد میل بطرف شمال از کلکتہ۔ [۳] بروایت غلام حسین سلیم قتل سراج الدولہ در آخر ماہ شوال ۱۱۷۰ھ واقع شد" (ریاض السلاطین صفحہ ۳۷۴) برائے احوال مزید سراج الدولہ رجوع کنید بصفحات ۶۳۷ و ۶۳۸ از ہمیں جلد ۔ [۴] جعفر علی خان کہ در تاریخ بہ میر جعفر مشہور است بعد از وفات نواب سراج الدولہ در ماہ شوال ۱۱۷۰ھ مطابق ۱۷۵۷ء از مدد انگلیسیاں بر تخت بنگال نشست۔

معزول شدہ بجائی او میر جعفر بدستور استقلال یافت۔ و در ۱۷۶۵ء[1] میر قاسم از شجاع الدولہ[2] و شاہ عالم ثانی معین مددگار شدہ در مقابلت انگریز لوائی محاربت افراختند۔ چوں صاحبان انگریز غالب آمدند الہ آباد و لکھنؤ از شجاع الدولہ گرفتند صوبہ بہار و بنگالہ و اڑیسہ از شاہ عالم نزع کردند۔ شجاع الدولہ اخراجات جنگ ادا کردہ بر ممالک خود باز قابض شد۔ و شاہ عالم ہر سہ صوبہ[3] صاحبان انگریز بخشیدہ ہمگی صوبہ دہلی را قابض ماند۔ دراں زمان سلطنت برطانیہ در ہند قایم گشت۔ چوں پادشاہ انگلینڈ دانست کہ کمپنی ممالک بسیار از قلمرو ہند مفتوح ساخت از محفل پالیمنٹ باجماع جمیع امراء و وزراء و شرفا بدینگونہ تجویز قرار یافت۔ یکی آنکہ صاحبان کمپنی در امور داد

---

[1] صحیح: "۱۷۶۴ء" است۔ ایں محاربہ در تاریخ بنام بکسر مشہور است و بتاریخ ۲۳ اکتوبر ۱۷۶۴ء مابین افواج انگلیسی و افواج اتحادیاں میر قاسم رو داد۔ بقول آنہ از طرف انگلیساں میجر منرو کماندار بود کہ ما بعد بہ سر کٹر مشہور گشت۔ دریں جنگ از ہندیاں دو ہزار و از انگلیسیاں ۸۴۷ افراد طعمۂ اجل شدند (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۵۰۰)۔ [2] نواب شجاع الدولہ فرزند نواب منصور علی خان صفدر جنگ ملقب جلال الدین حیدر در ۱۷۳۲ھ متولد گشت۔ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ھ در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بتاریخ ۲۹ ماہ جنوری ۱۷۷۵ء فوت شدہ در گلاب باڑی فیض آباد مدفون شد۔ "رفت نواب شجاع الدولہ" تاریخ است (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۴) برائے مزید احوال شجاع الدولہ نیز رجوع کنید بہ عماد السعادت مصنفہ میر سید غلام علی خان میر منشی حیان بیلی۔ [3] انگلیسیاں در عوض ایں صوبہ جات ادائیگی ۲۶،۰۰۰۰۰ روپیہ سالیانہ بشاہ عالم وعدہ نمودند (ایضاً صفحہ ۵۰۳)۔

جنگ و انتظام معاملات ملکی و مالی اوّلاً از محکمۂ وزرائی دولت انگلستان مجاز شوند پس در نفاذ آں پردازند۔ دوّم آنکہ از جانب بادشاہ سوپریم کورٹ یعنے عدالت در حکومت آنہا شامل باشد۔ سیوم آنکہ در مملکت ہندوستان از طرف سرکار انگلستان ہمیشہ گورنر جنرل مستقل ماند ہمراہ او کونسل علیحدہ مقرر باشد۔ پس حسب منشاء پارلیمنٹ صاحبان کمپنی منظوری دفعات نوشتہ دادند اولاً۔

وارن ہسٹنگز[1] در ۱۷۷۴ء وسیرائی ہند مقرر شدہ نظام الملک نواب دکہن برائی حمایت خود ضلع گنٹور و بعضی ضلاع شمالی بصاحبان کمپنی پیشتر دادہ بود اکنون نواب حیدر علی اضلاع مذکور و باریاست میسور شامل کردہ آتش فساد مشتعل گشت۔ وسیرائی ہند نواب حیدر علی[2] را شکست دادہ مرہٹیان را قتل عام نمود۔ و ریاست میسور مع اضلاع مذکور ضبط کرد و از آصف الدولہ[3] ملک بنارس خرید ساخت۔

---

[1] از ۱۷۷۴ء تا ۱۷۸۵ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا سمتھ از صفحہ ۵۱۰ تا ۵۲۰۔

[2] حیدر علی فرزند فتح محمد خان است۔ بقول بر دفور محب الحسن اسلافش از قریش اند در اواخر قرن شانزدہم میلادی وارد ہند (جنوبی) شدند۔ حیدر علی در ۱۷۲۱ء متولد شد۔ اُمی محض بود ولے در زیرکی و ذہانت عدیم المثال بود۔ بعمر ۲۷ سال منسلک عساکر میسور گشتہ بعقل خداداد و حُسن خدمات بر رتبۂ سپہ سالاری فائز گشت۔ درین وقت نن جا راج در مملکت میسور مختار کل بود۔ حیدر علی بتدریج اثر و رسوخ پیدا کرد و بالآخر در ۱۷۶۱ء بر تخت میسور قابض شد۔ مدۃ العمر بر مقاومت انگلیسیان کمربستہ ماند۔ در ۱۷۸۲ء بعمر شصت سال بعارضۂ سرطان درگذشت و بجایش پسرش سلطان طیب (ٹیپو) بر تخت نشست۔
(ہسٹری آف سلطان ٹیپو از صفحہ ۳ تا صفحہ ۲۵)۔

[3] صحیح این است کہ الحاق بنارس از راجہ چیت سنگھ پسر بلونت سنگھ در ۱۷۷۵ء بوقوع آمد۔ چیت سنگھ

لارڈ کارنوالس[1] در ۱۷۸۶ء[2] خلعت گورنری پوشید در عہد او با نواب حیدرآباد و لکھنو عہدنامۂ جدید منعقد گشت۔ و ہمراہ ٹیپو سلطان[3] بعد محاربہ و مقاتلہ صلح شد و علاقہ جات بسیار از ممالک سلطان ٹیپو و نظام الدولہ در دست کمپنی افتاد و سرنگاپاتام مفتوح شد[4] و در عہد لارڈ مذکور قانون ملکی و مالی کہ تا حال در قلمرو ہند جاری است ترویج یافت۔

لارڈ سرجان شور در ۱۷۹۲ء[5] بر مسند گورنری جلوس یافت و با رؤسای ہند صلح و صفا نمود۔

لارڈ مارنگٹن[6] در ۱۷۹۸ء گورنر جنرل مقرر شد۔ و سلطان ٹیپو بقتال و جدال[7]

---

۴۴ درسال ۱۸۱۰ء در گوالیار بحالت جلاوطنی فوت کرد۔ برائے تفصیل نگاہ کنید امپیریل گزیٹیر آف انڈیا جلد ہفتم صفحہ ۱۸۸ چاپ ۱۹۰۸ء ۔ [1] از ۱۷۸۶ء تا ۱۷۹۳ء ۔

[2] صحیح:- ۱۷۸۶ء ۔ [3] سلطان میسور از ۱۷۸۲ء تا ۱۷۹۹ء ۔

[4] آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صاحب صفحہ ۵۶۰ ۔ [5] صحیح:- ۱۷۹۳ء۔ (ایضاً صفحہ ۵۷۴)۔ [6] یعنی لارڈ ولزلی۔ [7] اما تحقیق آنست کہ ذمہ دار این قتال و جدال لارڈ ولزلی بود کہ باوجود روش مصالحت آمیز سلطان ٹیپو جنگ را مابین ہردو فریق لازم و حتمی خیال کرد۔ پروفیسر محب الحسن اثبات دارد کہ ولزلی بلا انتظار نامۂ سلطان کہ بتاریخ ۱۸ دسمبر بہ او نوشتہ شد، جنرل ہیریس را برخلاف ٹیپو سلطان آمادۂ جنگ کرد۔ سلطان بہر نوع می خواست کہ نائرۂ جنگ مابین ہردو فریق فرو شود، ولے ولزلی کہ سرشار بادۂ غرور بود مساعی سلطان را کان لم یکن انگاشتہ بہ بہانۂ سازش بینہ مابین ٹیپو سلطان و فرانسیان بتاریخ ۲۸ اپریل ۱۷۹۹ء بر مملکت وے حملہ کنانید۔ برائے تفصیل مزید بہ بینید "ہسٹری آف ٹیپو سلطان" از محب الحسن، چاپ ۱۹۵۱ء، صفحہ ۳۱۴ ۔

پیش آمده در جنگ کشته شد[1]۔ و ملک و سرنگاپاٹم در قبضۂ سرکار کمپنی[2] افتاده ملک میسور به راجۂ قدیم باز تفویض یافت[3]۔ و با نواب لکھنؤ عہدنامۂ جدید موثق گشت و از ممالک محروسۂ او چند ملک در قبضۂ سرکار کمپنی داخل شد۔ فوج انگریزی در دوابۂ شرقی برای دوام قرار یافت۔ پس سرداران مرہٹہ و سیندیہ و راگوجی دھونسلہ و راجۂ برار علم عداوت افراشتہ بمحاربت پیوستند[4]۔ گورنر جنرل غلبہ آورده راجہای مذکور مغلوب ساخت و در حدود شمالی لارڈ لیک صاحب غلبہ کرده مخالفان مقتول شدند و ملک دہلی و دوابۂ غربی و گنگ و گجرات وغیره ممالک بسیار در قبضۂ سرکار کمپنی[5] افتاد۔ پس با راجۂ ہولکر جنگ عظیم واقع شد۔ راجۂ مذکور غلبہ کرده در ملک دوابہ بعد احراق عمارات غارت نمود۔ لارڈ لیک

---

[1] شہادت سلطان ٹیپو بتاریخ ۴ مئی ۱۷۹۹ء وقتیکہ در قلعۂ سرنگاپٹم بہ انگلیسیان محاربہ می کرد واقع شد۔ درین وقت از عمر وے پنجاه سال گذشتہ بود۔

(آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا از سمتھ صاحب، ص ۵۸۵)۔

[2] نزد محب الحسن سبب سقوط قلعۂ سرنگاپٹم ملک حرامی و غداری میرصادق دکنی و پورنیہ و قمرالدین خان بود کہ عمدۃ ارکین سلطنت سلطان ٹیپو بودند (ہسٹری آف سلطان ٹیپو صفحہ ۳۲۵)۔

[3] پروفیسر محب الحسن اثبات دارد کہ بعد از سقوط سرنگاپٹم انگلیسیان ملک سلطان را بسہ حصہ منقسم کردند۔ حصۂ مرکزی وے کہ عبارت از میسور باشد بہ قبضۂ کرشن راج کہ پسر پنج سالہ راجۂ قدیمی این ملک بودند آمد و بقیہ وے کہ عبارت از مضافات ست و معظم بود مابین نظام و کمپنی منقسم شد۔

[4] برائے تفصیل این محاربہ رجوع کنید بہ "انڈین امپائر صفحہ ۴۶۸"۔

[5] ایضاً، ایضاً۔

صاحب کمال شجاعت جوانمردی را بهزوم[1] کرده ملک و تمام ضبط شد۔ عاقبت بصلح و صفا پیش آمدہ ملک خود را باز متصرف گشت۔

لارڈ کارنوالس در ۱۸۰۵ء[2] والیسرائی ہند مقرر شده در رفاہ خلق و امنیت ملک مستعد بود در غازی پور رسیده بقضا پیوست پس سر جارج بارلو صاحب بجائے او قائم مقام شده در عہدا و افواج ہندی در پوشیدن وردی انگریزی سرکشی[3] کرده بسیزده انگریز بقتل آوردند۔

لارڈ منٹو صاحب در ۱۸۰۷ء بر عہدۂ گورنری مسلط گشته چون مدافعت اہل فرانس کمر ہمت بر بست جزیرۂ فرانس و موریشس و جاوا و کوچین و امبوئنا[4] را از تصرف آنہا نزع کرده نام و نشان اہل فرانس نیست و نابود ساخت و ہمراه رنجیت سنگھ حاکم پنجاب عہدنامہ موثق[5] کرد۔

مارکوئس آف ہیسٹنگز در ۱۸۱۳ء[6] گورنر جنرل آمده از راجۂ نیپال ممالک بسیار بجدال و قتال فتح کرد۔ عاقبت مقدمہ بصلح[7] انجامید۔ پس راجہ

---

[1] لیکن بقول صاحب "انڈین ایمپائر" لارڈ لیک محاصرۂ بھرت پور از راجہ جسونت راؤ ہولکر ہزیمت یافت و شہر بھرت پور تا ۱۸۲۷ء بقبضۂ انگلیسیان نیامد (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۶۹)۔

[2] در ۱۸۰۵ء کارنوالس بار دوم بر عہدۂ نائب السلطنۃ ہند فائز گشت۔

[3] بقول سر ولیم ہنٹر این بغاوت در ویلور (مدراس) در سال ۱۸۰۶ء واقع شد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۶۹)۔ [4] انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۰۔ [5] مسٹر مٹکاف ولین سفیر انگلیسیان که بدربار رنجیت سنگھ باریافت (ایضاً صفحہ ۴۷۰)۔ [6] صحیح: "۱۸۱۴ء"۔

[7] برائے تفصیل رجوع کنید به انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۰ و ۴۷۱۔

پنڈارہ[۱] و راجۂ ناگپور و پیشواجی سر بشورش برداشتہ خود سری اختیار کردند۔ لارڈ موصوف بہ گوشمالی آنہا پرداختہ ہمہ را مطیع و منقاد خود گردانید۔

بعد ازاں[۲] سرداران ہولکر خروج کردند و بعد مجادلہ و مقاتلہ ملک آنہا ضبط شدہ عاقبت کار بصلح رسید۔ ملک پونا و بعضی علاقہ جات در جاگیر راجہ بخشیدند و باقی ملک را درمیان اولاد ان سیواجی قسمت کردند بجائی راجۂ ناگپور فرزند راجۂ سابقہ مستقل داشتند۔ پس تمامی راجگان و سرداران و رئیسان ملک ہند را حسب مدارج وحیثیت صورت معیشت مقرر گذاشتہ تمامی قلمرو ہندوستان در قبضۂ اقتدار خود در آوردند۔

لارڈ مہرسٹ[۳] در ۱۸۲۳ء بر مسند گورنری استقلال یافتہ بادشاہ برما

---

[۱] پنڈارہ یا پنڈارا بکسر با فارسی و سکون نون و فتح دال ہندی و سکون ہر دو الف و فتح را در ہندی بمعنے غارتگر و رہزن آمدہ۔ این گروہے بود کہ در عقب افواج مرہٹیان قتل و نہب میکردند اکثریت این گروہ از مسلمانان بود۔ بعد از شکست مرہٹیان این طائفہ مابین سالہائے ۱۸۰۲ و ۱۸۰۴ء در مالوہ آباد شدہ و در اطراف وسط ہند بہ تاراج و غارتگری بسر می بردند۔ در ۱۸۱۷ء لارڈ ہیسٹنگز بر ایشان یورش کرد و سرگروہ ایشان امیر خان بدین شرط با انگلیسیان مصالحت نمود کہ علاقۂ ٹونک بدو حوالہ کردہ شود۔ (جامع اللغات اردو صفحہ ۱۰۸ و انڈین امپائر ص ۴۷۲)۔ [۲] یعنی در ۱۸۱۷ء و ۱۸۱۸ء۔ (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [۳] صحیح: "لارڈ امہرسٹ"۔ لارڈ امہرسٹ از سال ۱۸۲۳ء تا ۱۸۲۸ء نائب السلطنۂ ہند قبل از تقرری خود بریں عہدہ بچند ماہ از مسٹر آدم پیشروی کردہ بود (ایضاً صفحہ ۴۷۳)۔

بمحاربہ مجادلہ پیوستہ ملک رنگون و آوا فتح نمود بعد صلح وصفا از عملداری آسام واراکان و تناسرم ضبط شدہ بھرت پور ہم در عہد او شامل خالصہ گشت[1]۔

لارڈ ولیم بین ٹینگ در ۱۸۲۷ء[2] رایت گورنری افراختہ عرصۂ پنج سال درمفاد خلق و انتظام ملک پرداخت و رسم ستی شدن زن ہای ہنود ممنوع ساخت۔ واخبار نویسان ہند را آزادی بخشید۔ ہمان وقت خبر آمد آمد روسیان بر ہندوستان شہرت یافت۔

لارڈ اکلنڈ[3] در ۱۸۳۶ء وسیرائی ہند آمدہ برائی تدید راہ روسیان بر تسخیر افغانستان عزمیت کردہ افواج کثیر براہ پشاور و سند شکارپور بر کابل تعئین ساخت۔ بعد محاربات بسیار دوست محمد خان والی کابل موجب دغای حاجی کاکر و بعضی اعیان ملک مغلوب و منہزم گشتہ در بخارا رفت و ملک افغانستان را سرکار کمپنی متصرف شد لیکن بخوف ملکیان شجاع الملک را بر تخت شاہی جلوس[4] دادند و خود در انتظام مہام مملکت پرداختند شاہ بخارا در غبطہ بود کہ دوست محمد خان را مثل شجاع الملک جواہرات ہمراہ خواہند بود بنا بران اسیر زندان ساخت دوست محمد خان از محبس گریختہ در پناہ صاحبان انگریز بنا بر مصلحت وقت او را مع عیال و اطفال در کلکتہ جا دادند۔ متقارن آنحال اکبر خان پسر دوست محمد خان از محبس بخارا گریختہ

۱؎ ایضاً، صفحۂ مزبور۔ ۲؎ صحیح:- ۱۸۲۸ء (ایضاً صفحۂ ۴۷۴)۔

۳؎ صحیح:- "آکلینڈ" (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۶)۔ ۴؎ سبب شاییدن انگلیسیان شجاع الملک را بر تخت کابل این بود کہ امیر دوست محمد خان دوستی روس و ایران را برمعاہدۂ انگلیسی ترجیح می داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۹ حاشیہ ۳)۔

آمده در کابل بمعاونت اہل شہر رایت مقابلت افراخت و لارڈ میگ ناٹن سکنڈر برنس و جنرل کاٹلی را قتل کرده افواج شاہی را تباہی ساخت[1] و میم صاحبان را بند انداخت و شجاع الملک از جہان گذرانیده ملک افغانستان را باز متصرف گشت۔ ہمدران زمان عسکر ظفر پیکر برای تسخیر چین مامور شده بعضی ممالک چین را فتح کرده رجعت نمودند۔

لارڈ النبرا در ۱۸۴۲ء خلعت گورنری پوشیده بر شہر کابل دوباره فوج کشی کرده محبوسان آنجا از بند رہا نیده دوست محمد خان را دوازده لک روپیه سالیانه تنخواه مقرر کرده ملک خود واپس داد۔[2] بعد بر ملک سند گوالیار یورش کرده ازروی بدنامی معزول شد۔

لارڈ ہارڈنگ در ۱۸۴۴ء مطابق سمت ۱۹۰۰ب گورنر جنرل کشور ہند مقرر شده وی ٹامسن کالج رورکی شائع کرده و عمارات شاہان دہلی را مثل تاج محل وغیره در دہلی ترمیم ساخت۔ لارڈ موصوف را خواہش قلبی بود که با راجگان و رئیسان ملک ہند راه صلح و صفا مفتوح دارد لیکن در عہد او حسب تقدیر فساد خانه جنگی سلطنت سنگان بعمل آمده عسکر سنگان که قریب یک لک سپاه بود ہمه ہا خود سر شده و در قتل و غارت مبادرت نمودند اعیان سلطنت عاجز آمده لشکر خود سر را در مقابلت و محاربت برٹش گورنمنٹ ترغیب و تحریص نمودند بنابران لشکر سنگان از چھاونی ہا برآمده بر جنگ انگریزان قادر شدند و با جمعیت سی ہزار سپاه[3] و بیست و دو ضرب توپ ہا از دریای ستلج عبور کرده لام بستند۔ ازان طرف اعیان سرکار کمپنی ازین حرکت بیجا بے خبر مطلق بودند و ازروی بے سر و سامانی بجانب دربار لاہور مراسله ہا نوشتند که بغیر وقوع سبب چرا بر محاربه

---

[1] بقول سر ولیم ہنٹر از ۱۶۰۰۰ افراد ہمگی ڈاکٹر برائی ڈن بشقت جان سلامت برده بجلال آباد رسید (ایضاً صفحهٔ مزبور)۔ [2] ایضاً صفحه ۴۷۹۔ [3] و بقول سر ولیم ہنٹر با ۶۰،۰۰۰ سپاه و ۱۵۰ عدد التوپ (انڈین ایمپائر صفحه ۴۸۱)۔

ومقاتلہ مستعد شدند، ما آنہا از آنہا کسی را گوش نرسید۔ پس کارگذاران سرکار انگریزی سامان سرسری بہم رسانیدہ برمدافعت مخالفان مستعد شدند۔ ۱۸ ماہ دسمبر ۱۸۴۵ء مطابق ۲ ماہ پوہ سمت ۱۹۰۱ بمقام مدکی بجنگ پیوستند افسر عسکر سنگان لعل سنگھ[1] بود۔ بیت:

بظاہر ندارد یار و دمساز شاں
بباطن مگر بدتر از دشمناں

بعد حرب و ضرب شدید براڈفٹ صاحب ایجنٹ کشتہ شد و قریب صد کس از افسران فوج انگریزی بقتل رسید۔ عاقبت لشکر سنگان مغلوب و لعل سنگھ مہزوم گشتہ چند ضرب از توپ در دست انگریزان افتاد۔ جنگ دوم بمقام پیروشاہ[2] ۲۱ دسمبر واقع شدہ سردار تیجا سنگھ[3] با جمعیت بیست پلاٹن و یکصد ضرب توپ آتش محاربت افروختہ از آتش فشانی سنگان لشکر انگریزی را چشم زخم شدید رسید کہ بعدم سرعت باروت توپخانہ آنہا سرد شدہ بود پسانہ افسران عسکر انگریزی حملہ آوردہ فوج سنگان پس پا کردند و ہفتاد و دو توپ از فوج خالصہ بردند۔

جنگ سیوم ۲۸ جنوری ۱۸۴۶ء بمقام علی وال بعمل آمدہ دریں جنگ بیباری

---

[1] لعل سنگھ یا لال سنگھ یکے از سرداران افواج سکھ است بعد وفات جواہر سنگھ رانی جنداں بیوۂ مہاراجہ رنجیت سنگھ او را بوزارت عظمیٰ فائز کرد۔ در محاربات پنجاب بقبضۂ انگلیان آمدہ محبوس شد و در ۱۸۶۷ء بمقام دیرہ دون درگذشت۔

(قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۶۷)۔

[2] صحیح: "فیروزشاہ"۔ ایضاً، ایضاً۔ [3] صحیح: "تیج سنگھ"۔ بقول کے۔ ایم پانیکر "سردار تیج سنگھ سالار عام افواج سکھاں بود (گلاب سنگھ صفحہ ۹۰)۔

از افسران انگریز مجروح و مقتول شدند۔ عاقبت لشکر سنگان ہزیمت یافتہ جمعی کثیر درمیان دریای ستلج غرق آب گشتند۔ جنگ چہارم بمقام سوپران[1] دہم فروری روی داده سرلشکر سنگان شام سنگھ در جنگ کشتہ[2] شد و افواج سنگان[3] بی سرمانده شکست خوردند و عسکر انگریزی از دریای ستلج عبور ساختہ در قصبۂ قصور[4] قیام کردند۔ چون عسکر سنگان را باد بروت و دبدبۂ جبروت نمانده اثر و اگر جی فتح پر بیده رفت پس [5]رانی صاحبہ و اعیان مملکت از خیال امارت درگذشتہ راجہ گلاب سنگھ از جموں طلبیدند و بر منصب وزارت و وکالت مختار نمودند[6]۔ و راجہ موصوف را از قتل برادران و پسران خود دلخون بود و از اوضاع و اطوار اہالیان دربار نفرین داشت۔ بنابران در بجا آوری خدمات سرکار انگلیسیہ بجان و دل کوشیده مراتب و مدارج خود بدرجۂ اعلیٰ رسانید و برائی مباسطت و مشایعت خود موجب موافقت لاحقہ و سابقہ ہمراه مسٹر لارنس صاحب بخواہش مصالحہ سلسلہ جنبانی نمود۔ و لوزده نفر کہ در روز دغا اسیر شده بودند رہا فرمود۔ پس بعدازان بالاتفاق دیوان دینا ناتھ و فقیر نورالدین و دیوان دیوی سہای و سردار گلاب سنگھ در معسکر لارڈ ہارڈنگ وسیرای ہند موکب ہمت جہا بنیده بمعرفت سر ہنری لارنس صاحب و سر فریڈرک کری بارنٹ صاحب فارن سکرتر با لارڈ گورنر جنرل بہادر سلسلۂ مصالحت و

---

[1] صحیح:۔ "سوبراؤن"۔ برائے تفصیل و حالات این محاربہ بہ بینید کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۳۱۲ تا ۳۱۴ - [2] ایضاً، صفحہ ۳۱۵ - [3] بقول گیرٹ تخمینۂ افواج سکھاں در جنگ سوبران ۴۲،۶۲۶ افراد بود (ایضاً صفحہ ۳۱۶) - [4] بقول کننگھم قلعۂ قصور بلا مزاحمت بقبضۂ انگلیسیاں آمد (۳۱۶) - [5] یعنی رانی جنداں - [6] راجہ گلاب سنگھ بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۸۴۶ء بر منصب وزارت عظمیٰ فائز گشت (گلاب سنگھ از پانیکر صفحہ ۹۲)۔

موافقت جنابانید بعد گفتگوی بسیار با جلاس دربار اہل اقتدار عہدنامۂ خاص متضمن شانزدہ دفعہ فیما بین سرکار کمپنی و دربار لاہور حسن انعقاد پذیرفت۔ ازآنجملہ ہمگی چہار دفعہ کہ درینجا مفید است ایراد کردہ شود۔[1] فقط۔

دفعۂ سوم عہدنامہ این است کہ مہاراجہ صاحب علاقہ ملک مابین ہر دو دریائے ستلج و بیاس مع کوہستان متعلقہ ہر دو دریای مذکور بسرکار دولت مدار کمپنی انگریز بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعۂ چہارم این است کہ سرکار انگلیسیہ از ریاست لاہور بجہت تلافی اخراجات جنگ و محاربہ مبلغ یک و نیم کرور روپیہ طلب ساخت۔ و سرکار لاہور بدادن زر نقد کلی استطاعت و استعداد ندارد۔ لہذا مہاراجہ دلیپ سنگھ قلعہ جات و ممالک و حقوق علاقہ مملکت کوہستانی کہ مابین دریای بیاس و سندھ جانب ہزارہ واقع اند مع دیار کشمیر و ہزارہ متعلقہ آن بعوض کرور روپیہ منجملہ زر مطلوبہ بسرکار دولت مدار کمپنی بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعۂ پنجم مہاراجہ صاحب وقت انعقاد یا فتن عہدنامۂ ہذا و ما قبلش مبلغ پنجاہ لک روپیہ بسرکار انگلیسیہ خواہند رسانید۔۔

دفعۂ دوازدہم بجلدوی خدمتگذاری راجہ گلاب سنگھ رئیس جموں کہ درباب ازدیاد روابط دوستی و اتحاد فیما بین سرکار لاہور و سرکار انگلیسیہ از راہ نمک حلالی در قیام ریاست لاہور بتقدیم رسانیدہ مہاراجہ صاحب قول و قرار می نمایند کہ اقتدار بالاستقلال راجہ گلاب سنگھ را در ہمچنین علاقہ جات کوہستانی کہ از روی اقرارنامہ علیحدہ فیما بین راجہ موصوف و سرکار انگلیسیہ براجہ معزالیہ تفویض خواہد یافت مع متعلقان

---

[1] برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلابنامہ از صفحہ ۳۴۹ تا ۳۵۵۔

آں کوہستان کہ از عہد مہاراجہ کھڑک سنگھ تحت قبضہ راجہ گلاب سنگھ است مقبول و منظور خواہند داشت وہم سرکار انگلیسیہ بلحاظ حسن رویہ راجہ گلاب سنگھ اعتراف میفرمایند کہ استقلال راجہ موصوف در ہمچنیں علاقہ جات قبول پذیرا خواہند نمود۔ و راجہ موصوف را در زمرۂ متعہدان این سرکار گردون اقتدار دانستہ بعطای عہدنامہ علیحدہ ممتاز خواہند فرمود۔ مرقوم بمقام لاہور نہم مارچ ۱۸۴۶ء مطابق دہم ربیع الاول ۱۲۶۲ھ ۲۹ پھاگن ۱۹۰۲ب ملخصاً۔

بعد انعقاد عہدنامہ راجہ گلاب سنگھ را دیار کشمیر و علاقہ جات کوہستان در بدل مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سوائی ہزارہ[1] تفویض یافت۔ پنجاہ لک روپیہ از خزانہ لاہور نقدی مواخذہ شدہ راجہ لال سنگھ زیدۃ مدار الملک مقرر گشت۔ و افواج انگریزی برای محافظت شہر لاہور قایم ماند۔ و افواج خالصہ را کہ خود سر شدہ بود سلاح و سلب گرفتہ اخراج کردند۔ تو قف رزیڈنٹ[2] انگریزی در لاہور مقرر گشت۔ ہمدران ایام شیخ غلام محی الدین ناظم صوبۂ کشمیر بتاریخ ۲۶ ربیع الاول ۱۲۶۲ھ[3] مطابق ۱۴ ماہ چیتر ۱۹۰۲ب

---

[1] مطابق دفعہ اول "عہدنامہ سرکار کمپنی با مہاراجہ سنگھ" (گلابنامہ صفحہ ۳۶۰) ہزارہ نیز در تفویض و حوالگی شامل کشمیر و علاقہ جات کوہستان بود۔ ولے چوں ہزاریان خلاف این قبضہ انقیاد ننمودند، مہاراجہ مطابق عہدنامہ ۵ مئی ۱۸۴۷ء ہزارہ را از گرڈھی دمند تبدیل کرد۔ تبادلۂ مزبور بہ پیش سر ہنری لارنس ایجنٹ گورنر جنرل بہ تحفظ نائب دیوان دینا ناتھ و کشن چند و جوالا سہائے و قاضی محکم الدین بعمل آمد۔ درین حال استثنائے ہزارہ از کشمیر سہو و قبیح است۔

(گلابنامہ صفحہ ۳۷۰)۔

[2] یعنی سر فریڈرک کرنی بارنٹ صاحب ایجنٹ گورنر جنرل (گلابنامہ صفحہ ۳۷۱)۔

[3] مطابق ۱۸۴۵ء۔

از جہان فانی بہ ملک جاودانی انتقال نمود و در حظیرۂ حضرت محبوب العالم سمت مشرق آسود۔ تاریخ:۔

شیخ افضل غلام محی الدین | بود بے مثل در سخاوت و داد
کرد پدرود دار دنیا را | سوئی عقبےٰ چو روئی خود بنہاد
ملہم غیب گفت تاریخش | سید المرسلین شفیعش باد[1]

ایضاً فی تاریخہٖ

ہاتف غیب سال تاریخش | داد "شیخ ارم مکان"[2] آواز

حکومت او پنج سال و سہ ماہ بود۔

شیخ امام الدین[3] بعد انتقال پدر حسب فرمان دربار لاہور در ۱۲۶۲ھ بر مسند حکومت کشمیر جلوس کردہ در رفاہ و آسودگی رعیت پرداخت۔ شالبافان کہ در دست کارخانداران مجبور و مغلوب شدہ بودند مطلق العنان نمود و حکم نافذ داد کہ شالبافان بمرضی خود ہر جا کہ میخواہند کار کنند۔ و از طرح شالی معمولی آنہا دو آنہ فی خروار تخفیف نمود و از کارخانداران سر نفر سہ روپیہ انعام دہانید۔ و از طرح شالی حصۂ سیوم بذمۂ کارخانداران مقرر کردہ و برمزدوری ہر کس چہارم افزودن ساخت۔ و با مردم ممبوہ از رابطۂ مصاہرت موافقت کردہ علاقۂ کامراج در واگذار آنہا واگذاشت۔

ہمدراں ایام برگشتگی تخت لاہور بعمل آمدہ صاحبان انگریز در سلطنت لاہور

[1] ۱۲۶۲ھ [2] ایضاً۔
[3] متوفی ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۵۹ء۔

داخل شدند و ملک کشمیر بہ راجہ گلاب سنگھ عطا کردند۔ چنانچہ اول ماہ بار ۱۹۰۳ب وزیر لکھپت با جمعیت لشکر در خطۂ کشمیر داخل شدہ در میدان ماہ بہ سومہ قیام ساخت۔ و بتاریخ ششم ماہ ساون وزیر رتنو ن بر نظامت کشمیر وارد گشت۔ شیخ نامدار موجب انقلاب روزگار از حکومت این دیار دست بردار بود لیکن وزیر لکھپت ذخیرہ مداخل کشمیر و حجت با قبیلداران ملک از شیخ امام دین درخواست نمود۔ وی برائی دادن این دو چیز از لال سنگھ کہ در ان روزہا وزیر الملک شدہ بود استمزاج فرمود وی در تفویض کردن تصرف کشمیر بہ ملازمان مہاراج منع ساخت موجب آن شیخ امام دین را با وزیر لکھپت گفتگو سخت درمیان آمدہ کار بمجادلہ و مقاتلہ رسید[1] چنانچہ ۱۵ ماہ بہادون عسکر خالصہ بر فوج لکھپت وزیر شبخون آوردہ جمعی کثیر بقتل آوردند۔ و وزیر لکھپت و رام سنگھ کمیدان درین جنگ تاراجا نباز شدند۔ وزیر رتنو ن لشکر بقیۃ السیف ہمراہ گرفتہ در کوہ ماران متحصن گشت و افواج خالصہ تا چہل روز قلعہ را محاصرہ کردند۔ چون راجہ گلاب سنگھ شر این خبر بسمع لارڈ گورنر رسانید حسب الحکم حضور عیال و اطفال شیخ در دوابہ نظر بند شد[2] لارنس صاحب با عسکر موفور برائی اخراج آن مغرور مامور گشت۔ و از طرف او فتح اللہ خان و حاکم رای وکیل آمدہ شیخ امام الدین را بتہدید و وعید پنبہ از گوش کشیدہ با حشمت و دولت ہمراہ بردند و بمقام تھنہ در خدمت لارنس صاحب گذرانیدند۔ از آنجا لارنس صاحب ہمراہ راجہ گلاب سنگھ بہ کشمیر آمدہ امام الدین را در لاہور فرستادند۔ و در آنجا کری بارنٹ صاحب شیخ امام الدین را برائی رفع اعلام فساد باز خواست فرمودہ سہ قطعۂ وثیقۂ دستخطی لال سنگھ بنظر گذرانید۔ لال سنگھ

---

[1] گلاب نامہ صفحہ ۲۶۴ - [2] ایضاً، ایضاً - [3] ایضاً، ایضاً -

دریں باب ملزم شدہ بسزای کردارنا ہنجار از اقتدار و افتخار معزول شدہ در اکبر آباد محبوس گشت۔[1] حکومت شیخ امام الدّین در ملک کشمیر ہمگی شش ماہ بود۔ ایّام حکومت سنگان لاہور در کشمیر بیست و ہفت سال و چہار ماہ شمسی محسوب است۔

بدانکہ بعد تحبّس لال سنگھ مہارانی در خیال تحسّر و حیرانی پریشان می بود و از اعیان دربار ہر کسی مخالف خود انگاشتہ حرکات نامعقول و مقول مجہول کردن گرفت۔ رزیڈنٹ لاہور او را بے شعور دانستہ باتّفاق رای ممبران دربار برای اخراج او تجویز داد۔ چنانچہ ۲۰ ماہ اگست ۱۸۴۷ء از شیمن خاص کشیدہ در شیخوپور فرستادند۔

ہمدران ایّام در ماہ جنوری ۱۸۴۸ء لارڈ ڈلہوزی[2] صاحب خلعت گورنری پوشید۔ مہارانی در حالت حسرت و پریشانی بمقام شیخوپور اوقات بسر می برد۔ بموجب رای ناقص خود و باغوای منشی گنگارام و کاہن سنگھ خیال محال بخاطر آورد کہ افسران انگریزی را بپنہانی مسموم کردہ ہلاک گرداند۔ بنابراں باہتمان سکوٹ سازش نمودہ برای انصرام این امر خطیر مبلغات کثیر آں ہا پیشگی بخشید۔ و بعد سر انجام این مرام انعام و عطیّۂ موفورہ وعدہ فرمود۔ چنانچہ سخن بریں قرار یافت کہ بروز اجتماع انگریزان وتناول ضیافت شایان در ماکولات زہر قاتل انداختہ ہمہ را معدوم سازند۔ ما پیش از وقوع این واقعہ اسرار مکتوم مکشوف شدہ منشی گنگارام و کاہن سنگھ وغیرہ تمام اہل منصوبہ بدار آویختند۔ و مہارانی بطرف کاشی اخراج کردند۔ چند ماہ در آنجا گذشتہ بطرف نیپال گریختہ رفت و چند سال در آنجا بسر بردہ باز آمد۔ و در ۱۸۶۳ء برای

[1] گلابنامہ صفحہ ۳۶۷ – [2] متوفی ۱۸۶۰ء –

ملاقات فرزند خود در ولایت رفت و در آنجا از جان در گذشت -
مدعا کہ کری بارنٹ صاحب ریذیڈنٹ لاہور کار و بار سلطنت موافق رفاہ و امنیت میکرد - دران اثنا مولراج[1] حاکم ملتان در فرستادن خراج معمولی عدولی کردہ کردہ از دربار لاہور او را تشدد میرفت وی استعفائی حکومت بدرگاہ گذرانید - بموجب آن از دربار لاہور سردار کاہن سنگھ بر حکومت ملتان مامور شدہ برائی امداد و عانت او مسٹر انگیون صاحب[2] و اندرسن صاحب ہمراہ رفت - وقتیکہ ناظم جدید[3] در ملتان رسید مولراج از جیب بغاوت سر کشیدہ ہر دو انگریز بقتل رسانید - چون اثر این خبر

[1] مولراج پسر دیوان ساون مل ناظم ملتان بود - چون بعہد راجہ ہیرا سنگھ ساون مل از دست سفاکے جان بجان آفرین سپرد (۱۸۴۴ء) فرزندش مولراج بر صوبہ داری ملتان مقرر گشت - چون حساب چند سالہ بنام دیوان مسطور باقی بود، اہالیان دربار لاہور مطالبۂ آن بمیان آوردند و بطلب باقی و نذرانہ مواخذہ کردند - درین اثنا مابین مولراج و دربار لاہور نزاع افتاد و کار بدینجا رسید کہ انگلیسیان بمعاونت آخرالذکر بر قلع قمع مولراج کمر بستہ شدند - بعد از محاربات متعددہ ملتان بتاریخ ۲ جنوری ۱۸۴۹ء از تصرف مولراج بدر رفت - انگلیسیان خواستند کہ بالزام قتل وانس اگنیو صاحب و اندرسن صاحب مولراج را بدار کشند ولے بعدہ سزایش بعبور دریائے شور مبدل گشت (گلابنامہ از صفحہ ۳۸۳ تا ۳۹۰ و آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸ و امپریل گزیٹیر جلد ہجدہم صفحہ ۲۷ و ۲۸) -

[2] مراد از Vans Agnew است (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸)

[3] کاہن سنگھ مان (گلابنامہ صفحہ ۳۸۴) -

بسمع گری بارنٹ رزیڈنٹ لاہور رسید راجہ شیر سنگھ پسر چتر سنگھ اٹاری والہ با جمعیت
دہ ہزار سپاہ خالصہ برای سرکوبی آن باغی تعین ساخت۔ مولراج در قلعۂ متین محصور
ماندہ بین الفریقین ۱۸ ماہ جون ۱۸۴۸ء و یکم جولائی و ہفتم نومبر سہ مرتبہ جنگ ہای
عظیم واقع شدہ افواج شاہی را بسیار تباہی رسید۔

دراں اثنا چتر سنگھ اٹاری والہ کہ از طرف دربار لاہور در علاقۂ ہزارہ
ناظم بود بغی نمودہ پسر خود شیر سنگھ را در ملتان پیغام فرستاد کہ با مولراج اتفاق
کردہ با لشکر انگریزی مقابلت نماید شیر سنگھ موجب پیغام پدر با فوج مولراج
لاحق گشت۔ و چتر سنگھ لشکری انبوہ از سنگان جمع کردہ بجانب پشاور نہضت
کرد۔ و از کابل دوست محمد خان با لشکر فراوان آمدہ بموافقت چتر سنگھ منطقۂ
محاربت بربست۔ ۲۰ ماہ اکتوبر در پشاور آتش بغی فروختہ شدہ از صاحبان
انگریز چند کس بقتل رسیدند۔ و لارنس صاحب و بوی صاحب اسیر شدند و در حدود
پنجاب بہر جا آتش بغاوت مشتعل شدہ افواج سنگان از جان برخاستہ جنگ میکردند۔
و شیر سنگھ را از مولراج بوجہی غصہ پیدا شدہ بنا براں از معاضدت او کنارہ
گرفتہ قلعۂ اٹک و حسن ابدال را فتح کردہ تاخت و تاراج نمود۔

چون آتش ہیجا بہر جا مشتعل گشت افواج انگریزی از بمبئی براہ کراچی آمدہ
۲۷ دسمبر در ملتان رسیدہ فوج دریا موج بجوش آمدہ بر سر مولراج حملہ آوردند
و از جانبین بسیاری مقتول و مجروح شدند۔ عاقبت الامر ۲۱ ماہ دسمبر اتفاقاً

۱؎ گلاب نامہ صفحہ ۳۸۷۔ ۲؎ ایضاً صفحہ مزبور۔
۳؎ صحیح :- "جارج لارنس" (گلاب نامہ صفحہ ۳۹۴)۔

یک گولهٔ آتش بار در بارودخانهٔ مولراج افتاده بصدمهٔ آن جنوبی دیوار قلعه منهدم
شد لشکر انگریزی درون قلعه داخل گشت مولراج را طاقت مقاومت نمانده در ذیل
امان در آمده شهر ملتان را انگریزها در متصرف شدند. و مولراج را بحکم دربار لاهور
در کلکته فرستاده در اثنای راه از جهان گذرانید.

بعد فتح ملتان چهل هزار سپاه بمقابلهٔ چتر سنگهه و شیر سنگهه از دربار لاهور
مامور شد برلب دریای چناب جنگ اول روی داد از جانبین جمعی کثیر بقتل رسید جنرل
کیورٹن صاحب کشته شد. جنگ دوم در موضع رسول[1] واقع شده در آنجا افواج سنگان را
شکست رسید و جنگ سیوم بمقام چلیانواله وقوع یافت فریقین را نقصان فراوان
عاید گشت. و بسیار انگریز قتل[2] شدند. جنگ چهارم ۲۱ فروری ۱۸۴۹ء بمقام
گجرات بعمل آمده درین معرکه سلسلهٔ استحکام سنگان گسسته شده شصت ضرب توپ
در دست انگریز[3] افتاد. اکرم خان پسر دوست محمد خان[4] کشته شد. بعد ازان افواج
انگریزی بافسری کپتان گلبرٹ صاحب تعاقب سنگان مامور شده بسیاری از افسران
سنگان گرفتار کرده بقتل آوردند. و هیچ کسے را خیال آشوب بخاطر نگذاشتند و از هر کسے
سلاح و سلب اخذ کردند[5]. چتر سنگهه و شیر سنگهه مع شانزده هزار سپاه و چهل و یک ضرب

---

[1] در ضلع گجرات پنجاب نزد چلیانواله. [2] بقول اسمتهه در معرکهٔ چلیانواله از افواج انگلیسی ۲۳۳۸ نفر مقتول و مجروح شدند و چهار توپ از دست ایشان بدر رفت. (آکسفورڈ هسٹری آف انڈیا صفحه ۶۹۹). [3] و از انگلیسیان ۹۶ نفر مقتول و ۶۷۰ نفر مجروح شدند (ایضاً صفحهٔ مزبور). [4] از انگلانیه قتل اکرم خان فرزند امیر دوست محمد خان متحقق نشده. [5] بقول سر ولیم هنتر "تخمینهٔ اسلحه که بعد الحاق پنجاب از مردمان این دیار

توپ ہا در ذیل ماں درآمدند۔ و در حدود پشاور و اٹک مردم افاغنہ شورش بر داشتہ بودند از خود سری یکبار سرد شدند۔ ۴ ار مارچ ۱۸۴۹ء لڑائی باختتام رسیدہ ملک پنجاب در قبضۂ اقتدار سرکار برطانیہ داخل شد۔

پس بمقام لاہور با جلاس الیٹ صاحب سکرٹری و لارنس صاحب رزیڈنٹ و اجتماع جمیع اعیان ملک دربار عام منعقد گشتہ اولاً عہد نامۂ عہد رنجیت سنگھ سردربار بآواز بلند خواندند۔ بعد از آں اشتہارے کہ از پیشگاہ لارڈ گورنر جنرل بہادر مشعر بر ضبطی پنجاب و معزولی مہاراجہ دلیپ سنگھ نافذ شدہ بود گوش گذار اہل دربار نمودند۔ و بعد چندے لارڈ گورنر جنرل در لاہور رسیدہ دلیپ سنگھ را چہار لک روپیہ مقرر کردہ روانۂ انگلستان فرمودند۔

۴۴ سلب کردہ شد یک لک و بست ہزار سلاح بود" (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔

۱؎ و بقول ولیم ہنٹر الحاق پنجاب با ممالک مفتوحۂ انگلیسیہ بتاریخ ۲۹ مارچ ۱۸۴۹ء واقع شد (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ ۲؎ "لڑائی" بفتح لام و راء ہندی و سکون الف و یاء و کسر ہمزہ بہندی بمعنے معرکہ باشد۔

۳؎ گلاب نامہ صفحہ ۳۹۶۔ ۴؎ یعنی لارڈ ڈلہوزی۔

۵؎ و بقول سر ولیم ہنٹر" ۵۸۰۰۰ پونڈ سالیانہ وظیفہ مقرر کردند"۔ (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔ ۶؎ بقول ڈاکٹر صوفی دلیپ سنگھ در ۱۸۵۰ء اول بہ فتح گڑھ بودی و بعد از آں در ۱۸۵۳ء بطرف انگلستان منتقل شد۔ دلیپ سنگھ دین مسیحی قبول کردہ و بار (اولاً در ۱۸۶۱ء و ثانیاً در ۱۸۶۳ء) وارد ہند گشت۔ دلیپ سنگھ در ۱۸۹۳ء در شہر پیرس فوت شد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۷۵۰)۔

مهاراجه گلاب سنگه

مصنف گلاب نامه[1] رقمطراز است که راجه اگنی برن از قوم سورج بنسی فرمان روای
ملک اجودهیا[2] بود و از روی مخالفت برادر پیش از سنه کلجوگ نهصد سال جلای وطن کرده
در ملک جمیر بر کناره دریای گنگ بلباس فقیری اوقات بسر می برد از آنجا رخت اقامت برداشته
از راه نگرکوٹ در کوه سوالک بود و باش اختیار نمود و از روی جلادت ذاتیه خود جمعیت و
ثروت بهم رسانیده ملک کوهستان را قبضه[3] نمود. و از ذریت او در پشت هفتم جامبولوچن
متولد شده وی راجه چندرهاس[4] والی پنجاب را قتل کرده ملک پنجاب را قابض شد.
روزی برای شکار در کوهستان میرفت جائیکه الحال شهر جموں واقع است
در آنجا دید که برلب دریا شیر و آهو باهم آب می نوشیدند راجه نهایت متحیر شده بصلاح
ارکان دولت در آنجا شهر جموں آباد ساخت[5]. و بعد ارتحال وی پسرش پورن کرن بنام
راجه جمبو شهرت یافت. دیاکرن و دهرم کرن دو پسر از وی متولد شده دیاکرن موجب
درخواست اعیان کشمیر بر حکومت کشمیر اقتدار یافت. چنانچه فرزندان او نسلاً بعد نسل
تا پنجاه و پنج پشت قریب شش صد پنجاه و سال در خطه کشمیر پیش از کلجوگ طبل حکومت نواخته
اند. و دهرم کرن را از مطلع پشت پنجم شب پرکاش طلوع کرده وی تا حدود قندهار
دیار بسیار قبضه نمود. بعد انتقال وی تا عرصه چهار هزار و سه صد هشتاد سال اولاد او
نسلاً بعد نسل در کوهستان جموں راج میکردند[6].

---

[1] یعنی کرپا رام دیوان و وزیر اعظم مهاراجه رنبیر سنگه. [2] حالا اوده.
[3] گلاب نامه صفحه ۵۰ و ۵۱. [4] ولے در گلاب نامه این نام "چندرهاش" به شین منقوطه درج
است (صفحه ۵۰). [5] گلاب نامه صفحه ۵۰ و ۵۱. [6] ایضاً صفحه ۵۲.

و در سنه ۱۷۶۰ء از ین تبار نامدار دهرت دیو بر سریر جمّون جلوس یافت وی بیست و دو سال حکمرانی کرده درگذشت[1]. و از فرزندان او چهار کس در دنیا باقی ماندند رنجیت دیو، کنار دیو، صورت سنگه، بلونت سنگه. رنجیت دیو اولاً بر کوه ترکٹا سکونت میداشت. از آنجا برای ملاقات خان بهادر در لاهور رفته تا عرصه دوازده سال در آنجا نظربند شد[2]. و برادرش کنار دیو در جمّون کاروبار سلطنت میکرد. چون رنجیت دیو از حبس رها شده بزور شجاعت و جلادت ملک محروسۂ خود را باز متصرف گشت پنجاه و هفت سال حکومت کرده درگذشت[3]. بعد وفات او بسبب فساد برادری و غلبۂ مخالفان در حکومت جمّون ابتری واقع شده از راجهای آنجا هیچ کسے را طاقت ضبط ممالک نبود.

بعد از ان از بطن صورت سنگه برادر رنجیت دیو چهار فرزند متولد شدند موٹا سنگه، زورآور سنگه، و بهولا سنگه، و بهوٹا سنگه[4]. پس از صلب زورآور سنگه میان کشور سنگه ظهور یافت و میان کشور سنگه را سه پسر نامی بود گلاب سنگه[5] و دهیان سنگه[6] و سوچیت سنگه[7]. از آنجمله نیّر اقبال گلاب سنگه در سنه ۱۷۹۲ء طلوع یافت وی در شجاعت و جلادت بی همتا بود. پدرش کشور سنگه از روی زوال حکومت و انقلابات

[1] یعنی ۱۸۴۲ بکرمی مطابق سنه ۱۷۸۵ء. [2] گلاب نامه صفحه ۱۷.

[3] سال ۱۸۳۹ بکرمی مطابق سال ۱۷۸۲ء. [4] صحیح: "دلّا سنگه" و "جهلّا سنگه" بالترتیب (تاریخ راجگان کشمیر حصۂ اوّل صفحه ۷۷). [5] متولد ۱۷۹۲ء متوفی ۱۸۵۷ء.

[6] متولد سال ۱۷۹۷ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء.

[7] متولد سال ۱۸۰۱ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء.

زمانه در نشست احوال بود۔ چون گلاب سنگھ بعمر شانزده سالگی رسید روزی سمند
سواری جدّ خود زورآور سنگھ بسواری برد آن خنگ تیز آهنگ بضرب سنگ لنگ
شده ازین رو زورآور سنگھ در خشم آمده گفت هرگاه ایشان از پامردی خود
اسپے بهم رسانند البته قدر آن میدانند آن دلاور جرار ازین طعن دشوار خون بار شده
همان روز باتّفاق دو کس بجانب پشاور عزم سفر کرد خیال داشت که در کابل رفته
بملازمت شجاع الملک منادمت نماید چون برلب دریای سند رسید عزیمت کابل
فسخ کرده در پرگنه سوکهو نزد خوشوقت رای که از طرف نهال سنگھ اتاری واله جاگیر
او مختار بود بمشاهرۂ دو صد روپیه مع سپاهان همراهی خود ملازم شد و بعد
انقضای چند ماه حکما سنگھ چمنی اوصاف شجاعت و جلادت او بسمع رنجیت سنگھ رسانید
مهاراج اورا بحضور طلب کرده آن عالی جاه در ۱۸۶۷ب همردیف میان موٹا سنگھ بنظر
مهاراج رسید۔ و در پیشگاه حضور بمشاهرۂ شصت روپیه ملازم شده بموجب جرأت
وجسارت جبلّی روز بروز تقرب و توقیر حاصل نمود۔[۵۱]

پس بوساطت او در ۱۸۶۹ب دهیان سنگھ و سوچیت سنگھ در ملازمت
حضور مشرّف شدند۔ و زورآور سنگھ و کشور سنگھ در حلقۂ سواران داخل گشتند۔ پس
گلاب سنگھ در اکثر مقدمۂ معارک افسر عسکری بود بارها در محاربات و مقدمات جلادت و
شجاعت او منظور و پسند مهاراج می شد۔ چنانچه بجلدوی حسن خدمت جنگ اٹک
با وزیر فتح محمد خان و برائی صلۂ جنگ کشمیر باعظیم خان موضع کهروٹی و بیول و پهنڈمان
مهاراج بوی جاگیر بخشید۔ و بعد ازین بنیروئی اقبال قلعۂ سنگینی و حصار

۵۱ گلاب نامه از صفحه ۹۸ تا ۱۰۴ ۔

کهردماله فتح کرده در انعام آن علاقهٔ رام گڑھ[1] جاگیر یافت. و برای نگاهداشتن دو صد سوار از حضور مامور شد. و در ۱۸۷۴ب ریاسی علاقهٔ جهسان در قبضهٔ اقتدار در آورده حکومت آنجا به زیر زور آور سنگه بخشید. و در ۱۸۷۵ب دهیان سنگه برمحافظت ڈیوڑھی حضور مهاراج لاهور استقلال یافت. و راجه گلاب سنگه را قلمرو جموں بطور اجاره تفویض شد. و در نگاهداشتن فوج سوار و پیاده مجاز گشت. و در ۱۸۷۸ب بترغیب وزیر لکهپت ملک کشتواڑ و مضافات آن از تصرف راجه تیغ سنگه نزع کرده در قبضهٔ حکومت خود در آورد.

پس از آن گلاب سنگه در محاربات و مقدمات فتح کشمیر و محاربهٔ ڈیرهٔ غازی خان و منگیر[2] و کوهستان‌های پشاور و یوسف‌زئی وغیره در بدیه شجاعت و ولولهٔ جلادت خود آشکارا نموده در پیشگاه مهاراج افتخار اقتدار کلی حاصل نموده و سرکشان و باغیان کوهستان را قلع و قمع کرده نابود فرمود. چنانچه میان ڈیڈو[3] که در کوهستان جموں قطاع الطریق مطلق بود. روزی ناظم کشمیر چند ڈالی[4] اثمار برای رنجیت سنگه ارمغان فرستاده بود میان ڈیڈو میوه جات بخود هضم نموده میان ڈالی‌ها نجاست پر کرده بحضور شهریار لاهور مرسول داشت. مهاراج را از افعال آن بدکیش خون جگر بجوش آمده در تدبیر اسیری او اندیشه‌ها میکرد گلاب سنگه بعرض رسانید که شرزهٔ شیری را هنگام خواب شوکی بروت‌ها قطع کرده شیر در مقام انتقام او

---

[1] صحیح: "رام گڑھ". رجوع شود به گلاب نامه صفحه ۱۴۰.

[2] صحیح: "منکیره". ایضاً صفحه ۱۴۰. [3] برائے تفصیل حالات میان ڈیڈو و قتل وے رجوع کنید به گلاب نامه صفحه ۱۴۸ تا ۱۵۵. [4] ڈالی بفتح دال فارسی و سکون الف و یاء و کسر لام در هندی بمعنے سوغات آمده.

ہر چند می تاخت اما در اخذ او دست نمی یافت گربہ بہ شیر گفت کہ اگر این گربہ مسکین را حکم شود در اندک فرصت تدارک او ممکن است۔ مہاراج بحسن تقریر راجہ گلاب سنگھ نہایت محظوظ شدہ دوشالۂ ملبوس خود باو بخشید و ہمان لحظہ موافقت چند افسران نامی[۱] برای مواخذہ میان ڈیڈو مرخص نمود راجہ گلاب سنگھ بعد تعاقب بسیار آن بدکردار را در میان درۂ کوہسار سانجی[۲] محاصرہ کردہ از دست آن دزد طرار دلاوران بسیار در جنگ ضایع شدند۔ عاقبت بر سر سنگی نشستہ تماکو می کشید بہادران نامی از ہر سو گولہ باری کردہ تن کشانی[۳] او تمام کردند۔

ہمچنین در کوہستان پنوچھہ کہ در حوزۂ تصرف راجہ دہیان سنگھ بود شمس خان وملی سودن و سبز علی سودن در تاخت و تاراج مشغول بودند اہل حکام را جائی آرام نمی دادند۔ و از پیشگاہ مہاراج راجہ گلاب سنگھ برای تدارک این گروہ مامور شد و بعد تعاقب بسیار و جستجوی بے شمار ملی سودن و سبز علی سودن ماخوذ کردہ از بدن آنہا زندہ پوست کشید و دم آبی نوشیدن نداد۔ گویند میان اودہم سنگھ پسر گلاب سنگھ

---

[۱] از انجملہ یکی سردار عطر سنگھ کلال و دیگر جگت سنگھ اٹاری والا است (گلاب نامہ صفحہ ۱۵۱)۔

[۲] صحیح:۔ سانجی چھت (ایضاً صفحہ ۱۵۳)۔ [۳] بقول کے۔ ایم پانیکر قتل میان ڈیڈو در سال ۱۸۲۰ء واقع شد (گلاب سنگھ صفحہ ۲۹)۔ [۴] کرپا رام در تفصیل این ہر دو قتل نگاشتہ است:۔

چون ملی و سبز علی سودن کہ رفیق طریق شمس بودند و بدست مبارزان پیکار گرفتار آمدند، قامت ہر دو را لباس یائے سرخ دیبائے سلخ پوست از سر تا پا لعل گون گردانیدند۔ چون پوست ملی سودن تا سینہ مسلوخ گردید رمقے از جانش باقی بود۔ عرض نمود کہ درین دم واپسین یا بچہ و زن دمے نہم

از دیدن این حال ترسیده بدیگر سو سر پیچید راجه گلاب سنگه بروی او طپانچه داده
سرش را بدان سو بگردانید و گفت هرگاه این سیاست در ملک نباشد هیچ کسے از غربا در
دنیا نباماند[1]. پس در پوست مسلوخ کاه پر کرده سر راه انداختند۔ و شمس خان و راج ولی[2] بهزار
کوشش گرفتار کرده بدار آویختند[3] بعضی را دست و پا قطع کرده بر طرق و شوارع آویختند۔
مدّعا که راجه نامدار دره های کوهسار سرکشان ناهنجار را از تیغ آبدار خونبار
کرده امنیت و رفاه ملک حاصل کرد۔ چنانچه تا دم حال بتوجهات ریاست او در ذیل امان محفوظ اند۔
در سنه ۱۸۰۹ء آغر خان مرزبان راجور بلکه طوق متابعت از سر کشیده از پیشگاه مهاراجه گلاب سنگه
بمواخذهٔ او مامور شد و آغر خان بخوف جان در شعاب کوهستان پنهان گشته گلاب سنگه
او را اسیر کرده بر کیسهٔ پای اکهنور در پیشگاه حضور گذرانید مهاراج او را گوله در گردن
انداخته محبوس داشت۔ و از حسن خدمات گلاب سنگه نهایت محظوظ شده بانجا بر ساحل

مقبول درگاه قهرمان شد...... لاشهٔ آن هر دو از خنجر ترکش ساخته پوست را
باسر تلبیس داشته از کاه گندم انباشته بر چهار سو برائے عبرت سرکشان بردار
گذاشتند"
(گلاب نامه صفحه ۲۰۲)۔

[1] ایضاً صفحهٔ مزبور۔ [2] برادرزادهٔ شمس خان (ایضاً صفحهٔ مزبور)۔
[3] و لیے نزد کرپا رام "به تیغ بیدریغ این هر دو را قتل نموده بحضور خدایگانی (گلاب سنگه)
فرستادند" بقول همین مصنف گرفتار کننده و قاتل شمس خان و راج ولی شیر باز خان و الد
راجه سرانداز خان سدرونیه است که بامتثال فرمان مهاراجه گلاب سنگه این خدمت لائقه
بجا آورد (گلاب نامه صفحه ۲۰۴)۔
[4] رجوع کنید به گلاب نامه از صفحه ۱۵۶ تا ۱۵۸۔

دریای اکھنور نشستہ گلاب سنگھ را خطاب راجگی عطا کردہ ملک جموں بوی جاگیر بخشید
و سوچیت سنگھ را خطاب راجگی بخشیدہ علاقۂ رام نگر جاگیر داد۔ و دھیان سنگھ را
خطاب راجہ راجگان عطا ساخت و راجہ گلاب سنگھ را سند جاگیر بہ پنجۂ زعفران مزین
کردہ مرحمت فرمود کہ نقل آن[1] این است ۔ سند جاگیر :-

"درین[2] وقت فرخندہ رخت از راہ تفقدات و تلطفات راج ملک چکلہ
جموں کہ از آبا و اجداد ملک موروثی و ملکیت بزرگان اوجلہ دیدار نرمل[3] بدہ مقرب
بارگاہ سلطانی خیر خواہ بلا اشتباہ راجہ گلاب سنگھ و اوجلہ دیدار نرمل بدہ (مقرب
بارگاہ سلطانی) راجہ دھیان سنگھ و راجہ سوچیت سنگھ بود و از خورد سالگی
کہ قریب دہ دوازدہ سال عمر شائق الیہان بود کہ در جناب فیض مآب شرفیاب گردیدہ اند
و ہم آبا و اجداد موصی الیہان از قدیم الایام پشت در پشت در بجا آوری (حسن)
خدمات سنگھ صاحب (فیاض) سرگباشی[4] ابوی صاحب امہان سنگھ جیو از

---

[1] رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۶۲ تا ۱۶۴ ۔ [2] الفاظ در خطوط وحدانی از گلاب نامہ است ۔ [3] "اوجل دیدار نرمل بدہ"۔ اوجل بضم الف و سکون واو و لام و تشدید جیم در سنسکرت بمعنے روشن و دیدار لفظ فارسی و نرمل بکسر نون و سکون رای و لام و فتح میم بمعنے بے نقص و بدھ بضم بای و سکون دال و ہای ہوز در سنسکرت بمعنے عقل و رای آمدہ است ۔ درین جا ترکیب "اوجل دیدار نرمل بدہ" بحیثیت لقب استعمال شدہ است کہ در فارسی مراد از "روشن دیدار و دانای بے نقص" باشد۔

[4] سرگ باشی مرکب است از سرگ بضم سین و سکون رای و گاف فارسی بمعنے جنت و فردوس و باشی لفظ معروف فارسی بمعنے باشندہ ۔ و درین جا سرگباشی بمعنے فردوس مکان یا

صدق دل حاضر مانده بودند و ہم ہر سہ اُجلد بداران غاشیۂ عبودیت و فرمان برداری (و خیر خواہی و خیر اندیشی و حاضر باشی) بر دوش جان کشیدہ دقیقۂ از دقائق نمک حلالی و جانفشانی (و نوکری) فرو گذاشت نکردہ در ہر جنگ و معرکہ مثل افتتاح ملتان و کشمیر و انقتال مفسدان بد اندیش آں سوی آب دریای سندھ و افواج آمد کابل و پشاور وغیرہ از سر گذشتگی و جان نثاری و مردانگی فرق و تفاوت میان نیاوردہ لہٰذا ملک چکلۂ[1] مذکور در وجہ راجۂ موصوف نسلاً بعد نسل عطا و مرحمت شدہ و تشقۂ راج مذکور از دست مبارک او جلدبدار (نرمل بدہ مقرب بارگاہ خیر خواہ بلا اشتباہ) راجہ گلاب سنگھ مبرہن فرمودہ و از راہ کمال توجہات (و مہربانی) و بجا آوری حسن خدمات سرکار والا تشقۂ راج ملک بندرالتہ[2] در وجہ او جلدبدار نرمل بدہ راجہ سوچیت سنگھ جیو[3] از حضور فیض گنجور عطا و مرحمت شدہ کہ حاصلات آں را در ما یحتاج خود آوردہ نسلاً بعد نسل می خوردہ باشند و بجدہات (نہ خیر خواہی و نمک حلالی) سرکار والا سرگرم باشند کہ بفضل سری اکال پورکھ جیو ہر کس کہ از خاندان عالیشان سرکار فیض آثار خواہد بود بموجب ہمیں پروانۂ حضور انور عمل آوردہ بوجہی فرق و تفاوت نخواہد ساخت و

فردوس آشیان است۔ [1] چکلہ بفتح جیم فارسی و لام و سکون کاف و ہائے ہوز در ہندی بمعنے احاطہ و ضلع می باشد۔ [2] "راج ملک بندرالتہ" ترکیبی است مرکب از راج بمعنے حکومت و ملک عربی معروف و بندرالتہ بفتح باء و سکون نون و دال و فتح راء و تاء و سکون لام و ہائے ہوز علاقہ ایست در شمال مشرق جموں کہ حالا بہ رام نگر موسوم می شود۔ [3] "جیو" بکسر جیم وضم یاء و سکون آخر در سنسکرت بمعنے صاحب و مرد ذی رتبہ باشد۔

ہر کس کہ از پشت راجہ ہائے (میان) موصوف بودہ باشد کمر ہمت بستہ در نوکری و خیرخواہی سرکار فیض آثار حاضر و رجوع باشد۔ لہذا پروانہ والا بصیح و پنجۂ زعفرانی بدست مبارک مزین (فرمودہ) عطا شد تحریر بتاریخ چہارم ماہ مارٹ ۱۸۷۹ء ب پروانگی حضور"۔

بعد ازاں راجہ نامدار در ۱۸۸۱ء ب قلعۂ سمرتہ[۱] کہ در کوہستان رامنگر واقع است مفتوح ساخت[۲]۔ پس در سنہ ۱۸۹۰ء ب وزیر زورآور سنگھ کلوریہ کہ منتظم ریاستی کشتوار بود بالشکر دوازدہ ہزار کشادہ و پنجاہ نفر سپاہان قواعددان برای تسخیر تبت ہا از راہ زانسکار مامور ساخت و زیر مذکور باندک روزی تبت کلان و تبت خورد مع مضافات و علاقجات لاحقۂ آن ضبط نمود و مال و منال وافر بدست آوردہ استحکام انتظام آن سواد مراد دل کردہ رجعت نمود کیفیت این واقعہ در جلد اول مبسوط است[۳]۔

و در سنہ ۱۸۹۵ء ب[۴] مہاراج لاہور با کوکبۂ خسروی در جموں رسیدہ راجہ گلاب سنگھ یک لک و بست و یک ہزار روپیہ و یک زنجیر فیل بعماری زرکار و اسپان یادرفتار نذر خدمت ساخت۔ و در سنہ ۱۸۹۶ء ب[۵] مہاراج رنجیت سنگھ از عالم فانی بملک جاودانی

---

[۱] قلعۂ سمرتہ جاگیر خاندان سومنٹر بود۔ این قلعہ امروز منہدم است۔ حالا این مقام میدان است و سیع بفاصلۂ ۸ میل از قلعۂ بھٹا و بطرف شمال مغرب۔ تاریخ راجگان جموں و کشمیر مصنفہ ٹھاکر کاہن سنگھ بلاوریہ مطبوعہ سنہ ۱۹۸۶ بکرمی صفحہ ۲۳۔ [۲] برائے تفصیل فتح قلعۂ سمرتہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۷۰ تا ۱۷۲۔ [۳] ہمین کتاب صفحہ ۲۱۲۔ [۴] مطابق ۱۸۳۸ء برائے تفصیل ورود مہاراجہ رنجیت سنگھ در جموں مراجعہ شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۵۔

[۵] ۱۵ ماہ مارٹ سنہ ۱۸۹۶ بکرمی روز پنجشنبہ مطابق ۲۷ جون ۱۸۳۹ء (گلاب نامہ صفحہ ۲۰۹ و کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۲۱)۔

انتقال نمود۔ ہمدرین سال راجہ گلاب سنگھ بدیدن کانشی رفت[۱]۔ و در ۱۸۹۷ب راجہ لالی صاحب چند کور راجہ گلاب سنگھ را بنابر حسن خدمات ایام محاصرۂ شیر سنگھ[۲] علاقۂ منا ور جاگیر بخشید۔ و درہمان سال دیوان ہری چند قلعۂ منگلا[۳] مفتوح ساخت۔ ہمدرین سال کرنیل میان سنگھ ناظم کشمیر از دست سپاہان خود کُشتہ شدہ راجہ گلاب سنگھ بحکم شیر سنگھ برای تدارک باغیان کشمیر نہضت کردہ باغیان را سلاح و سلب گرفتہ از شہر بدر کشید[۴]۔ از آنجا در حدود پشاور رفتہ فوج انگریزی را بطرف کابل راہ داد و ہمراہ مسٹر لارنس صاحب رابطۂ محبت و اخلاص راسخ نمود۔ و در ۱۸۹۸ب وزیر زور آور سنگھ با فوج کثیر برای تسخیر ملک تبت تعیین ساخت و وزیر مذکور در حدود مان تلاو از دست غنیم لاسہ کُشتہ شد پس لشکر لاسہ پیش قدمی کردہ ملک لداخ را تا کرگل متصرف شدند۔ و راجہ گلاب سنگھ دیوان ہری چند و وزیر رتنو را با جمعیت دہ ہزار سپاہ در ماہ پھاگن بسبیل کشمیر راہی ساختہ بذات خود در باغ نسیم توقف نمود۔ و دیوان ہری چند لشکر غنیم را قلع و قمع ساختہ از ملک اخراج نمود۔ و کرن شاہ و بخشی ہیچو افسران افواج لاسہ اسیر کردہ بحضور فرستاد و راجہ نامدار آنہا را خلاع فاخرہ بخشید و رخصت انصراف بخشید۔ تشریح آن در حصۂ اوّل[۵] مشروح است۔ ہمدرین ایام نافرجام در سلطنت لاہور

---

[۱] گلاب نامہ صفحہ ۲۱۴۔ [۲] قلعۂ لاہور (ایضاً صفحہ ۲۲۳)۔ [۳] صحیح: "قلعہ منگلا ماہی"۔ قلعۂ منگلا از جاگیر خاندان منگلا بود و امروز منہدم است۔ این قلعہ بر سرحد میرپور و گڑھی بر کنار رود جہلم بر کوہ بلند بود۔ از پائین این کوہ نہرے بہ "اپر جہلم" نام حفر کردہ اند۔ (تاریخ راجگان جموں و کشمیر صفحہ ۲۵)۔ [۴] گلاب نامہ صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

[۵] از ہمین کتاب از صفحہ ۲۱۴ تا ۲۱۶۔

ہرج و مرج و بعض بعض واقع شد مہاراجہ کھڑک سنگھ و نونہال سنگھ از دنیا درگذشت[1] و مہاراج شیر سنگھ و دھیان سنگھ و ہیرا سنگھ و سوچیت سنگھ و سوہن سنگھ و جواہر سنگھ و کشورا سنگھ از تیغ بیداد کشتہ شدند[2]۔ و از افواج خالصہ خود سر گشتند و امرای دربار لاہور راجہ گلاب سنگھ را از جموں بسرزنش بردہ در قلعۂ سمن چند روز نظر بند کردند۔ وی بزور اقبال رہائش یافتہ در جموں رسید و در جمعیت سپاہ و تیاری اسباب و توسیع ملک ساعی شد تا آنکہ لشکر خالصہ از روی خودسری بغیر سبب آتش فساد افروختہ با سرکار انگریزی بجنگ پیوستند و از روی نفاق و بے سری مغلوب و منہزم شدند چنانچہ توضیح آں در اوراق گذشتہ گذشت[3]۔ بعد حصول ہزیمت و تباہی سلطنت رانی صاحبہ و اعیان دربار راجہ گلاب سنگھ را برای انتظام مملکت و دفع مخاصمت در لاہور بردند و بر منصب وزارت و وکالت مختار نمودند۔ راجہ موصوف برای استحکام سلطنت ترک مخاصمت مصلحت دانستہ با سرکار انگلیسیہ طرح موافقت انداخت و در بجا آوری خدمات و انجاح مطالب و مقاصد آنہا بجان و دل پرداخت[4]۔ بعد تشید مبانی مباسطت و

---

[1] یعنی ہر دو بتاریخ ۵ رنومبر ۱۸۴۰ء۔ [2] ماسوائی کشورا سنگھ کہ تاریخ وفاتش دستیاب نشدہ شہزادہ شیر سنگھ و دھیان سنگھ بتاریخ ۱۵ رستمبر ۱۸۴۳ء و ہیرا سنگھ و سوہن سنگھ بتاریخ ۲۱ ردسمبر ۱۸۴۴ء و سوچیت سنگھ بتاریخ ۲۸ رمارچ ۱۸۴۴ء و جواہر سنگھ بتاریخ ۲۱ رستمبر ۱۸۴۵ء مقتول گشتند (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس از صفحہ ۲۵۶ تا ۲۶۷)۔

[3] از ہمیں کتاب در ذکر لارڈ ہارڈنگ (از ۱۸۴۴ء تا ۱۸۴۸ء)۔

[4] ایضاً، ایضاً۔

مرافقت بذات والا با جمیع اعیان دربار در اُردوی لارڈ هارڈنگ صاحب ویسرای هند
مسالفت کرده بوساطت سر هنری لارنس صاحب و کری بارنٹ صاحب بنظر انور فایز گشت
لارڈ موصوف از حسن نیت و خلوص دوستی و نهایت محظوظ شده بجلدوی خدمات
شایستہ و تردّدات بایستہ ممالک کوهستان جموّں وبنوچهبہ هزاره و کشمیر و گلگت و
تبتّ ها وغیره مع مضافات آن بعوض هفتاد و پنج لک روپیہ در وجہ راجہ نامدار بخشید
و بخطاب عالیہ مهاراجگی ملقب گردانید[1]۔ و بعد انعقاد شرائط و ضوابط جهانداری عهدنامہ
جانبین موثق گشت۔ چنانچہ نقل آن این است :۔[2]

نقل عهدنامہ :۔ "عهدنامہ هذا فیما بین سرکار (دولتمدار)[3] کمپنی انگریز
بهادر و سرکار مهاراجہ گلاب سنگھ رئیس جموّں بواسطہ فریڈرک کری بارنٹ صاحب بهادر و
میجر لارنس صاحب بهادر کہ سفارة بصاحبان ممدوح اختیار کل درین باب از طرف
نواب مستطاب معلّی القاب رایٹ آنریبل سر هنری هارڈنگ صاحب بهادر جی۔ سی۔ بی گورنر
جنرل بهادر کہ یکی از مشیران خاص حضور فیض معمور ملکہ معظمہ رفیع الدرجہ انگلستان خلداللہ
ملکها و از طرف (سرکار) دولتمدار کمپنی انگریز بهادر بنا بر انتظام و سرانجام تمامی امور
جزو کل هندوستان مامور ند حاصل شد۔ و اصالتہ مهاراجہ گلاب سنگھ بدفعات
تکمیل یافتہ۔ فقط"۔

دفعہ اوّل۔ سرکار انگلیسیہ یک کشمیر و هزاره و جمیع ملک کوهستانی کہ
جانبین دریای راوی و سند جانب هزاره واقع اند (بہ) مع متعلق آن کوهستان

---

۱ ایضاً، ایضاً۔ ۲ گلاب نامہ از صفحہ ۳۵۹ تا ۳۶۲۔

۳ الفاظ در خطوط وحدانیہ از گلاب نامہ است۔

واقع جانب شرق دریای سند و جانب مغرب دریای راوی مع علاقهٔ چنبه سوای الا بل منجمله ملک سرکار لاهور که بسرکار انگلیسیه ازروی دفعه چهارم عهدنامه مرقوم نهم مارچ ۱۸۴۶ء تفویض و تسلیم ساخته اند به مهاراجه صاحب لا بعد نسل و بطناً بعد بطن برای اولاد ذکور نسلی شان باختیار مستقل برای دوام عطا نمودند۔

دفعه دوم۔ حدود شرقی علاقه جات که بموجب دفعه اول این عهدنامه بمهاراجه گلاب سنگه مفوض شده بنجویز امین هاییکه از طرف سرکار انگلیسیه و مهاراج گلاب سنگه مقرر خواهد شد تعیین و تشخیص خواهد یافت۔ و بعد ملاحظه مندرج اقرارنامهٔ علیحده خواهد شد۔

دفعه سیوم۔ مهاراجه گلاب سنگه بعوض عطا شدن ملک مندرجه دفعات مذکور الصدر بمهاراجه موصوف هفتاد و پنج لک روپیه (سکه) نانک شاهی بسرکار انگلیسیه خواهد داد۔ یعنی پنجاه لک روپیه بر وقت حسن انعقاد باقتن عهدنامه هذا۔ و بیست و پنج لک اندرون شش ماه از تاریخ هذا۔ فقط۔

دفعه چهارم۔ حدود ملک مهاراجه گلاب سنگه بلا استرضای سرکار انگلیسیه گاهی تبدیل و تغیر نخواهد یافت۔ فقط۔

دفعه پنجم۔ احیاناً اگر فیما بین مهاراجه گلاب سنگه و سرکار لاهور یا دیگر کدام سرکار قرب و جوار علاقهٔ مهاراجه صاحب موصوف نزاع و تکرار رو دهد مهاراجه موصوف اقرارنامه می نمایند که نزاع مزبوره را پیش عالی سرکار کمپنی انگریز بهادر رجوع خواهد ساخت و اعالی مذکور (ممدوح) هرچه ازروی ثالثی رفع انفصال خواهد نمود مهاراجهٔ موصوف آن را بطوع و رغبت قبول و منظور خواهد داشت۔ فقط۔

۱؎ گلاب نامه صفحه ۳۵۱ –

دفعہ ششم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خود از طرف اولاد خود اقرار می نمایند کہ وقتیکہ فوج ظفر موج انگریزی در ملک کوہستانی و یا ملکی کہ ملحق علاقہ جات مہاراجہ صاحب موصوف باشد مامور و متعینّ گردد مہاراجہ موصوف مع کل فوج خود عند الطلب شامل فوج انگریزی خواہند شد۔

دفعہ ہفتم۔ مہاراجہ صاحب اقرار می نمایند کہ بدون آں رضا و اجازت اہالی سرکار کمپنی انگریزبہادر کسی از مردمان ولایت انگلستان را یا دیگر مردم فرنگ و از متوطنان امریکہ ملازم و نوکر نخواہند داشت۔

دفعہ ہشتم[1]۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نمایند کہ شرائط دفعات پنجم و ششم و ہفتم اقرار نامہ علیحدہ کہ فیما بین سرکار انگلیشیہ و دربار لاہور مؤرخہ یازدہم ماہ مارچ ۱۸۴۶ء زیب توثیق یافتہ دربارہ ملکی کہ مفوض مہاراجہ موصوف شد ملحوظ خواہند داشت۔

دفعہ نہم۔ سرکار انگلیشیہ اعتراف می نمایند کہ امداد مہاراجہ گلاب سنگھ در حفاظت راج و ملک مہاراجہ موصوف از دشمنان بیرونی خواہند کرد۔

دفعہ دہم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نمایند کہ نظر بر علو و عظمت و اقتدار سرکار انگریزی سال بسال یک راس اسپ و دوازدہ شاخ بز پشمین قسم اعلیٰ شش نر و شش مادہ باشد و دو زوج دو شالہ کشمیر بطریق نذرانہ بسرکار انگلیشیہ خواہند رسانید۔ فقط۔

بعد توثیق عہد و مواثیق مہاراجہ گلاب سنگھ از دربار عالی شرف ترخیص یافتہ در حسیرو[؟] نہضت فرمودہ و در آنجا بجلدوی حسن خدمات قدیم و برای این کارگذاری عظیم دیوان جوالا سہای را دہ ہزار روپیہ نسلاً بعد نسل جاگیر بخشیدہ و رسوم دیوانی سہ ہزار چہار[2] روپیہ مقرر داشت۔ و مدار المہام و صاحب کار جز و کل گردانید۔ و دیوان

---

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۵۶ و ۳۵۷ ۔ [2] گلاب نامہ صفحہ ۳۶۲ ۔

ہری چند برای تصرف ہزارہ و وزیر لکھپت و وزیر رتنون بانتظام کشمیر تعین ساخت[1] چون وزیر لکھپت و رتنون در کشمیر رسیدند شیخ امام الدین موجب تجویز راجہ لعل سنگھ کہ مدار المہام دربار لاہور بود وزیر لکھپت را تصرف کشمیر نداد و بعد گفت گوی بسیار کار بقتال و جدال رسید وزیر لکھپت در جنگ کشتہ شد۔ و وزیر رتنون تا چہل روز محصور گشت۔ مہاراج با صغای این ماجرا در دربار لاہور التجا کردہ از آنجا بنا بر اخراج امام الدین ہنری لارنس صاحب با فوج خالصہ مامور شد۔ چون فوج دریا موج در کشمیر رسید شیخ امام الدین بی دست و پا شدہ ملک خالی کرد و بمقام نہتہ با کرنیل لارنس و مہاراج گلاب سنگھ ملاقات نمودہ بجانب لاہور عجلت ساخت و لارنس صاحب افواج خالصہ را رخصت انصراف بخشید[2] و خود بمعاونت و مرافقت مہاراج سمت کشمیر نہضت فرمود۔ و بتاریخ ششم ماہ کتک ۱۹۰۳[3] سنہ بکرمی رایت دولت سایہ انداز خطۂ دلپذیر گردید۔

اورنگ پانزدہم در ذکر عملداری راجگان جموں

مہاراج گلاب سنگھ در سنہ ۱۲۶۲[4] ہجری یکہزار و دو صد و شصت و دو بر سریر جہانبانی کشمیر جلوس یافتہ در رتق و فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت و نظم و نسق اہل نکہبت بخوبی پرداخت۔ و انتظام امور ملکی و مالی جزوی و کلی برای رزین خود منتظم

---

[1] ایضاً، ایضاً۔ [2] رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۳۶۴ تا ۳۶۷ و تاریخ حسن ہمین جلد ذکر نظامت شیخ امام الدین۔

[3] مطابق ۱۸ اکتوبر ۱۸۴۶ء۔

[4] مطابق ۱۸۴۶ء۔ بقول کے۔ ایم۔ پانیکر تاریخ ورود مہاراجہ گلاب سنگھ در شہر سرینگر ۹ نومبر ۱۸۴۶ء است (گلاب سنگھ صفحہ ۱۱۹)۔

می ساخت۔ مقدمات عدالت بنفس نفیس خود در یک مجلس بلا امثلہ و بینہ فیصلہ می کرد۔ و مستغیثاں را بوجہی تکلیف حاجب دربان نمی بود با مردم ادنیٰ بالمشافہہ مکالمہ میفرمود۔ مردم ہنود کہ ہمیشہ قطاع الطریق و باغی می بودند بخوف سپاہ او در سوراخ موشان خزیدند۔ و راجہای کہکہ و بمبہ را حسب حیثیت وجہ کفاف مقرر داشتہ ملک آنہا بخالصہ پیوست۔ و طایفہ گلیانان کہ در رہزنی و غارتگری معروف بودند ماخوذ کردہ از صغیر و کبیر ہر کسی پا بزنجیر اسیر داشت۔ فرقۂ دزدان را از ہیبت او پشت طاقت شکستہ در ملک امن و امان واقع شد۔ اہل ہنود در ایام مسعودش پیش آمدہ بر صدر مناصب مناسب نشستند۔ و فرقۂ اسلامیہ از امورات ملکی بی دخل شدہ در متابعت و فرمان برداری منطقۂ اشکانت بر بستند۔ پس بصوابدید اعیان پنڈتان[1] ضبطی اقطاع عالی خاندانہا و تضاعف و تزاید باج طایفہ داران و تقرری خراج ارضی بساتین و ساگزارہا و بازیافت باقیات عہد رنجیت سنگھ و احداث زر نکاح و ترقی نرخ شالی از یک روپیہ تا دو نیم روپیہ اختراع بدعات موفور و ابداع رسومات نامحصور بعمل آمدہ۔ در سابقہ زمان باج شالبافان چہار لک روپیہ معمول بود۔ پنڈت راجہ در اجارۂ آں دوازدہ لک روپیہ مع طرح شالی برخود گرفت۔ و آمدنی محال نوارہ سابقہ چہاردہ ہزار شخص بود ٹھیکہ[2] آں از صد ہزار ترقی یافت۔ ہمچنیں در ہر محال ترقی و تضاعف بعمل آمدہ جای غبن و توفیر نماند۔ زمینداراں را از یک خروار و پنج ترک دو آثار حصۂ زمینداری معمول شد۔ منجملہ آں سہ ترک خرج عمالہ رفت۔ و دو روپیہ ہری سنگی کہ بقیمت ہشت آنہ ڈبل[3] نافذ بود قلب کردہ روپیہ چلکی مسکوک

---

[1] برہمناں۔ [2] ٹھیکہ بفتح تاء ہندی و ہائے ہوز در ہندی بمعنی اجارہ آمدہ است۔

[3] ڈبل بفتح دال ہندی بمعنی دو چند۔

نمود کہ مادۂ آں ہفت ماشہ نقرہ و پنج ماشہ نحاس بود سکۂ آں از یکسو "رگھوناتھ جی سہائے"[1] از طرف دوم "ضرب سرینگر" منقوش شد۔ روپیۂ مذکور در بیع و شرا و معاملات تجارت یکروپیہ و چہار آنہ مروج بود امّا در آمدنی خزینۂ عامرہ ہمگی یکروپیہ محسوب می شد۔ ازیں زد درباج معمولی باجگذاران و خراج زمینداران خمس مالیہ ترقی یافت۔ و تمامی کار و بار امور سلطنت و اشیای مطلوبۂ مملکت از رعایا بغیر اجرت و قیمت گرفتہ می شد۔ و برسر یک زمیندار از اہل عملہ زیادہ از شصت کس حکم نافذ میکردند۔ و در سنہ ۱۲۶۳ھ[2] مسٹر تایلرن صاحب برای تفحص احوال کشمیر و اصلاح انتظام مہاراج بکشمیر آمدہ چندگاہ تحقیقات قوانین و ضوابط مالگیری نمودہ در میدان مایہ سومہ دربار عام منعقد ساخت و ببانگ بلند آواز داد کہ ای مردمان خطۂ کشمیر شما از حکومت مہاراج خشنود ہستید یا نہ بعضے کساں موجب آموزش پنڈت راجہ در غوغا بر داشتند کہ راضی ہستیم تیلرن صاحب باستماع این سخن از کردار مردم کشمیر بیزار شدہ بطرف ہند رجعت نمود۔ ہمدریں سال تنخانہ گدادہر[3] متصل دولتخانۂ خاص ترصیص یافتہ در تلمیع قبۂ آں دو ہزار تولہ طلا مصروف شد۔ و در سنہ ۱۹۰۵ب[4] راجہ جواہر سنگھ خلف راجہ

---

[1] "شیوہ ناتھ جی سہائے" کذا فی الاصل۔ سہو کاتب است۔ معنی ایں جملہ سنکرتی "خدائے بزرگ حامی شود" است۔ رگھوناتھ یکے از القاب راجہ رام چندر جی است کہ ہندواں اورا محلول الٰہی تصور کردہ می پرستیدند و راجگان جموں اورا مورث اعلیٰ خویش می شمرند۔

[2] مطابق ۱۸۴۷ء۔ مطابق روایت دکتر صوفی (کشیر جلد دوم صفحہ ۷۸۰) از بیاض مسٹر ٹیلر صاحب (معادن ریجنٹ لاہور) محقق شد کہ آخر الذکر در کشمیر برائے تحقیقات احوال ایں دیار بتاریخ ۱۴ جون ۱۸۴۷ء وارد گشت۔ [3] در محلۂ شیر گڑھی، امیراکدل، سرینگر۔

[4] مطابق ۱۸۴۹ء۔

دہیان سنگھ باغوای چند اوباش بدعوی وراثت حصۂ مملکت در محکمۂ گورنمنٹ پنجاب مقدمہ برپا نمودہ بعد مباحثات بسیار حکام حرمان نوشیدہ در شہر انبالہ از جہان درگذشت برادرش راجہ موتی سنگھ مورد الطاف جہانبانی گشتہ علاقۂ پونچھ جاگیر یافت[1] مدّعا کہ مہاراج بنفس نفیس خود در انتظام مہام مملکت متوجہ ماندہ ضوابط ملکگیری وقواعد دادگستری بکمال نصفت وعدالت مضبوط ساخت۔ ودر ۱۲۶۵ھ ماہ گھر ۱۹۰۵ بتقریب ملاقات لارڈ گورنر جنرل ڈلہوزی صاحب کہ دراں سال معطل ماند بطرف جموں نہضت کردہ در پنجا پنڈت راجہ در تا عرصۂ شش ماہ فرائض نیابت صوبہ بجا آوردہ اعالی وادانی خشنود ساخت۔ ہمدریں سال[2] دلیپ سنگھ معزول کردہ در ولایت فرستادند۔ ودر ۱۲۶۶ھ مہاراج پنجم ماہ جیٹھ وارد شہر شدہ برای فرودگاہ صاحبان سیاح برکنارۂ دریای بہت از امیراکدل تا منشی باغ بنگلہ ہا ترصیص یافت۔ ورنبیر سنگھ ہفتم کتکل وانۂ جموں شدہ مہاراج براہ ہیرہ پور در سیالکوٹ نہضت فرمود ودر آنجا بملاقات لارڈ ڈلہوزی صاحب فائز گشت۔ ودر کشمیر میاں ہٹو فرزند[3] مہاراج قایم مقام ماندہ انتظام ملکداری بدیانتداری نمود۔ ہمدریں سال مردمان داردوساکنان حصورہ را غارت کردند موجب آں مہاراج را رگ غیرت بجوش آمدہ اوّل جیٹھ ۱۲۶۷ھ روز بخش ابن دیار شدہ لشکر جرار بافسری دیوان ہری چند وزیر زورآور سنگھ وکرنیل بیجا سنگھ وغیرہ

---

[1] برای تفصیل منازعت راجہ جواہر سنگھ با مہاراجہ گلاب سنگھ رجوع شود بہ گلابنامہ از صفحہ ۳۷۱ تا ۳۸۰ و از صفحہ ۴۱۴ تا ۴۱۶ – [2] یعنی ۱۸۴۹ء –

[3] مطابق ۱۸۵۰ء – [4] کہ از کنیزک زرخرید بود –

برای تسخیر چلاس[1] و تنبیہ و تدارک باغیان دارد و مامور ساخت رنبیر سنگھ
ولیعہد سلطنت خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای باربرداری بہ بیگاری
بردند۔ خلقی انبوہ بر قلال کوہ تلف شدند۔ اساس قلعۂ چلاس از بسکہ سنگین و
استوار بود مخالفان در میان آن محصون ماندہ تا عرصۂ یک ماہ در جنگ و جدل
رد و بدل میکردند۔ ازین سو یکہزار و پانصد سپاہ و کمیدان گیگرا کشتہ شدند۔
عاقبۃ الامر محصوران بعدم آب بیتاب گشتہ شبانہ گریختہ رفتند و
ہری چند تصرف قلعۂ چلاس نمودہ با چندکس از باشندگان آن سواد بفتح و
فیروزی رجعت نمودہ در آنجا تھانہ دار قلعہ قائم ساخت۔ بعد فتح چلاس
مہاراج ۲۰ ماہ ماگھ بجانب جموں نہضت کردہ میان رنبیر سنگھ[2] بر حکومت
کشمیر مستقل داشت۔

و در سنہ ۱۲۶۸ھ[3] گوہر امان از گلگت باغی شدہ میان لوپ سنگھ کماندار
فوج و سنت سنگھ تھانہ دار برکوہ نبلہ دار مع یکہزار و یکصد سپاہ جرا قتل رسانید
و دوصد سپاہ مسلمان کردہ در بدخشان فروخت نمود۔ باستماع این خبر مہاراج
برجناح تعجیل از جموں آمدہ ۲۰ جیٹھ افواج تا سرہ بسر کوبی آن طاغی تعین ساخت۔
و فرقۂ زمینداران عموماً برای باربرداری بہ بیگاری بردہ اسپان مردم توسن و غیر توسن
نر و مادہ جبراً زیر بار آوردہ اکثر ہا در راہ سقط شدند۔ چون افواج مہاراج در گلگت

---

[1] رجوع شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۰۶ ۔ [2] میاں رنبیر سنگھ بعدہ مہاراجہ رنبیر سنگھ
پسر سوم مہاراجہ گلاب سنگھ بود۔ [3] ۲/۱۸۵۱ء ۔ برائے تسخیر و فتح گلگت رجوع
شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۱۱ ۔

رسید گوہر امان سجدو و چترال مغرور شد و لشکریان بعدم نان عاجز آمدہ در بونجی قیام کردند و کوہستان گلگت چندگاہ از قبضۂ والی جموں بدر رفت مہاراج در ماہ کتک بجانب جموں معاودت کردہ رنبیر سنگھ برحکومت کشمیر بدستور قائم ماند۔ و در ۱۲۶۹ھ مہاراج ۹ ماہ ساون جادہ فرسای این سواد شدہ عرصۂ یکسال و چہار ماہ بذات خود در انتظام مہام جہانبانی پرداخت۔ و برای افواج متعینۂ گلگت غلات موفور بر بیگاریان بارکردہ روانہ ساخت۔ نہم ماہ مگھر ۱۹۱۱ بکرمی از راہ بہیرپور روانۂ جموں شد و میاں رنبیر سنگھ منتظم کشمیر بدستور گذاشت۔

و در ۱۲۷۱ھ[1] بسبب کثرت بارش باران نقصان محصولات بعمل آمدہ اما بتفضلات غیبی آثار قحط ظاہر نشد۔ مہاراج بنظر انصاف مساعدۂ معمولی عہد سنگان که رعایا را در موسم بہار کومک خوراک و تخم میدادند مع رسوم شش منوٹی[2] معاف نمود۔ و ابتدای عملداری مہاراج سراسامی یک یک ترک شالی بابت صرف پوشاک مہاراج معمول شدہ بود معاف فرمود۔ و ہفتم ماہ کتک ۱۹۱۲ بکرمی راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ برحکومت کشمیر مقرر شدہ وزیر پنون بر منصب صاحبکاری او دستوری یافت۔ و ہمسال و ز میاں رنبیر سنگھ بجانب جموں بشتافت چہاردہم ماہ پوہ آتش قہر آلہ شیانہ در دولتخانۂ عالی میاں شیرگڈھ افروختہ اسباب و آلات و خزینۂ اندوده بقدر بیست و شش لک روپیہ مع دفتر دیوانی بکدم سوختہ شد و چہاردہم ماہ ماگھ دیوان کرپارام از جموں رسیدہ خزاین نقدی از خاک فراہم

[1] مطابق ۵/۱۸۵۴ء۔ [2] منوٹی بفتح میم و سکون نون و تشدید تاء ہندی در کشمیری پیمانۂ ایست کہ مساوی ۲/۱ سیر انگریزی میباشد۔

کردہ ہمگی پا نصدرد و پیہ ضائع گشت۔ و مطابق دفتر صدر دفتر دیوانی اختراع نمود و چوں بتقضای ایزدی دفتر گاو خورد اہل کاران ریاست لکہا روپیہ نوش جان کردند و از علت باقیات سالہا فارغ شدند۔

ہمدراں ایام مہاراج بتاریخ ہشتم ماہ پھاگن ۱۹۱۲ب باجتماع راجگان و رئیسان پنجاب وغیرہ دربار دازہ سی[2] آراستہ میان رنبیر سنگھ را تمغای راج تلک[3] بخشید و بخطاب عالیہ مہاراجگی ملقب گردانید۔ و دیوان کرپا رام فرزند دیوان جوالاسہای برمنصب وزارت و مدارالمہامی او بنشانید۔ بتاریخ ششم ماہ جیٹھ جان لکس صاحب از پیشگاہ گورنمنٹ عالیہ خلعت شاہی و یک طمانچہ و یک شمشیر مباہی و دو رشتہ مروارید تابدار و یک سمند صبا رفتار با زین زرکار برای تہنیت و مبارکبادی آورد۔ و در ۱۲۷۲ھ گوہر امان مرزبان گلگت از جان درگذشت۔ و مہاراج ۲۰ ماہ مارچ ۱۹۱۳ب از راہ بارہ مولہ آمدہ در کوہامہ قیام ساخت از آنجا افواج کثیر بسرلشکری کرنیل دیوی سنگھ برای سرکوبی فرزندان گوہر امان بجانب گلگت مامور ساخت و تمامی زمینداران برای باربرداری بہ بیگاری بردند و فرزندان گوہر امان تاب تقابل نیاوردہ مفرور شدند۔ و افواج قاہرہ ملک پونیال و یاسین را قبضہ کردند۔

---

[1] برائے تفصیل جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۴۱۷ تا ۴۲۲۔ [2] "دازہ سی" بفتح را و سکون الف و زا، و ہائے ہوز و کسر سین و سکون یاء، در سنسکرت بمعنے پادشاہت باشد۔

[3] راج تلک مرکب است از راج بمعنے حکومت و تلک بمعنے قشقہ کہ ہندواں بر جبین می کنند۔ در زبان ہندی در مفہوم تخت نشینی مستعمل است۔

عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نصب کردہ علینی بہادر از انصرف پونیال بخشیدہ رجعت نمودند۔ ہمدرین سال تعمیر دولت خانہ و ترمیم شیرگڈھ تجویز یافت و از کردۂ سابقہ تمتین و تزئین و ترفیع و توسیع آن بعمل آمد۔ و در ماہ پکھر طبیعت مہاراج بعلت ذیابیطس کہ از عرصۂ شش سال عارض شدہ بود از جادۂ اعتدال برگشتہ بر بستر مایوسی افتاد۔ و باستماع این خبر مہاراج رنبیر سنگھ بر جناح تعجیل از جموں آمدہ بعادت عیادت مشرف شد۔ و بعد چندروز مزاج مہاراج را باز بدرجۂ اعتدال رسیدہ مہاراجہ رنبیر سنگھ در ماہ ماگھ بطرف جموں رجعت کرد۔

و در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء[1] مقدمۂ غدر دہلی بوقوع آمدہ از پیشگاہ مہاراج دیوان ہری چند مع شش پلاٹن افواج بمعاونت سرکار انگریزی دستوری یافت آن جرار در ہنگام ہنگامۂ باغیان در عین محاربہ مقتول شد۔ و از گورنمنٹ عالیہ افواج مہاراج را بعد نصرت و فیروزی تمغای نقرہ بقیمت دہ دہ روپیہ بخشش یافت۔ و بصدور این فتور سایۂ حکومت کمپنی بہادر از قلمرو ہند برخاستہ خورشید جہانداری ملکۂ معظمہ وکٹوریہ[2] دامت اقبالہا بر مملکت ہند و پنجاب و کشمیر طلوع نمود۔

ہمدران ایام ۲۰ ماہ بہادرون مطابق ۱۱ ماہ ذوالحجہ ۱۲۷۳ھ[3] مہاراجہ گلاب سنگھ دہ سال دہ ماہ حکومت کشمیر بسر بردہ از دار فانی بملک جاودانی انتقال فرمود و درمیان

---

[1] رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۴۲۴ ۔

[2] متوفیہ ۱۹۰۰ء ۔

[3] و لے بقول دیوان کرپارام بتاریخ بیستم ماہ ساون سموت ۱۹۱۴ بکرمی بروز یکشنبہ چار گھڑی روز انتقال کرد (گلاب نامہ صفحہ ۴۲۷) ۔

رام باغ از چوب صندل شمشان[1] ادا فروختنه کالبد عنصریش سوختند۔ هنگام احراق شمشان
زلزلهٔ شدید واقع شد باستماع این خبر وحشت اثر مهاراجه رنبیر سنگه بر جناح تعجیل ایلغا آورده
۱۵ اربهادرون در خطهٔ دلپذیر ورود یافت و مراسم سوگواری بجا آورده قریب پنج لک روپیه
نقد و جنس در خیرات و مبرات صرف نمود۔ و بر شمشان او مندری عالیشان افراختنه مبلغ شش هزار
روپیه نقد و جنس صرف لنگر آن بطور دهرم ارتهه[2] مقرر گذاشت۔ و مهاراجهٔ موصوف بسیار
مقبل و مدبر و مستقیم المزاج و محنت پسند و فیروزمند و اخاذ[3] و طامع[4] و قانع و اشجع بود که از

---

[1] شمشان بفتح هر دو شین و سکون بقیه حروف در سنسکرت بمعنی جائے باشد که دران هنود مردگان خود را می سوزند۔ [2] "دهرم ارتهه" مترادف بیت المال محکمهٔ بود که از سخاوت و داد و دهش مهاراجه گلاب سنگه و فرزندش مهاراجه رنبیر سنگه به تشکیل آمده بود۔ مقاصد این محکمه اشاعت دین هنود و حفاظت بت خانه ها بود۔ رقوم این محکمه بوظائف طلبائے هنود و تراجم کتب هائے عربی و فارسی به سنسکرت و هندی هم صرف می شد۔ بسیارے از اراضی و جاگیرات موقوف باین محکمه بود۔ برائے احوال تفصیلی راجع به "این اداره" رجوع کنید به آئین دهرم ارتهه ترجمهٔ انگلیسی از زبان فارسی صفحه ۱۵۴۔ [3] جان۔ بی۔ آئرلینڈ امریکی که در عهد مهاراجه گلاب سنگه سیاح کشمیر بود بعد از ملاقات سکان این دیار نسبت مهاراجه مزبور چنین نوشته است:۔

"آمدنی جنگلات کلیتهً اجاره داری حکومت است۔ علاوه ازیں هر کسے مجبور است که بشرح ذیل که مقابلش نام چیزے مذکور است خراجے در خزانهٔ عامرهٔ حکومت داخل کند والا مستوجب سزا و عتاب خواهد شد:۔ (۱) بزغالهٔ نومولود۔ یک آنه ۔ (۲) گوساله چهار آنه ۔ (۳) خراج نوعروسی یک روپیه ۔ (۴) خراج دوکان آنه یومیه۔ (۵) خراج زورق شکاری چهار آنه یومیه۔ واگر بدبختانه سالے فصل تباه و برباد گردید بر مزارع لازم است که بعوض غله ثمن مساوی به قیمت او بدهد

شجاعت و جلادت او نقلہای مشہور است۔ و در اواخر عمرش یکروز دیدم کہ در صحن تبخانہ یک تنبورچۂ نو ساختہ بر زانوی چپ نہادہ بر آماجگاہ سر کرد و وجود او را نوعی حرکت و جنبش نشد خانسامان او نقل میکرد کہ خوردن و نوشیدن او روزمرہ از پنج شش آثار افزون بود۔ و در معارک و محاربہا گاہی روی ہزیمت ندید ہر جا کہ تاخت رایت نصرت افراخت خزاین و دفاین و اسباب و آلات و ادوات از تدبیر و تعقل آن قدر جمع ساخت کہ در حساب نگنجد ہفتاد[۱] سال عمر کرد ازانجملہ پنجاہ و پنج سال در جلادت و جہانداری بسر برد۔ تاریخ از مصنف۔ رباعی:۔

چون قت راجہ ما از دار دہر دلگیر ۔۔۔ در مال و جاہ و شوکت دستِ راجہ نبیر

از بہر سال نقلش گفتم ز صدر کشمیر ۔۔۔ "برخاست راجہ گلاب[۲] نشست راجہ نبیر"

اندر مہندر گرنڈ کمانڈر آف دی موسٹ اکزالٹڈ آرڈر آف دی سٹار آف انڈیا سپر السلطنت و جنرل عساکر و مشیر خاص علیاء قیصر ہند مہاراج رنبیر سنگھ

جہان را زمانِ سعادت رسید ۔۔۔ زمان را ضمانِ سیاست رسید

مختصر اینکہ از پیداوار ۴۴ بخزانہ گلاب سنگھ می رود" (وال سٹریٹ ٹو کشمیر چاپ نیویارک ۱۸۵۹ء صفحہ ۳۹۶ و ۳۹۷)۔ ۵ جان۔ بی۔ آئرلینڈ نیز مؤید این رائے است چنانکہ گفتہ ا۔

"یکماہ بیشتر سہ سر سنگاں بعلت ذبیحۂ گاؤ زیر تازیانہ آمدہ ہلاک گردیدند۔ از باشندگانِ این ملک کسے جرأت نمی کند کہ پیش مہاراجہ گلاب سنگھ در لباس نو و قیمتی بیاید و ہدف حرص و ٹنکار دست تعلی حکمران باشد" (ایضاً صفحہ ۳۹۸)۔ [۱] ولے بقول کاہن سنگھ بلاوریہ۔ "بعد از حکومت سی و سہ سال بعمر شصت و چہار سال و نو ماہ و پانزدہ روز فوت شد" (تاریخ راجگان کشمیر اردو حصۂ اول چاپ ۱۹۸۶ صفحہ ۱۷۹)۔

[۲] ۱۲۷۴ھ۔ مطابق ۱۸۵۷ء۔ تاریخ وفات از جملہ "نشست رنبیر" ماخوذ است۔

بدھشٹر[1] کہ سر زدہ در جہان   دیا آمدہ با نوشیروان

لعد انقضای ایام ماتمداری و مراسم سوگواری مہاراجہ رنبیر سنگھ برادریکہ جہانداری جلوس نمود۔ و ازکردہ پدر نامدار در حسن صورت و سیرت و اخلاق و اطوار دماغ دانا دادہ روزگار بود و حتی این اندوہ پدر در بذل و عطا و جود و سخا صرف نمود۔ و از روی لطافت و نزاکت طبیعت خود دیوان کرپارام را اختیار جز و کل بخشیدہ بسط و کشاد امور جہانبانی بطور او گذاشت۔ و دیوان موصوف نہایت نیک سیرت و عالی ہمت بود کافہ انام از خواص و عام در دام استمالت آوردہ ایام حکومت در نیک نامی ستودہ فرجامی بسر برد و باستشارہ یکدیگر برای انصرام انتظام حکومت در جموں و کشمیر صوبہ داران با تدبیر مقرر کردند و در ممالک محروسہ نرخ ارزنہا و تحصیلات مشخص فرمودند۔ و در محکمہ جات سرکار انگریزی جابجا وکلای ہوشیار فرستادند۔ و با دولت انگلیسیہ رابطۂ متابعت و مباسطت مستحکم نمودند و در مدارات و خدمات آنہا باقصی الغایت کوشیدند و درمیان شہر و دہات برای دادرسی مظلومان عدالتہا نصب کردند۔ و دانشوران نامدار از امصار و بلاد انتخاب کردہ بر مدارج مناصب مناسب برگماشتند و افواج خود را برکٹ و کالم ہا[2] مقرر کردہ جرنیل و سینا رئیس مشخص نمودند۔ و درمیان شہر و دہ ذارت با شفاخانہ جات معمول شدند۔ و در مدرسہ ہای شاستری و فارسی در جموں و کشمیر جاری کردند و کتابہای علمی را ترجمہ ہا[3] کنانیدند۔ و راہہای آمد و رفت مسافران را مرمت

---

[1] بدھشٹر راجۂ پانڈواں کہ در کتاب "مہابھارت" مذکور است ۔ [2] برکٹ و کالم ہر دو لفظ انگلیسی بمعنی حصص ۔ [3] تعداد کثیر ازین تراجم در کتابخانہ مخطوطات محکمہ تحقیقات علمیہ حکومت جموں و کشمیر

افزودند۔ وبرای آمد و رفت صاحبان انگریز بہر منزل و بہر مکان کہ فرودگاہ ایشان بود بنگلہا تعمیر کردند۔ وشکار ماہیان در ہر جا منع فرمودند[1]۔ و در امور جہانبانی ہمچناں امن وامان وقوع شد کہ سرموئی بکسی نقصان مالی و جانی نمیرسید۔

مدعا کہ مہاراج بعد استحکام انتظام کشمیر وزیر پنون برحکومت این دیار مستقل گذاشتہ بذات والا جانب جموں نہضت فرمود واز آنجا ملاقات لارڈ گورنر جنرل کیننگ صاحب بہادر در لاہور فایز گشتہ بخطاب ستارہ جی۔ ایس۔ آئی استار آف انڈیا افتخار یافت۔

وزیر پنون[2] در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء بر صوبہ داری کشمیر علم اقتدار افراختہ بکمال جودت وجلادت در ربط و کشاد حکومت پرداخت۔ و در ماہ پوہ ہوای ہیضہ در ملک ظاہر شد و عرصۂ یکنیم ماہ سخت جانکاہ بود۔ و در ماہ پھاگن رفع شدہ در ماہ بیساکھ ۱۹۱۵ بکرمی باز عود نمود قریب دو ماہ خلق اللہ را تباہی ساخت۔ ہمدرین سال (۱۲۷۵ھ)[3] میاں ہٹو برادر مہاراج ہمراہ بعضی اوباش کنگاش کردہ برقتل مہاراج مستعد شدند عاقبت بعلت افشای راز ہمہ ہا گرفتار کردہ بہ سزا رسانیدند وکمیدان گلاب و شادی خان بدار آویختند۔ ومیاں ہٹو در قلعۂ ڈوڈی[4] محبوس داشتند۔ وبعضی میاں ٹی

سرینگر موجود است۔ [1] گلدستۂ کشمیر حصہ دوم چاپ ۱۸۸۳ء صفحہ ۲۱۲ مصنفۂ پنڈت ہرگوپال کول خستہ۔ [2] وزیر پنون متوفی ۶ ستمبر ۱۸۸۵ء۔ [3] مطابق ۱۸۵۸ء۔

[4] گلدستۂ کشمیر حصہ دوم صفحہ ۲۱۰ چاپ مطبع فارسی آریہ پریس لاہور ۱۸۸۳ء۔ قلعۂ ڈوڈی یا ڈوڈا از تعمیرات شاہان کشتوار برلب رودخانۂ چناب برسرحد بھدرواہ واقع است (تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصۂ اول صفحہ ۲۵)۔

کانی چک در اسکردو قید کردند و مردم بسیاری بسبب اشتباہ تباہ شدند۔ ہمدریں سال مردم گلبان کہ مہاراج گلاب سنگھ محبوس داشتہ بود در بھونجی فرستادند ودر آنجا بکار کشاورزی مشغول داشتند۔ و در ۱۲۷۶ھ بسبب بارش باران خامی فصل شالی بوقوع آمدہ ہمگی دوازدہ لک خروار پیدا وار بود بفضل ایزدی علامت قحط مطلقاً ظاہر نشد۔ و ہمدریں سال ملک امان فرزند گوہر امان[۲] در حدود گلگت علم بغاوت افراشتہ مستر ہیپٹ را قتل نمود و مہاراج عسکر ظفر پیکر بافسری جنرل ہشیار[۳] تعئین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام کردند و ملک امان در چترال مفرور شدہ ہشیار بکمال اقتدار رجعت نمود۔ و ہمدریں سال ۲۶ ماہ اساڑ در محلہ حبہ کدل آتش افروختہ جسر حبہ کدل سوختہ شد۔

و در ۱۲۷۷ھ[۴] مہاراج خطۂ کشمیر را بقدوم خود نضارت بخشیدہ ذخیرہ غلات کہ از عہد سابقہ موجود بود بقیمت دو آنہ و چہار آنہ خروار شالی فروخت کنانید چنانچہ شخصے یک خروار شالی بیک مرغ خرید ساخت۔ و اہل کاران دریں نیلام لکھہا روپیہ بکار سازی دستبرد کردند۔ چونکہ ذخایر شالی خالی شدند غلات نایاب گشت علامات تنگی ظاہر شدہ قیمت خروار شالی فی الفور از قیمت چہار پنج روپیہ متجاوز گشت۔ و مہاراج سلسلہ بندی پرگنات کہ از عہد چغتہ معمول بود گسستہ ملک کشمیر را بیست و دو تحصیل مقرر فرمود زمینداران را

---

[۱] ایضاً صفحۂ مذکور۔ [۲] گوہر امان متوفی سنہ ۱۸۶۰ء۔

[۳] جنرل ہوشیار متوفی ۱۸۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم از صفحہ ۲۰۸ تا ۲۱۰۔ [۴] مطابق ۱۸۶۰/۶۱ء۔

از باقیات عہد سابقہ شانزدہ لک و چہل ہزار روپیہ معاف نمود۔ و بدانت والا اواخر ماہ مگھر بطرف جموں نہضت فرمود۔ و در ۱۲۷۷ھ باز رونق بخش این دیار شدہ در ماہ مگھر رجعت فرمود۔ و در ملک بسبب گرانی غلہ علامات قحط ظاہر شدہ قیمت خروار شالی تا پنج شش روپیہ عروج نمود موجب آں دیوان کرپارام از جموں آمدہ بابت رفع قحط بسیار کوشش فرمود۔

و در ۱۲۷۹ھ بسوم ماہ جیٹھ برخلاف عادت شبری از برف بادیدہ بوقت عصر چنداں ظلمت و تاریکی واقع شد کہ مردماں چراغہا افروختند و ہوا غبارناک و سرخ رنگ شدہ چہار پایان بسیار سقط شدند۔ بیست و دوم ماہ مہاراج رونق بخش این دیار شدہ قریۂ رنبیرپور بر کریوۂ مٹن احداث نمود۔ و باغ نشاط و شالمار و شیرگڈھ را ترمیم فرمود و در ماہ اسوج بطرف جموں رجعت کرد۔ و در ماہ مگھر جسر زینہ کدل مع تعمیرات گرد و نواحی سوختہ شد۔

و در ۱۲۸۰ھ راجہ کپورتھلہ بسیر و سیاحت کشمیر مسرور شد۔ و ہمدریں سال ۲۰ ماہ ہار وقت پاس اخیر زلزلۂ سخت واقع شدہ در پرگنہ کرہن و بانگل زمین بتر قید و خانہ ہا بلرزید تا شش ماہ زمین در جنبش بود اما آزارش بکسے نرسید۔ و ہمدریں سال ملک امان بر علاقۂ پونیال یورش آوردہ بخشی دا ہدی کشن از گلگت بمدافعت او عجلت کردہ مہزوم ساخت۔ ہمدریں سال

---

۱ مطابق ماہ نومبر تقویم انگلیسی۔ ۲ کریوۂ مٹن در کشمیر جنوبی سہ میل بطرف مشرق از اسلام آباد۔ ۳ مطابق ۱۸۶۳ء۔

۴ پرگنہ کرہن و بانگل ہر دو در شمال مغرب کشمیر بطرف بارہ مولہ و گلمرگ می باشد۔

عزیز منشی بطور سفارت در چترال[1] رفتہ با امان الملک والی چترال رابطۂ صلح وصفا موثق کردہ رجعت نمود۔

ہماں روز با والی ہونزی[1] رابطۂ مصالحہ محکم شدہ ہر کس را از اہالی آں سواد انعام سالیانہ وخلعت فاخرہ مفتخر گشت۔ ودر ۱۲۸۱ھ بسبب بارش ماہ بھادروں محصول شالی نقصان پذیرفتہ اوایل ۱۲۸۲ھ[2] آثار قحط ظاہر شد۔ وجہانند پنڈت در فرزند گنیش پنڈت در حضور انور مشرف گشتہ از تغلب و ستیزہ کاری وزیر پنون استغاثہ نمود وخورد وبرد وخیانت او لکھا روپیہ ثابت فرمود۔ مہاراج بنا بر انصاف آں ظالم ستمگر[3] را از حکومت معزول کردہ بجای او دیوان کرپارام مامور ساخت۔ وحکومت پنون وزیر ہفت سال وچند ماہ بود۔

دیوان کرپارام در ۱۲۸۲ھ ۱۹۲۲ب بر گورنری ایں دیار اقتدار یافتہ پیش از ورود او وزیر پنون غلات موجودی عمداً ہبا وہدر نمود کہ ہمگی شصت ہزار خروار در دہات موجود بود۔ ودیوان حسن انتظام نفر شماری

[1] غضنفر علی خان۔ [2] مطابق ۱۸۶۵ء۔ [3] پنڈت ہرگوپال خستہ نیز بدیں الفاظ مذمت وزیر پنوں کردہ است:-

"ایں مرد جفاکش منتظم وتجربہ کار است ولے مغرور وکینہ جو خود ستا وعیاش وبے رحم وبخیل وسرکش وزشت خط۔ رعایائے کشمیر از وے بسیار تنگ است اکنوں در کوہستان جموں است ولے بر زبان ہر کس کہ بعد تباہی کشمیر حالا بہ خرابی کوہستان آمدہ است۔"

(گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴)۔

درست کرده رسد هفته وار مقرر نمود. هر کس را تا آخر ماه اسوج آذوقه رسانید. مهاراج
از روی همت دریادلی چندین هزار خروار گندم از پنجاب خرید کرده روانه ساخت. و
دیوان مردم قحط زده را ببذل و نوال خوشحال کرده گندم پنجاب بقیمت اینجا ارزان فروخته
بعضی مردم را مفت بلا قیمت بخشید. هیچکس را آزار جان نرسید. و در ماه کتک یکبار
بقدر شصت هزار خروار شالی از دهات طلبانیده بهر خانه یک یک خروار رسانیده دافع الفور
قحط رفع شد. و ملک کشمیر را پنج حصه کرده پنج وزارت مقرر نمود. وزارت شهر خاص
وزارت شوپیان وزارت اننت ناگ وزارت کامراج وزارت پهار. و فصل شالی را
تشخیص کرده به کارداران اجاره بخشید. و درین سال بیست و دو لک خروار بعمل
آمده مردمان بدین آن سیر شدند. و علاقهٔ دراوه و کرناو که در جاگیر راجه
شیر احمد خان[1] بود پرچه نویس آنجا از راجه مزبور نوعی رنجیده خاطر شده چغلی او
بحضور نوشت. و مهاراج بمواخذهٔ او افواج قاهره تعیین ساخت و شیر احمد
تاب تقابل نیاورده مفرور شد و ملک او ضبط خالصه گشت. بعد دو سال باز پناه
گزین شده از پرگنهٔ ناگام چند قریه جاگیر یافت از آنجا بوجهی تشویش یافته
باز مفرور شد.

بعد چندگاه باز در پناه آمده مهاراج از پرگنهٔ آڈون چند قریه بوی
عطا ساخت. و همدرین سال[2] مردم شالباف از جور و اعتساف[3] پنڈت راجه در در

---

[1] متوفی ۱۸۷۵ء - برائے تفصیل محاربات راجه شیر احمد خان با فواج مهاراجه رنبیر سنگه به بینید تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه مهاراجه گلاب سنگه صفحه ۹۲۸-

[2] یعنی سال ۱۸۶۴ء (گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۲۰)-

[3] اعتساف بر وزن افتعال بمعنی جور و تعدی-

پیشگاہ دیوان کرپارام بحیثیت از دحام مستغیث شدند۔ و راجہ در نزد دیوان بیان ساخت کہ این وقت مردم شالیا فان اجتماع بلوا کردہ اندمرا و نزا زندہ نگذ اند۔ دیوان حکم داد کہ آں گروہ شریر را اسیر کردہ بیارند۔ چوں جنود سپاہان در ہجوم شالیا فان در آمدند ہمہ ہا بخوف سپاہاں نرسیدہ مفرور شدند و سپاہان تعاقب آنہا شتافتہ جمعے کثیر از روی غلبۂ ہجوم از جسر حاجی راتھر در میان رود خانۂ کوٹہ کل غلطیدہ افتادند از انجملہ بیست و ہشت کس غرق آب شدند۔ و بعضی کارخانداران نامور محبوس داشتند و بمصادرہ جرمانہ رنجانیدند۔ بعد انقضای عرصۂ دو ماہ پنڈت راجہ در ہم بموت فجئہ از دار دنیا در گذشت۔ مردی سخندان و جواد و دانا بود طبعی موزون داشت و در شعر و سخن فرخ تخلص میکرد۔ و دیوان اشعار او مشہور۔ و ہمدرین سال فرزندان گوہر امان از گلگت شورش برداشتہ عاقبت منہزم شدند و زنان و طفلان آنہا اسیر آوردند۔ و در ۱۲۸۳ھ مطابق ۱۹۲۳ب [1] مہاراج بہ کشمیر آمدہ طایفۂ شالیا فاں را از جملۂ باج حاصل ہشت روپیہ دوازدہ روپیہ سر نفر معاف نمود۔ و در بدل آں کاغذ اشٹامپ در دفتر اسناد مقرر فرمود یعنی تحریر عرضی و قبالہ و اسناد بغیر کاغذ اشٹام ممنوع شد۔ و نیز قوانین عدالت مطابق قانون انگریزی مروج گشت۔ و ہمدرین سال افواج قاہرہ با فسری زبردست و آورسنگھ و کرنیل بیجی سنگھ برای تسخیر ملک دلیل کہ از گلگت سمت مغرب واقع است مامور شدہ و قوم زمیندار بہ سبب بار برداری لبسیار ضایع شدند۔ و مردمان دلیل تاب تقابل نیاوردہ مفرور گشتند و افواج مہاراج بعد انہدام مساکن و مزارع آنہا

[1] یعنی ۱۸۶۲ء۔

بازگشت رجعت نمودند۔ و ہنگام معاودت بباعث بارش برف افواج را ضرر شدید رسیدہ بسیاری از سپاہان بیگاریان وچارپایان تلف گشتند۔ وبعضی ہا را دست و پا و چشمان سوختہ شدند۔ لکہا نقصان کردہ ماحصل چیزی ندیدند۔ بعد ورود افواج مہاراج درماہ گھر بجانب جموں نہضت کردہ دیوان ٹھاکر داس بر حکومت کشمیر اختصاص یافت۔ وحکومت دیوان کرپا رام یکسال و شش ماہ بود۔

دیوان ٹھاکر داس

در ۱۲۸۳ھ[1] ۱۹۲۳ء درضبط وربط امور مملکت پرداخت۔ و در ۱۲۸۴ھ وبای ہیضہ ظاہر گشتہ قریب ہشت ہزار مردم از شہر و دہ رہگرای عالم بقا شدند۔ و دریں سال بفرمان مہاراج نمامی کارخانداران[2] و دوا فروشان برای انتظام پشمینہ در جموں رفتند و در معاملات داغشال جنس پشمینہ گرفتن تجویز یافت۔ ہمدریں سال راہ ہای شہر را سنگ بعمل آمد و شکار ماہیان کہ از عرصۂ دہ سال ممنوع بود جایز گشت۔ و در ۱۲۸۵ھ[3] مہاراج رونق افروز این دیار شدہ پنج وزارت را شش وزارت مقرر نمود۔ وہمدریں سال میر حسین قادری[4] وعظیم الدین دراِبو بام مسجد جامع را

---

[1] مطابق ۱۸۶۶/۷ء۔ [2] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۰۔ [3] مطابق ۱۸۶۸ء۔

[4] میر حسین قادری فرزند ارجمند میر بہاء الدین منطقی است۔ در طفولیت از مرزا غلام بیگ کہ خلیفۂ والد ماجد او بود بہ تعلیم وتلقین طریقۂ قادریہ مشرف گردید۔ در آخر شوق زیارت حرمین الشریفین وبغداد شریف غالب گشتہ عزم سفر کرد۔ و در اثنائے راہ بسیار داد دہش کردہ در بیت اللہ رسید و بغداد لئے مناسک حج ۲۲ ماہ ذوالحجہ ۱۳۰۰ھ (مطابق ۲۴ اکتوبر ۱۸۸۲ء) بعارضۂ وبا رحلت فرمود (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۵۱)۔ از تالیفات آں بزرگ کتاب فتوحات قادریہ کہ مشتمل بر تذکرۂ بزرگان سلسلۂ قادریہ است در کتابخانۂ مخطوطات محکمۂ تحقیقات علمیہ حکومت جموں وکشمیر زیر نمرہ ۲۷ موجود است۔

مرمت نمودند۔ و مہاراج برای ترمیم آں دو ہزار و دو صد روپیہ امداد فرمود واز روی قلت مصارف ترمیم آں با تمام نرسید۔ و در ۱۲۸۶ھ دارای جموں بطرف کشمیر نہضت کردہ زمینداراں را منجملہ چہار ترکی معمولی دو ترک معاف نمود کہ تعداد آں پنجاہ و دو ہزار خروار بود و بعد انتظام ایں سواد در ماہ مگھر بطرف جموں رجعت فرمود۔ و در ۱۲۸۷ھ باز سایۂ نزول انداختہ در انتظام امور مملکت پرداخت۔ و ٹھاکورداس کہ سالہا سمت کارومرتشی[۱] بود از مزارعان و کارداران رسوم خود بزور میگرفت مہاراج از اوضاع و اطوار او بیزار شدہ برطرف نمود و بجای او باز وزیر پنون مقرر فرمود۔ حکومت دیوان چہار سال بود۔

وزیر پنون مرتبۂ ثانی در ۱۲۸۷ھ[۲] رایت حکومت افراختہ از روی مجربیت سابقہ در معاملات و مقدمات جزو و کل بخوبی پرداخت اگرچہ مرد مستعد و چالاک و ہوشیار بود اما از رعایا ہمیشہ کینہ در سینہ میداشت و با مردم شریف و عالی خاندان دوام نرد مخالفت می باخت۔ و در ۱۲۸۸ھ مہاراج ۱۴ ماہ جیٹھ در بلاد کشمیر نزول یافتہ محال ترقیات ایجاد نمود۔ و در سا گزارہای مردمان تخم خشخاش افگندہ افیون کشیدند و طفلان نارسیدۂ مردمان برائے کشیدن افیون بزور بردند و در ملک و اودیلا بر داشتند اہل عملہ باخذ رشوہ و مصادرہ ملک را غارت کردند۔ مہاراج را لکہا صرف شدہ چیزی حاصل نیامد ہمدرین سال ضلعہ داران شہرت ذور انداختند کہ مہاراج طفلان بی ختنہ را بزور بردہ ملازم خواہد ساخت۔ موجب آں مردم عوام در عرصۂ چند روز

[۱] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ - [۲] ھ مطابق ۱۸۷۰ء -

طفلان خود مختون کردند۔ ہمدرین سال[1] سکّۂ مروّجۂ مہاراجہ گلاب سنگھ کہ در سنہ ۱۹۰۴ ب[2] نافذ شدہ بود قلب شد۔ وجہ آن این است کہ بیوپاریان[3] از تقلیل نقرۂ آن کہ بموجب خیانت اہل کاران ہمگی بر شش ماشہ رسیدہ بود واقف شدند۔ بنا بران قیمت آن ہفت نیم آنہ ڈبل[4] مروّج نمودند۔ و مہاراج درین امر مجبور ماندہ قیمت آن ہشت آنہ قبول کرد ازین رو در خزینۂ عامرہ لکھہا روپیہ نقصان عاید گشت و مردمان کشمیر را ضرر شدید رسید و بسیار بیوپاریان دیوالی شدند۔ پس مہاراج سکّۂ جاید[5] کہ یک طرف آن حروف فارسی و یک طرف حروف ڈوگری است بر نقرۂ صاف مسکوک ساختہ بقیمت دہ آنہ ڈبل مروّج کردند۔ ہمدرین سال[6] بازار مہاراج گنج درمیان شہر و مہاراج بازار در امیراکدل و عمارت لال منڈی بالا تر از امیراکدل تعمیر یافت۔ و از عہد سلطان سکندر بازار خرید و فروخت اشیاء بروز جمعہ بیرون مسجد جامع ہمیشہ معمول بود مہاراج خرید و فروخت آنجا موقوف کنانیدہ مہاراج گنج را برای نام آوری خود رونق داد۔ و در سنہ ۱۲۸۹ھ آتش وبای ہیضہ مشتعل گشتہ خلقت بسیاری طعمۂ موکل اجل شد۔

---

[1] یعنی ۱۸۷۲ء　　[2] مطابق ۱۸۴۷ء۔

[3] بیوپاریان جمع بیوپاری بمعنے بازرگان و تاجر۔

[4] ڈبل لفظ انگلیسی بمعنے دوچند۔

[5] این سکّہ بنام چلکی موسوم بود (کشیر جلد دوم صفحہ ۸۰۱)۔

[6] ولے بقول ہرگوپال کول تعمیر مہاراج بازار و مہاراج گنج و لال منڈی در سال ۱۸۷۱ء واقع شد۔　(گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱)۔

ہمدراں ایّام ۱۲ ماہ رجب سنہ ۱۲۸۹ھ یوم دوشنبہ فساد شیعہ وسنّی بعمل آمدہ قصۂ آں درحصۂ اوّل[1] مشروحست مختصر آنکہ بعضی مردم شیعہ بیرون مقبرۂ سید محمد مدنی[2] بنیاد مسجدے افراختند و بروز عرس حضرت سید بزرگوار بعضی اوباشان سنّی دیوار مسجد آنہا برانداختند اما میان خروج کردہ شبانہ بجنگ و جدل پیوستند و سنّیان مغلوب گشتہ از حکام بالا ہیچکسے پرداخت آنہا نمود۔ دراں اثنا بعضی مفتریان شہرت انداختند کہ وزیر برای تاراج مردم شیعہ بما تجویز داد۔ موجب آں فلاش و اوباش جمع گشتہ خانہ ہای شیعہ را آتش کشیدند۔ و دریک پہر روزشش صد و نود خانہ بسوزانیدند و مال و منال آنہا را تاراج نمودند۔ وزیر پنون بوقت چاشت بر موقع فساد رفتہ افواج شاہی را برای مؤاخذۂ مفسدان فرمان داد لیصد و حکم سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ خانہ ہای مسلمانان را غارت کردند و ہر کہ در راہ یافتند بستہ کردہ محبوس داشتند۔ ہزاراں مردم ملزم و غیر ملزم گرفتار شدند۔ از آنجملہ سہ صد کس در جموں فرستادند و دیگراں با خذ جرمانہ رہا کردند تخریب فرقۂ اسلامیہ از کردۂ شیعہ ہا دوچند بعمل آمد۔ و بصلاح پنڈتان خواجہ محی الدین گندرو کہ بسیار مالدار بود بتہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ ملزمان در جموں فرستادند۔ و اہل شیعہ مبلغات کثیر در دربار جموں صرف کردہ اہل کار سرکار رنجیدہ مایل کردند۔ محی الدین بخیال بے گناہی چیزی از دست نکشید تا کہ بشہادت شاہدان فرضی اورا ملزم ساختہ پنجاہ ہزار روپیہ از وی مصادرہ گرفتند و یکصد و ہشتاد کس در زندان خانۂ رام نگری محبوس

[1] جلد اول از ہمیں کتاب صفحہ ۴۹۲ و گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ص ۲۱۰ و ۲۱۱۔

[2] سید محمد مدنی عرف مدین صاحب در نوشہرہ (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۱۰)۔

داشتند۔ ومولوی ناصرالدین را دو ہزار روپیہ جرمانہ کردند ومردم شیعہ را دو لک وہشتاد ہزار روپیہ بابت تعمیر خانہ ہا عطا نمودند "جگر سوخت"[1] تاریخ است۔ در سنہ ۱۲۹۰ھ مہاراج از خورد ونوش اہل کاران افغان شدہ ۲۹ بیا کھہ در شہر رسید وکھیوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر نمود۔ اہل کاران را کھیوٹ[2] زمینداری مرغوب نبود بنابراں انتظام کھیوٹ مردار شدہ اکثر زمیندار فرار شدند۔ وبعد انتظام کھیوٹ مہاراج اوّل ماہ مگھر بجانب جموں نہضت فرمود ودر جموں رسیدہ رانی پرتاب سنگھ فوت شد۔ وہمدریں سال وزیر پنون بابت طوی پسر در جموں رفتہ در ینجا دیوان بدری ناتھ نائب ساخت۔ ودر سنہ ۱۲۹۱ھ مطابق ۱۹۳۱ب سکۂ تنگہ ہا قلب شدہ بیپارکان دیوالی شدند۔ وہمدریں سال باہتمام منشی ہرسکھرای مطبع تحفۂ کشمیر دریں جا جاری شد۔ وہمدریں سال لفٹنٹ گورنر پنجاب از راہ بانہال بکشمیر نہضت فرمودہ دیوان کرپارام ہمراہ بود ہمگی یک نیم پہر روز درمیان شہر توقف کردہ براہ بارہ مولہ رجعت نمود۔ وہمدریں سال فورساٹھ[4] صاحب ۲۱ بہادرون بسفارت یارقند نہضت فرمود۔ ۹ کتک وزیر پنون دریں جا بدری ناتھ را نائب گذاشتہ خود در جموں رفت و ۷ پوہ بازگشت رسید۔ و اواخر ایں سال مہاراج بشرف ملاقات وسیرائی ہند لارڈ نارتھ بروک[5]

---

[1] ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء۔ [2] کھیوٹ لفظ ہندی بمعنی خراج۔

[3] یعنی ۱۸۷۵ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱)۔

[4] مراد از طامس ڈگلس فورسائتھ صاحب سی۔ بی مصنف "رپورٹ آف مشن ٹو یارقند" است۔

[5] صحیح :۔ "نارتھ بروک" (۱۸۷۲ء تا ۱۸۷۶ء)۔

بر کوہ شملہ محظوظ[1] شد۔ و در ۱۲۹۲ھ[2] ۲۰ ماہ مہاراج وارد شہر شدہ کھیوٹ زمینداری کہ در ۱۲۹۲ھ منعقد شدہ بود بصلاح وزیر پنون فسخ نمود۔ و ہمدرین سال نواب بہاولپور و راجہ دربھنگہ از سیر و سیاحت کشمیر محظوظ شدند۔ و بولر[3] صاحب نام شخصی از ساکنان جرمن کتابہای دیرینہ شاستری قریب ہشت صد جلد خرید کردہ ہمراہ برد۔ و ہمدرین سال اسٹیمر یعنی خورد اگبوٹ[4] عطیہ ملکہ معظمہ کہ بعوض صلۂ انعام خدمات سفارت یارقند مہاراج را عطا فرمودہ بودند ۲۰ ماہ ساون بمقام حضرت بل جاری نمودند۔ و ہمدرین سال وبای ہیضہ ظاہر گشتہ تا عرصہ دہ ماہ مردم بسیاری رہ نورد عالم بقا شدند۔ ہمدرین سال در محلہ ٹنکی پورہ بواقع آتش ہفت صد خانہ سوختہ شدند۔ و درین سال ٹھیکہ کاغذ اشٹام بیست و یک ہزار روپیہ چہرۂ شاہی مقرر شد۔ و نیز سکۂ تنگہ ہا قلب کردند مردمان را نقصان بسیار عاید گشت۔ و مہاراج در ماہ کتک بدار السلطنۃ جموں نہضت کردہ از آنجا در ماہ مگھر بکمال حشمت و اجلال برای ملاقات شاہزادہ آف ویلز فرزند ملکہ معظمہ در کلکتہ رفت و در آنجا بوفور اعزاز و اکرام مراسم ملاقات بجا آوردہ ۲۳ پوہ بازگشت رونق افروز جموں گشت۔ و ہمدران ایام برای مہمانداری شاہزادۂ موصوف در شہر جموں باسراف مبلغات کثیر تعمیر عجایب گھر[5] ترصیص یافت و بروقت رونق افروزی شاہزادۂ معروف

---

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱۔ [2] ۱۸۷۵ء۔

[3] مراد از مستشرق معروف المانوی پروفسور بوہلر (دفتر فرہنگ حکومت بمبئی) است۔ [4] یعنی کشتئ دخانی۔ [5] موزہ (Museum)۔

اہل کاران مہالج تواضع و تکریم و خدمات بلوازمات تحایف و نقایس عجیب و پیشکشہای دلفریب بجا آوردہ خشنودی مہمان حاصل نمودند۔ فقط۔

سفارت یارقند

چون یعقوب خان[1] اتالیق غازی از حدود ترکستان ممالک کاشغر[2] و یارقند[3] و طرفان و اُورچی وغیرہ بلاد و امصار بتیغ بیدریغ مفتوح ساختہ سلطنت وسیع درقبضۂ اقتدار خود درآورد۔ دران وقت شہنشاہ روس دیار بخارا و تاشکند[4]

---

[1] یعقوب خان ملازم ملا خان حاکم خوقند متوفی سنہ ۱۹۲۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۸۶۴ء۔ (سفرنامۂ ترکستان اردو قلمی مہتہ شیرسنگھ رامپوری صفحہ ۴۰)۔

[2] کاشغر یا کاشغار شہریست خوب کہ بہ سہ طرفش رود "لسی کچی" می گذرد۔ این شہر مشتمل بر چہاردہ دروازہ و سراہای بسیار است۔ شہرپناہ و فصیلش بسیار سنگین و متین می باشد۔ برائے صنعت پارچہ بافی کہ بمقابل ترکستان بسیار دارزان می باشد خیلے مشہور است۔ از ہمہ اجناس پنبہ و نمک زیادہ پیدا می شود (ایضاً صفحہ ۴۸)۔

[3] یارقند شہریست کلان تراز کاشغار و بخوبی آباد۔ بازارہایش مسقف مثل بخارا سائر اجناس خوردنی مثل غلہ و میوہ جات بکثرت پیدا می شود۔ در ایام حکومت یعقوب خان چند نفر از تاجران کشمیر نیز بود و باش میکردہ اند (ایضاً صفحہ ۴۹)۔

[4] تسخیر شہر تاشکند یا طاشقند بردست روسیان در ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی مطابق مئی و جون سنہ ۱۸۶۸ء حاصل گشت۔ مہتہ شیرسنگھ در وصف شہر طاشقند می نگارد:۔
"این شہر (طاشقند) بسیار عجیب و کلان است۔ از ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی وقتیکہ شاہ روس اورا تسخیر نمودہ است پایۂ تخت ملک ترکستان ساختہ ۴۴

سمرقند[1] و خوقند[2] را منصرف شده قصد کاشغر میداشت۔ اتالیق[3] غازی خواہر زادۂ خود سید یعقوب خان که از احفاد حضرت علی ثانی بود در پیشگاہ سلطان

است۔ "این شہر بر چہار دہ ابواب درج ذیل مشتمل است :- سمرقند[1]، کلانی[2]، دریچہ[3]، بیش کالی[4]، کیمش[5]، کوہکانی[6]، کاشغاری[7]، میزکی[8]، پخته پل[9]، بیشکی[10]، کاره سرائے[11]، سیہ رزی[12]، پلکی[13]، کوکچہ[14]۔ شہر طاشقند سرائی ہنود و اکثر سرائے اہل اسلام دارد۔ این شہر برائی میوہ جات انگور و سردہ و تربوزہ و ناشپاتی معروف است۔ تا ایام بہار (جون) سرسبز و شاداب می ماند۔ شہرستا نیست خوب زیبا و دلپسند ولے در ایام سرما بشدت سردی یا شد"

(ایضاً صفحہ ۳۶)۔

[1] سمرقند شہرستانیست عجیب دلپسند مشہور برائے انہار و باغات و مقبرۂ امیر تیمور متوفی ۱۷ از شعبان ۸۰۸ھ که از سنگ یشم ساختہ اند۔ (سفر نامہ مہتہ شیر سنگھ صفحہ ۳۴)۔

[2] خوقند شہریست لطیف که برائے کثرت میوہ جات و باغات در تمام ترکستان مشہور است۔ درین جا کار ابریشم بسیار می شود۔ اسپان آنجا عمدہ و لایق تعریف اند۔ از قسم پیداوار پنبہ از ہمہ اجناس زیادہ پیدا می شود۔ درین مقام کاشت گندم در ماہ چیت مطابق ماہ مارچ و اپریل می شود۔ و از ہمہ حبوب و غلات گندم با فراط می شود۔ این شہر علاوہ بر مسلمانان محل و مسکن قوم موسوی (یہودی) نیز است۔ بوقت سیاحت مہتہ شیر سنگھ حاکم خوقند خدایار خان (عمر ۳۵ سال) بود۔ دراں وقت از ہنود ۱۲ نفر مقیم خوقند بودند که ہمگی از شکارپور (سندھ) تعلق داشتند (ایضاً صفحہ ۳۸)۔

[3] مراد از یعقوب خان حاکم یارقند است۔

عبدالعزیز[1] خان براہ بخارا در استنبول راہی ساخت۔ و سفیر مذکور چند سال در دربار
سلطان موصوف گذرانیده رابطۂ تقرب حاصل نمود۔ و در سنہ ۱۲۸۵ھ[2] رجعت کرده
از راہ جموں وارد خطہ گردید و بسبب مسدودی راہ لداخ موسم زمستان در خانۂ
خواجہ شاہ نیاز نقشبندی[3] گذرانیده اوائل بہار سمت یارقند نہضت کرد و در آنجا
یک دو ماہ گذرانیده در ماہ مگھر سنہ ۱۲۸۶ھ باز گشت آمده براہ بارہ مولہ در حسن ابدال
ہنگام انعقاد جلسۂ گورنری ملاقات لفٹنٹ[4] گورنر پنجاب فایز گشت و از آنجا
در کلکتہ رفتہ با گورنمنٹ عالیہ اتحاد و یک جہتی مربوط و مضبوط ساخت و از
آنجا در استنبول رفتہ بخوف روسیان سلطنت کاشغر را مطیع و منقاد دولت
روم گردانید چنانچہ وکلای شاہ یورپ بر عہدنامۂ او دستخط نمودند۔ و
عبدالعزیز خان تمغای شاہی و خلعت مباہی مع دو ضرب توپ و یکہزار
تفنگ و دیگر اقسام اسلحہ دامنعہ نوازش کثیر سفیر مذکور را ہمراہ داد۔ چوں
سفیر مذکور در کلکتہ رسید از پیشگاہ گورنمنٹ عالیہ برای انعقاد رابطۂ
خلّت و سداد سفیر سرکار انگلیسیہ سر ڈگلس فورسائٹھ صاحب ہمراہ خود کشیده۔
و در سنہ ۱۲۸۷ھ سنہ ۱۹۲۷ب روانۂ یارقند گردید۔ و اخراجات سفارت مذکوره تا مہاراج

۱؎ عبدالعزیز شہنشاہ ترکیہ فرزند سلطان محمود بود۔ بتاریخ ۲۵ جون سنہ ۱۸۶۱ء (۱۲۷۷ھ)
بجائے برادر خود سلطان عبدالمجید خان تخت نشین شده در سنہ ۱۸۷۵ء (۱۲۹۲ھ) معزول
گشت۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۶۴)۔

۲؎ مطابق ۱۸۶۸ء۔ ۳؎ متوفی ۱۲۴۵ھ مطابق ۱۸۲۹ء۔ ۴؎ لفٹنٹ لفظے است
انگلیسی بمعنے نائب۔ گورنر بمعنے ناظم و حاکم۔

برخود گرفته بود اما از دست کارگذاران لداخ خدمات شایسته بعمل نیامد چنانچه سفارت مسطوره لا از لداخ چهار منزل پیش قدمی ساخته لوازمات لابدیه میسر نشد همگی باعانت سیّد یعقوب خان معدودے چند دریارقند رسیدند - و درآنجا اتالیق غازی بمجادلۀ مفسدان در اورچی رفته بود سفیر برطانیه را ملاقات و میسّر نشده برجعت قهقری باز آمده در کشمیر رسید - و اکبر علی خان[1] حاکم لداخ بعلّت نارسانجامی ضروریات راه یارقند یکسال محبوس گشت - و دریارقند سکّه و خطبۀ شاه روم جاری شد - سیّد یعقوب خان سفیر بابت ادای شکریۀ آن و تقرری خراج مع تحائف بیشمار در ماه کتک ۱۲۸۹ھ وارد شهر شده روانۀ استنبول گردید - و در سنه ۱۲۹۰ھ ۱۹۳۰ سنه بکرمی سفیر گورنمنٹ عالیه یعنی فورسائته صاحب بهمراهی سیّد یعقوب خان براه کشمیر ۲۱ بهادرون روانۀ یارقند شده بحسن انتظام کارگذاران مهاراج بعیش و آرام دریارقند رسید - و با اتالیق غازی سلسلۀ محبّت و اتحاد مستحکم کرده کوٹھی تجارت[ع] درآنجا گذاشته و در سنه ۱۲۹۱ھ رجعت نمود - وبمرافقت او سیّد یعقوب خان در کلکته رفته باز با گورنمنٹ عالیه رابطۀ محبّت و موافقت درست نمود و بجلدوی حسن خدمات سفارت مذکور از پیشگاه گورنمنٹ عالیه سیّد یعقوب خان را بالعوض سند جاگیر حضرت میر سیّد محمّد همدانی[2] قدس سرّهٗ که آنجناب را از عهد سلطان سکندر[3] در کشمیر بطور

ع درآنجا منصرم گردیده و مرحوم حسن شاه صاحب بطور وکالت

[1] اکبر علی خان (وزیر) از ۱۸۶۸ء تا ۱۸۷۱ء - اکبر علی خان یا سید اکبر علی خان اوّلین حاکم لداخ است که بنام وزیر موسوم شد - در لداخ قانون جموں را رائج نموده سکّه بنام مهاراجه مسکوک کرد - یک باغ در لیه از و یادگار است - (تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه صفحه ۴۲۴) -

[2] متوفی ۸۵۴ھ مطابق ۱۴۵۰ء - برائے تفصیل زندگانش مراجعه کنید به تاریخ حسن جلد سوم ۴۴

دوام برائے مصرف خدام خانقاہ معلیٰ مقرر بود مبلغ دوازدہ ہزار روپیہ چہرۂ شاہی
از خزینۂ عامرۂ کشمیر مقرر داشتند از آنجا در استنبول رفتہ در ۱۲۹۲ھ از راہ روس
بطرف یارقند رجعت کرد۔ و در ۱۲۹۳ھ ۳۱ ساون از یارقند واپس آمدہ براہ ہیرہ بود
در روم رفت۔ دراں اثنا ارکان دولت سلطان عبدالعزیز خان را معزول کردہ
بر موقع عزل از حیات گذرانیدند و عبدالحمید خان[1] را بر سریر سلطنت جلوس دادند۔
باستماع ایں خبر شاہ روس یورش آوردہ با دولت روم جنگ پیوست و بعد محاربہ
و مقاتلۂ بسیار فیما بین سلطنتین صلح واقع شد۔ ہمدراں سال یعقوب خان اتالیق ہم
اہل کاران خود بقتل آوردند موجب آں چینیان فوراً یورش آوردہ سلطنت یارقند
را متصرف شدند۔ فقط۔

در ۱۲۹۳ھ[2] مہاراج بالارڈ لیٹن[3] ویسرای ہند در مادھوپور[4] ملاقات
کردہ پنجہزار بندوق رفل و یک توپخانہ کچر باڑی[5] بابت حفاظت سرحد

---

[44] قلمی ورق ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ — ۳ از ۹۶ ۔ ۷ ھ مطابق ۱۳۹۳ء تا ۸۱۹ ھ مطابق ۱۴۱۶ء

[1] عبدالحمید خان ثانی سلطان ترکی فرزند سلطان عبدالمجید خان برادر سلطان عبدالعزیز خان
بود۔ بتاریخ ۱۵ شعبان ۱۲۴۲ھ مطابق ۱۸۲۶ء متولد گشتہ در ۱۸۷۵ء سریر آرائے
حکومت شد۔ در آخر چوں غلبۂ دستوریان شد سلطان عبدالحمید خان در ماہ جولائی
۱۹۰۸ء از سلطنت معزول شد (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۵۸)۔

[2] ۱۸۷۷ء ۔ [3] از اپریل ۱۸۷۶ء تا ۲۸ اپریل ۱۸۸۰ء ۔ [4] مادھوپور
قریہ ایست بر شارع پٹھان کوٹ ۷ میل بطرف جنوب مشرق از جموں۔ ایں قریہ بین ریاست
جموں و کشمیر و جمہوریہ ہند حد فاصل است۔ [5] کچر باڑی یا پاتری فوجے است کہ بر

گلگت انعام یافت - و بعد دریں سال ۱۱ ماہ اسوج ۱۹۳۳ب دیوان کرپا رام مدار المہام دولت جموں دنیای فانی را بدرود نمود - مردی سخندان و عالم و فاضل و مدبر و موقر و مہذب الاخلاق بود در جود و سخا بی ہمتا - تاریخ -

دیوانِ صدرِ کاشمیر ذو الجاہ و ذو الجود و کرم
رفت از جہانِ[1] لیند بر جان سوخت از نار الم
از بہرِ تاریخش عیان بی پا و سر شد در جہان
"عدل و عطا عقل و وفا[2] فضل و حشم" ای محترم

بعد انتقال او فرزند ارجمندش دیوان اننت رام کہ در علم و فطانت ممتاز بود بر منصب مدار المہامی اقتدار یافت - و در سنہ ۱۲۹۴ھ م ۱۹۳۴ب مہاراج ۸ ماہ جیٹھ بمقام اچھ بل[3] قیام ساخت و مردم زمیندار کہ از جور و جفای اہل کاران و زیر مقہور شدہ بودند برای استغاثہ آمدہ عریضہ ہا گذرانیدند مہاراج حکم داد کہ از چکلہ داران[4] و اہل عملہ مطالبہ حقوق خود بطور خود نمایند - و بعد ورود حکم مردم مستغیث چکلہ داران و عملداران را دست اندازی کردہ از بی مروتی دقیقۂ فرو نگذاشتند و چندکسان را رشوہ و رسوم

قاطران سوار شدہ جنگ می کنند - [1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ - بقول ہرگوپال کول خستہ از تصنیفاتش گلاب نامہ و گلزار کشمیر یادگار است -
[2] بعد از اخراج اعداد حروف اول و آخر سنہ ہجری ۱۲۹۳ مطابق ۱۸۷۶ء عیاں می شود - [3] در کشمیر جنوبی قریباً پنج میل از اسلام آباد واقع است - [4] چکلہ دار بہندی بمعنی جاگیر دار -

باز گشت گرفتند و چند کسان باستغاثۂ زمینداران محبوس شدند تا عرصۂ یک ہفتہ در اچھہ بل حبس و بیس بود۔ وزیر پنون کہ شریک خورد و برد ہرکس بود نہایت دلخون شد۔ عاقبت مہاراج را ازیں ارادہ بمکر و حیلہ باز آوردہ مستغیثان در چاہ حبس و جرمانہ انداختند۔ وزیر پنون ازیں حرکت از فرقۂ زمینداران رنجیدہ خاطر شدہ در فکر تخریب و تعذیب آنہا افتاد[1] چنانچہ وزیر موصوف وابل بہار را فرقۂ زمیندار کھیوٹ مقرر کردہ بود و مردمان فصل ربیعہ بطور خود چینبہ کردہ قیمت آں بسرکار رسانیدند ہنگام خریفہ وزیر پنون بسمع اعلیٰ رسانید کہ زمینداران مال خوری کردہ یکدانہ ربیعہ بسرکار ندادند مہاراج دل تنگ شدہ فرمان داد کہ از رعایا فصل ربیعہ بجنس بگیرند و آیندہ ضبطی محصولات نمایند۔ موجب آں عملہ داران خانہ پالی[2] کردہ ہرجاکہ جو و گندم یافتند جبراً بردند و ملک را برشوہ و مصادرہ غارت کردند[3]۔ ہمدرآں سال مندر رنبیر سوامی پائین جبہ کدل و مندر پرتاب سوامی در رعنا واری تعمیر یافت[4]۔ و محصول زر نکاح بہ نسبت خاص و عام شش و ہفت روپیہ مقرر شد۔ مہانند پنڈت[5] در از دفتر دیوانی معزول گشت۔ و مہاراج ۸ ر ماہ اسوج بطرف جموں نہضت فرمود۔ ہمدراں ایام دربار جلسۂ قیصری در شہر دہلی حسن انعقاد پذیرفت مہاراج بکمال شوکت و شان

---

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۲ – [2] خانہ پالی یعنی خانہ تلاشی۔
[3] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴ – [4] یعنی سال ۱۸۷۵ء۔ ایضاً صفحہ ۲۲۲ – [5] مہانند در فرزند گنیش پنڈت متوفی ۱۸۴۵ء۔

شایان شال جلیۂ عالی گشتہ از حضور ملکہ معظمہ او داتیخ خطاب ستطاب عطا شد ندسیر السلطنۃ جنرل عساکر انگلیسیہ فدار شمالی شیر خاص قیصر ہند انڈیا و بجای ١٩ ضرب تواپ ٢١ ضرب توپ سلامی او مقرر فرمودند۔ و دیوان جوالا سہای را تمغای اسٹار آف انڈیا عطا کردند۔ مقارن آنحال بتاریخ ٣ ماہ سوج مطابق ٦ شوال ١٢٩٤ھ بارش باران اشتداد نمود۔ روز دوم شبری از برف بارید۔ ١١ شوال بوقت چاشت تا شش دقیقہ زمین بجنبید۔ دار وجدار بسیار غلطید تا عرصۂ سہ ماہ وبیست روز بارش باران مثل تار از آسمان برابر متقاطر بود تاریخ آن "باران غم" گفتہ اند تا پنجماہ روی آفتاب کسی ندیدہ دریاہا طغیان گشت وتالاب ولر سیلاب نمود اکثراوقات زلزلہا متصادم بود۔ ودر موضع کوندہ بل[2] شانزدہ خانہ زیر زمین فرو رفت وفصل شالی واجناس در صحرا پوسیدہ گشت ودر شدت بارش ہر چہ درو شدہ بود جمع خرمن ہا کردند ودر آنجا ہم بخار کردہ پوسیدہ شد چہار پایان سقط شدند۔ وزیر در ہر تحصیل یک یک پلاٹن فرستادہ مردمان را کشش وآزار سخت کنانید۔ ہمدران ایام زمینداران وزارت کامراج برای تیاری نالہ برقی سمت گلگت بہ بیگاری بردند ودرو شالی معطل ماندہ موجب آن وزارت مذکور زیادہ تر ویران شد۔ مدعا کہ فصل شالی چنیدہ کردہ ہر دو حصہ بسرکار بردند ہمگی ہفت لک خروار بعمل آمد ودر زمستان علامت قحط ظاہر شدہ دو سہ لک خروار غلہ کہ ذخیرۂ سابقہ موجود بود غلہ داران بہ کارسازی

[1] ١٢٩٤ھ مطابق ١٨٧٧ء۔ [2] کوندہ بل نزد ترسبل۔

بردند۔ اوّل بہار آتش قحط مشتعل گشتہ زمینداران بابت تخم محتاج شدند وزیر
حکم داد کہ در ملک ہر کرا خانہ پالی سازند ہر جا کہ شالی یابند بزور بکشند موجب آن
اہل عملہ زمینداران را بہ دفعہ خانہ پالی کردند و رشوتہا گرفتند۔ بعد ورود این واقعہ
آتش قحط ہیجان یافتہ قیمت خروار شالی تا شانزدہ روپیہ عروج نمود و تاریخ
آغاز قحط از "سال غدر"[1] یافتہ اند۔ مدعا کہ بسبب ناخوشی وزیر و تاراج عملہ در
ملک تباہی بوقوع آمدہ مردمان مثل سگان بر شوارع و جبال فوت شدند اکثرہا
بعدم اندفان طعمۂ سگان گشتند راہہای پنجاب سر بسر مسدود بود۔ وزیر کسی را
گریختن نداد۔ بیت۔

چو خواہد کہ ویران کند عالمے — دہد ملک در پنجۂ ظالمے

مردمان این دیار را قضا از حق بود لیکن بتیغ ظلم وزیر ہزاران از جان
درگذشتند۔ روزی چند زمیندار از تاراج اشرار در پیش وزیر[2] استغاثہ کردند
وزیر گفت بروید این وقت مہاراج در اچھہ بل نشستہ است شما را دادرسی خواہد
کرد۔ روزی در مجلس او شخصی می گفت کہ الحال ملک کشمیر خراب است وزیر گفت
ہنوز خراب نیست دلِ من میخواہد کہ ازین جا تا رام بن آخ گر امکان نشود۔
حاکمان وزارت کامراج بیشتر در تخریب مردم کوشیدند۔ چنانچہ ٹھاکر کوٹھ
تحصیلدار زینہ گیر کسی میر مقدم را عریان کردہ آتش را ریسمان بستہ و ریسمان
بدست دخترش دادہ در میانِ دہ تشہیر ساخت۔ و مقدم بوٹینگو و زوجۂ او
عریان کردہ و انیو را آہنگر طلبانیدہ بدست مقدم داد کہ زوجۂ خود را

[1] ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۸۷۸ء۔ [2] مراد از وزیر پنون است۔

شرمگاہ از انبورہ گرفتہ بیفشارد۔ از لولاب نے وجۂ صاحب ریبٹ زمیندار را چوب چراغ افروختہ درمیان شرمگاہ داخل ساختند و راجچند رناظر شخصے را آتش در دہن انداخت۔ ہمچنین خلق خدا را عذابہای گوناگون کردہ معذب داشتند کہ تشریح آن ہیچکسے نتواند کرد۔ ہرکسی را کہ حیات مستعارہ باقی بود دو ماہ بر اکل کاسنی دشتی و اشیائی غیر ماکولی قناعت کردہ دو ماہ از توت قوت لایموت حاصل نمود و دو ماہ بر ساگ و شلغم بسر برد پس درمیان شہر نفرشماری کردہ فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ کہ بضاعت آن ہمگی نیم پاو برنج بوسیدہ حاصل می شد بعد دہ پانزدہ روز بطور رسد دادن مقرر نمودند۔ و در بازار فی ۱ روپیہ چہار آثار برنج خاک آلودہ میفروختند و خبازان یک آثار نان بیکرد روپیہ میدادند۔ باوجود این قدر خرابی ملک و تضئیع مخلوق ہیچکسے اطلاع آن بسمع مہاراج نرسانید و زیرا و را ہر دم تشفی و تسلی میکرد۔ در ماہ ساون مہاراج را از گورنمنٹ عالیہ در خصوص بی انتظامی قحط شکایت رسید موجب آں برای تفتیش این فتور حسب الحکم حضور راقم این سطور رسالۂ در حالات قحط و خرابی ملک نظم و نثر تصنیف کردہ بحضور فرستاد۔ و مہاراج را بدیدن آن جگر خون شدہ ہماں لحظہ دیوان اننت رام برای انتظام قحط بجانب خطہ مامور ساختہ و شوارع پنجاب مفتوح شد۔ وزیر پنون ہفت سال و دو ماہ حکومت کردہ بفرمان گورنمنٹ عالیہ معزول گشتہ ۔ ۲۱ اسوج بہ جموں رفت۔

دیوان اننت رام ۱۵ بہادرون ۱۲۹۵ھ[1] بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود و در حسن انتظام و رفع تشویش قحط اہتمام تمام بکار بردہ مردمان بخیر خوردن و بردن سیر شدند۔ و مستغیثان را بر کاغذ سادہ سماعت میکرد ہر کس را بعدل و داد و نوال

[1] مطابق ۱۸۷۸ء۔

خوشحال می ساخت۔ و مہاراج از روی ہمت و جوانمردی بقدر یک لک و نود و پنجہزار و ہفتصد و چہار ده من غلہ بوزن انگریزی از اقصای پنجاب خرید کرده و مصرف قیمت و کرایہ آں سی و نہ لک ہفتاد ہزار و چہل و چہار روپیہ چلکی داده در کشمیر رسانید۔ و در ینجا قیمت آں شش لک پنجہزار و ہشتصد و چہل و نہ روپیہ چلکی وصول شد و نقصان نرخ آں سی و سہ لک و شصت و چہار ہزار و دو صد روپیہ چلکی بعمل آمد لیکن غلات مذکوره بموجب بدقسمتی مردمان کشمیر بعضی در راه افتاده بوسیده گشت۔ و بعضی بخورد و برد منتظمان سرکار در گذشت۔ و بعضی در مصرف مساکین و غربا بکار آمد مہاراج را موجب خیانت اہل کاران ناحق نقصان رایگان عاید شد۔ مدعا که دیوان در میان شہر و دزارتہا و بر موقع شوارع پنجاب پنجاه و سہ محتاج خانہ مقرر نمود که مصیبت زدگان قحط را در آنجا فراہم کرده آذوقہ میدادند و مصارف آں ہشتاد و ہشت ہزار روپیہ چلکی می نویسند۔ غیر ازیں اکابران شہر مردم قحط زده را بسیار پرورش کردند۔ از انجملہ خواجہ ثناءالله[1] شال زیاده از ده ہزار روپیہ در بذل و نوال محتاجان خرج نمود۔ و دیوان برای

---

[1] ملک التجار خواجہ ثناءالله یکی از اکابر رؤسائے کشمیر بود۔ اصلش از قوم گنائی است که در کشمیر بتوسل حضرت شیخ یعقوب صرفی و ملا فیروز و بابا داؤد خاکی مشہور است۔ در تجارت شال مرتبہ بود که شاہجہا شرکت تجارت وے علاوه از شہرہائے ہند در کابل و بخارا یافت می شد۔ نزد مہاراجہ رنبیر سنگھ و پرتاپ سنگھ مرتبہ بزرگ داشت۔ مہاراجہ پرتاپ سنگھ در مراسلات و خطوط ہمیشہ او را بہ "دولت مآب خواجہ ثناءالله" خطاب می کرد۔ وفاتش در اخیر صفر ۱۳۱۰ھ مطابق ۱۸۹۲ء واقع شد۔ از خواجہ ثناءالله سہ پسر یکے خواجہ غلام حسن و دوم خواجہ نورالدین وسوم خواجہ سعدالدین یادگار ماندند۔ ماسوائے آخرالذکر بقیہ دو فوت شده اند۔ ۲۴۴

آسودگی قحطزدگان کارخانہ جات امدادی در شہر احداث فرمود و مردم بسیاری
درحرفتکاری مشغول داشتہ ہر کس را اجرت نقدی وجنسی عطا میفرمود۔ و معتبران
خود ہر سو فرستادہ ذخیرہ اجناس از پرگنات طلبانیدہ بشہر رسانید و غلہ فروشان
را مصادرہ فرمود و خبازان با خذجرمانہ متنبہ ساخت۔ ۲۵ ر ماہ اسوج پنجاہ ہزار
خروار شالی از پرگنات آوردہ عموماً فی نفر سہ ترک تقسیم داد و ضبطی گذران کہ وزیر
کردہ بود رفع نمود۔ و محکمۂ دیوانی ہال احداث فرمود و ٹھیکہ زمینداری فسخ کردہ
فصل شالی را تشخیص کنانیدہ بستاجران تفویض نمود۔ و ہمدران ایام ۱۱ ر ماہ گھر
دیوان جوالا سہائی وزیر اعظم جموں از دنیا درگذشت دیوان ہمگی تا پنج روز
ماتمداری کردہ ۱۵ ر ماہ گھر بتقریب ملاقات لارڈ لیٹن ویسرائے ہند کہ بر کوہ شملہ
مقرر شدہ بود برجناح تعجیل سمت جموں رجعت فرمود حکومت او دو نیم ماہ بود۔

دیوان بدری ناتھ[2] اول ماہ گھر سنہ ۱۲۹۵ھ بر حکومت کشمیر استقلال
یافت از بسکہ نرم دل و متحمل بود سیاست کمتر داشت برعایت جبلی قوم خود رشوت را
بسیار رواج داد۔ و دریں سال فصل شالی ہمگی یازدہ لک خروار ہر دو حصہ بعمل
آمدہ قحط رفع نشد۔ و از ہر سو غوغای الجوع الجوع بہم بود مردم بسیاری
از جان درگذشتند و تمامی اشیای خوردنی گران شدند۔ روغن زرد و تیل
سیاہ۔ عسل۔ شکر تریں۔ زنجبیل۔ مرچ سیاہ۔ مرچ سرخ۔ پیاز۔ عناب
نیلوفر۔ کاہربان۔ ہلیلہ جات۔ سنای مکی۔ گل سرخ۔ افتیمون۔ تخم شلغم

ملخص از تاریخ کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق ص ص ۲۰، ۲۱، ۲۲ و تاریخ اقوام کشمیر جلد اول
صفحہ ۳۳۵ و ۳۳۶۔ [1] یعنی در سال ۱۸۷۸ء ۔ [2] دیوان بدری ناتھ مدن ۔

تخم خشخاش - پشم گوسفند - پختہ نان - گندم فی روپیہ یک آثار میفروختند - وبرنج وآرد گندم وآرد مکائی - و مغز سنگارہ - و گوشت گوسفند فی روپیہ سہ آثار مروّج بود - ساگ کرم دوازدہ آثار - شلغم خام نہ آثار - ترب شش آثار فی روپیہ غنیمت میدانستند - و زلزلہ ہا ہمیشہ متراکم می بود - و بواقعۂ آتش ہزاران خانہ ہا تباہ شدند - و در بعضی جا ہا بغیر سبب آتش واقع می شد - واز ماہ کتک بارش باران مسدود بود و بچہم ماہ پھاگن ہمگی یک روز برف بارید بعد ازان تا شش ماہ باز استفاط باران بود و مرغان خانگی معدوم شدند - بیت :-

گشت یکرنگ کشور وادی   بوم در شہر کرد آبادی

ہمدران ایام ۲۰ ماہ ساون از جموں تا سرینگر تار برقی جاری شد واوائل سنہ[۱] ۱۲۹۴ھ بابو نیلمبر و مردان علی خان و غلام جیلانی و عبدالقادر مع چند کس از نیڈتان دہلی برای رفع قحط بکشمیر آمدند - و موکل ہمینہ کہ از چندگاہ وارد جموں شدہ بود مرافقت اہل کاران ناگہانی در شہر رسید نواب مردان علی خان کہ از عمدہ کارگذاران بود ۲۱ جیٹھ منتظم ملک عدم ساخت و غلام جیلانی ہم بباد اجل داد - بعد آن تا چہل روز ہزاران جان ہمراہ گرفتہ بجانب جموں رجعت کرد و موجب انتظام اہل کاران آتش قحط روز بروز ہیجان یافت - عاقبت الامر مہاراج بذات والا ۲۵ ماہ ہا در شہر نزول فرمودہ در بارۂ رفع قحط بسیار کوشش نمود و از نرخ شالی کہ سابقہ یک روپیہ علاوہ کردہ بود معاف شدہ نرخ آن دو روپیہ

---

[۱] مطابق ۱۸۷۷ء -

[۲] برائے تفصیل مزید بہ بینید گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۲۳ -

بدستور قدیم معمول داشت۔ و میوہ ہائے خام از دہات آوردہ در میان شہر وا فر گذاشت و رسد معمولی سابقہ موقوف کردہ یکصد و بیست دوکان در نفس شہر برای فروختن غلات مقرر نمود۔ حسب تجویز گورنمنٹ عالیہ رقم چہار ترکی معمولی شاہان ماضی کہ رقم آں یک لک چہار ہزار و پانصد خروار بود معاف نمود۔ و در فصل اجناس را عمل پنج نودہ کردہ رقم آں بیست و یکہزار و دو صد خروار تخفیف فرمود و زر نکاح مسلمانان بیست و یکہزار روپیہ سقاط نمود۔ و محصول در اغشال کہ الحال چہار لک نود و شش ہزار روپیہ معمول بود معاف فرمود۔ و باج طائفہ داران و دوکان داران ہفتاد و ہفت ہزار روپیہ تخفیف یافت۔ و در ملک نظر دید کردہ ہمگی یازدہ لک خروار ہر دو حصہ سوائی جاگیرات بعمل آمدند و آں را پنڈتان حجت دار شدند۔ پنڈت ہرگوپال خستہ[1] کہ از غرق کردن کشتی قحط زدگان سال گذشتہ در گورنمنٹ مخبر شدہ بود و مسٹر ہنوی صاحب[2] در تحقیقات آں بوجہی ثبوت کامل ندیدہ بنا براں از گورنمنٹ عالیہ انفصال ایں مقدمہ باختیار مہاراج گذاشتند۔ پس در ایں مقدمہ ہرگوپال بعدم وجہ ثبوت کامل ملزم گشتہ مع برادران و معاونان خود در کوہستان جموں محبوس شد۔ و اوّل ماہ کتک عدالت پنچایت در مہاراج گنج قرار یافت۔ بعد انتظام ایں مقام مہاراج ۲۰ ماہ مگھر بطرف جموں نہضت کردہ بدری ناتھ برحکومت کشمیر بدستور استقلال یافت۔ و ابتدائی مقدم مہاراج بارش باران مفقود بود۔ ۲۵ ماہ مگھر در تمازت آفتاب ہوائی دمہ

---

[1] برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستہ کشمیر حصہ دوم از صفحہ ۲۲۴ تا ۲۲۶۔

[2] مراد از الیف۔ ہنوئی صاحب ریزیڈنٹ نیپال است (ایضاً صفحہ ۲۲۷)۔

پیدا شدہ تالاب اُولر و دریای بہت را یکبار رنج بندی نمود۔ ۵ ار پرہ نیم درعہ برف بارید و از بُرودتِ ہوا درختان انگور و انار و چہار مغز سوخت شدند۔ آخر ماہ ماگھ دریای بہت مفتوح گشتہ قحط ہمہ وزگال و کاہ خشک بر قحط غلہ شاہی یافت و مردمان بسیار سختی کشیدند۔ و در ماہ مگھر مسٹر ہوم صاحب برای خرید کردن اسپان باربرداری بابت مہم کابل وارد دیافت و در خریدی اسپان مردمان را آسیب سخت رسید۔ ہمہ ما رشوہ و مصادرہ و جرمانہ تباہ شدند۔ و در ۱۲۹۷ھ بمقتضای مشیّت بیچون ۲ ماہ بیساکھ زحل از خانۂ حوت بحمل آمدہ وسعت و فراخی بہم رسید۔ ۲۰ ماہ جیٹھ باران رحمت زمین و زمانہ را سیرابی بخشید فصل ربیعہ غالباً چہار لک خروار پیدا شدہ آثار قحط رفع گشت۔ و مہاراج ۲۰ ماہ ہار و ارد این دیار شدہ شش و زارت را چہار وزارت مقرر ساختہ و سکّۂ فلوس را تجدید نمود۔ و در ماہ بھادرون ۱۲۹۷ھ کھیوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر شدہ در بعضی دہات بجای صد روپیہ پنجاہ روپیہ مقرر نمودند۔ و در بعضے دہات بجای پنجاہ روپیہ صد روپیہ مشخص فرمودند و زمینداران مجبور شدہ ذمّہ گرفتند موجب آں بعضی دہات آباد و بعضی ہا ویران شدند۔ بعد انتظام کھیوٹ مہاراج ۲۱ اسوج بطرف جموں رجعت فرمودہ از آنجا برای ملاقات لارڈ رپن صاحب وایسرائی ہند روانۂ لاہور گردید۔ ۲۰ مگھر مہارانی فوت شد۔ دران اثنا ساکنان علاقۂ گلگت بابت مطالبۂ حقوق معمولی خود کہ در دادن آں اہمال شدہ بود شورش کردہ چندکس از سپاہان شیر قلعہ بقتل آوردند۔ و باستماع این

له از ۱۸۸۰ء تا ۱۸۸۴ء۔

خبر مہاراج برای سرکوبی باغیان سہ ہزار سپاہ مامور ساخت۔ و بابت باربرداری و رسانیدن غلات تا حصورہ زمینداران بہ بیگاری بردند بسیاری از جان تلف شدند و ہزاران مبلغ در مواخذۂ رشوہ برای گرفت و گذاشت بیگاریان از زمینداران گرفتند شورطبعان گلگت بحصول مطالب خود سرد شد تاحق کشمیر را تباہی کردند ہمدرین سال وزارت ہا حفاظت تھانۂ پولیس مقرر گشت۔ و در سنہ ۱۲۹۸ھ م ۱۹۳۸ب[1] مہاراج ۲۲ ماہ جیٹھ بکشمیر رسیدہ ترمیم کھیوٹ فرمود۔ ہمدرین سال[2] مہاراجۂ الور برای سیر و سیاحت کشمیر آمدہ بعد دو ماہ رجعت نمود۔ و ہمدرین سال ۱۱ ماہ رجب ستارۂ ناحیدار ہنگام صبح از مشرق طلوع نمود و بعد چہار ماہ غائب شد۔ ہمدرین سال جنس غلات را پنجاہ ہزار روپیہ محصول گذر قرار یافت و درختان زردآلو را دہ ہزار روپیہ باج مقرر شد و ترقیات را ترقی کردہ بدعات موفور احداث گشت۔ و در ماہ ساون مزاج مہاراج بعلت ذیابیطس ماؤف شدہ بنابران ۲۰ ماہ اسوج بطرف جموں نہضت کرد۔ و ہمدرین سال قلعۂ حصورہ اہل کاران آنجا برای ہضم شدن خورد و برد خود آتش دادہ لکہا روپیہ را غلات موجودی سوختہ شد بنابران تمامی زمینداران برنج گرفتہ در حصورہ بردند ہزاران روپیہ در رشوہ و مصادرہ از رعایا گرفتند۔ و در سنہ ۱۲۹۹ھ م سنہ ۱۹۳۹ب مہاراج بسبب علالت طبیعت در جموں توقف ساخت۔ بدری ناتھ

---

[1] یعنی سال ۱۸۸۰ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۶)۔

[2] ولے بقول ہرگوپال خستہ تشریف آوری مہاراجہ الور بطرف کشمیر در ۱۸۷۵ء واقع شد (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۰)۔

حسب الحکم حضور دکهبوٹ رعایا ترقی نمود۔ و در ماه بهادرون سه روز بارش
کرده دهات بسیار سیلابی شد و اکثر جاها خامی فصل بوقوع آمد۔ فرد:-

چو نیت بد شود در قلب شاهی　　بمال و ملک او گردد تباهی

و در ماه بهادرون در قلمرو جموں و کشمیر کونسل مقرر شد از آنجمله در کشمیر
شش کس مشخص نمودند سورج بل و هیرانند و اکبر بیگ و میرزا محی الدین و زنه کاک
در، و خواجه ثناء الله شال۔ و پریذیڈنٹ[1] آنها بدری ناتهه بود که با جلاس کونسل
کاروائی ملکی و مالی میکردند و همدرین سال[2] از کوه پانکا پاڈر علاقهٔ کشتوار
کان نیلم ظاهر شد و مهاراج را لکها روپیه عاید گشت۔ و همدرین سال راجهٔ
فرید کوٹ از سیر کشمیر مسرور شد۔ و همدرین سال تار برقی از راه لار تا اسکردو
از آنجا در گلگت بردند۔ و در سنه ۱۳۰۰ه م ۱۸۸۳ء مارکویس آف لارڈ رپین صاحب
وبسرای هند مع نه کس از صاحبان عالی شان مثل پرمروز صاحب پرائیوٹ سکرتر
و لارڈ پرسفورڈ صاحب ملٹری سکرتر و کپتان هوپ صاحب انڈر سکرتر و غیره صاحبان
و لیڈی صاحبه برای سیر و گلگشت خطهٔ کشمیر نهضت فرما شد و ۲۰ اکتوبر ۱۸۸۳ء
در جموں رسید۔ ۳۰ اکتوبر در ویرناگ رونق بخشید۔ ۴ نومبر در ستان مرگ
کوه پهلگام فروکش ساخت و یک روز در آنجا بشکار پرداخت. ۱۰ نومبر مطابق

---

[1] پریزیڈنٹ یعنی صدر۔ [2] یعنی سال ۱۸۸۲ء۔ پنڈت هرگوپال کول خسته
محل وقوع کان نیلم درین الفاظ بیان کرده است:-

"هشت منزل از کشتوار بطرف سرحد لداخ که از آن تا لداخ چهار منزل می باشد جائیکه
رود هائے بهاگا و چندر باهم ملحق گردد" (گلدستهٔ کشمیر المعروف به تواریخ کشمیر حصهٔ دوم ص ۲۲۶)۔

۲۹ کتک میان لال منڈی رایت احتشام افراخت ہمگی چہار روز در نفس شہر توقف کردہ بسبب کثرت بارش سیر و سیاحت اطراف ملتوی ماند ہمگی در مسجد جامع تشریف بردہ پانزدہم نومبر براہ بارہ مولہ رجعت فرمود۔[1] میان پرتاب سنگھ ولیعہد ریاست و دیوان اننت رام بابت انصرام لوازمات خدمات ہمراہ داشت۔ و اہل کاران حضور زمینداران را بابت ضروریات ترشمرت نمودند و لکھا روپیہ از خزینۂ مہاراج ہضم فرمودند۔ و ہمدرین سال ۵ ماہ ہار دولتخانۂ دیوان بدری ناتھ روزانہ افروختہ شدہ مال و اسباب لکھا روپیہ سوختہ گشت۔[2] و ہمدرین سال مہاراج درمیان شہر سر ہر یکخانہ یک یک ترک شالی خیرات بخشید۔ مدعا کہ در عہد حکومت بدری ناتھ مبلغ لبیاری نزد اہل کاران باقی ماندہ در نفاذ امور مجوزۂ مہاراج تکاسل پدید آمد۔ بنابراں مہاراج بصوابدید وزیر پنون دیوان لچھمن داس فرزند دیوان جوالاسہای برای حکومت کشمیر انتخاب نمودہ بدری ناتھ بعد حکومت پنج سال و نہ ماہ معزول شد و در عہد او مردمان را چنداں مضرت جانکاہ نرسید اہل عملہ و کارداران در حکومت او محظوظ شدند۔

دیوان لچھمن داس در سنہ ۱۳۰۱ھ ۱۴ رہا دردون برادیکۂ حکومت کشمیر جلوس نمود و در رفاہ رعیت و معدلت مصروف ماندہ ظالمان و خائنان و مرتشیان را تنبیہ مالی و جانی ساخت و مظلومان را دادرسی نمود و خوش آمد گویان را زدہا بخشید و در صفائی غلہ و انتظام آں نہایت کوشید۔ و تحویلداران را بابت صافی نا غلات و قصور آں ہر وقت زجر و جرمانہ فرمود چنانچہ یکی از ہانجیان جلبن گندم

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ۲۲۷ و ۲۲۸ - [2] ایضاً ، ایضاً -

از آب و خاک مغشوش کرده بود فی الحال کشتنی او که بقیمت ہفتصد روپیہ بود از دست
نبرداران شاخ شباخ کنانیدہ شاخہای کشتنی او در ہر جا بر گھاٹ ہا فرستاد اذ
کردہ میان سنگھ در تفحص شالی بسیار تشدد نمود۔ و بر شوہ و رسوم چکیپے مائل نشدہ
چند ماہ در عدالت نو شہرانی بسر بردہ۔ آنگاہ مزاج او بدرجۂ اصلی عاید گشتہ
شب و روز در لہو و لعب و عیش و طرب و رقص و سرود و چنگ و رود مشغول شدہ و
در ماہ یک دو مرتبہ بدربار نشستہ بزجر و جرمانہ مردمان را حق و ناحق میرنجانید
و اوقات خود در صحبت نسوان و ملاعبت سگان صرف میکرد۔ ہمدران ایام ۲۵ ماہ
اسوج شاہزادہ کناٹ فرزند دوم ملکہ معظمہ از راہ بارہ مولہ وارد شہر شدہ چند روز
در سیر و سیاحت بسر بردہ رجعت نمود۔ و در ۱۳۰۲ھ از اول بہار بارش باران
شروع نمودہ گاہی روی آفتاب ظاہر نشد۔ دران اثنا ۱۵ ماہ شعبان ۱۳۰۲ھ
مطابق ۱۹ ماہ جیٹھ ۱۹۴۲ بکرمی بوقت ۳ بجے صبح زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر
برخاست۔ و از جنبش اول اطراف کامراج زیر و زبر نمودہ خانہای بسیار
ویران شدہ سی و پنجہزار جاندار بیجان گشت از آنجملہ سہ ہزار و پانصد کس از نوع
انسان در حدود کامراج از جان رفت۔ و در اطراف دیگر پنجاہ کس ضایع شدند۔
و دولتخانہ شاہی را نقصان شدید رسید مہاراج مصیبت زدگان زلزلہ را
سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا فرمود۔ "زلزلۂ شدید شب برات" تاریخ است
قصہ آن در حصۂ اول مشروحاً گفتہ شد تا یکسال صدمۂ زلزلہ باقی بود و مردمان

۱؎ مطابق ۱۸۸۵ء۔ ۲؎ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔

۳؎ صفحہ ۳۷۳

در صحراها نشسته بودند۔ بعد واقعهٔ زلزله بتاریخ ۱۹ ماه بهادرون سنه ۱۹۴۲ بکرمی وزیر پنون از دنیا درگذشت "ظالم ظلم"[۱] تاریخ وی گفته اند۔ انگاه در عرصه ده روز گذشته ناگاه خبر جانکاه رسید که بتاریخ ۲۸ ماه بهادرون[۲] مطابق دوم ماه ذی الحجه مهاراجهٔ نامدار از جهان فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ بوقوع این واقعهٔ جان سوز هر کس را غم والم افزوده آه دردناک سر بفلک کشید۔ مهاراجه پرتاب سنگه ولی عهد ریاست ایام سوگواری در خونباری بسر برده قریب شش لک روپیه در مراسم ومراتب ماتمداری صرف نمود مؤلف تاریخ ها گفت۔

تاریخ ہجری

دریغا از جهان امن و امان رفت	مهاراج زمان شاه جهان رفت
شه رنبیر سنگه آن مصدر جود	ازین دنیا بملک جاودان رفت
گذشته آه از سر بهر تاریخ	خرد گفتا بگو "نوشیروان رفت"[۳]

تاریخ بکرمی

بی سرو پا شده زمرگ شاه آه	"بخت و تخت و بذل و همت دو جاه"[۴]

تاریخ عیسوی

سر افگنده بر جبین آواز داد	"مهاراجه رنبیر در سورگ[۵] رفت"[۶]

اوصاف مهاراج از تقریر وتحریر افزون است نهایت نرم دل و منصف مزاج

---

[۱] ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ [۲] مطابق ۱۲ ستمبر ۱۸۸۵ء۔ [۳] ۱۳۰۳ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔ [۴] ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ [۵] "سورگ" بضم سین و فتح واو و سکون راء و کاف فارسی در سنسکرت بمعنے بهشت باشد۔ [۶] ۱۸۸۵ء۔

و دانا و رسا و موقّر و مدبّر و جواد و راسخ الاعتقاد و نیک سیرت و نیک نیّت و رعنا و زیبا و مہذّب الاخلاق و خوش طبع و شیرین کلام بود۔ ہمیشہ در بحث دقایق معقول و منقول اوقات صرف میکرد۔ و از روی طلاقت طبیعت با علمای فخیم در ہر علم مباحثہ و مناظرہ میفرمود و فحش و غیبت و اسرار بر زبان نمی آورد۔ پاس آخر ہمیشہ در پوزش و پرستش بے نیاز و استماع نصایح پیشینیان بسر می برد۔ امّا از روی بد دیانتی اہل کاران کہ ظالم و متعصّب و مرتشی و خاین بودند، نیک نامی او در اطراف چندان شایع نہ گشت۔ ورنہ در عہد خود فرد لاثانی بود و عرصۂ بیست و ہشت سال و ہشت روز در حکمرانی بسر برد۔ نظم

چنین است رسم این گذرگاہ را | کہ داد دیہ آمد شد این راہ را
یکی را در آرد بہنگامہ تیز | یکی را ز ہنگامہ گوید کہ خیز
کہ داند درین دخمۂ دام و دد | چہ تاریخہا دارد از نیک و بد
چہ نیرنگ با بخردان باختہ است | چہ گردن کشان را سر انداختہ است
مکن زیر این لاجوردی بساط | بایں مہرۂ کہربا گون نشاط

کند ہمچنین چند بازی بپیچ
سر انجام بازیش ہیچست و ہیچ

خاتمۂ منظومہ

بحمد اللہ از فضل ربّ الکرام | دوم حصّہ امروز شد اختتام
بترتیب و تزئین خاطر پسند | مرتّب شد این نامۂ ارجمند

عروس سخن باستانی نژاد　　بتزئین نو شد محلّی سواد

پی سال تماشش اے نیکخو　　خرد گفت "تاریخ[1] کامل" بگو

پی نزہت خاطر دوستان　　نہادم من این ارمغان در جہان

اگر فرصتم باشد از چرخ دون　　نگارش کنم جلد ثالث کنون

الٰہی حسن را بفضل عمیم

ببخشا خطا و عطا کن نعیم

---

[1] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔

(کتبہٗ قاضی نظام الدین خانیاری)

فہرست اسمائے کساں

ا

ب

پ

چ

ح

خ

ذ

ر

ز

س

ص

ض

ط

ظ

ع

غ

م

ن

ی

تمام شد فہرست

اسمائے کسان

فہرست نامہائے جاہا

الف

ح

خ

د

ذ

ر

قندھار: ۱۴، ۱۵، ۲۳، ۲۴، ۳۹،
۵۸، ۱۷۳، ۳۴۱، ۳۵۰، ۳۵۷، ۳۵۹،
۳۶۰، ۳۶۳، ۳۷۸، ۴۱۳، ۴۶۹،
۴۷۰، ۴۷۲، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳،
۵۰۴، ۵۱۵، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۵،
۶۲۲، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۵،
۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۷۵، ۶۷۸،
۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۴ — ۷۰۹، ۷۱۸،
۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۲۸،
۷۳۴، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۴۳، ۸۱۸۔
قنوج: ۲۳، ۳۹، ۶۲، ۷۱، ۷۷،
۸۳، ۸۷، ۹۲، ۹۴، ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۲۲،
۱۲۴، ۱۳۰۔
قیرات (ولایت): ۱۲۵۔

ک

کابل: ۱۸، ۲۳، ۸۴، ۱۰۳، ۱۶۲،
۱۷۲، ۳۲۰، ۳۲۶، ۳۳۷، ۳۳۹،
۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۶،
۳۵۰، ۳۵۵، ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۵،
۳۶۶، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۷۴،
۳۷۵، ۳۷۷، ۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۷،
۳۹۰، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۸،
۴۱۰، ۴۵۸، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۹۸،
۵۲۳، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۶۰، ۵۹۴،
۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۲۲، ۶۲۸، ۶۲۹،
۶۳۲، ۶۳۴، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۷۱،
۶۷۸، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۴،
۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱،
۷۱۳، ۷۱۵، ۷۱۷، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۳،
۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۸، ۷۳۰، ۷۳۴،
۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۴، ۷۵۲، ۷۵۴،
۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۸۰۵،
۸۰۶، ۸۱۵، ۸۲۰، ۸۲۵۔
کارپل: ۴۱۴۔
کارومنڈل: ۷۹۵، ۷۹۶۔
کاشغر: ۲۱، ۲۲، ۲۸، ۱۷۲،
۱۷۶، ۱۸۶، ۱۹۱، ۲۳۹، ۲۴۲،
۲۶۲، ۲۷۵، ۵۴۱، ۵۴۴، ۵۵۰،
۷۶۱، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷۔
کاشی: ۶۸، ۶۹۔
کاکاپور: ۳۰۔
کاکرون: ۳۹۱۔
کال گنڈا (جزیرہ): ۹۵۔
کلانور: ۳۷۸۔
کالپی: ۷۷، ۳۴۹، ۳۸۱، ۳۸۳۔
کالی کٹ: ۷۹۲۔
کالینجر: ۱۱۸، ۱۲۴ (کالنجر) ۱۲۵،
۳۹۳۔
کالی شوری: ۱۷۲۔
کالکا (دریا): ۸۳۔
کامراج: ۲۴، ۷۲، ۷۵، ۹۶،
۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۹۳، ۲۰۳،
۲۰۴، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۹، ۲۳۹، ۲۴۰،
۲۵۱، ۲۵۲، ۲۶۹، ۳۱۰، ۳۱۵،
۴۲۰، ۴۳۸، ۴۴۶، ۵۴۶، ۵۸۹،
۵۹۰، ۶۱۲، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶،
۶۵۸، ۶۷۰، ۶۹۷، ۶۹۹، ۷۰۰،
۷۱۲، ۷۸۵، ۸۱۱، ۸۶۲، ۸۶۳،
۸۷۳، ۸۴۷۔
کامن راج: ۲۴۔
کانر: ۴۵۔

کانپور: ۴۲ -
کاشی: ۸۱۳، ۸۲۷ -
کانگڑہ: ۶۲، ۶۸، ۷۴۸، ۷۵۱، ۷۵۳ -
کانی چک: ۸۴۴ -
کاوہ داوہ: ۵۴۳، ۵۴۴، ۷۷۹ -
کاویری (دریا): ۸۳ -
کپواڑہ: ۲۱۷، ۲۶۵ -
کپورتھلہ: ۷۴۸، ۸۴۵ -
کٹھائی: ۶۸۵، ۷۱۶ -
کچھامہ: ۲۳۴ (کاچھامہ) ۲۳۹، ۳۳۳، ۶۸۹ -
کچھی پورہ: ۷۷۴ -
کراچی: ۸۱۵ -
کرالہ پورہ: ۷۶۰، ۷۷۹ -
کراپل: ۱۵۵ -
کرشنہ گنگا: ۱۳۷، ۳۲۲، ۴۷۹، ۶۸۹، ۷۱۶، ۷۱۹ -
کرگل: ۸۲۷ -
کرمان: ۵۹۸ -
کرمیوار: ۵۲۳ -
کرنا: ۱۴۳، ۲۱۹، ۲۵۲، ۴۱۹، ۴۲۰، ۵۶۴، ۶۹۲، ۷۶۹، ۸۴۷ -
کرناٹ: ۴۸ -
کرنال: ۶۰۳، ۶۰۶، ۶۴۵ -
کروہن (پرگنہ): ۴۲، ۵۰، ۱۶۱، ۶۶۸، ۸۴۵ -
کشن: ۱۸۱، ۷۰۹ -
کشتواڑ: ۱۱۵، ۱۳۵، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۲، ۲۵۳، ۲۵۹، ۲۷۳، ۲۹۰، ۳۱۴، ۳۱۷، ۳۴۵، ۴۱۴، ۴۱۹، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۹۸، ۴۵۸، ۴۷۵، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۸۵، ۷۳۲، ۷۳۴، ۷۵۴، ۷۶۹، ۸۲۹، ۸۷۱ -
کشمیر: ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۳، ۳۵، ۳۸، ۳۹، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۷، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۴ —— ۷۳، ۷۵، ۷۷، ۸۴، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۱۲، ۱۱۴ —— ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸، ۲۴۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۸ —— ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۷ —— ۲۴۴، ۲۴۶ —— ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۰۲، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۴۳، ۳۵۱، ۳۵۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۹، ۴۴۲، ۴۴۴، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۵۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۰۰،

گ

ن

و

وجہاکشر (خانقاہ): ۱۷۹۔
وچارناگ (چشمہ): ۱۷۔
وچی: ۱۷۱۔
وزیرآباد: ۱۸۳۔
وزیر ابشری (بتخانہ): ۲۹، ۳۰، ۷، ۱۰۲، ۱۷۹۔
ولایت گڑھ: ۳۰۶۔
ولرناگ (چشمہ): ۲۹۔
ویرناگ (چشمہ): ۳۲، ۴۲، ۲۹۶۔
ویناگ (پرگنہ): ۲، [illegible]، ۴۷۱، ۴۸۰، ۸۷۱۔

ہ

ہاروں: ۴۳۔
ہارہ ترٹ: ۶۱۱۔
ہاری پربت (قلعہ): ۷۷۸۔
ہاکورہ: ۸۷۔
ہالہ والہ: ۳۲۸۔
ہانجک (قلعہ): ۲۴۰، ۴۲، ۴۲۲۔
ہانجی ویرہ: ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۷، ۲۹۲۔
ہایہ گام: ۵۰۔
ہیپ رٹون (کوہ): ۲۳۰۔
ہرات: ۸۴، ۱۰۳، ۱۷۳، ۱۹۵، ۳۶۰، ۶۴۳، ۷۰۰، ۷۰۴، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۳۶۔
ہرداس (بتخانہ): ۵۴۔
ہرشس (قلعہ): ۲۳۰۔
ہرل: ۱۹۴۔
ہرموکھ گنگا: ۷۷، ۲۰۰، ۲۳۰۔

ہزارہ: ۳۴۱، ۷۵۴، ۸۰۹، ۸۱۵، ۸۲۹، ۸۳۲۔
ہزارہ جات: ۶۲۲۔
ہست ہال: ۴۰۔
ہفت چنار (سد): ۵۴۹، ۵۹۳، ۶۱۲، ۶۲۹، ۶۹۰، ۶۹۶۔
ہمالیہ (کوہ): ۵۵۸۔
ہمدان: ۵۹۸۔
ہند۔ ہندوستان: ۲، ۳، ۱۱، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۸، ۳۴، ۳۹، ۴۳، ۴۴، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۹، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۷۱، ۷۴، ۷۷، ۸۵، ۸۸، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۵۵، ۱۶۳، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۹۵، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۱۰، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۵۰، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۹۰، ۳۱۴، ۳۳۶، ۳۴۷، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۶، ۴۶۰، ۴۶۸، ۴۷۸، ۴۹۰، ۴۹۳، ۴۹۴، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۹، ۵۶۰، ۵۶۸، ۵۸۵، ۶۰۱، ۶۱۰، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۸، ۶۴۰، ۶۷۱، ۶۷۳، ۶۷۹، ۷۰۹، ۷۴۰، ۷۷۴، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۸، ۸۳۴، ۸۳۹۔
ہندوکش (کوہ): ۱۰۳، ۱۷۳، ۳۶۷۔

ہنومان گنڈ (چشمہ): ۱۰-
ہوشیارپور: ۷۴۸-
ہوکہلتری: ۳۸-
ہول: ۷۶۷-
ہول لاڈ: ۴۸-
ہُونزی: ۸۴۶-
ہیرپور: ۶۵، ۱۱۵، ۱۶۷، ۲۰۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۷۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۳۱، ۴۳۸، ۴۴۰، ۴۴۷، ۴۴۹، ۴۸۲، ۴۸۳، ۵۰۳، ۵۰۷، ۵۸۰، ۷۳۸، ۷۵۳، ۷۵۴، ۸۳۵، ۸۳۷، ۸۵۹-
ہیل: ۳۲-

ی

یارکند یا یاقند: ۷۶۱، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹-
یاردون (جنگل): ۱۱۵-
یاسین: ۷۸۱، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۴-
یڈپ: ۸، ۸۵۷-

تمام شد فہرست نامہائے جاہا

غلط نامہ تاریخ حسن حصہ دوم

باوجود اہتمام کاملی کہ در تصحیح و چھاپ این حصہ مبذول شد باکمال تاسف بیان کردہ میشود کہ بعضی اغلاط دران راہ یافتہ است آنچہ ذیلاً ذکر کردہ میشود درست آنست

م = متن ح = حاشیہ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲	۱۱ م	ہمگی ... ہ جہائے	ہمگی جہاں گیر جہائے
۴	۱۵ 〃	زعم	میدا ء
۵	۸ 〃	گردہٗ	کردہٗ
۱۱	۳ 〃	بعضے ... پرتگال	بعضے بنام پرتگال
۲۴	۱۶ 〃	حکومت .	حکومت کرد
۴۲	۸ 〃	ازینجا	ازینجا
۵۲	۹ 〃	و ..... حملہ	و درحملہٗ
۵۴	۸ 〃	تمشیّت	تمشیت
〃	۱۸ 〃	شکوفہ	شگوفہ
۵۵	۱۵ 〃	اینجا	اینجا
۵۷	۲ 〃	تمشیّت	تمشیت
〃	۱۰ 〃	پرداخت	پرداخت
〃	۱۵ 〃	آلغار با	آلغار را
〃	۱۶ 〃	گذبابید	گذرانید
۶۰	۱ 〃	بیا	بیدا
〃	۳ 〃	کہ ..ن	کہ این
۸۱	۱۸ 〃	افکندہ	انگندہ
۸۲	۲ 〃	بیا بر	بنا بر
۸۴	۶ 〃	پیگار	پیکار
۱۲۲	۱۷ 〃	بوا فیت	بواقیت
۱۳۱	۱۷ 〃	بیجبارہ یک	بیچارہ را یک
۱۳۴	۱۸ 〃	بو	بود
۱۵۸	۸ 〃	را	×
۱۶۸	۱۲ 〃	ہمہ ہا ... تردد	ہمہ ہابے تردد

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۷۸	۱۶ م	سکونت	حکومت
۱۷۹	۲ 〃	عاقبت بنیاد	عاقبت از بنیاد
۱۸۷	۱۹ 〃	لایچ	لایچ بود
۱۸۸	۱۹ 〃	سمات	مہمات
۱۹۰	۱۹ 〃	برنعل	برفعل
۱۹۴	۱۳ 〃	کہ دہ	کردہ
۱۹۶	۱۷ 〃	سلطان	سلطان بازیدین
۱۹۸	۱۲ 〃	طاہر	ظاہر
۲۰۹	۶ 〃	شاید	شدید
۲۱۴	۱۶ 〃	کرسوار	کرشوار معسکر
۲۳۸	۷ ح	وجے	وجہے
۲۴۵	۲ م	گلاب نامہ	×
۲۶۶	۱۱ 〃	جیدی رینہ	عیدی رینہ
۲۷۶	۶ 〃	سواری	سوائے
۱۸۱	۱۰ 〃	(دھوبی)	×
〃	۱۷ 〃	(دھوبی)	×
۳۳۷	۱۱ ح	ناشیاتی	ناشپاتی
۳۴۵	۳ م	برقتل	بقتل
۳۴۶	۷ ح	تائید	بتائید
۳۵۹	۵ م	۹۹۴ ھ	۹۴۹ ھ
۳۶۸	۶ 〃	نمودہ بدرگاہ	نمودہ خفیت بدرگاہ
۳۸۴	۱۰ 〃	مجلس	محبس
〃	۱۱ 〃	اشرف الدین	شرف الدین
۴۰۳	۱ ح	کالستان	کالبتان

صفحه	سطر	نادرست	درست
۴۰۳	۱۱ م	کسیل	گسیل
۴۰۸	۱۴ 〃	چندروز لاهور	چندروز از لاهور
۴۲۴	۱۰ ح	ذر مقدمات	در مقدمات
۴۲۹	۱ م	گرداگرد	گرداگرد او گرد
۴۳۱	۱ 〃	قاسم را	قاسم خان را
〃	۵ 〃	بمقابله	بمقام
۴۳۶	۱۲ 〃	امانت	امانت
۴۳۷	۸ 〃	بر قلعهٔ آن	گرداگرد او
۴۴۰	۵ 〃	فوجے	با فوجے
〃	۱۲ 〃	خان نثار	جان نثار
۴۴۳	۱ 〃	برایا سبب	برایاک سبب
۴۴۸	۶ 〃	بود تنزول	بود سایهٔ نزول
۴۵۰	۲ 〃	حلوس	جلوس
۴۵۳	۱ 〃	مذہب	مذہبی
۴۵۶	۶ 〃	آوردند	آمدند
۴۶۳	۳ 〃	علی قلی	علی قلی خان
۴۶۶	۶ 〃	حکمت	حکمت
۴۷۲	۸ 〃	فرزند	فرزانه
۴۸۴	۱۶ 〃	و	×
۴۹۰	۱۶ 〃	کوشیدن	کوشیدند
۵۰۰	۹ 〃	باآن	باآن جماعت
۵۴۳	۸ ح	شهر سرینگر	از شهر سرینگر
۵۴۸	۱ م	میرزا حسین	میر حسین
۵۵۷	۴ 〃	تلافی	تلافی
〃	۱۲ 〃	شاه	×
۵۷۹	۳ 〃	تغال	تغافل
۵۹۰	۸ 〃	مسعل	مشعل
۶۰۴	۹ 〃	افکنده	افگنده
۶۳۶	۴ ح	جر	زجر
۶۳۷	۱ م	گوالیار	گائکوار
۶۵۱	۱۰ 〃	برجز	بزجر
۶۷۰	۳ 〃	تحویز	تجویز
۶۷۹	۱۱ 〃	گذرانید	گذرانیدند
۶۸۱	۸ 〃	رسانید	رسید

صفحه	سطر	نادرست	درست
۶۸۱	۱۳ م	ساختة	کرده
۶۸۹	۱۳ 〃	زده	افگنده
۶۹۱	۳ 〃	میداشت	می انداخت
〃	۸ 〃	اضطراب برخاستند	اضطراب انقلاب برخاستند
〃	۹ 〃	شیرگڑھ	قلعه شیرگڑھ
۶۹۳	۵ 〃	خوشنی بوده بجنگ پیوستند.	خوشنی بود پای استقامت افشرده اسلام خان که از سران عسکر او بود با فوج مدد خان لاحق گشت پس آزاد دو پسر کلان خود را او در دلنه غرق دریا کرده زد خود را از دست سپاهان خود دامن عصمت آلوده ساخت و مدد خان از شهر بمقابله آزاد بود تن آورده بجنگ پیوستند
۶۹۳	۱۴ م	ازجنگ	ازجنگ
۶۹۹	۱۶ 〃	به علالت ماؤف	به علالت طبیعت ماؤف
〃	۱۷ 〃	بار بار من	×
۷۰۲	۹ 〃	میرزا	میر
۷۱۳	۱۶ 〃	رام سهزرام	سهزرام
۷۱۷	۷ 〃	نمودند مردم	نمودند ازین رو مردم
〃	۶ 〃	یک روپیه	یک روپیه بود
۷۲۱	۸ 〃	هزار بمقام	هزار سوار بمقام
۷۲۲	۱۷ 〃	حاکم	حاکم کشمیر
۷۲۷	۴ 〃	نداشت	نگذاشت
۷۲۸	۸ 〃	مله بوده	ملیه بوده
۷۳۵	۱۴ 〃	ازمصادله	ازو مصادره
۷۳۶	۱۳ 〃	آل دولک	آل از دولک
۷۴۲	۹ 〃	ایلغار	ایلغار آورده
۷۴۹	۶ 〃	پٹیاله	بٹاله
۷۶۳	۶ 〃	را	تا
۸۰۵	۱۴ 〃	انگریز	انگریز در آمد
۸۳۳	۱ 〃	می کر	می کرد
۸۴۲	۱۶ 〃	مدسه	مدرسه

قلعه دار